

Павло Кутуєв

ТРАНСФОРМАЦІЇ МОДЕРНУ: ІНСТИТУЦІЇ, ІДЕЇ, ІДЕОЛОГІЇ

Монографія

**Херсон
2016**

УДК 316.422
ББК 60.55.51+60.55.561
К 95

Рекомендовано до друку Вченою радою
Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут»
(протокол № 8 від 30.06.2016 року)

Рецензенти:

Є.І. Головаха, доктор філософських наук, професор, заступник директора з наукової роботи Інституту соціології НАН України

Г.М.Дерлуг'ян, к.істор.н., PhD in Sociology, професор соціології Нью-Йоркського університету – Абу-Дабі

О.Д.Куценко, доктор соціологічних наук, професор, завідувачка кафедри соціальних структур та соціальних відносин КНУ імені Тараса Шевченка

А.А.Мельниченко, кандидат філософських наук, доцент, декан факультету соціології та права НТУУ «КПІ»

Кутуєв П.В.

К 95 Трансформації модерну: інституції, ідеї, ідеології : монографія / П.В. Кутуєв. – Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2016. – 516 с.

ISBN 978-966-916-310-3

Монографія зосереджується на реконструкції еволюції соціологічних дослідницьких програм розвитку та модернізації в їхньому соціокультурному та ідеологічному контексті. Оцінюється релевантність дослідницьких програм модернізації, залежності та розвитку недорозвитку, світ-системного аналізу, держави, що сприяє розвитку, конструюються ідеальний тип ленінських режимів та стадій їхнього розвитку / занепаду, обговорюється схождоцентрична парадигма. Монографія актуалізує спадок класичної соціологічної теорії (зокрема Веберової) та окреслює ідеї соціологічного дискурсу про розвиток та модернізацію, які є релевантними потребам аналізу та розв'язання соціальних проблем сучасних суспільств загалом та України зокрема. Книга розрахована на науковців, викладачів та студентів у сфері соціальних та поведінкових наук, а також всіх, хто цікавиться проблемами розвитку й модернізації суспільства.

The book elucidates the evolution of the concepts of development and modernization in sociological research programs taking into account sociocultural and ideological environment of the theory building. The research programs of modernization, dependency and development of underdevelopment, world-systems analysis, the developmental state and theorizing centered on the role of the Orient in the world history are critically examined and reconstructed. I also discuss the ideal type of Leninist regimes and stages of their development / decline. The book revives the legacy of classical sociological theory (Weberian tradition in particular). The ideas of the sociological discourse of development and modernization that are relevant to the needs of the analysis and solution of the social problems in contemporary societies in general and Ukraine in particular are articulated and outlined. The book's target audience are social scientists, students and those who are interested in sociological theory and history of social thought.

УДК 316.422
ББК 60.55.51+60.55.561

ISBN 978-966-916-310-3

© Кутуєв П.В., 2016
© НТУУ «КПІ», 2016

ПАМ'ЯТІ МОЇХ

ДІДУСЯ,
ДОКТОРА ФІЛОЛОГІЧНИХ НАУК, ПРОФЕСОРА
ЯКОВА ПОРФИРОВИЧА БІЛОШТАНА (1904 – 1985)

І МАМИ,
КАНДИДАТА ФІЛОЛОГІЧНИХ НАУК, ДОЦЕНТА
ЕЛЕОНОРИ ЯКІВНИ КУТУЄВОЇ (1946 – 2014).

ЗМІСТ

ВСТУП	8
РОЗДІЛ 1. МОДЕРН, РОЗВИТОК ТА МОДЕРНІЗАЦІЯ В СОЦІОЛОГІЧНОМУ ДИСКУРСІ	22
1.1. Модерн: історія терміну	22
1.2. Історіографія проблем розвитку та модернізації в соціології	26
1.3. Методологія дослідницьких програм та еволюція дискурсу про розвиток і модернізацію	29
1.4. Формування модерну, модернізація і розвиток: підходи до дефініцій	32
1.5. Ідеологія та соціологічне теоретизування про розвиток і модернізацію	46
Висновки	58
РОЗДІЛ 2. СВІТ ПІСЛЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ТА ЗАРОДЖЕННЯ ДОСЛІДНИЦЬКОЇ ПРОГРАМИ МОДЕРНІЗАЦІЇ: ЗАХІД ТА РЕШТА	61
2.1. Дослідницька програма модернізації: американська академічна спільнота та імперативи «холодної війни»	61
2.2. Дослідницька програма модернізації: інституції та ідеологія	67
2.3. Перша фаза дослідницької програми модернізації: динаміка ідей та інтересів	75
Висновки	85
РОЗДІЛ 3. МОДЕРНІЗАЦІЯ ДОСЛІДНИЦЬКОЇ ПРОГРАМИ МОДЕРНІЗАЦІЇ: КРИЗА І КРИТИКА	92
3.1. Дослідницька програма модернізації та політико-ідеологічна ситуація 1960-х років	92
3.2. Семюел Гантінгтон та модернізація теоретизування про модернізацію: політичний розвиток versus політичний занепад	96
3.3. Гантінгтонова візія політичного порядку як політичної стабільності	106

3.4. Витоки модерного політичного порядку: інтерпретація С.Гантінгтона	111
3.5. Політичний порядок versus демократія: дилеми С.Гантінгтона	120
Висновки	133
РОЗДІЛ 4. РОЗВИТОК НЕДОРОЗВИТКУ АНДРЕ ГУНДЕРА ФРАНКА: ТЕОРІЯ ТА ІДЕОЛОГІЯ	138
4.1. Дискурс Андре Гундера Франка: ідеологія або теоретизування?	138
4.2. Дослідницька проблематика А.Г.Франка та залежність у сучасному світі	156
4.3. Розвиток недорозвитку: метрополія versus третій світ	160
4.4. Динаміка кризи світової капіталістичної системи	173
Висновки	184
РОЗДІЛ 5. СВІТ-СИСТЕМНА ІСТОРИЧНА СОЦІОЛОГІЯ КАПІТАЛІЗМУ	190
5.1. Інтелектуальні витоки та методологічна візія світ-системного аналізу	190
5.2. Історичні системи як предмет світ-системного аналізу	203
5.3. Капіталізм як шиболет світ-системного аналізу	207
5.4. Світ-системна інтерпретація генези модерної / капіталістичної історичної системи	213
5.5. Витоки капіталістичного розвитку: І.Валерстайн versus М.Вебер	223
5.6. Ієрархічна структура модерної світ-системи та (не)можливість національного розвитку	238
5.7. Криза модерної світ-системи та цивілізаційні варіації історичного капіталізму	246
Висновки	255
РОЗДІЛ 6. ЛЕНІНСЬКИЙ БЕГЕМОТ ТА ПРОЕКТ(И) МОДЕРНУ	263
6.1. Ленінський феномен як інтелектуальний виклик соціології розвитку та модернізації	263
6.2. Ленінські режими: <i>differentia specifica</i>	269
6.3. Ленінізм та проблема революційних проривів (напів)периферії	288
Висновки	296

РОЗДІЛ 7. ВІД МОБІЛІЗАЦІЙНОЇ КОНСОЛІДАЦІЇ ДО ЗАНЕПАДУ БЕЗОСОБОВОЇ ХАРИЗМИ В ЛЕНІНСЬКИХ РЕЖИМАХ	299
7.1. Ленінізм та проєкт модерну: динаміка взаємодії	299
7.2. Стадії трансформації та консолідації: від революційного прориву до розбудови політичної спільноти	302
7.3. «Модернізаційні» зусилля ленінських режимів: стадія інтеграції	310
7.4. Неотрадиціоналізм versus безособова харизма: організаційний занепад ленінських режимів	317
Висновки	331
РОЗДІЛ 8. ДЕРЖАВА, ЩО СПРИЯЄ РОЗВИТКУ: BLUEPRINT FOR DEVELOPMENT АБО ГЛУХИЙ КУТ?	336
8.1. Ленінізм як диктатура розвитку та постленінізм	336
8.2. Неолібералізм як ідеологія та програма розвитку	338
8.3. Держава: пошук відповідей на неоліберальну ортодоксію	343
8.4. Держава як каталізатор розвитку: історична перспектива	348
8.5. Держава, що сприяє розвитку, та досвід піднесення Східної Азії	351
Висновки	372
РОЗДІЛ 9. ЯК СВІТОВИЙ КАПІТАЛІЗМ ПЕРЕТВОРИВСЯ У КИТАЄЦЕНТРИЧНУ СВІТОВУ СИСТЕМУ: ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА РЕВОЛЮЦІЯ А.Г.ФРАНКА	374
9.1. Від капіталістичної світової системи до ринкової світової системи	374
9.2. Засади дослідницької програми світової системи	378
9.3. Світова система versus модерна / капіталістична світ-система	382
9.4. Просторові та темпоральні контури світової системи	385
Висновки	393
РОЗДІЛ 10. ПІДНЕСЕННЯ ЄВРОПИ, МОДЕРН ТА ДОСВІД АЗІЇ	397
10.1. Унікальність Заходу: закономірна еволюція або історичний випадок?	397

10.2. Схід як гегемон світової системи	400
10.3. Міф про європейську гегемонію та соціальні реалії: версія сходоцентристів	407
Висновки	412
РОЗДІЛ 11. ЕМПІРИЧНИЙ ЗМІСТ ІСТОРИЧНОЇ СОЦІОЛОГІЇ СХОДОЦЕНТРИЗМУ: НОВА ВЕРСІЯ БАГАТСТВА НАРОДІВ	
11.1. Сходоцентризм як нова дослідницька програма та її емпіричні виклики	414
11.2. Китай як світовий гегемон: емпіричні аргументи А.Г.Франка та полеміка з євроцентризмом	420
11.3. Криза Азії та піднесення Європи: Post hoc ergo propter hoc?	432
11.4. Емпіричний зміст історичної соціології сходоцентризму	435
Висновки	441
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ	443
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	460

Критика є ім'я тонкої й гострої зброї, котрим історія оперує в пошуках правди про факти. «Критика» грецькою означає «суд» та «відокремлення»: суд над неправдою, відокремлення істини від лжи. ...Критика є чуттям міри, аскетичним знаходженням середнього шляху між легковажним твердженням і легковажним запереченням.

Г.П. Федотов

Всю історію належить вивчати наново...

Ф. Енгельс

ВСТУП

XX століття, яке Е.Гобсбаум означував як епоху виразно крайніх позицій (age of extremes), стало свідком тектонічних суспільних трансформацій на рівні окремих суспільств та в світ-системному масштабі. Впродовж цього сторіччя відбулося переміщення центру глобальної гегемонії з Британії до США, і власне боротьба за гегемонію породила дві світові війни та породила умови для реалізації проекту ленінізму¹

---

¹ Я відмовляюся від уживання категорій «соціалізм» та «комунізм» на користь поняття «ленінізм» задля ідентифікації суспільства, ідеальний тип якого втілював Радянський Союз, позаяк «комунізм» і «соціалізм» є нечіткими, багатозначними концепціями, що мають ідеологічний характер, і не фіксують специфічних рис реального суспільства, що аналізується. Приміром, М.Вебер вважав за доцільне говорити про харизматичний комунізм в античній Спарті (див.: Weber M. Economy and Society. An Outline of Interpretative Sociology / Ed. by G.Roth, C.Wittich. – Berkeley: University of California Press, 1978. – P. 1120). Усупереч першим двом поняттям, «ленінізм» віддзеркалює сутність політичного вибору, здійсненого за допомогою партії як організаційної зброї (якщо скористатися терміном Ф.Селзніка), дія якої була спрямована на реалізацію ідеологічного проекту, пов'язаного з теоретичними поглядами, революційною практикою та особистістю В.Леніна. Про соціальну природу ленінізму та його амбівалентне наставлення до модерну детальніше див.: Кутуєв П.В. Прологони до політичної соціології ленінізму // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2000. – № 4. – С. 32–68; Кутуєв П.В. Час і суспільна модернізація: випадок ленінізму // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002. – №1. – С. 41–60.

на теренах колишньої Російської імперії, створення СРСР та його світ-імперії. До інших ключових змін минулого століття слід долучити дезінтеграцію європейських колоніальних імперій та постання третього світу², або світу, що розвивається, а також зовсім зникнення ленінізму як альтернативи ліберально-модерним принципам організації суспільства та ідеології. Виглядало так, що крах переважної більшості ленінських суспільств – а надто беззаперечне зникнення радянської світ-імперії – залишив ліберально-демократичну версію капіталізму тріумфатором-гегемоном у світовому масштабі. У такий спосіб на деякий час було делегітимовано спроби пошуку альтернативи ліберальному капіталізму, що дало підставу деяким дослідникам виголосити настання «кінця історії» (Ф.Фукуяма)³. Дезінтеграція ленінізму, який конститував так званий другий світ, спричинилася до пришвидшеного процесу диференціації країн, що входили до «соціалістичної співдружності», та до вибору ними докорінно різних траєкторій розвитку. Частина східноєвропейських постленінських країн наближуються до стандартів першого світу, натомість більшість країн – спадкоємців СРСР – радше відтворюють зразки суспільних практик, притаманних світу третьому⁴. Всі ці події стали кульмінацією тривалого процесу піднесення Заходу та паралельного занепаду – зумовленого сполученням внутрішніх і зовнішніх факторів – Решти (тут і

---

² Вперше цей термін запропонував у своїй статті, надрукованій 14 серпня 1952 року в газеті «L'Observateur», французький демограф А.Сові за аналогією з третім станом французького суспільства доби абсолютизму (див.: Шалиан Ж. «Третій мир» // 50/50: Опыт словаря нового мышления / Под общей ред. М.Ферро, Ю.Афанасьева. – М.: Прогресс, 1989. – С. 46; Worsley P. Models of the Modern World-Society // Global Culture: Nationalism, Globalization and Modernity / Ed. by M.Featherstone. – L.: Sage, 1990. – P. 83).

³ Втім, варто відзначити, що впродовж своєї подальшої інтелектуальної еволюції Ф.Фукуяма reinvented himself з огляду на свою здатність інкорпоровати ідеї таких конфліктно та структурно зорієнтованих соціологів, як Ч.Тіллі, а відтак почав виказувати значно реалістичнішу поставу щодо напрямку та перспектив соціального розвитку. Остання діалогія Ф.Фукуями de facto є історією держави з прозорими посиланнями на Гантінгтонову картину політичного порядку (детальніше див. Розділ 3 цієї книжки), дихотомію «політичний порядок versus політичний занепад» особливо виокремлено у другому томі: Fukuyama F. Political Order and Political Decay: From the Industrial Revolution to the Globalization of Democracy. – N.Y.: Farrar, 2014.

⁴ Подібна дивергенція шляхів розвитку почасти може пояснюватися тривалістю перебування того або іншого суспільства в рамках світ-імперії ленінізму: за слушною гіпотезою Е.Геллнера, в Радянському Союзі спостерігалася відмінність між регіонами, які перебували під владою ленінського режиму сімдесят та сорок років відповідно. Достоту ця відмінність суттєво вплинула на природу соціальної пам'яті: «сорокарічні мають гостре відчуття того, яким є інший світ, натомість семидесятирічні здебільшого втратили його. Вони не знають іншого» (Gellner E. Ethnicity and Faith in Eastern Europe // Daedalus. – 1990. – Vol. 119. – № 1. – P. 283). Одним із джерел емпіричної інформації, яка є підґрунтям зазначеного положення про «третьосвітизацію» (Thirdworldization) окремих постленінських суспільств є «Звіти ООН з людського розвитку».

далі в тексті я вдаюся до українського перекладу англомовних термінів «the West» та «the Rest»). Водночас безпідставною теоретично та небезпечною практично є євроцентристська ілюзія про Захід як єдине джерело соціального динамізму у світі, динамізму, який протиставляється нерухомим деспотіям Решти (така картина світу не останньою чергою завдячує своєю впливовістю отцям-засновникам соціології, серед яких був і Маркс зі своїм «азійським способом виробництва», і Вебер зі своєю порівняльною соціологією східних релігій). У повоєнну епоху ми стали свідками японського дива, до якого приєдналися «азійські тигри», відомі також у професійній літературі під назвою «банда чотирьох» (Південна Корея, Тайвань, Гонконг та Сінгапур). Спроба цих держав знайти виходи з периферії засвідчила багатоваріантність соціального розвитку та неможливість вироблення універсальної формули «поступу», яка, на додачу, мала б жорстку географічну «прив'язку» та асоціювалася з єдиним культурним контекстом. Відтак, аналіз, який бере до уваги довготривалу історичну та інтелектуальну перспективи, здатний адекватніше концептуалізувати виклики сучасному соціологічному теоретизуванню про розвиток та модернізацію, запропонувавши дотичні до цих проблем синтетичні відповіді.

Категорії модернізації та розвитку окреслюють контекст дискусій, до яких залучаються академічна та політична спільноти, слугуючи підмурівком як для розмислів про сучасний соціум, так і для розроблення політики, скерованої на досягнення суспільного блага. Рівночасно ці поняття діють як своєрідний подразник для науковців та учасників публічної сфери, позаяк суб'єкти рефлексії про модерн незрідка керуються зіткненням між імперативами граничного, тотального пояснення та вимогами прагматичної зосередженості на конкретніших питаннях; власне подібне тертя є характерним для досвіду модерну.

Фундаментальні проблеми пізнання соціального світу неможливо релевантно досягнути в поверхово-deskриптивних категоріях, які набувають форми або енкмію (приміром, дискурс неоліберальної глобалізації⁵), або інвективи (раціоналізації будь-яких подій у світі як боротьби з безжальною логікою циркуляції капіталу⁶). Серед учених,

---

⁵ Неолібералізм у контексті цієї роботи розглядається як ідеологія, що є історично пов'язаною з критикою марксизму австрійською економічною школою, ідеями монетаризму М.Фрідмана та консервативною візією соціальної еволюції як процесу, що самоорганізується, Ф.Гайска.

⁶ За приклад останнього підходу править пояснення мотивації Мохамеда Аті (одного з пілотів-смертників, які атакували вежі Світового центру торгівлі в Нью-Йорку 11 вересня

які включені до процесу розбудови соціологічної теорії, поширюється переконання про необхідність взаємодії різних дослідницьких програм та ідеологій, взаємодії, яка б долала обмеження стратегем конфлікту або, у кращому разі, запозичення концепцій, досягаючи синтезу. Водночас ця теза, сформульована в площині узагальненого дискурсу, майже не перетинається з рефлексією про розвиток та модернізацію, які і досі переважно залишаються ідеологічно навантаженими та теоретично одновимірними. На тлі збереження гегемонії практикою інтелектуального «знищення» парадигмального «іншого» загострюється потреба у збалансованішому, багатовимірнішому та синтетичному підході, який можливо вибудувати, здійснивши деконструкцію та реконструкцію найвпливовіших концепцій розвитку та модернізації у соціологічному дискурсі.

Відповідно до Мертонової класифікації, соціологічний дискурс про розвиток та модернізацію може розглядатися в трьох вимірах. По-перше, як загальна теорія: концепції К.Маркса, М.Вебера, Е.Дюркгейма та Т. Парсонса (мислителів, які інваріантно присутні в будь-якому реєстрі фундаторів сучасної соціальної теорії) є спробою досягнення витоків модерного соціального порядку (переважно у його західній інкарнації), спробою, яка, своєю чергою, закладає підвалини для витворювання «чистої» соціологічної теорії. По-друге, цю сферу наукового пошуку легітимно кваліфікувати як теорію середнього рівня, позаяк вона переймається ідентифікацією аналітичного інструментарію та політичних заходів (policy), покликаних позбутися соціального, політичного, культурного й економічного розриву та нерівності, що відокремлює модерні / розвинені соціуми (суспільства Півночі, як їх ще подеколи називають) від соціальних формацій, для характеристики яких застосовують поняття «третій світ», «традиційні суспільства», «країни, що розвиваються» або «суспільства Півдня». По-третє, в рамках соціології розвитку та модернізації виконувалися та виконуються численні

2001 року) його небажанням брати участь у підпорядкованому логіці та вимогам компанії «Disney World» переплануванні історичних районів Каїра (див.: Retort. Afflicted Powers. The State, the Spectacle and September 11 // New Left Review. – 2004. – № 27. – Р. 5–21).

⁷ Традиційно дихотомія між «розвиненими» та «відсталими» країнами формулювалася у термінах Захід versus Схід (або Решта). На тлі «східноазійського дива» («офіційний» статус цього визначення підтверджується тим, що його автором є Світовий банк, див.: The East Asian Miracle: Economic Growth and Public Policy. – N.Y.: Oxford University Press, 1993) монополізація західними країнами «титulu» носія модерності та розвитку перестав бути беззастережно переконливою.

емпіричні дослідження окремих спільнот, суспільств, регіонів та світу як цілісності⁸. Я зосереджуюся переважно на перших двох іпостасях соціологічного дискурсу про розвиток та модернізацію.

Використання у тексті мого дослідження терміна «модерн» та одночасна відмова від терміна «сучасність» є не випадковими під багатьма кутами зору. Опис модерну як типу суспільства не вичерпується хронологічною сучасністю. Далеко не всі суспільства сучасності, попри свою включеність до капіталістичної світ-економіки, є носіями характеристик модерну. Я також відмовляюся від концептуалізації піднесення модерного суспільства на Заході із застосуванням категорії «модернізація». Натомість я висувую поняття «формування модерну» для розуміння процесу становлення того типу суспільства, що бере свої витоки з XVI століття. Цей процес є глобальним рухом, сповненим суперечностей та катаклізмів. Для його концептуалізації доречно використовувати парні категорії «прогрес»⁹ і «регрес», «диференціація» і «дедиференціація», «раціоналізація» і «ірраціоналізація». Я пристаю на перелік вимірів модерну, що пропонується Ш.Ейзенштадтом і В.Шлюхтером, які наголошують: «у структурних термінах модерність включала такі виміри, як диференціація, урбанізація, індустріалізація та система комунікацій...; з точки зору інституційної, до цих вимірів належала національна держава та раціональна капіталістична економіка; з точки зору культурної, вони дозволили створити нові колективні ідентичності, пов'язані з національною державою, але водночас закорінені в культурній програмі, яка містила розмаїті способи структурування головних площин суспільного життя»¹⁰. (У Розділі 1 цієї книжки йтиметься

---

⁸ За свідченням комісії під головуванням В.Брандта починаючи з 1970-х років щорічно лише у двох містах – Женеві та Нью-Йорку – відбувається щонайменше шість тисяч заходів, присвячених питанням розвитку, які продукують понад мільйон сторінок текстів, дотичних головню до практичного виміру вказаної проблематики (див.: North-South. A Programme for Survival: Report of the Independent Commission on International Development Issues / Ed. by W.Brandt. – Cambridge: MIT Press, 1980. – P. 268).

⁹ Г.Тернборн здійснює «реанімацію» ідеї прогресу у своїй нещодавній розвідці: Therborn G. An Age of Progress? // New Left Review. – 2016. – № 99. – P. 27-37.

¹⁰ Eisenstadt S.N., Schluchter W. Introduction: Paths to Early Modernities // Deadalus. – 1998. – Vol. 127. – № 3. – P. 3. Попри ревізію, ба навіть реконструкцію своїх попередніх євроцентристських поглядів, навіть така позиція чільників ідеї численних модернів не може задовольнити радикальніше крило цієї парадигми, репрезентоване С.Субрахман'ямом. Для останнього формування модерну було не регіональним феноменом, зміст якого схоплює формула «Піднесення Заходу» (серед незлічених роздумів з цього приводу візрцевими за своєю концептуальною строгістю та лаконічністю є коментарі Норпа і Шпиро, див.: North D.C., Thomas R.P. An Economic Theory of the Growth of the Western World // Economic History Review. – 1970. – Vol. 23. – № 1. – P. 1-17;

детальніше про мою модифікацію позиції Ейзенштадта і В.Шлюхтера. Також див. мій текст про ідеї Ейзенштадта¹¹).

Проблемою розмислів про модерн(и) та шляхи до них є суперечність поміж нескінченними мантрами соціологів про необхідність теоретичного синтезу, з одного боку, і домінуванням конфліктного теоретизування, яке підкоряється відчутному впливу ідеологій – з іншого. Навіть у випадках визнання права теоретичного «іншого» на існування та необхідності діалогу з ним у преамбулах трактатів із соціології розвитку та модернізації взаємодія поміж дослідницькими програмами незрідка вироджується в конфронтацію. Поза всяким сумнівом, важливою є корекція поглядів на модерн загалом та на його західну варіацію зокрема як на соціологічний еквівалент благого суспільства політичної теорії та філософії.

Я вважаю, що розв'язання зазначеної проблеми (тобто розриву поміж досвідом конфліктного соціологічного теоретизування про розвиток та модернізацію й деклараціями про необхідність синтезу) можливе за умови експлікації логіки та визначення етапів еволюції концепцій розвитку та модернізації у соціологічних дослідницьких програмах. Руйнація сектантської зашореності поборників тих або тих парадигм і торування шляху до синтезу (тобто піднесення наукової дискусії на якісно новий щабель) можливе шляхом зіставлення абстрактних положень соціологічної теорії із конкретним матеріалом емпірично зорієнтованої соціології, а також інших суспільствознавчих дисциплін. Автори сформованих під впливом Вебера хронографій соціологічної теорії, зокрема тих її аспектів, які є дотичними до розвитку та модернізації, начотницькі повторюють «літеру» Веберового вчення, вочевидь ігноруючи як його «дух», так і знахідки суміжних дисциплін, що так вправно застосовувалися автором «Господарства і суспільства» у його власних студіях. За приклад сліпої ортодоксії править постулювання В.Шлюхтером – за рівночасного відтворення цієї тези Ю.Н.Давидовим

Chiot D. The Rise of the West // American Sociological Review. – 1985. – Vol. 50. – № 2. – P. 181–195), а глобальним процесом. З перспективи такого підходу поширена серед вчених інтерпретація колоніального правління, накинута Заходом на Ренішту, як двигуна модернізації, втрачає свою авторитетність (див.: Subrahmanyam S. Hearing Voices: Vignettes of Early Modernity in South Asia, 1400–1750 // Daedalus. – 1998. – Vol. 127. – № 3. – P. 75–104).

¹¹ Кутуєв П.В. Революції як форма розвитку модерну: версія Ш.Ейзенштадта // Великі війни, великі трансформації: історична соціологія 20-го століття, 1914-2014: Матеріали міжнародної наук.-практ. конф. (м. Київ, 27-28 листопада 2014 р.) / Укладачі А.А. Мельниченко, П.В.Кутуєв, А.О. Мігалуш. – К.: Політехніка, 2014. – С.18-19.

у його екзегезі Веберівського ренесансу – спорідненості поміж буддизмом та пасивністю й ухилянням від турбот світу, попри скептицизм сучасних дослідників щодо евристичності орієнталістської постави самого Вебера та її есенціалістського тлумачення епігонами. Мій закид Шлюхтеру не означає захисту позиції верифікаціоністів, які наполягають на відкиданні теорії за перших же ознак присутності емпіричних даних, що їй суперечать; водночас зосередженість суто на концептуальній «грі в бісер», через яку дослідник випускає з уваги акумуляцію аномалій, позбавляє узагальнений дискурс – попри всю його автономію та самоцінність – будь-якого потенціалу для практичного використання та робить легкою здобиччю емпірицистсько налаштованих опонентів «великої теорії» (grand theory).

Відтак, принциповою метою монографії є виявлення структури еволюції концепцій розвитку та модернізації у дослідницьких програмах соціології під кутом зору їхньої взаємодії поміж собою та з ідеологіями в період з 1950-х років до сьогодення. Досягнення мети буде зреалізовано через такий набір завдань:

- визначити основні етапи еволюції концепцій розвитку та модернізації у світовій соціологічній науці, виявити соціокультурні, політико-ідеологічні та академічні причини змін панівних дослідницьких програм;
- обґрунтувати евристичність застосування методології ідеальних типів та методології дослідницьких програм до студювання еволюції концепцій розвитку та модернізації у соціологічному дискурсі;
- обґрунтувати обмеження сфери застосування поняття «модернізація» через запровадження концепції «формування модерну»;
- експлікувати соціокультурні, ідеологічні та інтелектуальні передумови постання соціологічного дискурсу про розвиток та модернізацію у формі першої фази дослідницької програми модернізації;
- обґрунтувати поділ дослідницької програми модернізації на два типи (стадії) та ідентифікувати чинники трансформації першої, оптимістичної, фази дослідницької програми модернізації у другу, песимістичну;
- розкрити концептуальний зміст та ідеологічну складову дослідницької програми залежності та розвитку недорозвитку на прикладі праць А.Г.Франка;
- визначити теоретико-методологічні засади світ-системного аналізу та оцінити їхню обґрунтованість;

- зіставити інтерпретацію виникнення модерної світ-системи / капіталістичної світ-економіки світ-системним аналізом і Веберовою порівняльно-історичною соціологією капіталізмів;
- довести тезу про концептуальну адекватність Веберової типології капіталізмів – політичного та раціонального – інтелектуальним і практичним вимогам розвитку та модернізації, зокрема в контексті постленінізму;
- уточнити поняття ленінських режимів, яке запровадив К.Джавіт, та простежити розвиток цих режимів, вдаючись до вибіркового використання понять дослідницьких програм модернізації, залежності та розвитку недорозвитку і світ-системного аналізу;
- визначити інтелектуальні джерела та умови формування дослідницької програми держави, що сприяє розвитку;
- реконструювати еволюцію поглядів А.Г.Франка «постзалежницького» періоду, які мають за опертя концепцію світової системи, заперечують існування капіталізму та проголошують повернення світової гегемонії до Азії, зокрема Китаю.

Теоретичним підмурівком моїх розмислів є ідеї М.Вебера, Т.Парсонаса, Дж.Александера (зокрема положення про центральність класиків), І.Валерстайна, Дж.Аррігі, М.Буравого, Д.Старка, К.Джавіта, Г.Дерлуг'яна¹² та В.Аутвейта.

У ракурсі своєї методології дослідження має своїм опертям філософію науки як еволюції дослідницьких програм І.Лакатоса та методологію ідеального типізування М.Вебера.

У монографії висуваються такі положення і твердження про практики модернів й теоретизування про модерні: обґрунтовується, що методологія дослідницьких програм є релевантною для історико-соціологічного аналізу загалом та історії концепцій розвитку та модернізації зокрема; аргументується, що є неадекватним застосування концепції модернізації для пояснення соціальних змін від моменту зародження елементів – переважно

---

¹² Детальніше про І.Валерстайна та Г.Дерлуг'яна у пропедевтичному стилі див.: Кутуєв П.В. Дерлуг'ян, Георгій // Історія політичної думки: навчальний енциклопедичний словник довідник для студентів ВНЗ I-IV рівнів акредитації. / За наук. редакцією д-ра політ. н. Хоми Н. М. – Львів: Новий Світ-2000, 2014. – С. 87-88; Кутуєв П.В. Валерстайн, Імануїл // Історія політичної думки: навчальний енциклопедичний словник довідник для студентів ВНЗ I-IV рівнів акредитації. / За наук. редакцією д-ра політ. н. Хоми Н. М. – Львів: Новий Світ-2000, 2014. – С. 61-62. Також надзвичайно інформативним та новаторським джерелом щодо історії та сучасності теорій й практик модернізації є лекції Георгія Дерлуг'яна в НТУУ «КПІ». Див.: <http://www.sociology.kpi.ua/seminars-2014>; <http://www.sociology.kpi.ua/conference-of-sociology-2015>.

ідеаційних – модерного суспільства в XVI столітті, запропоновано поняття «формування модерну» для означення процесу постання модерного суспільства; на прикладі концепцій розвитку та модернізації обґрунтовується теза про неунікненність зв'язку між соціологічним теоретизуванням та ідеологією; пропонується реконструкція еволюції концепцій розвитку та модернізації в соціологічному дискурсі від моменту їхнього виникнення в 1950-х роках до сьогодні; ця еволюція концептуалізується як обопільна дія дослідницьких програм у соціокультурному та ідеологічному контексті; ідентифіковано інтелектуальні, ідеологічні та інституційні джерела дослідницької програми модернізації та запропоновано розглядати її у контексті американської традиції місіонізму; висувається типологія стадій розвитку дослідницької програми модернізації, яка поділяється на першу (оптимістичну) та другу (скептично-песимістичну) фази; переформулюється концепція залежності А.Г.Франка на основі інкорпорації до неї культурних вимірів; демонструється на основі зіставлення дослідницьких програм модернізації та світ-системного аналізу, що першій течії притаманний елітизм (незрідка проавторитарного гатунку), натомість другій – міфологізація ролі «народних мас» в історії; переформульовано Веберові поняття раціонального та політичного капіталізмів і доведено їхню релевантність для аналізу постленінських суспільств; здійснено синтез ідей дослідницької програми світ-системного аналізу та Веберового спадку, доведено, що поширення капіталізму не лише вшир, але й углиб неможливе без культурної легітимації та санкціонування методичної діяльності з економічного нагромадження; розвинено на новому зводі поняття «ленінський режим» як політична форма суспільства, що заступає нечіткі концепції «комунізму» та «соціалізму»; застосовано концепцію ленінських режимів для визначення стадій соціально-політичних змін у країнах, що перебували в орбіті впливу СРСР; на основі оцінки доробку дослідницької програми держави, що сприяє розвитку, та аналізу піднесення Східної Азії розроблено поняття авторитарної та демократичної держав, що сприяють розвитку; актуалізовано тезу про конфліктну природу феномена модерну; піддано ревізії традиційну та впливову інтерпретацію соціологічної теорії Т.Парсонса (в її іпостасі предтечі першої фази дослідницької програми модернізації) як соціально-наукового варіанту апології американської інкарнації ліберально-капіталістичного status quo; реконструйовано та піддано оцінці погляди А.Г.Франка на Азію, яка тривалого гегемона світової системи та на повернення гегемонії до Китаю.

Дискурс про розвиток та модернізацію у соціологічній науці відзначається характерною для цієї сфери академічної діяльності парадоксальністю. Модернізація та розвиток і як практична проблема політики, і як ідеативне утворення діставали та продовжують діставати рекордну увагу з боку західної наукової спільноти. Соціологічні концепції розвитку та модернізації неодноразово потрапляли до сфери зацікавленості вітчизняних вчених радянської доби, які спорадично постачали високоякісні та інформативні студії. Утім, недоцільно легковажити такою підставовою ознакою радянського наукового дискурсу, як наявність інституціоналізованого ідеологічного контролю, який змушував дослідників вдаватися до езопової мови задля маскуванню своїх реальних інтенцій та свідомо маргіналізувати доробок західних вчених у межах вузькоспеціалізованих дисциплін та видань (на кшталт латиноамериканських студій або орієнталістики). Така стратегія інтелектуального самозбереження виводила контроверсійні концепції з-під вогню ґрунтованої на принципі партійності критики, яка зосереджувалася на спростуванні теоретичних засад поглядів «немарксистських» дослідницьких програм, водночас толеруючи використання емпіричних знахідок цих студій. Уможливлуючи знайомство радянської наукової спільноти із західним соціологічним дискурсом про розвій та модернізацію, подібна методика зводила теоретичні погляди до суто емпіричного пошуку, тим самим блокуючи взаємопроникнення між різними парадигмами та структурними рівнями соціологічної теорії. Отже, у своїй розвідці я роблю спробу заповнити прогалину, що існує у вітчизняній та зарубіжній соціологічній літературі.

Сьогодні нагальність інтелектуального завдання рефлексії щодо категорій розвитку та модернізації посилюється тим фактом – можна навіть сказати «соціальним фактом» строго відповідно до Дюркгеймового слововжитку – що ці феномени зберігають за собою статус найзлободенніших практичних проблем соціального світу¹³. Рівночасно модерн, модернізація та розвій свого часу стали об'єктами нападу – і як сукупність суспільних практик, і як колективні уявлення – з боку фрагментарного дискурсу постмодернізму. Останній безпідставно претендував на монополізацію методології розуміння / інтерпретації та закликав до розбудови соціальної теорії у формі соціальних наративів.

---

¹³ Див., наприклад: Smelser N.J. Social Sciences and Social Problems. The Next Century // *International Sociology*. – 1996. – Vol. 11. – № 3. – P. 272–290.

І хоча постмодернізм сьогодні є радше історичним інтелектуальним феноменом, деякі з його вердиктів та оцінок продовжують своє інерційне існування. З погляду одного з речників цього напрямку С.Сідмена, постмодерна соціальна теорія мала моральну інтенцію, імплікаціями якої є спроби практичного втручання до соціальних конфліктів. Цим вона в ідеалі повинна різнитися від модерної соціологічної теорії, яка завжди воліла розкрити панівну логіку суспільства та запропонувати концептуальний апарат, що відображатиме істинний соціальний універсум. Інакше кажучи, практикам соціологічної теорії модерного гатунку приписуються намагання абстрагуватися від соціальних конфліктів сьогодення та спроба збагнути повсюдні умови суспільства, аби артикулювати мову соціальної дії, конфлікту та змін загалом¹⁴. Поставивши на карб соціологічній теорії не просто замилювання, а самоідентифікацію із законодавчим розумом, універсалізмом та засадничістю, постмодерна соціальна теорія змушена зробити закономірний умовивід із іманентної логіки власних міркувань, девальвуючи будь-які спроби узагальненого дискурсу. Вислідом прийняття засновків постмодерністів тими суспільствознавцями, які зосереджуються на вивченні соціальних змін у країнах Решти, стала спроба похитнути ідею розвитку. Пристрасть та гнів, які мають вибірккову спорідненість з таким типом дискурсу, є зрозумілими. Але переважання екзальтовано-критичного ставлення до потенційних та актуальних негативних наслідків процесів розвитку та модернізації відбирає в ученого аналітичне знаряддя, уможливаючи лише емоційне затавровування євроцентричного проекту модерну, що штучно накидається на Решту. Попри свою войовничу риторику на адресу дослідників і практиків розвитку та модернізації постмодерна візія та її відгалуження – приміром, парадигма построзвитку – насправді є ніщо інше, як «паперовий тигр», позаяк релятивізація соціального пізнання притлумлює соціальну критику та колективну дію¹⁵.

---

¹⁴ Див.: Seidman S. *The End of Sociological Theory // The Postmodern Turn: New Perspectives on Social Theory* / Ed. by S.Seidman. – Cambridge: Cambridge University Press, 1995. – P. 119–139. Усвідомлюючи, що змальована картина є радше карикатурою, аніж ідеальним типом модерної соціологічної теорії, Сідмен намагається пом'якшити свою тезу, доповнюючи її судженням про можливість паралельного співіснування соціологічної і соціальної теорій у дискурсі одного мислителя. Але такий крок є ще небезпечнішим, оскільки створює штучну прірву між змістовними дослідженнями і методологічними студіями, приміром, того самого М.Вебера; втім, останнє твердження не має на меті ревіталізувати утопічну ідею теорії, яка була б «виплавленою з одного шматка сталі» (В.Ленін).

¹⁵ Так, Ж.Бодріяр свого часу виносив вирок про неможливість визначити вододіл між реальним і фіктивним, автентичним і неавтентичним знанням: «гіперреальне й у такий спосіб захищене від уявного, а також від розмежування реального і уявного залишає простір лише

Передумовою успіху реконструкції та типологізації соціологічного дискурсу про модернізацію і розвиток у його соціально-політичному, економічному та культурному середовищі є уникнення Сцилли необґрунтованого оптимізму та Харибди негативізму. Гіпероптимізм перетворює наукове дослідження суспільства на гімн *status quo*¹⁶, натомість вислідом негативізму є соціальна есхатологія, притаманна головню соціологам-теоретикам лівого спрямування¹⁷.

Практична значущість соціологічних розмислів про модерн, модернізацію та розвиток впливає зі загального положення про взаємодію ідей та інтересів, яке провів М.Вебер: «Не ідеї, а матеріальні та ідеальні інтереси прямо керують поведінкою особи. Однак дуже часто «картини світу», витворені «ідеями», у спосіб, подібний до стрілочника, визначають шлях, яким динаміка інтересів просуwała далі дію»¹⁸. В епохи радикальної реструктуризації суспільства й трансформації його ціннісної сфери, тобто у ситуаціях соціального дисбалансу, зміни можуть ініціюватися та просуватися групами, які позбавлені «матеріальних» ресурсів, однак володіють ресурсами ідеаційними, тобто залучені до процесу продукування ідей. Ідеї загалом та наукові ідеї зокрема (формою існування останніх є дослідницькі програми) не зводяться до ментальних

для циклічного повторення моделей та стимульованого продукування відмінності» (Baudrillard J. *Selected Writings*. – Cambridge: Polity, 1988. – P. 167). Для французького мислителя будь-які раціональні міркування перебували під загрозою дотримання правил логіки репрезентації, тобто відтворення об'єкта пізнання, що трансформує критику в апофеоз того, що критикується. «Реальне вже не є реальним» (Baudrillard J. *Selected Writings*. – Cambridge: Polity, 1988. – P. 172). – підсумовував Бодріяр, а відтак і Діснейленд та Лос-Анджелес і – ширше – Америка – стають лише гіперреальністю та симуляцією.

¹⁶ Саме такий тип дискурсу пропонувала назагал інформативна розвідка В.Заблоцького (див.: Заблоцький В.П. Лібералізм: ідея, ідеал, ідеологія. – Донецьк: Янтра, 2001). Ця студія хвибує тим, що сприймає інтелектуальні феномени як певною мірою соціально, а подеколи навіть ідейно ізольовані. Тому В.Заблоцький не завжди спроможний адекватно захистити лібералізм від закидів щодо повної утопічності з боку хоча вже немолодих, але все ще розгніваних мислителів гатунку І.Валерстайна та Н.Чомського (які перехопили естафету в «розгніваних молодих людей» – неконформістської течії у західній культурі 1950-х років), плутаючи риторику модерну із його «благою» суттю. Термін «риторика» використовується мною не випадково, позаяк у цьому феномені перетинаються моральні ідеали, моралізаторство та інтереси. А.Б.Ковельман вдало експлікував цей настрій у своїй студії риторики стилю ранньохристиянського Єгипту, доречно зауваживши, що риторика дала змогу створити уявний світ втіленої утопії (див.: Ковельман А.Б. Риторика в тени пірамид (Массовое сознание римского Египта). – М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1988. – С. 130–131).

¹⁷ Втім, теорії, які улягаються чарам ідеології правих, не є несумісними з песимізмом – за промовистий приклад такого синтезу править консервативна утопія С.Гантінгтона.

¹⁸ Weber M. *From Max Weber: Essays in Sociology* / Ed. by H.Gerth, C.W.Mills. – N.Y.: Oxford University Press, 1946. – P. 280.

станів, що віддзеркалюють інтереси та «обслуговують» соціальну дію, зорієнтовану на оптимізацію ресурсів. Соціологічні концепції та, ширше, дослідницькі програми керуються власною динамікою, яка має вибіркиму спорідненість із інституційною динамікою академічної спільноти та суспільства загалом. Готовність спільноти суспільствознавців зректися гегемонії індивідуалістично-раціоналістичних та структуралістсько-економістських схем у поясненні соціального світу засвідчує популярність Гантінгтонового трактату «Зіткнення цивілізацій»: поверховість та хибність його аргументації компенсується наголосом на ідеаційних факторах соціальних змін.

Під цим кутом зору ідеї мисляться як елемент нормативної мотивації дії, що править діячам за дороговказ та орієнтир. Отже ідеї, зокрема ті з них, що були втілені в дослідницькі програми, є не лише продуктом соціальної інтеракції, вони є формою соціальної «акції». Важливість практичного внеску ідеативного виміру – як у вигляді теорії, так і у формі нормативних орієнтацій – до процесу розвитку та модернізації щонакрайше виопуклюється дебатами про «готівкову вартість азійських вартостей» або про зв'язок між ідеями та мобільністю капіталу в кордонах Європейського Союзу. «Ідеаційний поворот» позначився навіть на «вірних» економічного функціоналізму, які вдосконалюють свою позицію, висувуючи на перший план не стільки вимогу редукціоністського потрактування ідей, скільки пріоритизуючи інтерналізацію діями саме економічних парадигм коштом соціологізованого витлумачення чинників розвитку та модернізації суспільства¹⁹.

Владарювання ідей не лише впливає на наше визначення предмета дослідження, власне воно структурує уявлення про соціальні проблеми, формуючи політичні й управлінські підходи до їх розв'язання, кшталтуючи в такий спосіб політичну та соціально-економічну динаміку²⁰. Отже, визначення логіки та етапів еволюції дослідницьких програм

---

¹⁹ Див., наприклад: *The Political Power of Economic Ideas: Keynesianism Across Nations* / Ed. by P.Hall. – Princeton: Princeton University Press, 1989; Jacobsen J.K. *Much Ado About Ideas: The Cognitive Factor in Economic Policy* // *World Politics*. – 1995. – Vol. 47. – № 2. – P. 283–310; Blyth M. «Any More Bright Ideas?»: The Ideational Turn in Comparative Political Economy // *Comparative Politics*. – 1997. – Vol. 29. – № 2. – P. 229–250.

²⁰ Приміром, британський вчений К.Хей переконливо демонструє, що ідея глобалізації оперує автономно від емпіричних вимірів глобалізації як такої: у випадку інтерналізації політичними діями дослідницьких програм та політичних парадигм (policy paradigms), які постулюють, що ключем до конкурентоспроможності є зменшення податків, вони узгоджуватимуть свої дії з цією вимогою, абстрагуючись від емпіричних реалій (див.: Hay C. *Political Analysis*. – Basingstoke; N.Y.: Palgrave, 2002. – P. 202).

соціологічного дискурсу, зосередженого на проблемах та категоріях розвою і модернізації, є діалогом з тим «минулим, яке тлумачить нас» (Е.Ю.Соловйов), позаяк уможлиблює ідентифікацію й актуалізацію тих інтелектуальних традицій, які є ізоморфними сучасності та її запитам. Дві драми в царині розвитку й модернізації – драма ідей та драма подій – продовжують розгортатися на наших очах, що робить тезу про кінець історії так само недоречною, як, умовно кажучи, поява персонажу комедії дель арте у трагедії Крістофера Марло.

*Ані постмодерністи, ані я чітко не знаємо,
що таке модерн, аби мати хоч якась
уявлення про його можливого наступника.
Р. Белла*

РОЗДІЛ 1

МОДЕРН, РОЗВИТОК ТА МОДЕРНІЗАЦІЯ В СОЦІОЛОГІЧНОМУ ДИСКУРСІ

1.1. Модерн: історія терміну

Модернізація, поза всяким сумнівом, є способом досягнення модерного суспільства. Тому незайвим буде здійснити етимологічний експурс до історії терміна «модерн». Вперше слово «модерний» було вжито в латинській мові наприкінці V століття, щоби відокремити офіційну християнську епоху від язичницького минулого Риму. За Габермасом, індивіди самоусвідомлювали себе як «модерні» кожного разу, коли вони переглядали свою поставу щодо класичної давнини²¹. Водночас, як засвідчує *querelle des anciens et des modernes* у французькій літературі кінця XVII століття (так звана «суперечка давніх і нових», однією з центральних фігур якої був Шарль Перро), статус нормативної моделі для імітації мали артефакти класичного світу, тобто перший елемент пари «давнє – нове» був взірцем для другого. За авторитетним спостереженням Р.Вільямса, дієслово «модернізувати» почало поширюватися в англійській мові з XVIII століття та переважно означувало перебудову будівель (приміром, «решту будівель було модернізовано», Г.Волпол, 1748 рік),

---

²¹ Див.: Habermas J. *The Philosophical Discourse of Modernity: Twelve Lectures*. – Cambridge: MIT Press, 1990; Habermas J. *Modernity: An Unfinished Project* // Habermas and the Unfinished Project of Modernity: Critical Essays on The Philosophical Discourse of Modernity / Ed. by M.P.d'Entrèves, S.Benhbib. – Cambridge: MIT Press, 1997. – P. 38–58; Habermas J. *Postnational Constellations*. – Cambridge: Polity Press, 2001.

зміни в орфографії (за приклад править Філдінгове: «я насмілюсь модернізувати мову», 1752 рік), у моді й поведінці. У XIX столітті термін «модернізувати» набуває соціальних вимірів: В.Теккерей говорить про порох та друкарський верстат, які модернізують світ²². Утім, до початку XX століття цей термін переважно зберігає своє вузькотехнічне значення вдосконалення виробничої інфраструктури (певна річ, «модернізація» зберегла цей вимір свого смислового космосу й дотепер). Так, в огляді зарубіжних фахових видань з економіки, автори журналу *American Economic Review* пропонують анотацію статті, в якій ідеться про модернізацію порту Бордо²³. І лише в другій половині XX століття поняття «модерн» та «модернізація» стають переважно соціологічними.

Сьогодні соціологічний дискурс про модерн посідає центральне місце в теоретизуванні західної академічної спільноти: навіть поверховий погляд на провідні професійні журнали – як-от видання гатунку *European Journal of Social Theory* – фіксує присутність терміна «модерн» у назві більшості статей, що з'являються на їхніх сторінках. Рівночасно концепції модернізації та розвитку є «яблуком розбрату» для академічних спільнот як першого, так і третього світу. З вірою в незаперечно творчий потенціал модернізації вчених Фукуямового «призову» контрастує пафос гнівного засудження вченими лівого табору негативних суспільних імплікацій наведення правлячих верств другого і третього світів до ключових цінностей модерну – лібералізму та капіталізму. Цілком підставовим буде визначити глибоко закорінений в академічних колах Заходу скепсис щодо позитивного потенціалу модерну та модернізації як одну з маніфестацій культури надлишку. Інтелектуали третього світу є так само розмежованими щодо значення модернізації: для одних вона залишається західною облудою, інші інтерпретують її в дусі емансипації, використовуючи ідею модерну як нормативне обґрунтування для засудження практик авторитарних автохтонних режимів (приміром, саме така постава є вельми характерною для китайських дисидентів).

Серед східноєвропейських неофітів концепції модернізації поширеним є спрощене, сповнене ейфорії потрактування змісту цього процесу, потрактування, яке нехтує суттєвим незадоволенням, спричиненим тягарем модернізації. Водночас заперечення реалій модерну

---

²² Див.: Williams R. *Keywords: A Vocabulary of Culture and Society*. – N.Y.: Schocken, 1982. – P. 208–209.

²³ Див.: *Periodicals // American Economic Review*. – 1912. – Vol. 2. – № 2. – P. 744.

інтерпретується суто як вияв глибокого традиціоналізму. Так, після подій 11 вересня 2001 року державний секретар Міністерства зовнішніх справ Польщі професор А.Д.Ротфельд пояснював глобальний тероризм сліпим протестом проти поступу модернізації (він сприймав цей феномен як «закодований» в історії людства) з боку спільнот, що вбачають у модерні загрозу своєму способу життя та культурі²⁴. Модернізація – зокрема навздогінна модернізація – визначається як ключове завдання політичного порядку денного країн колишнього «соціалістичного» табору.

Свого часу Сталін радив вченим, як сприймати радянський лад: «Перехвалювати наш устрій не варто, недохвалювати теж не можна. У рамках треба триматися»²⁵. Ця максима придатна для оцінки не лише дискурсу про модерн та модернізацію, але й модерну та модернізації як феноменів соціальної реальності. Мислителі, які оперують у рамках парадигм постмодерну / постколоніалізму / построзвитку палко заперечують щільний зв'язок між мілітаризмом, культурною зверхністю та ксенофобією, з одного боку, і національними «традиціями» – з іншого. Приміром, Пак Нак-чон пояснює жорстокість японської армії стосовно цивільного населення окупованих азійських країн не спадком минулого та рисами національного характеру, попри вельми агресивну поставу Японії щодо своїх сусідів – як то було властиво їй ще з часів середньовіччя – а відносно успішною модернізацією країни вранішнього сонця за західними зразками (одним із гасел Мейдзі-ісин було «полишити Азію та увійти до Європи»), що мала своїм вислідом потрактування решти населення Азії як другосортного «іншого», нагадуючи ставлення європейців до корінного населення Африки та Америк²⁶. Водночас ототожнення запозичення західних моделей поведінки (застосування страв французької кухні під час офіційних прийомів в імператорському дворі та сюртуки / фраки як формальний одяг) з модерними цінностями є не просто сумнівним, а таким, що вводить в оману. Корейський критик постколоніального гатунку або несвідомий, або зумисно нехтує прозорими паралелями між його власним проектом подолання модерну та аналогічною спробою японських інтелектуалів (останні в розпал війни

---

²⁴ Див.: Rotfeld A.D. Dlaczego stawiamy na Stany Zjednoczone. Rozmawiał Robert Walenciak // Przegląd. – 2004. – 7 listopada. – S. 20–23.

²⁵ Слово товарищу Сталину. – М.: Эксмо, 2002. – С. 184.

²⁶ Див.: Paik Nak-chung. Coloniality in Korea and a South Korean Project for Overcoming Modernity // Interventions. – 2000. – Vol. 2. – №1. – P. 73–86.

на Тихому океані – в 1942 році – zorganizували симпозіум під назвою «Долаючи модерн» (*кіндаї но чококу*). Один з-поміж ідеологів цього руху Судзукі Сігетака висунув ідею подолати модерн через подолання таких його вимірів, як демократія в політиці, капіталізм в економіці та лібералізм у мисленні, відмовившись у такий спосіб від диференціації, яку несе із собою модерн, та досягнувши відновлення міфічної цілісності японської традиції²⁷. Як бачимо, самосвідомість ідеологів японського режиму відповідала не стільки модерну, скільки антимодерну, що заперечує пояснення бруталності війни на азійському театрі бойових дій суто адаптацією євроцентризму до регіональної специфіки. У випадку усвідомлення південнокорейським вченим зв'язку його ідей з японським борсанням під тягарем модерну, така самоідентифікація з нативістською реакцією на модерн є вельми небезпечною, яскраво промовляючи про вибіркову спорідненість поміж риториками антимодерного захисту автохтонних субалтерн-верств і консервативними / реакційними силами, які мають статус місцевих можновладців. За історичний приклад тут править політичний альянс під час президентської кампанії 2004-2005 років Н.Вітренко (чиї виступи проти американоцентризму та міжнародних фінансових інституцій свого часу нагадували лексику теоретика залежності та розвитку недорозвитку А.Г.Франка) і риторичного прибічника глобальної гіпермобільності капіталу В.Януковича.

За відсутності праць, які здійснюють цілісну реконструкцію еволюції дослідницьких програм соціології розвитку та модернізації, український політичний істеблішмент та академічна спільнота приречені на споживання *second-hand ideas*, що не може не позначатися як на адекватності осягнення соціального світу, так і на ефективності його трансформації. Ба більше, одновимірність теоретизування впливових теоретиків сучасності лише рельєфніше окреслює потребу в дискурсі синтетичного штибу. Радянські фахівці з історії соціологічної теорії свого часу обґрунтовували актуальність теоретичної полеміки з «буржуазними / немарксистськими» концепціями загостренням протистояння між капіталізмом і комунізмом попри реалії політики розрядки 1970-х років²⁸. На теперішньому відтинку історії актуальність

---

²⁷ Див. детальніше: Harootunian H. *Overcome by Modernity: History, Culture, and Community in Interwar Japan*. – Princeton: Princeton University Press, 2000.

²⁸ Див.: Давыдов Ю.Н. Критика социально-философских воззрений Франкфуртской школы. – М.: Наука, 1977. – С. 3.

теоретичних дебатів визначається потребою в осмисленні чинників та перспектив постленінської трансформації українського суспільства, трансформації, яка відбувається на тлі глобальних змін. Відповідно, теоретична рефлексія щодо альтернативних шляхів розвитку суспільства, рефлексія, яка могла б вийти за рамки ідеологізованих дихотомій минулого, стає імперативом для соціологічної спільноти.

1.2. Історіографія проблем розвитку та модернізації в соціології

Було б украй нереалістично претендувати на висвітлення всіх без винятку аспектів історії та теорії соціології розвитку та модернізації, а надто у зв'язку з дослідженням цих процесів у «реальних» суспільствах, які тривають майже п'ять століть, зважаючи на величезний обсяг існуючої літератури з цих питань. Обмежений обсяг монографії спонукає до вибору комбінованого аналізу історичних і теоретичних проблем із метою виявлення закономірностей генези, основних етапів еволюції дослідницьких програм соціології розвитку та модернізації й розкриття як їхніх теоретико-методологічних особливостей, так і зв'язку з ширшим соціальним та інтелектуальним контекстом, включно з ідеологією. Певні мислителі та дослідницькі програми, які або є компонентами соціологічного дискурсу про розвиток та модернізацію, або чинили на нього вплив, а також сам процес становлення модерну (з порівняльно-історичної та ідеально-типової перспектив) неодноразово ставали предметом дослідження у вітчизняній та зарубіжній літературі, яка є незліченною (див. список використаної літератури у кінці книжки). Переважна більшість цих публікацій висвітлюють діяльність обмеженої кількості шкіл та незрідка підпорядковують науковий аналіз цілям «партійної» пропаганди, нехтуючи тими вимірами теорій-опонентів, які засвідчують релевантність альтернативних поглядів та не піддаються легкому спростуванню. Приємним винятком є напрочуд інформативна монографія В.Л.Іноземцева²⁹, але вона зосереджується головню на питаннях економічного розвитку. Так само цінними є розвідки Ю.В.Павленка та його співавторів із питань становлення модерну

---

²⁹ Иноземцев В.Л. Пределы «догоняющего развития». – М.: Экономика, 2000.

та його цивілізаційної специфіки³⁰. Роботи О. Фісуна з проблем політичної модернізації, які використовують концепцію (нео)патримоніалізму та побудування світ-системного аналізу є надзвичайно новаторськими та евристичними³¹.

Впродовж останніх років з'явилася низка перекладів та рецензій зі сфери розмислів про модерн, модернізацію та розмисли, але ці доробки переважно є дискретними. Відтак, вітчизняній та зарубіжній соціологічній літературі бракує систематичного аналізу засад соціології розвитку та модернізації, аналізу, який би зважав на вплив ідеології на соціологічне теоретизування, з одного боку, та неповноту будь-якої дослідницької програми – з іншого. Постійне оновлення наукової літератури в поєднанні із соціально-політичними, економічними й ідеологічними змінами вимагає ревізії та реконструкції усталених підходів до концептуалізації модерну, модернізації та розвитку. Визнання принципової частковості окремих дослідницьких програм заперечує тотально-есенціалістські претензії кожної з них та має своїм дороговказом Веберову методологію ідеальних типів, яка визнає свою обмеженість та уникає спекулятивно-есенціалістських узагальнень. Спроби опонентів подібної позиції обґрунтувати свої альтернативні погляди радше нагадують риторику виправдання, аніж логіку наукового дослідження: «Наше розуміння історії є передусім керівництвом до вивчення, а не підоймою для конструювання на кшталт гегельянства. Всю історію належить вивчати наново, треба досліджувати в деталях умови існування різних суспільних формацій, перш ніж намагатися вивести з них відповідні політичні, конкретно-правові, естетичні, філософські, релігійні тощо погляди»³². «Есенціалістам» залишається у стилі останніх послань Енгельса жонґлювати фразами про економічні умови, які тільки в підсумку якимось незрозумілим чином зумовлюють історичний розвиток, і не згадувати при цьому про недвозначно сформульовану Марксом тезу, за якою

---

³⁰ Див.: Пахомов Ю.Н., Крымский С.Б., Павленко Ю.В. Пути и перепутья современной цивилизации. – К.: Благотворительный Фонд содействия развитию гуманитарных и экономических наук «Международный деловой центр», 1998; Цивилизационные модели современности / Ю.Н.Пахомов, С.Б.Крымский, Ю.В.Павленко и др. – К.: Наукова думка, 2002.

³¹ Див.: Фисун А.А. Демократия, неопатримониализм и глобальные трансформации. – Х.: Константа, 2006. У своїх попередніх публікаціях я зосереджувався на різних аспектах постання модерну / модернів, модернізації та розвитку. Див. у Списку використаної літератури джерела від 65 до 90.

³² Энгельс Ф. Письма об историческом материализме, 1890–1894. – М.: Политиздат, 1986. – С. 4.

«середньовіччя не могло жити католицизмом, а античний світ – політикою. Навпаки, той спосіб, яким у ці епохи здобували засоби до існування, пояснює, чому в одному випадку головну роль виконувала політика, в іншому – католицизм»³³. Утім, мій критицизм на адресу Маркса не є філіппікою. Пафос моїх тверджень полягає у неприйнятті зарозумілого монологізму й визначеності, властивих марксистському тлумаченню історії, яке претендує на відтворення в мисленні певного «конкретного живого цілого» (К.Маркс) й осягнення законів його розвитку. На теренах соціально-наукового пізнання може йтися тільки про застосування принципу доповнюваності Н.Бора до взаємовиключних, але однаковою мірою не позбавлених непевностей (в розумінні В.Гейзенберга) образів суспільства³⁴.

---

³³ Маркс К. Капитал. – М.: Политиздат, 1988. – Т. 1. – С. 92

³⁴ Одразу напрошується думка про обґрунтованість отождолення есенціалістської традиції з ім'ям Маркса, натомість критичної – у Кантовому розумінні – з Вебером. Таке зіставлення / протиставлення є корисне за умови використання його як ідеального типу та відмови від його «уречевлення», позаяк уважне прочитання текстів обох класиків виявляє точки дотику поміж ними. Так, Марксові міркування про нерівність сповна витримані в дусі Веберової методології ідеальних типів: «нерівні індивіди (а вони не були б різними індивідами, якби не були нерівними) можуть вимірюватися єдиною міркою лише остільки, оскільки їх розглядають під одним кутом зору, беруть лише з одного *визначеного* боку, як у цьому, наприклад, випадку, де їх розглядають *тільки як робітників* і нічого більшого в них не вбачають, відволікаються від усього іншого» (Маркс К. Критика Готской программы. – М.: Политиздат, 1989. – С. 13). Так само міркування Вебера про непримиренний конфлікт цінностей, викладені ним у лекції «Наука як покликання та професія», є суголосними з Марксовою реплікою: «Прийди зі своїми богами в країну, де визнають інших богів, і тобі доведуть, що ти перебуваєш під впливом фантазій і абстракцій» (Маркс К. Відмінність між натурфілософією Демокріта і натурфілософією Епікура // Маркс К., Енгельс Ф. З ранніх творів. – 2-ге вид. – К.: Політвидав України, 1984. – С. 83). Водночас було б безпідставно легковажити замилюванням редукціоністсько-тотальним теоретизуванням, до якого наvertsалися представники марксистської традиції у соціології. За влучним спостереженням Н.Музеліса, концепція «відносної автономії», якою послуговуються марксистки для пояснення й інтерпретації політичних та культурних феноменів, породжує редукціоністську інтерпретацію неекономічної сфери за допомогою словника економічної теорії. «Тому не дивно, – пише Музеліс, – що через сто років після смерті Маркса марксистки й досі мало що можуть продемонструвати з точки зору розробки нередукціоністської теорії політики. Усупереч, приміром, Парсонсовому функціоналізму (який спромігся породити складний та вишуканий, хоча й недосконалий корпус концепцій для дослідження політики в роботах Алмонда, Дойча, Алтера, Нетла, Ейзенштадта та інших), марксистки не має концептуального озброєння такого ґатунку. Те, що ми зазвичай іменуємо теорією капіталістичної держави, насправді не є теорією держави як такої, а є теорією того, як держава робить або не робить внесок до вимог відтворення капіталізму» (Mouzelis N. Sociology of Development: Reflections on the Present Crisis // Sociology. – 1988. – Vol. 22. – № 1. – P. 37).

1.3. Методологія дослідницьких програм та еволюція дискурсу про розвиток і модернізацію

У ракурсі методології моє дослідження має за опертя концепції науки М.Полані та І.Лакатоса³⁵. Відомо, що у своєму трактаті «Особове знання» Полані дійшов висновку, що всупереч потвердженням логічних позитивістів та фальсифікаціоністів, емпіричні дані не мали вирішального значення для прогресу науки. Наука не зводиться до простої логіки або алгоритму, спрямованого на зв'язування теорії з емпіричними даними, позаяк самі ці дані незрідка є помилковими або хибно інтерпретуються. За Полані, логічно припустити, що компонентами наукового пошуку є не лише безособове, але й особове знання. Це знання передбачає неартикульовані навички й традиції, які передаються у процесі «учнівства» в системі координат спільноти науковців, що саморегулюється та протистойть політичному контролю. Інший британський методолог науки угорського походження І.Лакатос довершив схему Полані концепцією динаміки наукових дослідницьких програм у його власній термінології. Полемізуючи з попперіанцями, Лакатос не випускав з уваги, що нарощування наукового знання відбувається не через заперечення гіпотез, а через заперечення заперечень, спрямованих проти того, що він позначав як ядро теорії. Лакатос є свідомим того, що суворе дотримання Попперової методології внеможливорює поступ науки взагалі, позаяк заперечення теорії кожного разу, коли вона стикається з аномаліями, достоту позбавляє науку теорій. Натомість науковці заперечують аномалії – тобто факти, які залишаються без пояснення в рамках дослідницької програми – аби боронити свої теорії, демонструючи відданість своїй дослідницькій традиції. Отже, кожна дослідницька програма складається з «жорсткого» теоретичного ядра, яке захищають допоміжні гіпотези «захисного поясу» програми. Положення ядра, тобто визначальні положення, які не можна спростувати, не поставивши під загрозу саму програму, є для науковців конвенціями. Завдання науковця є не в тому, аби ігнорувати чи зменшувати кількість аномалій; вчені мають використовувати аномалії заради збільшення пояснювального потенціалу теорії. Власне аномалії є двигуном розвою науки, позаяк кожна дослідницька програма керується принципами

---

³⁵ Див.: Polanyi M. *Personal Knowledge: Towards a Post-Critical Philosophy*. – Chicago: University of Chicago Press, 1974; Lakatos I. *Falsification and the Methodology of Scientific Research Programmes* // *Criticism and Growth of Knowledge* / Ed. by I.Lakatos, A.Musgrave. – Cambridge: Cambridge University Press, 1970. – P. 91–196.

розвитку, які Лакатос іменує евристикою. Негативна евристика забороняє модифікувати жорстке ядро програми, зосереджуючись на вдосконаленні «захисного поясу». Евристика позитивна пропонує допоміжні теорії, суголосні з положеннями ядра, перетворюючи заперечення теорії на її підкріплення через конструювання нових концепцій та абсорбуючи в такий спосіб найважливіші аномалії. За відсутності позитивної евристики науковець просто потонує в океані аномалій, тому коректним є спостереження Т.Куна про те, що «вчений, який переривав би свою роботу задля аналізу кожної поміченої ним аномалії, рідко досягає значних успіхів»³⁶. Отже, дослідницька програма розвивається через процес конструювання захисного поясу теорій, які мають справу з фактами, що заперечують ядро. Інакше кажучи, позитивна евристика модифікує пояс допоміжних концепцій, які піддаються спростуванню, аби відстояти беззаперечний статус ядра. За такого підходу можливо вирізнити прогресивні та дегенеративні дослідницькі програми: у межах перших нові шари теорій розширюють емпіричний зміст програми та висувають успішні прогнози, натомість другий тип програм взаємодіє з аномаліями хаотично, розв'язуючи проблему аномалій шляхом зменшення ступеня загальності теорії та втрачаючи здатність до прогнозування. Зрозуміло, що дегенеративні дослідницькі програми є неконкурентоспроможними щодо прогресивних, відтак, останні заступають перші, позаяк дегенеративні програми фактично формулюють свої допоміжні гіпотези *після* тої чи тої аномальної події, аби захистити теорію від фактів. Для Лакатоса, так само як для Полані та Поппера, за парадигматичний приклад дегенеративної програми правив марксизм: «Ньютонова програма вела до нових фактів; марксизм відставав від фактів та швидко біг їм навздогін»³⁷. (Вартує уваги, що марксистські налаштований М.Буравой майстерно використовує Лакатосові ідеї для обґрунтування погляду на марксизм, як прогресивну дослідницьку програму, а відтак науку, що здатна до продукування коректних прогнозів)³⁸.

У випадку прогресивних дослідницьких програм спростування положень допоміжного шару концепцій стимулює розроблення нових теорій на основі ядра. З огляду на критерії «прогресивності» наукової

---

³⁶ Цит. за: Лакатос І. Методология исследовательских программ. – М.: Ермак, 2003. – С. 376.

³⁷ Lakatos I. The Methodology of Scientific Research Programmes / Ed. by J.Worrall, G.Currie. – Cambridge: Cambridge University Press, 1978. – P. 6.

³⁸ Див.: Burawoy M. Marxism as Science: Historical Challenges and Theoretical Growth // American Sociological Review. – 1990. – Vol. 55, № 6. – P. 775-793.

теорії Лакатосові погляди збігаються з Попперовими: останній вважав, що зростання знання трапляється тоді, коли нова теорія пропонує просту, потужну ідею, яка інтегрує наявне знання. Нова теорія має не лише пояснювати минулі та теперішні феномени, але й передбачати «поведінку» нових явищ, тобто хоча б деякі з її прогнозів мають підтверджуватися.

Зворотний бік методології дослідницьких програм – це теза про центральність класиків для соціологічної теорії³⁹. Соціологічний дискурс про розвиток та модернізацію рухається в системі координат, заданих класиками – Марксом і Вебером – та зосереджується на динаміці й взаємодії двох підставових феноменів модерну: національної держави та капіталізму. Дослідницькі програми не просто закорінені в теоріях – наявність теорій є доконечною передумовою витворення ефективних стратегем із відбору фактів: позитивісти-індуктивісти «нездатні запропонувати раціонального «внутрішнього» пояснення, чому передусім були відібрані ті факти, які було відібрано, а не якісь інші»⁴⁰. Наївна постава позитивізму з його вірою в єдину теорію як вислід систематизації об'єктивних фактів та наголосом на процедурі верифікації виявляється беззбройною перед вимогами фальсифікаціоністів, а відтак, нездатна позбутися необхідності подолання фальсифікації через конструювання нових теорій, спроможних не лише пояснювати факти, але й розв'язувати проблеми, породжені аномаліями, тобто розбіжностями між теоретичними судженнями й емпіричними даними. Складна структура дослідницької програми уможливорює «зняття» вимог фальсифікаціоністів: жорстке ядро захищається, натомість допоміжні теорії фальсифікуються, відкидаються та заступаються новими.

Методологія дослідницьких програм, захищаючи «нормальність» процесів інтерпарадигмальної конкуренції, необхідність фальсифікації допоміжних концепцій та вдосконалення й ревізії периферії

---

³⁹ Кутуєв П.В. Класична соціологія і сучасна соціальна теорія // Філософська і соціологічна думка. – 1995. – № 1/2. – С. 68–87. Імператив центральності класиків є альтернативою позитивістської недооцінки впливу дослідницьких традицій на сучасний пошук. Позитивістські налаштовані вчені (приміром, Т.Скочпол) розглядають відродження й реконструкцію спадку фундаторів соціологічної теорії, з одного боку, та пошук відповідей на історично закорінені питання – з іншого, як несумісні види діяльності, натомість моя позиція полягає в тому, що вони передбачають одне одного. Скочпол детально окреслює свою методологічну орієнтацію в цілому та щодо класиків зокрема в: Skocpol T. *Sociology's Historical Imagination // Vision and Method in Historical Sociology* / Ed. by T.Skocpol. – Cambridge: Cambridge University Press, 1984. – P. 1–21.

⁴⁰ Lakatos I. *The Methodology of Scientific Research Programmes* / Ed. by J.Worrall, G.Currie. – Cambridge: Cambridge University Press, 1978. – P. 104.

дослідницької програми, також передбачає діяльність, спрямовану на модифікацію ядра, тобто його реконструкцію. Така постава легітимізує пошук шляхів до синтезу, позаяк оновлення теоретико-методологічного знаряддя за одночасного збереження його ідентичності вимагає залучення поглядів конкурентів / опонентів.

1.4. Формування модерну, модернізація і розвиток: підходи до дефініцій

Модерн, під кутом зору теоретизування в системі координат численних модернів, з одного боку, стає універсальним феноменом (інакше кажучи Захід втрачає свою монополію на нього), з іншого – це явище сприймається у множині, тобто існує не єдиний модерн, а численні модерни. Попри ревізію, ба навіть реконструкцію своїх попередніх євроцентристських поглядів, навіть така позиція чільників ідеї численних модернів не може задовольнити радикальніше крило цієї парадигми, репрезентоване Санджеєм Субрахман'ямом⁴¹. Для цього американського вченого індійського походження формування модерну було не регіональним феноменом, зміст якого охоплює формула «піднесення Заходу», а глобальним процесом⁴². З перспективи Субрахман'ямового підходу поширена серед вчених інтерпретація колоніального правління, накинута Заходом на Решту, як двигуна модернізації, втрачає свою авторитетність.

Зазвичай піднесення модерного суспільства на Заході концептуалізується зі застосуванням категорії *«модернізація»*. Це є недоречним телеологізмом – модернізація має поступитися місцем поняттю *«формування модерну»*. Як я вже зауважував у Вступі до цієї книжки, *формування модерну* як типу суспільства, чие коріння сягає XVI століття, є вислідом глобальної динаміки, динаміки, яку неможливо

---

⁴¹ Subrahmanyam S. Hearing Voices: Vignettes of Early Modernity in South Asia, 1400–1750 // Daedalus. – 1998. – Vol. 127. – № 3.

⁴² Серед незчисленних роздумів з приводу «піднесення Заходу» взірцевими за своєю концептуальною стрункістю та лаконічністю є коментарі Дугласа Норта та Деніела Широ (North D.C., Thomas R.P. An Economic Theory of the Growth of the Western World // Economic History Review. – 1970. – Vol. 23. – № 1; Chiot D. The Rise of the West // American Sociological Review. – 1985. – Vol. 50. – № 2).

описувати у термінах лінійної еволюції. Ключовими вимірами формування модерну є процеси розвою капіталізму, формування держави та нації і постання націоналізму як відповідної ідеології національної держави. Визнання факту, що перша, так звана оригінальна модерність, розвинулася на Заході, не повинно знецінювати внесок інших суспільств та цивілізацій до постання модерного соціального порядку та орієнтації дії. Формування модерну є набором контингентних змін, які не скеровуються єдиною метою та відбуваються в рамках автономних сфер суспільства, пов'язаних між собою через механізм вибіркової спорідненості. Поняття «контингентності», запропоноване Т.Парсонсом, означає, що висліди соціальних процесів не є наперед детермінованими, а відтак завжди існує можливість альтернативного розвитку подій⁴³. Використання Веберової концепції-метафори вибіркова спорідненість дозволяє уникнути пасток редукціонізму та монокаузальності. За таких обставин легітимно потрактовувати модерн як гру, перебіг якої знаходиться під впливом несподіваних факторів⁴⁴.

Відповідно вочевиднюється безперспективність сприйняття феномена модерну в «Платоновій» манері, тобто як незмінного абсолюту (хоча погляд на модерн як на жорстко фіксований набір властивостей є доволі поширеним серед дослідників). Справді, навіть один із найоптимістичніших піонерів дослідницької програми модернізації М.Леві був свідомим необхідності послуговуватися термінами «відносно модерні» та «відносно немодерні» суспільства.

Поняття «модернізація» передбачає наявність у соціальних діячів більш-менш детальної візії модерну. Було б безпідставно вважати, що правителі та інтелектуали XVI століття чи навіть доби Просвітництва, були носіями інструментальної раціональності та прагнули зреалізувати проект модерну в усіх його відомих нам вимірах. Парадигматичними в цьому сенсі є реформи Петра I, які незрідка оцінюються як спроба модернізації Росії. Проникливий спостерігач та аналітик історичного процесу В.Ключевскій поглянув на реформаторську діяльність Петра I незамуленим оком та дійшов висліду, що вона мала вельми віддалений стосунок до «модернізації». Це potwierджується неухаюю Петра I до політичного порядку та суспільної

---

⁴³ Vanderstaeten R. Parsons, Luhmann and the Theorem of Double Contingency // Journal of Classical Sociology. – 2002. – Vol. 2. – № 1.

⁴⁴ Кутуєв П.В. Концепція вибіркової спорідненості в соціології Макса Вебера // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1999. – № 3. Детальніше про роль таких «непередбачуваних» та «каламутних» вимірів модерну як раса, етнічність, релігія та націоналізм див.: Tiryakian E. The Wild Cards of Modernity // Daedalus. – 1997. – Vol. 126, № 2.

моралі Заходу. Лише завдяки своїй природній чутливості, – зауважує Ключевський, – Пётр І не міг не помітити, що народи Заходу виховуються та міцніють не батою та катівнею. Попри ці інтуїтивні осягнення, «вся перетворювальна його діяльність керувалася думкою про необхідність та всемогутність владного примусу (курсив мій. – П.К.): він сподівався лише силою нав'язати народу блага, яких йому бракувало і, відповідно, вірив у можливість відвернути народне життя від його історичного русла та увібгати його в нові береги». Звідси випливає логічний висновок: Пётр І «шукав на Заході техніки, а не цивілізації (курсив мій. – П.К.)». Ключевський у такий спосіб підсумовує освітню подорож Петра І до Західної Європи: «Видно, що, вирушивши на Захід за його наукою, московські учні не подумали, як триматися в тамтешній обстановці. Пильно стежачи за ремеслами, вони не вважали за потрібне придивлятися до тамтешніх звичаїв та порядків, не помітили, що у себе в Німецькій слободі вони знали з покидьками (курсив мій. – П.К.) того світу, з яким тепер вони зустрілися..., і, увірвавшись до незвичного їм порядного суспільства, всюди залишали відбитки своїх московських звичаїв, що змушувало мислячих людей дивуватися, невже це владні просвітителі своєї країни»⁴⁵.

У контексті цих міркувань, модернізація як спосіб досягнення модерну може ідеально-типово розумітися як цілеспрямована радикальна трансформація суспільства, що відбувається як на мікрорівні – наприклад, змінюючи зразки соціальної дії та її орієнтацій, формуючи нову ідентичність – так і інституційну структуру соціуму. Цей процес спричиняється до диференціації підсистем соціальної системи. За інтерпретацією Т.Парсонса, процес модернізації включає такі стадії:

1. Диференціації, яка є «поділом елементу структури у соціальній системі на два, або більше елементи або структури, які відрізняються з огляду на свої характеристики та функціональну значущість для системи»;

2. Ці елементи стають ефективнішим, позаяк зазнають адаптивного «апгрейду», іншими словами «ширше коло ресурсів стає доступним для соціальних підрозділів, відтак їхнє функціонування може вивільнитися від деяких з обмежень своїх попередників»;

3. Після двох попередніх стадій постає проблема включення диференційованих елементів до ширшої системи;

---

⁴⁵ Ключевский В.О. Курс русской истории. Ч. 4. // Соч.: В 9 т. – М.: Мысль, 1989. – Т. 4. – С. 43–44; 21; 24.

4. Для того, аби процес *включення* міг трапитися та інституціоналізуватися він «має супроводжуватися ціннісною генералізацією, якщо різні елементи суспільства претендують на відповідну легітимацію та способи орієнтації для нового зразка дії... Коли мережа соціально структурованої ситуації стає складнішою, ціннісний зразок має підвестися на вищий рівень задля того, аби гарантувати соціальну стабільність»⁴⁶.

Модернізація – знову підкреслю, в ідеально-типовому, навіть почати нормативістському розумінні – сприяє розвитку цінностей раціоналізму та індивідуалізму, є рухом від партикуляризму й припису до універсалізму та досягнення. Утім, ці зміни мають важливі наслідки для макрорівня.

Окреслена вище схема у жодному разі не може розглядатися як інваріантна та апіорна. Вона вимагає зіставлення з кожним окремим випадком, що досліджується. Ба більше, *включення* може траплятися у збалансованій та незбалансованій формах. За першої ситуації кожна підсистема оперує згідно своєї автономної логіки, натомість у другому випадку логіка однієї підсистеми підпорядковує собі інші. За приклади останньої тенденції правлять ленінські – на загал тоталітарні – режими, які накидають логіку політичної підсистеми на економічну, соцієтальну та соціокультурну сфери, та сучасні неоліберальні режими нагромадження капіталу, що підпорядковують суспільство логіці ринку (економічної підсистеми). Відповідно, такий інститут як демократія є не лише еволюційною універсалією; вона також є контингентним вислідом констеляції соціально-політичних сил, а відтак повинен постійно відтворюватися та *reinvent itself* аби уникнути занепаду та заміщення недемократичними формами.

Натомість я *концептуалізую розвиток, знов-таки на ідеально-типовому рівні, як взаємодію економічного зростання, консолідації інституцій демократії, участі в політиці та поваги до прав людини в поєднанні з рівністю можливостей та загальним добробутом. Розвиток може розумітися і як основа емансипаторських проєктів, і як засіб контролю: соціального – всередині кордонів індивідуальних суспільств та політичного – у площині міждержавної системи. Розвиток більше зосереджується на змінах на макрорівні: на економічному зростанні, розбудові / перебудові держави, соціальній політиці*⁴⁷. Але всі ці заходи не

---

⁴⁶ Parsons T. The System of Modern Societies. – Englewood Cliffs: Prentice Hall, 1971. – P. 26; 27.

⁴⁷ Grosfoguel R., Cervantes-Rodríguez A.M. Introduction. Unthinking Twentieth-Century Eurocentric Mythologies: Universalist Knowledges, Decolonization, and Developmentalism // The Modern / Colonial / Capitalist World-System in the Twentieth Century: Global Processes,

можуть не позначатися на індивіді, його цінностях та стратегії побудови соціальної дії. Відповідно, розвиток і модернізація переплітаються, позаяк нова ідентичність члена національної (уявної) спільноти (мікрорівень) може виникати як вислід впровадження державою відповідної освітньої політики (макрорівень).

Розмежування розвитку і модернізації є умовним, тобто має ідеально-типовий, аналітичний характер, позаяк ці процеси передбачають наявність симбіотичних відносин між ними (картина соціального світу була б неповною без свого третього елементу – недорозвитку). Така концептуальна диференціація уможливорює відокремлення розвинених суспільств від модерних. СРСР та нацистська Німеччина можуть розглядатися як розвинені суспільства, що намагалися протиставити модерну свою власну альтернативу; сьогоденна Саудівська Аравія також є економічно та технологічно розвиненою країною, суспільні відносини якої достоту не узгоджуються з візією модерну (достатньо навести такі ознаки суспільно-політичного життя цієї країни, як авторитарний політичний режим та виключення жінок поза публічну сферу). І навпаки, слід пригадати спостереження Вебера про наявність етосу раціонального капіталізму в слаборозвиненій периферії – Північній Америці XVIII століття – навіть за відсутності відповідних матеріальних структур.

Проблеми, що поєднуються під егідою феноменів модернізації та розвитку – а також їхня ідеальна репрезентація у формі дослідницьких програм – виконують важливу функцію забезпечення академічної та політичної спільнот контекстом для загальних дискусій. Вони також слугують підмурівком як для розмислів про сучасний соціум, так і для розробки політики, скерованої на реалізацію суспільного блага. Рівночасно ці поняття діють як своєрідний подразник для науковців та учасників публічної сфери, позаяк рефлексії про модерн незрідка керуються зіткненням поміж імперативами граничного, тотального пояснення та вимогами прагматичної зосередженості на конкретніших питаннях; власне подібне тертя є характерним для досвіду модерну.

Фундаментальні проблеми соціального світу неможливо релевантно досягнути в поверхово-дескриптивних категоріях, які є або енкоміями (приміром, дискурс неоліберальної глобалізації), або інвективами

(інтерпретація будь-яких подій у світі як боротьби з безжальною логікою нагромадження капіталу).

Модерн у своєму західному вияві пропонувався як суспільство-взірець для Решти; водночас критики проекту модерну схильні вбачати в концепціях модернізації та розвитку саму лише ідеологію, якій бракує академічного компоненту, вважаючи, що ці побудування позбавлені інтелектуальної цінності, а єдиним мотивом їхнього існування є виконання ними функції легітимації глобальної гегемонії Заходу. І ті, і другі нехтують тим фактом, що навіть формування первинного модерну на Заході має розглядатися як процес, а не як сталий результат, процес, який включав постійну зміну суспільних практик та рефлексії про них. Ба більше, найсуттєвіші риси суспільства, які ми асоціюємо з модерном, досягли «зрілості» зовсім нещодавно та розподілені нерівномірно як у межах світ-системи, так і в рамках окремих суспільств, тому досвід взаємодії з перевагами модерну ще не став універсальною ситуацією для всього людства. Жодне суспільство сьогодення не може претендувати на звання вповні розвиненого та модернізованого. А.Сен пропонує неортодоксальний погляд на «розвинені» суспільства, підводячи до думки, що їх слушно аналізувати з позицій соціології модернізації та розвитку, дисципліни, сфера компетенції якої традиційно обмежувалася світом, що розвивається. Так, незважаючи на відносно вищий рівень добробуту афроамериканців порівняно з мешканцями третього світу, вони мають менші шанси досягнути похилого віку, ніж китайці або шріланкійці (середня тривалість життя чоловіків афроамериканського походження в таких містах, як Вашингтон або Сан-Франциско, нижча за 60 років), і це, додаю – попри незрівнянно вищі можливості систем охорони здоров'я та освіти в США⁴⁸. Подібні факти дали підстави американському досліднику Д.Широ дійти висновку, що «лише ті особи, яким бракує відчуття історії, не усвідомлюють існування технологій та зовсім не розуміють, наскільки й досі неповною є наша адаптація до умов переходу від аграрного до модерного індустріального суспільства, можуть використовувати поверхові терміни на кшталт «постмодерну» та «пізнього модерну» для опису соціальної реальності кінця XX століття. ...Модернізація мала місце, цей процес триває і триматиме ще довго»⁴⁹.

---

⁴⁸ Див.: Sen A. *Development as Freedom*. – Oxford: Oxford University Press, 1999. – P. 6.

⁴⁹ Chiot D. *Why Must There Be a Last Cycle? The Prognosis for the World Capitalist*

Гегемоністичний статус ідеї ліберального модерну не означає зникнення умов, що породжують його заперечення та спротив. Суть неоліберальної літанії є в констатації смерті регульованої економіки, місце якої заступають корпорації постіндустріального гатунку. Ці корпорації навіть на традиційних ринках – приміром, газовому – оперують у стилі бірж, вповні відповідаючи візії вільного ринку Альфреда Маршала. Початок серії корпоративних банкрутств у 2000-х роках (тобто ще до глобальної кризи 2008 року), символом яких був крах «Енрону», промовисто засвідчила, що неоліберальна формула дає збої в контексті не тільки Решти, але й першого світу.

К.Джавіт ще в 1987 році запропонував назвати різко-насильницьку реакцію на експансію західного модерну, експансію, у якій примхливо переплітаються ідеї, ідеали та інтереси, «рухами шаленого гніву»⁵⁰. Надзвичайно проникливий аналіз наслідків модерну в сучасному світі запропонував американський соціолог С.Шерман у своєму обговоренні трьох темпоральностей подій 11 вересня 2001 року в США – гегемонії США, гегемонії модерної ідеології лібералізму та перспективи зіткнення цивілізацій. Вартує уваги, що впливовий європейський мислитель Іван Крастєв звертається до концепції «рухи шаленого гніву» у своїх виступах.

Водночас було б помилковим вбачати в усіх цих рухах лише традиціоналістську відсіч модерну – приміром, «Аль-Каїда» з огляду на свою організаційну структуру була не стільки уособленням архаїзму, скільки відповідником модерної корпорації, в межах якої Осама бін Ладен виконував функцію генерального менеджера (chief executive officer). Отже я уникаю ототожнення модерну з якимось одним конкретним суспільством. Варто відзначити, що дихотомічні категорії, які соціологи застосовують для опису та концептуалізації соціальної реальності – «розвинені суспільства versus суспільства, що розвиваються» та «модерн versus традиціоналізм» – мають свої відповідники, які вказують на географічну локалізацію попередньо згаданих феноменів. Дослідники, які акцентують роль цінностей у суспільних змінах, вдаються до поняття «модернізація», відповідно «модерне» стає атрибутом західних суспільств, натомість «традиційне» є ознакою Сходу (або Решти). Вчені, для яких локомотивом історії є так чи так визначені

System and a Prescription for its Diagnosis // Questioning Geopolitics: Political Projects in a Changing World-System / Ed. by G.M.Derluguian, S.L.Greer. – Westpoint; L.: Greenwood Press, 2000. – P. 70.

⁵⁰ Див.: Sherman S. The Attacks of September 11 in Three Temporalities // Journal of World-Systems Research. – 2003. – Vol. 9. – № 1. – P. 141–169.

економічні сили (відповідно культурі *de facto* надається статус епіфеномена), тяжіють до поняття «розвиток». У цьому випадку вчені говорять не стільки про культурні / цивілізаційні кордони між Заходом і Рештою, скільки про соціально-економічну нерівність між Північчю і Півднем. За такої візії принципів структурування соціального світу критерій поділу на розвинені соціуми і ті, що розвиваються (або поглиблюють свій недорозвиток, за А.Г.Франком та М.Буравим), є доволі простим: він є простою похідною від «стану» банківського рахунку держави. Географічний зміст типологій «Захід versus Схід» та «Північ versus Південь» є умовним, водночас кожна з них має свої переваги та недоліки. У кожному разі, теоретики гатунку С.Аміна або Дж.Аррігі не мали жодного сумніву в належності СРСР до Півночі (Аррігі навіть висунув тезу про холодну війну як західну громадянську війну). У рамках термінологічної системи координат, що фокусується на розвої, легко уникнути необхідності пошуку відповіді на ряд суперечливих питань, приміром, про ступінь модерності японського суспільства – рівень його економічного розвитку дає підстави до включення Японії до рядів Півночі. Рівночасно дезінтеграція СРСР та «третьосвітізація» більшості його наступників у 1990-х рока утворили масштабну лакуну в зоні Півночі. Вживання поняття «Захід» вказує на культурні витоки модерну, водночас генеруючи проблему концептуалізації піднесення окремих суспільств Решти, які досягли успіху попри факт (за версіями деяких теоретиків завдяки факту) неналежності до цивілізаційного ареалу Заходу.

Жодне суспільство – навіть те, яке однозначно потрапляє до категорії модерних та розвинених – не може претендувати на повне втілення усіх вимірів модерну. Реальні суспільства доцільніше розглядати як своєрідні уламки уявленого цілісного проекту модерну, кожен з яких є носієм тої чи тої риси цього типу соціуму (приміром, США є уособленням індивідуалістичної конкуренції, натомість скандинавським суспільствам притаманна акцентація на соціальній справедливості та рівності). У своїх міркуваннях про розвиток та модернізацію я дотримуюся поміркованої версії методологічної максими М.Буравого, який сформулював таку тезу: «...Останньою лінією захисту (дослідницької програми. – *Л.К.*) є критика: протиставлення реального з потенційним, «того, що є» із «тим, що може бути». За відсутності чутливості до альтернатив не може бути ефективної боротьби, а без боротьби не може бути реалістичної візії»⁵¹.

---

⁵¹ Burawoy M. *Marxism After Communism // Theory and Society*. – 2000. – Vol. 29. – № 2. – P. 173.

Неможливість уявити модерний соціальний порядок як систему, підпорядковану єдиній логіці, перетворює його на гетерогенний проект, універсальність якого ще належить довести. Саме тому слушними видаються міркування американського політичного філософа – емігранта з нацистської Німеччини – Л.Страуса, який багато уваги приділив проблемі кризи модерну. Страус вбачає кризу модерну в кризі мислення про суспільство та політику, позаяк «модерна культура є відверто раціоналістичною та вірить у силу розуму; зрозуміло, що у випадку втрати віри в здатність розуму обґрунтувати вищі цілі, така культура опиняється в кризі»⁵². Як вислід, модерна людина вже не знає, чого саме вона прагне, та не вірить у можливість дізнатися, що саме є благом, а що злом. Страус також слушно заперечував продуктивність рефлексії про модерн у термінах уніформного проекту, позаяк не має нічого характернішого для модерну, аніж величезне розмаїття та частота радикальних змін у його рамках. За Страусом, модерн як інтелектуальний феномен, що передує своїй інституціоналізації, асоціюється із фігурою Н.Макіавеллі: саме цей мислитель звів моральні та політичні проблеми до питання техніки. Розглядаючи, на відміну від античної філософії та християнства, чесноту та мораль як продукти суспільства, Макіавеллі закладає підвалини сучасного мислення про розвиток та модернізацію. Встановлення благого соціального порядку позбувається своєї залежності від випадку, відповідно благо суспільство вже не є «уявною державою» античної філософії або «градом Божим» християнства: випадок можна підкорити, і гарантія успіху на цьому шляху полягає у зведенні цілей (редукції комплексності, як висловився б Н.Луман) до рівня, сумісного із бажаннями більшості індивідів. Отже, модерна епоха в царині мислення розпочинається із незадоволення існуючим проваллям між дійсним і належним та пропонує долати його як суто технічну проблему за допомогою секулярних, тобто соціально-політичних, а не теологічних засобів. Відповідно радикально змінюється погляд на природу людини: власне ця природа концептуалізується як минуле людини, що не може дати жодних вказівок, як будувати своє подальше життя: «Дороговкази щодо прийдешнього, так само й щодо належного та бажаного надаються розумом. Розум заступає собою природу»⁵³. Водночас модерн постійно продукує

---

⁵² Strauss L. *Political Philosophy*. – N.Y.: Pegasus, 1975. – P. 82.

⁵³ Strauss L. *Political Philosophy*. – N.Y.: Pegasus, 1975. – P. 92. Певна річ, така постава має своїм опертям традицію західноєвропейського католицького середньовіччя із характерним для нього поділом на три простори: рай, чистилище та пекло. Відповідно земне життя мислилося

своє власне заперечення. Найвизначнішою фігурою тут є Ф.Ніцше, який піддав дошкульній критиці покладання на раціоналізм та віру в розум. Саме ця суперечність між Фаустіансько-романтичним захопленням трансформативною раціональністю і усвідомленням її кордонів стає головним джерелом напруження всередині модерну, що спонукає до постійних розмислів про природу цієї суспільної формації. Модерн улягається осягненню лише за умови усвідомлення того, що «моральні закони – як закони свободи – не можна розуміти як закони природи. Моральні та політичні ідеали визначаються без посилання на природу людини: людина радикально вивільняється від контролю з боку природи»⁵⁴.

Починаючи з програмової розвідки Р.Редфелда про «фольклорне» суспільство, яка мала своїм опертям праці Г.Мейна й Ф.Тьонніса, запозичуючи термінологію з трактату В.Самнера «Народні звичаї», що побачив світ на початку ХХ століття⁵⁵, погляди теоретиків процесів модернізації еволюціонували в полі, межі якого окреслювалися дихотомічними категоріями «спільнота – суспільство», «статусне суспільство – контрактне суспільство», «фольклорне суспільство – міське суспільство», «традиція – модерн». На Редфелдове переконання, антиподом модерного урбанізованого соціуму було фольклорне суспільство. Останнє він визначив як невелике, ізольоване, неписьменне, гомогенне; йому також властиве сильне чуття групової солідарності. Поведінка в таких суспільствах є традиційною, спонтанною, некритичною та особовою; в ньому немає експериментів та розмислів заради інтелектуальних цілей. У фольклорному суспільстві інституції спорідненості є основним типом досвіду, родинна

як таке, що передбачає три типи поведінки: безумовно грішне, безумовно святе та нейтральне. Ю.М.Лотман і Б.А.Успенський заважають, що в житті західного середньовіччя є можливою широка смуга нейтральної поведінки, нейтральних суспільних інституцій, які не є ані святими, ані грішними, ані добрими, ані поганими. Така нейтральна система рівночасно уможливило інноваційність та тяглість розвитку, позаяк нейтральна сфера не вимагає додаткових механізмів легітимації свого існування та змін. Ці класики студіювання знакових систем протиставляють західним практикам систему російського середньовіччя, побудовану на акцентованій дуальності. Імплікацією такої дуальності стала диференціація земного життя на або суто грішне, або суто святе; такий принцип поширювався й на позацерковні поняття. Тому світська влада могла потрактовуватися або як божественна, або як диявольська, але ніколи – як нейтральна щодо цих понять (див.: Лотман Ю.М., Успенский Б.А. Роль дуальних моделей в динамике русской культуры (до конца XVIII века) // Труды по русской и славянской филологии. XXVIII: Литературоведение. К 50-летию профессора Бориса Федоровича Егорова / Отв. ред. В.И.Безубов. – Тарту: Изд-во ТГУ, 1977 (Учен. зап. Тартуского гос. ун-та; вып. 414). – С. 3–36).

⁵⁴ Strauss L. Political Philosophy. – N.Y.: Pegasus, 1975. – P. 92.

⁵⁵ Sumner W.G. Folkways: A Study of the Sociological Importance of Usages, Manners, Customs, Mores, and Morals. – Boston: Ginn, 1906.

група – базовою одиницею дії, сакральне домінує над секулярним, натомість економіка ґрунтується на статусі, а не на ринку. Попри всю розмаїтість індивідуальних фольклорних суспільств, Редфілд вважав за можливе об'єднати їх однією категорією, позаяк вони конституують тип, що є протилежний індустріальному соціуму модерного міста⁵⁶.

Перша хвиля теоретиків модернізації на кшталт В.В.Ростоу в період після Другої світової війни, а також представники «неомодернізаційного» дискурсу на зразок Ф.Фукуями після завершення війни холодної злегковажили попередженням Ф.Ніцше про обмеженість прогресу людства загалом та науки зокрема: «Великі, широко обдаровані натури змогли скористатися цією зброєю науки, аби назагал з'ясувати та представити нам кордони та умовність знання (ці мотиви пізніше розвинули стосовно суспільного та гуманітарного пізнання неокантіанці, а також М.Вебер та Х.Файгінгер. – П.К.), і тим самим відкинули зазіхання науки на універсальне значення та універсальні цілі; ...вперше була пізнана ілюзорність того уявлення, за яким насмілювалися вважати можливим за допомогою закону причинності проникати до суті речей. Величезній мужності та мудрості Канта й Шопенгауера вдалося здобути напрочуд важку перемогу – перемогу над оптимізмом, прихованим у суті логіки, котрий, своєю чергою, являє собою підґрунтя нашої культури. ...Цей оптимізм, що мав своїм опертям *aeternae veritates* (вічні істини), які не підлягали в його очах сумніву, вірив у пізнаваність та можливість розв'язання усіх світових загадок...»⁵⁷.

Зіставляючи (за допомогою наукових методик і донедавного досвіду) функціонування першого, розвиненого, «модерного» світу з двома іншими світами (колишнім ленінським та третім), ми є свідомі щодо відмінностей між ними (потверджуючи тим самим коректність узагальнення дотепної максими судді Верховного суду США В.Бреннана, яка стосувалася визначення порнографії: «Я знаю, що це є порнографія, лише тоді, коли я бачу її»⁵⁸). Тому дослідницькі програми, які акцентують такі відмінності, мають сприйматися серйозно як політична та теоретична парадигма за рівночасного усвідомлення, що гіпостазування традиції та модерну є іррелевантним. Кожне суспільство має традиції, ба більше –

---

⁵⁶ Див.: Redfield R. The Folk Society // American Journal of Sociology. – 1947. – Vol. 52. – № 4. – P. 293-308.

⁵⁷ Ніцше Ф. Рождение трагедии, или Эллинизм и пессимизм // Соч.: В 2 т. – М.: Мысль, 1990. – Т. 1. – С. 128.

⁵⁸ Цит. за: Wallerstein I. World-Systems Analysis // Social Theory Today / Ed. by A.Giddens, J.Turner. – Stanford: Stanford University Press, 1987. – P. 319.

традиції, за широковідомою формулою Гобсбаума, витворюються, аби легітимувати теперішнє. Відтак, не знищуючи вододіл поміж традицією і модерном, я розглядаю два типи традицій, які різняться своїм впливом на функціонування суспільства: традиція як сталий звичай, яка є невід'ємним елементом відтворення будь-якого соціуму (згадаймо підсистему підтримки зразка). Цінність традиції такого гатунку є відносною. Натомість традиція як взірць заперечує будь-яку спробу її релятивізації, домагаючись статусу абсолютного авторитету. Така дистинкція зумовлює запровадження нових термінів: місце традиційного соціуму заступає суспільство традиціоналістське – такий соціум просякнутий традиціями-взірцями. Також зазначу, що подібна характеристика стосується переважно орієнтації соціальної дії; відповідь на питання про природу й структуру соціальних інституцій надається контекстуально.

Для того, щоби соціологічний дискурс про розвиток та модернізацію зміг запропонувати адекватні набори аналітичного інструментарію для досягнення викликів сьогоденним соціумам, нагальним є завдання його переформулювання на засадах синтетичного та багатовимірнього теоретизування. Невідлучним елементом такої теоретичної реконструкції є критичний аналіз домінантних дослідницьких програм соціології розвитку та модернізації з перспективи їхніх розвитку та взаємодії. Актуальність такого аналізу пояснюється як суто науковими, так і соціальними потребами. З інтелектуальної точки зору, соціологія розвитку та модернізації упродовж майже всієї своєї історії домінувалася євроцентризмом, необхідним доповненням якого був орієнталізм⁵⁹.

---

⁵⁹ Британський соціолог Г.МакЛеннан розглядає євроцентризм як сукупність таких рис: наголос на провідній цивілізаційній ролі Заходу в новітній час, ролі, яка обґрунтовується посиленням на особливій ролі його матеріального та культурного життя; специфічність Заходу витлумачується як вислід ендегенного європейського розвитку, тобто концентрується як автохтонна еволюційна характеристика, а не як щось, запозичене ззовні та прицеплене (із часом ці унікальні риси Заходу переходять до «Решти» завдяки механізму дифузії); розвиток Заходу сприймається як ключова складова універсального поступу людства в цілому; відповідно, достеменно західні теорії узагальнюються до рівня універсальних конструктів (див.: McLennan G. Sociology's Eurocentrism and the «Rise of the West» Revisited // *European Journal of Social Theory*. – 2000. – Vol. 3. – № 3. – P. 278). Розробник концепції орієнталізму Е.Саїд пропонує розглядати цей феномен як «корпоративну інституцію для взаємодії із Орієнтом – взаємодії за допомогою висловлювання певних тверджень про Орієнт, обґрунтування підходів до нього, його описання, його освіти, його впорядкування, правління над ним: стисло кажучи, Орієнталізм є західним стилем панування, реструктурування та здійснення влади стосовно Орієнту... Я стверджую, що без вивчення Орієнталізму як дискурсу ми не зможемо зрозуміти ту вражаючу систематичну дисципліну, з допомогою якої європейській культурі вдалося керувати й навіть продукувати Орієнт політично, соціологічно, науково та уявно впродовж цілої епохи після Просвітництва» (Said E. *Orientalism*. – N.Y.: Penguin, 1979. – P. 3).

Відповідно, світ мислився за допомогою бінарних опозицій, змістове наповнення яких залежало від ідеологічних преференцій дослідника. Такий стиль теоретизування аж ніяк не сприяв подоланню конфлікту між «войовничими школами в соціології» (Дж.Александр), конфлікту, який точився в набагато гострішій конфронтаційній манері, аніж у будь-якій іншій царині узагальненого дискурсу про суспільство, позаяк наукова рефлексія про розвиток та модернізацію щільно пов'язана із практично-політичним реструктуруванням соціуму.

Синтетична реінтерпретація дослідницьких програм соціології розвитку та модернізації зумовлює уникнення сприйняття дихотомії традиційне – модерне в термінах протиставлення «природного» і «штучного»⁶⁰. Ми так само позбуємося погляду на «велику трансформацію» (К.Полані), що спричинилася до формування модерного суспільства, як на виключно позитивний феномен, коли модерн оцінюється як вінець природно-історичного процесу досягнення благого суспільства (дзеркальним відображенням такої позиції стало мислення критичних соціологів лівої орієнтації, для яких поступ модерну веде до руйнації природних персоніфікованих зв'язків поміж індивідами).

Упродовж XX століття інституції модерну, які знайшли найповніше втілення в соціальних практиках ліберальних суспільств, зазнали нападів як зліва (ленінізм), так і справа (фашизм). Американський соціолог Д.Широ називає ці два феномени найуспішнішими та найоригінальнішими ідеологічними рухами, що здійснили спробу подолати нестабільність і болючість динаміки модерного суспільства та модернізації. Перемога модерного суспільства в цьому зіткненні не лише легітимізувала дискурс та практики ринку, але й доповнила його ідеологемами справедливості (інституційним уособленням якої стала держава загального добробуту), участі (яка реалізується за допомогою механізмів демократії), солідарності (яка відтворюється в системах координат публічної сфери / соціетальної спільноти). Деколонізація та виникнення третього світу в повоєнний час власне й стали тим фактором, що стимулював інституціоналізацію соціологічного дискурсу щодо розвитку та модернізації. Зникнення ленінізму сприяло руйнації колись жорстко визначених кордонів між трьома світами

---

⁶⁰ Вже К.Маркс брав під сумнів продуктивність такої спрощеної антиномії, констатуючи, що «економісти послуговуються дуже дивним засобом у своїх міркуваннях. Для них існує лише два види інституцій: штучні та природні. Феодальні інституції – штучні, буржуазні – природні» (Маркс К. Нищета философии. М.: Политиздат, 1987. – С. 82).

та пришвидшило не лише проникнення зразків модерну до колишнього другого та третього світів, але й створило передумови для хаотичної відповіді з боку останніх. Результати подібного взаємопроникнення є вельми далекі від оптимістичної візії неолібералізму та часто призводять до поширення проблем третього та другого світів на перший⁶¹. Цей зворотний вплив матеріалізується в постанні на Заході «діаспорних спільнот» (А.Ападурай), пересування яких з країн Решти до розвинених суспільств зумовлюється низкою факторів – неспромогою численних держав третього світу підтримувати соціальний порядок; масштабним перетворенням цих держав на клептократичні інституції, спрямовані проти розвою; вимогами підтримувати конкурентоспроможність та бюджетну дисципліну коштом соціального добробуту, що висувуються міжнародними фінансовими інституціями; існуванням нерівного обміну між ядром і периферією. Водночас нащадки «Веберових» аскетичних протестантів незрідка відповідають Енгельсово-Леніновому ідеальному типу робочої аристократії, яка, не останньою чергою, завдячує своїм привілейованим становищем у структурі суспільств першого світу експлуатації периферії ядром, та гедоністично використовує можливості, доступ до яких полегшується компресією часу і простору (я маю на увазі секс-туризм до країн третього світу, так званих *mail order brides*, нелегальний обіг донорських органів та наркотиків). Рівночасно взаємодія з першим світом не лише постачає третьому світу високотехнологічні засоби примусу для підтримки панування локальних тираній або програми структурної перебудови з метою приведення інституцій суспільств, що розвиваються, у відповідність із неоліберальною візією мінімалістської держави. Ця інтеракція також поширює ідеї та практики демократії, захисту прав людини та рівності.

---

⁶¹ Саме такого висновку дійшов С.Джоб, доводячи існування не лише такого феномена, як глобалізація пострадянської Росії, але й феномена «русифікації» Заходу (див.: Job S. *Globalising Russia? The Neoliberal / Nationalist Two-step and the Russification of the West* // *Third World Quarterly*. – 2001. – Vol. 22. – № 6. – P. 931–949).

1.5. Ідеологія та соціологічне теоретизування про розвиток і модернізацію

Будь-який процес соціальних змін, включно з формуванням модерну, розвитком та модернізацією, сповнений численних суперечностей і не може розглядатися як невинний поступ людського розуму. До нечисленних авторів, чия візія модерну уникає полюсів тотальної негачії та екзальтованого пеану на адресу цього феномена, належить А.Турен, який убачає в модерні напругу і конфлікт поміж розумом і суб'єктом або раціоналізацією та суб'єктивацією, закликаючи бути свідомим того факту, що ми спостерігаємо процес народження повного модерну, який заступає модерн обмежений, частковий і паралельно співіснував упродовж ХХ століття з іграми постмодерну та жахами тоталітаризму. Турен навіть називає цю часткову версію модерну протомодерном та констатує, що його історія налічує щонайменше 200 років; тому говорити про перехід до постмодерну так само недоречно, як і про повернення до рівноваги суспільства, рівноваги, яку зруйнували ідеї розвитку та прогресу. Підставою ознакою обмеженого модерну, на думку французького мислителя, стала претензія з боку людства на статус богів: «Сп'яніле від власної влади людство замкнуло себе в залізній клітці. Грати цієї клітки були витворені не технологією, а абсолютною владою, деспотизмом, який прагнув модернізації, а натомість став тоталітарним. Починаючи з середини ХІХ століття, ідея модерну дедалі більше приховувалася за ідеєю модернізації та мобілізації неекономічних та немодерних ресурсів із метою заохотити розвиток...»⁶². Турен справедливо оцінює зсув від індустріального до постіндустріального суспільства як одну з визначальних рис модерну другої половини минулого століття: перший тип суспільства зосереджувався на виробництві матеріальних товарів, другий – на продукуванні товарів культурних. Основну суперечність постіндустріального суспільства Турен, у дусі, близькому до Габермасової дихотомії системи й життєвого світу, убачає в конфлікті між суб'єктом і логікою системи виробництва, споживання і комунікації. У світлі цього протиставлення стає зрозумілою логіка Турена, за схемою якого центр ваги зміщується з класової боротьби з її вірою в псевдозакони історії та наголосом на розумі до соціальних рухів, які апелюють до свободи

---

⁶² Touraine A. Critique of Modernity. – Oxford: Blackwell, 1995. – P. 367.

суб'єкта. Тому я погоджуюся з Туреном, який вважає, що «нашим світом правлять стратегії продукування прибутку або здобуття влади, але він також сповнений утопій вивільнення, комунітаристського захисту, еротичних образів, гуманітарних кампаній, спроб привернути погляд іншого. Саме ці розпорошені фрагменти разом сконструюють суб'єкт, який може примирити розум і свободу, інтимність та спільноту, відданість та невідданість»⁶³.

Важливим елементом модерну є, за Туреном, капіталізм. Турен пропонує інтерпретацію Веберової соціології капіталізму, яка суголосна з моїм підходом та відрізняється від оптимістичної постави трактату Р.Мюнха «Етика модерну»⁶⁴. Турен наголошує на тому, що Вебер аналізував граничний випадок економічної поведінки, тобто його цікавили не конкретні фігури промисловця або торговця, а капіталіст як такий: «Капіталіст повністю занурений в економічну діяльність і його спромога інвестувати залежить від його персональних збережень». Саме тому Веберове дослідження концентрується на доіндустріальній епосі, коли успіх капіталіста залежав від його особистих якостей. Відтак, роль протестантизму у становленні модерну була у запереченні «зачарованості» світу середньовічного католицизму, світу, який визначався релігійними таїнствами та владою папського Риму. Турен переконаний, що Вебер пояснив окремий випадок шляху до модерну, шляху, у якому релігійні вірування спричинилися до розриву поміж економічною логікою та соціальним і політичним життям, позаяк для Лютера любов та віра були лише засобами капітуляції перед Богом. За таких умов відбувається високий ступінь концентрації ресурсів задля досягнення економічної раціональності та придушення традиційних культурних і соціальних лояльностей, особистої потреби споживати, а також тих соціальних верств – жінок, дітей, робітників, колонізованих народів – які визначаються капіталізмом як такі, що належать до царини інстинктів та ірраціональності. Отже, центральну роль у становленні модерну відігравали не капітал і праця, а розум, позаяк суспільства, в яких кшталтувалися дух та практики модерну, тяжіли до впорядкування та організації за одночасної критики традицій, табу і привілеїв. Модерне суспільство, яке, за Е.Гідденсом, характеризується рефлексивністю, тобто

---

⁶³ Touraine A. Critique of Modernity. – Oxford: Blackwell, 1995. – P. 371.

⁶⁴ Münch R. The Ethics of Modernity: Formation and Transformation in Britain, France, Germany, and the United States. – NY; Oxford: Rowman & Littlefield, 2001. – 281 p.

здатністю діяти по відношенню до самого себе, відкидає як індивідуальне, так і сакральне, на користь самодостатніх соціальних систем. У такий спосіб постає «концепція модерну, яка активно знищує ідею Суб'єкту»⁶⁵. Модерн набуває рис антигуманізму, позаяк сакральне заміщується соціальною єдністю, людські істоти є просто громадянами, милосердя стає солідарністю, а совість зводиться до поваги до закону, тобто «юристи та адміністратори заміняють пророків»⁶⁶.

Туренова феноменологія амбіцій розуму не перетворює його на автора пеана раціоналізму – французький соціолог свідомий того, що спроба сконструювати раціоналізоване суспільство закінчилася невдачею, позаяк сподівання, що розумне управління речами може замінити врядування людей, є хибним: суспільне життя є непрозорим та не підкоряється раціональному вибору, натомість сповнене конфліктів. Що ж тоді залишається від ідеології модерну? «Критицизм, руйнація та розчарування / розчаклування»⁶⁷, – відповідає Турен.

Модерний світ звільнив індивіда від приписів традиції, але підкорив його вимогам соціальної системи та колективної свідомості. Сучасне суспільство «не є індивідуалістичним, позаяк воно раціоналістичне, секуляризоване та зорієнтоване на виробництво; воно також індивідуалістичне попри обмеження та нормалізацію, що нав'язується індивідам централізованими виробництвом та менеджментом. Великою мірою саме вплив етичних та соціальних концепцій, які є релігійними за своїм походженням, робить його індивідуалістичним»⁶⁸. Вивільнення держави з-під влади церкви та ревіталізація республіканізму сприяли переходу як від женевської теократії до народного суверенітету, так і до абсолютної влади держави, яка набувала форм авторитарної та народної держави. Відтак, божественне право абсолютизму поступається місцем ідеї соціальної єдності, у контексті якої індивід розглядається як громадянин, завдання якого – жертвування своїми інтересами та собою заради спасіння нації. Водночас індивід, який усвідомлює себе членом громадянського суспільства, протистоїть тиску держави на його цінності та інтереси. Починаючи з доби Просвітництва, відбувається роз'єднання інструментальної раціональності та прав людини. Перша складова

---

⁶⁵ Touraine A. *Critique of Modernity*. – Oxford: Blackwell, 1995. – P. 29.

⁶⁶ Touraine A. *Critique of Modernity*. – Oxford: Blackwell, 1995. – P. 30.

⁶⁷ Touraine A. *Critique of Modernity*. – Oxford: Blackwell, 1995. – P. 31.

⁶⁸ Touraine A. *Critique of Modernity*. – Oxford: Blackwell, 1995. – P. 41-42.

модерну вибудовувала світ технік та влади, натомість друга дає підстави замислитися, чи не приносить людство саме себе в жертву прогресу, втрачаючи у такий спосіб свою душу та отримуючи взамін панування над природою?

Друга складова проекту модерну – Суб'єкт – має своїм джерелом ідеї Св. Августина, інтелектуальні нащадки якого (Р.Декарт та Б.Паскаль) відкрили людський суб'єкт, який домінується, експлуатується та відчужується суспільством, але який здатен наповнити свою свободу позитивним значенням за допомогою праці та вдаючись до протесту. Суб'єкт визначається запереченням трансцендентальних принципів добра, які натомість набувають форми права кожної людської істоти на свободу та відповідальність. Соціологізуючи антиномію раціоналізму та суб'єкту, Турен пропонує розглядати її як конфлікт двох принципів організації: капіталізму та буржуазного духу. Для першого притаманне звільнення особи від усіх соціальних зв'язків, ба більше, можлива приналежність до обраних – тих, на кого поширюється приреченість до спасіння – сприяє суворій самодисципліні, зворотним боком якої є репресивний лад щодо тих, кого Божа благодать не заторкає. Принцип капіталізму «конструює суспільство, яке є чесним, елітарним, суворим й ефективним та яке трансформує віру у практичну діяльність»⁶⁹. Поширення секуляризму підриває автономію пов'язаного з ідеями християнства Суб'єкта та підпорядковує буржуазний індивідуалізм капіталістичній безжальності й Веберовій етиці відповідальності. У сфері політичного модерн плекає ідею революції, яка покликана вивільнити його сили, зруйнувати старий порядок та поєднати національну волю з цілями модернізації.

Турен цілком слушно констатує, що визвольний потенціал модерну вичерпується з тріумфом модерну: поза всяким сумнівом, опиратися заклику до просвітництва вкрай важко в ізолюваному світі, зануреному в темряву, незнання та рабство. Начебто ведучи заочний діалог із С.Гантінгтоном, який абсолютизував поступ раціоналізації як критерій політичної модернізації, Турен висловлює свій скептицизм щодо універсальності раціоналізму: «Раціоналізація – це шляхетне слово, коли вона запроваджує науковий та критичний дух до сфери, яка попередньо домінувалася традиційною владою та свавільними рішеннями могутніх; вона стає страхітливим словом, коли означає тейлоризм та інші управлінські методи, які руйнують ремісницьку

---

⁶⁹ Touraine A. Critique of Modernity. – Oxford: Blackwell, 1995. – P. 57.

автономію робітників, та змушує їх підкоритися темпам виробництва та наказам, які претендують на науковість»⁷⁰. Світ мовчання минулого поступився місцем світу галасливому, у якому живуть індивіди, які втратили свою закоріненість у локальній культурі та стали частиною масового суспільства та масової культури. Модерністську боротьбу зі старим режимом заступила боротьба з режимами, суспільствами та типом особистості, які з'явилися на світ унаслідок революцій. Виходу за межі модерну не існує, позаяк більше не залишилося благородних дикунів, а є лише звалища відходів, засмічених консервними банками та телевізійними програмами. Майже усі суспільства світу просякнуті новими формами виробництва, споживання та комунікації. За умов модерну захист чистоти та автентичності стає штучним, і навіть, якщо політичний істеблішмент країн Решти засуджує проникнення ринку до підвладних їх держав з кон'юнктурних міркувань, люди вітають його, про що промовисто засвідчує гравітація бідних робітників із мусульманських країн до нафтових родовищ Перської затоки, напівбезробітних із Центральної Америки до Каліфорнії та Техасу та мешканців Магрибу до Західної Європи. Воднораз Турен різко відкидає ідею стадій зростання В.Ростоу, завважуючи, що сьогодні у світі є лише один сектор зростання – голодна смерть. За Туреном, ми всі є учасниками пригоди модерну, питання лише в тому, чи ми є галерними рабами у цій ситуації, чи пасажирями.

Непродуктивно вважати, як це робив французький дослідник М.Альбер, що «майже три століття поспіль історичною функцією капіталізму був наступ на злидні, на голодування та на пекельне гноблення. Революцію було започатковано в країнах іудео-християнської традиції й пришвидшено – впродовж одного століття – поширено на країни Далекого Сходу. Вона всюди була ґрунтована на триєдиній базі: капіталізм, тобто вільне встановлення цін на ринку та вільне володіння засобами виробництва...; права людини й основи свободи совісті; поступова еволюція в бік розподілу влад та демократії»⁷¹. Поняття капіталізму потрактовується М.Альбером у двох значеннях – суто економічному та ширшому, суспільному, і він хибно сприймає останню іпостась як феномен, тотожний модерну, інтерпретуючи її крізь призму

---

⁷⁰ Touraine A. Critique of Modernity. – Oxford: Blackwell, 1995. – P. 57.

⁷¹ Альбер М. Капіталізм против капіталізма: Пер. с фр. – СПб.: Экономическая школа, 1998. – С. 11–12.

міленаристського оптимізму, що позірно протистойть Марксовому апокаліптичному баченню самознищення цієї формації⁷². Рух у напрямі демократизації суспільного життя оцінюється як похідна від ступеня розвитку капіталізму. Симптоматично, що М.Вебер, розмірковуючи про політичні форми модерного суспільства, зробив висновок про можливі два протилежні шляхи розвитку: «або маси громадян будуть позбавлені свободи та прав у бюрократичній „авторитарній державі”, яка лише схожа на парламентське правління і в якій громадянами „керуватимуть”, як отарою худоби, або громадяни інкорпорується до держави та стануть учасниками процесу правління»⁷³. Щодо випадку Німеччини на межі XIX і XX століть Вебер у притаманній його стилю мислення метафоричній манері дійшов невтішного висновку: «Дерево демократичного індивідуалізму не виросте до небес»⁷⁴. Застосування дискурсу Альберового штибу до всіх трьох світів перетворює розвиток та модернізацію на набір простих заходів, домінантним серед яких є гарантування вільного товарообміну поміж індивідами.

Інтерналізація парадигми ринку індивідами перетворює їх на раціональні істоти, поведінка яких умотивована максимізацією прибутку (найяскравіше цей стиль мислення втілюється в Гомансовій парадигмі соціальної поведінки як обміну та теорії раціонального вибору). Переслідування індивідами власної вигоди спонтанно породжує суспільні блага та трансформує колишніх членів недиференційованої спільноти / колективу, ґрунтованого на приписі та механічній солідарності, в представників середнього класу, економічна позиція, орієнтація на досягнення та волюнтаристський, органічний «комунітаризм» якого зумовлює боротьбу за демократію, громадянські свободи та ефективне, відповідальне врядування⁷⁵ (останній компонент дістав назву *good governance*). Зміцнення інституцій демократії

---

⁷² Есхатологізм марксизму, звісно, не вичерпує змісту цього вчення, але навіть попри оцінку капіталізму як прогресивної сили, що руйнує статичний світ «традицій», буржуазне суспільство було віднесено до передісторії людства.

⁷³ Weber M. Political Writings. – Cambridge: Cambridge University Press, 1994. – P. 129.

⁷⁴ Weber M. Political Writings. – Cambridge: Cambridge University Press, 1994. – P. 69.

⁷⁵ При цьому Олсонів аналіз умов, за яких для діячів раціональною стратегією є уникнення участі в колективній боротьбі за суспільне благо (наприклад, у випадку, коли здобутки незначно перевищують ресурси, які необхідно витратити на досягнення їх), ігнорується, незважаючи на евристичність схеми Олсона для постленінських суспільств (див. авторитетну роботу М.Олсона: Olson M. The Logic of Collective Action: Public Goods and the Theory of Groups. – N.Y.: Schocken Books, 1968).

та громадянського суспільства, своєю чергою, посилює позитивний вплив ринку на суспільство та індивідів⁷⁶.

Запропонована теоретична конструкція висувається як узагальнення історичного досвіду Заходу: саме цей досвід, з одного боку, пояснює його гегемонію, з іншого – є рецептом для розв'язання проблем Решти.

Було б несправедливим критикувати лише прихильників лібералізму – на кшталт Ф.Фукуями – за засліпленість його успіхом. Одновимірною демонізацією неолібералізму є недоречною з теоретичних та практичних міркувань. Водночас не можна ігнорувати той факт, що, згідно з авторами гатунку Дж.Грея, генеалогія неолібералізму закорінена у квазірелігійному культі розуму А.Сен-Сімона та О. Конта. Гегемонія неоліберального мислення звужує візію дослідника: визнаючи, що модернізація є складним процесом побудови модерну, вчені незрідка депроблематизують «модерний пакет», що пропонується Решті. Така інтерпретація цього феномена різко контрастує з його самосвідомістю на Заході, де соціальні теоретики рутинно констатують суперечливу природу модерну (одним із перших мислителів, який відчув загрозу зведення розуму до інструментальної раціональності, був Гегель. В очах останнього, здобувши перемогу над вірою, розум у своїй просвітницькій інкарнації припинив бути розумом, перетворившись на глузд). Натомість мислителі лівої орієнтації часто виявляються неспроможними оцінити історичну значущість перемоги ліберальної версії модерну над ленінізмом. Варто простежити ці антиномії дискурсу про розвиток та модернізацію на прикладі двох

---

⁷⁶ Адам Сміт у 1755 році сформулював у рукописі, що було втрачено, ідеї, які сьогодні згідно екзегези Дж.Аррігі є вислідом селективного прочитання текстів шотландського мислителя, та використовуються як підмурівок сучасного неолібералізму: «Людина зазвичай розглядається державними діячами та прожекторами як матеріал, подібний до політичного механізму. Прожектори порушують дію закону природи в людських справах; натомість природа вимагає, аби її просто залишили в спокої та дали їй змогу грати за чесними правилами (fair play) для досягнення її цілей та встановлення власного порядку. Навряд чи потрібні ще якісь передумови для піднесення держави від найнижчого варварства до найвищого ступеня багатства, опріч миру, легких податків та терпимого правосуддя; все інше розвинеться природним шляхом. Всі уряди, які стають на шляху цього природного розвитку, які силоміць намагаються скерувати порядок речей в іншому напрямі або прагнуть зупинити прогрес суспільства в певний момент, є неприродними; щоб підтримувати своє існування, вони мають бути тиранічними гнобителями» (цит. за: Szporluk R. Communism and Nationalism. Karl Marx versus Friedrich List. – N.Y.: Oxford University Press, 1991. – P. 136-137). В українському перекладі Г.Касьянова (див.: Шпорлюк Р. Комунізм і націоналізм. Карл Маркс проти Фрідріха Ліста: Пер. з англ. – К.: Основи, 1998. – С. 256) «природа» стає «людиною», а це суттєво викривляє думку Сміта, який протиставляє «природне» «неприродному» та спирається на філософську традицію, що веде свій відлік від Гоббса, який широко оперував поняттям природного права.

сучасних мислителів – С.Аміна та Дж.Александера, які можуть слугувати парадигматичним втіленням лівої та ліберальної перспектив у сучасній соціологічній теорії.

С.Амін, маоїстські переконання якого не можуть похитнути жодні суспільні перетворення та логічні аргументи, вважає, що в рамках капіталізму має місце лише дисфункціональний розвиток (*maldevelopment*), тому капіталізм постійно продукує власне заперечення. Зрозуміло, що автор концепції від'єднання від капіталістичної світової системи (*delinking*) нехтує якістю капіталізму, яка споріднює його з марксизмом – обидва феномени подібні до бумеранга в тому сенсі, що, чим дужче ми їх відкидаємо, тим потужнішим є їхнє повернення. На погляд Дж.Александера, ми є свідками смерті ідеї соціалізму в соціальній та інтелектуальній площинах: «Малоймовірно, що в майбутньому громадяни або еліти здійснять спробу неринкової реструктуризації своїх первинних систем розміщення ресурсів (*allocative systems*)»⁷⁷. Александерів підхід, по-перше, необгрунтовано екстраполює історичні конфігурації сучасності в майбутнє, надаючи їм тим самим аісторичний характер; по-друге, суттєво обмежує творчий потенціал людства. Більш слушною є інша думка Александера: відсутність реального існування соціалістичного «іншого» зробила пояснення соціальних проблем за допомогою простої ідентифікації їхнього зв'язку з капіталізмом – приміром, критика формальної природи демократії за умов економічної нерівності – надзвичайно проблематичним та малопереконливим заняттям. Александер закликає соціологів-теоретиків вказувати підвищену чутливість до реального процесу конвергенції світових режимів. Як вислід, пріоритетним стає завдання інкорпорувати спільні елементи розвитку до критичної, недогматичної та рефлексивної теорії соціальних змін. Американський соціолог переконаний, що саме про конвергенцію йдеться в розмаїтих соціальних теоріях, від радикальної літературної критики до теорії раціонального вибору та транзитології; проблема лише в тому, що подібно до Мольєрового Журдена, всі ці течії та дисципліни не усвідомлюють факту використання спільного засобу комунікації. Але Александер власноруч руйнує свою інтелектуальну конструкцію, пропонуючи розглядати

---

⁷⁷ Alexander J.C. *Fin de Siècle Social Theory: Relativism, Reductionism and the Problem of Reason*. – L.; N.Y.: Verso, 1995. – P. 8.

нову теорію, контури якої він розробляє, як еквівалент міфу⁷⁸, що робить її ідентичною попереднім, одновимірно-ідеологізованим спробам осягнення динаміки модерну та шляхів до нього.

Вочевидь некоректним є ототожнення ідеології, міфу та соціальної теорії через приписування їм усім натуралізованої функції бінарної класифікації світу, яка проголошується Александером необхідним елементом інтерпретації, а не лише пояснення соціальної реальності. Визначення способу взаємодії соціологічного теоретизування й ідеології вимагає більш нюансного та історичного підходу, який долає обмежені горизонти однобічних екстремумів. Визнання впливу ідеології на соціологічне теоретизування не означає автоматичної дедиференціації цих двох феноменів, але Енгельсів афоризм «крайнощі сходяться» вдало віддзеркалює ситуацію циклічної зміни ідеологічних преференцій представників різних дослідницьких програм соціологічного дискурсу про розвиток та модернізацію. Так, у 70-ті роки XX століття проголошення смерті дослідницької програми модернізації представниками парадигм залежності та світ-системного аналізу, яке доповнювалося прогнозом про цілком імовірний та логічний перехід до соціалізму у світ-системному масштабі (саме таку позицію висловив Валерстайн на річній конференції Американської соціологічної асоціації в 1975 році), виглядало вповні прийнятним із перспективи відповідності цих заяв тогочасним критеріям науковості та загальному ідеологічному клімату. Починаючи з кінця 1980-х років уже поборники ліберального капіталізму, заохочені кризою світового ленінізму, пропонують потрактовувати ринок як єдину життєздатну альтернативу соціальній нерівності, що породжується державним соціалізмом як вислід експропріації та перерозподілу додаткового продукту. Колишні маоїсти на кшталт В.Ні інтерпретують

---

⁷⁸ Александер вважає, що відчуття нестабільності та неминучої плінності соціального світу впроваджує міф до соціальної теорії: «Попри те, що ми не маємо жодної гадки, якими будуть наші історичні можливості, будь-яка соціальна теорія суспільних змін повинна теоретизувати не лише минуле, але й теперішнє, а також і майбутнє. Ми можемо зробити це лише в ірраціональний спосіб стосовно не лише того, що ми знаємо, але й того, у що ми віримо, на що сподіваємося та чого лякаємося. Кожний історичний період потребує наративу, який визначає його минуле в термінах теперішнього і пропонує майбутнє, яке засадничо відрізняється та зазвичай є «навіть кращим», ніж теперішній час. Саме тому елементом теоретизування про соціальні зміни є не лише епістемологія, але й есхатологія (курсив мій. – Д.К.)» (Alexander J.C. *Fin de Siècle Social Theory: Relativism, Reductionism and the Problem of Reason*. – L.; N.Y.: Verso, 1995. – P. 9–10). Цей пасаж засвідчує несподівану, як на послідовника Парсонса, готовність зректися Веберової ідеї соціології як науки про реальність на користь Марксової зосередженості на бажаному та потенційному.

ринку як механізм захисту робітників, позаяк ця інституція спрощує контроль над власною робочою силою та її продажем. Ринку також приписуються безсумнівно позитивні політичні конотації, оскільки «перехід від перерозподілу до ринку передбачає також передачу влади, яка відбувається в інтересах безпосередніх виробників»⁷⁹.

Незважаючи на задеклароване усвідомлення потреби в синтетичному дискурсі, сьогоденна інтелектуальна ситуація у сфері соціології розвитку та модернізації визначається цілою низкою конфліктів. Ліві інтелектуали, які представляють країни ядра, здебільшого відкидають неолібералізм як теоретичний нонсенс (приміром, П.Престон) та практично шкідливу доктрину. Подібно до марксизму, який розвинувся на Заході як інтелектуальна течія та політично впливовий рух, але був утілений у реальність – тією мірою, наскільки це було можливим – на Сході, так і комплекс ідей, що асоціюються з неолібералізмом, використовується на Заході в значно пом'якшеній формі, аніж це очікується від неофітів з другого та третього світів. Рівночасно повне заперечення неолібералізму є такою самою помилкою, як і його абсолютизація: врешті-решт, популярність цієї доктрини в колах політиків та інтелектуалів не може пояснюватися як результат глобальної змови «капіталістичних мудреців», вона є наслідком цілком об'єктивної кризи традиційної соціал-демократичної політики «золотої ери капіталізму», яка ґрунтувалася на кейнсіанстві.

На переконання теоретика традиційної соціал-демократичної орієнтації Д.Калба, саме глобалізація, яку він вважає проектом неоліберального капіталізму, спричинює ерозію когерентності національної держави (хіба що за винятком держав ядра) та її здатності до реалізації функції примусу, а також сприяє зростанню нерівності між ядром та периферією, з одного боку, та всередині національних держав та регіонів – з іншого. Суверенні територіальні одиниці – національні держави – набирають рис фрагментарності: вони стають лише сукупністю капіталу, товарів, інформації та людських ресурсів⁸⁰, інакше кажучи, такий феномен, як влада, втрачає територіальну локалізацію, а територіальні локальності позбуваються влади.

---

⁷⁹ Nee V. A Theory of Market Transition: From Redistribution to Market in State Socialism // American Sociological Review. – 1989. – Vol. 54. – № 5. – P. 666. Зростання ступеня самовпевненості оптимістичних неолібералів на початку межі 1990-х та 2000-х вдало ілюструє відсутність знаку питання в назві Фукуяомової книжки, яка виросла з його есея «Кінець історії?» (див.: Fukuyama F. The End of History and the Last Man. – N.Y.: Perennial, 2002).

⁸⁰ Див.: Kalb D. Afterward: Globalism and Postsocialist Prospects // Postsocialism: Ideas, Ideologies and Practices in Eurasia / Ed. by C.M.Hann. – L.; N.Y.: Routledge, 2002. – P. 317.

Цей нав'язаний марксизмом песимістичний діагноз нашого часу претендує на документальну фіксацію телеологічної регресивності – на відміну від прогресивності – суспільного розвитку, рушійною силою якого виступає капіталізм. Подібний наратив унеможливорює досягнення окремішності сучасної епохи, позаяк ситуація, що репрезентується як новітній продукт «глобалізації» – як-от зниження ступеня автономії держави на світовій арені – була ще більшою мірою притаманна ері імперіалізму. Поза тим, жорсткий тиск та обмеження суверенітету периферійних держав засобами силової політики (power politics) – приклад Центральної та Східної Європи в період між двома світовими війнами та за доби холодної війни є наочною ілюстрацією – заступає комбінація жорстких та м'яких методів реалізації впливу ядра на решту світу, що створює додаткові можливості для мобільності, а відповідно, для розвитку та модернізації останнього.

Усупереч однозначній схемі теоретиків залежності та світ-системної перспективи, за якою вплив ядра капіталістичної світ-системи на периферію та напівпериферію вичерпується суто негативними наслідками, реальність є набагато складнішою: результатами такої обопільної дії стали як «новий світ боргу»⁸¹, так і «втеча від соціалізму», яку здійснили Східна Європа та республіки колишнього СРСР. Тому було б помилковим розглядати тріумф ліберального капіталізму та досягнення ідеологією неолібералізму гегемонії суто в негативних термінах, як це чинять представники ортодоксальних лівих соціологів-теоретиків; утім, некритичне прийняття оптимізму, так само безпідставне. Дж.Коен та Е.Арато потверджують, що як ленінська, так і капіталістична моделі розвитку напівпериферійних та периферійних суспільств є рівновіддаленими від гуманістичних ідеалів, зважаючи на спричинені ними трагічні суспільні катаклізми глобального масштабу. Цей «арифметичний» підхід не є моральною легітимацією жодного зі шляхів розвитку; справді, обидві моделі є утопіями, що зазнавали невдач через одну спільну рису – як ліберальна утопія саморегульованого ринку, так і соціалізм із його синтетичною утопією раціонально організованого суспільства вільних виробників «намагаються надати доконечних ознак єдиній моделі «раціонального» суспільства., що поєднується за допомогою лише однієї цінності: негативної свободи в першому випадку і змістовної рівності в другому. ...З перспективи демократичної

---

⁸¹ Детальніше про цей феномен див.: Strange S. The New World of Debt // New Left Review. – 1998. – № 230. – P. 91–114.

політики обидві утопії мали стати й таки стали «підозрілими» навіть ще до того, як було викрито їхні катастрофічні наслідки»⁸².

Моя зосередженість на впливі ідеології на соціологічне теоретизування про розвиток та модернізацію не випадкова. Навіть соціологи-теоретики, які побудували всю свою кар'єру на популяризації ідеї синтезу на рівні метатеорії, опиняються у глухому куті конфліктного та ідеологічно *перевантаженого* теоретизування, кожного разу, коли вони силкуються досягнути параметри модернізації та розвитку. Дж.Александр, полемізуючи з Саїдовою тезою про притаманний західній соціологічній теорії «орієнталізм», здійснює натуралізацію наукового дискурсу, вдаючись до бінарних опозицій «чистого» та «забрудненого» (Окциденту та Орієнту), відкидаючи тим самим соціологічну теорію назад порівняно з Марксом і Вебером, для яких тип картини світу визначався соціально-історичними факторами. Александрова позиція також унеможливляє визначення, які саме функції ідеології конкретна дослідницька програма артикулює та / або гіпостазує. Продуктування міфів інтерпретується Александром як універсальний процес, що несподівано зближує його з вульгарним соціологізмом неомарксистського штибу, який, приміром, убачав у теорії Парсонса ідеологічну апологію американського варіанта ліберального капіталізму⁸³. Такий підхід розчиняє соціологічну теорію в ідеології та перешкоджає спробам градації академічного дискурсу та ідеологічних оцінок у соціологічному теоретизуванні. Ідеологізація наукового мислення простежується в Александровому намаганні вивістити концептуальний статус громадянського суспільства, яке за часовими рамками збігається з відродженням цієї ідеї у колах інтелектуалів країн пізнього ленінізму та раннього постленінізму (зокрема в країнах Центральної та Східної Європи), для яких цей феномен був нерозривно пов'язаний із ринковою економікою монетаристського штибу, водночас легітимуючи останню. Обираючи націоналізм у якості забрудненого «іншого» постленінської епохи тріумфу неоліберального консенсусу, Александр, цілком у дусі першої хвили теоретиків модернізації,

---

⁸² Cohen J. L., Arato A. *Civil Society and Political Theory*. – Cambridge; L.: MIT Press, 1997. – P. 452–453. Варто лише відзначити, що американські дослідники схильні абсолютизувати раціональну складову ленінізму.

⁸³ Маркс, полемізуючи з Прудонем, дійшов висновку, який легітимно поширити й на позицію Александра, позаяк американський соціолог також не зрозумів, що наукові категорії є лише абстракції реальних відношень та є істинами лише остільки, оскільки існують ці відношення, відповідно він убачає у своїх концепціях «вічні, а не історичні закони... що є дійсними лише для певної стадії історичного розвитку» (Маркс К. П.В.Анненкову, 28 декабря 1846 г. // Маркс К. Ницета философии. – М.: Политиздат, 1987. – С. 152).

ігнорує світ-системні фактори, динаміка яких багато в чому сприяла радикалізації та «ксенофобізації» соціальних рухів. Рішення, прийняте Заходом, про вибір Польщі як «взірця» переходу до ринку та демократії, зумовлене геополітичними міркуваннями, матеріалізувалося у зменшенні наполовину зовнішнього боргу цієї країни вже в 1988 році, що забезпечило значно сприятливішу «залежність шляху» (path dependency) для подальшої еволюції цієї країни, аніж це сталося у випадку Югославії, якій відмовили в подібній масованій допомозі (bail out). «Цілком можливо, – веде далі Д.Калб, – що Федеральна Республіка Югославія мала б іншу долю, якби прем'єр-міністра Марковича врятували в подібний спосіб. Белград не виконував важливої ролі в глобальному сценарії («Ми не маємо ставок у цій грі», – заявив держсекретар Дж.Бейкер згодом, коли процес розпаду вже почався). Югославія мала вдатися до драконівських скорочень федеральних витрат одразу ж після переговорів, а незабаром послідовність смертельних подій – пошук офірного цапа, націоналістичні відокремлення, війна та геноцид – розпочала свою невідворотну ходу»⁸⁴.

Висновки

Методологія дослідницьких програм у поєднанні з Веберовим ідеальним типізуванням пропонують ефективне знаряддя витворення адекватнішої концептуальної моделі еволюції дослідницьких програм соціологічного дискурсу про модернізацію та розвиток. Кожна дослідницька програма окреслюється як ідеальний тип на основі теоретичних викладів тих її представників, які найповніше втілюють інтенції зазначеної інтелектуальної течії. Теоретизування про розвиток та модернізацію постійно взаємодіє з ідеологічними картинами світу. Відтак, повна деідеологізація соціологічного дискурсу є неможливою в принципі, водночас визначення місця ідеології дозволяє уникнути «розчинення» соціальної теорії в ідеології.

Генеалогія соціологічного пізнання, яка досліджує в археологічний спосіб історію соціологічної теорії, невідокремною частиною якої є дискурс про розвиток та модернізацію, є також дослідженням сьогодення, позаяк дослідницькі програми, про які йдеться, не лише продовжують

---

⁸⁴ Kalb D. Afterward: Globalism and Postsocialist Prospects // Postsocialism: Ideas, Ideologies and Practices in Eurasia / Ed. by C.M.Hann. – L.; N.Y.: Routledge, 2002. – P. 328–329.

існувати, але й суттєво позначаються на сучасних теоретичних дебатах. Генеалогія допомагає зрозуміти укоріненість сьогодення в історії та її зв'язок із інтелектуальними завданнями «нашого часу». Ані пояснення емпіричних даних, ані інтерпретація світоглядних проблем сучасного світу неможливі без ревіталізації класичного соціологічного теоретизування⁸⁵, якому належить ключова роль у формуванні нових концепцій, особливо враховуючи центральність теми модерну в мисленні фундаторів сучасної соціології. Дослідження минулого й теперішнього соціології розвитку та модернізації є також передумовою витворення історії та теорії модерну: недарма Марксове дослідження капіталістичного способу виробництва перепліталось та впливало з критики / генеалогії політичної економії.

Соціологи, на відміну від економістів, традиційно виказували схильність до «соціал-демократичної» орієнтації⁸⁶. Така ситуація пояснювалася специфікою професійного фокусу цієї дисципліни, яка із самого початку свого існування силкувалася вплинути на реформування світу, який вона інтерпретувала⁸⁷. Хоча впродовж останніх двох десятиріч інтелектуальний вплив постмодернізму занепадає, його акцент на прискіпливій увазі до ідентичності, естетичних смаків та деконструктивізму, тобто до явищ мікрорівня, за інерцією підважує дослідницький фокус на макрореферентах. За такого підходу єдиною суспільно значущою відповіддю на універсальні соціальні проблеми сучасного світу стають партикулярні соціальні рухи, які роблять наголос на власній окремішності. Подібний педант локальному та неформальному, всупереч універсалістським та раціоналістичним претензіям модерну, може бути так само небезпечним. К.Оффе заважає, що так звані нові соціальні рухи, які часто інституціоналізують постмодерні ідеї, багато чого бракує для того, аби розробити хоча б лише контури програми соціальної трансформації, якій був би властивий такий самий ступінь послідовності та повноти, як і попереднім соціально-політичним рухам. Німецький соціолог ще у 1990-х роках ставив на карб постмодерністській критиці модерну іще одну ваду: «Вочевидь, ці нові соціальні рухи далеко не завжди мають імунітет

---

⁸⁵ Кутуєв П.В. Класична соціологія і сучасна соціальна теорія // Філософська і соціологічна думка. – 1995. – № 1/2. – С. 68–87.

⁸⁶ Див.: Esping-Andersen G. Two Societies, One Sociology, and No Theory // British Journal of Sociology. – 2000. – Vol. 51 – № 1. – P. 61.

⁸⁷ Див.: Kumar K. Sociology and the Englishness of English Social Theory // Sociological Theory. – 2001. – Vol. 19. – № 1. – P. 41–64.

до спокуси розвернутися в бік однозначно домодерних ідей (саме такий хід думки притаманний представникам построзвитку. – П.К.) та ґрунтують свою критику на партикуляристських, комунітаристських, лібертаристських, анархічних, екологічних та інших подібних версіях фундаменталізму»⁸⁸. Відтак, тезу про єдиний позитивістсько-законодавчий, об'єктивістський та догматичний модерністський метод із його ворожим наставленням до методу *Verstehen*, який прагне домінувати в теоретичному ландшафті подібно до модерністського хмарочосу, інакше як міфом не назвеш. Під цим кутом зору слушною є думка В.Аутвейта про те, що на кожного позитивістські налаштованого Дюркгейма, візія якого – за твердженням постмодерністів – узгоджувалася з ідеальним типом соціолога-законодавця, знаходиться свій Вебер, який надає перевагу розумінню над поясненням та практикує самообмеження щодо власних суджень⁸⁹.

Звернення до проблем модерну, а також дискурсів модернізації та розвитку, зважаючи на постмодерністську критику монологічної та засадничої спрямованості, притаманну західній соціологічній теорії, ревіталізує традицію холістського дослідження суспільств(а), яка водночас не висуває претензії на витворення вичерпного метанаративу у формі остаточного каузального пояснення.

---

⁸⁸ Offe C. *Modernity and the State: East, West.* – Cambridge: MIT Press, 1996. – P. 20.

⁸⁹ Див. детальніше: Outhwaite W. *The Myth of Modernist Method* // *European Journal of Social Theory.* – 1999. – Vol. 2. – № 1. – P. 5–25. Як слушно зауважує Г.Терборн у своїй полеміці з постмодерністськими мислителями, теорія модерну має включати розгляд діалектики примусу та звільнення, ціни прогресу, переможців та переможених, а також нового використання минулого. Саме тому модерністські дискурси, подібно до будь-яких інших, можуть застосовуватися як із відчуттям амбівалентності, так і з глибоким переконанням, як із консервативною обережністю, так і з радикальним іконоборством. Терборн також пропонує розглядати модерн як специфічну часову орієнтацію, яка сприймає теперішнє як підготовчий етап для майбутнього, а минуле – як щось, приречене на забуття, або, у кращому разі, як будівельний матеріал для майбутнього: «Модерн у цьому сенсі не означає якогось конкретного хронологічного періоду або специфічних інституційних форм. У принципі, можливі різні періоди модерну, за якими слідує демодернізація або ретрадиціоналізація (курсив мій. – П.К.)» (Therborn G. *Entangled Modernities* // *European Journal of Social Theory.* – 2003. – Vol. 6. – № 3. – P. 294). Незважаючи на продуктивність своїх концептуальних новацій, Терборн не спромігся подолати свій євроцентризм, витлумачуючи західний модерн як продукт внутрішньоєвропейських конфліктів, натомість решта світу набула модерних рис шляхом колонізації або реакції на проникнення європейського модерну.

Для вульгарної політичної економії власне характерно те, що все нове, оригінальне, глибоке та обгрунтоване стосовно певного історичного ступеня розвитку, вона повторює тоді, коли це стає пласким, відсталим і хибним.

К.Маркс

РОЗДІЛ 2

СВІТ ПІСЛЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ТА ЗАРОДЖЕННЯ ДОСЛІДНИЦЬКОЇ ПРОГРАМИ МОДЕРНІЗАЦІЇ: ЗАХІД ТА РЕШТА

2.1. Дослідницька програма модернізації: американська академічна спільнота та імперативи «холодної війни»

Г.Алмонд у своєму ретроспективному обговоренні принципів дослідницької програми модернізації дійшов висновку, що цей напрям репрезентували два типи вчених: «оптимістичні Кондорсе і скептичні Вольтери»⁹⁰. Першій групі науковців є властивий погляд на модернізацію як на процес невинного прогресу, в якому гармонійно поєднуються сили науки, технології та демократії, натомість для другої – у модернізації криються загрози порушення рівноваги, зламу соціального порядку та політичного занепаду. Попри те, що ці дві течії незрідка хронологічно співіснують, доречно розглядати їх не лише як окремішні логічні типи теоретизування, але й як історичні фази розвитку мислення про суспільний розвиток та модернізацію: первісно

---

⁹⁰ Almond G. A Discipline Divided. – L.: Sage, 1990. – P. 220.

соціологія розвитку та модернізації функціонує як інтелектуальна форма «оди радості», й лише згодом у її середовищі з'являються автори «Шпенглерового» забарвлення. Звернення до першої фази дослідницької програми модернізації продиктоване не самою лише логікою історико-соціологічного аналізу, з точки зору якої саме ця школа хронологічно започатковує науково-формалізований та інституціоналізований пошук джерел проблем третього світу та вивчення його перспектив, але й рівною мірою змістовними мотивами. Сьогодні постленінські суспільства, зокрема ті з них, що належали до ареалу «сімдесятирічних» ленінських режимів, зіштовхуються із проблемами та завданнями, які мали нагальний характер для постколоніальних «нових держав», на матеріалі яких власне і розроблялася концепція модернізації. До каталогу цих викликів новоутвореним суверенним політичним спільнотам зазвичай долучають подвійне завдання розбудови національної держави, яке передбачає діяльність із кшталтування структур монопольного застосування насилля⁹¹ та творення уявно гомогенної національної спільноти, що надається до мобілізації, у поєднанні з економічним розвитком. Ясна річ, що нищення безособово-харизматичних інституцій ленінізму автоматично не означає раціоналізації та модернізації. Ба більше, декларативна акцентація на ринку та демократії як цілях «переходу» виводить за коло аналізу соціокультурне середовище з його повсюдними «архаїчними» (primordial) – за висловом К.Гірца – цінностями. Саме тут стають у пригоді методологічні постулати дослідницької програми

---

⁹¹ Неформальна та нелегальна – але часто легітимна – приватизація насилля стала такою самою невіддільною повсякденною рисою постленінських суспільств, як і приватизація державного майна. Було б щонайменше безвідповідальним стверджувати, що ці процеси в економічній сфері мали набагато вищий ступінь легальності; втім, втрата ленінським Бегемотом монополії на примус і втрата ним монополії на розпорядження економічними ресурсами, поза всяким сумнівом, мали вибіркиму спорідненість (див. детальніше: Volkov V. Violent Entrepreneurs: The Use of Force in the Making of Russian Capitalism. – Ithaca: Cornell University Press, 2003). З'ясувалося, що постленінська держава далеко не завжди здатна вибудувати ефективну в розв'язанні міжгрупових конфліктів мережу інституцій; такий стан речей перетворює державу на лише одного з багатьох – і часто навіть не першого серед рівних – гравця на специфічному ринку, де еквівалентом товару стає актуальне або потенційне застосування сили. Цілком правий Л.Пай, на переконання якого «політика історичних імперій, племен, етнічних спільнот або колоній має поступитися політиці, яка є необхідною, аби сконструювати ефективну національну державу, що успішно функціонує в системі інших національних держав» (Pye L.W. The Concept of Political Development // Annals of the American Academy of Political and Social Science. – 1965. – Vol. 358: New Nations: The Problem of Political Development. – P. 7); водночас проблемою логіки його розмислів є те, що він плутає реальний перебіг змін із належним: у світлі Веберових методологічних рекомендацій і Тіллівих та Волкових розвідок подібний тріумф бажаного й належного у вигляді запрограмованого постанови успішної національної держави є більш як сумнівним.

модернізації, які вимагають не лише вивчення формальних інституцій через їхню нестабільність та невідповідність реальним суспільним практикам країн «третього», а тепер і колишнього «другого» світів, але й уваги до «традиційної культури, впливу на них (на суспільства. – П.К.) як Заходу, так і інших факторів, вивчення їхньої політичної соціалізації та практик добору кадрів, їхньої політичної «інфраструктури» – груп захисту інтересів, політичних партій, засобів комунікацій»⁹².

Хронологічні рамки першої, «оптимістичної» фази дослідницької програми модернізації окреслюються роботами Маріона Леві (показовою була його «Родинна революція у сучасному Китаї», що побачила світ у 1949 році), які власне й започаткували цей інтелектуальний рух, та працями Семуела Гантінгтона «Політичний розвиток та політичний занепад» (1964) і «Політичний порядок у суспільствах, що змінюються» (1968), які виявили обмеженість такого стилю мислення та заклали підмурівок його подолання «конфліктнішим» підходом до модернізації. Вочевидь не йдеться про те, що всі поборники першої фази дослідницької програми модернізації скасовували соціальні конфлікти – вони радше тлумачили їх у Козеровому дусі, визнаючи лише функціональність імплікацій зіткнень суспільних сил. Підставовою ознакою науковців першої фази дослідницької програми модернізації було те, що чимало з-поміж них були «пташенятами гнізда Парсонсова» – функцію цього «гнізда», певна річ, виконував департамент соціальних відносин Гарвардського університету, заснований автором «Соціальної системи». До когорти найповажніших учених, які у *той чи той* період своєї інтелектуальної кар'єри поділяли засновки першої фази дослідницької програми модернізації, належали Г.Алмонд, Д.Аптер, С.Блек, М.Вейнер, Б.Гозеліц, К.Дойч, Ш.Ейзенштадт, А.Інкелес, Д.Лернер, С.М.Ліпсет, Д.МакКлеланд, Л.Пай, В.В.Ростоу, Н.Смелзер, Е.Шилз⁹³. Попри чисельність

---

⁹² Цит. за: Hagopian F. Political Development, Revisited // Comparative Political Studies. – 2000. – Vol. 33. – № 6/7. – P. 885.

⁹³ Переважна більшість зазначених авторів вирізнялися надзвичайною продуктивністю. Тому навіть складання часткової бібліографії, яка б відбивала підґрунтя й дослідницькі техніки цієї стадії теоретизування про розвиток та модернізацію, вимагало б окремої публікації. До наведеного бібліографічного реєстру увійшли праці, які формують керівні засади цієї традиції: Almond G. Introduction // The Politics of Developing Areas / Ed. by G.Almond, J.Coleman. – Princeton: Princeton University Press, 1960. – P. 3–64; Apter D. The Politics of Modernization. – Chicago; L.: University of Chicago Press, 1965; Black C. The Dynamics of Modernization: A Study in Comparative History. – N.Y.: Harper and Row, 1966; Bowles W.D. Soviet Russia as a Model for Underdeveloped Areas // World Politics. – 1962. – Vol. 14. – № 3. – P. 483–504; Brzezinski Z. The Politics of Underdevelopment // World Politics. – 1956. – Vol. 9. – № 1. – P. 55–75; Cohen J. India's Cultural Values and Economic Development: A Discussion // Economic Development and Cultural Change. – 1958. – Vol. 7. – № 1. – P. 1–12; Coleman J.S. Modernization: Political Aspects //

рядів послідовників теоретизування у категоріях модернізації перша фаза цієї дослідницької програми є унікальною з огляду на свою безпрецедентну здатність – у кожному разі, до появи світ-системного аналізу – продукувати й застосовувати уніформний концептуальний словник для аналізу суспільств усіх трьох світів: ліберально-капіталістичного (першого), ленінського (другого) та світу, що розвивається (третього). Опертя історико-соціологічного аналізу на доробок обмеженої кількості окремих постатей зробило б розвідку такого зразка нерепрезентативною, а спроба залучення якнайбільшої кількості персоналій вчених є водночас нереалістичною через їхню численність та недоладною через їхню ідейну «одностайність». Тому цілком логічним та евристичним є завдання здійснити почасти «деперсоніфіковану» експлікацію теоретико-методологічних принципів та ідеологічних орієнтацій першої фази дослідницької програми модернізації, експлікацію, яка виходить з того факту, що жоден представник

International Encyclopedia of the Social Sciences / Ed. by D.L.Sills. – L.; N.Y.: Macmillan; Free Press, 1968. – Vol. 10. – P. 395–402; Comparative Modernization: A Reader / Ed. by C.Black. – N.Y.: Free Press, 1976; Dore R.P. The Bourgeoisie in Modernizing Societies // International Encyclopedia of the Social Sciences / Ed. by D.L.Sills. – L.; N.Y.: Macmillan; Free Press, 1968. – Vol. 10. – P. 402–409; Eckley R.S. The Process of Economic Growth // Economic Development and Cultural Change. – 1953. – Vol. 1. – № 5. – P. 397–400; Eisenstadt S.N. Political Struggle in Bureaucratic Societies // World Politics. – 1956. – Vol. 9. – № 1. – P. 15–36; Eisenstadt S.N. The Need for Achievement // Economic Development and Cultural Change. – 1963. – Vol. 11. – № 4. – P. 420–431; Eisenstadt S.N. Studies in Modernization and Sociological Theory // History and Theory. – 1974. – Vol. 13. – № 3. – P. 225–252; From Modernization to Globalization: Perspectives on Development and Social Change / Ed. by J.Timmons Roberts, A.Hite. – Oxford: Blackwell, 2000; Hagen E.E. The Process of Economic Development // Economic Development and Cultural Change. – 1957. – Vol. 5. – № 3. – P. 143–215; Hoselitz B.F. Non-Economic Barriers to Economic Change // Economic Development and Cultural Change. – 1952. – Vol. 1. – № 1. – P. 8–21; Higgins B. The «Dualistic Theory» of Underdeveloped Areas // Economic Development and Cultural Change. – 1956. – Vol. 4. – № 2. – P. 99–115; Kunkel J.H. Values and Behavior in Economic Development // Economic Development and Cultural Change. – 1965. – Vol. 13. – № 3. – P. 257–277; Lerner D. Modernization: Social Aspects // International Encyclopedia of the Social Sciences / Ed. by D.L.Sills. – L.; N.Y.: Macmillan; Free Press, 1968. – Vol. 10. – P. 386–395; Levy M. Contrasting Factors in the Modernization of China and Japan // Economic Development and Cultural Change. – 1953. – Vol. 2. – № 3. – P. 161–197; Lipset S.M. Values, Education and Entrepreneurship // Ed. by S.M. Lipset, A. Solari. – N.Y.: Oxford University Press, 1967. – P. 3–60; Lockwood W.W. Japan's Response to the West: The Contrast with China // World Politics. – 1956. – Vol. 9. – № 1. – P. 37–54; McClelland D.C. A Psychological Approach to Economic Development // Economic Development and Cultural Change. – 1964. – Vol. 12. – № 3. – P. 320–324; Morin A.J. Editorial // Economic Development and Cultural Change. – 1952. – Vol. 1. – № 1. – P. 3–7; Political Modernization: A Reader in Comparative Political Change / Ed. by C.E.Welch, Jr. – Belmont: Wadsworth, 1967; Political Sociology: A Reader / Ed. by S.N.Eisenstadt. – L.; N.Y.: Basic Books, 1971; Pye L.W. The Concept of Political Development // Annals of the American Academy of Political and Social Science. – 1965. – Vol. 358. New Nations: The Problem of Political Development. – P. 4–13; Shils E. Political Development in the New States // Comparative Studies in Society and History. – 1960. – Vol. 2. – № 3. – P. 265–292; Shils E. Political Development in the New States // Comparative Studies in Society and History. – 1960. – Vol. 2. – № 4. – P. 379–411; Shils E. Center and Periphery: Essays in Macrosociology. – Chicago; L.: The University of Chicago Press, 1975; Watnick M. The Appeal of Communism to the Peoples of Underdeveloped Areas // Economic Development and Cultural Change. – 1952. – Vol. 1. – № 1. – P. 22–36.

цієї традиції не може претендувати на статус її беззаперечного лідера. Відтак, я «дистилую» пресупозиції школи загалом.

Слід визнати, що переважна більшість попередніх спроб аналізу пресупозицій дослідницької програми модернізації у вітчизняній та зарубіжній науковій літературі робилися або вченими, які або перебували в дискурсивному полі цієї парадигми, або були її жорсткими опонентами. Критики дослідницької програми модернізації зазвичай поєднували атаку на теоретичні засади останньої із намаганням делегітимізувати її на підставі очевидного впливу «ліберальної ідеології» на мислення представників цієї школи, натомість «модернізатори» захищали свою науковість та об'єктивність. Достатньо зіставити ретроспективну «апологетичну» оцінку досягнень дослідницької програми модернізації її піонером Г.Алмондом із скептичною тональністю висловлювань марксистськи налаштованого – у дусі Альтюсерового структуралізму – Дж.Тейлора⁹⁴. Закостенілі рамки ідеологічного протистояння між лєнінськими і ліберальними режимами у світовому масштабі також вплинули на формування дискурсу дослідницької програми модернізації, з одного боку, та на її інтерпретацію науковими спільнотами країн, узалежнених від «Московського центру» – з іншого. Відтак, подолання імперативів політичної критики (якщо скористатися формулою Гюнтера Рота) й переорієнтація соціологічного аналізу в бік принципу наукової об'єктивності та виваженості зберігають свою актуальність; поза тим, вимушений гіперкритицизм на адресу теорії модернізації заступає мішанка з неофітської апології та некомпетентності (парадигматичним носієм цих тенденцій виступав такий автор, як В.П.Горбатенко⁹⁵).

---

⁹⁴ Див.: Almond G. A Discipline Divided. – L., 1990. – P. 219–262; Taylor J.G. From Modernization to Modes of Production: A Critique of the Sociology of Development and Underdevelopment. – Atlantic Highlands: Humanities Press, 1979. У своєму аналізі дослідницької програми построзвитку я піддав критиці заряджений ідеологією екстремістського негативізму напад на концепції модернізації та розвитку (див.: Кутуєв П.В. Чи потрібен розвиток після розвитку? Дискурс построзвитку в західній соціології розвитку і модернізації // Мультиверсум. Філософський альманах: Збірка наукових праць. – К.: Український центр духовної культури, 2003. – Вип. 32. – С. 149–159). Показовою для такого стилю дискурсу є заява Г.Естева: «Ви маєте бути або дуже дурним, або дуже можливим, щоб не відчувати, що розвиток смердить» (Esteva G. Regenerating People's Space // Alternatives. – 1987. – Vol. 12. – № 1. – P. 135). Для поборників парадигми построзвитку розвиток, якщо і трапляється, є лише «збоченим розвитком» (термін Е.Федера) (див.: Escobar A. Encountering Development. The Making and Unmaking of the Third World. – Princeton: Princeton University Press, 1995. – P. 164).

⁹⁵ Публікація В.П.Горбатенка (Горбатенко В.П. Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть. – К.: Академія, 1999) стала суттєвим кроком назад з точки зору поінформованості автора щодо першоджерел теорії модернізації навіть у порівнянні з виданнями радянської пори, ідеологічна спрямованість яких незрідка віддзеркалювала не

Водночас легітимне «відродження» мислення в межах школи модернізації супроводжується некритично-екзальтованим замилюванням стилем дискурсу, властивого першій фазі цієї традиції, причому, додаю, попри втрату нею статусу теоретичного та методологічного дороговказу в очах світової соціологічної спільноти. Злегковажуючи слушними застереженнями соціологів від М.Вебера до Р.Бендікса про неможливість виведення єдиної формули суспільного розвитку, яка б установила жорсткий каузальний зв'язок поміж соціальними сферами («я не вірю, що є якась гарантія того, що, розпочавшись, економічне зростання буде сталим або що нові інституції змінюватимуться узгоджено»⁹⁶ – таким був лапідарний вердикт американського соціолога-веберіанця), сучасні дослідники незрідка відновлюють концептуальний словник теорії модернізації 1950-х років та наполягають, що зміни культури, соціальної структури, політичних інституцій та економіки відбуваються за передбачуваними зразками⁹⁷. Чимраз частіше зринають і євроцентристські тенденції першої фази дослідницької програми модернізації. Так, один із авторів колективної збірки «Значущість культури» із мазохістською насолодою ремствує про «канібалізм» африканської культури, яка є чи не єдиним винуватцем проблем «чорного континенту»⁹⁸. І хоч скептицизм Дж.Аррігі щодо принципової неможливості позитивних наслідків запровадження

стільки позицій авторів, скільки існування офіційно санкціонованого та інституціоналізованого ритуалу на ймення «критика буржуазних теорій...», ритуалу, який водночас міг співіснувати з роботами, чия самостійність та наукова цінність залишається й сьогодні не лише незаперечною, але й неперевершеною. За приклад видання, яке вражає своєю інтелектуальною якістю та глибиною на тлі ідеологічної незаангажованості може слугувати класична праця Ю.Н.Давидовим, яка містить оцінку поглядів Франкфуртської школи та дотепер, на мій погляд, залишається найкращим монографічним дослідженням із вказаної тематики у світовій науковій літературі (див.: Давыдов Ю.Н. Критика социально-философских воззрений Франкфуртской школы. – М.: Наука, 1977).

⁹⁶ Bendix R. Tradition and Modernity Reconsidered // Comparative Studies in Society and History. – 1967. – Vol. 9. – № 3. – P. 310.

⁹⁷ Див.: Inglehart R. Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies. – Princeton: Princeton University Press, 1997.

⁹⁸ Див.: Etounga-Manguelle D. Does Africa Need a Cultural Adjustment Program? // Culture Matters: How Values Shape Human Progress / Ed. by S.Huntington, L.Harrison. – N.Y.: Basic Books, 2000. – P. 74. Біля витоків подібних ідей стояв Г.Кон, котрий ще у 1930-х роках визначив Західну Європу як носія чеснот раціоналізму, індивідуалізму й індустріалізму, а також запропонував і дотепер впливову концентуалізацію своєрідності японського суспільства, яка є у поєднанні модерної промисловості і домодерних соціальних та ментальних наставлень (див.: Kohn H. The Europeanization of the Orient // Political Science Quarterly. – 1937. – Vol. 52. – № 2. – P. 259–270).

«правильної політики» (good policy), – тобто політики, що формулюється в надрах МВФ та Світового банку – був небезпідставним, абсолютизація, як цього екстремуму, так і ухил до іншого екстремуму, яким є суто ендегенне пояснення проблем Решти, є не менш недоречний, аніж світ-системний квієтизм.

2.2. Дослідницька програма модернізації: інституції та ідеологія

Зародження дослідницької програми модернізації саме в американському академічному середовищі у повоєнний період було не випадкове. По-перше, впродовж 1930–1940-х років спостерігалася міграція ідей соціологічного теоретизування європейських класиків до США з їхньою подальшою інтерналізацією американськими соціологами. Репресії нацистської Німеччини стосовно опозиційно налаштованих мислителів – а надто «неарійського» походження – спричинилися до фізичного переміщення багатьох дослідників до університетів Нового світу, що не могло не сприяти популяризації їхніх поглядів у країні прихистку. По-друге, побудова Т.Парсонсом теорії соціальної дії, яка надихалася класичними європейськими соціологічними концепціями, забезпечила націю без теорії, як висловився на адресу США Дж.Александр, вагомою та всеосяжною аналітичною системою координат. Здобуття Парсонсом статусу безпомилкового авторитету серед американських соціологів уможливило інкорпорацію європейських ідей до нового соціального контексту. По-третє, не поділяючи всіх припущень Валерстайнового світ-системного аналізу, я погоджуюсь із його тезою про боротьбу за гегемонію в межах ядра та вважаю коректним висновок, що 1945 рік ознаменував перемогу США у цій конкуренції⁹⁹. Геополітичний статус

---

⁹⁹ Ідея боротьби за світову гегемонію не розробляється монопольно представниками світ-системного аналізу: аналогічною системою координат послуговуються такі дослідники, як Б.Камінгс, С.Джилс та Е.Гобсбаум (див., приміром: Гобсбаум Е. Вік екстремізму. Коротка історія XX віку. – К.: Альтернатива, 2001. – С. 93–94). Б.Камінгс визначає кілька найсуттєвіших складових глобальної гегемонії США: військову, геополітичну, економічну потугу, до яких також додається «влада, що виростає з дула привабливих ідей» (Cumings B. Mr. X? Doctrine X? A Modest Proposal for Thinking about the New Geopolitics // Questioning Geopolitics: Political Projects in a Changing World-System / Ed. by G.M.Derluguian, S.L.Greer. – Westpoint; L.: Greenwood Press, 2000. – P. 85). Завданням теорії модернізації було складання

надпруги та спроба протистояти ленінізму не лише за допомогою військово-політичних та економічних заходів, але й ідеологічно привели до того, що популярний іще у міжвоєнну добу американський ізоляціонізм поступився місцем ідеології активного втручання у світові справи. Сутність візії світового порядку помірковано налаштованими дослідниками та практиками модернізації висловив Ю.Стелі у своїх роздумах про висліди ленд-лізу за часів Другої світової війни. За Стелі, головним завданням США повоєнного періоду мало бути досягнення самокерованого світу (*self-running world*); ця позиція протиставлялася таким двом варіантам: автаркції США, результатом якої став би світовий хаос, і намагання безпосередньо керувати світом (Валерстайн назвав би таку поставу світ-імперською)¹⁰⁰.

Отже, погляди, витримані у концептуальній та ідеологічній системі координат модернізації, потрапляли до США на поживний інституційний, інтелектуальний та ідеологічний ґрунт. Ці дослідження, декларуючи взірцевість західного досвіду, який часто зводився до американських суспільних практик, також мали на меті надати наукове обґрунтування політики щодо постколоніальних країн, аби завоювати симпатії (*to win hearts and minds*, вдаючись до вдалого англомовного вислову) їхніх правлячих верств і населення загалом. Відтак, стрімко зростали шанси на фінансування з урядових та неурядових джерел у тих дослідників і організацій, які переймалися проблемами третього світу. Наявність фінансових ресурсів уможливила творення двох осередків парадигми модернізації: Дослідницького центру з економічного розвитку та культурних змін при Чиказькому університеті, який започаткував

цього каталогу «привабливих ідей», які б уможливили американську гегемонію. До функцій останньої входило: формулювання правил гри у світовій економіці; підтримка глобальної стабільності впродовж тривалого часу, що задовольняє потреби глобального середнього класу та групи держав, чия потуга зростає, і які становлять «середній клас» (напівпериферію). Надання членам «середнього класу» можливостей для мобільності утримує систему від екстремальної поляризації. Гегемон також забезпечує дискурс залученості, який претендує на універсальність та прагне охопити все людство, вдаючись до ідей свободи, рівності, демократії і самовизначення. Вочевидь ці ідеї чинять зворотний тиск на ядро з вимогою щонайменше відповідати проголошеним ідеалам (приміром, помітний із 1970-х років акцент Вашингтона на правах людини в міжнародному масштабі пов'язаний із впливом руху за громадянські права у США 1960-х років). Обов'язком гегемона є проведення розумної *Realpolitik*, яка дозволяє розміщати військові бази поруч із ворогом на територіях союзників, прагматично використовуючи наявний матеріал (навіть включно з тиранічними диктатурами), водночас підштовхуючи цей «матеріал» у бік лібералізму.

¹⁰⁰ Див.: Staley E. The Economic Implications of Lend-Lease // *American Economic Review*. – 1943. – Vol. 33. – № 1. – P. 375.

видання журналу *Economic Development and Cultural Change*, та Центру міжнародних студій при Массачусетському інституті технологій.

Підмурівки дискурсу про розвиток як модернізацію були закладені президентом США Г.Труменом у його інавгураційній промові 20 січня 1949 року, в якій він проголосив ідею «справедливої угоди» (Fair Deal) для США – власне ця концепція мала стати поширенням Рузвельтового Нового курсу (New Deal) з розбудови держави загального добробуту на весь світ¹⁰¹. Реалізації Трумєнової візії мала б своїм вислідом зміну ситуації, за якої «більш як половина населення світу живе в умовах, що межують із злиднями. Ці люди не мають достатньо продуктів харчування, вони стають жертвами хвороб. Їхнє економічне життя є примітивним та застійним. Їхня бідність є гальмом та загрозою як для них, так і для заможніших регіонів. Вперше за свою історію людство має у своєму розпорядженні знання та вміння, щоби полегшити страждання цих людей. Я переконаний, що ми повинні поділитися з мирними націями перевагами наших технічних знань, аби допомогти їм зреалізувати прагнення до кращого життя. Ми бачимо програму *розвитку* (курсив мій. – П.К.), яка ґрунтована на засадах демократичної справедливої угоди. Вища продуктивність є ключем до процвітання та миру, а ключем до кращої продуктивності є ширше й енергійніше застосування сучасних наукових і технічних знань»¹⁰². «Справедлива угода» мала стати соціально-економічним додатком до сформульованої у березні 1947 року доктрини Трумена, за якою США брали на себе зобов'язання допомагати вільним народам зберігати свої інституції та свою цілісність у протистоянні з агресивними рухами, що намагалися нав'язати їм тоталітарні режими. Труменові тези згодом були конкретизовані у програмовому документі ООН з економічного

---

¹⁰¹ Ідея про необхідність «глобалізації» Нового курсу за допомогою ООН належала Ф.Д.Рузвельту. Рузвельтова візія передбачала так само й залучення СРСР до цього Рах Амерісана. Трумєнова візія була значно обмеженою, аніж світогляд його попередника. Але запропонувавши політику стримування СРСР як організаційний принцип американської гегемонії, що спиралася на контроль над світовими грошми та військову потугу як засоби стримування, вона дозволила зробити серію кроків у бік перерозподілу фінансових ресурсів із США до решти світу, аби гарантувати військову й політичну безпеку США та їхніх союзників. Модель Трумена трансформувала Рузвельтову ідею глобальної держави загального добробуту в «проект «військової держави загального добробуту» (warfare-welfare state) у світовому масштабі у процесі конкуренції та протистояння радянській системі комуністичних держав» (Arrighi G. *The Social and Political Economy of Global Turbulence* // *New Left Review*. – 2003. – № 20. – Р. 58). За Аппігі, з огляду на внутрішню політику США підтримували соціальне кейнсіанство – тобто намагалися забезпечити повну зайнятість та якнайактивніше масове споживання у країнах Заходу – натомість Рєшті було накинута проект «розвитку».

¹⁰² Truman H. S. *The Truman Program: Addresses and Messages..* – Washington: Public Affairs Press, 1949. – Р. 47.

розвитку недорозвинених країн, що побачив світ 1951 року. Деякі положення цього плану дій нагадують погляди сучасних адептів «структурної перебудови» (structural adjustment): «...Економічний прогрес є неможливим без болючих реформ. Треба відкинути стародавню філософію, старі соціальні інституції повинні дезінтегруватися, зв'язки, що ґрунтуються на касті, вірі та расі, мають бути понижені, а очікування кращого життя чималою кількістю індивідів, неспроможних встигати за прогресом, достеменно не справдяться. Вкрай мало таких спільнот, які готові заплатити повну ціну за досягнення прогресу»¹⁰³.

Безперечно, між соціальною інженерією під егідою дискурсу розвитку та модернізації, спрямованого назовні – до третього світу – і внутрішнім досвідом реформаторства, яке асоціювалося спершу з Рузвельтовою політикою Нового курсу, а згодом із візією «великого суспільства» (Great Society) Л.Б.Джонсона, існував щільний зв'язок. Уявлення та словник соціальних реформ, найпромовистішим прикладом яких була успішна діяльність адміністрації долини річки Теннессі, яка перетворила один із найвідсталіших регіонів США на осердя стрімкого промислового зростання, кшталтували концептуальне підґрунтя політики міжнародного розвитку. Президент Джонсон узалежнював успіх своєї політики загального добробуту від здатності США зберегти своє глобальне лідерство й зокрема стримати комуністичну навалу у В'єтнамі. За власними словами Джонсона, він знав із самого початку, що приречений на розп'яття, хоч би що він чинив. «Якщо я полишу жінку, яку я насправді кохаю – «велике суспільство» (Great Society) – аби мати справу з цією клятою війною (bitch of a war) в іншому куточку світу, я тоді втрачу все вдома, – казав він. – ...Але якщо я покину цю війну та дозволю комуністам захопити Південний В'єтнам, тоді мене сприйматимуть як боягуза, а мою націю – як потурача. У кожному разі ані я, ані нація загалом нічого не зможемо ніде здійснити в цілому світі»¹⁰⁴. Логічним

---

¹⁰³ Measures for Economic Development of Underdeveloped Countries. – N.Y.: United Nations, 1951. – Р. 15. Гегемонія дискурсу розвитку як прогресу шляхом модернізації не означала повної відсутності альтернативних поглядів. Приміром, А.Кервін піддав сумніву мудрість плану ООН через його спрощеність, ба навіть жорстокість (Kervyn A. Approaches to the Problem of Economic Development // World Politics. – 1953. – Vol. 5. – № 4. – Р. 573).

¹⁰⁴ Kearns D. Lyndon Johnson and the American Dream. – N.Y.: Harper and Row, 1976. – Р. 263. Цей зв'язок між внутрішньою політикою і її «експортним варіантом» у вигляді модернізації простежується в іншому Джонсоновому пасажі, датованому 1964 роком: «Я маю клопіт із безсоромною спробою комуністів захопити Азію. Я маю клопіт із повстаннями американських негрів (Negroes). Я маю проблеми з Центральною Америкою, про які людям навіть невідомо. Мені необхідно знайти можливість платити за всі ці кляті війни (fucking wars) та зберегти мою відданість піклуванню про американців: нагодувати та просвітити їх» (цит. за:

вислідом сприйняття третього світу як аналогу відсталих регіонів світу першого (долина річки Теннесі мала свій відповідник у долині Меконгу) ставала абсолютизація історичного досвіду Заходу. Репрезентуючи значущу, але все ж таки партикулярну траєкторію розвитку Заходу як універсальну модель еволюції суспільства¹⁰⁵, теоретики модернізації розглядали перехід від традиціоналістської, «спільотної» соціальної організації у напрямі безособового, раціонального проекту модерного «суспільства» як прогрес не лише з точки зору критерію зростання інструментальної раціональності, але й з огляду на ціннісну перспективу.

Така увага, і тим паче змагання між ліберальними та ленінськими режимами за прихильність незалежних країн третього світу мали серйозні політико-економічні підстави. Впродовж нетривалого періоду після завершення Другої світової війни й до 1960 року на земній кулі постало понад сорок нових держав, населення яких дорівнювало 800 млн. осіб. Лідери «Московського центру» стали свідомі неможливості зміцнення свого впливу на Захід, що інтенсифікувало їхні зазіхання на третій світ. Тому вповні зрозумілими були мотиви обіцянки М.Хрущова підтримати «священну» боротьбу за національне визволення, яку вели колонізовані народи. Як констатує Д.Піне, «після смерті Сталіна нові радянські лідери переконалися, що для СРСР єдиним можливим виходом із політичного, дипломатичного та військового глухого кута холодної війни було формування нової стратегії стосовно некомуністичного світу»¹⁰⁶. Така зміна орієнтації радянської політики відповідала переходу від дуалістично-антиномічної (Августинової) моделі світу до тринітарної: томістська теологія висунула концепцію чистилища, як проміжного елементу між пеклом і раєм, натомість постсталінське керівництво СРСР переглянуло маніхейську політичну географію доби сталінізму та запропонувало третьому світу статус, подібний до чистилища¹⁰⁷. Поширення на країни

Gardner L.C. Pay Any Price: Lyndon Johnson and the Wars for Vietnam. – Chicago: Ivan R. Dee, 1995. – P. 104).

¹⁰⁵ Як підсумовував С.Блек, «суть цієї західної інтерпретації історії полягає в тому, що впродовж модерної епохи західноєвропейські та англомовні народи розвинули політичні, економічні та соціальні інституції, які є якнайкраще пристосованими до модерного способу життя, а тому мають універсальну обґрунтованість» (Black C. Introduction // Comparative Modernization : A Reader / Ed. by C. Black. – N.Y.: Free Press, 1976. – P. 2).

¹⁰⁶ Piney D. The Bases of Soviet Power in the Third World // World Development. – 1983. – Vol. 11. – № 12. – P. 1083.

¹⁰⁷ Див.: Jowitt K. «Moscow Centre» // Eastern European Politics and Societies. – 1987. – Vol. 1. – № 3. – P. 296–348.

третього світу термінів на кшталт «режими народної демократії» – які первісно описували нових членів «соціалістичного табору» в повоєнний період – мало слугувати обґрунтуванню їхньої ентелехіної придатності до входження до соціалістичного «граду Божого». Пізніше цей концептуально-те(ле)ологічний словник доповнився поняттями «революційна демократія» та «держави соціалістичної орієнтації».

Стурбованість щодо порушення комуністичними режимами та рухами кордонів перемир'я, які було встановлено на самому початку холодної війни, висловив зі свого боку один із фундаторів теорії та практики модернізації В.В.Ростоу. У своїй промові перед випускниками центру спеціальних операцій армії США у Форт Бреггу – закладу, де підвищували кваліфікацію численні представники збройних сил багатьох країн, що розвивалися – він привернув увагу своїх слухачів до цього факту та застеріг, що за таких умов США та їхні союзники мають обов'язок безпосередньо втручатися в ці конфлікти, підтримуючи «творчий процес модернізації»¹⁰⁸.

Отже, виникнення першої фази дослідницької програми модернізації було пов'язане зі змінами у світовому балансі сил унаслідок процесу розпаду колоніальних імперій та постання нових незалежних держав на підмурівках старих суспільств; поза тим, кожна з конкуруючих у світі систем – ленінізм і лібералізм – пропонувала своє бачення благого майбутнього і шляхів його досягнення третім світом.

За Алмондом, «нові» нації, що «виникали», «розвивалися» або, навпаки, рухалися регресивною спіраллю «недорозвитку», потрактовувалися першою фазою дослідницької програми модернізації у контексті ідей Просвітництва та західної соціальної теорії. Науковці таким робом здійснювали проекцію західного досвіду «зрілого» модерну та візії «прогресу» з її обіцянкою поширення знань, технологічного розвитку, досягнення вищих стандартів матеріального добробуту, постання

---

¹⁰⁸ Rostow W.W. Countering Guerilla Attack // Modern Guerilla Warfare / Ed. by F.M.Osanka. – N.Y.: Free Press, 1962. – P. 471. Занепокоєння поширенням ленінських режимів, яке давалося взнаки вже за часів корейської війни, вповні відбивається у коментарі сучасника тих подій: «Ми втрачаємо Азію швидкими темпами. Першою «кеглю» був Китай. Її вже збито. У другому ряду є дві кеглі – Бірма та Індокитай. Якщо вони впадуть, то цілком очевидно, що три кеглі в наступному ряду – Сіам, Малазію та Індонезію – також буде збито. Якщо ж решта Азії простуватиме тим самим шляхом, це спричинить такі визначальні психологічні, політичні й економічні наслідки, що чотири кеглі останнього ряду – Індія, Пакистан, Японія та Філіппіни – впадуть із майже стовідсотковою ймовірністю» (цит. за: Kennedy P. The Rise and Fall of Great Powers. Economic Change and Military Conflict. From 1500 to 2000. – L.: Fontana Press, 1989. – P. 493).

ліберальних політичних систем, що підкоряються верховенству права, на країни, які віднедавна вивільнилися від колоніалізму та експлуатації. Вже остання фраза викриває ідеологічний ухил Алмонда і так само й інших вчених, яких єднає перша фаза дослідницької програми модернізації: для них факт здобуття політичного суверенітету колишніми колоніями автоматично означав припинення їхніх взаємин нерівного економічного й політичного обміну з першим світом, тобто вчорашньою метрополією. Тож не диво, що деякі з дослідників, які застосовували категорії теорії модернізації для аналізу суспільств, що розвиваються – такі як С.Гантінгтон, Л.Пай, В.В.Ростоу – брали активну участь у витворенні політики щодо суспільств третього світу, яка мала на меті утримати ці країни в орбіті американського впливу, та працювали в таких інституціях, як Рада національної безпеки та Державний департамент США. Така співпраця була особливо популярною за часів адміністрації Дж.Кеннеді, позаяк його уряд енергійно боровся за вплив на третій світ. Вчені виступали не лише як консультанти урядових інституцій, але й навіть обіймали ключові посади, як це було у випадку Ростоу, котрий був заступником радника президента із національної безпеки, а згодом очолив раду із планування політики Держдепартаменту.

Логічним вислідом досягнення *Zeitgeist* у термінах глобальних конфліктів є квазірелігійна легітимація політичних дій, до якої вдавалися та продовжують вдаватися американські політичні лідери, зокрема президенти. Із цього реєстру достатньо навести яскраві приклади Д.Ейзенгауера («сили добра й зла згруповані й озброєні та протистоять одна одній так, як ніколи в історії. Свобода стикається з рабством, світ – із темрявою»¹⁰⁹), Р.Рейгана (його генеалогія Радянського Союзу як імперії зла віднаходила коріння комунізму в первородному гріху) та Дж.Буша (останній висунув ідею «осей зла»). Втім, варто відокремити *місіонізм*, який простежується у цих поглядах, від *месіанізму*¹¹⁰, вплив якого є позірним у «Маніфесті проявлення долі» (Manifest Destiny) Дж. О'Салівана (1845)

---

¹⁰⁹ Цит. за: Kennedy P. The Rise and Fall of Great Powers. Economic Change and Military Conflict. From 1500 to 2000. – L.: Fontana Press, 1989. – P. 479.

¹¹⁰ Дистинкція між месіанізмом і місіонізмом належить С.Трубецькому, який розглядав національний месіанізм як «ствердження виняткової близькості одного народу до Христа», натомість місіонізм змушує «думати лише про обов'язки та своє служіння, а не про свої переваги супроти інших народів» (Трубецкой Е. О Христианском отношении к современным событиям // Новый мир. – 1990. – № 7. – С. 214). І.Торбаков також пропонує цікаві розмисли щодо зв'язку між місіонізмом і розбудовою імперії у США та Росії (див.: Торбаков І. Змагання із глобальним Великим Братом // Критика. – 2004. – № 11. – С. 22–27).

та маніфесті Остенде (1854). Документи, витримані в дусі *месіанізму*, робили наголос на Божественному праві США на територіальну експансію, натомість *місіонізм* схильний виопуклювати інституційні переваги ліберальних вартостей, капіталістичної економічної організації та демократичних структур, які можуть і повинні бути «шаблоном» соціального порядку.

Існування «політико-ідеологічної» складової дослідницької програми модернізації у жодному разі не зумовлює її автоматичне знецінення як аналітичного знаряддя (саме такий висновок випливав би з ортодоксально-марксистського розуміння ідеології як раціонально-калькульованого означення партикулярних інтересів). Модернізація в іпостасі концептуальної системи координат так само, як і в іпостасі ідеології, не зводиться до простого засобу легітимації «доларової» дипломатії, підтримки проамериканських еліт, попри репресивність та олігархічність останніх, і до нав'язування взаємин «нерівного обміну» країнам, що розвиваються (водночас я не заперечую емпіричної реальності попередньо наведених явищ). Продуктивнішим є погляд на дослідницьку програму модернізації як на ідеологію в Гірцевому сенсі, тобто як на різновид культурної системи, одну з тих «програм», які «постачають нам шаблони та плани для організації соціальних і психологічних процесів», а також є «мапами проблемної соціальної реальності й матрицями для творення колективної свідомості»¹¹¹. Перша фаза дослідницької програми модернізації виконувала функцію продукування значення у світі, який переживав кризу ідентичності внаслідок подій Другої світової війни, творення «світової системи соціалізму» та руйнації колоніальних імперій. Теорія модернізації мала на меті не лише інтелектуальне досягнення постколоніальних суспільств, вона також стала вельми придатним знаряддям заохочення змін, які б наблизили ці країни до західних моделей за рівночасного віддалення від «Московського центру». Водночас теоретики модернізації оминали дражливі питання, які зринали упродовж формування модерну на Заході. Імпорт зразків західного способу життя націями третього світу мав супутньо переконливо засвідчувати його вартість в очах громадян першого світу, долаючи у такий спосіб сумніви, страхи та невизначеність епохи холодної війни, яка заступила добу «гарячої» світової війни.

---

¹¹¹ Geertz C. The Interpretation of Cultures: Selected Essays. – N.Y.: Basic Books, 1973. – P. 216, 220.

2.3. Перша фаза дослідницької програми модернізації: динаміка ідей та інтересів

Т.Парсонс, який у «Структурі соціальної дії» висловлював скептицизм щодо наукової цінності Спенсерових еволюційних ідей, у 1960-ті роки сам висунув ідею еволюційних універсальї, яка мала довершити його концептуалізацію типових змінних дії. Парсонс налічує десять універсальї, які характеризують інституційну структуру суспільства. Ними є система комунікації, система спорідненості, певна форма релігії, технологія, соціальна стратифікація, культурна легітимація такої стратифікації та осмислення спільноти як єдиної, бюрократія, гроші та ринок, система узагальнених безособових норм, система демократичних об'єднань¹¹². Типові змінні дії, своєю чергою, окреслювалися Т.Парсонсом і Е.Шилзом як дихотомія, одну із сторін якої діяч мусить вибрати ще до того, як значення ситуації стане для нього детермінованим. Набір із п'яти змінних (афективність – афективна нейтральність; орієнтація на себе – орієнтація на колектив; універсальїзм – партикуляризм; досягнення – припис; специфічність – дифузність) мав описувати будь-які можливі орієнтації дії та саму дію. Застосувавши власну категоріальну матрицю до «препарування» американського суспільства, Парсонс зробив однозначний умовивід, що США є візерцево-модерним соціумом: «У зіставленні з іншими можливими способами організації поділу праці домінантні норми, які інституціоналізовані в американському суспільстві й утілюють домінантну ціннісну орієнтацію культури, сприяють зародженню таких очікувань: професійні ролі розглядатимуться їхніми носіями та тими, хто пов'язаний із ними, під кутом зору універсальїзму і специфічності, а також зважаючи на рівень майстерності виконання (тобто принцип досягнення. – П.К.)»¹¹³. Ці категорії, на думку американських соціологів, могли стати в пригоді для дескрипції реальної поведінки й нормативних очікувань, а тому були адекватним знаряддям порівняльного аналізу.

Гегемонія Парсонсової соціологічної теорії у повоєнний період та інтерналізація її настанов соціологічною спільнотою зумовили

---

¹¹² Див.: Parsons T. *Evolutionary Universals in Society* // *American Sociological Review*. – 1964. – Vol. 29. – № 3. – P. 339–357; Parsons T. *Sociological Theory and Modern Society*. – N.Y.: Free Press, 1967.

¹¹³ Parsons T., Shils E. *Toward a General Theory of Action*. – L.: Transaction Publishers, 2001. – P. 79.

відносний консенсус учених, які представляли першу фазу дослідницької програми модернізації, стосовно базових припущень про організацію суспільства та природу соціальних змін. Суспільство сприймалося як система, поділена на взаємозалежні підсистеми. Вважалося, що історичний розвиток скеровується двома типами принципів: традиційними й модерними. Модерн окреслювався на підставі соціальної організації та культури західних суспільств, яким, своєю чергою, приписувалися такі риси: індивідуалізм, демократія, капіталізм, орієнтація на науку, секулярність, стабільність та відокремлення економічної діяльності від домогосподарств. Перебіг модернізації витлумачувався як накопичення змін нереволюційним шляхом. Постулювалося, що еволюція в напрямі модерну – модернізація – має неабиякі шанси на успіх та гарантовано забезпечить традиційні суспільства ресурсами для досягнення загального процесу адаптивного удосконалення (upgrading). Таке удосконалення передбачало економічний ривок завдяки індустріалізації, демократизацію за допомогою права та секуляризацію й науку через поширення освіти¹¹⁴. За цією парадигмою, модерним суспільствам властиві такі риси: високий ступінь диференціації та органічний поділ праці, спеціалізація, урбанізація, повсюдна освіченість, розвинені мас-медіа та засоби комунікації, а найголовніше – вони постійно обернені у бік прогресу. Інакше кажучи, імперативи, які спонукають розвиток соціальних систем у напрямі демократії, ринку та універсалізації культури, мають не лише ідеалістичний, але й функціональний характер; відповідно наближення до модерну будь-якої з підсистем стимулює реакцію інших сфер у спосіб, який доповнює загальну тенденцію до «модернізації».

З огляду на його теоретичне кшталтування важливим для мислення в категоріях «традиція – модерн» був спадок соціал-дарвінізму¹¹⁵. Останній уможливив інтерпретацію Веберового поняття раціоналізації з однозначно еволюціоністських, прогресистських позицій. Соціал-дарвінізм також надав псевдонаукове обґрунтування етнорасовим теоріям, які здебільшого наголошували провідну роль білої раси у процесі соціальних змін. Ще в 1841 році англійський історик Томас Арнольд

---

¹¹⁴ Див.: Alexander J.C. *Fin de Siècle Social Theory: Relativism, Reductionism and the Problem of Reason*. – L.; N.Y.: Verso, 1995. – P. 6–64.

¹¹⁵ Зважаючи на те, що такі ідеї, як виживання найбільш пристосованих та еволюція, стосовно соціального світу Г.Спенсер висунув іще до того, як Ч.Дарвін зробив те саме щодо світу біологічного, було б правомірно послуговуватися терміном «біологічне спенсеріанство» принагідно вчення Дарвіна, а не терміном «соціал-дарвінізм» стосовно соціології.

у своїй інавгураційній промові в Оксфордському університеті визначив історію людства як історію творчих рас – від античної Греції до сучасної йому Англії¹¹⁶. За такого підходу цілком логічним було виправдання деспотичного владарювання над «варварськими» народами за умови, що така форма правління приведе їх до цивілізації; подібних поглядів дотримувався навіть ліберально налаштований Джон Стюарт Мілля, який утворював своєму батькові, Джеймсу Міллю (останній свого часу затаврував усі аспекти індійської цивілізації та закликав інкорпорувати цей варварський народ до Британської імперії).

Підсвідоме зведення модерного суспільства до індустріального соціуму нехтує принциповою відмінністю в у політичних формах та ціннісних преференціях / орієнтаціях ліберальних і ленінських суспільств, незважаючи на певну зовнішню схожість у стилях життя та структурну допасованість їхніх виробничих систем. Ба більше, попри задекларовану Веберово-Парсонсову поставу, численні представники модернізаційної школи фактично взяли на озброєння методологічний постулат вульгарного марксизму про односпрямовану соціальну детермінацію суспільного життя та його ціннісної сфери «реальним економічним базисом», ігноруючи власні методологічні засновки щодо центральності сфери цінностей у визначенні спрямування та типу суспільного розвитку. Так, С.Блек завважував, що найпоширеніший підхід у вивченні модернізації «розглядає економічне зростання як визначальне джерело змін, що прив'язує всі інші модифікації до себе»¹¹⁷. А.Інкелес та Д.Сміт так само зважали на беззастережну важливість індустріалізації як суттєвого елементу процесу модернізації, висловлюючи впевненість у тому, що фабрика як осердя індустріалізації має своєрідну функцію «школи модерну», «концентруючи велику кількість індивідів у межах одного робочого простору, систематично упорядковуючи їхні взаємини відповідно до раціональних міркувань, що матеріалізуються у формальних правилах, концентруючи неживу енергію та інноваційно застосовуючи технології. Фабрика керується ієрархією влади, що спирається

---

¹¹⁶ Див.: Mazuri A.A. From Social Darwinism to Current Theories of Modernization // World Politics. – 1969. – Vol. 21. – № 1. – P. 71. Т.Маколей як президент Комітету з громадської освіти – британської інституції, заснованої у 1823 році в Бенгалії – лапідарно сформулював кредо расистського евроцентризму ще у 1835 році: «Одна полиня гарної європейської бібліотеки варта всієї місцевої (native) літератури Індії та Аравії» (Macaulay T.B. Prose and Poetry. – Cambridge: Harvard University Press, 1952. – P. 722).

¹¹⁷ Black C. Comparative Modernization: A Reader / Ed. by C.Black. – N.Y.: Free Press, 1976. – P. 5.

переважно на технічні навички та адміністративну компетентність»¹¹⁸. Отже, декларативно проголошуючи центральність цінностей у поступі модернізації – виходячи із дотепної та лапідарної, хоча, певна річ, одновимірної та ціннісно навантаженої формули «слаборозвиненість – це стан свідомості»¹¹⁹ – модернізаційні приписи країнам третього світу незрідка зводилися до тривіального технологічного детермінізму.

Вельми типовою для стилю мислення першої фази дослідницької програми модернізації є дефініція цього процесу, запропонована американським дослідником М.Нешем, який, відштовхуючись від Веберових понять раціоналізації та розчаклування світу, розглядав модернізацію як «соціальну, культурну і психологічну систему координат, яка стимулює запровадження науки до процесу виробництва. Відповідно, модернізація – це процес, який уможливорює схвальне наставлення суспільства, культури та індивідів стосовно зростання знання та його ролі в повсякденному житті. Модерн, у принципі, є незавершеною справою, позаяк жодне суспільство не адаптоване та нездатне вповні адаптуватися до наукових відкриттів та їх застосування у виробництві й повсякденному житті»¹²⁰.

Учень і молодший партнер Т.Парсонса Н.Смелзер, уважав за доречне звести модернізацію до таких процесів, як технологічний прогрес, реорганізація сільського господарства, індустріалізація та урбанізація. Ці процеси продукували серію структурних змін, які мали значущі наслідки для всього суспільства та налічували такі виміри: 1) структурну диференціацію або формування більш спеціалізованих й автономних соціальних одиниць у таких сферах, як економіка, родина, релігія та стратифікація (тобто у підсистемах, які збігаються із Парсонсовою чотирьохфункціональною моделлю); 2) інтеграцію, яка покликана об'єднати диференційовані структури на новому рівні; 3) соціальні заворушення, які відбивають *нерівномірний* поступ диференціації та інтеграції¹²¹. Смелзер також був переконаний, що із

---

¹¹⁸ Inkeles A., Smith D.H. *Becoming Modern: Individual Change in Six Developing Countries*. – Cambridge: Harvard University Press, 1974. – P. 18–19.

¹¹⁹ Авторство цієї максими належить перуанському інтелектуалу Аугусто Салазару Бонді; вона припала до вподоби А.Інкелесу й Д.Сміту (див.: Inkeles A., Smith D.H. *Becoming Modern: Individual Change in Six Developing Countries*. – Cambridge: Harvard University Press, 1974. – P. 313, 427), а також Л.Гаррісону (див.: Harrison L.E. *Underdevelopment is a State of Mind: The Latin American Case*. – Updated ed. – Lanham, N.Y.; Oxford: Madison Books, 2000).

¹²⁰ Nash M. *Social Prerequisites to Economic Growth in Latin America and South East Asia // Economic Development and Cultural Change*. – 1964. – Vol. 12. – № 3. – P. 226.

¹²¹ Див.: Smelser N. *Essays in Sociological Explanation*. – Englewood Cliffs: Prentice Hall, 1968. – P. 127.

просуванням модернізації та диференціації відбувається секуляризація політичного протесту¹²², але сучасні дослідження «політичного ісламу» та організаційної структури й ідеології Аль-Каїди засвідчують, що рухи, спрямовані проти західного варіанта модерну, є не лише реакцією на нього, але й почасти продуктом модернізації¹²³.

Взірцевою з огляду на суголосність із керівними засадами першої фази дослідницької програми модернізації була позиція М.Леві. Відзначаю, що теоретичні праці Леві становили базовий кістяк цієї парадигми, але відверто «промодернізаційна» постава його формулювань, що без еківоків подавали положення, на які його обачніші колеги лише натякали, змаргіналізувала вплив цієї постаті на академічну спільноту¹²⁴. Американський соціолог також якнайповніше застосував Парсонсові абстракції для вивчення відношень спорідненості у сучасному йому Китаї. Проаналізувавши традиційну китайську родину як інституцію, що виконує такі функції, як диференціація ролей, розподіл (allocation) у сферах солідарності, економіки, політики, інтеграції та експресії, Леві

---

¹²² Smelser N. *Essays in Sociological Explanation*. – Englewood Cliffs: Prentice Hall, 1968. – P. 143. Р.Інглехарт пояснює розбалансованість соціальних змін не як вислід модернізації, а як її відсутність чи незавершеність (Inglehart R. *Modernization and Postmodernization*. Cultural, Economic and Political Change in 43 Societies. – Princeton: Princeton University Press, 1997. – P. 73). Інглехартова інтерпретація є кроком назад рівно на тридцять років, позаяк вже в середині 1960-х років для американського вченого Вітакера була очевидною аритмічність політичних і соціальних змін у країнах, що розвиваються (див.: Whitaker C.S. *A Dysrhythmic Process of Political Change* // *World Politics*. – 1967. – Vol. 19. – № 2. – P. 190–217).

¹²³ Див.: Gray J. *Al Qaeda and What it Means to be Modern*. – N.Y.: New Press, 2003; Ayubi N.N. *Political Islam: Religion and Politics in the Arab World*. – L.; N.Y.: Routledge, 1991. Водночас я не поділяю позиції Дж.Грея, для якого такий феномен, як ісламський фундаменталізм, має суто модерний характер нарівні з комунізмом та нацизмом. Британський вчений тлумачить ці рухи як повстання проти Заходу, з одного боку, та реалізацію європейських модерних ідеалів – з іншого. Щодо секуляризації як загального «закону» розвитку людства, американський соціолог іспанського походження Х.Казанова переконливо довів, що секуляризація Західної Європи є радше винятком, аніж загальним правилом.

¹²⁴ На переконання Леві, «ми маємо справу – невідомо, правда, добре це чи погано – з універсальним соціальним розчинником. Зразки (patterns) відносно модернізованого суспільства, в перебігу досягнення ними розвиненої стадії, вказують універсальну тенденцію проникати до будь-якого соціального контексту в разі наявності контактів учасників зазначеного контексту із цими зразками. У багатьох сенсах байдуже, чи ці зразки проникають, хоча б частково, завдяки волінню та преференціям відносно немодернізованих народів або ж насильницьки накладаються на них. Ці зразки завжди проникають; варто було проникненню розпочатися, попередні місцеві зразки завжди змінюються; і вони завжди змінюються у напрямі деяких зразків відносно модернізованого суспільства (курсив мій. – П.К.)» (Levy M.J. *Patterns (Structures) of Modernization and Political Development* // *Annals of the American Academy of Political and Social Science*. – 1965. – Vol. 358: *New Nations: The Problem of Political Development*. – P. 30). Така позиція є репрезентативною щодо усієї першої стадії мислення про модернізацію, але саме Леві наслідився відверто її викласти.

зробив наголос на тому, що індустріалізація – з якою він ідентифікував модернізацію – зумовлюватиме поширення універсалістських критеріїв і ерозію поваги до батьків, яка була домінантною орієнтацією дії. Вислідом мали стати такі зміни в структурі родини, які б дали змогу останній зреалізувати функції, що їх потребує суспільство (за Леві, невідокремною ознакою модерного суспільства є розподіл професійних ролей на основі рівня специфічних навичок індивіда). Леві сподівався, що індустріалізація за західним зразком та розвиток масових комунікацій зруйнують традиційну побудову суспільства – джерело соціальної рівноваги – та сконструюють структури, спроможні забезпечити підтримку перманентних змін, позаяк «однією із специфічних рис відносно модернізованого суспільства є специфічний набір структур революційних змін»¹²⁵. Логічним висновком із таких засновків стало твердження про неunikненну модернізацію Китаю. Створення КНР у 1949 році стало ще одним потвердженням евристичності ідеї багатоваріантності соціального розвою та неможливості апріорного визначення напрямку суспільних трансформацій. Навіть приклад Тайваню, який залишився в орбіті капіталістичного розвитку та досяг вагомих економічних успіхів, не вписується у модель Леві, зважаючи на те, що економічна модернізація, зініційована авторитарною державою, що сприяє розвитку, не супроводжувалася автоматично модернізацією соціокультурною та політичною. Помітна присутність етнічних китайців серед капіталістів південно-східно-азійського регіону засвідчує не лише модерність їхньої економічної організації, але й супутнє існування специфічного за своєю інституційною інфраструктурою, політичним середовищем та культурною легітимацією «ерзацкапіталізму»¹²⁶.

---

¹²⁵ Levy M. *Modernization and the Structure of Societies*. – Princeton: Princeton University Press. – P. 19. У цій праці М.Леві ще більше посилює акцент на ролі технологій: «Я застосовую дефініцію модернізації, яка зосереджується на джерелах енергії та на природі засобів, якими послуговуються члени даного суспільства» (Levy M. *Modernization and the Structure of Societies*. – Princeton: Princeton University Press, 1966. – P. 10).

¹²⁶ Я запозичую поняття «ерзацкапіталізму» у К.Йошихари (Yoshihara K. *The Rise of Ersatz Capitalism in Southeast Asia*. – Singapore: Oxford University Press, 1988). Корелятом останнього виступає поширений у вказаному регіоні політичний бізнес, тобто відносини обміну між правлячими політичними силами і специфічними бізнес-інтересами. У межах такого обміну правлячий режим розміщує державні ресурси (концесії, фонди, ліцензії, контракти, державну власність) у спосіб, вигідний з погляду окремих бізнес-інтересів, які використовують ці ресурси для отримання прибутку. Своєю чергою, частка цих прибутків повертається правлячій партії для зміцнення її політичних фондів, а відтак – її контролю за владою. Відносно тривалий час Східній Азії вдалося «посоромити» теорії, які розглядали корупцію як антипод бурхливого розвою. Приміром, маючи, за даними Transparency International, рівень корупції у 1960–1996 роках, що перевищував середньоафриканський показник (6,8 для Південно-Східної Азії versus 6,2 для Африки), країни цього регіону впродовж зазначеного періоду збільшили доходи

Представники першої фази дослідницької програми модернізації легітимували власну інтерпретацію соціального світу, звертаючи свій погляд на праці «батьків-засновників» соціології. Втім, їхнє прочитання класичної теоретичної соціології відбувалося переважно в межах «теорії безконфліктності», абсолютизуючи євроцентричні (радіше англосаксоцентричні) та еволюціоністські виміри Парсонсового теоретизування та злегковажуючи обережність метра щодо можливості жорсткої прив'язки модерну та традиції до конкретних історичних і географічних локальностей. За такого тлумачення суті аргументації своїх попередників, перша хвиля теоретиків модернізації однозначно визначала Захід як джерело модерного порядку та рутинно вбачала в Решті малорухомі – з огляду на соціальну мобільність, політичну участь та економічне зростання – спільноти, які потребували ін'єкції принципу досягнення. Слід додати, що вітчизняні автори на кшталт В.П.Горбатенка, чинять гротескну абсолютизацію однозначності Парсонсових текстів; таке спрощене розуміння Парсонса впливає з того, що чи не єдиним їхнім джерелом автентичної «мудрості» про модернізацію є написана в науково-популярному жанрі брошура американського соціолога «Система модерних суспільств», автор якої заради належного розпропаговування своїх ідей вдався до спрощеної мови аксіом.

Ревізія «ухилів», яких припускалися дослідники модернізації у своїй іпостасі істориків соціологічної теорії, стала можливою завдяки адекватнішому перерахунку праць фундаторів західної соціології. Ця ревізія набула форми як «депарсонсизації» мислителів, відібраних автором «Структури соціальної дії», так і залучення до пантеону класиків учених, котрих було свідомо / підсвідомо виключено з числа «канонічних» авторів¹²⁷.

населення на 551%, натомість африканські – лише на 33,2%. Ясна річ, що бажання гарантувати стабільне надходження фінансових ресурсів до партійних скарбонь спонукає політиків при владі співпрацювати з тими секторами бізнесу, які є ефективними з огляду на свою здатність генерувати прибуток. Водночас корумпований обмін поміж правлячими політиками і бізнесом підриває демократичну підзвітність держави суспільству та її здатність регулювати економічні відносини, з одного боку, і породжує економіки-«бульбашки» – з іншого. Вислідами персоніфікації зв'язків між бізнесом і політикою – коштам безособової взаємодії – стали як криза 1997 року, так і подальша політична нестабільність у східно-азійському регіоні.

¹²⁷ Див.: Кутусєв П.В. Класична соціологія і сучасна соціальна теорія // Філософська і соціологічна думка. – 1995. – № 1/2. – С. 68–87. Одним із найяскравіших та найуспішніших прикладів такої депарсонсизації класичної соціологічної думки (зокрема, Вебера) є Бендіксові трактати з реконструкції Веберового теоретизування, порівняльно-історичного дослідження становлення бюрократичної централізованої держави та аналізу ідеологій менеджменту в перебігу індустріалізації (див.: Bendix R. Work and Authority in Industry. – Berkeley: University

Інтелектуальний набуток мислителів гатунку Маркса та Вебера не можна увібгати до Прокрустового ложа одновимірної та однозначної інтерпретації. Вебер, наполягаючи на «перевагах» Заходу під кутом зору послідовного втілення принципу цілераціональності, без сумніву не ігнорував антиномічність «діалектики» модерну. Постави німецького соціолога щодо модерну властиві тверезість та реалістичність, ба більше, Веберова візія з її глибоко трагічним забарвленням навіть інтерпретувалася деякими вченими – на мій погляд, хибно – як ознака його переконаного антимодернізму¹²⁸. Позиція іншого мислителя, якому зазвичай приписується більший ступінь інтелектуальної визначеності, а саме Маркса, всупереч канонічній екзегезі, так само не була послідовною (остання думка не заперечує евристичності ідеально-типового протиставлення Марксової й Веберової парадигм; прикладом вказаної дослідницької стратегії є моя розвідка про Веберове розуміння вибіркової спорідненості¹²⁹). Характерною є Марксова двоїстість, що впливає з усвідомлення ним всієї складності констеляцій «модерну». Попри прямолінійне затавровування традиціоналізму («традиції усіх мертвих поколінь тяжіють, як жах, над розумом живих»¹³⁰) у його концептуалізації впливу Заходу на Схід (першого світу на світ третій, у термінології другої половини ХХ століття) оптимізм щодо проникнення «Заходу», який персоніфікувався Британською імперією, до царини «периферії», яку представляла Індія, контрастує із песимістичною оцінкою наслідків британського панування. За Марксом, Англія мала справдити очікувану від неї подвійну місію в Індії: першим завданням була «руйнація, другим – оновлення: знищення старого азійського суспільства та закладання

---

of California Press, 1974; Bendix R. Max Weber: An Intellectual Portrait. – Berkeley: University of California Press, 1977; Bendix R. Kings or People: Power and Mandate to Rule. – Berkeley: University of California Press, 1980). Взаємодія поміж Парсоном і класиками, з одного боку, та власне сам Парсонс як класик – з іншого, детальніше обговорюються Дж.Александром (див.: Alexander J.C. Theoretical Logic in Sociology. – Berkeley: University of California Press, 1983. – Vol. 4; Alexander J.C. The Centrality of the Classics // Social Theory Today / Ed. by A.Giddens, J.Turner. – Stanford: Stanford University Press, 1987. – P. 11–57).

¹²⁸ Див.: Frisby D. Fragments of Modernity. – Cambridge: MIT Press, 1986. – P. 2. Детальніше про трагічні виміри Веберової соціальної теорії див.: Turner B.S. For Weber. Essays on the Sociology of Fate. – 2nd ed. – L.: Sage, 1996. Слід визнати, що імпресіоністичним alter ego Вебера є В.Розанов, котрий не менш переконливо каталогізував проблеми модерного суспільства.

¹²⁹ Див.: Кутуєв П.В. Концепція вибіркової спорідненості в соціології Макса Вебера // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1999. – № 3. – С. 136–148.

¹³⁰ Маркс К. Восемнадцатое брюмера Луи Бонапарта. – М.: Политиздат, 1987. – С. 8.

матеріальної основи західного суспільства в Азії»¹³¹. Водночас Маркс констатував, що, звісно, Англією було понищено всю структуру індійського суспільства, але жодних ознак його оновлення не спостерігалось. У третьому томі «Капіталу» Маркс виказує чи не найбільше чутливості до перешкод, які стають на заваді проникненню капіталістичного способу виробництва до суспільств, де панують докапіталістичні форми, з одного боку, та негативним наслідком капіталізму у тих випадках, коли власне таке проникнення відбувається – з іншого. Погляди «пізнього» Маркса залишають мало простору для прогресистського пафосу теоретиків модернізації. Для німецького мислителя «регресивність» колоніального панування капіталістичних метрополій, була, поза всяким сумнівом, позірним фактом: «Якщо історія якого-небудь народу і являє собою низку невдалий і насправді безглузвих (на практиці нищих) економічних експериментів, то це – господарювання англійців в Індії. У Бенгалії вони створили карикатуру великої англійської земельної власності; у Південно-Східній Індії – карикатуру парцелярної власності; на північному заході вони перетворили, наскільки це залежало від них, індійську економічну громаду з громадською земельною власністю на карикатуру її самої»¹³². Розмисли Маркса є «ембріоном» заперечення дослідницької програми модернізації школою залежності й недорозвитку, яка набула оформлення у 60-х роках ХХ століття.

Ба більше, навіть Парсонс, на відміну від більшості своїх колег та учнів, виявляв стриманий оптимізм щодо перспектив невідворотного поступу модернізації. Обговорюючи, приміром, перспективи демократичної революції в СРСР, Парсонс потрактував керівництво постсталінської доби як аналог британської парламентської системи XVIII століття та вважав, що лідери комуністичної партії, як і партія загалом, подібно до «святих» (saints) кальвіністських спільнот Нової Англії, є такими, що призначають самих себе. Тому для американського соціолога-теоретика на час виходу його трактату про систему модерних суспільств у 1971 році подальший розвиток СРСР, якщо взяти до уваги ритуальний наголос ленінського режиму на рівності та неприйнятності статусних відмінностей, лише «може (курсив в оригіналі. – П.К.) відбуватися в загальному напрямі західних типів демократичного врядування із

---

¹³¹ Marx K. The Future Results of British Rule in India // Marx-Engels Reader / Ed. by R.Tucker. – L.; N.Y.: Norton, 1978. – P. 659.

¹³² Маркс К. Капитал. – М.: Политиздат, 1985. – Т. 3. – Ч. 1. – С. 366.

відповідальністю перед виборцями»¹³³. Така обережність патріарха теорії соціальної дії та соціальних систем різко контрастує із Александровим експресивним коментарем цього пасажу, який підносить Парсонса за цей немовби далекосяжний прогноз демократизації ленінських режимів, прогноз, зроблений задовго до початку перебудови¹³⁴. Але після першої хвилі демократичної революції кінця 80-х – початку 90-х років минулого століття подальший розвиток постленінських суспільств на пострадянських теренах відбувався не стільки в напрямі розбудови дорадчої (deliberative) демократії, ґрунтованої на участі, скільки в бік відтворення неопатримоніальних політичних структур та практик¹³⁵, засвідчивши коректність Парсонсової стриманої постави.

Молодші партнери Парсонса – Ш.Ейзенштадт та Н.Смелзер – уже наприкінці 50-х – на початку 60-х років минулого століття скептично висловлюються стосовно гіпотези про синхронність розвитку підсистем соціальної системи та висувають ідею нерівномірності структурних змін у процесі колоніальної й постколоніальної модернізації. У добу колоніалізму метрополія революціонізувала економіку, політику та освітню сферу узалежнених суспільств, рівночасно ці зміни незрідка супроводжувалися консервацією традиційних інституцій родини та структур патронажу й стратифікації¹³⁶. Подібна тенденція продовжується і впродовж постколоніального періоду: «пришвидшена індустріалізація – незалежно від того, наскільки вона є координованою –

---

¹³³ Parsons T. *The System of Modern Societies*. – Englewood Cliffs: Prentice Hall, 1971. – P. 127.

¹³⁴ Див.: Alexander J.C. *Fin de Siècle Social Theory: Relativism, Reductionism and the Problem of Reason*. – L; N.Y.: Verso, 1995. – P. 11.

¹³⁵ Детальніше див.: Kutuev P.V. *Between Modernity and Neopatrimonialism: The Development of the State and Political Society in Contemporary Ukraine* // Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія». Серія: Політичні науки. – 2001. – Т. 19. – С. 23–30; Фисун А.А. Демократия, неопатримониализм и глобальные трансформации. – Х. : Константа, 2006. У західній спільноті суспільствознавців, суттєві сегменти якої досі підкоряються концептуальному впливу першої стадії модернізаційного дискурсу, зберігалася тенденція сприймати таку пострадянську країну, як Росія, в якості «нормального» (у Дюркгеймовому сенсі) суспільства із середнім рівнем доходів населення, нарівні, скажімо, з Мексикою (див.: Shleifer A., Triesman D. *A Normal Country* // *Foreign Affairs*. – 2004. – Vol. 83. – № 2). Як показали подальші події, цей погляд виявився неправомірним – він ігнорував травматичні наслідки (інституційні та психологічні) втрати статусу центру світ-імперії (досвід, якого не переживала жодна з країн, що розвивається, за винятком, хіба що Китаю). Ця втрата перетворила одну із світових надпотуг на слабку напівпериферію, головним спогадом якої про минулу велич залишався масштабний ядерний потенціал.

¹³⁶ Див.: Eisenstadt S.N. *Sociological Aspects of Political Development in Underdeveloped Countries* // *Economic Development and Cultural Change*. – 1957. – Vol. 5. – № 4. – P. 298; Smelser N. *Essays in Sociological Explanation*. – Englewood Cliffs: Prentice Hall, 1968. – P. 141.

нерівномірно (курсив мій. – П.К.) «вгризається» до існуючого соціального та економічного порядку. Загалом у суспільстві відношення між диференціацією, зініційованою змінами в аграрному, промисловому й міському секторах, з одного боку, і інтеграцією – з іншого, завжди схоже на гойдалку: дві сили постійно породжують *нерівномірний рух* (*lags*) (курсив мій. – П.К.) та перепони. Чим швидший темп модернізації, тим серйозніші ці розриви. Така нерівномірність призводить до *аномії...*, позаяк вона генерує дисгармонію між життєвим досвідом і нормативною рамкою, яка його регулює»¹³⁷.

До табору вчених, які, не піддаючи сумніву політичну необхідність, ідеологічну доцільність та наукову релевантність теорії й політики модернізації, тимчасом закладали підмурівки альтернативного стилю дискурсу, приєднався на початку 1960-х років С.Гантінгтон. Цей науковець із Гарварду іронічно завважував, що апріорне визнання припущення про структурну диференціацію як лише єдиний можливий вислід соціально-економічних та політичних змін унеможливує концептуалізацію феномена дедиференціації. За Гантінгтоном, модернізація стала трактуватися як своєрідний «пакет» суто позитивних зрушень у суспільстві. У такій ситуації вчений не має жодного іншого вибору, крім як сприймати будь-які події у світі, що розвивається – революції, громадянські війни, перевороти та етнічні конфлікти – як частину розвитку, й «політичного розвитку» зокрема. Відданість поборників першої фази дослідницької програми модернізації ідеї прогресу була «настільки сильною, що вповні виключала політичний занепад як можливу концепцію. Політичний занепад, подібно до термоядерної війни, став немислимим»¹³⁸.

Висновки

За влучним спостереженням І.Валерстайна, у повоєнному світі США переслідували три цілі, які були доконечною передумовою реалізації права на щастя (проголошеного Декларацією незалежності), котре, своєю чергою, операціоналізувалося як досягнення добробуту: наявність споживачів для американських промислових товарів, світовий

---

¹³⁷ Smelser N. Essays in Sociological Explanation. – Englewood Cliffs: Prentice Hall, 1968. – P. 141.

¹³⁸ Huntington S. Political Development and Political Decay // World Politics. – 1965. – Vol. 17. – № 3. – P. 392–393.

порядок, який уможлилював би торговельні операції з якнайменшими витратами, та гарантія тяглості виробничого процесу. «США, – зазначає Валерстайн, – взялися до роботи із меншою пересторогою, ніж вони самі того очікували, усуваючи загрозу як своєму добробуту, так і сподіванням ще більшого добробуту. США посилалися на свій ідеалізм заради захисту своїх національних інтересів. США вірили в себе та свою благість (goodness) та прагнули слугувати світові, ведучи світ у спосіб, який вони вважали за справедливий та мудрий»¹³⁹.

Тож не диво, що серед «оптимістичних Кондорсе» теорії модернізації було поширеним переконання у тому, що модернізація майже безпроблемно породжує соціальну іділію, за якої локальні зв'язки та зашорений погляд на світ поступаються місцем універсальним преференціям та космополітичній поставі; істини корисності, калькуляції та науки набувають первинності в зіставленні з тими істинами, що мають своїм опертям емоції, сакральне та нераціональне; індивід швидше, ніж група, стає первинною одиницею суспільства та політики; об'єднання, у межах яких люди живуть та працюють, ґрунтуються на виборі, а не визначаються від народження; владарювання, а не фаталізм скеровує їхнє наставлення до матеріального та людського середовища; ідентичність вибирається та досягається, а не приписується та затверджується; робота відокремлюється від родини, місця проживання та спільноти; уряд втрачає імідж влади поза контролем пересічних індивідів та починає ґрунтуватися на участі, згоді й громадському контролі¹⁴⁰. Водночас досягнення такої соціальної «землі обітованої», у супереч Шилзовому ототожненню модерну і демократії, вимагало жорстких заходів. Таке застосування подвійних стандартів у перебігу дослідження соціальних феноменів першого світу, з одного боку, і другого й третього – з іншого, правомірно долучити до каталогу найфундаментальніших вад першої фази дослідницької

---

¹³⁹ Wallerstein I. *The Essential Wallerstein*. – N.Y.: New Press, 2000. – P. 389.

¹⁴⁰ Див.: Rudolph L.I., Rudolph S.H. *The Modernity of Tradition: Political Development in India*. – Chicago: University of Chicago Press, 1967. – P. 3–4. Теоретики першої хвилі дослідницької програми модернізації фактично поділяли просвітницьке переконання Е.Гіббона, сформульоване ним у трактаті «Занепад та падіння Римської імперії»: «Ми можемо із повною впевненістю припускати, що жоден народ, якщо тільки не зміниться сама природа, не регресує назад до свого первинного варварства» (цит. за: Kasaba R. *Kemalist Certainties and Modern Ambiguities // Rethinking Modernity and National Identity in Turkey* / Ed. by S.Bozdogan, R.Kasaba. – L.; Seattle: University of Washington Press, 1997. – P. 35). Події XX століття – найжахливішого століття в історії західної цивілізації, за словами І.Берліна – виразно засвідчили, що природа суспільних структур не лише рухлива, як на цьому наполягає лібералізм із його меритократичною акцентацією на компетентності, але й катастрофічно крихка.

програми модернізації. Вельми промовистим є приклад К.Айреса – одного із фундаторів інституціоналізму в економічній науці та піонера американської соціології – який, окрім того, був викладачем Парсонса в Амгерстському коледжі (підкорившись впливу Айреса, Парсонс-студент переорієнтувався головню на суспільні науки, полишивши біологію¹⁴¹). Критикуючи теорію граничної вартості за маргіналізацію етики та неухвагу до інституційного порядку, який є джерелом цінностей як моральних, так і економічних, а також затавровуючи біологічний редукціонізм у своїх теоретичних працях першої третини минулого століття, у фокусі яких були західні суспільства, він переходить на позиції технологічного детермінізму, пишучи про проблеми майбутнього третього світу. Так, у своєму трактаті «Теорія економічного прогресу», вперше виданому в 1944 році, він заявляв: «Технологічна революція сама по собі невпинна, а свавільна влада та ірраціональні цінності донаукових, доіндустріальних культур приречені. Послідовники племінних цінностей та вірувань (термін Айреса для незахідних, доіндустріальних суспільств. – П.К.) стикаються із трьома варіантами дій. Ефективний опір, хоч і нездатний зберегти племінні цінності, може зумовити революцію. Неефективний опір може спричинити різке скорочення населення цих суспільств, подібно до долі американських індіанців. Єдиною альтернативою залишається свідоме, добровільне прийняття індустріального способу життя та супутніх цінностей»¹⁴². Більшого контрасту з Айресовими попередніми закликами до аналізу людської дії з позиції культури (позаяк бізнес є сферою моральної регуляції) та необхідності зрентися індивідуалістичного поняття раціонального корисливого інтересу, що розроблялося захисниками неокласичної економіки, годі й уявити¹⁴³. Чільний представник першої хвилі модернізаційної теорії С.Блек уже навіть після приходу М.Горбачова до влади продовжував виправдовувати деспотизм, посиляючись на доконечність примусу для економічних змін:

---

¹⁴¹ Parsons T. Clarence Ayres's Economics and Sociology // Science and Ceremony / Ed. by W.Breit, W.P.Culbertson, Jr. – Austin: University of Texas Press, 1976. – P. 176. Айрес викладав в Амхерсті курс під назвою «Моральний порядок», який був частиною економічної програми цього коледжу, яка об'єднувала курси з логіки, етики, історії західної цивілізації, політичної теорії та різних аспектів економічної діяльності.

¹⁴² Ayres C.E. The Theory of Economic Progress: A Study of the Fundamentals of Economic Development and Cultural Change. – N.Y.: Schocken Books, 1962. – P. XXIV.

¹⁴³ Див.: Ayres C.E. The Epistemological Significance of Social Psychology // Journal of Philosophy, Psychology, and Scientific Methods. – 1918. – Vol. 15. – № 1. – P. 35–44; Ayres C.E. The Nature of the Relationship Between Ethics and Economics. – Chicago: University of Chicago Press, 1918.

«Ми вважаємо, що автократія – це погана річ. Вона розчавлює індивідів. Але в реальному житті ми маємо щось робити та досягати результатів. Ми маємо бути організованими. Під кутом зору цих критеріїв росіяни мали гарний та ефективний уряд, незважаючи на всі його ганджі. Вони й дотепер мають уряд такого гатунку»¹⁴⁴. З точки зору ретроспективних практик, навіть у другій половині 1980-х років останні могікани першої фази теорії модернізації зберігали вірність власним ідеям гатунку 1950-х. Саме в 1950-ті роки К.Дойч спростовував тезу про релевантність лібералізму потребам світу, що розвивається, та услід за Сталіним не мав сумнівів щодо абсолютної реалістичності завдання «пробігти» шлях політичних змін, для здолання якого Захід потребував кілька поколінь, лише за кілька десятиліть, «стрибнувши» від традиційного панування до держави загального добробуту¹⁴⁵.

Замилування системним теоретизуванням із відтінком біхевіоризму, що його виказували поборники першої фази дискурсу модернізації (зокрема Г.Алмонд), спричинилося до фактичної «смерті» соціального діяча у їхньому мисленні, що є своєрідним еквівалентом Бартової «смерті автора». Так, коментуючи Смелзерове дослідження соціальних змін в Англії доби промислової революції, Н.Моузеліс підсумовує, що, згідно з моделлю структурної / функціональної диференціації, яку захищає американський соціолог, на першій стадії з'являється «незадоволення» через існуючий економічний порядок речей; упродовж подальших стадій виринають «ідеї», які й розв'язують первинне незадоволення. «Упродовж цього складного процесу, – іде у своїх розмірковуваннях далі британський соціолог, – ми так і не довідуємося, *хто* був незадоволеним, *чи* ідеї виникали та втілювалися, *хто* виграв від розв'язання проблеми тощо. Немовби Бог із машини під назвою «Соціальна система» створює проблеми, а згодом ініціює процес, який їх розв'язує»¹⁴⁶. Подібний закид цілком слушно спрямувати на адресу багатьох поважних теоретиків модернізації, а надто на таку критику заслуговують праці Ш.Ейзенштадта 1960-х років.

---

¹⁴⁴ Цит. за: Engerman D.C. Modernization from the Other Shore: American Observers and the Costs of Soviet Economic Development // American Historical Review. – 2000. – Vol. 105. – № 2. – P. 403.

¹⁴⁵ Див.: Deutsch K. Social Mobilization and Political Development // American Political Science Review. – 1961. – Vol. 55. – № 3. – P. 498.

¹⁴⁶ Mouzelis N. Modernization, Underdevelopment, Uneven Development: Prospects for a Theory of Third World Formations // The Journal of Peasants Studies. – 1980. – Vol. 7. – № 3. – P. 373.

Попри намагання довести, що перша стадія дослідницької програми модернізації уникає абсолютизації протиставлення «традиція – модерн», ці заяви головно залишалися деклараціями, яких не дотримувалися у практиці досліджень. У рамках цієї дихотомії її другому елементу призначалася роль ідеалу, натомість концепція традиції позбавлялася змісту – традиційним ставало все те, що не мало у своєму арсеналі властивостей модерну. За такого підходу домодерні спільноти сприймалися не як самостійні утворення, а як передісторія, платформа для старту – вдаючись до популярного терміна Ростоу – модернізації. Традиційним суспільствам безпідставно приписувались такі риси, як гомогенність та проста, когерентна структура, але, на переконання Гірца, ці феномени характеризують саме індустріальне суспільство, тобто є підставовими ознаками модерну¹⁴⁷, до якого традиційне суспільство ще має «дорости». Нерозробленість концепції традиційного суспільства можна вважати однією з найсуттєвіших вад першої хвилі дискурсу про модернізацію, яка стала перешкодою на шляху досягнення цієї соціологічною школою всієї комплексності мережі архаїчних альянсів та протиставлень, що є «насиченою, власне такою, що складається з численних елементів, але водночас є артикульованим продуктом, у всякому разі в більшості випадків, століть повільної кристалізації. Незнайома громадянська держава, яка народилася лише вчора з жалюгідних залишків змученого колоніального режиму, накладається на ретельно сплетену й любовно збережену текстуру гоноровості й підозри та повинна у той чи той спосіб спромогтися вплести її до тканини модерної політики»¹⁴⁸. Водночас притаманне першим теоретикам модернізації акцентування на розбудові нації (nation-building) конфліктувало з їхнім власним поглядом на традиційне суспільство як на недиференційовану спільноту та імпліцитно визнавало Гірцове припущення про гетерогенність населення постколоніальних країн за лінгвістичними, етнічними й релігійними ознаками (насправді саме кордони, встановлені свого часу метрополіями та зафіксовані на картах, незрідка були єдиним джерелом уявлення про конфігурацію новоутворених національних держав¹⁴⁹).

---

¹⁴⁷ Див.: Geertz C. *The Interpretation of Cultures: Selected Essays*. – N.Y.: Basic Books, 1973. – P. 308.

¹⁴⁸ Geertz C. *The Interpretation of Cultures: Selected Essays*. – N.Y.: Basic Books, 1973. – P. 268–269.

¹⁴⁹ Див.: Anderson B. *Imagined Communities: Reflections on the Origins and Spread of Nationalism*. – L.; N.Y.: Verso, 1991. – P. 170–178. Автори на кшталт М.Рябчука дещо легковажно

Практичні рецепти розвою від теоретиків модернізації пріоритизували політику гомогенізації, яка мала за мету полегшення централізованої мобілізації «мас». За дотепним спостереженням С.Шермана, розбудова нації є геополітичним корелятом класичного переконання соціальних працівників у тому, що перетворення клієнтів соціальних служб на громадян – представників середнього класу – автоматично розв'яже їхні проблеми. Але цей підхід ігнорує той факт, що «риторика «розбудови нації» не бере до уваги ані відносини влади, від яких залежать успішні нації, ані той спосіб, у який «девіантна» поведінка «держав-невдах» (failed states) може бути благотворною для деяких діячів»¹⁵⁰.

Пафос моєї полеміки з першою фазою дослідницької програми модернізації полягає не в запереченні корисності й евристичності зіставлення традиції і модерну як такого, він є в скептицизмі щодо продуктивності гіпостазування цих концепцій, вислідом чого стає автоматичне залучення представників традиційних спільнот до категорії «немобільних» осіб, які, на відміну від «мобільної» (Д.Лернер) модерної людини, не вірять у можливість контролю над природою та суспільством. Вебер, якого самі проповідники модернізації вважали своїм предтечею, уникав пастки реіфікованих дихотомій, визнаючи всю умовність подібних класифікацій та відмовляючись від автоматичного отождествлення традиційного стилю життя із пасивністю й стереотипізованістю дії. Рівночасно історицистська релятивізація цих категорій або їх повне заперечення в дусі постмодернізму внеможливорює типологічне вивчення соціальних феноменів та притлумлює дистинкцію між історією й соціологією, зважаючи на те, що завданням соціології є витворювання типових концепцій та узагальнених правил емпіричних процесів.

вигодошують, що їхні погляди на націєтворення формувалися під впливом теорії модернізації (див.: Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізненого націєтворення. – К.: Критика, 2000. – С. 6–7), але цей погляд нехтує інтенцією дослідників модернізації, які незрідка надихалися не стільки ідеалами громадянського суспільства й демократії, скільки перспективою індустріалізації суспільств третього світу та розбудови ними ефективної системи політичного панування (додам – навіть авторитарного стилю). За підставним висновком Ч.Джонсона, нездатність зрозуміти той факт, що японська система високих темпів зростання – а саме досвід країни вранішнього сонця є улюбленим прикладом модернізаторів – «була продуктом одного з найбільочіпших переходів до модерну, промовляла б про нашу антиісторичність та погану поінформованість (курсив мій. – П.К.)» (Johnson C. MITI and Japanese Miracle: The Growth of Industrial Policy, 1925–1975. – Stanford: Stanford University Press, 1982. – P. 306–307). Втім, зазначу, що у подальших розвідках М.Рябчук долає панегіричну поставу стосовно модернізації (приміром, див.: Рябчук М. Дві України: реальні межі, віртуальні війни. – К.: Критика, 2003).

¹⁵⁰ Sherman S. The Attacks of September 11 in Three Temporalities // Journal of World-Systems Research. – 2003. – Vol. 9. – № 1. – P. 154.

Погоджуючись із тим, що соціологічний аналіз, достоту як і будь-яке наукове узагальнення, збіднює повноту конкретної історичної реальності, Вебер слушно робить акцент на більшій точності соціологічних понять у порівнянні з історичною наукою.

Отже, логічним є висновок, що перша фаза теоретизування про модернізацію домоглася фіксації уваги соціологічної спільноти на новому сегменті соціальної реальності – третьому світі – а також спробувала дослідити динаміку «нових держав, старих суспільств» та перспективи їхнього наближення до стандартів Заходу. В кожному разі, певний час наукова продукція першої фази школи модернізації вповні відповідала Лакатосовим вимогам до прогресивної дослідницької програми. Накопичення аномалій і контртеорій актуалізувало потребу в суттєвій ревізії її припущень про чинники, природу та спрямованість соціальних змін Решти. Парадигма модернізації у формулюванні «оптимістичних Кондорсе» виконала головну, за К.Поппером, функцію наукової теорії: спочатку вона забезпечила орієнтири дослідникам і детермінувала відбір ними емпіричних даних; із плином часу її було піддано фальсифікації представниками другої фази дослідницької програми модернізації, що власне і засвідчує науковий статус цього напрямку.

Чи були б США тою країною, якою вони були й переважно лишаються сьогодні, якби їх заселили у XVII та XVIII століттях не британські протестанти, а французькі, іспанські чи португальські католики? Очевидно, що відповідь може бути лише негативною. Це вже були б не США, а Квебек, Мексика або Бразилія.

С.Гантінгтон

Сем (Гантінгтон. – П.К.) просто втратив здатність розрізняти, що є урбанізацією, а що є геноцидом.

Е.Ахмад

РОЗДІЛ 3

МОДЕРНІЗАЦІЯ ДОСЛІДНИЦЬКОЇ ПРОГРАМИ МОДЕРНІЗАЦІЇ: КРИЗА І КРИТИКА

3.1. Дослідницька програма модернізації та політико-ідеологічна ситуація 1960-х років

Інтелектуальний та політичний клімат 60-х років минулого століття у західних – переважно американських – інституціях, які переймалися розробкою теорії та політики модернізації, значною мірою формувався під впливом подій у В'єтнамі. Дж.Кеннеді виграв президентські вибори 1960 року багато в чому завдяки своїй критиці пасивності політики «масованого удару у відповідь», яку проповідувала республіканська адміністрація Д.Ейзенгауера та президентський кандидат від республіканської партії Р.Ніксон. Ескалація насилля в Індокитаї та потенційна загроза, що В'єтнам наслідує приклад Китаю та Куби,

зробили б тепер адміністрацію Кеннеді уразливою до звинувачень у нездатності зупинити «комуністичну» навалу у третьому світі. Лейтмотивом стратегічного мислення академічних та політичних кіл, наближених до адміністрації, став заклик В.В.Ростоу досягнути успіху у В'єтнамі, позаяк традиційна доктрина стримування втратила свою привабливість у світлі факту дифузії ідей та практик ленінізму до третього світу. Очікувалося, що В'єтнам стане найслабшою ланкою ленінської «світ-імперії», а ключова роль у зміні світового status quo відводилась, за словами держсекретаря Д.Раска, об'єднаним зусиллям із заохочення модернізації та антикомунізму¹⁵¹. Навіть Ростоу, який змалював картину невинного технологічного прогресу у своєму трактаті «Стадії зростання», змушений був визнати, що «подібно до будь-якої революції, революція модернізації теж має дестабілізуючий вплив. Індивіди «розриваються» між старим знайомим способом життя і принадами модерного стилю життя. Влада старих соціальних груп – особливо землевласників, які зазвичай домінують у традиційному суспільстві – зменшується. Натомість влада переходить до тих, хто може взяти під свій контроль сучасні технології. Чоловіки й жінки у сільській місцевості та у містах відчують, що старий спосіб життя хитається, рівночасно для них відкриваються нові можливості, тому вони виказують як старі образи, так і нові сподівання»¹⁵². Для Ростоу комуністично налаштовані антиурядові повстанці у країнах третього світу були не більше ніж паразитами, які завдячували своїм існуванням нестабільності, породженій переходом від традиції до модерну; успішне протистояння цим силам вимагало пришвидшення темпів суспільного прогресу. Комуністи, на думку Ростоу, усвідомлюють, що вони мають обмаль часу, щоби здобути владу у слаборозвинених країнах, тому достатньо буде лише «розв'язати фундаментальні проблеми, успадковані від традиційного суспільства – і шанси захоплення ними влади зменшаться»¹⁵³. Очікувалося, що процес модернізації стане засобом здобуття підтримки з боку народів третього світу, особливо представників непривілейованих верств, у боротьбі зі світовим комунізмом. Перемогу в цій війні ідеологічних орієнтацій можна

---

¹⁵¹ Див.: Blaufarb D.S. The Counterinsurgency Era: US Doctrine and Performance, 1950 to the Present. – N.Y.: Free Press, 1977. – P. 71.

¹⁵² Rostow W.W. Countering Guerilla Attack // Modern Guerilla Warfare / Ed. by F.M.Osanka. – N.Y.: Free Press, 1962. – P. 464.

¹⁵³ Rostow W.W. Countering Guerilla Attack // Modern Guerilla Warfare / Ed. by F.M.Osanka. – N.Y.: Free Press, 1962. – P. 465.

було досягнути за умови одночасного надання матеріальних ресурсів населенню та трансформації локальних культур¹⁵⁴. Один із представників дослідницької програми модернізації, фахівець з економічного планування, викладач Стенфордського університету Ю.Стелі вважав, що світ опинився перед дилемою: або переваги модерної цивілізації у вигляді кращих умов життя й піднесення людської гідності стануть доступними для незахідних суспільств, або Захід, який історично першим заволодів цими перевагами та продовжує ними насолоджуватись, втратить свої «привілеї»¹⁵⁵. Аналізуючи ситуацію у Південному В'єтнамі, теоретики та практики модернізації дійшли висновку, що ключем до перемоги у війні з комуністичними партизанами – Національним фронтом визволення або В'єтконгом – є перетворення соціально пасивних, політично ізольованих та ментально стереотипізованих селян на національно свідомих громадян, які б ідентифікували себе з державою, а не локальною спільнотою та були здатні до розбудови демократичного самоврядування у поєднанні з досягненням економічної самостійності. Спираючись на досвід британських військових у боротьбі з малайськими комуністичними партизанами, теоретики модернізації із захопленням прийняли ідею стратегічних поселень, виказуючи суто фуколдіанське розуміння модерну як форми постійного контролю за індивідом. Згідно із задумом керівника служби розвідки держдепартаменту Р.Гілсмана, кожне таке поселення мало захищатись ровом, колючим дротом, а також «сторожовою вежею задля контролю як можливого проникнення ззовні, так і мешканців поселення. До цих поселень мали переміщуватися селяни, які мешкали у районах найвищої активності В'єтконгу. Від переселенців також вимагалась постійна наявність посвідчення особи, у багатьох випадках локальна адміністрація з метою полегшення ідентифікації населення та виявлення немісцевих фотографувала всіх членів родин, які мешкали у стратегічному поселенні, примушуючи селян вивішувати фотографії на видному місці у своїх оселях. Така політика мала на меті покращити комунікацію між центральним

---

¹⁵⁴ Rostow W.W. *Countering Guerilla Attack // Modern Guerilla Warfare* / Ed. by F.M.Osanka. – N.Y.: Free Press, 1962. – P. 468. Як бачимо, структурна перебудова культури, яку проповідують сьогоденні прибічники доктрини модернізації, має тривалу передісторію.

¹⁵⁵ Див.: Latham M. *Modernization as Ideology*. – Chapel Hill; L.: University of North Carolina Press, 2000. – P. 172. У 1962 році, тобто через вісім років після промови Стелі, адресованої студентам Стенфордського університету, президент Дж.Кеннеді повторив ту саму думку, звертаючись до слухачів Американського університету у Вашингтоні: «Якщо вільне суспільство не зможе допомогти тим численним людям, які сьогодні злидарюють, воно не зможе врятувати і тих небагатьох, кому випало стати багатими» (цит. за: Иноземцев В.Л. *Пределы «догоняющего развития»*. – М.: Экономика, 2000. – С. 271).

урядом і сільськими спільнотами, демонструючи чутливість національної держави до потреб селян та прищеплюючи їм нову політичну культуру членів нації. Єдиною проблемою було те, що «набуття статусу модерного громадянина Південного В'єтнаму... передбачало втрату особистої свободи»¹⁵⁶, позаяк «стратегічні поселення» заселялись переміщеними особами у насильницькій спосіб: їхнє житло здебільшого руйнувалось військовими, аби ускладнити повернення до звичного місця проживання, а саме переселення також відбувалось під контролем армії.

Вважалося, що «стратегічні поселення» полегшать доступ до економічних благ та допоможуть досягнути вищого ступеня інституціоналізації суспільного життя за умов партизанської війни. Також очікувалося, що за фінансової та організаційної допомоги південнов'єтнамського уряду селяни, переселені до нового компактнішого місця проживання, матимуть більш ефективний захист із боку армії, а зі свого боку організовуватимуть сили самооборони для протидії партизанам. Оскільки модернізація виконувала не лише функції наукової концепції, але й слугувала інструментом смислотворення, зближуючись у такий спосіб з ідеологією, зіткнення її постулатів з реальністю продукувало не стільки сумнів щодо коректності засновків теорії, скільки незадоволення тим, як саме політика модернізації впроваджується у життя. Так, у 1962 році американські вчені Дж.Донел та Дж.Гікі у своєму звіті для корпорації «Ренд», який аналізував досвід функціонування стратегічних поселень, поставили такий обнадійливий діагноз: «певне незадоволення неукінчене на початкових стадіях подібного проекту. Втім, це незадоволення не має розглядатись як серйозна політична проблема для уряду доти, доки переміщення людей та розбудова стратегічних поселень відбуваються ефективно, а також доки в'єтнамський уряд дотримується своїх обіцянок відновити та розширити адміністративні послуги, а також сприяти економічному відродженню сільських регіонів»¹⁵⁷. Реальність стратегічних поселень, які зсередини нагадували концтабори, змодельовані за приписами Бентамового «Паноптикону», а ззовні – безлюдну роздільну смугу між сторонами військового конфлікту, мала переконливо продемонструвати, що «опір модернізації був більш ніж короткозорим; він також був небезпечним для життя»¹⁵⁸.

---

¹⁵⁶ Latham M. *Modernization as Ideology*. – Chapel Hill; L.: University of North Carolina Press, 2000. – P. 184.

¹⁵⁷ Цит. за: Latham M. *Modernization as Ideology*. – Chapel Hill; L.: University of North Carolina Press, 2000. – P. 185.

¹⁵⁸ Latham M. *Modernization as Ideology*. – Chapel Hill; L.: University of North Carolina Press, 2000. – P. 185.

Але війна у В'єтнамі стала лише одним елементом загальної турбулентної ситуації світу 1960-х років, яка аж ніяк не вписувалася в обнадійливу картину, змальовану представниками першої фази дослідницької програми модернізації. Криза та нестабільність охопили всі три світи, досягнувши кульмінації у подіях 1968 року, схарактеризованих І.Валерстайном та його послідовниками як світова революція. За цих обставин «тактичне» визнання існування ускладнень на шляху до модерну як лише тимчасових не могло відновити авторитет та довіру до модернізаційного дискурсу. Щоби продовжити своє функціонування у якості дослідницької програми, а не самого лише ідеологічного конструкту, завданням якого є не стільки пояснення та інтерпретація соціальної реальності, скільки надання їй смислу, концепція модернізації вимагала суттєвої ревізії.

3.2. Семюел Гантінгтон та модернізація теоретизування про модернізацію: політичний розвиток *versus* політичний занепад

Яскравим відгуком на ситуацію, що змінилася стали дослідження американського дослідника Семюела Гантінгтона. Саме низка його розвідок про політичний розвиток та занепад, що побачила світ у 60-х роках минулого століття, і стала тією віхою, яка позначила зародження другої фази дослідницької програми модернізації. Гантінгтон запропонував вихід з теоретичних закутків, де опинились його попередники, лаконічно підсумувавши спрямованість сфундованого ним нового руху в зумисно провокативній фразі: «Модерн породжує стабільність, натомість модернізація продукує нестабільність»¹⁵⁹.

Як це часто трапляється в історії соціологічного та політичного теоретизування, Гантінгтон став «жертвою» власної слави, яка, своєю чергою, є результатом надзвичайної популярності його трактату «Зіткнення цивілізацій»¹⁶⁰, який у жодному разі не може вважатись вищим інтелектуальним досягненням американського вченого. Теза про

---

¹⁵⁹ Huntington S. Political Order in Changing Societies. – New Haven: Yale University Press, 1968. – P. 4.

¹⁶⁰ Див.: Huntington S. The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order. – N.Y.: A Touchstone Book, 1997.

зіткнення цивілізацій здобула свою репутацію епохального дослідження через вплив позанаукових факторів, найсуттєвішим з яких стало завершення холодної війни, а відтак припинення чіткого ідеологічного протистояння між надпотугами та поява нових вимірів соціального розвитку у світовому масштабі, зовнішньою кульмінацією яких стали події 11 вересня 2001 року у США¹⁶¹. Гантінгтон забезпечив політичних лідерів спрощеним концептуальним словником, який, будучи публіцистично-партійним у своєму наголосі на унікальності та ціннісній перевазі Заходу в порівнянні з Рештою, надав оманливо легкі відповіді на складні запитання, паралельно функціонуючи у формі квазіакадемічного дискурсу, насамперед покликаною легітимувати політичні кроки – глобальну війну з тероризмом, яку проголосили лідери США та Великої Британії. Хоча заглиблення в аналіз соціологічних витоків атаки на США та подальшої глобальної війни з терором (або, радше, на зовнішню політику США, як коректно зауважив американський дослідник Ч.Джонсон¹⁶²) не є предметом цієї книжки, принагідно зауважу, що події у світі після 11 вересня 2001 року варто концептуалізувати у термінах зіткнення фундаменталізмів, а не зіткнення цивілізацій. Не зайве у цьому зв'язку звернути увагу на просякнуті лексикою релігійного пафосу промови як Дж.Буша, так і Осами бін Ладена, котрі різко контрастували з секулярною риторикою справедливої мети, до якої апелював Т.Блер, обгрунтовуючи атаку на Афганістан. Фраза «Хай Господь і надалі благословляє Америку» Дж.Буша ідентична за змістом заклику Осами бін Ладена «хай мир та милість Господня зійде на вас»¹⁶³.

Не будучи прихильником редукціоністської інтерпретації природи ідеології (теорії напруження, якщо скористатись назвою,

---

¹⁶¹ Гантінгтон вперше сформулював свою версію методології цивілізаційного аналізу в 1987 році, але вона не дістала ніякого резонансу (див.: Huntington S. *The Goals of Development // Understanding Political Development* / Ed. by M.Weiner, S.Huntington. – Boston; Toronto: Little and Brown, 1987. – P. 3–32).

¹⁶² Johnson C. *Blowback: The Costs and Consequences of American Empire*. – L.: Time Warner Paperbacks, 2002. – P. VIII. Варто порівняти захоплення Гантінгтоновим апокаліптично-апологетичним трактатом із прохолодно-скептичним сприйняттям набагато більш реалістичної та водночас профетичної розвідки Ч.Джонсона, один з рецензентів якої порівнював цю книгу з коміксом (цит. за: Johnson C. *Blowback: The Costs and Consequences of American Empire*. – L.: Time Warner Paperbacks, 2002. – P. VIII), а Г.Дж.Ікенбері у своєму огляді іншої книги Джонсона – «Скорбота імперії» – назвав її продовженням попередньої сумнівної лінії цього автора, не наводячи жодних аргументів на користь свого твердження (див.: Ikenberry G.J. *Illusions of Empire: Defining the New American Order // Foreign Affairs*. – 2004. – Vol. 83. – № 2. – P. 144–154).

¹⁶³ *The Guardian*. – 2001. – 7 October.

запропонованою К.Гірцем), я водночас не можу обминути асоціацій, які викликає порівняння світогляду доби холодної війни й ери глобальної війни з тероризмом. Радянська загроза використовувалась американським істеблішментом для посилення істеричної складової американської політичної культури, яка мала полегшувати отримування бюджетних асигнувань на боротьбу з «комунізмом» та, своєю чергою, підкріплювалась пролиттям крові у процесі антикомуністичного «хрестового походу». Іноземних союзників США переконували у тому, що консолідація та розширення американської потуги у світовому масштабі відповідає їхнім національним інтересам. Сьогодні глобальна терористична загроза використовується як засіб дисциплінарного впливу на режими-вигнанці та аргумент на користь необхідності не лише збереження, але й подальшого посилення американської гегемонії.

Така інтелектуальна та ідеологічна атмосфера останніх років не могла не сприяти бестселеризації праць Гантінгтона, витриманих у душі протиставлення цивілізацій. Таке зростання впливу американського дослідника відбувається якоюсь мірою за рахунок його досліджень минулих десятиріч, які є значно оригінальнішими, а головне, більш адекватними для досягнення соціального та політичного розвитку. Залишаючись незаперечною класикою, Гантінгтонові студії 1960-х років опинились на другому плані у порівнянні з його «публіцистикою» 1990-х. Серед вітчизняних дослідників доробок американського вченого, який зосереджується на концептуалізації суперечностей, що постають у процесі політичної модернізації, переважно залишається без уваги. У тих же небагатьох випадках, коли згадуються ім'я Гантінгтона та його праці вказаного періоду, вони зазнають таких «інтерпретативних» деформацій, що від оригінального змісту ідей американського дослідника фактично нічого не залишається. Парадигматичним прикладом такої тенденції слугує робота Г.Зеленько під претензійною назвою «Навздогінна модернізація»¹⁶⁴, яка не спромоглася використати не лише Гантінгтонову теоретико-методологічну спадщину, але й доробок дослідницької програми модернізації у цілому.

Саме Гантінгтонів трактат «Політичний порядок у суспільствах, що змінюються», який, згідно з опитуванням американських викладачів, найчастіше цитувався у порівнянні з усіма іншими виданнями щодо

---

¹⁶⁴ Зеленько Г. «Навздогінна модернізація»: досвід Польщі та України. – К.: Критика, 2003.

проблематики політичної модернізації¹⁶⁵, став однією з найвпливовіших праць минулого століття у цій царині як з точки зору сили аргументації, так і з огляду на широту дослідницького фокусу. Навіть І.Валерстайн, який дотримується докорінно відмінної теоретико-ідеологічної орієнтації, оцінив «Політичний порядок у суспільствах, що змінюються» як роботу, котру мають прочитати усі, хто займається проблемою соціальних змін у сучасному суспільстві. Це й не дивно: Гантінгтон вибудовує ідеальні типи для пояснення різних шляхів політичного розвитку, які обирали суспільства Заходу та Решти за останні 400 років, вдало використовує доробок як класичних мислителів від Платона до Сталіна, так і своїх сучасників, а також аналізує розмаїті політичні системи – від масштабних ліберальних демократій на кшталт США до маленьких постколоніальних монархій зразка Руанди. Стилю Гантінгтона притаманна афористична гра слів задля посилення полемічного ефекту аргументації; наприклад, підсумовуючи зміст доктрини про Божественну санкціонованість монархічної влади, він зауважує, що ця теорія «забезпечувала могутніх схваленням Всемогутнього»¹⁶⁶, або, пояснюючи особливість американських політичних інституцій, римує: «they are unique because they are antique» – «вони унікальні завдяки тому, що вони такі антикварні»¹⁶⁷. Але, хоча естетична привабливість наукової аргументації є, згідно з Дж.Александром, важливим компонентом досягнення нею класичного статусу, Гантінгтон завдячував своїм впливом на соціально-наукову спільноту не лише риторичним окрасам та зумисне провокативним метафорам свого *magnum opus*, але й своїй переконливій логіці, а також вчасною реакцією на зміни в інтелектуальній кон'юктурі та на перебіг «реальної модернізації», яка не вписувалась у прогресистські формули теоретиків першої фази цієї дослідницької програми. Вочевидь, Гантінгтон був не єдиним автором, який вчасно усвідомив потребу в ревізії засновків модернізаційної теорії. Численні Гантінгтонові колеги відчували на власному досвіді впродовж проведення польових досліджень у країнах третього світу, що ідеальний тип Лернерового агента модернізації – турецький торговець овочами, який з надією

---

¹⁶⁵ Kenski H.C., Kenski M.C. Teaching Political Development at American Universities: A Survey. – Tucson: Institute of Government Research, 1974. – P. 9–10.

¹⁶⁶ Huntington S. Political Order in Changing Societies. – New Haven: Yale University Press, 1968. – P.101.

¹⁶⁷ Huntington S. Political Order in Changing Societies. – New Haven: Yale University Press, 1968. – P. 98.

дивився у майбутнє та з ентузіазмом виказував готовність скористатись перевагами модерну, трансформувавши свою ятку в супермаркет за американським зразком – має доповнюватися соціально «депресивнішими» персонажами. Конфліктний підхід Гантінгтона та другої фази дослідницької програми модернізації в цілому став реакцією не лише на соціально-економічні та політико-ідеологічні, але й на інтелектуальні тенденції епохи. Саме впродовж 60-х років минулого століття теоретикам конфлікту вдалося істотно похитнути гегемонію Парсонсової схеми соціального світу. В очах соціологів на кшталт Р.Дарендорфа, теорія порядку, яку буцімто розробляв автор «Соціальної системи», була не більше як наукоподібною утопією, а тому Парсонсів наголос на гомеостазі мав поступитись місцем усвідомленню центральності конфліктів у розвитку суспільства. Стиль мислення, подібний до Гантінгтонового, демонстрували такі дослідники, як Р.Бендікс, К.Гірц, Ш.Ейзенштадт, Б.Мур, Г.О'Доннел, Л.Пай, Н.Смелзер, Р.Такер, але саме Гантінгтону належить пальма першості з огляду не лише на діагностування ним кризи теоретизування у термінах модернізації, але й на систематичне формулювання альтернативного підходу. Розмаїтість дослідницьких інтересів, здатність до теоретичних інновацій та узагальнень здобули Гантінгтону статус скептичного «Вольтера» дослідницької програми модернізації та започаткували її другу фазу, *differentia specifica* якої стало усвідомлення неунікненності не лише функціональних, а й дисфункціональних конфліктів у процесі соціально-політичних змін¹⁶⁸.

---

¹⁶⁸ Вибір Гантінгтона у якості ідеально-типового представника другої фази дослідницької програми модернізації не означає, що його внесок оцінюється як більш масштабний та оригінальний у порівнянні з вченими, які попередньо згадувались. Репрезентативність поглядів Гантінгтона по відношенню до панівних тем дискурсу другої фази дослідницької програми модернізації визначається на основі чіткості його формулювань за паралельного поєднання заглибленості у теорію з політично-релевантними міркуваннями. Відтак, інші мислителі з плеяди дослідників модернізації 60-х років минулого століття не виконують подібної функції репрезентативності по відношенню до «конфліктного» підходу до вивчення соціальних / політичних змін або через крайню оригінальність свого теоретизування, що ускладнює ідентифікацію їхніх поглядів із конкретно інтелектуальною традицією, або через граничну абстрактність свого мислення, що робить їх індіферентними по відношенню до практичних вимірів політичного розвитку та емпіричних подій у конкретних суспільствах. Показовим для першого типу ситуації є випадок Б.Мура, який працював у рамках кількох дисциплін одночасно, а аргументи та висновки кожної його нової роботи майже ніколи не мав опертя на знахідки попередніх дослідів. Прикладом дослідницького стилю, що належить до другої категорії, слугує Ш.Ейзенштадт: основним прагненням ізраїльського вченого завжди залишається аналіз соціальних тотальностей та розробка загальної теорії соціальних формацій за рахунок емпіричних студій. Last but not least, популярність пропонованих Гантінгтоном ідей є результатом його здатності своєчасно реагувати на запити духу епохи, втім, ця перевага іноді може мати негативні наслідки, заохочуючи науковий дискурс до сервілізму стосовно кон'юнктурних тенденцій.

Визначаючи основні підходи до концептуалізації модернізації, Гантінгтон виокремлює такі напрями: системно-функціональне теоретизування, парадигму соціальних процесів та порівняльно-історичний підхід. Варто взяти до уваги, що Гантінгтонові дистинкції мають умовний характер: у практиці своїх досліджень він послуговується теоретико-методологічними знахідками всіх згаданих підходів. Гантінгтон концептуалізує, як це притаманно представникам системно-функціонального напрямку, розробляючи категорії політичної інституціоналізації та політичної участі; корелює, як це роблять прихильники акценту на соціальних процесах (так, він пов'язує відносно високий рівень освіти населення з готовністю до прийняття ідей комунізму, ілюструючи це положення на прикладі перемоги комуністів в індійському штаті Керала¹⁶⁹); здійснює порівняльно-історичні дослідження, аналізуючи досвід політичної модернізації США, Англії та континентальної Західної Європи. Розпочавши свій аналіз за допомогою концепції соціальної мобілізації, яку К.Дойч визначав як «процес, під час якого основні кластери старих соціально-економічних та психологічних прихильностей послаблюються та руйнуються, а індивіди стають відкритими до нових зразків соціалізації»¹⁷⁰, Гантінгтон згодом модифікує термінологію свого попередника, впроваджуючи категорію політичної участі¹⁷¹, що не заважає йому і надалі послуговуватись поняттям мобілізації: «Модернізація означає масову мобілізацію; масова мобілізація означає підвищення політичної участі; підвищення політичної участі є ключовим елементом політичного розвитку. Участь відрізняє модерну політику від традиційної політики»¹⁷².

¹⁶⁹ Huntington S. *Political Order in Changing Societies*. – New Haven: Yale University Press, 1968. – P. 49.

¹⁷⁰ Deutsch K. *Social Mobilization and Political Development* // *American Political Science Review*. – 1961. – Vol. 55. – № 3. – P. 494.

¹⁷¹ Варто зауважити, що неохіти модернізаційного дискурсу в Україні часто не усвідомлюють усю глибину індиферентності до питання про демократичність засобів модернізації, яку виказував не лише Гантінгтон, але й численні його колеги. Така індиферентність укорінена у засновках другої фази цієї парадигми, що не дозволяє розглядати її як позицію лише окремих теоретиків. Одним із небагатьох винятків із правила став трактат Б.Мюра, присвячений саме питанню про соціальну ціну модернізації (див.: Moore B. *Social Origins of Dictatorship and Democracy: Lord and Peasant in the Making of the Modern World*. – Boston: Beacon Press, 1993). Натомість, наприклад, для К.Дойча соціальна мобілізація означала здатність політичних інституцій інтегрувати населення до загальнонаціональних інституцій (освіта, збройні сили тощо) з подальшою його гомогенізацією та скеровуванням на реалізацію масштабних проєктів на кшталт індустріалізації. Саме у такий спосіб відбувався розвиток Японії після реставрації Мейдзі та Радянського Союзу, після встановлення ленінського режиму. Мобілізаційну політичну формулу також віднайшла путінська Росія (див.: Kagarlitsky B. *Russia Under Yeltsin and Putin: Neo-liberal Autocracy*. – L.: Pluto, 2002).

¹⁷² Huntington S. *Political Development and Political Decay* // *World Politics*. – 1965. – Vol. 17. – № 3. – P. 388.

Зовсім не випадково, що найсуттєвішим моментом розбіжностей між першою фазою дослідницької програми модернізації і Гантінгтоном стає заперечення американським ученим ототожнення політичного розвитку з модернізацією, яке імпліцитно та експліцитно простежується у роботах його попередників. За Гантінгтоном, таке поєднання двох різнорідних явищ редукує політичний розвиток до побічного результату соціальних реформ та економічного зростання. До ключових недоліків першої дослідницької фази модернізації Гантінгтон також відносить намагання її прибічників представити процес суспільних змін як кумуляцію позитивних зрушень майже рівночасно в усіх підсистемах соціальної системи. З точки зору Гантінгтона, не існує жодних підстав вважати, що досягнення «вищого рівня участі та вищого рівня структурної диференціації має відбуватись паралельно»¹⁷³. Саме тому Гантінгтон пропонує розглядати модернізацію соціально-економічну й політичну – останню він часто продовжує позначати терміном «політичний розвиток» – як автономні процеси. Соціально-економічна модернізація, на його думку, є незаперечним фактом життя третього світу: «урбанізація відбувається швидкими темпами; письменність поступово зростає; здійснюється індустріалізація; валовий національний продукт на душу населення хоча й повільно, але зростає; наклади засобів масової інформації збільшуються; політична участь розширюється. ...Усупереч цьому, прогрес у напрямку досягнення цілей, які асоціюються з політичним розвитком – демократія, стабільність, структурна диференціація, зразки досягнення, національна інтеграція – у кращому разі сумнівний. Однак вчені часто припускають, що за наявності процесу модернізації, повинен мати місце і політичний розвиток»¹⁷⁴. Гантінгтон звертає увагу на те, що модернізація часто вимірюється суто за критерієм зростання міст, натомість мешканці сільської місцевості стикаються з новими проблемами, породженими модернізацією, яка зменшує прірву між містом і селом, але не знищує її повністю. Принципова відмінність між селом і містом полягає у контрасті між найтрадиційнішими й наймодернішими секторами суспільства. Соціальна диференціація та фрагментація між цими двома сегментами соціуму стають на заваді національній інтеграції та суспільній

---

¹⁷³ Huntington S. Political Development and Political Decay // World Politics. – 1965. – Vol. 17. – № 3. – P. 390.

¹⁷⁴ Huntington S. Political Development and Political Decay // World Politics. – 1965. – Vol. 17. – № 3. – P. 391.

єдності. Водночас Гантінгтон далекий від того, щоби локалізувати джерела протесту та нестабільності у суспільстві, що модернізується, у його найбідніших та найвідсталіших регіонах, натомість «вони майже завжди розташовані у найбільш просунутих секторах суспільства»¹⁷⁵, – постулює він. Міські середні верстви професіоналів вимагають від традиційних панівних еліт можливості для участі у політиці, перетворюючи місто на осередок протесту та опозиції соціальній системі, все ще підпорядкованій аристократичним групам, а останні ґрунтують свою владу на експлуатації селянства. Зміщення центру влади з села до міста у ситуації кількісної переваги селянства внаслідок «міського прориву» (urban breakthrough), як називає цей феномен Гантінгтон, вимагає відтворення стабільності за допомогою альянсу між міськими групами і селянськими масами. Гантінгтон називає мобілізацію мешканців сільської місцевості «зеленим повстанням» за аналогією з терміном «зелена революція», який використовується для опису наслідків проникнення нових технологій і ринкових відносин до традиційного аграрного сектору. Нездатність політичного істеблішменту – цивільного або військового – очолити та врегулювати процес політичної мобілізації селян породжує ситуацію, коли ініціатива переходить до міських інтелектуалів, які здійснюють політичну мобілізацію та організацію селянства, спрямовуючи його проти існуючої системи. Принагідно зауважу, що саме за таким сценарієм розвивались події у Російській імперії на початку XX століття¹⁷⁶. Якщо правлячим колам вдається уникнути революції, міський середній клас стає більш консервативним мірою свого кількісного збільшення, натомість робітничий клас або занадто слабкий, або поділяє консервативні цінності середнього класу. Політична система стає більш залежною від міста, і тепер настає черга села протестувати проти перспективи опинитись під владою міста. Реакцією на подібний стан речей стає селянська непокоря, яка набуває фундаменталістських форм та прагне підірвати владу міста і зупинити поширення міської культури. Лише із ліквідацією останніх

---

¹⁷⁵ Huntington S. Political Order in Changing Societies. – New Haven: Yale University Press, 1968. – P. 74.

¹⁷⁶ На думку Р.Такера, за відсутності буржуазії, здатної трансформувати суспільство, ліберальна ідеологія конкуренції та індивідуалізму не може спонукувати до модернізації. Щоби зрушити слаборозвинену країну з місця, необхідні колективні зусилля, які надихаються національно усвідомленою колективною метою. Саме тому інтелігенція у таких країнах прихилиється до соціалістичної ідеології (див.: Tucker R. The Marxian Revolutionary Idea. – L.: Allen and Unwin, 1970. – P. 112–122).

паростків сільського протесту ми маємо підстави говорити про завершення політичної модернізації: «як місто, так і село знову стають стабільними, але панівна влада знаходиться у місті, а не в селі. Суспільство, яке колись об'єднувалося сільською традиційною культурою, тепер об'єднується модерною міською культурою»¹⁷⁷.

Гантінгтон протиставляє твердженням про незворотність та апріорну прогресивність процесу модернізації (останню тезу засадничо сформулював В.В.Ростоу за допомогою своєї концепції стадій зростання) свою візію циклічної природи цього процесу, який має свої підйоми та спади. Тому такий процес, як секуляризація суспільного життя, котру часто розглядали як закономірний та бажаний вислід поступу модерну, може замінюватися стійкою тенденцією до дезінтеграції та примітивізації¹⁷⁸. Соціально-політичні зміни у реальних суспільствах (зникнення ленінізму та його проекту «розвитку» слугує напрочуд красномовним прикладом) неодноразово демонстрували, як відбувається крах проектів модернізації, котрим або не вдавалося подолати порочне коло відтворення / поглиблення недорозвитку й традиціоналістських принципів організації суспільства, або їхній успіх на цьому шляху був нетривалим.

Прикметно, що у 1964 році – тобто паралельно з появою Гантінгтонової розвідки про політичний розвиток та занепад – Ейзенштадт також фіксує зміну настрою серед наукової спільноти дослідників модернізації: «Оптимізм, який скеровував більшість досліджень слаборозвинених регіонів або нових націй і який виходив із припущення про поступ цих країн – хай навіть повільний і спорадичний – у напрямку повної модернізації та постійного зростання, поступився останнім часом набагато більш обережній, ба навіть песимістичній позиції»¹⁷⁹. У манері, подібній до Гантінгтонової, Ейзенштадт воліє розглядати модернізацію не лише як сукупність показників соціальної мобілізації та структурної диференціації, але також як «розвиток соціальних, економічних або політичних систем, що не лише продукують постійні зміни, але усупереч багатьом іншим типам соціальних або політичних систем також здатні абсорбувати зміни поза

---

¹⁷⁷ Huntington S. Political Order in Changing Societies. – New Haven: Yale University Press, 1968. – P. 78.

¹⁷⁸ Huntington S. The Change to Change: Modernization, Development, and Politics // Comparative Modernization / Ed. by C.Black. – N.Y.: Free Press, 1976. – P. 39.

¹⁷⁹ Eisenstadt S.N. Breakdowns of Modernization // Economic Development and Cultural Change. – 1964. – Vol. 12. – № 4. – P. 345.

своїм початковим інституційним потенціалом»¹⁸⁰. Саме неспроможність виробити інституційні зразки, здатні розв'язувати проблеми, породжені соціально-демографічними та структурними змінами, породжує – особливо у політичній сфері – менш диференційовані та менш гнучкі інституції, часто автократичного або авторитарного гатунку, які можуть адекватно реагувати на значно вужчий спектр проблем. Ізраїльський соціолог ілюструє свої думки про провали модернізації (breakdowns of modernization) за допомогою посилання на такі загальновідомі приклади, як мілітаризації Японії й піднесення фашизму у 20-х–30-х роках минулого століття.

Хоча Гантінгтонові попередники на кшталт Д.Лернера усвідомлювали неоднозначність зв'язку між соціально-економічною модернізацією і політичним розвитком, саме Гантінгтон зробив підставовий висновок про політичний занепад як не лише можливий, але й почасти закономірний вислід модернізації. За Гантінгтоном, «концепція політичного розвитку має набувати такої форми, яка дозволила б здійснити її «реверс». Вона повинна визначати умови, сприятливі як для політичного розвитку, так і для *політичного занепаду* (курсив мій. – П.К.)»¹⁸¹. Зміна акцентів, здійснена Гантінгтоном, допомогла вченим пріоритизувати питання розбудови інституцій, спроможних долати наслідки радикальних соціальних трансформацій та політичних криз. Саме цим пояснюється заклик Гантінгтона взагалі відмовитись від поняття «політичного розвитку» через його ідеологічну навантаженість та замінити його більш нейтральною концепцією «змін»¹⁸². Утім, у практиці своїх досліджень Гантінгтон не лише реалізує методологічні принципи, які спонукають до аналізу змін, але й прагне визначити способи встановлення політичного порядку. Ця проблема набуває у нього статусу ключового питання соціальної та політичної теорії, стаючи відповідником платонівсько-аристотелівського пошуку шляхів до благого суспільства.

---

¹⁸⁰ Eisenstadt S.N. Tradition, Change, and Modernity. – N.Y.: John Wiley, 1973. – P. 25.

¹⁸¹ Huntington S. Political Development and Political Decay // World Politics. – 1965. – Vol. 17. – № 3. – P. 392.

¹⁸² Див.: Huntington S. The Change to Change: Modernization, Development, and Politics // Comparative Modernization / Ed. by C.Black. – N.Y.: Free Press, 1976. – P. 25-61. Варто також зважити на те, що така нейтральність є відносною, адже, за відомим висловом Парсонса у його «Соціальній системі», саме концентуалізація «процесу зміни у соціальній системі в цілому, тобто у суспільствах, є проблематичною. ...На теперішньому рівні нашого знання ми не маємо у своєму розпорядженні загальної теорії процесів зміни в суспільствах у цілому» (Parsons T. The Social System. – N.Y.: Free Press, 1951. – P. 533–534). Відповідно, більшість постпарсонсівських зусиль розвинути загальну теорію соціальних змін так і не пішли далі формулювання часткового пояснення певних елементів змін.

3.3. Гантінгтонова візія політичного порядку як політичної стабільності

Конче необхідною передумовою підтримки політичного порядку є централізація влади. Саме така централізація є актуальним завданням для монархій минулого: вона необхідна, аби розтрошити старий порядок, зруйнувати привілеї та обмеження феодалізму й розчистити дорогу як для піднесення нових соціальних груп, так і для розвитку нових способів економічної діяльності. Інтереси абсолютистських монархів і середніх класів, що переживали піднесення, почасти збігалися. Тому європейські ліберали часто схвально розглядали концентрацію влади в руках абсолютистського монарха подібно до того, як сьогоденні модернізатори часто схвалюють концентрацію влади одною «масовою» партією¹⁸³. З цього випливає, що Гантінгтон редукує політичний порядок до феномена політичної стабільності та перетворює його із засобу досягнення суспільного блага на самодостатню мету.

У контексті «централізаторського» ухилу Гантінгтона варто проаналізувати історію абсолютизму в такій країні, як Іспанія. Успіхи іспанської монархії на шляху централізації влади незаперечні, але саме ця політика, яка реалізовувалась у таких формах, як впровадження цензури за безпосереднього контролю інквізиції, заборона навчатися за кордоном, що набула чинності у 1558 році, а також створення однієї з найефективніших армій у Європі, мала довготривалі деструктивні наслідки для розвитку суспільства та публічної сфери. Іспанський гуманіст Луїс Вівес проникливо схарактеризував дух епохи у своєму листі до Еразма Роттердамського: «Ми живемо у складний час, коли стало так само небезпечно і висловлювати свої думки, і зберігати мовчання»¹⁸⁴. Спираючись саме на випадок іспанського абсолютизму, В.Перес-Діас робить висновок про безпосередній зв'язок між відсутністю інституційних обмежень діям монарха та збільшенням вірогідності, що правитель ставитиметься до своїх підданих по хижачьки та з думкою лише про короткотермінову вигоду¹⁸⁵. Подальша консолідація монархії в Іспанії

---

¹⁸³ Див.: Huntington S. *Political Order in Changing Societies*. – New Haven: Yale University Press, 1968. – P. 126.

¹⁸⁴ Цит. за: Pérez-Díaz V. *State and Public Sphere in Spain during the Ancient Regime* // *Daedalus*. – 1998. – Vol. 127. – № 3. – P. 258.

¹⁸⁵ Див.: Pérez-Díaz V. *State and Public Sphere in Spain during the Ancient Regime* // *Daedalus*. – 1998. – Vol. 127. – № 3. – P. 259.

після переходу престолу до династії Бурбонів спричинила посилення етатизації суспільства і навіть церкви, натомість економічне зростання країни стимулювалося не стільки несміливими діями уряду в дусі *laissez faire*, скільки вдалим збігом обставин, сприятливих для спонтанної еволюції економіки¹⁸⁶.

Під цим оглядом логічним стає наступний крок, що його робить Гантінгтон, класифікуючи політичні режими за ступенем їхньої здатності контролювати суспільства, якими вони керують / правлять¹⁸⁷. Так, Гантінгтон відносить СРСР, з одного боку, та Велику Британію і США – з іншого, до однієї категорії політичних систем, об'єднуючи ці країни на основі ефективності їхніх інституцій врядування, які реально здійснюють свої функції. За умови наявності у політичній системі таких рис, як консенсус, політична спільнота, легітимність, організація, ефективність та стабільність, відмінності між демократією і диктатурою несуттєві. Такий підхід несподівано зближує Гантінгтона із теоретиками лівого спрямування, для яких демократичність політичного режиму рідко коли конститує предмет самостійного аналізу чи стає основою їхніх типологій політичних форм через сприйняття ними політики як епіфеномена економіки. Саме економіка за допомогою механізмів на кшталт індустріалізації або динаміки ринку в рамках світ-системи (вибір конкретних концепцій залежить від програмової орієнтації вченого) висуває стандартизовані вимоги до соціальних, політичних та культурних систем, відповідно детермінуючи уніформну реакцію з їхнього боку¹⁸⁸. Відповідно, головною проблемою політики стає подолання відставання політичних інституцій від темпу соціально-економічних змін.

Гантінгтонова одержимість політичним порядком та його емпіричним виявом – стабільністю – істотно ускладнює адекватну локалізацію

---

¹⁸⁶ Див.: Pérez-Díaz V. *State and Public Sphere in Spain during the Ancient Regime* // *Daedalus*. – 1998. – Vol. 127. – № 3. – P. 269.

¹⁸⁷ На жаль, Гантінгтон не чинить дистинкції між керівництвом (*governance*) і правлінням (*rule*). Якщо перший феномен притаманний політичним режимам, які зорієнтовані на безособові правила та досягнення консенсусу, тобто ліберальним системам, то другий характеризує режими, які роблять наголос на масштабному застосуванні насилля та / або примусу.

¹⁸⁸ Таким *alter ego* Гантінгтона на лівому ідеологічному фланзі може бути Дж.Аррігі, який, досліджуючи динаміку історичного капіталізму на Сході та Заході, свідомо не виключає демократію до змінних свого аналізу, що дає йому змогу уникнути диференційованої оцінки розвитку капіталізму в контексті ліберальних та авторитарних політичних інституцій. Винятком із загальної тенденції підпорядкування демократії принципу економічного детермінізму на рівні узагальненого дискурсу та досягненню соціальної рівності у площині практичних завдань у лівому таборі є П.Андерсон, К.Касторіаді та К.Лефор.

проблеми легітимності в ієрархії дослідницьких пріоритетів вченого, який строго дотримується методологічних імперативів американського автора. Підхід такого гатунку перетворює масові революційні рухи проти диктаторських режимів, військові заколоти проти демократично обраних урядів та фашистські перевороти на явища одного порядку, які мають дестабілізаційний вплив, а отже, мають приборкуватися. Через це проблема легітимності та її кризи – тема, яка посідала центральне місце у теоретизуванні Ю.Габермаса у 60–70-х роках минулого століття – завжди залишається другорядною з точки зору Гантінгтона. Більше того, у якості чинника політичного занепаду розглядається майже будь-яка спроба підпорядкованих верств кинути виклик правлячим елітам, позаяк саме терор сил, що контролюють державу, набував упродовж XX століття масового характеру, становлячи чи не найбільшу загрозу суспільному порядку (найяскравішими прикладами можуть слугувати сталінський СРСР, гітлерівська Німеччина, маоїстський Китай та полпотівська Кампучія¹⁸⁹). Тому практично-політичною імплікацією Гантінгтонових теоретичних побудовань стає солідаризація із можновладцями незалежно від природи їхнього правління¹⁹⁰. Принагідно зауважу, що Гантінгтонове поєднання тем порядку і конфлікту антиномічне. Перша проблема посідає місце у ядрі його теорії, водночас виконуючи функцію соціально-політичного ідеалу, натомість друга виступає у якості дороговказу емпіричного аналізу. Інакше кажучи, надаючи Гоббсовій проблемі порядку, як називає цей вимір теоретизування Дж.Александр, хронологічної первинності (тобто, залишаючись у колі імперативів Парсонсового дискурсу і водночас модифікуючи їх,

---

¹⁸⁹ За авторитетним свідченням Р.Румпеля, впродовж XX століття дії держав спричинилися до загибелі 151 млн. осіб (чоловіків, жінок та дітей). Ця цифра не включає жертви міжнародних та громадянських військових конфліктів. Понад 80% усіх жертв припадає на тоталітарні режими (див.: Rummel R.J. Power, Genocide and Mass Murder // Journal of Peace Research. – Vol. 31. – № 1. – P. 2).

¹⁹⁰ Теза В.Гавела про «силу безсилив» є адекватною відповіддю Гантінгтоновому захопленню силою status quo. Втім, варто зауважити, що до подібної самоідентифікації з «владною елітою» тяжіли численні колеги Гантінгтона, серед яких були М.Вейнер, С.Верба та Л.Пай. Теоретичною альтернативою такої позиції виступає концепція поліархії Р.Даля, яка зосереджується на взаємній безпеці уряду та опозиції, тобто передбачає як участь у політичному процесі, так і опозицію до нього. Рівночасно не можна не визнати, що Гантінгтоновим поглядам притаманний такий ступінь послідовності, на який рідко коли натрапляємо у суспільних науках. Починаючи зі свого пєану консерватизму 50-х років (див.: Huntington S.P. Conservatism as an Ideology // American Political Science Review. – 1957. – Vol. 51. – № 2. – P. 454–473) і закінчуючи публікаціями останнього десятиліття, американський мислитель неухильно просуває Гоббсову модель соціального порядку та висловлює скептицизм щодо реалістичності Локкової ліберальної візії.

оскільки для автора «Структури соціальної дії» пріоритетний статус порядку мав *логічну*, а не історичну природу), американський дослідник зосереджується на факторах, які спричиняють злами політичного порядку (реалізуючи тут рекомендації конфліктологів¹⁹¹). Гантінгтонове усвідомлення проблематичності творення порядку та всебічне дослідження ним факторів, які призводять до політичного занепаду, належать до найевристичніших концептуальних побудов сучасного суспільствознавства, тоді як ідеалізація стабільності часто унеможливлює відокремлення наукового аналізу від ідеологічних оцінок та політичних приписів¹⁹². Некритична інкорпорація Гантінгтонової теоретико-ідеологічної системи координат позбавляє дослідника можливості досягнути, що інтегрованість та функціональність соціальної системи у жодному разі не передбачає її благої / справедливої природи, оскільки цілком можливе існування інтегрованої та ідеально функціональної системи тиранії, нерівності або експлуатації¹⁹³.

Важливість наявності розгалуженої мережі інституцій для підтримки рівноваги у суспільстві неможливо поставити під сумнів, водночас варто звернути увагу на такий неоднозначний вислід інституціоналізації, як посилення соціального контролю. З точки зору П.Бергера і Т.Лукмана, «сказати, що частина людської діяльності була інституціоналізованою – вже означає сказати, що частина людської діяльності зазнала соціального контролю»¹⁹⁴. Цей вимір проблеми повністю ігнорується Гантінгтоном,

---

¹⁹¹ Свого часу Р.Дарендорф, затаврувавши Парсонсову соціологію та проголосивши «теорію порядку» неадекватною цілям наукового аналізу, несподівано визнав її легітимним елементом соціологічного дискурсу, за умови доповнення її «теорією конфлікту» (див.: Dahrendorf R. *Out of Utopia: Toward a Reorientation of Sociological Analysis* // Dahrendorf R. *Essays in the Theory of Society*. – L.: Routledge, 1968. – P. 128). У манері, ідентичній Дарендорфовій, Гантінгтон постулює, що «теорія політичного розвитку має спарюватись (needs to be mated) із теорією політичного занепаду» (Huntington S. *Political Development and Political Decay* // *World Politics*. – 1965. – Vol. 17. – № 3. – P. 393); як наслідок, предметом його трактату про політичний порядок є безпорядок.

¹⁹² Так, Гантінгтон вважає, що ті політичні діячі, які спромоглися посилити повноваження своєї посади, зазвичай сприймаються громадськістю як захисники суспільного блага та національних інтересів. Знов-таки, він схильний розглядати у рамках однієї категорії президентів США та провідників КПРС, погоджуючись із думкою, що «інституційні інтереси вищого органу комуністичної партії відзеркалюють громадські інтереси Радянського Союзу» (Huntington S. *Political Development and Political Decay* // *World Politics*. – 1965. – Vol. 17. – № 3. – P. 413).

¹⁹³ Див.: Stretton H. *The Political Sciences: The Principles of Selection in Social Sciences and History*. – L.: Routledge, 1969. – P. 178.

¹⁹⁴ Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. – М.: Медиум, 1995. – С. 93.

ба більше, зростання соціального й політичного контролю над індивідом розглядається як універсально-позитивне явище, притаманне модерному соціальному порядку¹⁹⁵. Інший класик соціологічного дослідження модернізації Б.Мур вважав, що співчуття з боку суспільствознавців до жертв процесу суспільного розвитку в поєднанні зі скептичним ставленням науковців до пропонованих переможцями версій подій допомагає долати пута панівної міфології, створюючи передумови для об'єктивного пізнання¹⁹⁶. Позиція Гантінгтона діаметрально протилежна: він апріорно солідаризується з партикулярними інтересами правлячих еліт, репрезентуючи їх у якості універсальних інтересів суспільства, виправдовуючи порушення індивідуальних і групових прав та свобод у «нових державах» заради досягнення стабільності. Поза концептуальною мапою світу американського вченого залишається той факт, що загроза існуючому політичному, ба навіть соціальному порядку може походити з боку правлячих верств, які у будь-який спосіб воліють зберегти та консолідувати своє правління. Порівняльно-історичний аналіз спрямованих проти розвитку дій панівних верств корумпованих держав демонструє що «еліти» такого гатунку з легкістю жертвують довготривалими інтересами не лише політичних інституцій, але й суспільства у цілому, підриваючи тим самим легітимність політичної системи заради захисту своїх егоїстичних інтересів¹⁹⁷. Дії численних авторитарних диктатур третього та колишнього другого світів, які, послугуючись гаслом захисту стабільності, обмежують демократичні процедури, є яскравим прикладом цієї тенденції.

Отже, Гантінгтоновим еквівалентом Контової соціальної статистики стає політичний порядок, який операціоналізується ним у термінах стабільності. Натомість пояснення політичних аспектів соціальної динаміки покликана запропонувати концепція політичної модернізації. Гантінгтон визначає модерну політичну систему як таку, що характеризується *«раціоналізованою владою, диференційованою структурою, масовою участю (курсив мій. – П.К.)»*, і як наслідок – здатністю до реалізації широкого

---

¹⁹⁵ Е. Гідденс ідентифікує удосконалення засобів нагляду (surveillance) над індивідом як одну з найсуттєвіших рис модерну, але для нього, а ще більшою мірою для М.Фуко подібна тенденція має загрозовий характер.

¹⁹⁶ Див.: Moore B. Social Origins of Dictatorship and Democracy: Lord and Peasant in the Making of the Modern World. – Boston: Beacon Press, 1993. – P. 523.

¹⁹⁷ Наприклад, див.: Kutuev P.V. Between Modernity and Neopatrimonialism: The Development of the State and Political Society in Contemporary Ukraine // Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія». Серія: Політичні науки. – 2001. – Т. 19. – С. 23–30.

кола цілей»¹⁹⁸. На переконання Гантінгтона, політична модернізація є тривалим процесом, що розпочався у XVI столітті. Модернізація, на його думку, вимагає влади для впровадження змін, а фундаментальні зміни у суспільстві та політиці випливають із цілеспрямованих дій людей. Відповідно, владу традиції має заступити влада людей. Гантінгтон вважає, що у той час правителі використовували традиційні за формою концепції (наприклад, доктрину Божественного права монархів) задля досягнення модерних цілей, оскільки «модернізація, яка розпочалась у XVI столітті на європейському континенті та у XVII столітті в Англії, вимагала нових концепцій влади, найбільш значущою з яких була ідея суверенітету, котра у Боденовому формулюванні постулювала існування «верховної влади над громадянами та підданими, що не обмежується правом»¹⁹⁹.

3.4. Витоки модерного політичного порядку: інтерпретація С.Гантінгтона

Позицію Гантінгтона щодо витоків модернізації можна досягнути лише у контексті консенсусу, що існував у західній спільноті суспільствознавців у 60–70-х роках та провіщав XVI–XVII століття точкою відліку західноєвропейської модернізації. Саме такий погляд розпропагували у своїх науково-популярних брошурах, присвячених цій тематиці, такі впливові теоретики, як Т.Парсонс та Ш.Ейзенштадт²⁰⁰. Принагідно зауважу, що деякі новітні українські автори й досі продовжують некритично відтворювати ці постулати, незважаючи навіть на відмову того ж Ейзенштадта від своєї євроцентристсько-еволюціоністської перспективи на користь ідеї про численні модерни²⁰¹. Не має жодних сумнівів, що на XVI–XVII століття припадає низка подій, ключових для виникнення модерного порядку. Так, Г.Ласкі вбачав у 1600 році віху,

---

¹⁹⁸ Huntington S. *The Change to Change: Modernization, Development, and Politics // Comparative Modernization: A Reader* / Ed. by C.Black. – N.Y.: Free Press, 1976. – P. 30.

¹⁹⁹ Huntington S. *Political Order in Changing Societies*. – New Haven: Yale University Press, 1968. – P.101.

²⁰⁰ Див.: Parsons T. *The System of Modern Societies*. – Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1971; Eisenstadt S.N. *Modernization: Protest and Change*. – Englewood Cliffs: Prentice Hall, 1966.

²⁰¹ Наприклад, див.: Eisenstadt S.N. *The Challenge of Multiple Modernities // New Horizons in Sociological Theory and Research: The Frontiers of Sociology at the Beginning of the Twenty-First Century* / Ed. by L.Tomasi. – Aldershot: Ashgate, 2001. – P. 99–126.

що позначила народження нового морального світу, ознаками якого стали нова соціальна дисципліна, окремішна від релігійного ідеалу, усвідомлення того, що обмеження пізнання обмежує також і владу, з'явилися нові картини світу (фізична, географічна та ідеологічна), розпочалося формування нового, утилітарно зорієнтованого класу, який виказував готовність взяти у свої руки відповідальність за долю суспільства²⁰². Але всі ці явища мали характер ембріональних тенденцій, яким судилося розвинутися набагато пізніше, причому не як вислід послідовної еволюції, а завдяки контингентній взаємодії гетерогенної констеляції факторів. Есенціалістська ж інтерпретація ідеального типу ранньомодерного суспільства перетворює інтелектуальну утопію, якою є ментальний конструкт такого штибу, в осягнення історичної необхідності, яка набуває рис ентелехії соціально-політичного процесу.

У світлі цих міркувань, визначення дій монархів XVII століття як модернізаторських фундаментально хибне: політична сфера як підрозділ соціальної системи, зосереджена на *ціледосягненні*, передбачає існування певного бачення кінцевого стану речей, до якого ініціатори змін прагнуть (як засвідчує цитований вище пасаж самого Гантінгтона, він беззастережно поділяв останнє твердження). Більш ніж сумнівним є припущення, що монархи вказаного періоду вбачали свій ідеал у модерному суспільстві, яке ще мало розвинутисть у прийдешньому внаслідок взаємодії капіталізму, раціональної бюрократії, націоналізму й національної держави, демократичних процедур, публічної сфери та структурування за класовою ознакою всупереч становій диференціації. Таке «осучаснення» минулого (монарх XVII століття навіть розглядається Гантінгтоном як функціональний еквівалент партії ленінського гатунку²⁰³) спричинилося до того, що американський дослідник робить два помилкові висновки. По-перше, він заявляє, що «у 1600 році середньовічний світ все ще був реальністю у континентальній Європі; у 1700 році він поступився *модерному світові національних держав* (курсив мій. – П.К.)»²⁰⁴. Цей висновок впливає з Гантінгтонового твердження, що на той час «традиційне розпорошення влади у континентальній Європі

---

²⁰² Див.: Laski H. The Rise of European Liberalism. – New Brunswick: Transaction Publishers, 1997. – P. 57–58.

²⁰³ Huntington S. Political Order in Changing Societies. – New Haven: Yale University Press, 1968. – P.342.

²⁰⁴ Huntington S. Political Order in Changing Societies. – New Haven: Yale University Press, 1968. – P.95.

було фактично знищене. *Модернізатори* (курсив мій. – П.К.) та будівничі держав виявились тріумфаторами»²⁰⁵. Вердикт американського вченого неадекватний емпіричній соціальній реальності, «насичений опис» (К.Гірц) якої ми маємо у своєму розпорядженні завдяки дослідженням формування націй та національних держав такими вченими як Б.Андерсон, Е.Геллнер, Е.Гобсбаум та Р.Шпорлюк²⁰⁶. Річ у тім, що Гантінгтонова концепція унеможлиблює адекватну інтерпретацію природи абсолютистської держави. Методологічна помилка Гантінгтона полягає у тому, що він чинить проєкцію у минуле мобілізаційного потенціалу соціальних та політичних інституцій ХХ століття. Саме впродовж минулого століття потенціал примусу політичних інституцій досяг такого безпрецедентного рівня, що представник філософської та соціологічної школи, яка гуртувалась навколо журналу «Праксис», С.Стоянович навіть дійшов висновку про доцільність трансформації Гегелевої діалектики пана і раба у діалектику пана і речі задля більш точного опису реальності, породженої Освенцимом та ГУЛАГом²⁰⁷.

За авторитетним свідченням Ф.Фюре, перемога абсолютизму навіть у Франції – країні, яка вважається класичним прикладом такого устрою – мала характер компромісу²⁰⁸. На думку цього впливового історика, французька монархія не була абсолютною у сучасному значенні цього терміна, який має смислові конотації з тоталітаризмом. Абсолютизм спирався на «засадничі закони» королівства, які жоден суверен не мав

---

²⁰⁵ Huntington S. *Political Order in Changing Societies*. – New Haven: Yale University Press, 1968. – P.103. Навіть якщо і послуговуватись «модернізаторською» інтерпретацією політики монархічного уряду Франції, яку пропонують наративи А. де Токвіля, а особливо С.Шами, підстави говорити про інституціоналізацію просвітницького деспотизму з'являються тільки на кінець XVIII століття: лише тоді королівський уряд формулює план зруйнування такого символу старого порядку, як Бастилія, та побудови на її місці колони із написом «Людовік XVI – відновлювач громадської свободи» (див.: Schama S. *Citizens. A Chronicle of the French Revolution*. – N.Y.: Knopf, 1989. – P. 398). Загальновідома подія, яка сталася за кілька тижнів після появи плану в надрах королівської канцелярії – штурм Бастилії 14 липня 1789 року – завадила матеріалізації цієї ідеї.

²⁰⁶ З огляду на процеси формування нації, навіть у ХХ столітті ми не завжди маємо підстави говорити про існування сформованих націй. Так, для Д.Лейвена «навіть у 1914 році росіяни ще не були нацією» (цит. за: Szporluk R. *The Making of a Modern Ukraine: The Western Dimension* // *Harvard Ukrainian Studies*. – 2001. – Vol. 25. – № 1/2. – P. 74).

²⁰⁷ Див.: Стоянович С. От марксизма к постмарксизму // *Вопросы философии*. – 1990. – № 1. – С. 151.

²⁰⁸ Думка французького історика тим більш заслуговує на увагу, що між ним та Гантінгтоном відсутня як ідеологічна, так і теоретична контрверза: обидва мислителі належать до табору «антикомуністів» і погоджуються з тезою про реалістичність та евристичність дихотомії «традиція versus модерн», послуговуючись словником дослідницької програми модернізації.

права змінити: *«Король Франції не розбудовував свою владу на руїнах традиційного суспільства (курсив мій. – П.К.). Навпаки, монархи розбудовували її за рахунок конфліктів та взаємодії з традиційним суспільством, яке, внаслідок цього, мало численні нерозривні зв'язки з новою Державою. ...Король Франції так і залишився першим серед рівних, навіть тоді коли він став на чолі версальської канцелярії»*²⁰⁹. Все це дозволяє Фюре визнати французьку монархію лише «так званим абсолютизмом», який закріпив хиткий компроміс між розбудовою модерної держави і збереженням принципів соціальної організації, успадкованої від феодалізму. Будучи амальгамою патримоніальних, традиційних та бюрократичних інгредієнтів, «старий порядок» постійно підштовхував суспільство до підриву позиції режиму; таким чином, він «був занадто архаїчним для своїх модерних аспектів та занадто модерним для своїх архаїчних аспектів»²¹⁰.

З цього огляду, заслуговує на увагу аналогічна оцінка мислителями марксистського спрямування процесу консолідації монархічних абсолютистських держав як еквівалента модернізації, незважаючи на їхній рівночасний скептицизм стосовно пресупозицій та ідеологічних орієнтацій теорії модернізації. Так, для соціолога троцькістського забарвлення М.Буравого колапс ленінізму та ринкові реформи у Росії з кінцевою метою розбудови капіталізму є третьою спробою цієї країни подолати провалля між відсталістю і модерном. Першою такою спробою в очах американського соціолога була «вестернізаторська фантазія» Петра I, тоді як другою стала більшовицька «екстравагантна візія трансформації», яка надихалась марксизмом²¹¹. Не заперечуючи

---

²⁰⁹ Furet F. Interpreting the French Revolution. – Cambridge: Cambridge University Press, 1981. – P. 109. В.Н.Малов також засвідчує, що французька монархія на чолі з «королем-сонцем» більш упевнено відчувала себе у царині реставраторства, аніж у «широкомасштабному раціональному коригуванні структури суспільства» (див.: Малов В.Н. Ж.-Б.Кольбер. Абсолютистская бюрократия и французское общество. – М.: Наука, 1991. – С. 123), і навіть вищі посадовці королівства не мали жодних сумнівів, що «вимога виконувати (королівський. – П.К.) ординанс, незважаючи на кутюми (coutume), що йому суперечать, несуголосна із загальновизнаними нормами політики у Франції, де королі повідомляють про свою волю з м'якістю та затверджують її з любов'ю» (Малов В.Н. Ж.-Б.Кольбер. Абсолютистская бюрократия и французское общество. – М.: Наука, 1991. – С. 102).

²¹⁰ Furet F. Interpreting the French Revolution. – Cambridge: Cambridge University Press, 1981. – P. 110. Інший чільний дослідник динаміки абсолютизму із соціологічної перспективи Ф.Скопчол дотримується схожого погляду на цю проблематику (див.: Skocpol T. States and Social Revolutions: Comparative Analysis of France, Russia, and China. – Cambridge: Cambridge University Press, 1979. – P. 52).

²¹¹ Див.: Burawoy M. The Soviet Descent into Capitalism // American Journal of Sociology. – 1997. – Vol. 102. – № 5. – P. 1430.

самоочевидне положення про Захід як джерело цих трансформативних ідей, ще раз акцентую, що вестернізаторські реформи Петра I, які, попри всю їхню масштабність, загалом мали поверховий характер, не можуть розглядатись як політика модернізації. Водночас, варто окремо наголосити, що діяльність «царя-теслі» безумовно певною мірою спричинилася до *формування* передумов виникнення модерну на теренах Російської імперії. До того ж, зосереджуючись на політичній історії, яка постачає емпіричні дані для верифікації подібних тверджень, прибічники погляду на модернізацію як на майже чотирьохсотлітній «проект» ігнорують набуток не лише вчених, які працюють у галузі порівняльно-історичної політичної соціології, але й цілих дисциплін на кшталт соціальної історії та історії ментальності. А саме вони дозволяють досягнути всю глибину розриву між ідеями «елітних» верств, які на рівні теоретичної рефлексії у деяких окремих випадках можуть відповідати візії модерну та модернізації (достатньо навести приклад Н.Макіавеллі), і практичним глуздом так званої мовчазної, переважно селянської, більшості. Традиціоналістська ментальність санкціонувала оцінку «модернізатора» Петра I як Антихриста, заохочувала згодовування Святих Дарів домашній худобі задля відвернення від неї хвороб²¹² та толерувала судові процеси проти тварин, які завдали шкоди здоров'ю або майну людини (показово, що подібні процеси остаточно припинились тільки у XIX столітті).

Така сама суголосність поглядів на хронологічні витоки модерну простежується при порівнянні позиції Гантінгтона із світ-системним аналізом. Незважаючи на фундаментальні розбіжності між дослідницькими програмами світ-системного аналізу і модернізації, міркування Гантінгтона збігаються з висновком І.Валерстайна про географічну та хронологічну локалізацію капіталістичної світ-економіки, яка є світ-системною термінологічною відповіддю на поняття «модерн». Паралелі між дискурсами Гантінгтона й іншого чільного представника світ-системного аналізу Дж.Аррігі є не менш очевидними. Аррігі як соратник Валерстайна не має жодних сумнівів щодо завершення формування національних держав на кінець громадянської війни в Англії, тобто у середині XVII століття²¹³.

---

²¹² Подібний звичай зафіксував у 1781 році – тобто у момент апогею віку Розуму – Фрідріх Великий, який з обуренням писав бреславльському єпископу: «Католики... дають своїй худобі спожити власного Бога!» (цит. за: Гуревич А.Я. Средневековый мир: культура безмолвствующего большинства. – М.: Искусство, 1990. – С. 292).

²¹³ Arrighi G. The Long Twentieth Century: Money, Power and the Origins of Our Time. – L.: Verso, 1994. – P. 198.

Отже, всіх цих дослідників, попри позірну несумісність їхніх ідеологічних та методологічних орієнтацій, об'єднує суто структурний погляд на національну державу, який пріоритизує наявність територіальної та інституційної єдності коштом уваги до питання про спільну ідентичність. За такого підходу усуваються фундаментальні відмінності між домодерними й модерними державами, адже, на думку історика, термін «поляк» у добу Хмельниччини – «це не етнонім, а поліонім, причому дотичний тільки до шляхти, й то будь-якого етнічного походження, тоді як люди нижчих станів дізналися, що й вони теж «поляки», либонь на пару століть пізніше...»²¹⁴. Так само і факт спільного використання турецької мови панівною елітою Османської імперії та селянами Анатолії у кожному разі не сприяв соціальному зближенню цих верств. Свого часу Ленін виказав набагато вищий ступінь чутливості до специфіки сучасних національних держав, локалізуючи рамки їхнього формування на відтинках часу з 1789 до 1871 року²¹⁵.

Гантінгтон не обмежується самим лише розрізненням традиційних і модерних політичних систем, доповнюючи цю класифікацію дихотомією між слабозрозумілими і розвиненими системами. Розмежування між традиційними і модерними політичними системами узалежнюється від ступеня наявної політичної участі (низький *versus* високий), натомість слабозрозумілі й розвинені політичні системи диференціюються співмірно зі своїм рівнем політичної інституціоналізації. Формулою визначення політичної стабільності є відношення інституціоналізації до участі: «Із зростанням політичної участі також має зростати складність, автономність, адаптивність та внутрішня упорядкованість політичних інституцій суспільства задля підтримки політичної стабільності»²¹⁶. Застосування пропорції «політична інституціоналізація / політична участь» дозволяє Гантінгтону запропонувати ще одну типологію політичних систем – у тих випадках, коли рівень участі бере гору над рівнем інституціоналізації, формуються преторіанські системи (цей термін залучив до наукового обігу американський дослідник Д.Рапопорт у своїй дисертації, захищеній у 1960 році в університеті Каліфорнії, Берклі), натомість у ситуаціях перевищення

---

²¹⁴ Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – К.: Критика, 2002. – С. 373.

²¹⁵ Див.: Ленин В.И. О праве наций на самоопределение // Избр. соч.: В 10 т. – М.: Политиздат, 1985. – Т. 6. – С. 123.

²¹⁶ Huntington S. Political Order in Changing Societies. – New Haven: Yale University Press, 1968. – P. 79.

темпів інституціоналізації над ритмами зростання участі виникають громадянські системи. Знов-таки не важко помітити, що вживання Гантінгтоном епітету «громадянський», беззмислове та вводить в оману, позаяк він розглядає у рамках цієї категорії конституційно-демократичні США, з одного боку, і СРСР, який він сам визначає як комуністичну диктатуру – з іншого. Гантінгтон навіть не вважає за доцільне задатися питанням, як феномен громадянства і антитетична йому за своєю природою ленінська система (остання базувалась на поєднанні раціональних, харизматичних та традиційних елементів) могли гармонійно допасовувати одне одного. Аналогічний висновок співмірний із Гантінгтоновим розумінням легітимності, яка ототожнюється ним із простою покорою. Американський вчений тим самим однаковою мірою віддаляється і від «безконфліктної» Парсонсової інтерпретації цього феномена, і від Веберового дискурсу, який наголошував вибірккову спорідненість примусу та добровільної згоди із пануванням, що передбачається легітимними відношеннями²¹⁷.

На цьому тлі підставовий висновок Гантінгтона про наявність масової та інституціоналізованої участі населення у політиці як в СРСР, так і в США виглядає цілком закономірним стосовно його засновків. Ця теза впливає зі своєрідної інтерпретації Гантінгтоном поняття політичної участі, яку він розуміє не у термінах волюнтаристської дії (якщо скористатись концептуальним словником Парсонса), а як здатність політичних інституцій контролювати колективні дії у раціональний спосіб. Однак питання, хто саме визначає критерії раціональності, які аж ніяк не мають апіорного характеру, знаходиться поза дужками аргументів американського вченого. Відповідно, «участь народних мас у політиці не обов'язково означає їхній контроль над урядом»²¹⁸. Саме така недовіра до творчого потенціалу соціальної дії – недовіра, яка є дзеркальним відображенням ентузіазму теоретиків лівого спрямування, які саме у «живій творчості мас»²¹⁹ знаходять відповідь на питання

---

²¹⁷ Показовим є слушне спостереження Дж.Поггі про природу легітимності за нинішніх умов: «...Моральний ідеал, який і забезпечує легітимацію модерної держави, полягає у приборкуванні (курсив мій. – П.К.) влади за допомогою деперсоналізації її втілення» (Poggi G. The Development of the Modern State: A Sociological Introduction. – Stanford: Stanford University Press, 1978. – P. 101).

²¹⁸ Huntington S. Political Order in Changing Societies. – New Haven: Yale University Press, 1968. – P.89.

²¹⁹ За спостереженнями М.Буравого високий рівень самостійної мобілізації шахтарів Воркути якоюсь мірою компенсував занепад публічних інституцій: «Шахтарі не могли подолати домінуючу тенденцію, якою стала «економічна інволюція», але надзвичайно високий рівень їхньої мобілізації уповільнив темпи занепаду та надав спільноті більше часу

про джерело «прогресивних» соціальних змін – спонукає Гантінгтона ототожнювати інфраструктурні та деспотичні виміри влади, з одного боку, та ідентифікувати більшу ефективність деспотичного примусу із модернізацією, з іншого²²⁰. За такого підходу питання про агента процесу модернізації – чи є ним абсолютистський монарх, безособові інституції ліберальних режимів або ж безособово-харизматична лєнінська партія – втрачає будь-яку релевантність.

Отже, як бачимо, реальною основою Гантінгтонової типології стає абсолютизована ним стабільність – саме вона робить політику громадянських систем передбачуваною всупереч хаотичності преторіанських режимів, які навіть розглядаються як такі, що не піддаються суворому концептуальному аналізу через свою нестабільність. В очах Гантінгтона найсуттєвішою вадою преторіанських режимів є створення ними умов для мобілізації індивідів та груп за одночасної неспроможності забезпечити адекватну потребам масової участі соціалізацію.

Моя полеміка з Гантінгтоном не має на меті повністю заперечити слухність його міркувань про доцільність зосередженості – як наукової, так і практично-політичної – на феномені політичного порядку. Подібна дослідницька / політична стратегія може бути виправданою за умови свого адекватного застосування. У своїй розвідці, присвяченій аналізу політичної ситуації у В'єтнамі кінця 60-х років XX століття та впливу американської збройної участі на цей конфлікт, Гантінгтон демонструє, у який спосіб його теорія може застосовуватись до аналізу політичного порядку у конкретному суспільстві, що змінюється. Передусім Гантінгтон

для пристосування до нових умов» (цит. за: Evans P. *Government Action, Social Capital, and Development: Reviewing the Evidence on Synergy* // *Sate-Society Synergy: Government and Social Capital in Development*. – Berkeley: PIAS, 1997. – P. 207).

²²⁰ Американський соціолог британського походження М.Манн, який є автором дистинкції між деспотичними й інфраструктурними вимірами влади – перший тип означає владу державних еліт над суспільством, натомість другий означає здатність держави проникати та централізовано координувати суспільство за допомогою своєї інфраструктури – справедливо зауважив, що тоталітарні режими (нацистська Німеччина та СРСР) частково принесли інфраструктурний вимір у жертву деспотичному, що обмежило їхню здатність до соціальної мобілізації під час Другої світової війни у порівнянні з ліберальною Великою Британією, легітимність держави якої спиралась на принципи участі (див.: Mann M. *States, War and Capitalism: Studies in Political Sociology*. – Oxford: Blackwell, 1988. – P. 7-8). Я використав Маннову концепцію, аналізуючи випадок сучасної України (див.: Kutuev P.V. *Between Modernity and Neopatrimonialism: The Development of the State and Political Society in Contemporary Ukraine* // *Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія»*. Серія: Політичні науки. – 2001. – Т. 19. – С. 23-30). Власне, Манн убагає у конфлікті між деспотичними імперіями і недеспотичними містами-державами (який особливо інтенсивно фіксувався впродовж першого тисячоліття до н.е.) віддзеркалення певної історичної закономірності: держава втрачає монополію на використання організаційних прерогатив, які забезпечували їй владу над суспільством.

виразно формулює низку оригінальних гіпотез, які підтвердились подальшим перебігом подій, верифікуючи, таким чином, окремі положення його теорії. Гантінгтон уважав, що успіх Національного фронту визволення (НФВ) Південного В'єтнаму ґрунтувався не на економічній депривації населення, а на його політичній депривації, тобто «відсутності ефективної структури влади»²²¹. На перший погляд, позиція Гантінгтона ідентична з поглядами представників першої фази дослідницької програми модернізації – останні також розглядали організаційний вакуум як чинник популярності В'єтконгу. На відміну від своїх попередників, які вважали, що спонсорований спільними зусиллями урядів США та Південного В'єтнаму процесу модернізації позбавить партизанський рух соціальної бази, Гантінгтон реалістично поставив під сумнів можливість повалення влади НФВ у сільській місцевості. Водночас він зауважив, що безпосередня участь американських збройних сил у війні впродовж 1965–1968 років спричинила масову міграцію (приблизно 3 млн. осіб) сільського населення до міст, де новоприбулі опинялись під «егідом» сайгонського уряду. Така «революція урбанізації»²²² позбавляла НФВ можливості успішної реалізації маоїстської стратегії, яка передбачала ізоляцію міст за допомогою сільського населення. На думку Гантінгтона, наприкінці 60-х років минулого століття ситуація у В'єтнамі зайшла у глухий кут, і її не можна було розв'язати силою: НФВ був неспроможний здійснити успішну революцію, яка б охопила міста, а сайгонський режим був не в змозі поширити свій контроль поза містами. Звідси випливав логічний висновок – утім, проігнорований оптимістично-агресивно налаштованими представниками американського «військово-політичного

---

²²¹ Huntington S. The Bases of Accommodation // Foreign Affairs. – 1968. – Vol. 46. – № 4. – P. 644.

²²² Гантінгтон у жодному випадку не сприймав цей процес як іділію: «Швидка урбанізація призводить до соціальної дислокації та політичної нестабільності у містах. Утім, ці соціальні та політичні негаразди є дрібницями у порівнянні із тим, що могло б трапитись у сільській місцевості за відсутності подібної урбанізації» (Huntington S. Political Order in Changing Societies. – New Haven: Yale University Press, 1968. – P. 299). Гантінгтон вважає, що ніщо не може перевершити ступінь революційності ситуації, за якої селянин не лише усвідомлює самий факт своїх страждань, але й розуміє, що подібний стан речей можна виправити (Huntington S. Political Order in Changing Societies. – New Haven: Yale University Press, 1968. – P. 298). У цілому ж, якщо мотто американських військових у в'єтнамській війні лаконічно сформулював генерал К.Лемей: «Ми заженемо їх (в'єтнамців. – П.К.) бомбардуваннями до кам'яного віку», то представники дослідницької програми модернізації в особі Гантінгтона вважали, що бомбардування приведуть до модернізації В'єтнаму, хай і насильницької.

комплексу» – що єдиною можливістю мирного розв'язання конфлікту у В'єтнамі є залучення НФВ до політичного процесу за допомогою участі цієї організації у виборах (спершу на місцевому, а пізніше і на національному рівні).

Можлива перемога НФВ, хоча і сприймалась Гантінгтоном як небажаний результат, все ж таки була привабливішою альтернативою у порівнянні з вакуумом влади, який створював живильний ґрунт для успішної революції радикально-маоїстського штибу. Парадоксально, але погляди Гантінгтона на антиреволюційну, стабілізуючу роль лєнінських рухів та режимів збігаються з оцінкою функції «соціалістичних» режимів теоретиками світ-системного аналізу. Так, для Валерстайна СРСР був лише «агентом впливу» гегемона ядра капіталістичної світ-системи, який допомагав США блокувати революційні рухи третього світу.

3.5. Політичний порядок versus демократія: дилеми С.Гантінгтона

Гантінгтон розглядає соціальні революції як феномен, притаманний саме модернізації: революції не зустрічаються ані у традиційному, ані у високомодерному суспільстві. Подібно до інших форм насилля та нестабільності, революції з найвищою ймовірністю трапляються у суспільствах, у яких політична модернізація / розвиток відстають від соціально-економічних змін. Сприймаючи феномен революції майже виключно у політичних термінах («революція – це швидка, фундаментальна та насильницька внутрішня зміна у панівних цінностях та міфах суспільства, у його політичних інституціях, соціальній структурі, лідерстві та діяльності й політиці уряду»²²³), Гантінгтон водночас схильний оцінювати цілком реалістично-реформаторські цілі суспільної трансформації (такі, як досягнення національної гідності та соціального прогресу) як утопічно-революційні²²⁴. Сприйняття реформаторських

---

²²³ Huntington S. Political Order in Changing Societies. – New Haven: Yale University Press, 1968. – P. 264.

²²⁴ Гантінгтон також пов'язує поширення революційної діяльності із діяльністю студентської спільноти: «У рамках традиційних політичних систем університет у столичному місті зазвичай є центром заколотів та ворожого ставлення до режиму» (Huntington S. Political Order in Changing Societies. – New Haven: Yale University Press, 1968. – P. 369). Однак ця ідея у жодному разі не може претендувати на оригінальність, позаяк вже Гоббс не виказував сумнівів щодо плекання революції університетами: «Центр повстання (проти Карла I. – П.К.),

програм у якості утопій укорінене у його «підозрілому» ставленні до демократії як механізму контролю громадськості за діями політичних інституцій. Утім, Гантінгтону варто віддати належне з огляду на його «послідовність» – він не лише вважає, що демократичні інституції породжують нестабільність у суспільствах, що модернізуються, але й трактує «надлишок» демократії як чинник кризи врядування вже модернізованих західних суспільств, які «перевантажені» вимогами з боку громадян²²⁵. Неважко помітити, що демократія в очах Гантінгтона втрачає статус еволюційної універсалиї Парсонсового гатунку та стає ознакою не стільки модерності, скільки життєздатності традиціоналізму. В рамках подібної теоретичної системи координат американське суспільство концептуалізується як модерний соціум, що зберіг традиційні політичні інституції, притаманні Англії за доби монархів із династії Тюдорів. Політичною формулою Тюдорів було об'єднання функцій та розподіл влади; така сама тенденція спостерігається у сучасних США. Тому, з точки зору Гантінгтона, «тактика Генріха VIII або Єлизавети I стосовно парламенту мало чим відрізнялась від... тактики Дж.Кеннеді або Л.Джонсона стосовно конгресу»²²⁶, оскільки для американського дослідника «сьогодні Америка все ще має короля (в особі президента. – П.К.), натомість Британія – лише корону»²²⁷. Гантінгтон, таким чином, ототожнює модерні політичні спільноти, тобто об'єднання громадян, які, згідно з класичною Ренановою дефініцією, воліють мати спільне прийдешнє, з монархіями, що розбудовували абсолютистські режими, увіковічені А. де Токвілем під назвою «старий порядок». Ідентифікуючи політичну модерність із жорстко фіксованим набором інституцій, які сприяють посиленню централізації, Гантінгтон віднаходить реакційні тенденції навіть в американській революції: добровільне колоніальне ополчення, на його думку, представляло традицію, тим часом як постійна армія Георга III – яка включала також і значний контингент

як показує це повстання і як ви читали про інші, – це університети...» (Гоббс Т. Беремот, или Долгий парламент // Соч.: В 2 т. – М.: Мысль, 1991. – Т. 2. – С. 622).

²²⁵ Див.: Crozier M., Huntington S.P., Watanuki J. The Crisis of Democracy: Report on the Governability of Democracies to the Trilateral Commission. – N.Y.: New York University Press, 1975.

²²⁶ Huntington S. Political Order in Changing Societies. – New Haven: Yale University Press, 1968. – P. 119.

²²⁷ Huntington S. Political Order in Changing Societies. – New Haven: Yale University Press, 1968. – P. 115.

солдат, колишніх селян-кріпаків, яких *продавали* правителі німецьких князівств британському уряду – репрезентувала модерність²²⁸. Наголос на визначальній ролі формальної диференціації політичних функцій лідера правлячої партії, глави держави та керівника уряду, перетворює країну Рад упродовж нетривалого правління тріумвірату Брежнєв – Подгорний – Косигін на більш модерну політичну спільноту, ніж США, де президент частково об'єднує всі три функції²²⁹. В очах Гантінгтона домодерність інституції американського президентства посилюється тим, що його відповідником у європейській політичній історії є обмежений правом монарх доабсолютистської доби, натомість абсолютистський монарх – деміург модернізаційного процесу – стояв над законом.

---

²²⁸ Навіть без тіні іронії Гантінгтон називає президентські вибори 1963 року в Південній Кореї, на яких, спираючись на підтримку новоствореної Демократичної республіканської партії, переміг лідер військової хунти Пак Чон Хі, найбільш чесними в історії країни (див.: Huntington S. *Political Order in Changing Societies*. – New Haven: Yale University Press, 1968. – P. 260), і це при тому, що на попередній сторінці свого трактату американський дослідник у деталях аналізує, як саме ця партійна інституція створювалась: уряд військових спрямовував бюджетні кошти на розбудову партії, а роботу з її створення очолив колишній керівник ЦРУ Південної Кореї генерал Кім Чанг Піл, який уважно вивчав досвід партійного будівництва комуністів з Півночі та укомплектував партію найбільш здібними армійським офіцерами – кількості цих кадрів дорівнювала 1200 осіб (див.: Huntington S. *Political Order in Changing Societies*. – New Haven: Yale University Press, 1968. – P. 260). За такої масштабної нерівності стартових можливостей здобуття Пак Чон Хі перемоги з перевагою лише у 2% засвідчує не стільки факт дотримання демократичних процедур, скільки непопулярність військової диктатури.

²²⁹ Хоча Гантінгтон і звинувачує Сталіна у консолідації своєї персональної влади за рахунок інституційної когерентності та авторитету партії, ідеалізований образ постсталінської політичної системи як взірця легально-раціонального панування є далеким від реальності. Дослідження Й.Горлицького, спираючись на архівні дані, які стали доступними лише після розпаду СРСР, демонструє, що такий орган, як Політбюро, у період 1939–1952 років (тобто між XVIII і XIX з'їздами партії) насправді існував у трьох іпостасях: Політбюро *de jure*, обране XVIII з'їздом партії, яке однак, ніколи у повному складі не функціонувало, Політбюро зі Сталіним, яке включало лише частину членів Політбюро *de jure* – цей орган можна назвати Політбюро *de facto* – та Політбюро без Сталіна, яке здійснювало керівництво країною за відсутності вождя у Москві. Політбюро не лише формувало політику в найважливіших сферах суспільно-економічного й політичного життя та займалося кадровими питаннями, але й компенсувало особисту потребу Сталіна у спілкуванні. З огляду на «свій внутрішній механізм прийняття рішень та реальне членство, Політбюро в останні роки життя Сталіна мало характер гнучкої інституції, профіль якої, першою чергою, визначався схильностями та перевагами вождя. Водночас для тих, хто знаходився за межами цього внутрішнього кола, Політбюро залишалося носієм неперечного авторитету» (Gorlizki Y. *Stalin's Cabinet: The Politburo and Decision Making in Post-War Years* // *Europe-Asia Studies*. – 2001. – Vol. 53. – № 2. – P. 300). Незважаючи на безсумнівну трансформацію режиму після смерті Сталіна та спроби виробити більш формалізований механізм прийняття рішень, Гантінгтон значно перебільшує ступінь раціоналізації постсталінської системи. Його помилка не може пояснюватися самим лише браком архівних даних, вона криється у нездатності утилізувати Веберові поняття патримоніалізму та султанізму, чия евристичність підтвердили Джавітові студії ленінізму.

Послугуючись поняттям держави-зразка²³⁰, яке запропонував британський історик Дж.Кларк, Гантінгтон вбачає в абсолютистській монархії Бурбонів XVII століття взірець для інших правителів тієї епохи; у XVIII–XIX століттях аналогічний статус здобув британський парламентаризм. Заявивши про потребу аналізувати способи досягнення політичної стабільності за допомогою методів, подібних до досліджень економічного розвитку, які широко використовують статистичні дані та «об'єктивні» показники на кшталт ВВП на душу населення, Гантінгтон часто послугується економічною термінологією задля опису / концептуалізації соціально-політичних процесів. Відповідно, найактуальнішим завданням політичних систем країн третього світу стає *накопичення та концентрація* ними влади – але аж ніяк не її розпорошення. Тому для Гантінгтона «масова участь рухається пліч-о-пліч із авторитарним контролем»²³¹, а останній виступає інструментом боротьби централізму з традиційним плюралізмом. Демократія у країнах, що розвиваються, є для Гантінгтона лише залишком традиційного соціального й політичного плюралізму, тому політична модернізація і демократія виключають одне одного, адже пріоритетом має стати підвищення сукупного рівня влади у системі²³². Відповідно, у другій половині XX століття політичну формулу-зразок «новим державам», які постали на уламках колоніальних імперій, пропонували не Вашингтон, а Москва та Пекін, тобто однопартійні режими ленінського штибу²³³. Саме

---

²³⁰ КДжавіт пізніше використовуватиме це поняття у своїх студіях ленінізму, але з невідомих мені причин без посилання на джерело свого натхнення.

²³¹ Huntington S. Political Order in Changing Societies. – New Haven: Yale University Press, 1968. – P. 136.

²³² Див.: Crises and Sequences in Political Development / Ed. by L.Binder. – Princeton: Princeton University Press, 1971. – P. 140. «Дисципліна та розвиток крокують разом», – лаконічно та недвозначно окреслює свою позицію Гантінгтон (Huntington S. Political Order in Changing Societies. – New Haven: Yale University Press, 1968. – P. 24).

²³³ Кремль є «найрелевантнішою моделлю для багатьох країн, що модернізуються», – безапеляційно висловлюється Гантінгтон (Huntington S. Political Order in Changing Societies. – New Haven: Yale University Press, 1968. – P. 137). Американський дослідник Р.Такер у стилі, близькому до Гантінгтонового дискурсу про політичний занепад та нестабільність як висліди модернізації, пропонує поняття «призупиненої модернізації», яке описує результати випередження інтеграції диференціацією. Ці категорії є суголосними з Гантінгтоновими поняттями політичної інституціоналізації та участі, тому не дивно, що Такер вважає, що нерівномірний розвиток цих двох феноменів підвищує революційний потенціал суспільства (див.: Tucker R. The Marxian Revolutionary Idea. – L.: Allen and Unwin, 1970. – P. 112–122). Н.Смелзер, у своїй розвідці, вперше опублікованій у 1963 році, застосував аналогічну дихотомію, яка концептуалізувала конфлікт, що породжується модернізацією, у термінах нерівномірності темпів диференціації та інтеграції (див.: Smelser N. Essays in Sociological Explanation. – Englewood Cliffs: Prentice Hall, 1968. – P. 125–146).

ленінська партія здатна упоратись із першочерговими завданнями цих країн, тобто одночасною потребою у централізації політичних систем, диференціації структур та розширенні участі.

Але подібно до того, як перша фаза економічного зростання сприяє посиленню нерівності із послабленням цієї тенденції лише на пізніших стадіях, так і самий факт накопичення влади не гарантує ані її ефективного використання, ані її справедливого розподілу в рамках соціальної системи²³⁴. Гантінгтон не проводить чіткої різниці між деспотичною і інфраструктурною владою, хоча така дистинкція дає змогу відокремити оцінку успіху режиму у справі накопичення влади від аналізу ефективності її застосування. Через таку концептуальну заплітленість публіцисти та політики на пострадянських теренах час від часу звертаються до військової диктатури А.Піночета як прикладу позитивного внеску репресій до розвитку. Однак нестабільність, притаманна економічній динаміці Чилі доби авторитарного режиму, спростовує цю тезу: якщо за 7 років після військового перевороту (тобто у 1981 році) ВВП на душу населення у цій країні виріс на 569 доларів США, з 3561 до 4130 доларів США, то вже у 1983 році цей показник зменшується до 3199 доларів США (тобто падає, у порівнянні з показником останнього року перебування С.Альєнде при владі, наслідки політики адміністрації якого часто бездумно оцінюються як економічна катастрофа, на 362 долари США!)²³⁵. Промовистим виглядає досвід Китаю, де політична стабільність та швидке економічне зростання співіснують з політично репресивним режимом й неефективністю у таких сферах, як соціальна політика та захист довкілля²³⁶.

---

²³⁴ Див.: Kuznets S. Economic Growth and Income Inequality // *American Economic Review*. – 1955. – Vol. 45. – № 1. – P. 1–28; Chenery H. Structural Change and Development Policy. – N.Y.: Oxford University Press, 1979.

²³⁵ Див.: Przeworski A., Limongi F. Modernization: Theories and Facts // *World Politics*. – 1997. – Vol. 49. – № 2. – P. 162.

²³⁶ Детальніше про кризу китайської авторитарної моделі розвитку із присмаком наздогінних амбіцій див.: Иноземцев В.Л. Пределы «догоняющего развития». – М.: Экономика, 2000. – С. 214–232. За свідченням Л.Пая, китайські дослідники намагались наприкінці 80-х років минулого століття використати надбання американського суспільствознавства 60-х років задля захисту «неоавторитаризму» в Китаї як сприятливої політичної оболонки для ринкових реформ. Хоча Л.Пай і намагається відокремити позицію Гантінгтона та інших представників другої фази дослідницької програми модернізації, які вказували симпатії до авторитаризму, від поглядів китайських вчених, його заява, що Гантінгтонів наголос на інституціоналізації урядової влади задля політичного розвитку не мав нічого спільного із свавіллям китайського уряду (див.: Pye L. Political Science and the Crisis of Authoritarianism // *American Political Science Review*. – 1990. – Vol. 84. – № 1. – P. 17), непереконлива, позаяк важко уявити авторитарний режим, який був би законослухняним та орієнтувався б на універсальні норми й процедури.

Незважаючи на своє скептичне ставлення до апріорного застосування ідеї політичного розвитку та наголос на конфліктній природі політичного процесу, який часто продукує занепад, Гантінгтон, подібно до своїх численних колег – прибічників мислення у термінах модернізації, ігнорує вплив спадщини колоніальної залежності на сьогодення суспільств третього світу, уникаючи включення таких понять, як імперіалізм, неоколоніалізм або холодна війна до свого дискурсу²³⁷. Попри всю свою позірну евристичність, поняття держави-зразка гіпертрофує здатність країн, що розвиваються, до автономного вибору моделі політичного устрою та «модернізації», яку вони втілюватимуть, оскільки їхня самостійність обмежена економічною залежністю від зовнішніх сил. Вочевидь, було б помилковим ігнорувати роль ендегенних констеляцій соціальних і політичних сил у визначенні перебігу політичного розвитку та / або занепаду, які акцентує Гантінгтон, та надавати першорядного значення екзогенним факторам у дусі світ-системного аналізу, але суто ізоляціоністська інтерпретація «еволюції» національної держави не менш недоречна та малопродуктивна²³⁸. Як США, так і СРСР не просто слугували пасивними зразками соціально-політичного та економічного порядку й ідеологічних орієнтацій для країн третього світу (а також своїх «соціалістичних» сателітів у випадку СРСР), але й безпосередньо втручались у вибір моделей розвитку правлячими верствами залежних суспільств. Саме політика надпотуг стосовно

Гантінгтон приносить у жертву ідеологічним оцінкам своє найцінніше та найевристичніше надбання – реалістичне осягнення природи соціально-політичних інституцій. Врешті-решт, сам Гантінгтон не залишає дослідникам жодних підстав сумніватися щодо своєї індіферентності стосовно такої змінної, як демократичність режиму, відверто виголошуючи: «Як конституційні демократії, так і комуністичні диктатури належать до одного типу політичної системи, який базується на участі» (Huntington S. *Political Order in Changing Societies*. – New Haven: Yale University Press, 1968. – P. 89).

²³⁷ Подібний закид можна адресувати і Б.Муру, пояснювальна схема якого оминає фактор наявності або відсутності колоніальної передісторії у країн, що стають предметом його дослідницької уваги. Водночас самий список держав, які досягли модерну, згідно з Муровими критеріями, вказує на позитивний зв'язок відсутності колоніального минулого з просуванням шляхом модернізації: з восьми окремих суспільств, проаналізованих у «Соціальних витоках диктатури та демократії» (Англія, Франція, Німеччина, США, Китай, Росія, Японія та Індія), лише два – Індія та США – мали колоніальне минуле, причому у випадку США колоніалізм не спричинився до формування традиціоналістської (феодальної або бюрократичної) аграрної структури. На противагу Гантінгтону та Муру, С.Блек виокремлює колоніальне минуле як один із п'яти критеріїв, на основі яких він вибудовує свою власну типологію суспільств, яка ґрунтується на оцінці їхньої готовності до модернізації (див.: Black C. *The Dynamics of Modernization: A Study in Comparative History*. – N.Y.: Harper and Row, 1966).

²³⁸ Транснаціональні економічні зв'язки долають кордони національних держав, перетворюючи бразильське Сан-Паулу на найбільше промислове місто Німеччини (див.: King A. *Urbanism, Colonialism and the World-Economy*. – L.: Routledge, 1990. – P. 69).

третього світу в багатьох випадках ставала джерелом занепаду останніх, сприяючи, наприклад, диспропорційному розвитку збройних сил за рахунок інших інституцій, таких як політичні партії, профспілки, діловий сектор або навіть адміністративні органи держави. Така інституційна консолідація військових та зростання їхніх політичних амбіцій у країнах третього світу знаходились у різкому контрасті з політичною історією США та Великої Британії, позаяк ці країни рухались від обмеженого ліберального режиму до демократії за умови відносної слабкості своїх збройних сил²³⁹. Але для теоретиків Гантінгтонового гатунку, моделі розвинутого світу не поширювалися на світ, що розвивається. Приміром, представник другої фази дослідницької програми модернізації Л.Пай прагнув обґрунтувати погляд на військових як на силу, здатну підвищити ефективність виконання державою своїх адміністративних функцій, незважаючи на наявність емпіричних даних про реальне функціонування військових режимів, які суперечили цій моделі²⁴⁰. Подібний погляд експліцитно відкидав позицію першої фази дослідницької програми модернізації, яка проповідувала не лише бажаність та можливість, але й неунікненність проникнення західних принципів соціальної організації та цінностей до країн, що розвиваються. Гантінгтон і не виказував подібного недиференційованого захоплення роллю військових у політиці, розглядаючи специфічні форми участі збройних сил у процесі модернізації як вислід не стільки формальної організації армії, скільки соціально-політичних умов. Водночас він вважав, що у відсталому суспільстві роль військових загалом прогресивна (військові-реформатори в його очах набувають рис функціонального відповідника пуританськи налаштованих підприємців-протестантів Західної Європи²⁴¹), натомість у розвинутому – консервативна, ба навіть реакційна.

---

²³⁹ У випадку Британії малочисельність постійної сухопутної армії компенсувалась глобальною гегемонією її військово-морських сил.

²⁴⁰ Pye L. *Armies in the Process of Political Modernization* // *The Role of the Military in Underdeveloped Countries* / Ed. J. Johnson. – Princeton: Princeton University Press, 1962. – P. 89. Р.Пайс запропонував альтернативний підхід, який продемонстрував усю безпідставність ідеалізації ролі військових у політиці на матеріалі Африки (див.: Price R. *A Theoretical Approach to Military Rule in New States: Reference-Group Theory and the Ghanaian Case* // *World Politics*. – 1971. – Vol. 23. – № 3. – P. 399–430).

²⁴¹ Huntington S. *Political Order in Changing Societies*. – New Haven: Yale University Press, 1968. – P. 203. «Впродовж XX століття, – пише Гантінгтон, – професіоналізація офіцерського корпусу генерувала ще більшу відданість модернізації та національному розвитку...» (Huntington S. *Political Order in Changing Societies*. – New Haven: Yale University Press, 1968. – P. 203).

Гантінгтон справедливо підтверджує, що без сильних політичних інституцій суспільство не матиме у своєму розпорядженні засобів визначення та реалізації своїх загальних інтересів. Здатність творити політичні інституції є здатністю творити публічні інтереси. Публічні інтереси, за Гантінгтоном, не породжуються апіорним природним правом, вони також не є виявом волі народу; до цієї категорії можна віднести все те, що посилює урядові інституції. Публічні інтереси США або Великої Британії – це проста сукупність інтересів гілок влади політичних систем цих країн (тобто, президента, конгресу, верховного суду та корони, кабінету та парламенту відповідно). Тому для американського вченого відомий вислів «те, що добре для General Motors, добре і для Америки» має лише часткову істинність, натомість ступінь істинності судження «те, що добре для інституту президентства, добре і для Америки» значно вищий²⁴².

Гантінгтон цитує Аристотеля, який постулював, що найкращим державним устроєм є такий, що бере до уваги загальні інтереси, але робить фундаментально хибний висновок із засновка автора «Політики», розглядаючи принципово несумісні за своєю будовою політичні системи – американську, британську та радянську – в якості маніфестацій Аристотелевого ідеалу. Показово, що сам Аристотель був набагато чутливішим стосовно підставових відмінностей між хибними (тиранічними) і справедливими системами. У тому випадку, коли соціальна структура складається суто із заможних та незаможних верств, за одночасної маргіналізації середніх «класів», можливою є лише держава з рабів та панів. Пани не здатні підкорятися жодній владі, пануючи над усіма іншими як над рабами; натомість друга група взагалі не здатна панувати і підкоряється лише владі, яку чинять над рабами²⁴³. Тому цілком природно, що ідея Декларації незалежності про легітимність повалення несправедливого уряду не знаходить у Гантінгтона ніякого відгуку.

Безумовно, неможливо заперечити істинність позірного твердження про більшу адаптованість та життєздатність інституціоналізованих політичних систем у порівнянні із менш інституціоналізованими. Рівночасно неможливо погодитися із Гантінгтоновим зведенням публічних інтересів до емпіричних – хоча б і довготривалих – інтересівправлячих інституцій. За такого підходу, і сильна інституція президентства

---

²⁴² Див.: Huntington S. Political Order in Changing Societies. – New Haven: Yale University Press, 1968. – Р. 26.

²⁴³ Див.: Аристотель. Политика // Соч.: В 4 т. – М.: Мысль, 1984. – Т. 4. – С. 507.

в США²⁴⁴, і сильна комуністична партія Радянського Союзу однаковою мірою обслуговували інтереси відповідних суспільств у цілому. Гантінгтон обминає принципову різницю між легітимацією на основі представництва – випадок США – і легітимацією на основі визначення й реалізації політичними інституціями своїх окремих інтересів *vis-à-vis* суспільства. Не важко помітити, що Гантінгтонова спроба адаптувати до своєї теоретичної системи координат міркування Парсонса про розподіл влади в американському суспільстві, які теоретик соціальної дії та системи розвинув у полеміці із Міллсовою тезою про владну еліту, виявляється невдалою. Ідеальне суспільство американського вченого набагато ближче до візії марксистськи налаштованого Ч.Р.Мілса (яка, втім, в очах останнього, була хоча й похмурою, але репрезентативною картиною політичної системи США), аніж до поглядів фундатора структурного функціоналізму, який завжди підкреслював роль переваг (*commitments*) громадськості у визначенні цілей, заради яких відбувається мобілізація людських та економічних ресурсів підсистемою ціледосягнення.

Дослідження П.Еванса, Д.Старка та Л.Бруста переконливо демонструють, що автономні інституції держави здатні формувати ефективну політику лише за умови своєї соціальної вкоріненості, іншими словами, за наявності синергетичних взаємин між державою і суспільством²⁴⁵. Однак ототожнення легітимності інституцій із їхніми власними інтересами змушує Гантінгтона зробити логічний стосовно його засновків – але хибний, з точки зору відповідності реальності, висновок, що влада президента США «є похідною не від репрезентації ним класових, регіональних або масових інтересів, а радше від того, що він нікого (курсив мій. – П.К.) не репрезентує»²⁴⁶. Тип розвитку суспільства

---

²⁴⁴ Детальніше про цю інституцію та її взаємодію із законодавчою гілкою влади див.: Кутуєв П.В. Конгрес США в рамках президентської системи // Віче. – 2000. – № 1. – С. 153–159.

²⁴⁵ Детальніше див.: Evans P. *Embedded Autonomy. States and Industrial Transformation*. – Princeton: Princeton University Press, 1995; Evans P. *Government Action, Social Capital, and Development: Reviewing the Evidence on Synergy* // *Sate-Society Synergy: Government and Social Capital in Development*. – Berkeley: IAS, 1997. – P. 178–209; Stark D., Bruzst L. *Postsocialist Pathways. Transforming Politics and Property in East Central Europe*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1998.

²⁴⁶ Huntington S. *Political Order in Changing Societies*. – New Haven: Yale University Press, 1968. – P. 28. Прикметно, що концепція репрезентації, розроблена П.Бурдьє, нагадує Гантінгтонову теорію, але французький соціолог позначає такий стан речей протилежним – від'ємним – знаком. Гантінгтон робить лише поодинокі спроби ідентифікувати інтереси класових сил як основу політичних дій, пояснюючи, наприклад, повалення монархії у Бразилії переходом влади з рук цукрових плантаторів з північного сходу країни до кавових плантаторів та комерційних елементів Сан-Паулу та Ріо-де-Жанейро (див.: Huntington S. *Political Order in Changing Societies*. – New Haven: Yale University Press, 1968. – P. 202).

(більшою або меншою мірою революційний) залежить, головним чином, від рішень, які приймають політичні лідери та їхні опоненти – мешканці міст – такою є обмежена соціологічна формула Гантінгтона. Не треба бути ортодоксальним марксистом à la Н.Пулансас або Р.Мілібенд, аби зауважити безпідставність такого радикального відокремлення політичної влади від впливу соціальних класів, але подібне нехтування зв'язку між класами та поведінкою політичних еліт типове для дискурсу Гантінгтона²⁴⁷. На противагу своєму сучаснику Б.Муру, який увиразнює фашизм як окремий шлях до модерну, Гантінгтон взагалі не розглядає феномен нацизму – останній не вписується у його модель політичної модернізації континентальної Європи, яка, на думку американського автора, досягла раціоналізації влади та диференціації структур раніше, ніж США. І хоча Б.Мур, на мій погляд, надмірно перебільшив модерність фашизму, адже останній являв собою синтез модерних елементів (переважно інституційно-технологічних) із етосом відчаю, породженого суспільними катаклізмами початку ХХ століття, його підхід вигідно відрізняється від Гантінгтонового своєю багатовимірністю, яка враховує далекосяжні наслідки взаємодії основних суспільних груп домодерного суспільства для майбутніх політичних конфігурацій: класу землевласницької аристократії, селянства, міської буржуазії та бюрократії.

Що ж стосується питання про взірцеву наближеність конкретного суспільства до політичного ідеалу Гантінгтона, то таким соціумом могли б бути Афіни доби Перікла. Цей поліс, зберігаючи демократичні процедури, хоча й патерналістського стибу – політичну участь для вільних громадян – водночас підкорявся одноосібному авторитету правителя, тобто, виявляв високий ступінь інституціоналізації. Але вже Плутарх не мав сумнівів щодо усієї згубності подібної політики у довготривалій перспективі: задля збереження аристократичного по суті державного устрою, який лише мав назву демократії, «Перикл привчив народ до клерухій, отримання грошей на видовища, отримання винагород; внаслідок цієї поганої звички народ із скромного та працелюбного... став марнотратним та норовистим»²⁴⁸. З точки зору теоретичних витоків,

---

²⁴⁷ Як слушно зауважив М.Буравой у полеміці із прибічниками елітного потрактування переходу до капіталізму в постленінському контексті як процесу, що запроваджується з гори, з точки зору класової перспективи ініційований з гори (made from above) означає виштовхнутий знизу (shouldered from below) (див.: Burawoy M. Neoclassical Sociology: From the End of Communism to the End of Classes // American Journal of Sociology. – 2001. – Vol. 106. – № 4. – P. 1105).

²⁴⁸ Плутарх. Избранные жизнеописания : В 2 т. – М.: Правда, 1990. – Т. 1. – С. 291.

погляди Гантінгтона є новітньою версією ідей Гоббса, який сконструював «ідеальний тип» законослухняного та продуктивного члена політичної спільноти: «добродетельність підданого полягає у послушанні перед законами держави. Підкорятись законам держави – це справедливість, тобто закон природи і, відповідно, громадянський закон у всіх народів. Ніщо не є несправедливістю, якщо воно не суперечить закону. Таким же чином покора перед законом є розсудливість підданого, оскільки без такої покори держава (яка являє собою безпеку та захист кожного підданого) не може існувати. ...Розсудливість чесних людей полягає також у справедливому та поміркованому збагаченні...»²⁴⁹

Утім, було б недоречним відкидати Гантінгтонові концептуальні вибудовання лише на підставі його антидемократичних інтенцій. У багатьох випадках скептицизм цього дослідника щодо перспектив та наслідків демократизації ґрунтується на історичному досвіді політичного й соціального розвитку, а сьогодні потверджується тенденціями еволюції постленінських суспільств²⁵⁰. На Заході процес надання виборчих прав дедалі ширшим сегментам населення – спершу білим чоловікам, незалежно від їхнього майнового та освітнього стану, а пізніше жінкам / національним / расовим меншинам – відбувався поступово впродовж відносно тривалого часу. Навіть у випадку сконденсованої політичної історії США процес *формального* залучення усіх індивідів незалежно від раси та статі до політичної спільноти закінчився лише у 1920 році, водночас надання змістовних виборчих прав усім громадянам незалежно від кольору шкіри далеко від повної реалізації, попри здійснення «прориву» рухом за громадянські права у 50–60-х роках минулого століття. Незважаючи на формально-універсальне виборче право, яке характеризує пострадянські суспільства, ми спостерігаємо феномен виключення певних груп – які визначаються на основі майнових, гендерних, вікових, національних ознак – з процесу змістовної участі, яка здатна впливати на прийняття рішень²⁵¹. Гантінгтон та плеяда дослідників, які поділяли його скептичний прагматизм, витіснили на певний час панглосівський оптимізм щодо перспектив

---

²⁴⁹ Гоббс Т. Бегемот, или Долгий парламент // Соч. : В 2 т. – М.: Мысль, 1991. – Т. 2. – С. 618.

²⁵⁰ Цей висновок переважно дотичний країн, які підпадають під дію Геллнерової категорії сімдесятирічних ленінських режимів.

²⁵¹ Модель змістовної участі набуває різних назв у демократичній теорії: від змістовної (substantive) до дискусивної та дорадчої (deliberative) демократії. Надзвичайно інформативний огляд практик політичного устрою такого гатунку міститься у журналі «Economist» (див.: Full Democracy // The Economist. – 1996. – 1996. – 21 December. – P. 3–14).

модернізації, карикатурно персоніфікований Ростоу. Водночас Гантінгтон у манері, традиційний для більшості теоретиків модернізації, часто робить свій аналіз додатком до Realpolitik. Відверто визнаючи, що у протистоянні з Радянським Союзом більшість країн під владою традиційних монархій опинилася на боці США, Гантінгтон сподівався, що за підтримки Америки монархічні автократії зможуть уникнути «революції, хаосу, нестабільності або радикально націоналістичних режимів»²⁵². Збереження та стабільність цих режимів мали сприяти захисту американських інтересів, позаяк майже чверть світового видобутку нафти у 60-ті роки XX століття припадала на абсолютистські монархії. Гантінгтон наголошує, що здатність монархій, які модернізуються, послідовно проводити радикальні реформи перевищує потенціал націоналістичних режимів, що прийшли до влади внаслідок перемоги над західним імперіалізмом. Не маючи у своєму розпорядженні «переваг» модерної легітимності, яка спирається на демократичні процедури, монархії змушені потверджувати свою дієздатність, а відтак і право на існування за допомогою ефективної політики. Тим самим вони немов прямують шляхом просвітницького деспотизму XVII–XVIII століть та монархів-реформаторів XIX століття. Щоправда, ретроспективний погляд на модернізаторські досягнення монархій XX століття дає підстави твердити, що Гантінгтонові сподівання у цілому не справдилися; найяскравішим прикладом слугує доля іранського режиму, поваленого фундаменталістським релігійним рухом. Тим самим спроба повторення політики «захисної модернізації»²⁵³, як Гантінгтон доречно називає реформи згори, ініційовані монархами у XIX столітті внаслідок військових поразок, у XX столітті скінчилась такою самою невдачею, як і зусилля більшості необмежених правителів позаминулого століття. Врешті-решт, той факт, що «доба імперій», як називає період з 1875 до 1914 року Е.Гобсбаум, не пережила потрясінь Першої світової війни, є вельми промовистим щодо здатності автократичних монархій адаптуватись до імперативів модерну. Падіння Китайської імперії у 1911 році розпочало процес поступового зникнення династичних імперій з політичної карти світу. Невдовзі Австро-Угорщину,

---

²⁵² Huntington S. *Political Order in Changing Societies*. – New Haven: Yale University Press, 1968. – P.153.

²⁵³ «Політична модернізація, – афористично висловлюється Гантінгтон, – таким чином, часто породжується військовою поразкою» (Huntington S. *Political Order in Changing Societies*. – New Haven: Yale University Press, 1968. – P. 155). Гантінгтон ще раз виказує свою симпатію до авторитарних методів керування суспільними трансформаціями, ототожнюючи модернізацію із централізацією; остання, своєю чергою, має підвищувати шанси на військовий успіх.

Німеччину, Росію та Оттоманську Порту спіткала доля Піднебесної. Сьогодні у світі залишився тільки один монарх із титулом імператора, за умови виключення з розгляду монархів, які є носіями титулу султана; це японський «Син неба». Апріорно приписуючи монархам модернізаційні інтенції, Гантінгтон повністю ігнорує Веберові спостереження щодо неможливості для монарха, який не спирається на підтримку політичної організації, здійснювати ефективний контроль за бюрократією. Політичні амбіції монарха можуть становити – і, як продемонструвала історія, такі становлять – загрозу не лише його правлінню, але й існуванню держави як такої. Єдиним можливим шляхом подолання подвійної загрози узурпації панування бюрократією та монархічного свавілля для Вебера було посилення ролі парламенту, здатного впровадити у життя принцип підзвітності чиновництва політичним лідерам, які обираються²⁵⁴.

Проведений аналіз дає цілком легітимні підстави для інтерпретації позиції Гантінгтона як такої, що виправдовує жертвування демократією заради інших цілей розвитку, які отримують пріоритетніше місце в ієрархії американського вченого (найвищою серед цих цілей стабільно залишається політична стабільність). Однак, як уже зазначалося, така мало не маніакальна фіксація на стабільності за рівночасної зумисної неуваги до проблеми легітимності може призвести до протилежного результату, тобто підривати стабільність. Така думка має певний сенс, причому як стосовно країн третього світу, так і стосовно американського суспільства: Гантінгтонів заклик на підтримку стабільності за будь-яку ціну виправдовує розростання «держави національної безпеки»; остання ж, з точки зору В.Гадсона, становить чи не найбільшу загрозу сьогоденній американській демократії²⁵⁵.

Усі ці критичні зауваження не мають на меті заперечення наукової цінності Гантінгтонової концепції інституціоналізації, яка, за умови її адекватного застосування, може стати у пригоді як потужний інструмент соціологічного аналізу. Хоча сам Гантінгтон не спромігся скористатися із власної концепції політичного занепаду при аналізі СРСР, ідеалізуючи інституційні переваги ленінізму, це завдання успішно реалізував З.Бжезинський. Досліджуючи радянську політичну систему, З.Бжезинський

---

²⁵⁴ Див.: Weber M. *Economy and Society. An Outline of Interpretative Sociology* / Ed. by G.Roth, C.Wittich. – Berkeley: University of California Press, 1978. – P. 1406.

²⁵⁵ Див.: Hudson W.E. *American Democracy in Peril. Seven Challenges to America's Future*. – Chatham: Chatham House Publishers, 1998. – P. 275–276.

дійшов обґрунтованого висновку, що в СРСР політична дегенерація заступила інституціоналізацію, позаяк набули поширення такі явища, як погіршення якості суспільного таланту, рекрутованого до керівних позицій, конфлікти всередині верхівки партії у поєднанні з її нездатністю визначати й інституціоналізувати цілі політичної системи, а також посилення організованих груп інтересів у радянському суспільстві²⁵⁶.

Висновки

Отже, Гантінгтон гатунку 1960-х років багато в чому ігнорує Веберові осягнення у царині політичної соціології, хоча саме ця традиція пропонує адекватні категорії для аналізу феноменів, які ставали каменем спотикання для американського дослідника (передусім використання поняття султанізму могло б допомогти йому демістифікувати загадку преторіанських режимів²⁵⁷). Натомість упродовж останніх двох десятиліть погляди Гантінгтона набувають рис «вульгарного» веберіанства²⁵⁸, повторюючи найгірші вади представників протилежного, марксистського, табору. Так, один із найпалкіших популяризаторів марксизму П.Лафарг зводив суть цього вчення до економічного детермінізму, таким чином власноруч позбавляючи себе інструментарію для диференційованішого аналізу класових сил капіталістичного суспільства. Попри усталене сприйняття навіть ортодоксально налаштованими марксистами буржуазії як конгломерату, певні сегменти якого здатні на революційну дію в союзі з пролетаріатом, він наголошував монолітність цього класу. У манері, теоретично протилежній, але методологічно подібній до Лафаргової, Гантінгтон розчиняє сплетіння соціокультурних відмінностей між суспільствами у концепції цивілізації. Остання набуває статусу аналогічного із поняттям суспільно-економічної формації у дискурсі,

---

²⁵⁶ Див.: Brzezinski Z. The Soviet Political System: Transformation or Degeneration? // Problems of Communism. – 1966. – Vol.15. – № 1. – P. 1–15.

²⁵⁷ Див.: Weber M. Economy and Society. – Berkeley: University of California Press, 1978. – P. 231–232; Sultanistic Regimes / Ed. by H.E.Chehabi, J.Linz. – Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1988.

²⁵⁸ Культурно-релігійне пояснення успіхів та невдач на шляху політичного розвитку та список цивілізацій вперше з'являються у Гантінгтоновій розвідці «Цілі розвитку», залишаючись сутнісно незмінними й у «Конфлікті цивілізацій» (див.: Huntington S. The Goals of Development // Understanding Political Development / Ed. by M.Weiner, S.Huntington. – Boston; Toronto: Little and Brown, 1987. – P. 3–32).

властивому прибічникам матеріалістичного розуміння історії, але легітимується за допомогою посилання на Веберову соціологію релігії, інтерпретовану в однобічно-«спірітуалістичному» дусі.

Закликаючи до мобілізації під проводом централізованої держави або масової партії, Гантінгтон проходить повз парадокс периферійної держави, зафіксований дослідником із Берклі Е.Яношем: мобілізація обмежених ресурсів з метою заохочення розвитку вимагає наявності сильної держави (високого ступеня інституціоналізації, висловлюючись мовою Гантінгтона²⁵⁹), водночас за відсутності демократичного контролю сильна – переважно з точки зору своєї деспотичної влади – держава часто перетворюється на інструмент здобуття ренти, яким одноосібно розпоряджається «політичний клас», зорієнтований на стандарти споживання вищих та середніх класів країн ядра²⁶⁰. Як наслідок економічне підприємництво з огляду на його прибутковість програвало політичному підприємництву, зосередженому на здобутті ренти. Політичне підприємництво ХІХ століття у Східній та Центральній Європі, яке процвітало завдяки підпорядкуванню економічного капіталу політичному за допомогою таких механізмів як патримоніальна держава та клієнталістські соціальні відносини, може розглядатись як рафінований попередник насильницького підприємництва теперішнього посткомуністичного світу. Така ситуація узгоджується із більш загальною гіпотезою, яку ще в 1960-х роках висунув Аптер і яка підтвердилася подальшим перебігом подій у соціалістичному таборі: мобілізаційні системи – Аптерів еквівалент авторитарних та тоталітарних режимів – продукують невизначеність, позаяк вони мають своїм опертям примус. Закономірним вислідом стають проблеми з координацією процесу модернізації, а у довгостроковій перспективі мобілізаційні системи стають неефективними через втрату джерел інформації²⁶¹.

Лауреат Нобелівської премії за 1998 рік А.Сен пропонує життєздатну альтернативу Гантінгтоновим поглядам на ієрархію цілей розвитку, відкидаючи спроби надати соціально-економічним поняттям

---

²⁵⁹ Прикметно, що слідуючи у фарватері панівного у 1960-ті роки стилю теоретизування, Гантінгтон майже не аналізує державу як таку, надаючи перевагу обговоренню феноменів на кшталт партій та політичних систем.

²⁶⁰ Див.: Janos A. *East Central Europe in the Modern World. The Politics of the Borderlands from Pre- to Postcommunism.* – Stanford: Stanford University Press, 2000. – P. 17.

²⁶¹ Див.: Apter D. *The Politics of Modernization.* – Chicago; L.: University of Chicago Press, 1965. – P. 421.

на кшталт «лібералізації», «правильних цін» та «відкритих ринків» статус «філософського каменя» алхіміків та захищаючи інтегрований багатовимірний підхід, який передбачає одночасний «прогрес» у різних напрямках. Сен реалістично зауважує, що «більш широкі підходи часто важче сприймати, ніж вузькоспеціалізовані реформи, які роблять окремі кроки»²⁶². За такого підходу стає можливою легітимна критика політики Китаю за порушення демократичних свобод, з одного боку, та Індії за неувагу до соціального забезпечення – з іншого. Водночас обмеження фронтальним протиставленням – таким собі інтелектуальним відповідником комінтернівської стратегії «клас проти класу» – ідей Гантінгтона і Сена було б контрпродуктивним. Набагато пліднішим є синтез обох підходів. Лише за умови поєднання високого ступеня інституціоналізації (Гантінгтонів лейтмотив) як передумови «цілераціональної» соціальної мобілізації та участі, з одного боку, і індивідуальної ініціативи та вибору (тематика Сена), з іншого, цілі розвитку стають предметом публічних дебатів та формулюються за допомогою змістовно-демократичних процедур, тобто демократія не ототожнюється з регулярним проведенням виборів, а розглядається також як процес участі громадськості у прийнятті рішень щодо політико-економічних пріоритетів. Більше того, подібний синтез дає змогу замінити як Гантінгтонів авторитарний ухил, так і Сенів наголос на індивідуалізмі більш зваженою оцінкою ролі спільнот у реалізації творчого потенціалу соціальної дії. Індійський штат Керала – до прикладу якого часто звертаються і Сен і Гантінгтон – завдячує своїми соціально-економічними успіхами розгалуженій мережі інституцій, які уможливають ефективне творення колективних благ, водночас така ефективність залежить від високого ступеня добровільної участі індивідів та груп у громадському житті спільнот. Таким чином, формула успішної політики розвитку передбачає не лише активну роль «Центру», який спонукає до трансформації, але й наявність автономних індивідів, здатних до колективної дії, яка дає змогу використати потенціал демократії, надавши їй реального, дорадчого змісту. Враховуючи той факт, що глобальні економічні «актори» (на кшталт ТНК) сьогодні діють як відповідники територіальних імперій минулого, над якими «ніколи не заходило сонце», індивід здатен робити вибір на користь своїх цінностей тільки за умови включеності до автономних спільнот, які уможливають

---

²⁶² Sen A. *Development as Freedom*. – Oxford: Oxford University Press, 1999. – P. 127.

волютаристську мобілізацію в рамках публічної сфери та не дозволяють перетворити демократію на триумф формалізму. Так само як наголос на значущості економічних операцій та важливості свобод, які мають стосунок до ринку не повинен затьмарювати той факт, що всі вони доповнюються свободами, укоріненими в інших, неринкових інституціях²⁶³, так і аналіз політичної динаміки вимагає уваги до неполітичних факторів.

Хоча назагал Гантінгтонові праці читаються як підручники з авторитарного врядування²⁶⁴, вони також містять численні адекватні осягнення проблем і викликів, що постають у процесі боротьби за політичну модернізацію суспільств на різних стадіях їхнього розвитку (або дегенерації). Не зайво у цьому зв'язку зауважити, що чіткість Гантінгтонових формулювань різко контрастує з термінологічною плутаниною, якої часто припускаються вітчизняні автори, які намагаються писати про проблеми модернізації²⁶⁵.

Повноцінне використання Гантінгтонової реалістичної візії політичної модернізації та занепаду можливе тільки за умови

---

²⁶³ Sen A. *Development as Freedom*. – Oxford: Oxford University Press, 1999. – P. 116.

²⁶⁴ Так, він схвально та з розумінням цитує прем'єр-міністра Ірану А.Аміні, який на початку 60-х років минулого століття заявив, що «парламенти – як гарні, так і погані – це перешкода реформам» (цит. за: Huntington S. *Political Order in Changing Societies*. – New Haven: Yale University Press, 1968. – P. 389). Гантінгтон цілком забуває Веберову максиму щодо природи сучасного політичного життя: «Незалежно від того, чи ми любимо чи ненавидимо парламентську політику, ми не можемо її позбутися» (Weber M. *Economy and Society. An Outline of Interpretative Sociology* / Ed. by G.Roth, C.Wittich. – Berkeley: University of California Press, 1978. – P. 1408). На початку 1990-х років Гантінгтон розглядав присутність американських військ у зоні Перської затоки як фактор, сприятливий для розвитку демократії у Кувейті, Саудівській Аравії, ба навіть Іраку (див.: Huntington S. *Democracy's Third Wave* // *Journal of Democracy*. – 1991. – Vol. 2. – № 2. – P. 15). Подальший перебіг подій яскраво продемонстрував, що наслідки як «пасивної» присутності американських військ у регіоні, так і їхньої «активізації» під час другої іракської кампанії є далекими від того, щоб утворити ефект «магічної кулі», яка, уразивши одного тирана (Саддама Хусейна), започаткує своєрідне «демократичне доміно» із сусідніх авторитарних режимів. Натомість «магічна куля», за влучним висловом К.Джавіта, дедалі більше нагадує отруйну стрілу, яка може уразити самого стрільця. Водночас Гантінгтон абсолютно справедливо наголошує ключову роль політичного спадку у визначенні того, яким шляхом рухається суспільство: у напрямку політичного розвитку чи політичного занепаду. Американський набуток політичної думки та практики не має універсальної релевантності, позаяк він витриманий у Локсовому дусі, пріоритизуючи проблему обмеження уряду, а його загальною формулою є вимога вільних та чесних виборів як основи політичної системи. Для Гантінгтона «вибори мають значення лише за умови існування певного рівня політичної організації. Проблема полягає не у проведенні виборів, а у створенні організації. У багатьох, якщо не в усіх, країнах, що модернізуються, вибори лише посилюють владу неконструктивних, а часом і реакційних сил, руйнуючи структуру публічної влади» (Huntington S. *Political Order in Changing Societies*. – New Haven: Yale University Press, 1968. – P. 7). Не просто конфліктне, а антитетичне сприйняття Гантінгтоном свободи й порядку змушує його розглядати взаємодію цих змінних як zero sum game, а відтак – надавати завданню з досягнення свободи вторинного статусу у порівнянні з творенням стабільного порядку.

²⁶⁵ Детальніше про ритуалізоване сприйняття модернізації та редукування її інтелектуального вмісту до культури див. Кутуєв П.В. *Ігри з модернізацією: хитрість розуму в дії?* // *Україна модерна*. – 2010. – Число 6. – С. 249-260.

унезалеження його дескрипцій від прескрипцій. Концепція політичного занепаду дає змогу залучити політичну складову до аналізу в категоріях розвитку недорозвитку та уникнути економічного детермінізму таких підходів, як школа залежності або світ-системний аналіз. Суттєві недоліки Гантінгтонової версії політичної модернізації є наслідком не стільки використання ним дихотомії «традиція – модерн», скільки його інтерпретації феномена модерну, яка недооцінює принципову роль автономії індивіда та суспільних сфер у розвитку цієї формації.

Гантінгтонове мислення у багатьох випадках часто нагадує не стільки тверезий академічний дискурс, скільки блазнювання. Соціальною функцією блазня є висловлення неприємних але істинних тверджень про світ, які рівночасно презентуються у шокуєче-неприйнятній формі. Руйнація конвенцій соціабельності та політичної коректності – за усієї своєї корисності з огляду на відмову від стереотипізованого мислення – має серед своїх імплікацій також і небажаний наслідок: умисно провокаційна постава, яка більше пасує юродивому, аніж досліднику, який оперує у системі координат дослідницької діяльності, визначених філософією науки М.Вебера та М.Полані, не стільки пояснює феномен «зіткнення цивілізацій», скільки наближає та заохочує таке зіткнення. Відтак, Гантінгтонові погляди мають доповнюватись перспективою, яка розглядає становлення модерну не лише як процес зростання централізації, але й як підвищення ступеня автономії суб'єкта. Як зауважили М.Волцер та Ш.Ейзенштадт, історичне значення страти англійського короля Карла І полягало не у вбивстві монарха, а в інституціоналізації механізму, за допомогою якого правителі перетворювались на підзвітних осіб²⁶⁶.

З огляду на той факт, що інституційний дизайн постленінської України поєднує елементи як традиційних, так і модерних політичних систем, а політична складова суспільної трансформації набуває рис занепаду / інволюції, завдання модернізації є як ніколи актуальним з точки зору визначення орієнтирів суспільно-політичних змін українського соціуму. Водночас залишається малоімовірним формулювання успішної політики модернізації за відсутності адекватної умовам та викликам українського суспільства теорії модернізації. Саме тут і стають у пригоді модифіковані Гантінгтонові концепції політичного розвитку та змін.

---

²⁶⁶ Див.: Eisenstadt S.N. The Paradox of Democratic Regimes: Fragility and Transformability // Sociological Theory. – 1998. – Vol. 16. – № 3. – P. 213.

Дотримуватися буржуазного стилю життя означало перейматися порядком, моральними чеснотами, ввічливістю, співпрацею, освітою, фінансовим успіхом, комфортом, повагою з боку інших, гордістю власними нащадками, але, понад усе, домашнім спокоєм та злагодою. В очах Конрада все це нагадувало рай.

Т.Вулф

Недорозвиток є неунікненним продуктом чотирьох століть капіталізму.

А.Г.Франк

РОЗДІЛ 4

РОЗВИТОК НЕДОРОЗВИТКУ АНДРЕ ГУНДЕРА ФРАНКА: ТЕОРІЯ ТА ІДЕОЛОГІЯ

4.1. Дискурс Андре Гундера Франка: ідеологія або теоретизування?

Вочевидь, у жодному разі не буде перебільшенням твердження, що дослідницька програма залежності та розвитку недорозвитку першою чергою асоціюється з іменем Андре Гундера Франка. Переважна більшість інших чільних dependentistas зосереджувалися на Латинській Америці (приміром, Ф.Кардозо, С.Фуртадо), натомість Франк пропонує справді глобальну перспективу, яка виходить за межі одного регіону й аналізує взаємодію усіх трьох світів у рамках єдиної світової системи. Запропонована у 60-х роках минулого століття, ця теорія революціонізувала погляди на чинники відсталості третього світу і навіть деякий час правила за «дороговказ» для лівих інтелектуалів, які

намагалися пояснити витоки такого недорозвитку та шукали шляхи його подолання. Хоча поняття недорозвитку використовувалося і представниками школи модернізації, Франкова інтерпретація була засадничо відмінною. Теоретики модернізації, витлумачуючи «underdevelopment», акцентували «development», тобто «розвиток», хоча і слабкий, натомість Франк зосередив свою увагу на приставці «under», яка мала чітко окреслити вектор руху залежних суспільств у протилежний бік від ідеалів розвитку. Саме тому традиційний переклад терміна «underdevelopment» як «слаборозвиненість» – варіант, яким послуговувалися в радянській науковій літературі – відповідає значенню цього поняття лише у контексті мислення у категоріях модернізації й абсолютно не передає пафос Франкової кериґми. Від інших соціологів, яким стала у пригоді концепція залежності, Франка відрізняє більша послідовність та відданість гіпотезі про розвиток недорозвитку як закономірний вислід панування першого світу над Рештою, що власне є визначальним для його інтелектуального горизонту. Всупереч Франку, такі дослідники, як Ф.Кардозо і Е.Фалетто, оперують поняттями як залежності, так і розвитку²⁶⁷, а американський соціолог П.Еванс назагал розглядав залежний розвиток на прикладі Бразилії і цей термін для нього не є оксимороном. Еванс сприймав феномен залежного розвитку як самостійну форму соціальних змін, що можуть ініціюватися державою, налаштованою на розвиток (developmental state)²⁶⁸. Як засвідчила подальша політико-ідеологічна та інтелектуальна еволюція Ф.Кардозо, його погляди гатунку 1960–1970-х років були не такими вже й несумісними з неолібералізмом: саме впродовж його президентства бразильська економіка досягла небаченої відкритості, й ця відкритість розцінюється деякими науковцями як джерело проблем, що постійно виринають у цій країні, позаяк вона консервує відносини залежності від ядра²⁶⁹.

Реконструкція та оцінка релевантності інтелектуального доробку Андре Гундера Франка можливі лише за рівночасної уваги до соціально-політичного контексту, в рамках якого функціонувала та функціонує дослідницька програма, яку він зафундував. Не можна також оминати

---

²⁶⁷ Див. їхній трактат: Cardoso F.E., Faletto E. *Dependency and Development in Latin America*. – Berkeley: University of California Press, 1979.

²⁶⁸ Evans P. *Dependent Development: The Alliance of Multinational, State, and Local Capital in Brazil*. – Princeton: Princeton University Press, 1979. – 384 p.

²⁶⁹ Див.: Rocha G.M. *Neo-dependency in Brazil* // *New Left Review*. – 2002. – № 16. – P. 5–33.

щільне переплетіння ідеології і наукового дискурсу у Франковій соціології розвитку недорозвитку. Врешті-решт, взаємодія двох гетерогенних вимірів соціального теоретизування спричинила перетворення його дослідницької програми на ідеологію. Відтак, я не можу обмежитися зведенням історії соціології до вивчення динаміки ідей *per se*, позаяк за такого підходу повністю нехтується заклик Р.Мертонна приділяти увагу *оточенню*, у якому ідеї виникають та функціонують. Корисним прикладом такого типу дослідження може слугувати реконструкція Ч.Каміком соціальних чинників, які вплинули на рішення Т.Парсонса *не включати* до «Структури соціальної дії» економістів-інституціоналістів, незважаючи на подібність їхньої аргументації до його бачення теорії соціальної дії²⁷⁰.

Навіть проста дескрипція доробку Франка є напрочуд складним та масштабним завданням через цілий ряд чинників. По-перше, не може не вражати розмаїтість наукових інтересів цього вченого, які охоплюють соціологію, економіку, глобальну макроісторію, археологію, міжнародну політичну економію та аналіз злободенних проблем сучасної політики. По-друге, навіть спроба політико-географічної ідентифікації Франка за такими звичними субкатегоріями національної держави, як громадянство та етнічність (у стилі – «англійський мислитель Герберт Спенсер» або «німецький соціолог Макс Вебер»), виявляється майже неможливою з огляду на його бурхливу біографію, яка беззаперечно має вибірккову спорідненість із теоретико-методологічним та ідеологічним спрямуванням інтересів Франка як науковця та політичного активіста. (Симптоматично, що українська Вікіпедія безапеляційно визначає Франка, як німецького мислителя, хоча він творив переважно англійською мовою, попри знання щонайменше 7 мов). По-третє, безпрецедентною є здатність Франка до продукування «іконоборчих» ідей і до радикальної ревізії власних поглядів у відповідь на зміни соціальних, політичних та ідеологічних умов (навіть суто кількісний аспект його продуктивності вражає: з 1955 до 1995 року він опублікував 36 книг, які перекладались дванадцятьма мовами, 160 розділів у книгах та понад 350 статей. У 1983 році індекс цитування статей Франка перевищив показник Нобелівського лауреата з економіки за цей рік Ж.Дебре²⁷¹). По-четверте,

---

²⁷⁰ Див.: Camic C. Reputation and Predecessor Selection: Parsons and the Institutionalists // American Sociological Review. – 1992. – Vol. 57. – № 4. – P. 421–445.

²⁷¹ Chew S.C., Denemark R.A. On Development and Underdevelopment // The Underdevelopment of Development: Essays in Honor of Andre Gunder Frank / Ed. by S.C.Chew, R.A.Denemark. – L.: Sage, 1996. – P. XIII.

не менш незвичайними були й залишаються сприйняття та оцінка Франкових ідей – від беззастережного захоплення і сліпого копіювання (насамперед це стосується статусу його теорії залежності та розвитку недорозвитку в ліворадикальному середовищі 60–70-х років минулого століття) до замовчування та ігнорування його доробку в американській академічній спільноті у той самий період. Навіть колишні Франкові колеги-співавтори (С.Амір, Дж.Аррігі, І.Валерстайн) свого часу прилучалися до хору нищівних критичних атак проти нього, бурхливо реагуючи у такий спосіб на пропозицію Франка зректися поняття капіталізм.

Але як я вже наголошував, Франк є унікальною фігурою в історії соціальної теорії. Він одночасно виступає і як фундатор дослідницької програми (він сформулював концепції розвитку недорозвитку, про яку йтиметься у цьому розділі, у 1960-х рр.), що стала підмурівком світ-системного аналізу (останньому присвячено Розділ 5 цієї книжки), так і підходу, що мав на меті перерости світ-системний аналіз та заснувати вповні нову парадигму соціологічної теорії сходацентричної світової системи (ці його ідеї датуються 1990-ми роками. Див.: Розділи 9 та 10 цієї книжки). Ба більше, один з класиків світ-системного підходу Джованні Аррігі – мислитель, про якого Г.Дерлуг'ян сказав, що він встиг зробити все за свою інтелектуальну кар'єру²⁷² – свою останню книжку «Адам Сміт в Пекіні» присвятив Франкові²⁷³. Дж.Аррігі так висловлювався про Франка: «Гундер доводив мене до кипіння. Якщо він щось винаходив, то обов'язково доводив ідею до абсурду. Але ідеї у Гундера були настільки важливими, що з ними треба було працювати»²⁷⁴.

Андре Гундер Франк народився у 1929 році у родині відомого німецького письменника Леонгарта Франка. Твори його батька неодноразово видавалися у Радянському Союзі, він також був лауреатом Національної премії НДР. Л.Франку належить автобіографія «Серце б'ється зліва», яка надихнула колишнього члена керівництва німецьких соціал-демократів О.Лафонтена на написання мемуарів з аналогічною назвою.

---

²⁷² Дерлуг'ян Г. Джованні Аррігі, 1937–2009. Человек, успевший все сделать. Некролог учителю // Прогнозис. – 2009. – № 1. – С. 234–237.

²⁷³ Див. мою рецензію на цю книжку: Кутуев П. Адам Смит меняет прописку: Размышления над книгой Джованни Арриги «Адам Смит в Пекине: Что получил в наследство XXI век» // Газета 2000. – 2011. – 13–19 мая. < http://www.2000.ua/v-nomere/aspekty/slovo/adam-smit-menjaet-propisku_arhiv_art.htm>.

²⁷⁴ Цит. за: Дерлуг'ян Г., Харрис К. Эволюция командных высот капитализма: Венеция – Амстердам – Лондон – Нью-Йорк // Арриги Дж. Долгий двадцатый век: Деньги, власть и истоки нашего времени. – М.: Издательский дом «Территория будущего», 2006. – С. 24.

Через принциповий пацифізм Л.Франка (першу світову війну він провів в еміграції у Швейцарії) одразу ж після приходу А.Гітлера до влади він та його родина були змушені залишити Німеччину, потрапивши врешті-решт до США у 1940 році. Після закінчення школи та коледжу А.Г.Франк вступає до Чиказького університету на докторську програму з економіки, де його викладачем з економічної теорії був Мілтон Фрідмен²⁷⁵. Утім, взаємодія з майбутнім фундатором Чиказької школи не спричинилася до навернення Франка до ортодоксально-ліберального символу віри: попри успішно складені менш як за рік іспити, він отримує листа від адміністрації учбового закладу із пропозицією припинити свої студії через свою «невідповідність» вимогам університету. Франк перевівся до університету штату Мічиган; там він пише магістерську роботу, яка доводила, що ефективність розміщення ресурсів нерозривно пов'язана з рівними можливостями щодо розподілу доходів. Незважаючи на схвальні відгуки викладачів з Мічигану, йому вдається захистити свій магістерський диплом у Чикаго лише з оцінкою «задовільно». Франк проводить 50-ті роки XX століття у Чиказькому університеті, де він співпрацює із науковим осередком, у якому зароджувалась парадигма модернізації – Дослідницьким центром з економічного розвитку та економічної культури (Research Center on Economic Development and Cultural Change) та його друкованим органом – журналом *Economic Development and Cultural Change*. Захистивши докторську дисертацію з економіки (її предметом була економіка сільського господарства України – Франку доручили займатися аналізом суспільно-економічного розвитку цієї республіки СРСР для потреб військового відомства США²⁷⁶), він у 1957 році повертається до Мічигану як викладач економіки. У своїй дисертації та одній із подальших публікацій Франк закладає підвалини теорії людського капіталу (офіційно репутація творця цієї теорії належить Т.Шульцу, який став лауреатом Нобелівської премії за цей внесок до економіки²⁷⁷).

---

²⁷⁵ Про ранні роки феномену, який пізніше стане Чиказькою школою див. інформативну розвідку: Van Horn R., Klaes M. *Chicago Neoliberalism Versus Cowles Planning: Perspectives on Patents and Public Goods in Cold War Economic Thought* // *Journal of the History of the Behavioral Sciences*. – 2011. – Vol. 47, № 3. – P. 302-321.

²⁷⁶ Див.: Frank A.G. *General Productivity in Soviet Agriculture and Industry: The Ukraine, 1928–55* // *Journal of Political Economy*. – 1958. – Vol. 66. – № 6. – P. 498-515.

²⁷⁷ Frank A.G. *The Underdevelopment of Development* // *The Underdevelopment of Development: Essays in Honor of Andre Gunder Frank* / Ed. by S.C.Chew, R.A.Denemark. – L.: Sage, 1996. – P. 23; Frank A.G. *Human Capital and Economic Growth* // *Economic Development and Cultural Change*. – 1960. – Vol. 8. – № 2. – P. 170-173.

У 1958 році Франк проходить тримісячне стажування у центрі міжнародних досліджень Массачусетського інституту технологій (MIT), де він познайомився з В.В.Ростоу – останній саме тоді розпочав роботу над своїм знаменитим «некомуністичним маніфестом», яким були «Стадії зростання». MIT був ще одним осередком, де розвивалася перша фаза дослідницької програми модернізації: Д.Лернер у 1958 публікує свою монографію «Традиційне суспільство, яке минає», а Д.МакКлеланд працював над книжкою «Суспільство, що базується на досягненні». Всі ці дослідники, за словами Франка, «перекладали цинічну ортодоксію холодної війни мовою евфемізмів ринково прийнятних соціально-наукових відповідей»²⁷⁸.

У 1960 році Франк здійснює подорож до СРСР під егідою американського Інституту міжнародної освіти та відвідує Москву і Київ. Утім, дискусія з українськими економістами щодо негативного впливу колективізації на сільське господарство України мала своїм наслідком те, що його друга подорож до країни, яка репрезентувала інший полюс ідеологічного протистояння у системі координат холодної війни, відбулася лише через 30 років. У 1961 році Франк залишає роботу в університеті штату Мічиган – у своєму листі-заяві про звільнення він написав, що не міг із чистою совістю продовжувати працювати у царині дослідження розвитку в США, позаяк наукова робота в американських університетах була лише частиною проблеми, але в жодному разі не її розв'язанням. У ретроспективному коментарі свого рішення Франк зауважує, що «вся сфера «розвитку» і переважна більшість пов'язаних із нею суспільних «наук» знаходилися під широким і глибоким впливом *ідеології* (курсив

---

²⁷⁸ Frank A.G. The Cold War and Me // Bulletin of Concerned Asian Scholars. – 1997. – Vol. 29. – № 3. – P. 80. Я піддав критичному аналізу засадничі припущення та ідеологічні орієнтири повоєнної теорії модернізації у своїй розвідці (див.: Кутуєв П.В. Класична парадигма модернізації в соціологічній теорії: критичний аналіз теоретико-методологічних та ідеологічних засад // Соціальні виміри суспільства. Збірка наукових праць. – К.: Інститут соціології НАН України, 2004. – Вип. 7. – С. 68–80). Не можна не відзначити, що попри свою різкість Франкова критика у багатьох аспектах мала рацію. Д.Блекмер у своєму детальному історичному дослідженні діяльності Центру міжнародних студій – дослідженні, яке ґрунтується на великій кількості архівних документів – визнає, що логіка фактів змушує його дати ствердну відповідь на такі три питання щодо діяльності центру: 1) чи впливав факт постановня центру у відповідь на потреби холодної війни на вибір методів та предметів досліджень його співробітниками; 2) чи не впливало останнє на те, що центр часом більше переймався здійсненням впливу на прийняття політичних рішень, аніж якістю досліджень; 3) чи мав зв'язок центру з ЦРУ негативні наслідки (див.: Blackmer D.L.M. The MIT Center for International Studies: The Founding Years 1951–1969. – Cambridge: The MIT Center for International Studies, 2002. – P. XII). Рівночасно, категоричність Франкових вердиктів унеможлиблює інкорпорацію релевантних вимірів дослідницької програми модернізації.

мій. – П.К.), хоча, імовірно, цей вплив був менш помітним. На них також позначилися холодна війна та «національні / імперіалістичні» інтереси... Загалом теорія «модернізації», яка ґрунтувалась на Веберовій соціології, у тому вигляді, в якому її переніс (до США. – П.К.) Парсонс, була, по суті, віддзеркаленням американської ідеології «доктрини Сінатри»²⁷⁹: роби це так, як хочемо ми; те, що добре для «General Motors», добре і для країни; а те, що добре для США, добре і для світу, зокрема для тих, хто хоче «розвиватися так, як це зробили ми»²⁸⁰. Активна участь ЦРУ в заколотах проти урядів третього світу (деякі з них були навіть демократично налаштованими) тільки поглиблювала переконання Франка у тому, що посилення на радянську загрозу лише правило за маскування імперіалістичних інтересів, які блокували, а не сприяли «розвитку» третього світу.

На підтвердження цих тез Франк цитує такі положення з «Доповіді комісії з оборонних суспільних та поведінкових наук», яку підготувала Рада з оборонних дисциплін Національної академії наук США у 1967 році: «Минув той час, коли збройні сили були задіяні лише у військових операціях. Відтепер їхніми завданнями є пацифікація, допомога, «битва ідей» тощо. Всі ці завдання вимагають розуміння з боку сільського і міського населення як у новій «мирній» діяльності, так і на полі бою. Міністерство оборони досягло значних успіхів у мобілізації підтримки групи визначних дослідників у галузі біхевіоральних наук у більшості дотичних ділянок»²⁸¹. Те, що викликало палку підтримку Ростоу та інших дослідників – прихильників дослідницької програми модернізації, яких К.Лейс називає «справжніми воїнами холодної війни», однозначно витлумачувалося Франком як продукт імперіалізму.

За Франком, як свого часу антропологія «народилась» у відповідь на потреби колоніалізму та імперіалізму, так і дискурс про розвиток став «дитям» неокolonіалізму та неоімперіалізму. Концепції розвитку еволюціонували «як інструмент нової повоєнної гегемонії США. ...Комуністична перемога китайських селян у 1949 році у країні, де проживала чверть людства, пробудила страх Божий у багатьох. Вони боялися її поширення або автохтонного повторення в Індії, яка щойно здобула незалежність, у Кореї, яка визволилася, або будь-де. Десять

---

²⁷⁹ Франка надихнула на таку назву фраза з однієї з пісень Ф.Сінатри.

²⁸⁰ Frank A.G. The Cold War and Me // Bulletin of Concerned Asian Scholars. – 1997. – Vol. 29. – № 3. – P. 80.

²⁸¹ Frank A.G. The Cold War and Me // Bulletin of Concerned Asian Scholars. – 1997. – Vol. 29. – № 3. – P. 81.

років по тому революція на Кубі поновила ті самі страхи»²⁸². Запропонувавши таку критику західних підходів до розвитку третього світу, Франк створив передумови для постання парадигми построзвитку, яка вповні пориває з ідеєю розвитку²⁸³.

Не приставши на пропозицію Лейпцігського університету ім. Карла Маркса обійняти посаду викладача історії Латинської Америки, умотивувавши це тим, що його знання як марксизму, так і Латинської Америки є недостатніми, Франк вирішує переїхати до однієї з країн третього світу для дослідження впливу західної теорії та практики розвитку на цю частину світу. Отже, у 1962 року Франк переїздить до Латинської Америки (він живе і працює головним чином у Бразилії, Мексиці та Чилі). Кілька років по тому Франк знову зіткнеться з обома полюсами ідеологічних екстремумів холодної війни: йому буде заборонено в'їзд до США (він все ще залишався громадянином ФРН, а тому потребував дозволу служби імміграції та натуралізації на перебування в США) на підставі його марксистських переконань та симпатії до поглядів китайської компартії на світову революцію. Сам Франк пізніше засвідчував, що у той період його знайомство з марксизмом було поверховим; що ж до політичних симпатій, то він і справді схилився у бік маоїстського Китаю, позиція якого стосовно «третього світу» виглядала прийнятнішою, тобто революційнішою. У 1967 році відповіддю на його запит про працевлаштування стала депортація Франка з Куби.

Теоретики модернізації розглядали боротьбу із «марксистським» впливом на країни третього світу як легітимне академічне завдання. Франк, своєю чергою, продовжував свою безкомпромісну критику американського істеблішменту (як політико-економічного, так і інтелектуального), відкидаючи будь-яку можливість підтримки «імперіалістичної» сторони у цій боротьбі ідей. Саме на 60-ті роки XX століття припадає розвиток теоретичного підґрунтя поглядів Франка – він формулює тези своєї широко популярної концепції «розвитку недорозвитку», яка пояснює «відсталість» третього світу як вислід колонізації Заходом решти світу.

Франк завжди чітко і послідовно висловлювався стосовно як своєї політичної орієнтації, так і завдань дослідницької роботи – остання мала

---

²⁸² Frank A.G. The Underdevelopment of Development // The Underdevelopment of Development: Essays in Honor of Andre Gunder Frank / Ed. by S.C.Chew, R.A.Denemark. – L.: Sage, 1996. – P. 21.

²⁸³ Я критично аналізую цей напрям у своїй статті: Кутуєв П.В. Чи потрібен розвиток після розвитку? Дискурс построзвитку в західній соціології розвитку і модернізації // Мультиверсум. Філософський альманах: Збірка наукових праць. – К.: Український центр духовної культури, 2003. – Вип. 32. – С. 149–159.

прислужитися справі революції в Латинській Америці та в усьому світі. Так, у передмові до збірки своїх статей «Латинська Америка: недорозвиток або революція» Франк проголошує, що ці «нариси виникли із спроби автора, як і мільйонів інших, асимілювати латиноамериканську революцію і те натхнення, яке вона знаходить у кубинській революції, чию славу десяту річницю я святкую, пишучи ці рядки»²⁸⁴. Саме через таку безкомпромісну заангажованість численні нариси Франка видавалися із затримкою або розповсюджувалися підпільно.

Працюючи в якості професора соціології та економіки в університеті Чилі в 1968–1973 роках, Франк активно пропагує соціалістично зорієнтовані реформи адміністрації С.Альєнде. Ретроспективно Франк оцінить політику Альєнде так: «З'ясувалося, що покращення показників рівності за допомогою перерозподілу доходів було не так уже й легко досягнути. Зміни у структурі запитів споживання не були закріплені у новій структурі виробництва. Таким чином, за винятком зниження безробіття, не відбулось зростання ефективності. Втім, рівні можливості та соціальний розвиток прогресували дуже швидко мірою того, як люди набували самоповаги до себе та здобували масову освіту. Політична участь та демократія розквітли як ніколи»²⁸⁵. Франк також прискіпливо переглянув засади своєї теорії залежності та розвитку недорозвитку і дійшов висновку, що попри дотеперішнє існування феномена залежності як об'єктивної реальності, теорія втратила свою корисність для політичної дії, зорієнтованої як на боротьбу із принциповими та безпосередніми ворогами, так і на соціалістичну революцію.

Підсумовуючи розвиток своєї теорії залежності у 1972 році у статті, яка побачила світ лише п'ять років по тому, Франк зауважив: «Я ніколи не був настільки нахабно-самовпевненим, аби називати себе марксистом; утім,

---

²⁸⁴ Frank A.G. *Latin America: Underdevelopment or Revolution. Essays on the Development of Underdevelopment and Immediate Enemy*. – N.Y.; L.: Monthly Review Press, 1969. – P. IX. Рівночасно варто пам'ятати, що революційні умовиводи з концепції залежності не є її єдиним логічним вислідом. Власне, одне з перших формулювань тези про нерівний обмін між «центром» і «периферією» та узалежненість «відсталих» країн від «індустріальних» належало профашистськи налаштованому румунському вченому й політику М.Манолеску, який був членом сенату від партії «Всі за країну» – правонаступниці ультраправої «Залізної гвардії» – та обіймав посаду міністра зовнішніх справ Румунії у 1940 році (див. детальніше: Love J.L. *Crafting the Third World: Theorizing Underdevelopment in Rumania and Brazil*. – Stanford: Stanford University Press, 1996).

²⁸⁵ Frank A.G. *The Underdevelopment of Development // The Underdevelopment of Development: Essays in Honor of Andre Gunder Frank / Ed. by S.C.Chew, R.A.Denemark*. – L.: Sage, 1996. – P. 32.

я не мав бажання і заперечувати заяви інших про мій марксизм»²⁸⁶, а тому критика Е.Лакло, який звинувачував Франка у відхиленні від марксистського канону, просто не влучила у ціль²⁸⁷. Цей висновок можна екстраполювати і на Франкове потрактування капіталізму – услід за Валерстайном він потверджував, що *differentia specifica* капіталізму полягає у способі обміну, а капіталістичний спосіб виробництва формується у відповідь на вимоги обміну. Франк свідомо не обмежує себе путами ідентифікації з конкретною парадигмою, натомість Валерстайн, у всякому разі, під час праці над своєю монументальною «Модерною світ-системою», усвідомлював себе як неомарксиста, що дає підстави для критики його ревізії Маркса.

Усупереч численним лівим інтелектуалам Заходу, Франк не був схильний до ідеалізації практики радянського ленінізму, який дуже часто дотримувався імперативів *Realpolitik* у своїх взаєминах із третім світом. На підтримку останньої тези Франк подає відповідь співробітника радянського посольства в Мексиці, який під час бесіди з Франком так відреагував на його запитання про чинники інтенсифікації радянсько-бразильських економічних відносин після встановлення військового режиму у Бразилії у 1964 році (переворот відбувся за підтримки ЦРУ): «*Business is business*» (Франк наголошує, що ці слова прозвучали англійською мовою, хоча розмова велася іспанською)²⁸⁸. Поведінка представників істеблішменту СРСР неодноразово вказувала суперечності між ідеальними і матеріальними інтересами – так, під час президентських виборів 1974 року у Франції посол СРСР здійснив офіційний візит до Ф.Ж.д'Естена, водночас проігнорувавши кандидата від комуністичної партії Франції та не надавши йому очікуваної моральної підтримки²⁸⁹.

Знайомство із майбутнім чільним представником світ-системного аналізу Дж.Аррігі посприяло долученню Франка до Кондратьєвих циклів, і він проголошує у 1972 році початок циклу Б (тобто, кризового)

---

²⁸⁶ Frank A.G. *Dependence Is Dead, Long Live Dependence and the Class Struggle: An Answer to Critics* // *World Development*. – 1977. – Vol. 5. – № 4. – P. 363.

²⁸⁷ Див.: Laclau E. *Feudalism and Capitalism in Latin America* // *New Left Review*. – 1971. – № 67. – P. 19–38. Рівночасно не усі заяви Франка заслуговують на беззастережну довіру, позаяк у 60-ті роки він закликав до використання саме марксистського методу (див.: Frank A.G. *Latin America: Underdevelopment or Revolution. Essays on the Development of Underdevelopment and Immediate Enemy*. – N.Y.; L.: Monthly Review Press, 1969. – P. 363).

²⁸⁸ Frank A.G. *The Cold War and Me* // *Bulletin of Concerned Asian Scholars*. – 1997. – Vol. 29. – № 3. – P. 81.

²⁸⁹ Див.: Tiersky R. *The French Communist Party and Détente* // *Journal of International Affairs*. – 1974. – Vol. 28. – № 2. – P. 188–206.

та формулює теорію світового капіталістичного накопичення, яка мала заступити концепцію залежності. Внаслідок військового перевороту А.Піночета Франк і його родина змушені були покинути Чилі й переїхати до Німеччини, де через спротив міністерства освіти він так і не зміг обійняти університетську посаду попри запрошення від учбових закладів. Після кількох років стажування в Інституті Макса Планка Франк приймає пропозицію обійняти посаду професора досліджень розвитку в соціальних змінах в університеті Східної Англії (1978–1983).

Через расистську дискримінацію стосовно його дружини Марти Фуентес (у співавторстві з нею Франк видав численні розвідки з проблематики соціальних рухів) він приймає рішення перейти на роботу до Амстердамського університету, де і працює до 1994 року. Після цього Франк обіймає позиції професора-візитера у численних канадських та американських університетах; з 2002 року він був співробітником (senior fellow) Північно-східного університету в Бостоні. Саме на 80–90-ті роки минулого століття припадає радикальний перегляд Франком власних ідей про «національний або капіталістичний / соціалістичний розвиток», які заступила теорія розвитку світової системи. У цей період Франк взагалі відмовляється від ідеї про стадіальність розвитку суспільства і розглядає способи виробництва у якості способів ідеології, акцентуючи, що ми живемо впродовж останніх п'яти тисяч років у *тій самій* світовій системі, хоча ця система і не залишається *такою самою*). Остання книга Франка «ПереОРІЄНТАція»²⁹⁰, яка побачила світ 1998 року, є продуктом реконцептуалізації світової історії та декларує відхід від телеологічно потрактованого євроцентризму – Франк убачає його у своїй теорії залежності та розвитку недорозвитку, так само як і у світ-системному аналізі Валерстайна – за рівночасної переорієнтації соціології на Схід (Орієнт), який був гегемоном світової системи до кінця XVIII століття²⁹¹.

На противагу Франковим роботам періоду теоретизування про залежність, які ігнорувалися провідними американськими соціологічними та політологічними журналами (вони, переважно, рецензувалися

---

²⁹⁰ Див.: Frank A.G. ReORIENT: Global Economy in the Asian Age. – Berkeley: University of California Press, 1998.

²⁹¹ Вердикт Франка на адресу євроцентризму суворий та безапеляційний: він порівнює спроби західної соціальної теорії ідентифікувати ендегенні фактори розвитку із схоластичною дискусією про те, скільки янголів може розміститись на вістрі голки (див.: Frank A.G. ReORIENT: Global Economy in the Asian Age. – Berkeley: University of California Press, 1998. – P. 337).

вузькоспеціалізованими часописами, що зосереджувалися на проблемах Латинської Америки), монографія «ПереОРІЄНТація» стала предметом обговорення у більш як п'ятдесяти періодичних виданнях – від США до Індії, а також здобула дві престижні премії: від Асоціації всесвітньої історії та Американської соціологічної асоціації (Комітет з політичної економії світ-систем). Франк убачає тенденцію сучасного розвитку в тому, що відбувається зміщення гегемонії від Заходу під проводом США назад до Азійського регіону, а тому вважає, що боротьба США за її збереження приречена на поразку (тут його висновки збігаються з вердиктом Аррігі щодо долі гегемонії США²⁹²).

Ми можемо висунути низку *тверджень, які пропонують інтерпретацію* попередньо згаданих фактів інтелектуальної та персональної біографії Франка з точки зору взаємовідношення академічного дискурсу та ідеології у його мисленні. Як Франк, так і представники першої фази дослідницької програми модернізації продукували свої ідеї у стилі конфліктного теоретизування, яке передбачало повне заперечення дослідницької програми опонента. Це було вислідом перетворення академічного соціологічного дискурсу на *ідеологію*: ліберальну у випадку першої фази дослідницької програми модернізації та ліворадикальну (із соціалістичним забарвленням) у випадку Франка. Така поляризація та ідеологізація часто були не лише результатом свідомого вибору індивідами «таборів» холодної війни, але й наслідком функціонування ідеології як соціального феномена, що продукує значення та «ідентифікує (або ускладнює бачення) соціальних категорій, стабілізує (або руйнує) соціальні очікування, підтримує (або підриває) соціальні норми, посилює (або послаблює) соціальний консенсус, зменшує (або посилює) соціальну напругу»²⁹³. Хоча Гірцова дефініція, яка дозволяє розглядати ідеологію як культурну систему, більш адекватна, ніж чисто інструментальне теоретизування, яке зводить цей феномен до віддзеркалення класових інтересів або викривленої картини об'єктивного світу, варто зауважити, що «культуралістська» акцентація Гірца на ідеології як механізмі продукування значень позбавляє його бачення історичності та ізолює динаміку ідеології від впливу структур панування.

---

²⁹² Arrighi G. The Social and Political Economy of Global Turbulence // New Left Review. – 2003. – № 20. – P. 69–71.

²⁹³ Geertz C. The Interpretation of Cultures: Selected Essays. – N.Y.: Basic Books, 1973. – P. 202–203.

Доречнішим є погляд на ідеологію як на феномен, що виконує кілька взаємопов'язаних функцій, найголовнішими з яких є інтеграція, легітимація та *викривлення* реальності²⁹⁴. Питання полягає у відносній важливості, яка приписується цим функціям: для Гірца первинною є функція інтеграції, відтворення та збереження спільнот, натомість Франк бере на озброєння бачення ідеології як хибної свідомості, але, звинувачуючи своїх опонентів у заангажованості, він сам стає жертвою власної інтерпретації, яка спричинилася до проникнення цінностей та *partisan agendas* у процес пізнання та деформації останнього²⁹⁵. Таким чином, я аргументую не на користь деідеологізації соціологічної теорії, що є неможливим у принципі, а пропоную *враховувати* вплив пов'язаних із ідеологією оцінок соціальної реальності на формування академічного дискурсу. Такий підхід дозволяє досліднику усвідомити засадничу партикулярність свого бачення і залежність останнього від цінностей та ідеології, а це, своєю чергою, створює можливість синтетичного теоретизування. Сприйняття ідеології виключно у якості «хибної свідомості», яка до того ж приписується лише опонентам, породжує конфліктний стиль теоретизування, фундаментальними вадами якого є одновимірність, редукціонізм та неадекватне подання позиції «іншого». За класичний приклад править антиномічне розуміння конфлікту і порядку Р.Дарендорфом у його роботах 50–70-х років XX століття. Лише докорінна зміна ним своєї інтелектуальної орієнтації упродовж останніх п'ятнадцяти років та перехід під «егіду» теоретизування Парсонсового гатунку дозволили зробити німецько-британському соціологу незбагненний, з погляду послідовно-конфліктної парадигми, але цілком адекватний завданню встановлення каузальних зв'язків у соціумі,

---

²⁹⁴ Не будучи прихильником редукціоністської інтерпретації природи ідеології (теорії напруження, за висловом Гірца), я водночас не можу оминути асоціації, які викликає зіставлення світогляду доби холодної війни та ери глобальної війни з тероризмом. Радянська загроза використовувалася американським істеблішментом для формування та посилення істеричної складової американської політичної культури, яка мала полетішувати отримання бюджетних асигнувань на боротьбу з «комунізмом», супроводжувану пролиттям крові у процесі цього «хрестового походу». Іноземних союзників США переконували в тому, що їхнім національним інтересам відповідає консолідація та розширення американської моці у світовому масштабі. Сьогодні загроза глобального тероризму використовується як засіб дисциплінарного впливу на режими, що претендують на автономію *vis-a-vis* США (режими-вигнанці, або парії, якщо послуговуватися лексикою вашингтонського офіціозу), та аргумент на користь необхідності не лише збереження, але й подальшого посилення американської гегемонії.

²⁹⁵ Детальніше про синтетичну інтерпретацію функцій ідеології див.: Chiapello E. Reconciling the Two Principal Meanings of the Notion of Ideology // European Journal of Social Theory. – 2003. – Vol. 6. – № 2. – P. 155–171.

наголос на ролі громадянського суспільства – концептуальним еквівалентом якого слугує Парсонсова «соціетальна спільнота» – у відновленні моральних засад соціального порядку в постленінському контексті. Конфлікт у дослідженнях Дарендорфа поступився своїм центральним місцем цінностям та соціальній інтеграції. Ще одним промовистим прикладом ідеологізації та конфліктності мислення дослідника може бути кериґма одного з палких прихильників Франка, який майже з релігійним пафосом звинувачує ідею розвитку в тому, що вона «завжди була жорстким євроцентричним розіграшем, замаскованою облудою та кмітливим крутіством та удавала з себе еліксир у кольорових ризах благочестя прогресивного гуманістичного універсалізму»²⁹⁶.

Отже, ідеологія як спосіб академічного дискурсу, хоч і не завжди виконувала роль зброї у цій *guerre de plume* (у пригоді стає вислів Гірца), дуже часто стимулювала антагоністичний стиль мислення основних учасників глобального зіткнення доби холодної війни, тобто ленінізму і лібералізму. Характерним для обох «таборів» було сприйняття третього світу не в якості рівноправного «гравця» та партнера, а лише як простору, в якому конфліктний потенціал надпотуг ефективно стримуваний у першому світі дією доктрини гарантованого ядерного взаємознищення (так званого «MAD» – *mutually assured destruction*), переходив із латентної стадії у явну²⁹⁷. Будучи традиційним, тобто ще не модернізованим, з точки зору світу першого, або докапіталістичним, а тому не завжди готовим до соціалістичного вибору з погляду «Московського центру», третій світ мусив лишень пасивно виконувати приписи, що надходили від західних або східних патронів, та задовольняти їхні потреби у природних ресурсах. Власне рішення США після завершення Другої світової

---

²⁹⁶ Addo H. *Developmentalism // The Underdevelopment of Development: Essays in Honor of Andre Gunder Frank* / Ed. by S.C.Chew, R.A.Denemark. – L.: Sage, 1996. – P. 144.

²⁹⁷ Гострота протистояння між основними таборами холодної війни досягла такого напруження, що навіть дії нейтрального спрямування інтерпретувалися як стратегічні загрози та свідомі виклики гегемонії тої чи тої надпотуги. Так, приміром, хоча суб'єкти деколонізації – тобто рухи, спрямовані на визволення від панування колоніальних імперій – і могли б цілком правомірно вказати на Вільсонове бачення національного самовизначення як основу своєї політики, таке сподівання на автономію та визнання мало відповідало жорстко структурованим інституціям та практикам холодної війни. Навіть формування руху неприєднання на Бандунгській конференції у 1955 році, який лише проголосив свою відданість принципам, зафіксованим у хартії ООН (остання, своєю чергою, приймалася за ініціативу США), оцінювалося американським урядом як загроза хисткій рівновазі світового порядку холодної війни, ба більше – як комуністична димова завіса (див.: Schurmann F. *The Logic of World Power. An Inquiry into the Origins, Currents, and Contradictions of World Politics*. – N.Y.: Pantheon, 1974. – P. 296).

війни підтримати Британію і Францію у їхній боротьбі за збереження колоніальних імперій піддається логічній інтерпретації у рамках теорії залежності: американські лідери сподівалися, що експорт природних ресурсів із колоній допоможе Британії розрахуватися з боргами, накопиченими під час війни, водночас економічне оздоровлення Франція сприятиме послабленню впливу Французької компартії. Американські урядовці очікували, що Південно-Східно-азійський регіон «знову стане продуктивним і почне експортувати, як це було до війни, рис і природні ресурси та імпортувати з Японії і Західної Європи промислові товари»²⁹⁸.

Така «геополітична» ситуація залишала мало соціального простору мислителям на кшталт Франка, які намагалися бути рупором периферії та розглядали конфлікт Заходу зі Сходом лише як «димову завісу» реального конфлікту Півночі (до якої входили й країни «соціалістичного табору») і Півдня. Як вислід – інтелектуальні опоненти ідентифікувалися як носії несприйнятної ідеології і, відповідно, як політичні «вороги», що унеможливило продуктивне взаємопроникнення різних парадигм. З цього погляду, Франк характеризує більшість соціологів як євроцентристів, а їхнє теоретизування, на його думку, має за мету ідеологічну «легітимацію» теорії й практики лібертаризму і так само універсальної значущості Заходу за рівночасного захисту тези про унікальність цієї цивілізації²⁹⁹. Природно, що «діалог» між прихильниками парадигми модернізації і їхніми опонентами з ліворадикального табору (причому, школами залежності та світ-системного аналізу) за своєю структурою є тотожним із взаємодією ранньохристиянських мислителів і філософів пізньої античності. Попри обізнаність зі змістом вчення опонентів (детальний огляд доктрин античних філософів християнином Гермієм, знайомим навіть із утаємниченим піфагорейством, та Цельсові ремарки на адресу християнства³⁰⁰ слугують за переконливий зразок їхньої компетентності й поінформованості), жодна із сторін не вважала за потрібне запозичувати та брати на озброєння знахідки й осягнення «конкурента». Висновок Гермія про відсутність будь-якої інтелектуальної цінності пошуку істини за умови, що цей пошук відбувається під

---

²⁹⁸ Rotter A.J. *The Path to Vietnam: The Origins of the American Commitment to Southeast Asia*. – Ithaca: Cornell University Press, 1987. – P. 6.

²⁹⁹ Frank A.G. *ReORIENT: Global Economy in the Asian Age*. – Berkeley: University of California Press, 1998. – P. 359.

³⁰⁰ Див.: Хосроев А.П. *Александрийское христианство по данным текстов из Наг Хаммади* (II, 7; VI, 3; VII, 4; IX, 3). – М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1991. – С. 39.

егідою нехристиянських поглядів («все це морок невідання, чорна лжа, нескінченне омилення, безцільні домисли, безпросвітне незнання»³⁰¹), править за анотацію критичних висловлювань сучасних «залежників» (*dependentistas*) та «модернізаторів» на адресу одне одного.

Показово, що численні представники першої фази дослідницької програми модернізації витлумачували самий процес модернізації як мобілізацію населення з метою індустріалізації, поширення освіти, урбанізації й, найголовніше, нових зразків цінностей, які б спонукали пасивно налаштованих селян орієнтуватися на *досягнення* (Парсонсове «досягнення *versus* припис») нових ролей у системі координат безособових соціальних, економічних та політичних інституцій. Своєю чергою, Франк розглядав специфічні суспільства із властивими для них інституціями, цінностями та культурними зразками як епіфеномени, не варті дослідницької уваги, яка мала зосереджуватися на гомогенній логіці акумуляції капіталу у світовому масштабі та експлуатації периферії метрополією. Подібно до своїх колег – захисників світ-системного аналізу – Франк дотримується методологічного підходу, який він сам метафорично називає «стілцем на трьох ніжках», та вважає, що дослідження світової системи має рівною мірою ґрунтуватися на екологічній / економічній, політичній та культурній / ідеологічній / етичній складових. Така схема подібна до Парсонсової чотирьохфункціональної моделі. Але, вочевидь, Франків аналіз культури завжди є редукціоністськи-функціоналістським і залишає мало простору для автономії «підсистем», яку захищав Парсонс. Усі відмінності між соціумами розчиняються у поняттях експлуатація, недорозвиток, криза, а починаючи з 90-х років минулого століття – у мегакатегорії світової системи, яка є абстракцією такого рівня, що навіть не передбачає диференціації на окремішні стадії (чи то за критерієм способів виробництва, чи то за вододілом: традиція – модерн). За такого концептуального бачення, дистинкція між «модерним» суспільством і таким, що «модернізується» (або метрополією і периферією, якщо послуговуватися власне Франковою термінологією), полягає лише у кількісному вимірі *багатства* (*wealth*), яким вони володіють. Такий підхід нехтує культурними вимірами суспільного існування: адже ще для Солона, згідно з Плутархом, була очевидною неможливість

---

³⁰¹ Цит. за: Бычков В.В. Эстетика поздней античности (II–III вв.). – М.: Наука, 1981. – С. 83.

зведення соціокультурної площини до економічної³⁰². Новітні форми дослідницької програми модернізації стають об'єктом не менш палких інвектив з боку Франка. Так, у своїй останній монографії «ПереОРІЄнтація» він оцінює теоретизування у термінах зіткнення цивілізацій або «МакСвіту», що глобалізується, як ідеологічні діатриби, які наголошують відмінності та закорінені у некомпетентному запереченні ідеї єдиної глобальної історії. Тому така соціальна теорія, на думку Франка, є лише ідеологічною легітимацією та маскуванням європейської ідеології панування, якій він сподівається завдати потужного удару, оперуючи даними з реального процесу світової історії³⁰³.

Ми можемо пристати на думку Франка, що досвід західного модерну в цілому і американського зокрема сповнений суперечностей і, беззаперечно, не може сприйматися як соціальний еквівалент «благого суспільства», яке є взірцем для Решти світу. Але так само безпідставно заперечувати універсальну значущість емансипаторського потенціалу проекту модерну в його західному втіленні, який актуалізувався у суспільних практиках та інституціях цілком реальних суспільств. Я виразно наголошую, що політичні інституції США є взірцевими з огляду обмеження автономії держави суспільством та забезпечення конкуренції між гілками влади, яка є доконечною передумовою ефективного функціонування механізму «стримувань і рівноваг»³⁰⁴. Не варто ігнорувати той факт, що Хо Ши Мінова візія устрою Демократичної Республіки В'єтнам надихалася розумінням благого суспільства американськими отцями-засновниками. Хо Ши Мін словами, близькими до Джефферсонових, проголосив: «Всі люди створені рівними, всі люди мають право на життя, свободу і щастя»³⁰⁵.

---

³⁰² Див.: Плутарх. Избранные жизнеописания: В 2 т. – М.: Правда, 1990. – Т. 1. – С. 184. У сучаснішому формулюванні Е.Тіріак'яна, який послуговується Парсонсовою концептуальною мовою, «суспільства-матиці» – давня Греція та Ізраїль – трансцендентувавши обмеження своєї історичної ситуації, здійснили прорив, який не змогли повторити інші, незрівнянно багатші цивілізації (див.: Tiryakian E. Changing Centers of Modernity // Comparative Social Dynamics: Essays in Honor of S.N.Eisenstadt / Ed. by E.Cohen, M.Lissak, U.Almagor. – Boulder; L.: Westview Press, 1985. – P. 131–147).

³⁰³ Frank A.G. ReORIENT: Global Economy in the Asian Age. – Berkeley: University of California Press, 1998. – P. 359. Реальність, звісно, є суттєво відмінною; Франк не стільки руйнує заідеологізований спосіб теоретизування, скільки витворює іншу його версію.

³⁰⁴ Див.: Кутуєв П.В. Конгрес США в рамках президентської системи // Віче. – 2000. – № 1. – С. 153–159.

³⁰⁵ Цит. за: Harrison J.P. Endless War: Vietnamese Struggle for Independence. – N.Y.: Columbia University Press, 1989. – P. 96.

Водночас жодне суспільство не є повним втіленням усіх вимірів модерну – наприклад, США є одним з найбільш жорстко стратифікованих серед «розвинених» суспільств під кутом зору расового поділу³⁰⁶.

Доцільним є погляд на соціологічну теорію Франка скрізь призму аналізу ідей франко-американського соціолога Л.Вакана. Останній твердить, що «в рамках всієї міської системи карного правосуддя (у США. – П.К.) формула «молода людина + чорношкіра + чоловічої статі» тепер відкрито прирівнюється до «достатньої підстави», яка виправдовує арешти, допити, обшуки та ув'язнення мільйонів афроамериканських чоловіків щорічно»³⁰⁷. Ваканове судження має «абсолютистський» пафос, що підважує його коректний емпіричний зміст. Telos аргументації Вакана полягає у протиставленні емпіричної реальності такій «ідеально-типовій» характеристиці модерного суспільства, як принцип універсальності, й, таким чином, сподівається позбавити США статусу модерного соціуму та схарактеризувати цю країну в термінах суспільства-в'язниці (на відміну від суспільств, які просто мають в'язниці, але не структуровані за принципом цієї інституції)³⁰⁸. Я не заперечую існування так званого racial profiling, тобто визначення ймовірності, з якою окремих представників певної расової групи можуть визначати як підозрілих індивідів, а відповідно, й потенційно підозрюваних у правопорушенні, екстраполюючи на них показники злочинності у генеральній сукупності, якою у цьому випадку виступає расова група (афроамериканець має 29% ймовірності опинитися у в'язниці впродовж свого життя у порівнянні з 4% для білого чоловіка). Подібна практика використання расової належності як елементу соціального портрету ймовірного злочинця не є легальною в США, хоча її поширеність говорить про наявність певної легітимності такого етосу в середовищі правоохоронців. Мислення у термінах ідеологічного бачення зумовлює «тоталізуючу» інтерпретацію соціальних фактів, яким приписуються «системні» характеристики,

---

³⁰⁶ Див.: Wacquant L. From Slavery to Mass Incarceration: Rethinking the «race question» in the US // *New Left Review*. – 2002. – № 13. – P. 41–60; Barlow D.E., Barlow M.H. Racial Profiling: A Survey of African American Police Officers // *Police Quarterly*. – 2002. – Vol. 5. – № 3. – P. 334–358; Wu F.H. *Yellow: Race in America Beyond Black and White*. – N.Y.: Basic Books, 2002.

³⁰⁷ Wacquant L. From Slavery to Mass Incarceration: Rethinking the «race question» in the US // *New Left Review*. – 2002. – № 13. – P. 56.

³⁰⁸ М.Девіс змальовує аналогічну картину фашизоїдного Нью-Йорка під проводом Р.Джуліані, якому приписується сумнівне досягнення перетворення «департаменту поліції, що страждав від небезпечно високого рівня тестостерону», на міську агенцію з урбаністичного планування (див.: Davis M. *The Flames of New York* // *New Left Review*. – 2001. – № 12. – P. 43).

внаслідок чого постає неадекватна картина соціальної реальності³⁰⁹. Цей вердикт на адресу Вакана ми можемо екстраполювати й на Франка: його теоретизування часто ставало «жертвою» інтелектуальних обмежень, які накладалися, зокрема й ідеологічними кордонами, у розбудові яких Франк брав активну участь.

Підсумовуючи, логічно дійти такого висновку: визначення «переваги» того або іншого суспільства / устрою / цивілізації можливе лише в межах індивідуального ціннісного вибору, а тому будь-які спроби універсалізації партикулярного та перетворення його на гегемоністичний тип дискурсу і соціальної дії (і в «ідеалістичному» модернізаційному, і в «матеріалістичному» Франкових варіантах) приречені на невдачу. Як адекватна соціологічна концептуалізація процесів суспільного розвитку і модернізації, так і успішна у довгостроковій перспективі політика розвитку можуть бути лише синтетичними.

4.2. Дослідницька проблематика А.Г.Франка та залежність у сучасному світі

У світлі попередньо наведених міркувань та критичних зауважень стосовно ідеологічної природи Франкових побудовань постає логічне питання: наскільки актуальним є його внесок до соціологічної теорії з огляду як на інтелектуальну цінність, так і на практичну значущість? Відповідь може бути лише однозначною: жодне дослідження історії та сучасного стану *загальної проблематики* теоретизування в межах соціології розвитку та модернізації не може не взаємодіяти із поглядами Франка на суспільний розвиток через той вплив на соціологічний дискурс, який вони справляли і продовжують справляти. Ба більше, Франкові ідеї є адекватними завданням розвитку і модернізації суспільств у порівняльно-історичній перспективі та України зокрема. Водночас систематична експлікація й актуалізація Франкового внеску до соціологічного теоретизування у вітчизняній літературі не

---

³⁰⁹ Як potwierдив майже 30 років тому соціолог-теоретик П.Бергер у своєму есе про Нью-Йорк як ідеально-типове місто модерної доби, «модні сьогодні інтелектуали, які заперечують те, що Америка є носієм надії, перебувають у значно глибшому стані «хибної свідомості», ніж мільйони сповнених надії іммігрантів, які прибули та продовжують прибувати до Америки» (Berger P. Facing Up to Modernity: Excursions in Society, Politics and Religion. – N.Y.: Basic Books, 1977. – P. 216).

здійснювались попри існування опублікованих радянськими науковцями вельми інформативних студій, присвячених Франковим ідеям³¹⁰. З погляду сьогодення, література радянської доби часто є неадекватною реаліям через радикальну зміну політико-економічного контексту дискурсу про залежність та недорозвиток. Лише 30 років тому СРСР як «ударна бригада» (І.Сталін) соціалістичної моделі розвитку міг претендувати на роль взірця для країн, що розвиваються, отримуючи такі енкомії на свою адресу від інтелектуалів третього світу: «вражає, що науковий стрибок Росії у 50-х роках супроводжувався не обмеженнями, а швидким розвитком демократичних інституцій та добробуту населення»³¹¹. Сьогодні, за слушним спостереженням як самого Франка, так і інших дослідників (зокрема, М.Буравого та П.Нолана), країни колишнього «другого світу» набирають рис світу «третього», і, відповідно, на них поширюються відносини залежності, які породжують розвиток недорозвитку. За М.Буравим та П.Ноланом, країни на кшталт Росії, здійснивши невідкріплений суспільною трансформацією перехід до ринку, виявилися менш конкурентоспроможними, ніж «поступовці» китайського гатунку³¹². Учень Валерстайна Г.Дерлуг'ян, пишучи про сучасні пострадянські держави, послуговується словником, суголосним із Франковим: «Росія знову стала типовим периферійним виробником сировини із виробничим сектором, який має низьку конкурентоспроможність, та з примітивним рівнем індустрії послуг. Основними «товарами», які Росія сьогодні експортує, стали нафта – до Німеччини, газ – до Італії, повіі – до Туреччини та капітал – до Кіпру. Якщо ця тенденція триватиме, режим Путіна, ймовірно, нагадуватиме великі латиноамериканські країни минулого:

---

³¹⁰ Наприклад, див.: Шестопап А.В. Леворадикальная социология в Латинской Америке. – М.: Мысль, 1981.

³¹¹ Цит. за: Шестопап А.В. Леворадикальная социология в Латинской Америке. – М.: Мысль, 1981. – С. 204.

³¹² Див.: Frank A.G. The «Third Worldization» of Russia and Eastern Europe // Russia and Third World in the Post-Soviet Era / Ed. by M.Mesbahi. – Gainesville: University Press of Florida, 1994. – P. 45–72; Frank A.G. Revolution in Eastern Europe: Lessons for Democratic Social Movements (and Socialist?) // The Future of Socialism / Ed. by W.Tabb. – N.Y.: Monthly Review Press, 1990. – P. 36–52; Burawoy M., Krotov P. The Soviet Transition From Socialism to Capitalism // American Sociological Review. – 1992. – Vol. 57. – № 1. – P. 16–39; Burawoy M. The State and Economic Involution: Russia Through China Lens // World Development. – 1996. – Vol. 24. – № 6. – P. 1105–1117; Nolan P. China's Rise, Russia's Fall // Journal of Peasant Studies. – 1996/1997. – Vol. 24. – № 1/2; Burawoy M. Neoclassical Sociology: From the End of Communism to the End of Classes // American Journal of Sociology. – 2001. – Vol. 106. – № 4. – P. 1099–1120; Burawoy M. Transition without Transformation: Russia's Involuntary Road to Capitalism // East European Politics and Societies. – 2001. – Vol.15. – № 2. – P. 269–290.

диктатор, який має електоральний фасад та оперує у неформальних кордонах американського впливу. Такий диктатор не обтяжує локальних «царьків» податками, позаяк має достатньо природних ресурсів, аби уникнути проблем із зарубіжними власниками цінних паперів, і може щедро наповнювати скарбницю центрального апарату примусу»³¹³.

Франк є одним із найяскравіших представників ліворадикальної критичної соціології, який, відсторонюючись від жорсткої самоідентифікації з марксизмом, водночас тривалий час перебував під суттєвим впливом цієї традиції. Лише у 90-х роках минулого століття Франк скеровує вогонь своєї теоретичної критики проти Маркса, якого він звинувачує у «червоному орієнталізмі». Якщо взяти до уваги популярність сурогатних ідей західного (нео)лібералізму в середовищі дослідників постленінських країн, важливою видається оцінка дослідницької програми, яка зазнала нищівної критики з боку як західного – переважно американського – академічного істеблішменту, так і «радянського марксизму-ленінізму».

Інтелектуальна *актуальність* попередньо окреслених завдань посилюється тим фактом, що крах ленінізму як соціальної системи супроводжувався своєрідною «заміною віх» у теоретико-методологічній царині, вислідом якої стало перенесення ленінсько-сталінських процедур прочитання Маркса на його «буржуазного» опонента – М.Вебера. Місце «Богоносця-пролетаріату», який наділявся сакральними характеристиками та був позбавлений «профанних» рис, пов'язаних із його емпіричним існуванням, заступають інші соціальні утворення. Наприклад, у випадку російського веберолога-веберіанця Ю.Н.Давидова такою суспільною силою стають нижні верстви німецького середнього класу, які через свою роль у становленні сучасного промислового капіталізму дістають «соціологічний» імунітет та звільняються від будь-якої відповідальності за патогенезу німецького соціуму в напрямку нацизму. Sonderweg, тобто особливий шлях Німеччини переконливо аналізувався Е.Фромом, який через це стає об'єктом інвективи Давидова: «Як бачимо, саме та суспільна верства, яка, за М.Вебером, забезпечила своєю невинною працею процвітання Заходу, третирується Е.Фромом як споконвічно «фашизоїдна»»³¹⁴. Позитивний внесок до економічного розвитку стає довічною індульгенцією – проти чого, за законом іронії

---

³¹³ Derlugian G. Recasting Russia // New Left Review. – 2001. – № 12. – P. 30–31.

³¹⁴ Давыдов Ю.Н. Макс Вебер и современная теоретическая социология: Актуальные проблемы веберовского социологического учения. – М.: Мартис, 1998. – С. 281.

історії, виступали ті самі «аскетичні буржуа» – та виправдовує таким чином будь-які злами соціального порядку, спричинені ірраціональними колективними діями тих або інших соціальних сил. Тому поза увагою Давидова залишається такий незаперечний соціальний факт, як підтримка, надана нацистському режиму опоетизованими російським соціологом середніми верствами, які становили понад половину членів націонал-соціалістичної робочої партії Німеччини³¹⁵. Х.Лінц також наводить дані, які потверджують вибіркочну спорідненість між «білими комірцями» й нацистським режимом, а також «образ (нацистської. – П.К.) партії як виразу незадоволення нижчих верств середнього класу, які заперечували ототожнення їх із пролетаріатом»³¹⁶. Таким саме чином російський дослідник повністю нехтує роллю колоніальної експансії у розвитку капіталізму. Давидов недооцінює неоднозначність Веберової постави щодо модерну і капіталізму зокрема: у жодному разі німецький мислитель не був налаштований протиставляти Марксовому апокаліптичному баченню капіталізму пеан на адресу цього типу соціального устрою (ще менше він тяжів до ідеалізації соціальної / економічної / політичної / культурної дійсності Німеччини³¹⁷). Саме тверезість Веберових оцінок стану сучасного йому суспільства та перспектив розвитку останнього вигідно вирізняється на тлі Марксового хіліастичного очікування «стрибка до царства свободи». Сприйняття Вебера крізь гегелівсько-марксистську призму та приписування йому ідеї лінійно-прогресуючого розгортання активістської картини світу внеможливорює застосування власне веберівських соціологічних категорій до аналізу патологій модерну, залишаючи цю проблематику на відкуп лівим радикалам, чие трактування контрверсійних соціальних феноменів – починаючи від франкфуртців – часто (але, безумовно, не завжди) хибує на ідеологічну та політичну одномірність.

Здійснення такого екскурсу до царини соціології знання є вкрай необхідною складовою реконструкції історії соціологічної теорії та усвідомлення ролі як *присутності* (маються на увазі персоналії

---

³¹⁵ Див.: Левада Ю. Фашизм // Философская энциклопедия: В 5 т. – М.: Советская энциклопедия, 1970. – Т. 5. – С. 307.

³¹⁶ Цит. за: Lipset S.M. Political Man: The Social Bases of Politics. – Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1994. – Р. 491. Це, безперечно, не перетворює вказані соціальні верстви на єдиного «винуватця» перемоги нацизму.

³¹⁷ Див., наприклад: Graf F.W. The German Theological Sources and Protestant Church Politics // Weber's «Protestant Ethic»: Origin, Evidence, Context / Ed. by H.Lehmann, G.Roth. – N.Y.: Cambridge University Press, 1993. – Р. 29–30.

соціологів-теоретиків), так і *відсутності* у соціологічному дискурсі³¹⁸. Ідентифікація мною соціальної основи осягнення ідей Вебера у пострадянському контексті виразно унаочнює необхідність *синтезу* дослідницьких програм, синтезу, який дозволяє вийти за обрій однієї парадигми та звільнити соціальний аналіз як від апологетичності, так і від безпідставного критицизму, а це, своєю чергою, вможливорює оминання апіоризму у визначенні ролі соціальних сил у розвитку суспільства. Лише підхід у дусі Гідденсового «поза правими та лівими» уможливорює подолання жорстких теоретичних / ідеологічних дихотомій, що залишилися у спадок від протистояння ленінських та ліберальних режимів доби холодної війни.

4.3. Розвиток недорозвитку: метрополія versus третій світ

У працях періоду розробки дослідницької програми залежності та розвитку недорозвитку Франк пориває із поглядом на відсталість третього світу як на іманентний феномен, притаманний суспільствам географічного ареалу, який розпростерся поза Заходом. Відсталість – насправді недорозвиток – цих соціумів не є вислідом їхньої соціокультурної архаїчності, доіндустріальної економіки та структурної недиференційованості, зокрема у політичній сфері. Франк, у такий спосіб, усуває наріжний камінь теоретизування дослідницької програми модернізації, яка фактично ототожнювала «традиційне» і «відстале / слаборозвинене». Під нищівним вогнем Франкової критики опиняються і марксистичні з своїм теорією феодалізму як домінантного способу виробництва у багатьох регіонах третього світу, зокрема Латинської Америки, чим власне вони й пояснювали явище відсталості. Натомість Франк наполягає, що недорозвиток продукується внаслідок впливу капіталістичного Заходу на Решту; впливу, який набув форми колонізації. Відповідно, Франк не пристає на рецепти подолання цієї відсталості / недорозвитку, що висувалися як першою фазою дослідницької програми модернізації (перехід до модерного суспільства шляхом копіювання західних зразків), так і марксизмом (боротьба за буржуазну революцію,

---

³¹⁸ Детальніше див.: Кутуєв П.В. Класична соціологія і сучасна соціальна теорія // Філософська і соціологічна думка. – 1995. – № 1/2. – С. 68–87.

що приведе до формування пролетаріату, який здійснить соціалістичну революцію). За Франком, всі ці припущення були помилковими, позаяк вони ігнорували факт високого ступеня розвитку багатьох несвітової цивілізацій, а також не брали до уваги неможливість імітації західної траєкторії розвитку за докорінно відмінних умов, створених колоніалізмом.

Не можна не відзначити, що зв'язок між марксизмом і дослідницькою програмою залежності та розвитку недорозвитку не є однозначним. Деякі послідовники концепції залежності / розвитку недорозвитку вважають, що Маркс сформулював засади цієї парадигми³¹⁹. Не можемо ми оминати увагою того факту, що таке отождествлення марксизму із школою залежності необґрунтоване. На переконання Маркса, капіталізм спричинюється до нового поділу праці, який відповідає розташуванню головних центрів машинного виробництва, яке перетворює одну частину земної кулі у переважно землеробський регіон для іншої частини земної кулі як області переважно промислового виробництва. Для Маркса ця ситуація була зумовлена конкурентною перевагою машинного виробництва над ремісничим: «дешевина машинного продукту і переворот у засобах транспорту та зв'язку є засобом для завоювання іноземних ринків. Руйнуючи там ремісниче виробництво, машинне виробництво примусово перетворює ці ринки у місця виробництва відповідного сирого матеріалу»³²⁰. Отже, за Марксом, ситуація залежного недорозвитку досягається завдяки конкурентним перевагам машинного виробництва. Але попри ці відмінності між класичним марксизмом та дослідницькою програмою залежності та розвитку недорозвитку, обидві течії, згідно з підставовим спостереженням Дж.Коена, об'єднують «спільна нелюбов до інституцій модерного громадянського суспільства та обмеження ними цих інституцій лише буржуазною культурою й капіталістичними відносинами»³²¹.

Розробляючи свою концепцію, Франк сподівався, що дослідницька програма залежності та розвитку недорозвитку стане відповіддю периферії на інтелектуально-ідеологічну гегемонію Заходу. Суть досягнення феномена залежності у межах дослідницької програми

---

³¹⁹ Див.: Dependency and Marxism: Toward a Resolution of Debate / Ed. by R.H.Chilcote. – Boulder: Westview Press, 1982.

³²⁰ Маркс К. Капітал. – М.: Політиздат, 1988. – Т. 1. – С. 461.

³²¹ Cohen J. Class and Civil Society: The Limits of Marxian Critical Theory. – Amherst: University of Massachusetts Press, 1982. – P. 5.

залежності та розвитку недорозвитку передає дефініція цього феномена, запропонована бразильським соціологом Теотоніо Душ Сантушем: «Під залежністю ми розуміємо таку ситуацію, коли економіка певної країни визначається розвитком та експансією іншої економіки, при цьому перша підпорядкована другій. Відносини взаємозалежності між двома або більшою кількістю економік набирають форми залежності у тих випадках, коли деякі країни (панівні) можуть розширюватися та бути самодостатніми, тимчасом як інші країни (залежні) можуть робити це тільки у спосіб, який є реакцією на експансію першої групи країн, а це, своєю чергою, може мати як позитивний, так і негативний вплив на їхній розвиток»³²².

Франк сформулював положення своєї теорії на тлі глибокої кризи політико-економічної парадигми Економічної комісії ООН у справах Латинської Америки (ЕКЛА), яка була заснована у 1947 році й під впливу якої припав на 50-ті роки минулого сторіччя. Ідеологом ЕКЛА став аргентинський політик та економіст Р.Пребіш, який був першим главою Центрального банку Аргентини. На цю посаду Пребіша призначив його далекий родич – глава аргентинської хунти генерал Хосе Урібуру. Він керував Центральним банком у 1935–1943 роках. Цю роботу він втратив як вислід так званого «перевороту полковників». Розпочавши свою співпрацю з ЕКЛА у 1949 році, Пребіш став автором доповіді «Економічний розвиток Латинської Америки та його головні проблеми», яку А.Гіршман пізніше «охрестив» маніфестом ЕКЛА. Починаючи з 40-х років ХХ століття, Пребіш використовує терміни «центр» та «периферія», запроваджені В.Зомбартом (паралельно із терміном «залежність») у трактаті «Модерний капіталізм». Власне Пребіш трансформував ці терміни у концепції, надавши їм популярності та вклавши у рамки загальної теорії, покликаної пояснити взаємодію між цими двома складовими єдиної світової системи. Пребіш наполягав на необхідності протекціоністських тарифів на початковій стадії індустріалізації, а також на важливості імпорту капіталу. Приписи ЕКЛА вимагали від урядів протекціоністської економічної стратегії та імпортозамінної індустріалізації. Втім, сподівання, що виконання цих рекомендацій забезпечить стабільне економічне зростання, добробут та

---

³²² Dos Santos T. The Structure of Dependence // Development and Underdevelopment: The Political Economy of Global Inequality / Ed. by M.A.Seligson, J.T. Passé-Smith. – Boulder; L.: Lynne Rienner Publishers, 1998. – P. 252.

демократизацію, не виправдалися. Гарячкова індустріалізація дуже часто спричинялася до нехтування традиційними видобувними галузями, зорієнтованими на експорт, а це зумовлювало негативний баланс платежів для більшості країн регіону. Імпортзамінна індустріалізація не поклала край залежності від імпорту. Залежність лише змінила свій характер: місце залежності від імпорту продуктів споживання заступила залежність від імпорту капіталу. Щобільше, завважує Душ Сантуш, «імпортзамінна індустріалізація ставить промислове зростання у залежність від прибутків у вільно конвертованій валюті, отриманих від експорту»³²³. Задля збільшення валютних резервів латиноамериканські держави запровадили політику «конфіскації» прибутків у вільно конвертованій валюті, компенсуючи їх у національній валюті та змушуючи землевласників й комерційних експортерів сировини й природних ресурсів до інвестування на внутрішньому ринку. Реформістськи налаштована ЕКЛА була щільно пов'язана з інтересами латиноамериканської буржуазії, а остання у жодному разі не була схильною до конфлікту з латифундістами та проведення політики земельної реформи, яка сприяла б більш рівному розподілу доходів сільського населення, а відповідно, підвищенню купівельної спроможності внутрішнього ринку. Початок 1960-х років ознаменувався глибокою економічною кризою у світовому масштабі, політичним імплікаціями якої стали зростання нестабільності у третьому світі та примноження військових авторитарних режимів, які ставили перед собою завдання приборкати масові протести. За справедливим спостереженням Д.Широ, такі події, як «американська поразка у В'єтнамі та вибух серйозних радикальних проблем у середині 60-х років XX сторіччя, супроводжуваних хронічною інфляцією та девальвацією долара США, а також втрата Америкою впевненості у своїх силах на початку 1970-х років, знищили моральні переконання, які становили підґрунтя модернізаційної теорії. Серед соціологів молодшого віку набув популярності новий тип теорії, яка переглянула всі старі аксіоми. Америка стала моделлю зла, а капіталізм, який раніше розглядався як чинник соціального прогресу, набирає рис зловісного експлуататора та головного агента злиднів майже у всьому світі. Імперіалізм, а не відсталість та відсутність модерну – от що стало

---

³²³ Dos Santos T. Latin American Underdevelopment: Past, Present, and Future // The Underdevelopment of Development: Essays in Honor of Andre Gunder Frank / Ed. by S.C.Chew, R.A.Denemark. – L.: Sage, 1996. – P. 154.

новим ворогом»³²⁴. Як вислід – різко змінилися дослідницькі орієнтації вчених, які займалися питаннями розвитку: за свідченням Ф.Баттела та Ф.МакМайкла, впродовж 1970-х років різні варіанти неомарксизму (або дослідницькі програми, що певною мірою перебували під його впливом), досягнувши значної популярності, починають визначати пріоритети розвитку соціології розвитку та модернізації³²⁵.

На тлі реформаторсько-поступової стратегії ЕКЛА та небажання ленінських режимів активно підтримувати радикальні революційні рухи, надто коли йшлося про збереження останніми власної ідентичності та автономії, починає формуватися нова дослідницька програма, яка прагнула аналізувати не стільки ситуацію всередині імперіалістичних країн Заходу, скільки їхній негативний вплив на решту світу. Заперечення буржуазної революції як передумови революції соціалістичної (така двоступенева модель мала своїм опертям генералізацію подій початку ХХ століття у Російській імперії) логічно вело до положення про готовність «нових держав» до революції, рушійною силою якої мав стати не урбанізований пролетаріат, а селянство, чийм ефективним засобом досягнення політичного домінування була партизанська війна. Вимога ортодоксального марксизму щодо обов'язкового «очікування» буржуазної революції, яка мала передувати соціалістичній, усувалася як така, що не витримала перевірки практикою з огляду на переможні революції у Китаї та на Кубі.

Спираючись як на досягнення ЕКЛА, так і на дослідження колоніального суспільства, аграрного питання й економічної історії регіону латиноамериканськими вченими, Франк почав розроблення дослідницької програми залежності та розвитку недорозвитку, яка мала на меті два взаємопов'язані завдання: а) піддати критиці засади першої фази дослідницької програми модернізації; б) висунути теоретичну альтернативу останній.

Франків «напад» на теорію модернізації похитнув конструкційні підвалини цієї школи; поза тим його висновки були інкорпоровані до дискурсу тих дослідників, які заперечують методологічну коректність

---

³²⁴ Chirot D. Changing Fashions in the Study of the Social Causes of Economic and Political Change // *The State of Sociology: Problems and Prospects* / Ed. by J.Short. – Beverly Hills: Sage, 1981. – P. 259–260.

³²⁵ Див.: Buttel F.H., McMichael P. Reconsidering the Explanandum and Scope of Development Studies: Toward a Comparative Sociology of State-Economy Relations // *Rethinking Social Development: Theory, Research and Practice*. – L.: Longman, 1985. – P. 42.

зіставлення реалій третього світу з ідеальним типом Заходу (ідеальний тип, за визначенням самого Вебера, є не більш як утопією)³²⁶. Франкові закиди вигідно відрізняються від поверхового полемізування з першою фазою дослідницької програми модернізації заради власне полемізування у стилі американського соціолога Дж.Гасфілда³²⁷, який, залишаючись усередині теоретичної системи координат цієї парадигми, запропонував невадалу реінтерпретацію її ключових категорій, яка у жодному разі не сприяла подоланню кризи модернізаційного дискурсу через поверхову дескриптивність своєї аргументації.

На переконання Франка, категорії Парсонсової соціології, котрі являли собою пресупозиції першої фази дослідницької програми модернізації (зокрема, типові змінні дії), вочевидь не мають географічної «прив'язки», а тому не можуть розглядатися як ексклюзивне надбання лише одного типу суспільств (а таким зразком для Парсонса були Захід загалом і США зокрема). Франк доводить, що нібито традиціоналістська периферія у реальності виявляє здатність до універсалізму³²⁸ (проявом якого стають загальні страйки пролетаріату), натомість західна доктрина лібералізму є втіленням дифузності (хоча дифузність приписується саме «традиційним» суспільствам) і, безперечно, не може визначатися як індикатор функціональної специфічності, а звідси – культурної переваги Заходу. Щобільше, експорт доктрин економічного лібералізму, на думку Франка, є віддзеркаленням партикуляристських інтересів метрополії. Те саме стосується і такої унікально західної, з точки зору першої фази дослідницької програми модернізації, змінної, як орієнтація на успіх, що протистойть традиціоналістському припису. Франк слушно потверджує, що оцінка релевантності цієї концепції вимагає її аналітичної диференціації на такі субкатегорії, як «винагорода, відбір та мотивація.

---

³²⁶ М.Герцфельд пропонує блискучі та проникливі міркування з цього приводу, завважуючи, що «хоч модерн і визначається, головним чином, за допомогою відданості раціональному менеджменту та імунітету до родинних інтересів, риторика держави (йдеться про модерну західну державу. – Д.К.) вперть наповнена метафорами спорідненості» (Herzfeld M. *The Social Production of Indifference: Exploring the Symbolic Roots of Western Bureaucracy*. – N.Y.; Oxford: Berg, 1992. – P. 12).

³²⁷ Див.: Gusfield J.R. *Tradition and Modernity: Misplaced Polarities in the Study of Social Change* // *American Journal of Sociology*. – 1967. – Vol. 72. – № 4. – P. 351–362.

³²⁸ У цьому контексті знову будуть слушними міркування М.Герцфельда: «Підприємництво – чеснота на протестантському Заході – стає жадібністю та підступністю, якщо воно розглядається як частина образу екзотичного «іншого»» (Herzfeld M. *The Social Production of Indifference: Exploring the Symbolic Roots of Western Bureaucracy*. – N.Y.; Oxford: Berg, 1992. – P. 9).

Прикметно, що передусім у США винагорода за виконання ролей суттєво узалежнена від досягнень їхніх носіїв. Проте відбір носіїв ролей, хоч, імовірно, і залежить від досягнення, коли це стосується середнього класу, здебільшого ґрунтується на приписі, й це властиве як вищим верствам, які керують бізнесом..., так і незаможним масам, які формують так звану «іншу Америку»...»³²⁹ У політичній площині західних суспільств Франк також констатує всеприсутність партикуляризму, припису та дифузності. За переконливий приклад, на його думку, править феномен, що дістав назву «привілейована позиція бізнесу» у прийнятті політичних рішень, та егоїстично-персоналістський ентузіазм американських вчених щодо можливості участі у реалізації політики стримання комунізму. Приміром, американський політолог Р.Пакенгем провів у середині 1960-х років опитування співробітників агенції з міжнародного розвитку США. Це опитування засвідчило, що для більшості з них політичний розвиток означав «антикомуністичну, проамериканську політичну стабільність»³³⁰. Така ідеологічна орієнтація була суголосною із консервативною інтерпретацією соціології Парсонса. Своєю чергою, Майкл Манн так описує політику розвитку адміністрації Кеннеді щодо Латинської Америки і ця дескрипція реальних дій є суголосною з Гантінгтоною скаралізацією стабільності: «Гроші надходили до країн, але більша частка виводилася корумпованими елітами. Американські посадовці незрідка були неналаштовані співпрацювати з місцевими реформаторами, позаяк земельна реформа інтенсифікувала класовий конфлікт, а це могло загрожувати *стабільності, головній меті США в регіоні* (курсив мій. – П.К.)»³³¹.

Розбудовуючи власну теорію, Франк спирався також на політико-економічні ідеї П.Берена, який зауважував, що західний капіталізм «ефективно поточив все те, що залишалося від «феодальної» цілісності *відсталих* (курсив мій. – П.К.) суспільств. Він (капіталізм. – П.К.) заступив патерналістські відносини, які зберігалися впродовж століть, ринковими контрактами. Він переорієнтував частково або повністю самодостатні

---

³²⁹ Frank A.G. Latin America: Underdevelopment or Revolution. Essays on the Development of Underdevelopment and Immediate Enemy. – N.Y.; L.: Monthly Review Press, 1969. – P. 26. Термін «інша Америка» увів до обігу американський дослідник соціальної нерівності М.Гарінгтон у своєму класичному трактаті під однойменною назвою (див.: Harrington M. The Other America: Poverty in the United States. – Baltimore: Penguin Books, 1963).

³³⁰ Pakenham R. Political-Development Doctrines in the American Foreign Aid Program // World Politics. – 1966. – Vol. 18. – № 2. – P. 213.

³³¹ Mann M. The Sources Of Social Power. – Cambridge: Cambridge University Press, 2013. – Vol. 4: Globalizations, 1945–2011. – P. 111.

економіки сільськогосподарських країн у напрямі вироблення товарів для ринку. Він пов'язав їхню економічну долю з ар'єргардом світового ринку та з температурною кривою міжнародного руху цін»³³². Пасаж Берена відбиває амбівалентність позиції марксизму стосовно капіталістичного розвитку та ролі Заходу в цьому процесі: акцентуючи руйнівні соціально-економічні висліди проникнення Заходу до Решти світу, марксист, водночас, розглядали глобальну (і таку, що глобалізує) експансію капіталізму як можливість стати на рейки «прогресу». Тому пеан Маркса на адресу динамічної ролі капіталізму в «Маніфесті комуністичної партії», по суті, не відрізняється від картини британської гегемонії, змалюваної у приблизно ту саму епоху (1865 року) одним із творців теорії граничної корисності В.Джевонсом: «Рівнини Північної Америки та Росії є нашими хлібними полями; Чикаго та Одеса є нашими зерносховищами; Канада та Прибалтика є нашим лісом; Австралія має наші овечі ферми, а в Аргентині та у західних преріях Північної Америки ми маємо наші череди рогатої худоби; Перу надсилає нам своє срібло, а золото Південної Африки й Австралії тече до Лондона; індійці та китайці вирощують для нас чай, а наші плантації кави, цукру та прянощів розкидані по всій Індії. Іспанія та Франція є нашими виноградниками; Середземномор'я – це наш фруктовий сад; наші бавовняні плантації, які тривалий час перебували на півдні Сполучених Штатів, відтепер поширюються по всіх теплих регіонах землі»³³³. Е.Гобсбаум продемонстрував усю евристичність концепції розвитку недорозвитку як висліду залежності у своїй аналітичній історії піднесення західного модерного суспільства та впливу цього процесу на світ. На його переконання, держави Латинської Америки, спеціалізуючись на виробництві обмеженого асортименту продукції, ставали узалежненими від ажіотажного попиту з боку метрополії, який вочевидь не був довготривалий. А відтак, попри всю рішучість, з якою «Латинська Америка у третій чверті XIX століття стала на шлях «вестернізації» у її буржуазно-ліберальній формі завзятіше, а іноді й жорстокіше, ніж будь-яка інша частина світу (за винятком Японії), результати були невтішними»³³⁴. Як вислід вестернізаторських зусиль та орієнтації – формально добровільної

---

³³² Baran P. On the Political Economy of Backwardness // The Economics of Underdevelopment / Ed. by A.N.Agarwala, S.P.Singh. – N.Y.: Oxford University Press, 1963. – P. 76.

³³³ Цит. за: Kennedy P. The Rise and Fall of Great Powers. Economic Change and Military Conflict From 1500 to 2000. – L.: Fontana Press, 1989. – P. 194.

³³⁴ Хобсбаум Э. Век империи. 1875–1914. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1990. – С. 172.

у випадку політично незалежних держав та примусової у колоніях – на потреби метрополії, назви країн стали синонімічними з продукцією, яку вони виробляли: «Малайя» стала означати каучук та олово; «Бразилія» – каву; «Чилі» – селітру; «Уругвай» – м'ясо; «Куба» – цукор та сигари. За Гобсбаумом, навіть колонії із білим населенням не спромоглися (за винятком США) завершити індустріалізацію в той період, позаяк вони потрапили до лещат спеціалізації. Деякі з них досягали дивовижного процвітання навіть за європейськими стандартами, надто коли їх населяли вільні, радикально налаштовані емігранти з Європи. Але всі ці досягнення існували завдяки європейській (головним чином, британській) промисловій економіці, яка зовсім не вітала індустріалізації інших країн. Функція колоній та залежних територій полягала у доповненні економіки метрополій, а не у конкуренції із нею. Вплив метрополій був сильним та глибоким навіть за відсутності безпосередньої окупації; натомість зворотний вплив залежних країн був незначним, у всякому разі зовсім не життєво важливим для метрополій. Так, «Куба повністю залежала від цін на цукор та від бажання США імпортувати його. Натомість будь-яка розвинена країна, навіть така «малорозвинена», як Швеція, не відчувала б особливих незручностей – навіть, якби весь цукор карибських країн раптово зник із ринку – тому що її імпорт цукру був пов'язаний не лише з цими країнами. Практично, весь імпорт та експорт будь-якої з країн був здебільшого пов'язаний із невеликою групою західних метрополій, тимчасом як торгівля останніх з Африкою, Азією та Океанією у 1870–1914 роках поступово ставала дедалі скромнішою, залишаючись для них другорядною справою. Майже 80% європейської торгівлі (враховуючи як імпорт, так і експорт) здійснювалося у XIX столітті безпосередньо між самими розвиненими країнами; така сама ситуація склалася у сфері інвестицій європейських країн. Капітали, що скеровувалися за кордон, осідали, головним чином, у кількох країнах, які швидко розвивалися й були населені головню нащадками переселенців з Європи, тобто у Канаді, Австралії, Південній Африці, Аргентині та, безперечно, США»³³⁵.

Франк суттєво коригує позицію Берена та відмовляється від поняття *відсталості* (*backwardness*). «Відсталість» є позбавленою змісту концепцією поза історичним контекстом: у XVIII столітті власне Індія і Китай абсолютно не підпадали під категорію відсталих суспільств (у 1800 році частка Китаю у світовому промисловому виробництві сягала

---

³³⁵ Див.: Хобсбаум Э. Век империи. 1875–1914. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1990. – С. 108.

33,3%, тоді як частка Британії дорівнювала 5,6%. За сто років питома вага Британії зростає більш як у чотири рази, а Китаю – зменшилася більш як у п'ять разів³³⁶. Франк також заперечує «прогресивність» впливу західного капіталізму на периферію (Берен у своєму іншому дослідженні також переконливо довів причетність британського правління до занепаду Індії³³⁷). Франк відкидає ідею про внутрішні чинники недорозвитку, тобто погляд на недорозвиток як на продукт домінування принципу припису за рахунок досягнення та партикуляризму замість універсалізму, за моделлю теорії модернізації, або як на результат консервації феодальних відносин, за марксистським поясненням. Переважна більшість країн периферії відрізняється від Заходу тим, що вони зазнали колоніального панування з боку Заходу; натомість останній ніколи не мав подібного історичного досвіду. Колоніальна експансія західного капіталізму повністю реструктурувала суспільні відносини країн, які потрапили до його орбіти, та радикально змінила спосіб їхнього розвитку, спершу загальмувавши, а потім розвернувши напрямком еволюції колись цілком динамічних суспільств у бік недорозвитку. Деякі з цих Франкових тез дістають підтримку в інших дослідників. Так, індійський учений А.Багчі зауважує, що «колоніальне плюндрування Індонезії надзвичайно сприяло голландській індустріалізації та поверненню Нідерландів до західноєвропейського клубу заможних націй»³³⁸.

У своєму програмовому есеї «Розвиток недорозвитку»³³⁹ Франк формулює базові припущення та гіпотези дослідницької програми залежності та розвитку недорозвитку. Фокусуючись на випадку Латинської Америки, Франк наполягає на тому, що цей регіон потерпає від колоніального недорозвитку, який має своїм вислідом залежність – економічну, політичну та культурну – його суспільств від зовнішньої метрополії (варто зауважити, що останньому елементу цієї «тріади» Франк приділяє недостатню увагу). Франк пояснює феномен постійного відтворення недорозвитку, який він термінологічно визначає як *розвиток недорозвитку*, послуговуючись моделлю

---

³³⁶ Kennedy P. The Rise and Fall of Great Powers. Economic Change and Military Conflict From 1500 to 2000. – L.: Fontana Press, 1989. – P. 190.

³³⁷ Див.: Baran P. The Political Economy of Growth. – N.Y.: Monthly Review Press, 1957.

³³⁸ Bagchi A.K. The Past and the Future of the Developmental State // Journal of World-Systems Research. – 2000. – Vol. 6. – № 2. – P. 428.

³³⁹ Frank A.G. Latin America: Underdevelopment or Revolution. Essays on the Development of Underdevelopment and Immediate Enemy. – N.Y.; L.: Monthly Review Press, 1969. – P. 3–20.

«метрополія–сателіти»³⁴⁰. Історія останньої бере свій початок від завоювання «Нового світу» та заснування конкістадорами міст із метою інкорпорування корінного населення до економічної системи, заснованої завойовниками задля скерування додаткового продукту з колонії до метрополії. «Відносини на кшталт «метрополія–сателіти», – пише Франк, – не обмежуються імперським або міжнародним рівнем. Вони є всепроникні та структурують економічне, політичне й соціальне життя латиноамериканських колоній та країн. Достоту як колоніальна й національна столиця та її експортний сектор стають сателітами іберійських (а з плином часу й інших) метрополій світової економічної системи, цей сателіт стає колоніальною, а пізніше і національною метрополією стосовно виробничих секторів та населення решти країни. Щобільше, столиці провінцій, які самі є сателітами національної метрополії – а через нього і світової метрополії – є, своєю чергою, провінційними центрами, довкола яких формується орбіта локальних сателітів. Таким чином, цілий ланцюг констеляцій метрополій та сателітів з'єднає всі метрополії в Європі або США з найвіддаленішими форпостами у латиноамериканських селищах»³⁴¹. Вислідом такого включення до світового капіталістичного розвитку стає *недорозвиток*. За твердженням Франка, випадок Чилі переконливо засвідчує, що колонізація не лише повністю інкорпорувала цю територію до світового капіталізму (спершу меркантилістського, а потім промислового), але й запровадила монополістичну структуру «метрополія–сателіт» і «капіталізацію» чилійської економіки та суспільства. Попри відмінності між різними епохами в історії капіталізму (колоніалізм, вільна торгівля, імперіалізм) Чилі, на переконання Франка, завжди характеризувалася структурою сателітарного *недорозвитку*, який із часом лише поглиблювався. Якщо ж сателітарний *розвиток* і мав місце (Франк іноді називає цей феномен *люмпенрозвитком*), він ніколи не набував властивості самовідтворення, а відтак, миттєво повертався до траєкторії недорозвитку, щойно метрополіс втрачав інтерес до експлуатації тих або тих ресурсів сателіта. Навіть індустріалізація деяких регіонів Бразилії

---

³⁴⁰ Франк відтворює традицію бінарної структурованості мислення про соціальний світ, започатковану ще Платоном. У своєму трактаті «Держава» античний філософ постулював, що кожне політичне утворення у дійсності об'єднує щонайменше дві держави: одну – злидарів, а другу – багатіїв (див.: Платон. Держава. – К.: Основи, 2000. – С. 110).

³⁴¹ Frank A.G. Latin America: Underdevelopment or Revolution. Essays on the Development of Underdevelopment and Immediate Enemy. – N.Y.; L.: Monthly Review Press, 1969. – P. 6.

(приміром, Сан-Паулу в 30–40-ві роки XX століття) не спричинилася до припинення циклу сателітарного розвитку та недорозвитку, позаяк завжди мала на меті перетворення інших регіонів країни на внутрішні колонії-сателіти, позбавляючи їх капіталів і таким чином поглиблюючи недорозвиток. Отже, причина недорозвитку «третього світу» вочевидь не полягає у наявності структур подвійного суспільства (відстале, традиційне, феодалське versus прогресивне, модерне, капіталістичне), а випливає з того, що *капіталістична система має світовий характер*. Застосування такої моделі дає підстави Франку засвідчити, що в межах світової капіталістичної системи координат розвиватись можуть лише метрополії, натомість сателіти приречені на недорозвиток. Найпереконливішим потвердженням цих припущень є приклад таких національних регіонів-метрополісів, як Буенос-Айрес та Сан-Паулу, зростання яких розпочалося у XIX сторіччі (тобто не було пов'язане із впливом колоніального спадку), але так і не спричинилося до виходу з порочного кола сателітарного розвитку, залежного від зовнішніх метрополій – спершу британської, а пізніше американської.

Франк був глибоко переконаний, що сателіти досягають найвищого ступеня свого економічного «розвитку» в ті періоди, коли їхні зв'язки з метрополісом є найслабшими. На його думку, найінтенсивніший розвиток з огляду на індустріалізацію мав місце в Латинській Америці упродовж двох світових воєн та Великої депресії, тобто тоді, коли через кризу світової метрополії (військово-політичну та / або економічну) інтенсивність економічних відносин із ним була найменшою. Географічна віддаленість, яка зумовлювала ізоляцію, також розглядається як «конкурентна перевага»: регіони, подібно до Сан-Паулу в XVII–XVIII століттях, ставали центрами мануфактурного виробництва та експорту, але їхня інкорпорація до колоніальної, національної та капіталістичної світової системи поклала край такому розвитку.

Франк вважає, що на підтримку його гіпотези переконливо свідчив приклад успішного розвитку Японії доби Мейдзі: індустріалізація Японії вдалася навіть за відсутності природних ресурсів, що компенсувалося несателізованістю, водночас розвиток багатих у цьому сенсі країн Латинської Америки або Росії був структурно обмежений через їхній сателітарний статус. Відновлення потенціалу метрополії як вислід подолання кризи та реінкорпорація ізольованих регіонів до світової капіталістичної системи зупиняють розвиток або підпорядковують його зовнішнім цілям, унеможливаючи тим самим стабільність та перспективність. Наслідки

інкорпорації регіонів, які раніше не мали статусу сателітів, є трагічнішими: підпорядкування Буенос-Айреса Британії та впровадження режиму вільної торгівлі, який відповідав інтересам обох метрополій, майже повністю зруйнувало виробничий сектор економіки Аргентини за одночасної концентрації земельної власності у латифундіях, зорієнтованих на експорт. Спроба Парагваю зберегти свою економічну автономію призвела до агресії проти нього Троїстого союзу (Аргентини, Бразилії та Уругваю) в 1864–1870 роках, яку підтримав Лондон і внаслідок якої населення цієї країни скоротилося майже вдвічі.

Така інтерпретація впливу метрополії на сателітів робить зрозумілою іншу Франкову тезу: «Регіони, які сьогодні є найбільш недорозвиненими та схожими на феодальні, мали якнайтісніші зв'язки з метрополісом у минулому»³⁴². Участь цих регіонів у розвитку світової капіталістичної системи надала їм типової структури недорозвитку капіталістичної експортної економіки (причому ця структура недорозвитку закладалася у моменти найвищого розвитку сателітів, пов'язаного з інтересами метрополісу). «Коли зник ринок збуту для цукру із регіонів-сателітів або багатство їхніх шахт вичерпалося, – пише Франк, – метрополіс кинув їх напризволяще, тимчасом як існуюча економічна, політична та соціальна структура цих регіонів унеможливила автономне продукування економічного розвитку та не залишила їм жодного вибору: вони могли лише замкнутися у собі та дегенерувати у бік ультранедорозвитку, який ми маємо змогу спостерігати й сьогодні»³⁴³.

Розвиток латифундій також відбувався у відповідь на імперативи капіталістичної системи, що є додатковим аргументом проти поширеної думки про їхній напівфеодальний характер (І.Валерстайн послуговувався цими Франковими тезами задля побудови власної теорії модерної світ-системи).

Франк вважав, що припущення дослідницької програми залежності та розвитку недорозвитку, методологічними орієнтирами якої мали бути холістський, історичний та структурний підходи, були співмірними із політичними потребам *вивільнення* із пут розвитку недорозвитку (Франкова акцентація на політичній дії та соціальній справедливості стала важливим джерелом натхнення для латиноамериканської «теології звільнення»).

---

³⁴² Frank A.G. Latin America: Underdevelopment or Revolution. Essays on the Development of Underdevelopment and Immediate Enemy. – N.Y.; L.: Monthly Review Press, 1969. – P. 13.

³⁴³ Frank A.G. Latin America: Underdevelopment or Revolution. Essays on the Development of Underdevelopment and Immediate Enemy. – N.Y.; L.: Monthly Review Press, 1969. – P. 13.

4.4. Динаміка кризи світової капіталістичної системи

На початку 70-х років XX століття Франк констатував, що важливість дослідницької програми залежності та розвитку недорозвитку з точки зору Марксового критерію – внеску не лише до пояснення світу, але й до його перетворення – стала самоочевидною. Власне сам Франк ніколи й не приховував політизованості своєї теорії, яка надихалася досвідом кубинської революції³⁴⁴. ЕКЛА пропонувала суто реформістські шляхи подолання залежності, компартії лише повторювали засади радянської «антиімперіалістичної» пропаганди, натомість дослідницька програма залежності та розвитку недорозвитку «виявилася корисною з огляду на зміну світу, хоча вона не революціонізувала світ у супереч сподіванням своїх прихильників та побоюванням опонентів»³⁴⁵. Однак, на переконання Франка, пік досягнень дослідницької програми залежності та розвитку недорозвитку ознаменував також завершення циклу її існування. Втім, це слушне твердження не означало кінця відносин залежності: Франк закликав відмовитися від теорії, яка втратила свій потенціал як основа політичної дії. Попри те, що Франк проголосив смерть дослідницької програми залежності та розвитку недорозвитку і розпочав аналіз світової капіталістичної системи у термінах її кризи, його мислення й надалі залишалося під суттєвим впливом категорій, розроблених під час минулого періоду, а тому ці розвідки можна вважати логічним продовженням дослідницької програми залежності та розвитку недорозвитку, яка, втім, зазнає суттєвих модифікацій.

Аналізуючи процес світової акумуляції, Франк дійшов висновку, що 70-ті роки минулого століття стали часом кризи перенакопичення капіталу на Заході. Криза визначається Франком як «вирішальний поворотний момент, сповнений небезпеки та знервованої невпевненості, який потенційно може означати життя або смерть для хворого, соціальної системи або історичного процесу. Зовсім необов'язково, що результатом має стати смерть; криза може породити нове життя, якщо – як це має місце у нашому випадку – економічне, соціальне і політичне тіло виявляється

---

³⁴⁴ Frank A.G. Dependence Is Dead, Long Live Dependence and the Class Struggle: An Answer to Critics // World Development. – 1977. – Vol. 5. – № 4. – P. 358.

³⁴⁵ Frank A.G. Dependence Is Dead, Long Live Dependence and the Class Struggle: An Answer to Critics // World Development. – 1977. – Vol. 5. – № 4. – P. 357.

спроможним до адаптації та зазнає регенеративної трансформації упродовж періоду кризи»³⁴⁶.

Франк пом'якшує свої формулювання періоду дослідницької програми залежності та розвитку недорозвитку, коли він був схильний вважати, що власне впродовж кризи центру / метрополії країни-сателіти дістають шанс на автономний розвиток. Криза першого світу, яка, за Франком, розпочалася 1970 року, зініціювала кризу й у світі третьому. Ще однією особливістю 1970-х років стала подальша активізація участі соціалістичних країн у міжнародному капіталістичному поділі праці та поглиблення їхньої залежності від ядра.

На початку 1970-х років Валерстайн завдячував Франку своїм інтелектуальним розвитком: у програмових есеях, які закладають підвалини світ-системного аналізу, Валерстайн неодноразово схвально посилається на праці Франка періоду дослідницької програми залежності та розвитку недорозвитку і використовує його аргументи як точку відліку для власного теоретизування, про що свідчить, зокрема, спільна для обох вчених теза про капіталістичну природу сучасної світ-системи, яка виникає у XVI столітті. Натомість наприкінці 1970-х років Франк починає активно послуговуватися концептуальним словником свого колеги (трирівнева структура світ-системи, поняття напівпериферії). Така інтелектуальна конвергенція зреалізувалася у співпраці цих двох авторів (до яких на різних етапах долучалися С.Амін, Дж.Аррігі та інші мислителі лівого спрямування) над низкою колективних монографій.

Наріжним каменем Франкового дослідження кризи є припущення, що суттєві зрушення у просторовому / секторному розвитку відбуваються під час кризи нерівного розвитку, а вислідом останньої тенденції стає «подальший поділ світової капіталістичної економіки на старі та нові центри влади у метрополії, постають диференційовані економіки-посередники, колоніальні та постколоніальні економіки й держави-клієнти...»³⁴⁷ Франк зробив висновок про те, що світова капіталістична економіка також характеризувалася існуванням периферії та економік поза світовою економікою (остання теза принципово суперечить Валерстайновій концептуалізації світ-системи як утворення, котре

---

³⁴⁶ Frank A.G. Crisis: In the Third World. – N.Y.; L.: Holmes and Meier Publishers, 1981. – P. IX. «Криза, – твердить С.Аверинцев, – немов об'єктивний аналіз, якому піддає себе дійсність... надаремно слово «криза» означає «суд» і є спорідненим зі словом «критика»» (Аверинцев С.С. Поэтика ранневизантийской литературы. – М., 1977. – С. 237).

³⁴⁷ Frank A.G. Crisis: In the Third World. – N.Y.; L.: Holmes and Meier Publishers, 1981. – P. 1–2.

охоплює весь світ і котре набрало форми капіталістичної світ-економіки). Франк також окреслює механізм передачі лідерства та влади від старого центру до нового: цей процес загалом відбувався у кризові періоди, коли старий центр виявлявся неспроможним перебудуватися. Спершу Британія, а потім США, скориставшись кризами капіталістичної системи, послідовно здобували статус гегемону центру (термін, який став у пригоді Франку для позначення країн, що домінують у межах світової капіталістичної системи, і який є еквівалентом Валерстайнового «ядра»). Слідуючи за Валерстайном, Франк розглядає напівпериферію, або субімперіалістичні країни як посередників між центром і периферією. Напівпериферійні країни допомагають центру зменшувати його витрати на підтримку свого військово-політичного панування над периферією, охороняючи, у такий спосіб, метрополію.

Криза 1970-х років стала закономірним вислідом процесів, початок яким поклав масований приплив іноземного капіталу до країн третього світу десятьма роками раніше, що пришвидшило темпи зростання певних країн. Варто взяти до уваги, що щорічні темпи зростання ВВП Бразилії у 1968–1974 роках сягали 10%. Але на тлі такого зростання відбувалася інтенсифікація імпорту технологій та обладнання країнами третього світу, причому такими темпами, що це перевищувало прибутки від експорту, а тому мало фінансуватися зовнішніми кредитами. Як результат, різко зросла сукупна зовнішня заборгованість країн третього світу. Бразилія, яку в той час розглядали як взірць «економічного дива» для інших країн, чудово ілюструє цю тенденцію: експорт цієї країни між 1964 та 1975 роками виріс з 1,43 млрд. доларів США до 8,2 млрд., натомість імпорт зріс із 1,25 млрд. до 12,2 млрд. За десять років (1968–1978) заборгованість цієї країни збільшилася вдесятеро (від 4 млрд. до 40 млрд. доларів США)!

Початок світової рецесії миттєво поклав край «бразильському диву», позаяк імпорт країни катастрофічно збільшився через підвищення цін на нафтопродукти, світову інфляцію, зменшення інвестицій із боку ТНК та загальне зниження попиту на бразильський експорт із боку світової економіки. Відмова від імпортзамінної індустріалізації, яка мала на меті вирівнювання доходів населення і потенційно могла сприяти виникненню внутрішнього ринку, та впровадження політики індустріалізації, стимульованої експортом, супроводжувалися систематичними заходами, спрямованими на зменшення ціни робочої сили задля підвищення прибутковості виробництва та його конкурентоспроможності. Як наслідок, зазначає

Франк, складається ситуація, коли «весь розвиток обмежується 5–20% населення, натомість решта 80%, ба навіть усі 95% не мають доступу до його переваг та позбавлені будь-якого шансу на участь у ньому через перепони, створювані економічними та політичними силами, а також військовими»³⁴⁸. На тлі бурхливого прогресу економіки інтенсифікувалися процеси зміщення центрів прийняття економічних рішень за межі Бразилії до осередків міжнародного капіталу; постійне збільшення потреби в імпортних технологіях та капіталі поглиблювало кризу заборгованості. Економічне зростання, зорієнтоване на потреби заможних, лише посилювало соціальну поляризацію (не важко помітити, що за аналог для зіставлення править теперішня ситуація в Україні).

Ситуація, що склалася в економіці «центру» як вислід кризи, вочевидь не спонукувала проведення державами, що належали до нього, «альтруїстичної» зовнішньої економічної політики. Продовольча допомога країнам, які нагально її потребують, та позики починають розглядатися урядом США як важливий та ефективний засіб досягнення своїх політичних цілей у третьому світі. Допомогу заступає заохочення американського експорту сільськогосподарської продукції. Домінантний у середовищі американської політичної спільноти погляд на проблему сформулював Ден Елерман, співробітник ради національної безпеки США: «Надавати продовольчу допомогу країнам тільки тому, що там вмирають від голоду, – це дуже слабкий аргумент»³⁴⁹. Продовольство дорівнює владі та зброї, а жорсткі умови фінансової дисципліни, що їх МВФ накидає країнам-боржникам, за словами одного дотепника з кіл вашингтонського істеблішменту, повалили більшу кількість урядів, ніж це зробили Маркс і Ленін разом узяті.

Один із фундаторів парадигми построзвитку Артуро Ескобар, чий погляд формувалися під впливом дослідницької програми залежності та розвитку недорозвитку³⁵⁰, емоційно закликав: «За обставин, коли люди голодують, чи не є логічною відповіддю надати їм продовольство?»³⁵¹,

---

³⁴⁸ Frank A.G. Crisis: In the Third World. – N.Y.; L.: Holmes and Meier Publishers, 1981. – P. 10.

³⁴⁹ Цит. за: Frank A.G. Crisis: In the Third World. – N.Y.; L.: Holmes and Meier Publishers, 1981. – P. 63.

³⁵⁰ Детальніше про цей зв'язок див.: Кутуєв П.В. Чи потрібен розвиток після розвитку? Дискурс построзвитку в західній соціології розвитку і модернізації // Мультиверсум. Філософський альманах: Збірка наукових праць. – К.: Український центр духовної культури, 2003. – Вип. 32. – С. 149–159.

³⁵¹ Escobar A. Encountering Development: The Making and Unmaking of the Third World. – Princeton: Princeton University Press, 1995. – P. 102.

вмотивовуючи свою позицію тим, що падіння виробництва продовольства у країнах третього світу безпосередньо залежить від їхньої орієнтації / залежності від ринків світу першого і таким чином є провиною останнього.

Наслідком інтенсивного використання надбань технологічного прогресу в сільському господарстві впродовж 1970-х років стає постання «агробізнесу» (термін було запропоновано Р.Голдбергом із Гарвардської школи бізнесу). Втім, інтеграція виробників сільськогосподарської продукції третього світу до світової економіки та їхня орієнтація на стилі споживання метрополії лише погіршили їхнє соціальне становище та посилили соціальну поляризацію, позаяк переключили тягар та ризик, пов'язані з інвестуванням, на місцевих виробників, рівночасно позбавляючи їх очевидних переваг прогресу через залежність від кон'юнктури зовнішніх ринків. В агробізнесі домінували транснаціональні корпорації, які запровадили політику активного скуповування земель у країнах третього світу: так, американські корпорації придбали до 35 млн. гектарів землі у Бразилії, що становило 10% території, придатних до сільського господарства, згідно з цензом 1960 року. Багатонаціональний агробізнес почав проникати до сільського господарства третього світу, перетворюючи його на постачальника продукції як для місцевих верств із високим рівнем доходів, так і для зовнішніх ринків. Експортна орієнтація мала цілу низку негативних вислідів, а саме: зменшення площ, які відводилися для культивування основних продуктів споживання для місцевого населення, падіння імпорту такої продукції та зростання виробництва «нетрадиційної» сільськогосподарської продукції для експорту до країн центру. За таких обставин зменшилося споживання основних продуктів харчування переважною більшістю населення третього світу, що відбувалося на тлі зростання експорту до метрополії.

Сахельська посуха, найгостріша форма якої трапляється з циклічністю раз на сорок років, черговий раз мала місце у середині 70-х років ХХ століття та спричинилася до голодної смерті понад чверті мільйона мешканців цього регіону. Така велика кількість жертв «сахельського голодомору», як А.Ескобар назвав цю трагедію, пояснюється не погіршенням природних умов, а «комерційним сільським господарством, отравленням пасовиськ, знищенням лісів та використанням води задля вирощування сільгоспкультур на продаж, переважно на експорт. Власне ця діяльність упродовж попередніх десятиліть «розвитку», без сумніву,

серйозно порушила екологічний баланс регіону»³⁵². Іншими вислідами голодомору також були: масовий продаж землі та худоби найбільш бідними верствами сільського населення, а відповідно, концентрація цих ресурсів у руках меншості та маргіналізація більшості.

У цьому контексті заслуговує на увагу Франкове пояснення нестачі продовольства у Чилі доби адміністрації С.Альєнде. Ортодоксальне пояснення – популярне у колах критично налаштованих стосовно практик «реального соціалізму» радянських та пострадянських інтелектуалів – схилялося до звинувачення в цьому соціалістично-розподільчої політики, яку проводив Альєнде. Франк звертає увагу на різке зростання доходів малозабезпечених верств населення, що, відповідно, зумовило повсюдне збільшення потреби у продуктах харчування, яку сільське господарство країни не могло водночас задовольнити.

Зміна орієнтації багатьох країн третього світу з імпортозамінної індустріалізації на індустріалізацію, стимульовану експортом, також відбулася під впливом зовнішніх чинників. За Франком, неоколоніальні, сателітарні або клієнталістські держави периферії, які спершу іменували «нерозвиненими», потім «недорозвиненими», а відтепер «такими, що розвиваються», тривалий час брали участь у міжнародному поділі праці, головним чином, експортуючи первинні продукти та імпортуючи промислові товари. Сподівання економік Заходу на зниження витрат на робочу силу зумовило зміщення цілих галузей промисловості (зокрема, легкої промисловості, електроніки, до яких пізніше додалося автомобілебудування) до країн третього світу і навіть «соціалістичного табору». Заохочення експорту як основи розвитку не виправдало очікувань, які покладалися на цю політику країнами третього світу, позаяк не покращило балансу платежів і не сприяло технологічному прогресу та зниженню безробіття. Хоч промисловість третього світу в період між 1960 та 1975 роками зростала темпами, які перевищували аналогічні показники індустріальних капіталістичних та соціалістичних країн (річні темпи зростання дорівнювали 7,4% та 6% відповідно), цей розвиток розподілявся надзвичайно нерівномірно, концентруючись у відносно невеликій групі країн: «у Бразилії (24%), Мексиці (11%), Аргентині (9%), Південній Кореї (8%), Індії (6%), Туреччині (5%), а також Ірані, Індонезії, Гонконгу і Таїланді (від 2% до 3% на кожному країну)»³⁵³. За доби замилювання

---

³⁵² Frank A.G. Crisis: In the Third World. – N.Y.; L.: Holmes and Meier Publishers, 1981. – P. 87.

³⁵³ Frank A.G. Crisis: In the Third World. – N.Y.; L.: Holmes and Meier Publishers, 1981. – P. 98.

індустріалізацією, стимульованої експортом, тобто з початку 60-х років минулого століття, зразками успішного втілення такої політики стають Південна Корея, Тайвань, а також міста-держави Гонконг і Сінгапур. Не останню роль у підтримці економічної життєздатності та політичної стабільності цих режимів відіграла зовнішня політична підтримка, головним чином з боку США, позаяк перші три країни розглядалися як важливий союзник у боротьбі з поширенням ленінізму в Азійському регіоні.

Достоту як імпортозамінна індустріалізація швидко вичерпала свій потенціал та виявилася малоуспішною, так і індустріалізація, стимульована експортом, зіткнулася з аналогічними проблемами: потреба в імпорті технологій задля створення індустріальної інфраструктури зменшує валютні резерви країни, що дотримується такої політики, й має наслідком негативний баланс платежів. Франк доводить, що існує прямий зв'язок між тривалістю та успішністю індустріалізації, стимульованої експортом, і розміром зовнішньої заборгованості країни. Вже у 1970-х роках заборгованість, скажімо, Бразилії, сягала 50 млрд. доларів США, Мексики – 50 млрд., Північної Кореї – за різними оцінками – від 7 до 10 млрд., а сумарний зовнішній борг цих країн становив «60% приватної зовнішньої заборгованості приблизно 130 країн третього світу»³⁵⁴.

Надексплуатація мас третього світу постійно супроводжувалася застосуванням військово-політичних репресій задля підтримки економічної «дисципліни» (тобто придушення організованого робітничого руху, який міг би захистити права пролетаріату, вдаючись до таких заходів, як страйки та тиск на роботодавців під час укладання колективних угод із ними) та політичної «стабільності». Індія часів надзвичайного стану, впровадженого урядом І.Ганді 25 червня 1975 року, є наочною ілюстрацією такої комбінації акценту на стабільності та дисципліні. Не позбавлена слушності Франкова думка про те, що «прогрес» у сфері промислових відносин (*industrial relations*) досягався творенням атмосфери страху; щобільше, роботодавці з ентузіазмом вітали репресії уряду проти профспілок у разі спротиву з боку останніх. Франк цитує одного з промисловців: «Тепер (тобто після впровадження надзвичайного стану. – П.К.) ситуація просто чудова. Раніше ми мали дуже серйозні проблеми з профспілками. Відтепер, якщо вони створюють нам якісь проблеми, то уряд просто заарештовує їхніх активістів»³⁵⁵.

³⁵⁴ Frank A.G. *Crisis: In the Third World*. – N.Y.; L.: Holmes and Meier Publishers, 1981. – P. 104.

³⁵⁵ Цит. за: Frank A.G. *Crisis: In the Third World*. – N.Y.; L.: Holmes and Meier Publishers, 1981. – P. 196.

Економічним поясненням надексплуатації є намагання капіталу з країн центру зберегти норми прибутку, незважаючи на кризу. Підґрунтям концепції надексплуатації Франка стала Марксова теза про те, що рушійним мотивом капіталістичного процесу виробництва та його визначальною метою є якомога більше самозростання капіталу, тобто щораз більше виробництво додаткової вартості й, відповідно, посилення експлуатації робочої сили капіталістами. Франк визначає надексплуатацію як прагнення капіталу до зниження доходів робітників, які стають меншими, ніж це необхідно для відтворення робочої сили, і, таким чином, перетворюють фонд необхідного споживання робітника на фонд накопичення капіталу.

Хоча Франк і правий у тому, що оцінка інвестиційного клімату в країнах периферії та напівпериферії з боку урядів та капіталу центру дуже часто змінювалася на краще з приходом там до влади авторитарних режимів, Франкове експліцитне припущення про постійну причетність урядів центру до таких політичних змін далеко не завжди відповідає історичним фактам. Наприклад, переворот 1961 року в Південній Кореї під проводом генерала Пак Чан Хі не викликав жодного ентузіазму з боку США, і лише повна пасивність «законного» уряду цієї країни, який відмовився чинити опір заколотникам, змусила американських лідерів визнати нову хунту.

Криза накопичення зумовила ланцюгову реакцію політичної кризи, яка здебільшого провокувала авторитарну відповідь. Серед радикальних теоретиків набирає популярності концептуалізація латиноамериканських військових хунт у термінах фашизму. Приміром, Душ Сантуш ще у середині 90-х років минулого століття продовжував наполягати на тому, що фашизм є «режимом монополістичного капіталізму, підґрунтям якого є терор. Власне це й трапилося між 1964 і 1976 роками в Латинській Америці та інших регіонах третього світу»³⁵⁶. Позиція Франка щодо цієї проблеми є логічно чіткою та соціологічно адекватною. Попри те, що латиноамериканські диктатури й були результатом альянсу інтернаціонального капіталу або з обмеженими сегментами локальної монополістичної буржуазії (там, де вона існує), або з бюрократичною та військовою (дрібною) буржуазією, або з поєднанням обох, вони принципово відрізнялися від фашистських режимів. На відміну від

---

³⁵⁶ Dos Santos T. *Latin American Underdevelopment: Past, Present, and Future* // *The Underdevelopment of Development: Essays in Honor of Andre Gunder Frank* / Ed. by S.C.Chew, R.A.Denemark. – L.: Sage, 1996. – P. 162.

класичного фашизму, який був спрямований на зовнішню експансію і мав своїм опертям масову мобілізацію, репресивні режими третього світу, узалежнені від зовнішніх сил, перешкождали масовій мобілізації.

Нельсон Рокфеллер, губернатор штату Нью-Йорк, відвідавши у 1969 році ряд країн Латинської Америки з метою збирання інформації, не оминув своєю увагою цю тенденцію до встановлення військових авторитарних режимів, коментуючи згодом у своїй доповіді цей процес як позитивне зрушення: «Новий тип військового набирає сили, часто стаючи головною силою конструктивних соціальних змін у латиноамериканських республіках. Цей новий тип військового вмотивований зростаючою відразою до корупції, неефективності та застійного політичного порядку, а відтак, готовий пристосувати свою авторитарну традицію до цілей соціального й економічного прогресу»³⁵⁷. Позитивне сприйняття авторитаризму вписувалося у панівний модернізаційний дискурс, який схвально оцінював наставлення цих режимів на ту чи ту форму соціально-економічних змін. «Авторитаризм, що сприяє розвитку» ґрунтував свою легітимність на темпах нагромадження капіталу. Темпи зростання ВВП були єдиним вартим уваги питанням; очікувалося, що все інше поліпшуватиметься автоматично³⁵⁸. Емпіричні дані на підтримку цієї тези знаходимо в документах Світового банку, представники якого високо оцінювали політику уряду військових Гани початку 1990-х років, репресивна природа якої уможливила впровадження непопулярних заходів, паралельно придушуючи протести³⁵⁹.

Детальний аналіз Р.Прайсом наслідків збройного втручання військових до політики на прикладі Гани переконливо засвідчує невідповідність реаліям формальної моделі військової організації, яка робить наголос на просякнутості офіцерського корпусу цінностями раціональності та вважає військове правління сприятливим для розбудови раціонально-легальної держави й раціонального капіталізму. Формальна модель також постулювала відданість військових чеснотам націоналізму та «аскетизму», але вивчення наставлень, цінностей та зразків поведінки лідерів хунти,

---

³⁵⁷ Цит. за: Frank A.G. *Crisis: In the Third World*. – N.Y.; L.: Holmes and Meier Publishers, 1981. – P. 242.

³⁵⁸ Див.: Aseniero G. *Asia in the World-System // The Underdevelopment of Development: Essays in Honor of Andre Gunder Frank* / Ed. by S.C.Chew, R.Denemark. – L.: Sage, 1996. – P. 183.

³⁵⁹ Див.: Moore D.B. *Development Discourse as Hegemony: Towards an Ideological History – 1945–1995 // Debating Development Discourse: Institutional and Popular Perspectives* / Ed. by D.B.Moore, G.J.Schmitz. – L.: Macmillan, 1995. – P. 21.

що скинули цивільний уряд К.Нкрума, виявляє орієнтацію офіцерського корпусу на зовнішню референтну групу, а не на націоналістичну політику, з одного боку, та відсутність «пуританської» дисципліни – з іншого. Така ситуація була вислідом отримання військової освіти більшістю офіцерів збройних сил Гани в учбових закладах колишньої колоніальної метрополії – Великої Британії. Інтерналізація цінностей та зразків поведінки британського офіцерського корпусу зумовила функціонування образу збройних сил колишньої колоніальної метрополії як зовнішньої референтної групи, плекаючи первинну лояльність до Великої Британії та Британської Співдружності та вторинну до вітчизни – Гани – й африканської ідентичності загалом. Орієнтація на існуючі у розвинених країнах Заходу зразки споживання та рівень бюджетних асигнувань на збройні сили чинить перепони формуванню у керівництва армії «пуританського» етосу, з його акцентацією на жорсткій фінансовій дисципліні. Військовий уряд Гани проводив політику «відкритих дверей» стосовно західного бізнесу, нехтуючи інтересами національної буржуазії, у поєднанні з надмірними – з огляду на геополітичну ситуацію країни – витратами на утримання армії за одночасного скорочення витрат на потреби розвитку господарчої інфраструктури країни. За три роки перебування військових при владі у 1966–1969 роках бюджетні асигнування на потреби промисловості скоротилися в середньому на 70,6%: з 6,7% бюджетних витрат у 1966 році (останньому році перебування при владі цивільного уряду К.Нкрума) до 1,3% у 1969 році (останньому році правління військової хунти)³⁶⁰.

Неортодоксальність і новаторство поглядів Франка передусім виявляються в тому, що він не обмежується аналізом прояву світової кризи у третьому світі; він також звертає свій погляд на світ другий, тобто так званий соціалістичний табір. Франк вважає, що марксизм як течія переживав глибоку кризу в 1970-х роках минулого століття, кризу, яка віддзеркалювала політико-економічний занепад ленінських режимів. *Sub specie historia* судження про кризу ленінізму в той історичний період є тривіальним, але не варто забувати, що в ті часи для більшості фахівців Радянський Союз виглядав могутнім Левіафаном, існуванню якого ніщо не загрожувало. Однак Франк наголошував, що, будучи інтегральною частиною світової капіталістичної системи, «соціалістичні» країни

---

³⁶⁰ Див.: Price R. A Theoretical Approach to Military Rule in New States: Reference-Group Theory and the Ghanaian Case // *World Politics*. – 1971. – Vol. 23. – № 3. – P. 399–430.

також опинилися під дією кризи. Симптоматично, що цю реальність змушений був визнати Л.І.Брежнєв: «Оскільки існують широкі економічні зв'язки між капіталістичними і соціалістичними країнами, негативні наслідки теперішньої кризи на Заході впливають і на соціалістичний світ». Лідер соціалістичної Болгарії Т.Живков висловлювався ще радикальніше: «Ми сподіваємося, що криза, яка так зашкодила Заходу, швидко скінчиться, позаяк вона впливає на економіку Болгарії та створює ситуацію невизначеності для неї, а економіка країни певною мірою залежить від торгівлі із Заходом»³⁶¹. Такі заяви – які пройшли поза увагою більшості «советологів» – віддзеркалювали глибокі проблеми ленінізму на інституційному та ідеологічному рівнях. Усвідомлюючи себе як альтернативу лібералізму, марксистичні традиційно вітали кризи капіталізму, вбачаючи у них потенціал для пожвавлення революційних рухів, які за таких умов могли отримати шанс прийти до влади та здійснити «перехід від капіталізму до соціалізму».

Натомість активна економічна інтеграція ленінських режимів із Заходом, яка часто набирала форми імпорту технологій, мала своїм наслідком зростання їхнього негативного балансу торгівлі з 7 млрд. доларів США у 1971 році до 60 млрд. наприкінці 1970-х років. «Соціалістичні» країни компенсували імпорт технологій із Заходу за допомогою експорту до країн центру, який на дві третини складався з нафти, газу та корисних копалин, і лише третина експорту припадала на промислові товари. Рівночасно структура торгівлі між СРСР і третім світом мала такі самі пропорції, однак роль експортера технологій вже належала СРСР, який закуповував природні ресурси у країнах, що розвиваються. Все це, на думку Франка, красномовно засвідчує, що «соціалістичні» економіки посідали проміжне місце у міжнародному поділі праці, виступаючи стосовно третього світу в ролі еквівалентній функції Заходу щодо «Московського центру». Криза капіталізму підвищила вартість імпорту для «соціалістичних» країн та обмежила можливості їхнього експорту. Така реакція на кризу стала найяскравішим виявом того, що дія закону вартості поширювалася й на «соціалістичні» країни, спростовуючи таким чином реальність сформульованого Сталіним особливого закону вартості для соціалістичної економіки.

---

³⁶¹ Цит. за: Frank A.G. Crisis: In the Third World. – N.Y.; L.: Holmes and Meier Publishers, 1981. – Р. 318. Детальніше про Франкове трактування кризи «соціалізму» див.: Frank A.G. The European Challenge: From Atlantic Alliance to Pan-European Entente for Peace and Jobs. – Nottingham: Spokesman, 1983.

Економічна криза «соціалізму» супроводжувалася кризами політичною та ідеологічною. Відбулася «націоналізація» ленінських режимів за моделлю Сталінової ревіталізації російського націоналізму (Р.Шпорлюк запропонував надзвичайно стимулюючий і продуктивний підхід до аналізу такої політики ленінців³⁶²). В'єтнамські комуністи у світлі загострення конфлікту з Китаєм провели «чистку» партії та збройних сил від етнічних китайців. Як радянська версія ідеології ленінізму, так і її китайська інтерпретація втратили свій трансформаційний потенціал і в жодному разі не пропонували соціалістичної альтернативи капіталізму. Франк також передбачив, що націоналістичні, регіональні та релігійні відчуття, які стали потужними мотиваторами опозиції ленінським режимам, у перспективі спровокують військові конфлікти між соціалістичними країнами. Водночас, за Франком, подібні рухи часто відчували на собі контроль із боку реакційних суспільних сил та ідеологій. Громадянські й міжнаціональні конфлікти та повномасштабні війни на теренах колишнього Радянського Союзу та Югославії унаочнили пророчість Франкового прогнозу. Отже, криза капіталізму стала ще більшим випробовуванням для його ленінських опонентів, котрі так і не змогли подолати її наслідків й упродовж наступного десятиріччя припинили своє існування як специфічна політико-економічна та соціокультурна формація.

Висновки

Дослідження Франка стали загальником у дискурсі сучасних вчених і продовжують стимулювати дебати щодо найгостріших соціальних проблем нашого часу. Починаючи з 60-х років минулого століття його ідеї спричинилися до зміни панівного дискурсу спільноти, яка працює у царині розвитку (*development community*). Так, у 1972 році Міжнародна організація праці виступила із закликом до «перерозподілу на тлі зростання»³⁶³, а президент Світового банку Р.Макнамара змушений був визнати у 1970 році, що економічне зростання у бідних країнах саме

---

³⁶² Див. детальніше: Кутуєв П.В. Порівняльно-історична соціологія націоналізму та модернізації: дослідницька програма Романа Шпорлюка // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – № 3.

³⁶³ Див.: Leys C. The Rise and The Fall of Development Theory. – L.: James Curry, 1996. – P. 11–12.

по собі нездатне розв'язати соціально-економічні проблеми, такі як висока дитяча смертність, низька тривалість життя, масові неграмотність та безробіття і викривлений розподіл багатства та доходів³⁶⁴. Але така значущість Франкових ідей у жодному разі не має вести до некритичної інкорпорації, тим паче – до механістичного застосування його доробку, позаяк завдання застосування концептуальної системи координат є не менш комплексним, ніж конструювання теорії як такої.

Актуальність ідей Франка можна оцінити одразу в кількох площинах. Він є одним із небагатьох соціологів, яким вдавалися коректні прогнози тенденцій суспільного розвитку, і не лише в Латинській Америці, але й поза нею, що є додатковим аргументом на користь доцільності прискіпливої уваги до його дослідницької програми та її використання. Дослідники посткардозівської Бразилії засвідчують, що механізми залежності й надалі функціонують, продукуючи недорозвиток. Об'єктивну фактичність такого явища, як «новий світ боргу» (тут у пригоді стає влучний вираз британської дослідниці С.Стрейндж), не зміг би піддати сумніву навіть найпалкіший дюркгейміанець. Франк переконливо довів, що заборгованість є інструментом неоколоніалізму, що «перекачує» додаткову вартість із країн периферії до центру. За підрахунками Франка, ці втрати капіталу через його переміщення з Півдня до Півночі у 80–90-х роках XX століття щорічно становили 100 млрд. доларів США. Під кутом зору заборгованості, відбувається злиття колишнього другого світу із третім: «Угорщина сплатила кредиторам суму, яка втричі перевищує її борг, а заборгованість цієї країни зросла удвічі! Якщо керуватися «буржуазним» законодавством, у будь-якій «нормальній» капіталістичній країні така ситуація, поза всяким сумнівом, вже давно була б розв'язана задля «спільного блага» оголошенням банкрутства або полегшенням режиму боргу. Однак ці переваги цивілізації «першого» світу не поширюються на «другий» або «третій» світи. Упродовж 80-х років XX століття річне обслуговування боргу країнами третього світу вимагало приблизно 6,5% їхнього ВВП. Навіть військові репатріації Німеччини у 1920-ті роки дорівнювали 2% і зросли до 3,5% у 1929–1931 роках, що стало одним із чинників піднесення Гітлера, який ці виплати припинив»³⁶⁵.

---

³⁶⁴ Цит. за: Arrighi G. The African Crisis // New Left Review. – 2002. – № 15. – P. 20.

³⁶⁵ Frank A.G. The Underdevelopment of Development // The Underdevelopment of Development: Essays in Honor of Andre Gunder Frank / Ed. by S.C.Chew, R.A.Denemark. – L.: Sage, 1996. – P. 35.

Результатом таких тенденцій стає не розвиток, а *недорозвиток*, тому «розвій як свобода» (А.Сен) поступається місцем менеджменту заборгованості та криз³⁶⁶.

На відміну від ліберально-налаштованого Ф.Фукуями, глибоко переконаного в тому, що дослідницька програма залежності та розвитку недорозвитку була лише антиліберальним ідеологічним «проектом», який, з точки зору інтелектуальної, абсолютно не мав цінності, а з практичної – був шкідливим, позаяк, пропонуючи викривлене бачення джерел економічного розвою, став перешкодою для формулювання успішної політики зростання, Франк залишається скептичним щодо потенціалу держави, яка сприяє розвитку. Виступаючи у своїй другій іпостасі вічного опонента критиків капіталізму, Фукуяма вважає, що у світі «азійського дива» повна неадекватність теоретизування у термінах залежності та розвитку недорозвитку щодо реалій стала більш ніж очевидною. Натомість Франк доводить, що «азійські тигри», чий досвід розвитку належно розпропагували як модель зростання, що ґрунтується на експорті, не є універсальною формулою успіху з огляду на репресивність цих режимів, вдале проведення ними успішних земельних реформ, запроваджених за активної підтримки США, та їхню акцентацію на відносно рівному розподілі доходів. Варто також зважити на те, що Фукуяма так само виразно наголошує важливість такого досягнення «тигрів», як вирівнювання ними розподілу доходів населення. Але те, що витлумачується Франком як контингентний продукт унікальної констеляції, розглядається Фукуямою як закономірна еволюційна тенденція. Одним із пояснень, чому капіталізм не є успішним у Латинській Америці та більшій частині третього світу, для Фукуями є теза про відсутність серйозних спроб втілити капіталістичні інституції з боку місцевих еліт, які натомість обмежувалися редистрибутивною політикою в ім'я популістських гасел соціальної справедливості. У Фукуямовій системі координат, аби уникнути стагнації, ці країни потребують більше капіталізму. Напрямок думки Фукуями парадоксально подібний до популярного за років «перебудови» гасла

---

³⁶⁶ Використання позик як засобу політичного контролю має тривалу історію. Так, після приходу Ф.Кастро та очолюваного ним «Руху 26 липня» до влади, США запропонували його уряду позичку. Втім, ця пропозиція мала на меті не стільки досягнення зближення між двома країнами та визнання права Куби на автономний розвиток (конкретним виявом щирості цих намірів міг би стати перегляд угоди про статус Гуантанамо), скільки забезпечення у традиційний спосіб контролю над внутрішньою ситуацією на Кубі (див.: Gonzales E. Castro's Revolution, Cuban Communist Appeals, and the Soviet Response // World Politics. – 1968. – Vol. 21. – № 1. – P. 41).

«більше соціалізму», що також розглядалося як рецепт подолання кризи, спричиненої застоєм, але у цьому випадку – ленінізму. Рівночасно Франк визнає, що він недооцінив здатність «тигрів» до технологічного прогресу та участі в міжнародному поділі праці на новому рівні. Втім, незважаючи на антагоністичність їхніх засад, для Франка і Фукуями спільною є візія капіталізму як універсальної гомогенної цивілізації. Це позбавляє обох мислителів можливості соціологічного аналізу інституційного розмаїття численних типів капіталізму, які успішно досліджував Вебер, а власне це завдання набирає особливої актуальності у контексті трансформації постленінських суспільств³⁶⁷.

Франків наголос на справедливості та на засадничості рівних можливостей *versus* акцентація ефективності є позірно релевантними принагідно сучасного українського суспільства, позаяк панівний дискурс українського істеблішменту зосереджений на питанні про перспективи економічного зростання, тимчасом як перехід від політики та ідеології зростання до політики та ідеології розвитку, стимульованого державою, яка використовує творчий потенціал демократії й продукує режим загального добробуту, не формулюється як проблема соціологічного пізнання та соціальної практики.

Наведена як епіграф до цього розділу цитата з роману сучасного американського письменника Тома Вулфа – а література, за влучною Енгельсовою характеристикою творчості Бальзака, спроможна надати досліднику безпрецедентну за своїм багатством інформацію про соціальні процеси – вкотре демонструє, що вагомість концепцій визначається їхнім соціокультурним й ідеологічним контекстом, а тому ми не повинні некритично поділяти антибуржуазність Франка. Водночас його підозріле ставлення до панівних класів править за корисну точку відліку для соціологічного аналізу *Realpolitik*. Буржуазія не є гарантом формування демократії, водночас вона може мати вибіркову спорідненість із публічною сферою гатунку громадянського суспільства, яке, своєю чергою, є однією з передумов постання модерного демократичного політичного суспільства. Навіть войовничий критик буржуазії Енгельс визнавав, що «зрештою, сучасний *буржуа*, з його цивілізацією, промисловістю, порядком і відносною освіченістю, виявляється кращим від феодального сеньйора або розбійника, який мародерствує, з варварським станом суспільства,

---

³⁶⁷ Див.: Кутуєв П.В. Раціональний капіталізм в Україні: між міфом і реальністю // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1999. – № 2. – С. 5–20.

до якого вони належать»³⁶⁸. Саме тому більш адекватною є теорія, яка спирається на поняття контингентності концептуально і на етику відповідальності (а не на етику переконань) морально-ідеологічно, що уникає антиісторичного апіоризму, вислідом якого є теоретична апологія ролі тих або тих соціальних сил або інституцій у процесі соціальних змін. За приклади правлять такі кліше: пролетаріат як осередок солідарності; буржуазія як гарант демократії; самодостатній ринок як підґрунтя процвітання; громадянське суспільство як передумова демократії; держава як Левіафан, що зазіхає на автономну публічну сферу; держава як ініціатор розвитку, що наздоганяє розвинені країни). Очевидною є криза легітимності лідерства / гегемонії / панування у глобальному масштабі; щобільше, кризу переживають і академічні дисципліни, які висувають своїм завданням діагноз *Zeitgeist*. Звичні інтерпретації, які базуються на суто дихотомічному мисленні – капіталізм проти соціалізму; лібералізм проти релігійного фундаменталізму; ринок проти держави; держава проти громадянського суспільства – вичерпали себе. Достоту як пропозиції «виходу» із системи глобального капіталізму (ідея С.Аміна), так і заклики до пришвидшення темпів «глобалізації» не є адекватною теоретичною та політичною відповіддю на виклики сьогодення. Відповідь лежить у площині синтезу, який переформулює пресупозиції «традиційної» соціологічної теорії, які поєднують теоретичну адекватність із чутливістю до соціальної справедливості й імперативів визнання. Саме тут у пригоді стають погляди Франка з їхнім наголосом на гетерогенних шляхах до встановлення соціальної справедливості та запереченням нетолерантності гегемонії гомогенізуючих приписів (партикуляризму універсального, як назвав цей феномен Франк ще у 60-ті роки минулого століття. Симптоматично, що поняття хитрості імперіалістичного розуму П.Бурдьє є аналогічним за своїм змістом і критичною спрямованістю Франкові інтерпретації партикуляризму універсального³⁶⁹).

Це не означає, що Франкові концепції мають використовуватися як матриця для витворення нових теорій; власне, істеричне захоплення справедливістю не має жодних аксіологічних переваг порівняно з прозелітизмом індивідуалістичної конкуренції. Франкові підходи

---

³⁶⁸ Энгельс Ф. Сенсационные разоблачения. – Абд-эль-Кафир. – Внешняя политика Гизо // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. – М.: Политиздат, 1974. – Т. 42. – С. 384.

³⁶⁹ Див.: Bourdieu P., Wacquant L. On the Cunning of Imperialist Reason // Theory, Culture and Society. – 1999. – Vol. 16. – № 1. – P. 41–58.

до досягнення проблем сучасного суспільства є релевантними лише за умови ревізії їхніх засадничих положень з огляду традицій, цінності яких сам Франк схильний заперечувати (я маю на увазі веберівсько-парсонсівський спадок), позаяк автор тези про розвиток недорозвинуто, хоч і говорить про культурну залежність, розглядає її як епіфеномен порівняно з економічною залежністю. Франк, як і Ніцше, теоретизує молотом, потолочуючи усталені стереотипи мислення та звичні істини. Однак одним із вислідів такого стилю мислення – і це більше стосується Франка, ніж Ніцше – є одноманітність, прямолінійність, зумисно спрощене потрактування складних феноменів. Зворотним боком Франкової негативістської поведінки стосовно переважної більшості конкурентних дослідницьких програм є претензія на оволодіння істиною в останній інстанції, істиною, яка має стати наріжним каменем подальшого теоретизування не лише самого Франка, але й соціологічної спільноти загалом. Тому я пристаю на оцінку К.Чейздана, який у своїй рецензії на «ПереОРІЄНТацию» називає Франків напад на західну соціологічну теорію масштабною різаниною та пропонує тверезо дослідити мертві тіла наших соціологічних пращурів³⁷⁰.

Отже, ми можемо зробити підставовий висновок: концепція залежності Франка потребує переформулювання у термінах, які вможливають інкорпорацію та адекватну оцінку ролі культурних чинників у соціальному (не лише економічному) виробництві залежності. За такого концептуального бачення суті я визначаю ситуацію залежності локального суспільства як здатність зовнішніх сил (індивідуальних національних держав, їхніх угруповань та глобальних корпоративних діячів) контролювати та визначати напрям його інституціоналізованих економічних дій та політичних дій; водночас зовнішні сили мають статус «референтної групи» або «значущого іншого» стосовно локальних правлячих верств, а іноді й для суспільства загалом. Таке переформулювання категорії залежності робить її адекватним аналітичним інструментарієм не лише для досягнення динаміки третього світу, але й для інтерпретації суспільної трансформації постленінізму.

---

³⁷⁰ Див.: Chase-Dunn C. Review: Frank A.G. ReORIENT. – Berkeley: University of California Press, 1998 // American Journal of Sociology. – 2000. – Vol. 105. – № 4. – P. 1197.

Ніякого вільного ринку ніколи не існувало, та й не могло існувати в межах капіталістичної світ-економіки. ...Капіталізм прагне до максимального примноження прибутку на світовому ринку, завжди й повсюдно використовуючи монополії та / або інші форми обмеження торгівлі, якщо це є прибутковим.

І.Валерстайн

Найсуттєвішою рисою капіталістичної світ-економіки є нерівна винагорода рівних зусиль індивідів та нерівні можливості для використання обмежених ресурсів.

Дж.Аррігі

РОЗДІЛ 5

СВІТ-СИСТЕМНА ІСТОРИЧНА СОЦІОЛОГІЯ КАПІТАЛІЗМУ

5.1. Інтелектуальні витоки та методологічна візія світ-системного аналізу

Укладаючи колективну монографію, яка мала стати підсумком ключових тенденцій та перспектив розвитку західної соціологічної теорії наприкінці 80-х років XX століття³⁷¹, редактори тому – впливові теоретики Дж.Тернер та Е.Гідденс, які свого часу своїми працями втілювали позитивістську та постпозитивістську течії у дискурсі соціології – повинні

---

³⁷¹ Див.: Social Theory Today / Ed. by A.Giddens, J.Turner. – Stanford: Stanford University Press, 1987.

були виявити певну вибірковість щодо кількості дослідницьких програм і традицій, які могли бути включеними до збірки через обмеженість її фізичного обсягу. Однак, попри наявність у цій праці двох розділів, які розглядали традиції соціологічного теоретизування, що виникли під визначальним впливом марксизму – ортодоксальну інтерпретацію класового аналізу Р.Мілібенда³⁷² та інтерпретацію критичної теорії Франкфуртської школи³⁷³, Гідденс і Тернер запропонували Імануїлу Валерстайну викласти засадничі припущення світ-системного аналізу – дослідницької програми, яка також надихалася марксизмом і засновником якої є Валерстайн. Такий вибір Гідденса і Тернера, без сумніву, не може пояснюватися їхнім суб'єктивним марксистським «ухилом», радше це було віддзеркаленням статусу та репутації самого світ-системного аналізу в західній соціологічній спільноті.

Оригінальність методологічної орієнтації Валерстайна полягає різкому запереченні існування дисциплінарних кордонів між такими науками, як соціологія, політологія, економіка та антропологія. Валерстайн закликає до розробки синтетичної соціальної науки, яка була б історичною за своїм характером і могла б захищати певну політичну програму (паралель із марксистським принципом історизму та обґрунтуванням «наукової» ідеології є вочевидь позірною). Предметом такої науки мають бути не індивідуальні суспільства (національні держави), а історичні системи. Учні та послідовники Валерстайна також наголошують унікальну здатність світ-системного аналізу чітко усвідомлювати наявність політичного ухилу в суспільних науках – саме цю поставу вони називають методологічною узаasadженістю своєї дослідницької програми³⁷⁴. Втім, експлікація та критичне обговорення методологічної візії Валерстайна є завданням допоміжним щодо оцінки адекватності та релевантності його поглядів на розвиток і модернізацію (а радше тверджень про принципову неможливість такого перебігу подій у рамках модерної світ-системи) як запитам соціологічної теорії, так і потребам соціальної практики.

---

³⁷² Miliband R. *Class Analysis* // *Social Theory Today* / Ed. by A.Giddens, J.Turner. – Stanford: Stanford University Press, 1987. – P. 325–346.

³⁷³ Honneth A. *Critical Theory* // *Social Theory Today* / Ed. by A.Giddens, J.Turner. – Stanford: Stanford University Press, 1987. – P. 347–382.

³⁷⁴ Див.: Derlugian G.M., Goldfrank W.L. *Introduction: Repetition, Variation, and Transmutation as Scenarios for the Twenty-first Century* // *Questioning Geopolitics: Political Projects in a Changing World-System* / Ed. by G.M.Derlugian, S.L.Greer. – Westpoint; L.: Greenwood Press, 2000. – P. 11.

Світ-системний аналіз може паралельно розглядатися і як теорія середнього рівня, що інтерпретує процеси соціального розвитку та модернізації окремих суспільств (хоча сам Валерстайн відкидає навіть саму можливість національного розвитку як такого в рамках сучасної капіталістичної світ-системи³⁷⁵), і як загальна соціологічна теорія, що висуває власний методологічний інструментарій для аналізу суспільних явищ у глобальному масштабі.

Валерстайн є успішним організатором науки – він заснував Центр досліджень економік, історичних систем та цивілізацій ім. Фернана Броделя при Університеті штату Нью-Йорк у місті Бінгхемтон, який видає журнал *Review*, та секцію з політичної економії світ-системи при Американській соціологічній асоціації. На переконання самого Валерстайна, «світ-системний аналіз не є теорією соціального світу або його частини. Він є протестом проти способу, в який соціально-наукові дослідження були структуровані з моменту їх постання в середині XIX століття. ...Світ-системний аналіз народився як моральний і, у найширшому розумінні цього терміна, як політичний протест»³⁷⁶. Попри те, що Валерстайн пропонує потрактовування світ-системного аналізу лише як виклику нерівності та запрошення до рефлексії, а не довершеної теорії, цей напрям засвідчує наявність усіх атрибутів дослідницької програми: «харизматичного» лідера-засновника, інституціоналізовану школу, яка здійснює інтелектуальну «соціалізацію» нових учених та активно поширює свої погляди у площині публічної сфери, продукуючи академічні й «науково-популярні» публікації та виступаючи на конференціях.

Валерстайн неодноразово визнавав свій інтелектуальний борг перед Марксом, якого він розглядає у двох іпостасях – мислителя, обмеженого рамками свого часу, який вибудовував свої узагальнення на матеріалі розвитку англійського капіталізму, а відтак у багатьох своїх висновках приставав на положення класичного лібералізму XIX століття, і Маркса-генія, який заклав підвалини соціальної теорії, що стала важливою спонукою для фундатора світ-системного аналізу створити його власну

---

³⁷⁵ За власним формулюванням Валерстайна, «національний розвиток... є ілюзорною концепцією в рамках капіталістичної світової економіки», а тому у жодному разі не може претендувати на виконання ролі провідної зірки (Wallerstein I. *Geopolitics and Geoculture: Essays on Changing World-System*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1992. – P. 97; Wallerstein I. *Development: Lodestar or Illusion?* // *Capitalism and Development* / Ed. by L. Sklair. – L.; N.Y.: Routledge, 1994. – P. 3–20).

³⁷⁶ Wallerstein I. *World-Systems Analysis* // *Social Theory Today* / Ed. by A. Giddens, J. Turner. – Stanford: Stanford University Press, 1987. – P. 309.

концепцію. Тому Валерстайн закликає до того, щоби Маркс став у пригоді як товариш у боротьбі, який знав достоту стільки, скільки він знав.

Науковці, які визначають себе як ортодоксальні марксисти, неодноразово піддавали Валерстайна нищівній критиці за порушення тих канонів марксизму, які пріоритизують динаміку способу виробництва та класової боротьби. Саме проти такої постави марксистської парадигми спрямована полемічна репліка Валерстайна: «Маркс написав би «Маніфест комуністичної партії» у 1948 році інакше, ніж у 1848, а «Капітал» – у 1959 році інакше, ніж у 1859 (Валерстайн помилився щодо дати публікації першого тому «Капіталу» – загальновідомо, що це видання побачило світ у 1867 році. – П.К.). Нам варто зробити те саме»³⁷⁷. Щобільше, поруч із Марксом класової боротьби та поступу способів виробництва у межах окремо взятих національних суспільств існує і «світ-системний» Маркс, який переймається динамікою наднаціональних сил, що оперують на глобальному рівні. Квінтесенція світ-системного аналізу вже простежується у листі Маркса до П.В.Анненкова, у якому він, опонуючи Прудону, наголошує роль світового ринку та його вплив на поділ праці: «Кажучи про поділ праці, він (Прудон. – П.К.) зовсім не відчуває потреби говорити про світовий *ринок*. Але ж хіба поділ праці у XIV та XV століттях, коли ще не було колоній, коли Америка ще не існувала для Європи, а зі Східною Азією підтримувався лише зв'язок через посередництво Константинополя, не мав у докорінно відрізнятись від поділу праці у XVII столітті, коли вже були цілком розвинені колонії? Але це ще не все. Хіба уся внутрішня організація народів, усі їхні міжнародні відносини не є виявом певного поділу праці? ...Можна сказати, що до 1825 року – епохи першої загальної кризи – потреби споживання взагалі зростали швидше, ніж виробництво, і розвиток машин був неминучим наслідком розвитку потреб *ринку* (курсив мій. – П.К.)»³⁷⁸. Маркс також ставив промислові та торгові відносини всередині кожної нації у залежність від її взаємодії з іншими націями, позаяк вони зумовлені її зв'язком зі світовим ринком³⁷⁹. Аналогічна картина складається і з рабством: для Маркса зразка 40-х років XIX століття пряме рабство було такою ж доконечною засадою сучасної

---

³⁷⁷ Wallerstein I. *Unthinking Social Science: The Limits of Nineteenth-Century Paradigms*. – Cambridge: Polity, 1991. – P. 151.

³⁷⁸ Маркс К. П.В.Анненкову, 28 декабря 1846 г. // Маркс К. Нищета философии. – М.: Политиздат, 1987. – С. 149–150.

³⁷⁹ Див.: Маркс К. Революционное движение // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. – 2-е изд. – М.: Госполитиздат, 1957. – Т. 6. – С. 160.

промисловості, як машини та кредит. Маркс постулює цілком у Валерстайновому дусі: «Без рабства немає бавовни, без бавовни немає сучасної промисловості. Рабство надало цінності колоніям, колонії створили світову торгівлю, а світова торгівля – необхідна умова великої машинної промисловості (курсив мій. – П.К.). До встановлення торгівлі неграми колонії давали Старому світу зовсім обмаль продуктів і не змінювали хоч як-небудь помітно обличчя світу. Таким чином, рабство – це економічна категорія величезного значення (курсив мій. – П.К.). Без рабства Північна Америка – найбільш прогресивна країна – перетворилася б на країну патріархальну. Зітріть лише Північну Америку з карти світу, і ви отримаєте анархію, повний занепад торгівлі та сучасної цивілізації. Але знищення рабства означало б, що Америка стирається з карти світу. Таким чином, рабство, саме внаслідок того, що воно є економічною категорією, зустрічається із часів творення світу в усіх народів. Сучасні народи змогли лише замаскувати рабство (курсив мій. – П.К.) у самих себе та запровадити його відкрито у Новому світі»³⁸⁰. У світлі цих висловлювань, критика Валерстайна, що спирається на буквально розуміння окремих положень Марксової теорії, є далеко не завжди обгрунтованою³⁸¹. Безперечно, що позиція Маркса стосовно попередньо окреслених проблем зазнала змін під час роботи над «Капіталом». Уже у першому нарисі «Капіталу» Маркс виразно наголошує, що *«обіг у собі самому не несе принципу свого самовідновлення. Моменти обігу передують обігу, а не створюються ним самим. Необхідно, щоб товари постійно все знову пускали в обіг іззовні, як паливо підкидають у вогонь. ...Таким чином, обіг, який на поверхні буржуазного суспільства виступає як щось безпосередньо дане, існує лише остільки, оскільки він завжди опосередкований. ...Безпосереднє буття обігу виявляється через це чистою видимістю. Обіг є зовнішній прояв процесу, що відбувається позаду обігу»*³⁸².

---

³⁸⁰ Маркс К. П.В.Анненкову, 28 декабря 1846 г. // Маркс К. Ницета философии. – М.: Политиздат, 1987. – С. 153–154.

³⁸¹ Р.Бреннер – автор критики Валерстайна, яка стала класичною – нехтує цим виміром Марксового теоретизування, перетворюючи автора «Капіталу» на своєрідного класового детермініста, у схемі якого структура класових відносин є первинною щодо способу виробництва (див.: Brenner R. On the Origins of Capitalist Development: A Critique of Neo-Smithian Marxism // New Left Review. – 1977. – № 104. – Р. 25–92). Попри свої претензії на ортодоксальність, таке прочитання Маркса не може легітимно претендувати на більший ступінь автентичності у порівнянні з Валерстайнвою інтерпретацією, позаяк хибує не лише на вибіркове використання першоджерел, але й на вельми свавільне їх потрактування.

³⁸² Маркс К. Економічні рукописи 1857–1861 років // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. Пер. з 2-го рос. вид. – К.: Політвидав України, 1982. – Т. 46. – Ч. 1. – С. 185–186.

Валерстайн погоджується з думкою Д.Лукача, що специфічною рисою марксистського дискурсу, яка відрізняє його від «буржуазного» теоретизування, є «не стільки первинність економічних мотивів у витлумаченні історії... скільки погляд з точки зору тотальності»³⁸³. Втім, Валерстайн часто декларує первинність саме структурних економічних факторів у детермінації соціальних процесів: «потреба у продуктах харчування керувала географічною експансією Європи»³⁸⁴. Водночас Валерстайн часто надає впливу неекономічних чинників – таких як політична динаміка – вирішального значення (приміром, у поясненні виникнення та тривалості життєвого циклу Європейської світ-економіки у порівнянні з її попередниками). Так, спромога Швеції до уникнення долі Польщі – тобто долі експлуатованої недорозвиненої периферії – стала в очах американського соціолога вислідом формування сильної держави у цій країні. Завдяки цьому Швеція упродовж XVII–XVIII століть скористалася з меркантилізму як важеля індустріального прогресу³⁸⁵.

На відміну від численних парадигм марксистської орієнтації, яким часто притаманне опертя на інтелектуальні ресурси переважно власної традиції, світ-системний аналіз не є «закритою» (за аналогією із Попперовим закритим суспільством) дослідницькою програмою. Сьогодні відбувається взаємопроникнення макроінтенцій світ-системного аналізу і ідей М.Фуко, особливо його наголосу на біополітиці та відсутності єдиного центру влади, що уможливорює як зміну сприйняття процесів на кшталт транснаціоналізації, так і відмову від досягнення їх лише як ініціатив глобальних «еліт» (як це має місце у схемі транснаціонального капіталістичного класу Л.Склара), позаяк локалізовані політичні та соціальні організації також здатні визначати спрямування розвитку світ-системи. Значний вплив на формування поглядів світ-системних теоретиків мали Н.Кондратьєв, Й.Шумпетер та К.Полані. Валерстайн та його соратник Дж.Аррігі надихаються ідеями Веберової соціології, активно використовуючи їх для розбудови власних теорій. Ба більше, Аррігі навіть визнає методологію ідеальних типів єдиною можливим інструментом наукового

---

³⁸³ Lukacs D. *History and Class Consciousness*. – L.: Merlin Press, 1968. – P. 27.

³⁸⁴ Wallerstein I. *The Modern World-System*. – San Diego: Academic Press, 1974. – Vol. 1: *Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*. – P. 44.

³⁸⁵ Див.: Wallerstein I. *The Modern World-System*. – San Diego: Academic Press, 1974. – Vol. 1: *Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*. – P. 312–313.

пізнання³⁸⁶ та робить Веберову ідею про конкуренцію між національними державами за мобільний капітал – як чинник формування модерного західного капіталізму – наріжним каменем своєї розвідки про так зване «тривале ХХ століття». Попри активний процес запозичення та реінтерпретації Веберових концепцій, Валерстайн постійно спрямовує вогонь своєї критики як проти самого німецького соціолога, так і його послідовників із табору дослідницької програми модернізації.

Так, провістивши інтелектуальну смерть теорії модернізації, Валерстайн саркастично зауважує на її адресу: «Якби, подібно до японців, недорозвинені країни були достатньо кмітливими, щоби винайти власну, локальну версію кальвінізму, або спромоглися поміняти шкільні програми (звичайно, спершу навчивши школярів читати), або розмістили радіоприймачі у віддалених селах, або далекосяжні еліти мобілізували темні маси за допомогою альтруїстичних зовнішніх сил, якби та якби, тоді недорозвинені країни також перетнули б Йордан і потрапили б у країну молочних річок та кисільних берегів. Це була надія, яку запропонували теорії модернізації»³⁸⁷. Різкість формулювань Валерстайна пояснюється тим, що він опонує всім без винятку припущенням теорії модернізації 50–60-х років ХХ століття, достоту як у західному, так і в ленінському її варіантах, умотивовуючи це тим, що ми не живемо у світі, який модернізується. За Валерстайном, ми живемо у капіталістичному світі, рухатися який змушує не потреба у досягненні (експліцитний закид на адресу Парсонса та його послідовників, які протиставляли принципи припису та досягнення як характерні риси відповідно традиційного та модерного суспільств), а потреба у прибутку. Проблемою пригноблених у цьому світі є не зміна способу комунікації, а зміна існуючого ладу. Жодна з країн світу – навіть такі, як Велика Британія, США або СРСР – не є моделлю майбутнього для інших. Усі вони є лише державними структурами сьогоденних, часткових, а не тотальних, інституцій, які функціонують у рамках єдиної світ-системи, яка завжди була і продовжує бути такою, що розвивається. Обговорюючи різні історичні траєкторії Заходу і Сходу, Валерстайн заперечує евристичність категорії «традиційного» суспільного порядку, пропонуючи натомість говорити про «дію

---

³⁸⁶ Див.: Arrighi G. *The World According to Andre Gunder Frank* // *Review: A Journal of the Fernand Braudel Center for the Study of Economies, Historical Systems, and Civilizations*. – 1999. – Vol. 22. – № 3. – P. 343.

³⁸⁷ Wallerstein I. *The Capitalist World-Economy*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1979. – P. 133.

загального принципу, згідно з яким у процесі соціальних взаємодій дрібні початкові відмінності посилюються, стабілізуються та визначаються як «традиційні». «Традиційне» було раніше, а загалом завжди, аспектом і творінням сьогодення, але ніколи не минулого»³⁸⁸.

Ще одним значущим джерелом інтелектуального натхнення для Валерстайна стала концепція залежності та розвитку недорозвитку А.Г.Франка³⁸⁹. Засвідчивши на прикладі Латинської Америки той факт, що відсталість країн цього регіону була зумовлена не внутрішньою динамікою збереження феодалізму, а зовнішнім впливом та місцем регіону в глобальній капіталістичній економіці, Франк у такий спосіб подолав «ізоляціонізм», притаманний представникам теорії модернізації, та зробив крок у напрямі до Валерстайнового осягнення історичних систем як предмета соціальної науки. Критичний запал Франкової тези про «розвиток недорозвитку» як результат інкорпорації до капіталістичної системи так само спричинився до подолання одновимірної та вульгаризованої версії першої стадії теорії модернізації, чю позицію у 60-ті роки ХХ століття парадигматично сформулював Ш.Ейзенштадт: «Історично модернізація є процесом зміни у бік до тих типів соціальних, економічних та політичних систем, які розвивалися у Західній Європі та Північній Америці з XVI століття до XIX»³⁹⁰.

Валерстайн здійснює спробу переосмислити фундаментальні засади соціологічного теоретизування про суспільний розвиток, хоча він і не погоджується із таким слововживанням, і говорить про розвиток світ-системи. У цьому йому стали у пригоді творча ревізія досягнень французької історичної школи Анналів у цілому та досліджень Фернана Броделя зокрема (симптоматично, що дослідницький центр, заснований

---

³⁸⁸ Wallerstein I. The Modern World-System. – San Diego: Academic Press, 1974. – Vol. 1: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century. – P. 98.

³⁸⁹ Див.: Кутуєв П.В. Залежність, недорозвиток та криза у соціології розвитку недорозвитку Андре Гундера Франка: критичний аналіз // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – № 4. – С.110–129; Кутуєв П.В. Соціологія та ідеологія в соціологічному дискурсі: випадок Андре Гундера Франка // Наукові записки : Збірник. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 2003. – Вип. 24. – С. 146–158.

³⁹⁰ Eisenstadt S.N. Modernization: Protest and Change. – Englewood Cliffs: Prentice Hall, 1966. – P. 1. Вочевидь, Ейзенштадт спирався на ідеї Парсонса, який, своєю чергою, переосмислював Веберів внесок до теорії соціального розвитку та модернізації. Рівночасно я вже неодноразово відзначав, що паралелізм між дискурсами світ-системного аналізу та модернізації щодо витоків модерного суспільства просто вражає. Попри абсолютно протилежні засадничі припущення обох традицій, Валерстайн веде відлік існування Європейської світ-економіки, яка є його відповідником Ейзенштадтового модерного суспільства, з XVI століття, водночас не обмежуючи її суто європейським ядром та долучаючи також і колонії.

Валерстайном, носить ім'я французького вченого). Особливу увагу Валерстайна привертає властива цій течії зосередженість на взаємодії економіки, соціальної структури і культури у тривалих історичних періодах³⁹¹. Але цей вплив Броделя, безперечно, не був односпрямованим: за свідченням одного французького історика, близького до метра, «Бродель не усвідомлював, що саме він робив у своїх студиях, поки не нагодився Валерстайн та не пояснив йому»³⁹². Вагомим авторитетом для Валерстайна також були праці французького історика П'єра Шоню, який прославився своїми епохальними дослідженнями економіки іспанської колоніальної імперії. Однак широке послуговування історичними джерелами не робить Валерстайна істориком – на відміну від істориків (зокрема тих, хто належить до школи Анналів) для нього «документами» є вторинні джерела, а сам він є не стільки творцем, скільки користувачем знахідок історичної науки. Валерстайнові роботи також переконливо засвідчують, що теорія хаосу І.Пригожина наклала свій відбиток на його мислення, надто коли йдеться про прогнозування неминучого колапсу капіталістичної світ-системи.

Попри зміни риторики та стилю аргументації упродовж його кар'єри – Валерстайн виказує рідкісну здібність до реінтерпретації дивовижно широкого кола джерел на підтримку власних тез, незалежно від автентичних інтенцій авторів, які потрапляють до кола його інтересів – ядро поглядів фундатора світ-системного аналізу залишається незмінним. У 1970–1980-х роках єдину альтернативу сучасній капіталістичній

---

³⁹¹ Однак Валерстайну притаманне нехтування культурними вимірами функціонування соціальних спільнот, що нагадує вульгарний марксизм; така орієнтація є несумірною з принципами школи Анналів, яка закликає до комплексного вивчення суспільства і виразно наголошує історію ментальності. Приміром, А.Гуревич блискуче продемонстрував у дусі школи Анналів, що динаміку економіки середньовіччя неможливо збагнути, якщо ігнорувати цінності та постави її агента – середньовічного купця (див.: Гуревич А. Средневековый купец // Одиссей. – М.: Наука, 1990. – С. 97–131). Як зауважує інший історик-медієвіст, «одна з традиційних особливостей «Анналів» – особлива увага до людської свідомості» (Бессмертный Ю.Л. «Анналы»: переломный этап? // Одиссей. – М.: Наука, 1991. – С.7). Цей вимір аналізу абсолютно не береться до уваги Валерстайном, для якого культура є лише надбудовою, що обслуговує інтереси правлячої верхівки, а її сила є похідною від статусу країни в межах світ-системи. Інакше кажучи, культура – це поле ідеологічної битви у межах світ-системи (див.: Wallerstein I. Culture as the Ideological Battleground of the Modern World-System // Global Culture: Nationalism, Globalization and Modernity / Ed. by M.Featherstone. – L.: Sage, 1990. – P. 31–56; Wallerstein I. Culture is the World-System: A Reply to Boyne // Global Culture: Nationalism, Globalization and Modernity / Ed. by M.Featherstone. – L.: Sage, 1990. – P. 63–67).

³⁹² Arrighi G. Capitalism and Modern World-System: Rethinking the Nondebates of the 1970's // Review: A Journal of the Fernand Braudel Center for the Study of Economies, Historical Systems, and Civilizations. – 1998. – Vol. 21. – № 1. – P. 123.

світ-системі Валерстайн вбачав у інтеграції систем політичного та економічного прийняття рішень шляхом створення світового соціалістичного уряду. Сьогодні він робить поступку «принципу реальності», вислідом якої стало заміщення прогнозування у стилі пророкування (достатньо згадати заяву американського соціолога про перехід до соціалістичного світового врядування, який нібито розгортався на наших очах у 70-ті роки минулого століття) стриманішою, «агностичною» оцінкою трансформацій модерної світ-системи. Валерстайн, маючи опертям ідеї як класиків марксизму, так і Троцького, пориває із Сталіновою теорією розбудови «соціалізму в окремій країні», відповідно беручи під сумнів «соціалістичність» Радянського Союзу та захищаючи ортодоксальніші погляди на соціалістичну революцію як суто глобальний процес. На переконання Маркса та Енгельса, «комунізм є емпірично можливим лише як дія панівних народів, що відбувається «одразу», одночасно, що передбачає універсальний розвиток продуктивних сил та пов'язаного із ними світового спілкування»³⁹³. Валерстайнове мислення щодо цієї проблематики рухається у традиційних координатах марксизму, з одного боку, окреслених Марковим нарисом відповіді на лист В.Засуліч, у якому німецький мислитель пов'язує успіх революційної трансформації Росії з революцією на Заході, а з іншого – міркуваннями Троцького, який заявляв: «Знову і знову ми рішуче відмовляємося від завдання побудувати у «якнайтісніший строк» національне соціалістичне суспільство. Колективізацію, так само як і індустріалізацію, ми пов'язуємо нерозривним зв'язком із проблемами світової революції. Питання нашого розв'язуються в решті-решт на міжнародній арені»³⁹⁴. Валерстайн відтворює домінуючі моменти цієї тези Троцького та доводить логічну й історичну необхідність соціалістичного світ-правління як продукту динаміки модерної світ-системи, позаяк, за Троцьким, схема світової перманентної революції усувала питання про те, які країни «дозріли», а які «не дозріли» до соціалізму: «Оскільки капіталізм створив світовий ринок, світовий поділ праці та світові продуктивні сили, остільки він загалом підготував світове господарство для соціалістичної перебудови»³⁹⁵. І хоча наслідки епохи переходу, як визначає нинішній час Валерстайн, нам наразі невідомі, ідея

---

³⁹³ Маркс К., Энгельс Ф. *Немецкая идеология*. – М.: Политиздат, 1988. – С. 32–33.

³⁹⁴ Цит. за: Васецкий Н.А. Л.Д.Троцкий: политический портрет // Троцкий Л.Д. К истории русской революции. – М.: Политиздат, 1990. – С. 54.

³⁹⁵ Цит. за: Васецкий Н.А. Л.Д.Троцкий: политический портрет // Троцкий Л.Д. К истории русской революции. – М.: Политиздат, 1990. – С. 39.

про смертельну кризу капіталізму залишається для нього самоочевидною та зберігає свою центральність у дискурсі світ-системного аналізу.

На прикладі Валерстайна ми простежуємо чи не найяскравіше potwierдження думки Дж.Александера про повсюдність такого явища, як надсильна детермінація відбору й інтерпретації емпіричних «фактів» теорією³⁹⁶. І хоча заклик до усунення ідеології із царини соціологічного теоретизування мав би цілком утопічний характер, порушення балансу між когнітивними й оцінними елементами наукового мислення на користь останнього виміру здатне продукувати лише теорії, «байдужі» до емпіричних викликів, вислідом чого стає спотворена картина соціальної реальності. Отже прикметною у цьому плані є Валерстайнова інтерпретація подій, пов'язаних із роллю СРСР у китайській революції. Валерстайн із ритуальною регулярністю повторює тезу про інтегрованість СРСР у систему американської гегемонії, а відтак, протиставляє революційному пориву китайських народних мас орієнтацію консервативно налаштованого Сталінового уряду на задоволення інтересів США, орієнтацію, яка нібито спричинилася до блокування радянським режимом істинних автохтонних визвольних рухів, що спромоглися підвестися у країнах третього світу. Саме такого висновку дійшов інший дослідник лівого спрямування – Е.Гобсбаум (принагідно нагадаю, що власне історія є фахом прославленого вченого): «Де комуністичні революції таки здійснилися (Югославія, Албанія, згодом Китай), зроблено їх *всупереч* Сталіновій пораді»³⁹⁷. Його мавпує Валерстайн: китайські комуністи «здійснили кидок на Шанхай *усупереч* Сталіновим бажанням (курсив мій. – П.К.)». У США праві стверджували, що Америка втратила Китай, але насправді країною, яка втратила Китай, був Радянський Союз...»³⁹⁸ Всі ці заяви робилися вже після падіння СРСР, тобто тоді, коли у дослідників з'явилися безпрецедентні можливості використовувати донедавна недоступні архівні матеріали. Як Гобсбаум у цитованій книжці, видрукованій англійською мовою 1994 року, так і Валерстайн в останніх публікаціях, датованих 1999 та 2002 роками, продовжують свою попередню лінію та не вчиняють жодної спроби взяти

---

³⁹⁶ Див.: Alexander J.C. The New Theoretical Movement // Handbook of Sociology / Ed. by N.Smelser. – L.: Sage, 1988. – P. 81.

³⁹⁷ Гобсбаум Е. Вік екстремізму. Коротка історія XX віку. – К.: Альтернативи, 2001. – С. 156.

³⁹⁸ Wallerstein I. The Twentieth Century: Darkness at Noon? // The Modern / Colonial / Capitalist World-System in the Twentieth Century: Global Processes, Antisystemic Movements, and the Geopolitics of Knowledge / Ed. by R.Grosfoguel, A.M.Cervantes-Rodríguez. – Westport; L.: Greenwood Press, 2002. – P. XXXV.

до уваги документальні свідчення, які вщент руйнують їхні ідеологічні виворочення. Позаяк таке ставлення до «фактів» загалом показове для лівих теоретиків і Валерстайна зокрема, я зупинюсь на ролі СРСР у китайських подіях детальніше.

А.М.Ледовскій, який був на радянській дипломатичній службі у Китаї у повоєнні роки, проливає світло на взаємини між двома комуністичними партіями у цей період. За його свідченням, попри підписаний 14 серпня 1945 року договір про дружбу та союз між СРСР і чанкайшистським Китаєм, який, зрештою, був повноцінним членом союзницької коаліції у війні проти Японії, радянський уряд узяв курс на передачу звільненої від японських військ Маньчжурію не гоміньданівцям, а комуністам. Блокуючи зусилля гоміньданівців перекинути свої війська до Маньчжурії (заборонивши використання Китайської східної залізниці та портів Порт-Артуру й Дальнього), Радянська Армія сприяла передислокації комуністичних сил до цього регіону і допомогла створити на основі контингенту Народно-визвольної армії так звану Об'єднану демократичну армію (ОДА) чисельністю 1 млн. осіб. ОДА отримала у своє розпорядження трофейне озброєння японської армії, що капітулювала, а також зброю німецького, чехословацького та радянського виробництва. Для компартії Китаю все це уможливило пришвидшення розгортання збройної боротьби за захоплення влади в Маньчжурії, зробивши її головною опорною базою в боях за повалення гоміньданівської влади у всьому Китаї. Радянський уряд діяв у кращих традиціях *Realpolitik*, пріоритетом якої було всіляке перешкоджання американському проникненню до Маньчжурії, а отже, співпраця з Чан Кайши сприймалася як цілком прийнятна альтернатива. Рівночасно ідеальні інтереси радянського ленінського режиму спонукали його до захисту компартії Китаю, захисту, який Сталін у бесідах із представниками гоміньдану маскував фаталістичними висловами у дусі Лаоцзи, що мали виправдовувати його недіяння на тлі бурхливої активності китайських ленінців: «Якщо вони (китайські комуністи. – П.К.) звернуться до нас за порадою, то вона їм буде надана, а так – Бог його знає»³⁹⁹. Отже, попри небажання сталінського керівництва спровокувати військове втручання США до китайських справ (варто зважити на те, що на той час США монопольно володіли ядерною

---

³⁹⁹ Ледовский А.М. СССР и Сталин в судьбах Китая. Документы и свидетельства участника событий: 1937–1952. – М.: Памятники исторической мысли, 1999. – С. 19.

зброєю) та наявність «теоретичних» розбіжностей між китайськими і радянськими комуністами⁴⁰⁰, СРСР був рішуче налаштований на захист своїх партнерів у Китаю. Сам Великий керманіч залишив мало сумнівів щодо патримоніальної природи своїх стосунків зі Сталіним, надсилаючи до ЦК ВКП(б) телеграми такого змісту: «З ряду питань необхідно особисто доповісти ЦК ВКП(б) та головному господарю (курсив мій. – Л.К.)»⁴⁰¹. Нехтування спільною імперською складовою революцій у Росії й Китаї⁴⁰² та міфологізація «аутопойетичної» селянської революції змушують Валерстайна виопуклювати роль неіснуючих суперечностей, водночас оминаючи реальні конфлікти суспільного життя.

Наявність потужної ідеологічної складової в мисленні Валерстайна є беззаперечною. Приміром, усупереч Гобсбауму, який у зникненні ленінізму вбачав факт завершення цілої епохи, Валерстайн і через рік після дезінтеграції СРСР він вважав за можливе продовжувати говорити мовою агонії та колапсу лібералізму⁴⁰³. З іншого боку, Валерстайнова зосередженість на тривалих відтинках історії уможливорює фіксацію «органічної цілісності» (хоча часом і коштом концептуалізації часткового) та прогнозування довготривалих трендів розвитку. Відтак, попри свою ідеологічну односторонність Валерстайн виказує здатність майстерно інтегрувати літературу з численних суспільствознавчих і гуманітарних дисциплін, а також здійснювати нюансний аналіз суспільних змін в окремих підрозділах світ-системи.

---

⁴⁰⁰ «Мао Цзедун – своєрідна людина та своєрідний комуніст, – висловився Сталін на адресу свого молодшого колеги. Він ходить селами, уникає міст та ними не цікавиться» (цит. за: Ледовский А.М. СССР и Сталин в судьбах Китая. Документы и свидетельства участника событий: 1937–1952. – М.: Памятники исторической мысли, 1999. – С. 30).

⁴⁰¹ Цит. за: Ледовский А.М. СССР и Сталин в судьбах Китая. Документы и свидетельства участника событий: 1937–1952. – М.: Памятники исторической мысли, 1999. – С. 53. (Телеграму датовано 28 вересня 1948 року.)

⁴⁰² Див.: Arnason J.P. Entangled Communisms: Imperial Revolutions in Russia and China // European Journal of Social Revolution. – 2003. – Vol. 6. – № 3. – P. 307–325.

⁴⁰³ Wallerstein I. The Collapse of Liberalism // The Socialist Register 1991 / Ed. by R.Miliband, L.Panitch. – L.: Merlin Press, 1992. – P. 96–110.

5.2. Історичні системи як предмет світ-системного аналізу

Валерстайн виступає проти звичної та легітимної в очах академічної спільноти інституціоналізації диференціації суспільної науки на дисципліни – такі як соціологія, економіка, політологія та антропологія – наголошуючи на тому, що наше знання про їхнє існування ґрунтується суто на нашій поінформованості про наявність численних академічних підрозділів університетів по всьому світу, наукових ступенів із цих дисциплін, а також національних та міжнародних асоціацій вчених, які представляють ці дисципліни. Власне кажучи, наше знання про існування різноманітних дисциплін є суто політичним: окремі суспільні науки мають організації із власними кордонами, структурами й співробітниками для захисту колективних інтересів та для гарантування свого колективного відтворення. А отже, власне цей факт диференціації суспільствознавчого знання нічого нам не говорить про обґрунтованість інтелектуальних претензій цих організаційних мереж на окремішність, претензій, які мали б виправдати їхнє існування. На переконання Валерстайна, настанова на вивчення суспільства, яка проголошує множинність суспільних дисциплін, є набутком ідеології лібералізму XIX століття. Останній постулював, що суспільство поділяється на такі аналітично самостійні сфери, як держава і ринок. Валерстайн своєю категоричністю часто нагадує Маркса і Енгельса доби написання «Німецької ідеології», в якій вони доводили відсутність окремішньої історії у таких форм ідеології, як мораль, метафізика та релігія, вмотивовуючи це тим, що вони є «простими випаровуваннями... матеріального життєвого процесу, який можна встановити емпірично і який пов'язаний із матеріальними передумовами»⁴⁰⁴. Американський науковець наполягає на тому, що так звані «три арени колективної людської дії – економіка, політика та соціокультурний вимір – не є автономними сферами соціальної дії. Вони не мають окремої логіки. Ми наголошуємо, що існує єдиний «набір правил», або єдиний «набір обмежень», у межах яких ці найрозмаїтіші структури оперують»⁴⁰⁵. Відмінності між штучно інституціоналізованими дисциплінами часто є меншими за відмінності між відгалуженнями кожної

---

⁴⁰⁴ Маркс К., Энгельс Ф. Немецкая идеология. – М.: Политиздат, 1988. – С. 20.

⁴⁰⁵ Wallerstein I. World-Systems Analysis // Social Theory Today / Ed. by A.Giddens, J.Turner. – Stanford: Stanford University Press, 1987. – P. 313.

такої «дисципліни». Попри претензії на новітність окресленого підходу суголосні ідеї у повоєнні роки розвивав Парсонс під егідою очолюваного ним департаменту соціальних відносин Гарвардського університету.

Методологічні засади світ-системного аналізу також беззастережно поривають із традиційним вододілом (започаткованим ще неокантіанством і творчо переосмисленим Вебером) між ідеографічним характером історії, яка передусім фокусується на описі / осягненні індивідуального в соціокультурній реальності, і номотетичною природою суспільних наук, покликаних витворювати загальні моделі для забезпечення істориків концептуальними орієнтирами, структуруючи їхні емпіричні дані. Натомість оптимальним методом аналізу є такий, що оперує у системних координатах, які є достатньо тривалими у часі та істотно масштабними у просторі, щоби ми мали змогу ідентифікувати керівну «логіку», яка «детермінує» найбільшу частину послідовних подій, що трапляються в реальності. Водночас Валерстайн акцентує плинність цих системних конструкцій – вони мають свій початок та кінець, а відтак не можуть розглядатися як «вічні» феномени. Світ-системний аналіз керується максимою, яка вимагає ідентифікації системних конструкцій в цілому (так звані циклічні ритми системи) у поєднанні з вибудовуванням моделей внутрішніх трансформацій (так званих секулярних – тобто надзвичайно довготривалих – тенденцій системи). Спільна дія циклічних ритмів та секулярних тенденцій зумовлюватимуть у прийдешньому зникнення системи, зникнення, яке світ-системний аналіз визначає як послідовність подій. А отже, окремішне існування історика і суспільствознавця є неможливе, натомість реальністю є історичний суспільствознавець, який аналізує загальні закони конкретних історичних систем та особливий перебіг подій, через який ці системи пройшли. Як бачимо, попри задекларовану незалежність Валерстайнового дискурсу від марксистської традиції ідеї саме цієї парадигми є всепроникливими у його візії. Власне ця парадигма є спонукою для дослідника шукати керівну логіку та закони системи, продукуючи есенціалістські претензії на холістичні пояснення соціального світу всупереч неадекватності емпіричної бази та «спротиву» з боку реальності спробам концептуалізувати її у системних категоріях.

Валерстайн переконаний, що Велика Французька революція легітимувала новітню концепцію про природність соціальних змін. Саме ця подія надала імпульс процесу інституціоналізації діяльності з дослідження суспільних змін за допомогою раціоналістичних суспільних наук. Валерстайн завважує, що впродовж XIX століття суспільствознавці дійшли

консенсусу, який вимагав ототожнення кордонів суспільства з кордонами держави та відокремлення внутрішніх і зовнішніх факторів розвитку цих суспільств. Вперше за 200 років гегемонії цього світогляду світ-системний аналіз піддає сумніву обґрунтованість надання «суспільству» статусу основного предмета соціальних наук. Суспільства у Валерстайновій схемі заступають історичні системи, у межах яких і відбуваються соціальне життя та зміни. Новий термін уникає ототожнення суспільства з державою, водночас виопуклюючи єдність історичної соціальної науки. Валерстайн сподівається, що заміщення «суспільств» «історичними системами» веде до концептуалізації аномалій, які неunikнено накопичуватимуться за умови збереження традиційної сфокусованості на індивідуальних суспільствах, та супутно спричиняється до осягнення тих сфер людської діяльності, які звичний підхід залишає без пояснення.

У Валерстайновій категорії «історична система» примхливо переплітаються марксизм («капітал – це не річ, а певні суспільні виробничі відносини, які належать певній *історичній* (курсив мій. – П.К.) формації і які є представленими у речі та надають цій речі специфічного суспільного характеру»⁴⁰⁶) та Парсонсове розуміння соціальної системи. Вплив фундатора волюнтаристської теорії соціальної дії простежується навіть у термінологічній площині: Валерстайн спорадично послуговується концепціями «історичні системи» та «соціальні системи» як взаємозамінниками. Історичні системи є переважно самодостатніми утвореннями, які здебільшого мають внутрішню динаміку. Така характеристика, як самодостатність обґрунтовується Валерстайном за допомогою теоретичного експерименту, що аргументує від протилежного: «...Якщо систему... відокремити від усіх зовнішніх сил (що в реальності фактично не трапляється), це визначення постулює, що система продовжувала би функціонувати у суттєво незмінний спосіб»⁴⁰⁷.

Такий різновид історичних систем як, міні-системи, залишився в далекому минулому – відповідно до своєї назви, таким системам властиві невеликі розміри та нетривалий життєвий цикл, а також висока культурно-політична гомогенність. Економічним підґрунтям міні-систем був елементарний, еквівалентний обмін. Інший тип історичних систем –

---

⁴⁰⁶ Маркс К. Капітал. – М.: Політиздат, 1989. – Т. 3. – Ч. 2. – С. 886–887.

⁴⁰⁷ Wallerstein I. The Modern World-System. – San Diego: Academic Press, 1974. – Vol. 1: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century. – P. 347.

світ-імперії (Єгипет, Рим, Візантія) – є розгалуженими політичними структурами, які охоплюють широке коло культурних зразків. Логікою такої системи є отримання данини від локальних, переважно сільських, виробників, які є самоврядними в інших аспектах. Данина зосереджується у центрі, після чого перерозподіляється серед тонкої, але важливої верстви чиновників. Світ-економіки є розгалуженими мережами інтегрованих структур виробництва, політичною формою існування яких є численні роз'єднані політичні структури. Наполягаючи на тому, що перевага світ-економік полягає в їхній єдиній економіці та плюралістичних політичних структурах, Валерстайн знову керується логікою, яка є аналогічною Парсонсовій. Гарвардський соціолог ще раніше дійшов висновку, що індустріальний розвиток мав започаткуватися саме у межах капіталістичної системи, якій притаманні «інституційні обмеження на шляху до реалізації влади і яка незалежно від політичних структур могла надати економічному розвитку специфічних імпульсів»⁴⁰⁸. Однак Валерстайн, вибудовуючи схему «національні держави versus світ-економіка», звинувачує Парсонса в недооцінці того факту, що сфера влади та впливу політичних лідерів була значно вужчою, ніж в економічних агентів. Саме така несумірність політичних і економічних структур зумовила суттєву перевагу капіталістів, які оперували у межах світ-економік, у порівнянні з їхніми «колегами» із світ-імперій. Правителі світ-імперій змушені були давати раду ширшому колу проблем порівняно із суверенними політичними юрисдикціями, поза як останні залучають лише окремі сегменти світ-економіки. Так само правлячі верстви світ-імперій мали у своєму розпорядженні більше засобів чинити тиск на агентів капіталізму, позаяк останні були позбавлені такої Гіршманової альтернативи, як вихід (exit), тобто не могли змінити своє «громадянство». Домінантною логікою світ-економіки є нерівномірний розподіл додаткового продукту на користь тих, хто має можливість тимчасового досягнення монопольного статусу всередині ринкових мереж. Валерстайн називає цей феномен «капіталістичною логікою». Отже переможець у змаганні між економічною і політичною владами визначається контекстуально: за умов світ-імперії – це політична влада, за умов світ-економіки – економічна. Зіткнення цих двох принципів та поступове переважання економічної логіки простежуються в діях

---

⁴⁰⁸ Parsons T. Structure and Process in Modern Society. – New York: Free Press, 1960. – P. 101–102.

дожа Венеції Енріко Дандоло, який відмовився від корони Латинської імперії – держави хрестоносців, що постала на уламках Візантійської імперії після четвертого хрестового походу – однак успішно виборів для Венеції монопольне право торгівлі із цим новим політичним утворенням. Виказуючи непослідовність свого мислення, Валерстайн, попри всі заяви, що світ-економіки гарантують більше можливостей для привласнення додаткового продукту, рівночасно потверджує, що до XVI століття вони були слабкими утвореннями із нетривалим життєвим циклом: світ-економіки або дезінтегрувалися, або трансформувалися у світ-імперії. Унікальність сучасної епохи полягає в тому, що одна із світ-економік, а саме Європейська світ-економіка, уникнула такої долі й упродовж XVI століття (принагідно зауважу, що Валерстайн оперує броделівським «тривалим XVI століттям», яке тривало приблизно 200 років – з 1450 до 1640 року) заклала підвалини модерної світ-системи. Остання мала час, щоби розвинутися як капіталістична економіка, охопити всю земну кулю й поглинути всі існуючі міні-системи та світ-імперії. На кінець XIX століття – вперше у світовій історії – складається єдина історична система у світі, і ця ситуація залишається незмінною і дотепер.

5.3. Капіталізм як шиболет світ-системного аналізу

Валерстайн висуває таке розуміння капіталізму, яке засадничо відрізняється від класичних підходів А.Сміта, К.Маркса та М.Вебера. На переконання американського соціолога, серйозною проблемою Маркса було те, що він виявився занадто ревним смітсіанцем (конкуренція є нормою капіталізму, монополія – його викривленням) та не менш ревним шумпетеріанцем (підприємець є носієм прогресу). Традиційна інтерпретація феномена капіталізму пріоритизувала такі риси цієї суспільно-економічної організації, як конкуренція вільних товаровиробників, які використовують формально вільну робочу силу. Натомість Валерстайн схильний опонувати такій незаперечній для більшості науковців *differentia specifica* капіталізму, як формально вільна організація найманої праці: він висловлює сумнів, що саме цей спосіб експлуатації зустрічається найчастіше в рамках феномена, який він іменує історичним капіталізмом. Попри широке використання різних форм примусової праці в регіонах периферії, характер її економіки був

не менш капіталістичним, ніж у межах ядра, де примус був не прямим, а опосередкованим ринком⁴⁰⁹. Не заперечуючи той позірний факт, що капіталізм не означає знищення інших форм експлуатації (як-от, рабства, яке і дотепер залишається поширеним феноменом), зауважу, що Валерстайн зводить панівний спосіб організації праці (якісну характеристику) до його кількісних вимірів, що внеможливорює для нього проведення ідеально-типового вододілу між «традицією» і «модерном» у суспільному житті. Логічним вислідом Валерстайнового пошуку ознак того чи того устрою за приписами есенціалістської методології стає сумнів у принциповій можливості концептуалізації окремішностей як таких.

Валерстайн визначає капіталізм як виробництво задля продажу на ринку, метою якого є максимальне примноження прибутку. В межах такої системи виробництво постійно розширюється доти, доки воно є прибутковим, а люди постійно винаходять нові засоби виробництва речей, аби збільшити рівень прибутку. Уточнюючи свою дефініцію, Валерстайн наголошує, що капіталізм становить налаштований на прибуток спосіб виробництва, для якого індустріальний характер не є доконечною необхідністю. Європейська світ-економіка формується саме на основі капіталістичного сільського господарства. В кожному разі, використання рабської праці або узалежненого селянства не суперечить принципам капіталізму, за умови, що економічна система орієнтується на світовий ринок (у цьому і є відмінність між капіталізмом і феодализмом, де така орієнтація не існувала). Відтак, вільні робітники, які працюють за заробітну плату на підприємствах, що належать вільним виробникам – це ситуація, яка нечасто трапляється у сучасному світі. Більше того, розглядаючи капіталізм як систему, що конфліктує із вільним ринком (ще одне заперечення звичних «очевидностей» суспільствознавства з боку Валерстайна на підставі Броделевої дистинкції між ринком і капіталізмом), американський соціолог наголошує, що «капіталізм має своїм опертям правило, за яким політичні утворення постійно беруть економічні втрати на себе, натомість економічні здобутки розподіляються серед «приватних» діячів»⁴¹⁰.

---

⁴⁰⁹ Див.: Wallerstein I. *The Modern World-System*. – San Diego: Academic Press, 1974. – Vol. 1: *Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*. – P. 100–101.

⁴¹⁰ Wallerstein I. *The Modern World-System*. – San Diego: Academic Press, 1974. – Vol. 1: *Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*. – P. 348. Така концептуалізація капіталізму нагадує Веберів ідеальний тип політичного

Валерстайнова візія капіталізму як системи невинного нагромадження капіталу є суголосною із концептуалізацією модерного суспільства класиком дослідницької програми модернізації Д.Лернером, з точки зору якого, модерний індивід «локалізує себе не у фіксованій точці знайомої ієрархії речей, а в *рухливій точці бажання* (курсив мій. – П.К.) на уявній шкалі речей»⁴¹¹. Рівночасно оцінка наслідків такого стану речей обома мислителями є діаметрально протилежною. Лернер сприймав таку мобільність у поєднанні із необмеженим прагненням матеріальних благ як бажану ознаку модерну, натомість для Валерстайна зростання за експонентою, властиве не тільки капіталізму, але й раковим клітинам, є не ідеалом, а пересторогою.

Американський соціолог також відкидає, як беззмистовну, дискусію про те, яка фракція буржуазії – торговельна, промислова чи фінансова – посідає командні висоти у той чи той відтинок історії капіталізму. Водночас Валерстайн наполегливо захищає таку думку: протистояння між фракціями буржуазії відбувається не за ознакою спеціалізації, а за ознакою розміру капіталу. Великі капіталісти завжди відзначаються поліфункціональністю на відміну від вузькоспеціалізованих дрібних / середніх капіталістів, які змушені обирати лише одну нішу економічної діяльності, яка стає для них своєрідним гетто. Лінія розламу проходить не між секторами економіки, а між великими і дрібними, транснаціональними і національними / локальними буржуа. Якщо перша фракція покладається на монополію, то друга є носієм конкуренції. У Броделевих термінах, поліфункціональні, неспеціалізовані буржуа є уособленням капіталізму, який є ворогом ринку; тимчасом як агентами ринку виступають дрібніші, спеціалізовані підприємці. За Ф.Броделем, «якщо процес поділу видів діяльності й роздріблення функцій назвати модернізацією або

капіталізму, який Вебер протиставляв капіталізму раціональному. За Вебером, «капіталістичні авантюристи існували в усьому світі. Їхні шанси на успіх (поза торговельними, кредитними та банківськими операціями) або мали загалом чисто ірраціонально-спекулятивний характер, або були зорієнтовані на насильство, передусім на здобич, яку можна дістати безпосередньо під час військових дій або за допомогою тривалої фіскальної експлуатації державних підданих. Капіталізм грюндерів, великих спекулянтів, колонізаторів та фінансистів часто зберігав низку подібних рис і в сучасній дійсності Заходу навіть упродовж мирного часу; особливо ж близький до нього капіталізм, зорієнтований на війну. Окремі – лише окремі – риси великої міжнародної торгівлі в наші дні, як власне і в минулому, також споріднені із авантюристичним капіталізмом» (Вебер М. Избранные произведения. – М.: Прогресс, 1990. – С. 50–51). На жаль, у мисленні Валерстайна відсутня чітко окреслена типологія капіталізмів.

⁴¹¹ Lerner D. The Passing of Traditional Society: Modernizing The Middle East. – N.Y.: Free Press, 1964. – P. 134.

раціоналізацією, то така виявлялася спершу *біля основи економіки*. ...Після першого буму машинного виробництва найрозвиненіший капіталізм повернувся до еклектичності, до своєрідної неподільності, так ніби й сьогодні, як за часів Жака Кера, ґрунтовною перевагою було посідати командні висоти економіки, не замикатися в межах єдиного вибору; бути найвищою мірою здатним до адаптації й, отже, бути неспеціалістом»⁴¹².

Така подвійна структура світ-економіки – економічна інтеграція *versus* політична дезінтеграція – легітимує рішення Валерстайна присвятити суттєву частку тексту свого *magnum opus* – «Модерна світ-система» – обговоренню стану індивідуальних держав, супутно захищаючи тезу про нерелевантність традиційної візії суспільного розвитку, якій протиставляється розвиток світ-системи. Критики Валерстайна з табору державоцентристів (*state-centered school*) звинувачують його у недооцінці ролі держави в ініціації соціальних змін та у функціоналістському потрактуванні зв'язку між належністю до ядра і силою держави (держава ядра – сильна держава). Свого часу Ф.Скочпол закидала фундаторові світ-системного аналізу його неухважність до історичних фактів. Йдеться про те, що така держава ядра, як Нідерланди, за відсутності розгалуженого бюрократичного апарату та постійної армії, на думку державоцентристів, у жодному разі не могла претендувати на статус сильного політичного утворення, натомість напівпериферійна Прусія, що відповідала таким вимогам, має право називатися сильною державою. Подібні атаки – найпарадоксальніше, що до хору критиків долучаються навіть соратники американського науковця, приміром Дж.Аррігі – оминають суть власне Валерстайнової типології держав у модерній світ-системі: «Держави розміщуються в ієрархії ефективної влади, яка не може вимірюватися ані розміром їхніх бюрократій та армій, ані їхніми ідеологічними уявленнями про самих себе. Вона вимірюється ефективною спромогою просувати концентрацію нагромадженого капіталу всередині своїх кордонів у порівнянні з державами-конкурентами»⁴¹³. За Валерстайном, така постановка питання знімає проблему суверенітету, позаяк саме існування подібної ієрархії і є головним обмеженням автономії держави. Дотичнішим є збалансований підхід, який дозволяє досягнути, що найамбітішні проекти розбудови держави (*state-making*) на кшталт

---

⁴¹² Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст.: Пер. з фр. – К.: Основи, 1997. – Т. 2: Ігри обміну. – С. 318, 320 (переклад виправлено мною. – П.К.).

⁴¹³ Wallerstein I. *Historical Capitalism with Capitalist Civilization*. – L.; N.Y.: Verso, 1996. – P. 56.

імперських амбіцій Карла V у XVI столітті, абсолютистської Франції у XVII–XVIII століттях або Німеччини останньої третини XIX століття намагалися компенсувати дію серйозних соціальних та економічних обмежень. Натомість реальні гегемони – Голландія, Британія та США – чинили соціальний примус за допомогою механізму ринку, недбалої, дезорганізованої адміністрації, послуговуючись артикульованими антицентралізаторськими ідеологіями (прикладом останньої тенденції є популярний у США дискурс підозрілого ставлення до «великого уряду» – *big government*⁴¹⁴).

Світ-системний аналіз піддає сумніву притаманну «традиційним» суспільним наукам підвищену увагу до окремих історичних подій, зокрема до таких, як Велика Французька революція та індустріальна революція. Валерстайнову критику викликає генералізація цих двох конкретних моментів історії та перетворення їх на формальні «ідеальні типи». За таких обставин конкретна подія – індустріальна революція в Англії – стає моделлю індустріальної революції для всіх інших країн, а Велика Французька революція набуває статусу методологічного стандарту в аналізі інших «буржуазних революцій», які потрактовуються як «нормальний» (у Дюркгеймовому сенсі) соціальний розвиток⁴¹⁵. За Валерстайном, попри те, що будь-яка країна, приміром Бразилія XX століття, може аналізуватися під кутом зору категорій індустріалізації, ролі національної буржуазії або зв'язку середніх класів із військовими, ключові припущення, що є опертям такого тлумачення, треба розглянути, ба більше того – переглянути у світлі засадничих положень про світ-систему, яка розвивається у хронологічних рамках Броделевих довготривалих процесів. Валерстайн, таким чином, закликає відмовитися від несвідомого використання категорій «традиційної» соціальної теорії, а натомість належно їх аналізувати, позаяк і сучасна історична наука, і суспільствознавство є продуктами логіки модерної історичної системи.

---

⁴¹⁴ Див.: Sherman S. The Attacks of September 11 in Three Temporalities // *Journal of World-Systems Research*. – 2003. – Vol. 9. – № 1. – P. 150.

⁴¹⁵ Варто зважити на те, що Валерстайнів напад на традиційне сприйняття Великої Французької революції знаходить підтримку з боку авторів, які професійно займаються цією темою. Блискучий наратив революційних подій, який пропонує С.Шама (див.: Schama S. *Citizens: A Chronicle of the French Revolution*. – N.Y.: Knopf, 1989), та проникливе теоретизування Ф.Фюре (Furet F. *Interpreting the French Revolution*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1985) підірвали легітимність так званої соціальної інтерпретації, яка наголошувала, що революція була власне моментом, коли буржуазія позбавила аристократію контроль над державою і тим самим заклала підвалини капіталістичної держави, тобто згармонізувала політичний устрій та економічний лад, який був, своєю чергою, продуктом індустріальної революції.

Самоочевидною є спорідненість такого потвердження із Марксовим переконанням, що стан Німеччини на кінець минулого століття вповні відображається у кантівській «Критиці чистого розуму»⁴¹⁶. Так само нагадує класичний марксистський дискурс і Валерстайнове визначення світ-системного аналізу, який є «спонукуванням до створення історичної соціальної науки, яка комфортно почувається у невизначеній ситуації переходу, а отже, зможе зробити внесок до трансформації світу, висвітлюючи альтернативи та водночас уникаючи навернення до такої опори, як віра в неминучий тріумф благого»⁴¹⁷.

Достоту як школа ревізіоністів завдала нищівного удару соціальній інтерпретації Французької революції, так і Валерстайн, оперуючи концепцією довготривалих процесів, заперечує значущість однієї конкретної події для розвитку капіталістичної світ-системи. Відомо, що до такої абсолютизації наvertався Маркс, вбачаючи у Франції та Англії політичний та економічний авангард капіталізму, відповідно. «Вочевидь, Французька революція, – пише Валерстайн, – відбулася насправді та була масштабною «подією» з огляду на свої розмаїті й тривалі наслідки для Франції та світу. Але, без сумніву, вона є також і міфом»⁴¹⁸ власне у сенсі, який вкладав у цей термін Ж. Сорель; і сьогодні оволодіння цим міфом та його використання залишаються політично важливими для Франції та світу»⁴¹⁹. В кожному разі, на прикладі Французької революції стає зрозумілим, як насправді формуються та поляризуються класи – за допомогою тривалих, звивистих і постійних процесів реструктуризації. Поза всяким сумнівом, революція відігравала певну роль у цьому процесі, але достоту не вирішальну, позаяк перехід від феодалізму до капіталізму

---

⁴¹⁶ Див.: Маркс К., Энгельс Ф. *Немецкая идеология*. – М.: Политиздат, 1988. – С. 171.

⁴¹⁷ Wallerstein I. *World-Systems Analysis // Social Theory Today* / Ed. by A.Giddens, J.Turner. – Stanford: Stanford University Press, 1987. – P. 324. Вочевидь, паралелі із змістом і навіть стилем аргументації Маркса є промовистими – достатньо згадати одинадцяті тези про Фейербаха або такий пасаж із «Капіталу»: «Повний суперечностей рух капіталістичного суспільства найпомітніше дається взяти буржуа-практикові у коливаннях, що здійснює сучасна промисловість періодичного циклу, апогеєм яких є загальна криза. Криза знову насувається... і, завдяки різнобічності та інтенсивності своєї дії, вона утовкмачить діалектику навіть у голови вискочок нової священної прусько-германської імперії» (Маркс К. *Капитал*. – М.: Политиздат, 1988. – Т. 1. – С. 22).

⁴¹⁸ Міф, який репрезентувала Французька революція, був не буржуазним, а антибуржуазним міфом (див.: Wallerstein I. *The Modern World-System*. – San Diego: Academic Press, 1989. – Vol. 3: *The Second Era of Great Expansion of the Capitalist World-Economy, 1730–1840s*. – P. 52).

⁴¹⁹ Wallerstein I. *The Modern World-System*. – San Diego: Academic Press, 1989. – Vol. 3: *The Second Era of Great Expansion of the Capitalist World-Economy, 1730–1840s*. – P. 49.

відбувся задовго до неї. Трансформація структур держави була лише продовженням процесу, який тривав упродовж двох століть. Валерстайн навіть визнає, що Токвіль мав рацію, наполягаючи на неунікненності революції. Французька революція, за американським вченим, не відзначилася ані фундаментальною економічною, ані фундаментальною політичною трансформацією. З точки зору капіталістичної світ-економіки, вона радше була моментом, коли ідеологічна надбудова врешті-решт наздогнала економічний базис. Революція була лише вислідом переходу, а не його причиною або тим моментом, коли цей перехід трапився. Велика буржуазія, яка заступила аристократію у капіталістичному світі, вірила у прибуток, а не у ліберальну ідеологію та постійно мріяла про відхід від справ та «аристократизацію». Концепції на кшталт індустріальної та буржуазної революції є продуктом модерної метафізики з її просвітницькою вірою у прогрес. Вони стали частиною нашого підсвідомого, унеможливаючи використання альтернативного словника для опису реальності.

До інтелектуальної критики концепції подвійної революції долучається критика політична: мислення у подібній системі координат іррелевантне, ба навіть небезпечне з огляду на завдання боротьби за соціалізм. Замість воліти трансформування світової капіталістичної системи з її світ-економікою, що спирається на закон вартості, та її надбудови – міждержавної системи, що ґрунтується на суверенітеті держав та балансі влади, войовничі визвольні та соціалістичні режими опиняються у пастці, якою стає гра із захопленням державної влади заради реалізації Сталінової літанії: необхідності «наздоганяння», тобто здійснення власної «індустріальної революції».

5.4. Світ-системна інтерпретація генези модерної / капіталістичної історичної системи

Проблема походження капіталізму в масштабі світ-економіки – це шиболет світ-системного аналізу. Прикметно, що на нинішньому етапі свого теоретизування, початок якого припадає на кінець 1980-х років, А.Г.Франк загалом відмовляється від поняття капіталізму, як специфічного висліду останніх 500 років історії та оперує єдиною світовою системою, вік якої дорівнює 5 тис. років (водночас ця система є носієм фактично всіх

рис, які, зазвичай, розглядаються як специфічно капіталістичні)⁴²⁰. Тому Валерстайнову позицію вдало підсумовує перефразований Франків вислів: ми живемо у тій самій світ-економіці, хоча вона й не залишається такою самою. За Валерстайном, від моменту свого походження капіталістична світ-економіка мала трирівневу ієрархічну структуру, а правила її функціонування є незмінними і дотепер: національний розвиток був неможливий вчора, неможливий він і сьогодні. Проблематика генези капіталізму є ключовою у світ-системному осягненні формування модерну, а відтак, вимагає детального екзегези та оцінки своєї адекватності. Аналіз такого гатунку вимагає також зіставлення поглядів теоретиків світ-системної традиції із підходами до проблематики генези капіталізму мислителів, яких Валерстайн вважає своїми опонентами.

Пояснюючи причини постання модерної світ-системи, Валерстайн – відповідно до власних методологічних приписів – усіляко уникає посилання на культурні фактори (такі як раціональна картина світу, активістська та універсальна релігійна етика, з її акцентацією мирського аскетизму) як джерела динамічності Заходу в порівнянні з іншими регіонами світу та задекларує первинність ролі економічного базису. Загалом пояснення та інтерпретація соціальних процесів із залученням культурного аргументу викликає у Валерстайна глибоку відразу, що потверджується дошкульними висловлюваннями американського вченого на адресу сучасних французьких послідовників Токвіля, які «поєднують аморфну мішанку частковостей (particulars) із наголосом на зміні у цінностях»⁴²¹. Валерстайнове тлумачення проголошує себе антиподом Веберового, постулюючи, що постання Європейської світ-економіки

---

⁴²⁰ Франк виклав суть своєї нової візії у цілій низці публікацій, найзначущішими серед яких є такі: Frank A.G. *Transnational Ideological Modes: Feudalism, Capitalism, Socialism // Critique of Anthropology*. – 1991. – Vol. 11. – № 2. – P. 171–188; Gills B.K., Frank A.G. *World System Cycles, Crises, and Hegemonial Shifts, 1700 BC to 1700 AD // Review: A Journal of the Fernand Braudel Center for the Study of Economies, Historical Systems, and Civilizations*. – 1992. – Vol. 15. – № 4. – P. 621–687; Frank A.G., Gills B.K. *The Five Thousand Year World System: An Interdisciplinary Introduction // Humboldt Journal of Social Relations*. – 1992. – Vol. 18. – № 2. – P. 1–80; Frank A.G. *ReORIENT: Global Economy in the Asian Age*. – Berkeley: University of California Press, 1998; Frank A.G. *Immanuel and Me With-Out Hyphen // Journal of World-Systems Research*. – 2000. – Vol. 6. – № 2. – P. 216–231; Frank A.G., Gills B.K. *The Five Thousand Year World System in Theory and Practice // World System History: The Social Science of Long-term Change / Ed. by R.A.Denemark, J.Friedman, B.K.Gills, G.Modelski*. – L.; N.Y.: Routledge, 2000. – P. 3–23; Gills B.K., Frank A.G. *A Structural Theory of the Five Thousand Year World System // Structure, Culture and History: Recent Issues in Social Theory / Ed. by S.C.Chew, J.D.Knottnerus*. – Lanham: Rowman and Littlefield, 2002. – P. 151–176.

⁴²¹ Wallerstein I. *The Modern World-System*. – San Diego: Academic Press, 1989. – Vol. 3: *The Second Era of Great Expansion of the Capitalist World-Economy, 1730–1840s*. – P. 43.

стало можливим через історичний збіг обставин: довготривалі тенденції, які були кульмінацією процесу, що його дослідники інтерпретували як «кризу феодалізму», поєдналися із циклічною кризою. До цих криз долучилися кліматичні зміни. За Валерстайном, все це створило дилему, яку можна було розв'язати тільки за допомогою географічної експансії поділу праці. Більше того, баланс міжсистемних сил був таким, що уможливив таке рішення. Отже, географічна експансія відбулася паралельно з демографічною експансією та зростанням цін. На увагу заслуговує не стільки виникнення Європейської світ-системи, скільки те, що вона пережила активні спроби Габсбургів – зокрема за часів Карла V – трансформувати її у світ-імперію. Європейська світ-економіка на початках включала не лише суто європейські країни (до східних кордонів Речі Посполитої), але й колонії «нового світу».

І хоча, з одного боку, емпіричні дані з джерел, якими послуговується Валерстайн, спонукають його до визнання ролі протестантизму в легітимації капіталістичної активності, з іншого боку, він з ентузіазмом цитує дослідження Г.М.Робертсона – давнього критика Вебера⁴²² – який віднайшов зв'язок між релігійною належністю до кальвінізму (вчення якого, за Робертсоном, культивувало ідею приреченості) і соціальною пасивністю. Зважаючи на те, що Робертсонова розвідка про соціальну роль кальвінізму побачила світ у середині XX століття, а Вебер обмежував свій розгляд XVI–XVIII століттями (за винятком малообґрунтованих і радше анекдотичних, аніж соціологічних прикладів кінця XIX століття), таке порівняння є вкрай недоречним, позаяк неправомірно екстраполює риси однієї фази розвитку протестантської картини світу на всю її історію. Вельми промовисто, що попри неодноразово задекларований пієтет стосовно Броделя, всі чільні представники світ-системного аналізу, включно з Валерстайном та Аррігі, оминають своєю увагою визнання французьким вченим важливості культурної трансформації, що відбулася на Заході та хронологічно передувала його піднесенню з точки зору

---

⁴²² Г.М.Робертсон розпочав критику Веберових поглядів наприкінці 20-х років минулого століття. Плодом цієї діяльності стала книжка «Аспекти піднесення економічного індивідуалізму», яка ґрунтувалася на його докторській дисертації та вперше побачила світ у 1933 році (див.: Robertson H.M. *Aspects of the Rise of Economic Individualism: A Criticism of Max Weber and His School*. – Clifton: Augustus Kelley Publishers, 1973). «Ранній» Парсонс у своїй рецензії, виданій у 1935 році у *The Journal of Political Economy*, ідентифікував методологічне підґрунтя Робертсонових закидів та переконливо довів їхню неспроможність (див.: Parsons T. *Early Essays* / Ed. by C.Camic. – Chicago; L.: University of Chicago Press, 1991. – P. 57–68).

структурних (економічних, технологічних та військово-політичних) показників у зіставленні з іншими цивілізаціями. Броделева постава в цьому сенсі є суголоснішою з Вебером, аніж зі світ-системним аналізом: «Нагромадження практичних відкриттів, що засвідчували *свідому волю до заволодіння світом* (курсив мій. – П.К.), зросла цікавістю до всього, що є джерелом енергії, надали Європі задовго до остаточного успіху її справжнього обличчя й створили передумови для її переваги»⁴²³.

Валерстайн тяжіє до витлумачення переходу від феодалізму до капіталізму як короткотермінового процесу, власне він не висуває навіть стислого аналітичного наративу того, як цей перехід відбувався. Розглянувши «середньовічну прелюдію», Валерстайн заявляє, що приблизно 1450 року саме в Європі, а не деінде склалися умови для створення капіталістичної світ-економіки. Власне тим і вичерпується Валерстайнове потрактування трансформації феодалізму в капіталізм; провівши пришестя нової епохи, він постійно акцентує гомогенність модерної світ-системи з огляду на ступінь її «капіталістичності» незалежно від аналізованого періоду. Як вислід він завищує ступінь капіталізації модерної світ-системи на початкових стадіях її розвитку, натомість значущість феодальних елементів, що зберігалися упродовж доволі тривалого часу, суттєво мінімізується. У такий спосіб Валерстайн робить крок назад у порівнянні з Леніноювою концепцією багатоукладності, наполягаючи на тотальній «капіталістичності» суспільних відносин світ-системи.

Основними властивостями модерної світ-системи як капіталістичної світ-економіки для Валерстайна завжди були і є такі риси: невпинне накопичення капіталу як її рушійна сила; поділ праці, в межах якого простежується напруження між ядром і периферією (однією з форм такого напруження виступає нееквівалентний обмін між ними); наявність напівпериферії; значна роль залежної праці, яка існує паралельно з найманою працею; відповідність кордонів капіталістичної світ-економіки та міждержавної системи, яка складається із суверенних держав; знаходження витоків цієї капіталістичної світ-економіки у періоді, що передував XIX століттю, імовірно, у XVI; погляд на капіталістичну світ-економіку як феномен, що виник в одній частині світу (Європі), а з плином часу поширився в глобальному масштабі через процес послідовних інкорпорацій інших частин світу; існування держав-гегемонів у рамках світ-системи,

---

⁴²³ Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст.: Пер. з фр. – К.: Основи, 1995. – Т. 1: Структура повсякденності: можливе і неможливе. – С. 354.

період незаперечної гегемонії яких, утім, завжди є короткотерміновим; заперечення архаїчного характеру держав та етнічних груп, які постійно утворюються та відтворюються; фундаментальна важливість расизму та сексизму як організаційних принципів системи; постання антисистемних рухів, які водночас підривають і посилюють цю систему. Валерстайн зокрема наголошує роль нееквівалентного обміну між ядром і периферією – за його відсутності економічна експансія була б неприбутковою, а це, своєю чергою, унеможливило б існування капіталістичної світ-системи як такої.

Валерстайнів холістсько-есенціалістський ухил матеріалістичного гатунку змушує його – всупереч Веберу та сучасним захисникам теоретичного синтезу – інтерпретувати розмаїті дослідницькі програми як конфліктні підходи до соціальної реальності, а не як певні інтелектуальні феномени, що можуть доповнювати один одного. Іншим вислідом такої позиції стає віра в існування законів історичного розвитку, віра, яка має зреалізовуватися в практиці студіювання соціальних змін. Саме недостатня «веберизація» Валерстайнового аргументу і зумовлює його одновимірність та внутрішню непослідовність у поєднанні із суперечливістю. Валерстайн, з одного боку, захищає позицію, яка є сумісною з окремими елементами Веберового мислення, а з іншого – відтворює фундаментальні тенети марксистського дискурсу. Однією з характерно марксистських рис Валерстайнового дискурсу є ототожнення ним таких феноменів, як капіталізм і модерн, натомість для Вебера раціональний капіталізм був лише *одним* із вимірів модерного суспільства. Рівночасно Валерстайн не чинить спроби скористатися Веберовою критикою детермінізму вульгарно-марксистського штибу, послуговуючись концепцією вибіркової спорідненості, а відтак, є неспроможний до *органічного синтезу* протилежних за своїм спрямуванням – теоретико-методологічним та ідеологічним – дослідницьких програм, механістично поєднуючи їхні окремі тези, що робить його легкою жертвою критики А.Г.Франка. Валерстайн вправно формулює засадничі питання своєї дослідницької програми: «Що насправді відбулося: піднесення Заходу чи його падіння? Було це дивом чи жахливою проблемою? Було це втіленням раціональності чи ірраціональності? Було це надзвичайним проривом чи надзвичайним падінням? Що ми повинні пояснити: обмеженість інших цивілізацій та / або історичних систем, які не здійснили переходу до модерного капіталізму, чи обмеженість західної цивілізації або середньовічної історичної системи, розташованої у Західній Європі, яка сприяла переходу до модерного капіталізму? Був цей наслідок запрограмованим чи мав

характер щасливого випадку?»⁴²⁴. Водночас Валерстайн дає відповідь лише на перше та останнє запитання, оминаючи всі інші.

Притаманну його мисленню фундаментальну амбівалентність Валерстайн часто силкується приховати, посилаючись на консенсус, що немовби існує в академічній спільноті, супутньо всіляко уникаючи відповіді на запитання, чи він ідентифікує себе з позицією цієї анонімної «більшості» вчених. За Валерстайном, складниками цього гіпотетичного консенсусу є низка тверджень. По-перше, Західна Європа впродовж середньовіччя була зорганізована у виробничу, правничу та політичну систему, яку можна означити як феодалізм. Американський соціолог змушений визнати, що в академічній спільноті нуртували різномислення щодо найважливіших та визначальних характеристик цієї системи і тим паче щодо того, чи була вона унікально європейською або ж траплялася і в інших частинах світу. По-друге, європейський феодалізм припинив своє існування. Ця система була трансформована або ж її заступила інша, яка дістала різні назви, найпопулярнішими з яких є капіталізм та модерн. По-третє, ця система, яка постала у різних європейських державах, повільно поширювалася на весь світ, здійснивши експансію європейських ідей, влади та авторитету⁴²⁵. Отже, попри всі свої інвективи на адресу традиційної соціологічної теорії, якій Валерстайн ставить на карб притаманний їй євроцентризм, у його власній схемі піднесення капіталістичної / модерної історичної системи є суто європейським явищем (вочевидь, євроцентризм виявився «монстроподібною гідрою»⁴²⁶,

---

⁴²⁴ Wallerstein I. The West, Capitalism, and the Modern World-System // Review: A Journal of the Fernand Braudel Center for the Study of Economies, Historical Systems, and Civilizations. – 1992. – Vol. 15. – № 4. – P. 565–566.

⁴²⁵ Див.: Wallerstein I. The West, Capitalism, and the Modern World-System // Review: A Journal of the Fernand Braudel Center for the Study of Economies, Historical Systems, and Civilizations. – 1992. – Vol. 15. – № 4. – P. 563–564. Принагідно зауважу, що дебати стосовно географічного ареалу феодалізму так і не виробили єдину концептуальну систему координат, спроможну примирити дослідників, які наполягали на його регіональному характері (так, наприклад, П.Андерсон вважав, що цей феномен існував лише у Західній Європі та Японії) та вчених, для яких феодалізм був універсальною формацією (парадигматичним представником такої позиції був Н.П.Павлов-Сільванський (див.: Павлов-Сільванский Н.П. Феодализм в России. – М.: Наука, 1988). Останній поширював поняття західного феодалізму на середньовічну Русь, експліцитно відкидаючи ідею навіть про можливі національні варіації феодалізму (тому інтерпретація позиції Павлова-Сільванського як такої, що заклала підвалини мислення про «російський феодалізм» є хибною, позаяк російським істориком була розпропагована ідея «феодалізму в Росії»). У цьому випадку термінологічні відмінності відбивають глибинну теоретичну незгоду.

⁴²⁶ Wallerstein I. Eurocentrism and its Avatars: The Dilemmas of Social Science // New Left Review. – 1997. – № 226. – P. 94.

як схарактеризував цей стиль мислення власне сам фундатор Центру ім. Броделя, позаяк його постава у боротьбі з цим «драконом» є ближчою до сумнозвісного «паперового тигра»).

Валерстайн не підтримує тезу про тяглість розвитку від античності до капіталістичної світ-системи (класичне формулювання теорії античного капіталізму висунув М.Ростовцев, натомість Франк зробив ідею безперервності наріжним каменем своєї теорії світової системи). На думку Валерстайна, збільшення «віку» модерній історичній системі ще на 500–2500 років стане поступкою культурно-генетичній або цивілізаційній інтерпретації витоків капіталізму, якій він приписує віру в запрограмованість капіталістичного напрямку траєкторії європейської історії. Валерстайн оцінює своє власне пояснення як «кон'юнктурне», але не наводить жодних аргументів, чому відмінність у хронології набуває такого кардинального значення для визначення природи соціальних змін.

Особливості капіталістичної світ-системи конститууються та відтворюються в її діяльності, процесах та структурах. З огляду на діяльність цієї історичної системи найгрунтовнішою рисою для Валерстайна, так само як і для більшості мислителів із найрозмаїтішими ідеологічними прихильностями – від лібералізму та консерватизму до марксизму – стає *соціально необмежене невпинне накопичення капіталу*. *Парадоксально, але аналіз перебігу Валерстайнкової аргументації засвідчує, що ця риса є єдиною «якістю» капіталізму, яка вирізняє його з-поміж попередніх систем*. У результаті обговорення всіх інших критеріїв модерного капіталізму впливає висновок про *невизначеність* ступеня відмінності між капіталістичною / «модерною» історичною системою й іншими системами (минулого). Загалом конвенційне бачення європейського феодалізму як суспільства із суто натуральною економікою не витримує критики у світлі достатньої кількості промовистих свідчень на користь значного зростання ролі грошей, ринків та мануфактури в цей період. Відтак, мобільність кріпаків *de facto* була вищою, ніж це зазвичай припускається, а мобільність пролетарів *de facto* є нижчою. Відсутність зовнішніх приписів, що обмежують соціальну дію та внеможливають перетворення індивідів на формально вільних діячів – особливість модерного капіталізму і за Марксом, і за Вебером – у Валерстайнській схемі достоту такою не є. Ба більше, лідер світ-системної школи вважає, що усунення зовнішніх обмежень є загрозливим для суспільства (тут у дискурсі американського соціолога відчувається мотив К.Полані), позаяк знищує гарантії його відтворення, які мали

своїм опертям плоди діяльності минулих поколінь. За умов капіталізму відтворення суспільства узалежнюється від сьогоденної діяльності, тобто індивіда примушують бути вільним, позаяк заперечення прав, які спираються на авторитет традиції, часто не примножує, а суттєво обмежує кількість шансів у розпорядженні індивіда. Валерстайнова аргументація є дивовижно подібною до постмодерністського стилю мислення про свободу. Приміром, С.Жижек розмірковує: «Парадокс у тому, що тою річчю, яка повністю виключається у посттрадиційних «рефлексивних суспільствах», у яких ми захлинаємося від вимог вибирати – у яких навіть «природні» риси на кшталт сексуальної орієнтації або етнічної ідентифікації переживаються як питання вибору – є основний, автентичний вибір як такий»⁴²⁷. Як бачимо, за Жижеком і Валерстайном, наявність вибору конститує феномен свободи й власне модерн звужує простір цього виміру.

Спроба визначення окремішності капіталізму за допомогою такого показника, як вирівнювання поділу додаткового продукту, також зіштовхується з перепонами через неможливість дати однозначну відповідь на таке запитання: чи заохочує капіталізм «егалітарніший» розподіл у порівнянні з попередніми системами? На думку Валерстайна, вчені, які фіксують зростання рівності, зазвичай обмежуються дослідженням «розвинених» індустріальних країн (і що більше, тільки ці суспільства потрактовуються як «повністю» капіталістичні / «модерні»), натомість погляд на капіталістичну світ-систему загалом дає підстави говорити про зростання соціальної поляризації. Диференціація систем за допомогою способу розподілу також є невправною. Суспільствознавці увиразнюють ідеальні типи «ренти» (тобто політично санкціоноване право феодала на отримання тих чи інших платежів за користування його земельною власністю за відсутності інвестування праці з боку сеньйора) та «прибутку» (в цьому випадку дохід одержується як вислід інвестування капіталу та участі в економічному управлінні), а також відповідні способи легітимації: традицію у першому випадку, та успішність сьогоденної людської діяльності – у другому. Уважніший погляд на ці два «ідеальні типи» позбавляє їх окремішної системно-«формаційної» ідентичності: рента посідає важливу роль у рамках капіталізму, а економічна діяльність минулих епох набирала форми прибутку;

---

⁴²⁷ Žižek S. What Can Lenin Tell Us about Freedom Today? // Rethinking Marxism. – 2001. – Vol. 13. – № 2. – P. 9.

здебільшого ці форми дуже часто переплітаються, стаючи нероздільними. За Валерстайном, навіть дихотомія між ринком – як основним координаційним механізмом перерозподілу за умов капіталізму – і позаекономічним (політико-адміністративним) насиллям / примусом, якому приписується ключова роль за панування перерозподільчо-данницького способу виробництва втрачає свою антагоністичність. Позаекономічний примус залишається суттєвим і в умовах капіталізму, а ринки майже завжди функціонували в контексті «докапіталістичних» історичних систем.

Деконструкція Валерстайнового аргументу виказує фундаментальні суперечності стадіально-еволюціоністської парадигми, до якої він на поверток повертається. На відміну від Валерстайна Веберова методологія порівняльно-історичного аналізу, хоч і висуває гіпотези про загальну тенденцію розвитку суспільства (як-от розчаклування світу), рівночасно осмислює такі феномени, як раціональна та патримоніальна бюрократія, не як стадії «прогресу людства», а як ідеальні типи, що можуть *співіснувати*. Так само й наслідки процесу раціоналізації не постулюються апіорі. Вебер припускає, що раціоналізація може продукувати й дійсно продукує як ірраціональні висліди, так і спроби спротиву раціоналізованому соціальному порядку (політичною формою такого спротиву був нацизм; інтелектуальною формою – Франкфуртська школа). Фактично міркування Валерстайна щодо відносної, а не абсолютної несуголосності ринкової та перерозподільчо-данницької систем є одним із прикладів евристичної продуктивності Веберового підходу до трактування соціальних феноменів. Стиль мислення німецького соціолога підсвідомо запозичується та втілюється у практиці наукового пошуку навіть агресивно «матеріалістичними» вченими гатунку фундатора світ-системного аналізу.

Валерстайн використовує контрастне зіставлення метафор «видимої» і «невидимої» руки як типологічних ознак організації перерозподілу. У випадку данницьких систем передача додаткового продукту є видимою й набуває форми ренти, оподаткування, плюндрування та ритуальних внесків.

Капіталістичний прибуток, натомість, здобувається з використання менш видимого механізму ринку. Деперсоніфікація та невидимість соціальних відносин дозволяє «переможцям» маскувати масштаб свого «виграшу» та перешкоджає тим, хто програв, усвідомити не тільки реальні обсяги своїх втрат, але й те, яким саме класовим силам вони поступилися в соціально-економічному та політичному змаганні. До Валерстайна такі

властивості капіталістичного соціуму, як безособовість та замаскованість соціальних зв'язків висвітлювалися як у політико-економічній традиції від А.Сміта до К.Маркса, так і в літературі, зокрема американській. Приміром, афроамериканський письменник Р.В.Еллісон у своєму романі «Невидима людина» (1952 рік) виопуклював саме такі риси функціонування «буржуазного» соціуму. Втім, за Валерстайном, «невидима рука» є політично структурованою (і постійно реструктурується), а тому їй доволі важко залишатися «невидимою». Політичний успіх цього інструменту недовершений; та попри те він був помірковано ефективним, не останньою чергою завдяки своїй складності.

Навіть така ознака капіталістичної / «модерної» історичної системи, як конструювання знання на основі емпірично верифікованих процедур, для Валерстайна втрачає свою унікальність через необґрунтованість універсалістських претензій механіко-математичної парадигми природознавства, яку накидали на інші дисципліни; натомість під кутом запровадження здобутків науки в практику технологій Західна Європа тривалий час залишалася недорозвиненою периферією на тлі цивілізацій Китаю, Індії та ісламу⁴²⁸.

Достоту так само суперечливий захист тези про якісний розрив із минулим, наслідком якого стало постання капіталістичної Європейської світ-економіки, з огляду на такі структурні властивості цієї системи, як приватна власність, товарне виробництво та суверенна «модерна» держава. Всі ці характеристики, на думку Валерстайна, існували й раніше. Римська структура майнових прав була подібною до сучасної, а дослідження попередніх систем, здійснені за останні півстоліття, віднайшли існування тенденції до ринкового виробництва, єдиною відмінністю якої від теперішньої ситуації був її менш глобальний масштаб. Для Валерстайна суверенна модерна держава є корелятом інституту приватної власності: держава – це лише один з головних виявів діяльності з невинного накопичення капіталу. Він також сумнівається у раціональності бюрократії, запозичуючи Веберів діагноз про ірраціональні наслідки її діяльності.

Висновок, якого дійшов Валерстайн, підриває його власні вердикти про особливості капіталістичної історичної системи й дає підстави

---

⁴²⁸ Див. детальніше: Sen A. Indian Traditions and the Western Imagination // *Daedalus*. – 1997. – Vol. 126. – № 2. – P. 1–26; Гайденко В.П., Смирнов Г.А. Западноевропейская наука в средние века: Общие принципы и учение о движении. – М.: Наука, 1989.

Франку звинувачувати свого колегу та співавтора у минулому в непослідовності та нехтуванні емпіричними даними. Ба більше, Франк закидає Валерстайну теоретичні помилки у процесі конструювання останнім «світ-системного» аргументу, позаяк єдиною незаперечною рисою капіталістичної історичної системи, що конститує її *differentia specifica*, залишається «гіперболічна крива її зростання – у виробництві, населенні та накопиченні капіталу – яка була і залишається безперервною реальністю, починаючи з XVI століття»⁴²⁹.

5.5. Витоки капіталістичного розвитку: І.Валерстайн versus М.Вебер

Валерстайнова спроба окреслити витоки модерної світ-системи хвибує тим, що є так само непослідовна, як і його теоретизування про окремішність капіталізму. За найбільш парадигматичну ознаку відсутності когерентності у мисленні Валерстайна править назва організації, яку він заснував: Центр дослідження економік, історичних систем та цивілізацій ім. Фернана Броделя. Американський дослідник так і не спромігся пояснити, у який спосіб поєднуються в межах однієї дослідницької програми такі гетерогенні одиниці аналізу, як цивілізації (поняття, яке є елементом дискурсу веберіанців на кшталт Гантінгтона та Ейзенштадта або дюркгеймівців тіріак'янівського гатунку) та марксистсько-парсонсівські історичні системи.

Конвенційне бачення європейського феодалізму як суспільства з «натуральною економікою», не витримує критики у світлі достатньої кількості промовистих свідчень на користь значного зростання ролі грошей, ринків та мануфактури у цей період.

У науковій літературі існують численні спроби проінтерпретувати чинники постання модерну та капіталізму, які пов'язують ці феномени із радикальною окремішністю західного історичного досвіду. Для багатьох учених – ба навіть марксистських переконань – таке твердження є самоочевидним. Приміром, один із найактивніших речників руху британських нових лівих та незмінний редактор журналу *New Left Review*

---

⁴²⁹ Wallerstein I. The West, Capitalism, and the Modern World-System // Review: A Journal of the Fernand Braudel Center for the Study of Economies, Historical Systems, and Civilizations. – 1992. – Vol. 15. – № 4. – P. 580.

упродовж більш як 40 років П.Андерсон у такий спосіб сформулював засадничі завдання своїх впливових монографічних студій переходу від античності до феодалізму та генезу абсолютизму. По-перше, контрастно зіставити Європу, з одного боку, і Візантію, Османську імперію, Китай та Японію – з іншого. По-друге, проаналізувати двовекторний розвиток у термінах Захід versus Схід всередині Європи. Андерсон наполягає на тому, що «суспільства Західної Європи конституують цілком інший універсум у порівнянні навіть зі Східною Європою, не кажучи вже про Азію. Надзвичайно розвинена економіка цих країн, а також їхня складна, насичена та мозаїчна історія створили своєрідний соціальний та культурний світ. Найбільшим політичним досягненням цього світу є демократія»⁴³⁰. Геополітична відмінність між Східною та Західною Європою, яка є вислідом історії, передбачає різні революційні стратегії: ленінізм – у випадку Сходу – і розширення демократії Заходу з метою подолання капіталістичних обмежень її досягнень. Історія є таким інструментом політичної боротьби, який прислужиться розробці соціалістичної стратегії, яка врахує вододіл між Сходом і Заходом. Динамізм та відкритість Західної Європи Андерсон пояснює позитивним впливом набутку античної Греції та Риму. Вартує уваги той факт, що позиція Андерсона – марксиста новолівого штибу – збігається з Парсонсовою інтерпретацією ролі римських інституцій: вони були середовищем, у якому розвинулося християнство і власне їх було «інкорпоровано до основ модерного світу»⁴³¹.

Американський соціолог британського походження М.Манн у своїй версії постанови модерну наголошує необхідність пошуку витоків цього феномена в ранньому європейському середньовіччі, тобто в XI столітті. Європейські суспільства тої епохи переважували інші регіони світу (як-от Китай) наявністю інтенсивної, а не екстенсивної влади; християнство відіграло важливу динамізуючу роль, генеруючи численні мережі влади, що внеможливило їхню монополізацію. Британський науковець А.Макфарлейн захищає протилежну ідею, акцентуючи роль германського спадку у визначенні характеру англійського суспільства, яке ніколи не відповідало ідеальному типу статичного, традиціоналістського селянського світу. Індивідуалістичний індустріальний капіталізм був

---

⁴³⁰ Anderson P. Problems of Socialist Strategy // Towards Socialism / Ed. by P.Anderson, R.Blackburn. – L.: Collins, 1980. – P. 230.

⁴³¹ Parsons T. The System of Modern Societies. – Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1971. – P. 30.

логічним вислідом автохтонної констеляції, ключовим елементом якої була *відсутність* римського впливу. Італійський вчений Л.Пелікані – полемізуючи фактично з усіма найпоширенішими версіями пояснення витоків капіталізму – Марксовою, Веберовою та Валерстайновою – вбачає ключ до дешифрування його «енігми» у динамізуючій дії дезінтеграції Римської імперії. Падіння централізованої мережі панування Риму спричинилося до гострої конкуренції між світською і церковною владою у Західній Європі. Жодна з гілок влади не могла встановити «тоталітарний» режим цезаристського, теократичного або цезаропапистського гатунку. Парцеляризація державного суверенітету на Заході доби феодалізму створила передумови для виникнення феноменів відкритості й толерантності, інституціоналізованих в автономній публічній сфері⁴³². Найпоплідовніше ці тенденції втілювалися в Італії, яка, за Пелікані, стала колыскою капіталізму. На підтримку своєї тези італійський дослідник апелює до авторитету Маркса, який свого часу наводив приклад Італії, як країни, де феодалізм «було зламано винятковим розвитком міст»⁴³³. Подібно до Андерсона Пелікані контрастує Схід і Захід: успішна політична централізація незахідних суспільств, приміром держав Раджпутів у VII–XII століттях, унеможливила виникнення автономних торговельних міст⁴³⁴. Принагідно зауважу, що Пелікані вкрай нерозбірливо послуговується поняттям «феодалізм», що зумовлює помилкове застосування цього терміна до політичних систем патримоніального гатунку, до яких і належали держави Раджпутів. Натомість Японія мала шанс прямувати до модерного суспільства, позаяк ця країна зазнала кризи «традиційного» соціального порядку. До цієї кризи спричинилися постійні війни між князями (*дайміо*), ерозія традиційної ієрархії

---

⁴³² Поціновування динамізуючої суспільної ролі феномена толерантності давно стало тривіальним у дослідженнях із проблематики виникнення та поширення нових принципів соціальної організації, отже Пелікані, без сумніву, не має жодного права на пальму першовідкривача. Ще німецький історик Фелікс Рахфаль – сучасник Вебера і гострий опонент Веберової тези про протестантську етику – вважав, що значущість Реформації для виникнення сучасної промислової економічної системи полягала не в ідеї покликання, яка стимулювала внутрішньомирський аскетизм, а у виробленні всезагальної толерантності до нових форм соціальної поведінки (див.: Кутуєв П.В. Вибіркова спорідненість у соціології Макса Вебера // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1999. – № 3. – С. 145–146). Ю.Габермас пропонує класичну реконструкцію історії публічної сфери за одночасної концептуалізації цього феномена у своєму епохальному трактаті (див.: Habermas J. The Structural Transformation of the Public Sphere. An Inquiry into a Category of Bourgeois Society. – Cambridge: MIT Press, 1991).

⁴³³ Маркс К. Капітал. – М.: Політгиздат, 1989. – Т. 3. – Ч. 2. – С. 871.

⁴³⁴ Див.: Pellicani L. The Genesis of Capitalism and the Origins of Modernity. – N.Y.: Telos, 1994. – P. 223.

та ослаблення центрального уряду. Одночасно спостерігалися різке зростання внутрішньої та міжнародної торгівлі, пришвидшений розвиток торговельних міст, соціальне піднесення більш заможної, незалежної та підприємницької буржуазії та відкритість країни до зовнішніх культурних впливів. Консолідація класу самураїв у Японії на кінець XVI століття, кульмінацією якої став режим сьогунату, стала на заваді модернізаційним силам, законсервувавши негнучку соціальну структуру суспільства та ізолювавши країну від зовнішнього світу аж до епохи Мейдзі-ісин. Утім, останнє твердження є фактологічно некоректним – послідовну політику ізоляції (*сакоку*), сформульовану Мацудайра Саданобу в 1793 році, було офіційно санкціоновано лише у 1825 році. У будь-якому разі, ізоляціонізм став вислідом не стільки браку внутрішнього динамізму японського суспільства, скільки впливу світ-системних сил, що були поза контролем Японії. Не важко помітити, що для Пелікані політична централізація під проводом верстви воїнів-землевласників є критерієм успіху феодалізму, що, своєю чергою, гарантує невдачу модернізації. Східний феодалізм зреалізував свою централізаторську мрію, ініціювавши тим самим процес суспільної стагнації, натомість поразка західного феодалізму заклала підвалини динамізму Західної Європи. Японське купецтво, хоч і спромоглося накопичити значні ресурси, завдячуючи політичній стабільності під егідою сьогунів, ніколи не мало можливості здобути політичний та адміністративний контроль над містами, а тому було узалежненим від правлячого феодального стану. На переконання Пелікані, існує структурна спорідненість поміж феодальною системою західного гатунку та еволюцією економіки в напрямі до капіталізму. У такий спосіб Пелікані усуває потребу розшукувати еквівалент протестантської етики за межами Заходу; світогляд, що легітимізує економічний активізм та прагнення прибутку загалом розглядаються як похідні від економічного розвитку, а не як одні з незумисних, за Вебером, каталізаторів капіталізму. Симптоматично, що аргументація Пелікані, попри всю задекларовану «антисвіт-системність», наближається до Валерстайнкової з огляду на свою полемічну спрямованість проти теоретизування веберівського гатунку. Сам фундатор розуміючої соціології неодноразово чітко й однозначно проголошував, що «дух капіталізму» в жодному разі не вичерпується бажанням світських втіх та багатства. Грунтовною рисою модерної культури (Веберів термінологічний еквівалент модерного суспільства) є «раціональна

поведінка на основі ідеї професійного покликання»⁴³⁵, яка народилася з духу християнського аскетизму. Модерний капіталізм із його формально-раціональною упорядкованістю життя був таким самим незапланованим, неінтенціональним результатом розвитку протестантського аскетизму, як дефіцитарна економіка⁴³⁶ – небажаним супутником ленінських режимів. Саме тому спроби пошуку однозначних каузальних зв'язків à la Пелікані приречені на невдачу, позаяк вони нехтують усією багатозначністю та внутрішньо напруженою конфліктною природою мислення протестантських теологів, які протиставляли імпульсам до етично неврегульованого збагачення імператив благого світсько-аскетичного життя. Вже середньовічні теологи з чернечого середовища даремно намагалися розв'язати дилему аскези, яка породжує таке джерело спокуси, як нагромадження статків. Статки, своєю чергою, загрожують збереженню аскетичного стилю життя. Для фундатора методизму Дж.Веслі також було самоочевидним, що там, де примножується багатство, суть релігії занепадає у тій самій пропорції. Тому він не вбачав природної можливості для довготривалого відродження релігії. Релігія з необхідністю продукує працелюбство та ощадливість, які ведуть до багатства. Із збільшенням багатства також зростають усі різновиди гордовитості, гнівливості та любові до світського життя. «Як же за таких умов методизм, який є релігією серця, – задавався питанням Веслі, – продовжуватиме квітнути, як зелена крона дерева? Адже методисти всюди стають старанними та бережливими; відповідно зростає їхня матеріальна власність. Відтак, пропорційно зростають гордовитість, гнівливість, плотські бажання, заздрощі та насолода життям. Отже, хоча форма релігії й залишається, її дух швидко зникає. Чи можна якось уникнути цього постійного занепаду чистої релігії? Нам не варто перешкоджати людям ставати старанними та ощадливими; ми мусимо намагатися переконати всіх християн наживати стільки майна, скільки є можливим, а також заощаджувати все, що можна, тобто ставати заможними»⁴³⁷. Світська аскеза протестантизму, таким чином, затаврувала гедоністичну насолоду багатством та його споживання, з одного боку, та вивільнила прагнення до економічного накопичення від дії психологічних обмежень традиціоналістської етики –

---

⁴³⁵ Weber M. *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*. – L.; N.Y.: Routledge, 2001. – P. 122–123.

⁴³⁶ Див.: Корнаї Я. Дефіцит. – М.: Наука, 1990.

⁴³⁷ Цит. за: Weber M. *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*. – L.; N.Y.: Routledge, 2001. – P. 118–119.

з іншого. Заклик ніколи не зупинятися на шляху до наживи, який належав відомому фінансисту Якобу Фуггеру (1459–1526), інтерпретується Пелікані як вияв «духу капіталізму» ще до виникнення протестантизму. На тлі заперечення італійським соціологом важливості духу капіталізму для генези інституцій капіталізму, його висновок про реалізацію аскетичним протестантизмом функції легітимації «потреби у досягненні» вочевидь нелегітимний. Своєю чергою, для Вебера Фуггера максима була виразом «надлишку нескінченної підприємницької енергії та морально індиферентної (курсив мій. – П.К.) схильності»⁴³⁸, а відтак, не може розглядатися як етична норма, що здатна регулювати весь устрій життя. Заохочення ощадливості та аскетизму трапляються в найрізноманітніші епохи найрізноманітніших культур. Приміром, китайський автор XIV століття писав про свого батька, що він, дотримуючись приписів Сима Гуаня, які той висунув у своєму трактаті «Заклик до ощадливості», «ніколи нічого не витрачав марно... І хоча з віком він мав чималі прибутки, він ніколи не дозволяв зайвих витрат, живучи так, як він це робив за років своєї молодості. Якщо ж хтось насміхався над ним, мій покійний батько різко відповідав: «Коли я згадую нестатки, від яких я страждав у молоді роки, я не насмілюся забути про суттєве. Щобільше, якщо я піддамся спокусі марнотратства і порушу вимоги такої чесноти, як ощадливість, я вчиню злочин проти Творця». Тому мій батько поводився так, наче ніколи не мав достатньо (багатства. – П.К.). Те, що він прожив до 87 років, є винагородою йому за бережливість»⁴³⁹. Відповіддю на цей пасаж – який наголошує добродішну ощадливість під кутом зору індивідуального досвіду поневірянь – править Веберове зіставлення католицької й кальвіністської проповідей сумлінної праці: «...на противагу католицизму, кальвінізм і подібні до нього баптистські секти у своєму розвитку з другої половини XVI століття пропонували дуже специфічні психологічні нагороди, що могли сприяти аскетичному регулюванню життя, чого вимагав кальвінізм; важливість нагород у цій царині навряд чи можна перебільшити. Усе це було результатом переконання в тому, що випробування аскетичною поведінкою необхідне не тільки в житті взагалі, але передусім у житті за

---

⁴³⁸ Вебер М. Избранные произведения. – М.: Прогресс, 1990. – С. 74.

⁴³⁹ Цит. за: Smith P.J. Fear of Gynarchy in an Age of Chaos: Kong Qi's Reflections on Life in South China under Mongol Rule // Journal of the Economic and Social History of the Orient. – 1998. – Vol. 41. – Part 2. – P. 37.

покликанням – як суб'єктивна гарантія *certitudo salutis* (упевненості в спасінні. – П.К.). Утім, це не причина, а радше один із найважливіших проявів призначеності індивіда до спасіння»⁴⁴⁰. Щобільше, статки китайського «аскета» надходили з цілком традиційних джерел: його заробітної плати як посадовця на службі імператора та земельної власності, тобто він, беззаперечно, не був підприємцем-новатором, носієм нових цінностей та стилю життя.

Р.Бреннер, не обмежуючись критикою теоретико-методологічних засад Валерстайнаної візії походження капіталізму, висуває також більш емпіричну аргументацію з метою спростування припущень світ-системного аналізу. Він доводить, що капіталізм виріс з англійського сільського господарства, для якого був властивий вищий ступінь експлуатації селянства землевласниками. Валерстайн безпідставно відкидає цю аргументацію, ігноруючи позицію класика медієвістики М.Блока, який також постулював, що характерний для Англії союз між державою і правлячим класом, хоча й обмежив владу та автономію індивідуальних сеньйорів, рівночасно посилив контроль останніх над селянством у порівнянні з «досягненнями» французьких феодалів⁴⁴¹.

Попри всю їхню пресупозиційну та ідеологічну розмаїтість пояснення походження капіталізму в працях Андерсона, Бреннера, Макфарлейна, Манна та Пелікані всі вони наголошують закоріненість «модерну» в іманентно притаманній західноєвропейським суспільствам динаміці, яка вирізняла їх з-поміж Решти світу. Валерстайн окреслює подібні інтерпретації як «цивілізаційні», звинувачуючи їхніх авторів у тому, що вони припускаються логічної помилки *post hoc ergo propter hoc*, вислідом якої є оцінка розвитку в напрямі капіталізму як невідворотного процесу, що було запрограмовано унікальністю західної культури. Вкрай несподівано – з огляду на його власні засадничі припущення про окремішність капіталізму (вони, як ми бачили, так і залишаються на рівні узагальненого дискурсу та не стають операціоналізованими у Валерстайновій логіці студіювання соціальних змін, а радше змін світ-системи), Валерстайн пристає на думку Пелікані, що «сліди капіталізму трапляються повсюдно, але у незахідних країнах економічне життя перебуває у «пастці» жорстких політичних, релігійних та соціальних структур, які залишають

---

⁴⁴⁰ Вебер М. Антикритична післямова до «Духу капіталізму» // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1999. – № 3. – С. 152.

⁴⁴¹ Див.: Bloch M. Feudal Society. – L.: Routledge, 1967. – P. 272.

мало простору для катактики (науки комерційного обміну. – П.К.)»⁴⁴². Кульмінацією антиномічності Валерстайнового дискурсу про капіталізм є його умовивід: «Всі інші відомі системи «містили» в собі капіталістичні тенденції, водночас «стримуючи» їх...»⁴⁴³

Приписавши «цивілізаційному» підходу консенсус стосовно *закономірності* постання модерного суспільства та капіталізму, Валерстайн протиставляє тому уявному опоненту своє пояснення виникнення капіталістичної світ-системи, визначаючи його як *кон'юнктурне*. Така самоідентифікація є малообгрунтованою у світлі повного заперечення Валерстайном ролі випадку в детермінації соціальних процесів за умови використання «кон'юнктурної» аргументації його опонентами. Так, приміром, на заяву Р.Бреннера, що сила феодальної централізації Англії була зумовлена високим «рівнем феодальної «політичної» організації, якого нормани досягли в Нормандії ще до завоювання (Англії. – П.К.)»⁴⁴⁴, Валерстайн відповідає беззмисловою реплікою: «На щастя для Англії, Господь зробив так, що нормани не завоювали Францію»⁴⁴⁵. Використовуючи подібний стиль полеміки й уникаючи зіставлення аргументів опонентів із власною теорією, Валерстайн переводить академічні дебати до емоційно-насиченої площини публіцистики. Однак Валерстайн неспроможний заперечити по суті тезу Бреннера, як, утім, і інші численні позиції, що не збігаються з його власними поглядами.

Квінтесенція Валерстайнового тлумачення походження капіталізму є у тому, що цей процес розглядається як вислід випадкового збігу та «перебільшеної» дії довготривалих (тут Валерстайн робить традиційний для нього реверанс у бік Броделя), структурних (нагадування про задекларовану марксистську орієнтацію) факторів. За Валерстайном, кумулятивний вплив чотирьох інституційних колапсів, що збіглися у часі – крах феодальних землевласників, західноєвропейських держав,

---

⁴⁴² Pellicani L. The Genesis of Capitalism and the Origins of Modernity. – N.Y.: Telos, 1994. – P. 12.

⁴⁴³ Wallerstein I. The West, Capitalism, and the Modern World-System // Review: A Journal of the Fernand Braudel Center for the Study of Economies, Historical Systems, and Civilizations. – 1992. – Vol. 15. – № 4. – P. 600. Валерстайн уживає англійське слово «contain», яке має два значення: «містити» та «стримувати».

⁴⁴⁴ Brenner R. The Agrarian Roots of European Capitalism // The Brenner Debate / Ed. by T.H.Aston, C.E.Philpin. – Cambridge: Cambridge University Press, 1985. – P. 254.

⁴⁴⁵ Wallerstein I. The West, Capitalism, and the Modern World-System // Review: A Journal of the Fernand Braudel Center for the Study of Economies, Historical Systems, and Civilizations. – 1992. – Vol. 15. – № 4. – P. 596.

католицької церкви та Монгольської імперії – спричинився до народження модерної історичної системи.

Одним із чинників кризи доходів феодалів, а відтак, погіршення їхньої класової позиції у структурі суспільства, була так звана «чорна смерть»⁴⁴⁶, яка суттєво скоротила кількість населення Західної Європи. М.Блок хронологічно локалізував «чорну смерть» у період із 1250 до 1450 року. Брак робочої сили, необхідної для обробки землі, сприяв зростанню спроможності селян до захисту своїх інтересів *vis-à-vis* феодалів. Механізмом тиску на землевласників був перехід селян під юрисдикцію інших сеньйорів. Зменшення можливостей експлуатації селян зумовило зниження рівня ренти та зникнення численних феодалських обмежень діяльності безпосередніх виробників. За умов надлишку землі та нестачі робочої сили феодалі у пошуках додаткових джерел доходів – а радше у відчайдушній спробі зберегти свої надходження на попередньому рівні – здійснили перехід від економіки мирного часу до економіки військової, започаткувавши тривалий період феодалських воєн (Столітню війну між Англією та Францією й Війну троянд в Англії). Втім, ці війни лише погіршували стан аристократії, позаяк посилювали подальшу фрагментацію феодалів, відповідно послабляючи їхню політичну позицію в боротьбі з селянством. На цьому тлі реальні доходи селян поступово, але невпинно зростали: для прикладу, в Нормандії доходи селян із 1320 до 1465 року збільшилися втричі.

Зміцнення позицій селянства, що відбувалося на тлі його кількісного скорочення (та завдяки цьому), значно звузило податкову базу західноєвропейських держав, підірвавши у такий спосіб владу монархій, які впродовж XI–XIII віків успішно централізували держави та створювали бюрократичний апарат. Наступні два сторіччя стали свідками відродження влади баронів: «Послаблені *vis-à-vis* селянства, сеньйори... посилили свою позицію *vis-à-vis* королів. ...Багато з тих економічних факторів, які надали перевагу селянам у взаємодії із сеньйорами-землевласниками, допомогли останнім здобути перевагу у взаємодії з монархами-суверенами»⁴⁴⁷, позбавляючи уряди контролю над власними грошовими одиницями, найманими військами та судовими системами. Втім, відродження

---

⁴⁴⁶ Франк дотепно називає Валерстайнове пояснення походження модерну за допомогою однієї лише «чорної смерті» – тобто епідемії чуми у XIV столітті – соціологічним «Богом із машини».

⁴⁴⁷ Wallerstein I. The West, Capitalism, and the Modern World-System // Review: A Journal of the Fernand Braudel Center for the Study of Economies, Historical Systems, and Civilizations. – 1992. – Vol. 15. – № 4. – P. 605.

«золотих вільностей» феодалів відбувалося на тлі їхнього економічного занепаду, що не могло сприяти виробленню панівними верствами оптимістичного світогляду. Примноження привілеїв супроводжувалося активізацією опору з боку експлуатованих у вигляді селянських повстань та поширення єресей. На думку Дж.Страера, «рух у напрямі до нового типу політичної влади (у Західній Європі. – П.К.) було зупинено саме тоді, коли здавалося, що він став неспинним. Упродовж XIV та на початку XV століть світські уряди не посилювалися, а послабшали»⁴⁴⁸. Фіскальна криза держави супроводжувалася крахом католицької церкви. Створивши інтегровану ієрархічну структуру, західне християнство спромоглося пережити падіння Римської імперії, здобувши при тому статус нормативного й інституційного центру політично дезінтегрованої цивілізації. На відміну від православної церкви, католицизм виявився доволі сильним, щоби захищати свої організаційні, економічні та ідеологічні інтереси від втручання світських монархів. Для більшості дослідників відсутність узгодженості поміж церквою і державою впродовж середньовіччя готувала ґрунт для подальшої інституційної диференціації західного суспільства, вислідами якої стали секуляризація та індивідуалізм, що, своєю чергою, спричинилося до виникнення сучасної капіталістичної «цивілізації». Натомість Валерстайн розглядає організаційну силу церкви у поєднанні з її автономією як фатальну ваду. Брак підпорядкування церкви політичній владі – тобто практики, яка була нормою у минулі часи – суттєво підірвав здатність церкви в унісон з державою ставати на заваді протокапіталістичним елементам. Інакше кажучи, на очах феодалської аристократії Західна Європа перетворювалася на «кулацький рай (a paradise of the kulaks)»⁴⁴⁹.

Валерстайн доводить, що правлячі верстви більшості суспільств минулого періодично зазнавали краху, найпоширенішим способом упоратися з яким було завоювання країн із послабленою «елітою» та встановлення нових правлячих верств, здатних до ефективної експлуатації безпосередніх виробників. Відсутність власне факту завоювання Західної Європи є для Валерстайна принципово-важливою

---

⁴⁴⁸ Strayer J.R. Western Europe in the Middle Ages: A Short History. – Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1974. – P. 197.

⁴⁴⁹ Wallerstein I. The West, Capitalism, and the Modern World-System // Review: A Journal of the Fernand Braudel Center for the Study of Economies, Historical Systems, and Civilizations. – 1992. – Vol. 15. – № 4. – P. 609. Валерстайн послуговується саме цим терміном в англійській транскрипції. Після сталінської колективізації та ліквідації «куркулів (кулаків)» як класу термін «кулак» увійшов до дискурсу західних лівих – як «старих», так і «нових».

подією, яка не відбулася (critical non-event). Валерстайн пов'язує цю подію, що не трапилася, з крахом Абу-Ладжджодової доєвропейської «світ-системи», яка впродовж 1250–1350 років поєднувала на основі торгівлі китайський, індійський, арабо-перський та європейський «субрегіони» (напротивагу модерній, ця світ-система була зорганізована у неієрархічний спосіб). У супереч своїм власним аргументам про умовність дистинкції між капіталістичними і докапіталістичними формами Валерстайн погоджується, що жоден із цих «субрегіонів» не був капіталістичним за своєю структурою. Американський соціолог також пропонує визнати, що торговельні зв'язки між Китаєм і Європою, опосередковані ісламським світом та монголами, конституювали цілісну систему. Запровадивши новий елемент до своєї типології історичних систем, Валерстайн не обтяжує себе хоч якимось поясненням, наскільки критерії, на основі яких відбулося виокремлення домодерної світ-економіки глобального гатунку, сумісні з правилами утворення усталеніших і популярніших понять світ-системного аналізу. Випадок (мається на увазі «чорна смерть») спричинився до руйнації цієї «торговельної світ-системи», демографічно послабивши монголів, які почали втрачати контроль над своїми володіннями. Тим самим «монгольську ланку» між Китаєм і Європою було знищено, ба більше – знищено назавжди. Валерстайн пристає на думку Дж.Абу-Ладжджод, яка вважає, що «падіння Сходу», а точніше, «Східної» світової системи⁴⁵⁰, одним із виявів якого став економічний крах Китаю у XV столітті, передувало «піднесенню Заходу»⁴⁵¹.

Валерстайн у своєму полемічному запалі окрім звичного антивеберіанства несподівано залучає до свого теоретизування антимакизм, наближаючись до «антиідеалу» соціальної теорії як ідеології, уособленої Франком. Валерстайн зрікається традиційного марксистського акценту на ролі базису: для нього є маловірогідним, що відсутність капіталізму можна пов'язати з недостатнім технологічним

---

⁴⁵⁰ Абу-Ладжджоду «світову систему» XIII–XIV віків правомірніше концептуалізувати не як єдину світ-систему, а в термінах Броделевих множинних світ-економік, позаяк залишається відкритим питання, наскільки щільним був зв'язок між субрегіонами цього утворення.

⁴⁵¹ Див.: Abu-Lughod J.L. Before European Hegemony: The World-System A.D. 1250–1350. – New York: Oxford University Press, 1989. – P. 338. Дж.Абу-Ладжджод упевнена, що вигнання монголів з Китаю, яке з точки зору внутрішньої історії цієї країни можна розглядати як «встановлення легітимної династії, під кутом зору світ-системного підходу варто витлумачувати як остаточну фрагментацію масштабнішого обігу світової торгівлі XII століття, коли Китай посідав надзвичайно важливу роль» (Abu-Lughod J.L. Before European Hegemony: The World-System A.D. 1250–1350. – New York: Oxford University Press, 1989. – P. 324.).

базисом, і загалом, критерії визначення базису, який є «суттєвим» для капіталізму, невизначені. Щобільше, Валерстайн переконаний, що має місце зворотній зв'язок: значна частина технологічного базису капіталістичної / «модерної» історичної системи є радше вислідом цієї системи, а не чинником її походження. Будь-які розмірковування про брак підприємницького духу в докапіталістичну епоху є, за Валерстайном, так само неправомірними. Світова історія задовго до того, як настало XVI століття – щонайменше впродовж двох тисяч років – підводить до думки про присутність величезної кількості соціальних груп, які функціонували в межах різних історичних систем як капіталістичні виробники, купці та фінансисти. Протокапіталізм несподівано набуває статусу конститутивного елементу всіх перерозподільчо-данницьких світ-імперій минулого. Питання лише у тому, чому ці протокапіталістичні елементи обіймали вторинні позиції не лише у межах соціальних та економічних систем загалом, але й навіть у власних секторах економіки. Ми стикаємося з очевидним парадоксом: протокапіталісти мали у своєму розпорядженні гроші та енергію – ресурси, які є визначальними у модерному світі⁴⁵² – однак тенденція до невпинного накопичення капіталу успішно обмежувалася. На думку американського соціолога, ці обмеження, які унеможливлювали «капіталістичний» розвиток, накладалися можновладцями докапіталістичних історичних систем. Спонукою правителів до стримування невпинного накопичення капіталу був страх, що брак перепон на шляху концентрації економічних ресурсів надаватиме індивідам – власникам «нових статків» – можливість підірвати позиції панівної влади та інтегруватися до неї. Валерстайн знову повертається до розрізнення ренти і прибутку. Цього разу – всупереч своїм дотеперішнім заявам про нечіткість розмежувальних ліній між рентою і прибутком – він оцінює їх як достатньо окремішні феномени й використовує як основу свого протиставлення перерозподільчих систем капіталістичним. У межах перерозподільчих систем влада має своїм опертям ренту, тобто доходи, які отримуються та виправдовуються у політичний спосіб. У межах капіталістичної системи прибутки також можуть здобуватися у політичний спосіб, але вони ніколи не отримують політичного виправдання. Примноження прибутків виштовхує

---

⁴⁵² За влучним спостереженням І.Нусінова, у його статті про образ Гамлета «діяти означає воювати за стару феодалну могутність або за нову владу торговельної буржуазії. Діяти означає володарювати або накопичувати» (Нусинов І. Гамлет // Літературная энциклопедия. – М.: Изд-во Коммунистической Академии, 1929. – Т. 2. – С. 375).

отримувачів ренти, й щоби́льше, механізм такого заміщення, будучи генерованим ринком, засадничо відрізняється від докапіталістичних практик, які спиралися на військову силу. Якщо йти за Валерстайном, військова загроза є видимою та зрозумілою. Натомість загроза ринку, хоча й поширюється непомітно, завдає суттєвішої шкоди. Загроза ринку передусім є абсолютно ірраціональною, а відтак, завжди неприйнятною (тут знову простежується відчутний вплив на американського соціолога ідеї К.Полані про захист суспільства від ринку). «Джина» капіталізму могли випустити з пляшки лише у критичній ситуації, і власне нею стала криза феодалізму, що спричинилася до трансформації переважної більшості соціально-економічно знекровлених сеньйорів Західної Європи на капіталістичних підприємців. За таких обставин феодали не бачили жодної можливості розв'язання своїх економічних проблем, перебуваючи в параметрах звичної, «докапіталістичної» соціальної організації. Валерстайн пояснює процедуру перетворення військового стану феодалів на приватних підприємців, залучаючи карикатурну версію теорії раціонального вибору: «Не варто забувати, – твердить він, – що капіталістичні навички та методи не були незнаними для феодальної аристократії; раніше вони просто відкидалися через *острах* далекосяжних наслідків у разі їх застосування (курсив мій. – П.К.)»⁴⁵³.

Отже, за Валерстайном, постання капіталізму пояснюється свідомим / раціональним вибором, який зробили західноєвропейські феодали на користь фундаментально ірраціональної соціальної системи, якою є капіталізм. Опинившись перед загрозою соціально-економічної елімінації, середньовічний нобілітет розвернувся у бік капіталістичного розвитку. Парадоксально, але Валерстайнова модель є релевантною не стільки як опис переходу від феодалізму до капіталізму, скільки як концептуалізація переходу від ленінізму / державного соціалізму до капіталізму на пострадянських теренах: тоді політичний капітал партійного нобілітету було конвертовано у капітал економічний. Продовжуючи послуговуватися словником теорії раціонального вибору й рівночасно уникаючи пояснення її зв'язку з програмовими засадами світ-системного аналізу, Валерстайн доводить, що феодали – відтепер успішні капіталісти, а не озброєні захисники честі та отримувачі ренти –

---

⁴⁵³ Wallerstein I. The West, Capitalism, and the Modern World-System // Review: A Journal of the Fernand Braudel Center for the Study of Economies, Historical Systems, and Civilizations. – 1992. – Vol. 15. – № 4. – P. 613.

усвідомили всю важливість держави як гаранта й пришивдчувача капіталістичного розвитку⁴⁵⁴.

Валерстайн залишає без належного пояснення, яким чином феодальні сеньйори перемогли в конкуренції зі своїми суперниками-«кулаками», успішно трансформувались у буржуа-капіталістів⁴⁵⁵. Прикметно, що попередньо він схвально цитує М.Блока, який змалював

---

⁴⁵⁴ Хибне розуміння Валерстайном історичної термінології, уживаної істориками, виразно помітне у Валерстайновому коментарі пасажу Дж.Страєра, який писав, що народ Західної Європи усвідомив, що «зло слабого уряду було гіршим за зло уряду сильного» (Strayer J.R. *Western Europe in the Middle Ages: A Short History*. – Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1974. – P. 222). Валерстайн пропонує замінити «народ» на «аристократію», попри те, що тій добі було власне сприйняття лише аристократії як «народу». Приміром, «згідно з конституційною теорією Речі Посполитої лише шляхта уособлювала усю політичну націю» (Когут З. *Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України*. – К.: Критика, 2004. – С. 90-91). Подібна постава черговий раз виопуклює по-ленінські звужену Валерстайнову манеру інтерпретації функцій держави. Для нього, як і для Леніна, «поступ» централізації й інституціоналізації держави має трактуватись як процес, що відповідав інтересам лише панівних прошарків; будь яка можливість розглядати позитивні наслідки таких змін для ширших кіл суспільства відкидається (див., детальніше: Кутуєв П.В. *Парадигма держави, що стимулює розвиток, у соціології: концептуальний аналіз* // Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія». Серія: Соціологічні науки. – 2002. – Т. 20. – С. 3-10).

⁴⁵⁵ Валерстайн ніяк не витлумачує механізм перетворення феодала-землевласника на городянина-капіталіста – а саме це експліцитно передбачає вживання терміну «буржуазний». Щобільше, коментуючи рефлексії П.Андерсона, який розглядав «правління абсолютистської держави як правління феодального нобілітету доби переходу до капіталізму» (Anderson P. *Lineages of the Absolutist State*. – L.: New Left Books, 1974. – P. 42.), він уточнює: «це було правління феодалів, які ставали капіталістичними підприємцями» (Wallerstein I. *The West, Capitalism, and the Modern World-System* // Review: A Journal of the Fernand Braudel Center for the Study of Economics, Historical Systems, and Civilizations. – 1992. – Vol. 15. – № 4. – P. 615). Валерстайнова інтерпретація мала б емпіричне підтруття, якби він обмежився випадком Англії XVII століття – справді, у цій країні навіть до 1640 року корона знаходилася в авангарді капіталістичного «прогресу», що перетворює популярну дистинкцію між «двором» та «країною» (court and country) застарілою та неадекватною (див., детальніше: Sayer D. *Notable Administration: English State Formation and the Rise of Capitalism* // *American Journal of Sociology*. – 1992. – Vol. 97. – № 5. – P. 1389). Така особливість Англії, за спостереженням М.Блока, була зумовлена щільною «кооперацією між заможними класами, що перебували при владі» (Bloch M. *Feudal Society*. – L.: Routledge, 1967. – P. 371). Валерстайнові спрощені погляди є регресом у порівнянні з більшою увагою до нюансів класових констеляцій, яку він виказує у першому томі «Модерної світ-системи». Тоді він приставав на думку А.Пірена про клас капіталістичних підприємців як новітній феномен, що не мав паралелей у феодальну епоху. Але навіть у той період Валерстайн закладав підвалини своєї пізнішої позиції, закликаючи не отожднювати буржуазію з торговцями (merchants), а феодалів із землевласниками, позаяк обидві групи здатні функціонувати як у межах феодалізму (системи, заснованої на позакоекономічній експлуатації селянства), так і у межах капіталізму (системи, яка використовує промислове виробництво та договірну робочу силу). Різниця є радше у масштабі операції: великі землевласники та торговці отримували більші доходи від старої феодальної системи, натомість дрібні землевласники та торговці мали більшу вигоду від використання нових капіталістичних форм (див.: Wallerstein I. *The Modern World-System*. – San Diego: Academic Press, 1974. – Vol. 1: *Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*. – P. 124). Власне тут Валерстайнове теоретизування знову несподівано стає подібним до Веберового стилю мислення: відомо, що німецький соціолог рішуче протиставляв масштабні спекулятивно-авантюристичні операції верхівки абсолютистських монархій та дрібних / середніх підприємців, керованих раціоналістичною етикою методичного надбання й відповідальності.

таку сумну картину стану аристократії «осені середньовіччя»: «дрібні виробники побачили, що ті, хто перебував над ними, належали до ослабленого класу, який через свою майнову ситуацію був глибоко приголомшений. Цей клас також був погано підготовлений ментально до адаптації, якої вимагала безпрецедентна ситуація»⁴⁵⁶. Сам Валерстайн підсумовує тодішні обставини у таких термінах: «ослаблені та самотні (західноєвропейські аристократи. – П.К.) протистояли кулацьким верствам, що переживали піднесення»⁴⁵⁷.

Погляди Валерстайна і Вебера на походження модерного капіталізму збігаються щодо визначення відтинка історії, упродовж якого починається формування цього типу суспільства (XVI століття), але радикально відрізняються з огляду на їхнє розуміння природи цього процесу. Попри його теоретичні хитання для Вебера раціональний капіталізм (так само як і інші інституції, що асоціюються з проектом модерну) не був необхідним та неунікненим вислідом еволюції іудео-християнської релігійної картини світу. Для німецького мислителя ключовою була контингентність історичних констеляцій: у своїх студіях він свідомо обмежує своє завдання окресленням вибірових спорідненостей, що спричинилися до своєрідності профілю соціальних процесів та інституцій модерного Заходу. Валерстайн перетворює порівняльно-історично та емпірично налаштовану Веберову соціологію релігії на філософію історії на зразок Гегелевої⁴⁵⁸, аби протиставити тому штучному конструкту власну позицію.

Веберова дефініція капіталізму як самодостатнього космосу багато в чому суголосна з Валерстайновим баченням модерної світ-системи, домінантною ознакою якої є невпинне, вільне від будь-яких обмежень

---

⁴⁵⁶ Цит. за: Wallerstein I. The West, Capitalism, and the Modern World-System // Review: A Journal of the Fernand Braudel Center for the Study of Economies, Historical Systems, and Civilizations. – 1992. – Vol. 15. – № 4. – P. 603.

⁴⁵⁷ Wallerstein I. The West, Capitalism, and the Modern World-System // Review: A Journal of the Fernand Braudel Center for the Study of Economies, Historical Systems, and Civilizations. – 1992. – Vol. 15. – № 4. – P. 612.

⁴⁵⁸ Інкарнацією такої телеологічно-оптимістичної інтерпретації Веберових ідей є соціологічна теорія Р.Мюнха, зокрема його дослідження етики модерну, яка є панегіриком аскетичному протестантизму (Münch R. The Ethics of Modernity: Formation and Transformation in Britain, France, Germany, and the United States. – Oxford: Rowman and Littlefield, 2001). Не можна не помітити, що Валерстайнове хибне витлумачення поглядів Вебера на походження модерного капіталізму є кроком назад у зіставленні з його власним розумінням Веберових ідей у минулі роки, коли він визнавав, що для німецького соціолога капіталізм виник як вислід випадкового збігу унікальних обставин: певного рівня розвитку технологій, специфічної політичної системи координат (європейського феодалізму) та «профетичної» релігійної традиції у формі протестантизму, зокрема кальвінізму (див.: Wallerstein I. The Capitalist World-Economy. – Cambridge: Cambridge University Press, 1979. – P. 141).

накопичення капіталу. Але вочевидь зі схожих засновків ці вчені роблять позірно протилежні висновки. Для Вебера таке визначення капіталізму було лише спонукою до подальшого дослідження – симптоматично, що пасаж про капіталістичний космос з'явився на останніх сторінках «Протестантської етики», символізуючи довершеність студіювання однієї епохи в історії капіталізму та обґрунтування необхідності вивчення його подальших трансформацій. Натомість для Валерстайна положення про невпинну акумуляцію капіталу є альфою і омегою його дискурсу. Прикметно, що сформований під впливом неокантіанської традиції Вебер є ближчий до методологічних імперативів Маркса, ніж «неомарксист» Валерстайн: для обох німецьких мислителів такі категорії, як виробництво та капіталізм, є розумними абстракціями, що дозволяють виокремити загальне і слугують підготовчим етапом до досягнення його багатоманітності, яка простежується у розмаїтих визначеннях. Усупереч як своєму задекларованому попереднику Марксу, так і головному теоретико-ідеологічному «супернику» Веберу, Валерстайн, розпочинаючи з «хаотичних уявлень про ціле», так і не наближується до «багатої сукупності численних визначень і відношень»⁴⁵⁹.

5.6. Ієрархічна структура модерної світ-системи та (не)можливість національного розвитку

Упродовж усієї своєї історії структура модерної світ-системи, тобто капіталістичної світ-економіки, на переконання Валерстайна, є незмінною і включає з від самого початку три ієрархічні рівні: ядро, периферію та напівпериферію. Країни ядра зосереджують високоприбуткове, високотехнологічне, диверсифіковане виробництво з високими доходами, натомість периферії властива концентрація низькотехнологічного, низькоприбуткового, недиверсифікованого виробництва з низькими доходами. Ядро і периферія через нерівність свого положення в структурі світ-системи включаються до нееквівалентного обміну (категорія, популярності якій надав такий дослідник, як А.Емануель). Нееквівалентний обмін є результатом антинормативності світ-економіки і численністю держав. «Нееквівалентний обмін є найважливішим

---

⁴⁵⁹ Маркс К. Економічні рукописи 1857–1861 років // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. Пер. з 2-го рос. вид. – К.: Політвидав України, 1982. – Т. 46. – Ч. 1. – С. 33.

наслідком цієї антиномії, – пише Валерстайн. – Нееквівалентний обмін виникає не на рівні початкового привласнення додаткової вартості, але під час перерозподілу з периферії до ядра вже після її створення»⁴⁶⁰. Залучення капіталістичного ринку до периферії змушує селянство – часто за допомогою позаекономічних методів (таких як «друге видання кріпацтва», яке в цьому контексті розглядається Валерстайном не як відродження феодалізму, а як пристосування до вимог капіталістичної економіки) – працювати на ринки ядра світ-системи. Цей процес також руйнує локальні міста, погіршує рівень життя мас у зіставленні з докапіталістичним періодом та сприяє розвитку паразитичної політичної еліти, яка керує слабкою державою (на відміну від сильних держав ядра). Капіталізм не є системою вільної конкуренції між усіма торговцями: ті учасники капіталістичної світ-економіки, які мають економічні переваги на ринку, використовують його для отримання прибутку, але у разі ускладнень вони миттєво звертаються до політичного захисту, покликаного викривити дію ринкових сил на їхню користь. Функціонування ринку стає відносно вільним лише за умов беззаперечної економічної переваги ядра, переваги, якій необмежене функціонування ринку не становить загрози. Така картина світу нагадує дистинкцію між метрополією та сателітами А.Г.Франка, але Валерстайна відрізняє від його войовничого колеги залучення концепції напівпериферії. Напівпериферією є країни, які «потрапляють між першими двома категоріями та посідають відмінну роль. ...Частково вони діють як периферія стосовно ядра і частково виступають у ролі ядра стосовно до деяких периферійних регіонів. Як внутрішня політика, так і соціальна структура напівпериферійних країн є своєрідними: вони є спритнішими, ніж країни ядра або периферії, щоби мати зиск від гнучкішої ситуації, зумовленої економічним падінням»⁴⁶¹. Напівпериферія, на думку Валерстайна, подібна за своєю функцією до середніх класів «національних суспільств», тобто вона стабілізує систему як таку. На захист своєї позиції Валерстайн вдається до цитування Маркса: «Те, що він (Рікардо. – П.К.) забуває згадати, є постійним зростанням кількості середніх класів, ...що перебувають напівшляху між робітниками, з одного боку, і капіталістами

---

⁴⁶⁰ Wallerstein I. The Capitalist World-Economy. – Cambridge: Cambridge University Press, 1979. – P. 273. Відокремлення Валерстайном способу виробництва від способу розподілу навряд чи можна обґрунтувати за допомогою класичного марксизму, який наголошує їхню єдність.

⁴⁶¹ Wallerstein I. The Capitalist World-Economy. – Cambridge: Cambridge University Press, 1979. – P. 97.

та землевласниками – з іншого. Ці середні класи тиснуть усією своєю вагою на робітничий клас та водночас збільшують соціальну безпеку та владу вищого класу»⁴⁶².

Подібна структура сучасної світ-економіки орієнтовно стабілізувалася у 1640 році (тобто на кінець довгого XVI століття). Запозичуючи з лєнінської теорії імперіалізму ідею про природну конкуренцію та ворожнечу, що існує між країнами ядра, Валерстайн розвиває свою власну концепцію гегемонії. Він інтерпретує гегемонію переважно в термінах економічної динаміки: остання визначається засновником світ-системного аналізу як ситуація, за якої продукція певної держави ядра виробляється настільки ефективно, що є конкурентоспроможною навіть в інших державах ядра. Така держава отримує першочергову вигоду від максимально вільного світового ринку. Маючи подібну перевагу у виробництві, держава має змогу, якщо вона є достатньо сильною, уникнути або принаймні мінімізувати ймовірність утворення внутрішніх та зовнішніх політичних перепон на шляху вільного потоку товарів. Задля збереження набутої переваги панівні економічні сили заохочують певні інтелектуальні та культурні тенденції, рухи та ідеології. Головна проблема гегемонії полягає у тому, що вона плінна: «Варто лише державі стати справжнім гегемоном, вона починає занепадати; держава перестає бути гегемоністичною не через те, що вона втрачає силу..., а через те, що інші посилюються»⁴⁶³. Досягнення статусу гегемонії всередині ядра означає також гегемонію в масштабах усієї світ-економіки: XVII століття (до 1672 року) пройшло під гегемонією Голландії, яка спиралася на виразну перевагу Об'єднаних провінцій в агропромисловій сфері, комерції та фінансах; остання чверть XVIII і більша частина XIX століття були епохою Британської гегемонії, а після інтерлюдії боротьби за гегемонію (період двох світових воєн) всередині ядра визначився новий переможець – США.

За умов капіталістичної світ-системи ідея національного розвитку є не просто нерелевантною, вона шкідлива як політична мета. Рух угору неможливий для усіх політичних елементів міждержавної системи, підвищення статусу є реальністю для небагатьох, і це підвищення, на переконання Валерстайна, відбувається за рахунок інших: так,

---

⁴⁶² Цит. за: Wallerstein I. The Essential Wallerstein. – N.Y.: New Press, 2000. – P. 322.

⁴⁶³ Wallerstein I. The Modern World-System. – San Diego: Academic Press, 1980. – Vol. 2: Mercantilism and the Consolidation of the European World-Economy, 1600–1750. – P. 38.

у випадку успішної реалізації стратегії наздоганяння якою-небудь країною, інша має занепасти як *locus* нагромадження капіталу. Відмінності у методах досягнення цієї мети – приміром, за допомогою заохочення експорту або, навпаки, автаркії та виходу зі світ-системи (популяризоване С.Аміном ще на початку 1990-х років так зване «delinking») – непринципові. Отже, попри своє заперечення як концепції, так і практики національного розвитку, Валерстайн не відкидає можливості підвищення певною країною свого статусу всередині світ-системи (проте він не вбачає цінності у такому підвищенні). Так, хоча й Росія на межі XIX–XX століть була напівпериферійною країною, встановлення ленінського режиму дозволило їй набути статусу сильної напівпериферії, яка претендувала на членство в ядрі капіталістичної світ-економіки. Валерстайнове бачення ленізму як спроби підвищення економічного статусу відсталого суспільства має свою паралель у Джавітовому потрактуванні ленізму як відповіді на умови залежності. Ленінський режим, на думку Валерстайна, створив систему державного капіталізму, яка існувала заради інтересів бюрократичної буржуазії й вочевидь не була авангардом світових соціалістичних сил, «чия внутрішня трансформація правила б за недосконалу модель майбутнього світу, водночас будучи елементом переходу до нього»⁴⁶⁴. Безперечно, державна власність на засоби виробництва не конституює альтернативи капіталізму. Держава-власник є просто колективним капіталістом, подібним до акціонерної компанії. Така держава не просто бере участь у житті ринку світ-економіки з власної волі, вона змушена її брати. Водночас Валерстайн визнає, що можливості трансформації у межах капіталістичної світ-системи існують, хоча вони є вкрай обмеженими. Усупереч теоретикам периферійного капіталізму – таким як С.Амін або М.Іконніков – Валерстайн не прихильється до ідеї про два набори правил / законів функціонування економіки суспільств ядра і периферії. Модель класичного, конкурентного капіталізму – який до виходу Аррігієвого трактату «Адам Сміт в Пекіні» асоціювався з ім'ям шотландського автора – є суцільною утопією навіть стосовно ядра. У реальності ми взаємодіємо з єдиною світ-економікою, яка поділяється на різні сектори, що виконують різні функції. Безодню між ядром і периферією не здатні «засипати» розвиток та модернізація, позаяк вона є не аномалією, яку можна подолати, а принципом дії світ-системи.

---

⁴⁶⁴ Wallerstein I. The Capitalist World-Economy. – Cambridge: Cambridge University Press, 1979. – P. 240.

Попри весь свій нищівний скептицизм щодо ідеї національного розвитку, Валерстайн визнає за доцільне виокремити три головні стратегії зміни статусу з периферійного на напівпериферійний: використання шансу, піднесення за запрошенням та покладання на власні сили (self-reliance)⁴⁶⁵.

Суть першої стратегії є у комплексі дій, які багато в чому суголосні з візією дослідницької програми держави, що сприяє розвитку, хоча Валерстайн невтомно підтримує тезу про можливість не тільки зростання без розвитку (проблема африканських країн у 1970-х роках і України у 2000-х), але й відсутності водночас як розвитку, так і зростання. У періоди світової економічної кризи ціни на сировину – основне джерело експортних надходжень периферії – падають стрімкіше за зниження цін на високотехнологічні продукти експорту з країн ядра. Для розв'язання проблеми балансу платежів периферійні країни можуть вдаватися до імпортозамінної стратегії, стимульованої агресивними діями держави, та скористатися фактом відносного здешевлення устаткування, виробленого у країнах ядра. Власне саме таку політику провадили Російська імперія та Італія наприкінці XIX століття або Бразилія, Мексика й Південна Африка напередодні Великої депресії. Ризик такої політики полягає в тому, що вона лише змінює природу залежності: остання починає підживлюватися попитом на прогресивніші технології, але не зникає як явище⁴⁶⁶. Окрім того, фінансування індустріального сектору відбувається за рахунок викривлення – у бік заниження – ціни продукції сільського господарства. У протестах з боку селянства криється загроза стабільності «налаштованого на розвиток популізму» (developmental populism), який спирається на тимчасовий союз між промисловою буржуазією та міським пролетаріатом⁴⁶⁷. Поступки на вимоги селянства, на які погодився польський ленінський режим під проводом В.Гомулки,

---

⁴⁶⁵ Див.: Wallerstein I. *The Capitalist World-Economy*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1979. – P. 66–94.

⁴⁶⁶ Детальніше з цього приводу див.: Castells M., Laserna R. *The New Dependency: Technological Change and Socioeconomic Restructuring in Latin America* // *Sociological Forum*. – 1989. – Vol. 4. – № 4. – P. 535–560.

⁴⁶⁷ Те, що подібна констеляція є можливою, potwierджується Вейландовим описом неочікуваної спорідненості популізму і неолібералізму в сучасній Латинській Америці (див.: Weyland K. *Neopopulism and Neoliberalism in Latin America: Unexpected Affinities* // *Studies in Comparative International Development*. – 1996. – Vol. 31. – № 3. – P. 3–31; Weyland K. *Neopopulism and Neoliberalism in Latin America: How Much Affinity?* // *Third World Quarterly*. – Vol. 24. – № 6. – 2003 – P. 1095–1115).

зумовили зруйнування подібного альянсу в цій країні, спричинивши робітничі заворушення та прихід до влади Е.Герєка.

Розвиток на запрошення відбувається не у періоди кризи – як це має місце із попередньою стратегією – а упродовж зростання світ-системи. За сприятливих умов економічного пожвавлення формується альянс між транснаціональними корпораціями (ТНК) і урядами периферійних країн. І хоча периферійні держави є слабкими з огляду на їхню здатність обкладати податками ТНК (Валерстайн порівнює взаємини між периферійними урядами і ТНК із відносинами між американськими муніципалітетами та адміністраціями штатів, з одного боку, і національними корпораціями – з іншого), недорозвинені країни перебувають у стані жорсткої конкуренції за зовнішні інвестиції, які дають імпульс їхній економічній динаміці та є матеріально вигідними як локальній буржуазії (яка виграє від загального підвищення ступеня капіталізації економіки), так і робочій силі (через зменшення безробіття). Така стратегія є вкрай хисткою через свою залежність від зовнішніх центрів економічної та політичної влади й відразу скасовується ядром за перших же ознак кризи.

Третім способом «розвитку» стає алогічна для теоретика світ-систем стратегія покладання країни на власні сили. Дії Танзанії, скеровані на заохочення колективного сільського господарства – так званих *уджама* – були популярним прикладом такої політики у західних лівих колах у 1970-х роках. Утім, попри свою ідеалізацію танзанійського досвіду, Валерстайн цілком свідомий щодо неможливості використання політико-економічного рецепту цієї країни як універсальної моделі.

Окрім руху вгору від периферії до напівпериферії Валерстайн також визнає імовірною зміну напівпериферійного статусу на членство у ядрі. До таких країн можна віднести Англію, яка набула цього статусу в XVII столітті та США і Німеччину у XIX. Ключем до успіху на цьому шляху є наявність ринків збуту, які уможливають технологічний прогрес економічно. Збільшення обсягів ринків відбувається за допомогою таких заходів: розширення політичних кордонів країни (об'єднання із сусідніми країнами або завоювання), запровадження митних тарифів та квот на імпортовану продукцію з метою підвищення цін на неї, зниження цін виробництва через надання субсидій національним виробникам, збільшення внутрішньої купівельної спроможності шляхом підвищення рівня заробітної платні та / або маніпуляції смаками споживачів.

Розмірковуючи над поступом СРСР, який після революції консолідував своє положення сильною напівпериферії, а згодом став маргінальним

членом ядра, Валерстайн закликає відмовитися від ідеалізації радянської моделі та врахувати історичний контекст її формування. СРСР успадкував від Російської імперії неабияку промислову базу – у 1913 році вона ранжувалася як п'ята у світі з огляду на абсолютні показники виробництва. У радянський період держава підтримувала доходи у промисловому секторі на середньому рівні, водночас знижуючи доходи у сільському господарстві та створюючи в такий спосіб резервну армію праці для індустріалізації⁴⁶⁸. Валерстайн також враховує величезний розмір СРСР, який уможливив відносно тривалий період автаркії. Однак, попри всі ці «конкурентні» переваги, СРСР ледь спромігся досягти статусу ядра – і навіть цей успіх був короткотривалим! – а відтак, робить слушний з точки зору історичної перспективи висновок Валерстайн, радянські приписи навряд чи зможуть прислужитися іншим країнам напівпериферії. Парадоксально, але Валерстайнове витлумачення чинників зростання СРСР збігається з інтерпретацією «азійського дива» поміркованим лібералом П.Кругманом. Цей відомий американський економіст і публіцист піддає сумніву «азійське диво» як таке, розглядаючи поступ східно-азійських країн як відповідник радянської стратегії економічного зростання шляхом кількісного збільшення інвестицій, а не за рахунок якісного підвищення продуктивності праці⁴⁶⁹.

Впливовий соратник Валерстайна Дж.Аррігі так само скептично оцінював перспективи для розвитку в межах модерної світ-системи. Ототожнення теоретиками модернізації розвитку з індустріалізацією є хибним, позаяк розбудова промислової потуги мало що змінює у балансі сил – тобто розподілі багатства, добробуту та влади – між ядром і периферією / напівпериферією⁴⁷⁰. Як один із найбільш «шумпетерізованих» мислителів світ-системного табору Аррігі широко послуговувався категоріями аналізу, запровадженими австро-американським економістом, для обґрунтування

---

⁴⁶⁸ Як зазначає С.Амін, «колгосп та адміністративне гноблення перетворювали маси на пасивний резерв робочої сили, таку саму функцію в англійській моделі виконували огорожування та закони про бідних» (цит. за: Wallerstein I. *The Capitalist World-Economy*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1979. – P. 87).

⁴⁶⁹ Див.: Krugman P. *The Myth of Asia's Miracle* // *Foreign Affairs*. – 1994. – Vol. 73. – № 6. – P. 62–78. В.Л.Іноземцев відтворює Кругманів стиль аргументації у своєму трактуванні злету та падіння Східної Азії (див.: Іноземцев В.Л. *Пределы «догоняющего развития»*. – М.: Экономика, 2000).

⁴⁷⁰ Див.: Arrighi G. *The Developmental Illusion: A Reconceptualization of the Semiperiphery // Semiperipheral States in the World-Economy* / Ed. by W.G.Martin. – N.Y.: Greenwood Press, 1990. – P. 11–44; Arrighi G., Silver B.J., Brewer B.D. *Industrial Convergence, Globalization, and Persistence of the North-South Divide* // *Studies in Comparative International Development*. – 2003. – Vol. 38. – № 1. – P. 3–31.

ідеї поляризації між ядром та периферією. Аррігі відмовлявся закорінювати дистинкцію між ядром та периферією в якомусь конкретному наборі видів економічної діяльності; натомість він убачає джерело такої поляризації у перманентній боротьбі за привласнення переваг розподілу праці та у творчій (а часом не надто творчій) руйнації, породженій цією боротьбою. Аррігі втворював Валерстайну в тому, що здатність певної країни привласнювати переваги розподілу праці узалежнена від її розташування на шкалі багатства – чим більший ступінь багатства країни, тим більшими є можливості з його примноження. Достоту і «Шумпетерів» інноваційний потенціал країни безпосередньо залежить від її місцеположення в ієрархії багатства. Відтак, збагачення держав у межах модерної світ-системи є ілюзією, яку Валерстайн і Аррігі, услід за Р.Тоуні, дошкульно іменують «філософією пуголовка»: подібно до того, як надзвичайно мала кількість пуголовків має шанс вижити та перетворитися на жаб, так і держави стикаються з непереборними структурними перешкодами на шляху до здобуття «олігархічного» багатства, яке асоціюється з членством у ядрі. Концепцію «олігархічне багатство versus демократичне багатство» розвиває Дж.Аррігі, який використовує доробок таких авторів, як Р.Гаррод та Ф.Гірш. Демократичне багатство – це такий тип розпорядження ресурсами, який, у принципі, є доступним будь-кому (індивіду або країні) та є прямо пропорційним інтенсивності й ефективності їхніх зусиль. Натомість олігархічне багатство не є дотичним до інтенсивності та ефективності зусиль свого власника. Інакше кажучи, воно не є доступне для усіх, незалежно від інтенсивності намагань індивіда / держави це багатство отримати. Така ситуація є вислідом, по-перше, неможливості для всіх разом заволодіти ресурсами, які втілюють працю більш як однієї людини, по-друге, численні види ресурсів є абсолютно та відносно обмеженими – отже, їх використання одними передбачає виключення інших. Аррігі конкретизує Валерстайнову схему, обмежуючи олігархічне багатство зоною ядра, демократичне – напівпериферією, а злидні – периферією. В манері, суголосній з Валерстайновою візією, Аррігі розмежовує поняття розвитку й індустріалізації, які ототожнювалися теоретиками модернізації, та вказує на факт збереження провалля між рівнями багатства ядра, з одного боку, й периферії та напівпериферії – з іншого, попри індустріалізацію країн, що належать до двох останніх таборів. Зв'язок між розвитком і індустріалізацією мав тимчасовий характер, тому індустріалізація напівпериферії та периферії, по суті, не стільки підтримує, скільки відтворює ієрархію світ-економіки. У разі ж спроби

політичних та економічних діячів запозичити ті види діяльності, які у той чи той відтинок часу характеризували ядро, відбувається пожвавлення конкуренції, яка «периферизує» діяльність, раніше монополізовану ядром. Достеменно відомо, що у 1940-х роках промисловий сектор господарчої діяльності майже монопольно належав країнам ядра. Десять років по тому ситуація змінюється: «У 1950-х роках політичні та економічні діячі третього світу спокусилися на «фантастичні винагороди» за цю діяльність та занурилися в «індустріалізацію». На початках вони отримали деякі економічні переваги, заохочуючи інших прямувати подібним шляхом. Однак впродовж 1960–1970-х років сфера індустріальної діяльності ставала дедалі більш «переповненою», а відтак, зникли не лише фантастичні винагороди; навіть переваги меншого обсягу, які отримували перші з когорти спізнілих (early-late-comers), з 1980-х почали перетворюватися на масові втрати»⁴⁷¹. Попри індустріальну конвергенцію ядра і Решти не трапилося конвергенції доходів цих країн.

5.7. Криза модерної світ-системи та цивілізаційні варіації історичного капіталізму

Попри консенсус щодо кризи світ-системи, прогнозування конкретних форм занепаду є суперечливим. Валерстайн змальовує апокаліптично-агностичні картини прийдешнього, які дістають дедалі більше підтверджень у світлі подій 11 вересня 2001 року⁴⁷². Дж.Аррігі пропонує більш тонку версію судження про кінець американської гегемонії, відокремлюючи військово-політичну гегемонію, яку США зберігають

---

⁴⁷¹ Arrighi G., Drangel J. The Stratification of the World-Economy: An Exploration of the Semiperipheral Zone // Review: A Journal of the Fernand Braudel Center for the Study of Economies, Historical Systems, and Civilizations. – 1986. – Vol. 10. – № 1. – P. 56–57.

⁴⁷² «Наступні 25–50 років будуть жакливими з огляду на людські відносини – вони будуть періодом дезінтеграції нашої існуючої історичної системи та переходом до невизначеної альтернативи...» (Wallerstein I. Social Science and the Quest for Just Society // American Journal of Sociology. – 1997. – Vol. 102. – № 5. – P. 1256). Аррігі так само долучається до критики, затавруючи практики сучасного світу олігархічного багатства, практики, які «залишають більшість населення світу поза західними стандартами масового споживання» (Arrighi G., Silver B.J., Brewer B.D. Industrial Convergence, Globalization, and Persistence of the North-South Divide // Studies in Comparative International Development. – 2003. – Vol. 38. – № 1. – P. 27). Аналізу системного хаосу з позицій світ-системного теоретизування присвячено дві розвідки, які є частиною одного дослідницького проекту, фінансованого Фондом ім. Джона та Кетрін МакАртурів: The Age of Transition: Trajectory of the World System, 1945-2025 / Coordinated by T.K.Hopkins, I.Wallerstein. – L.: Zed Books, 1996; Chaos and Governance in the Modern World System / Ed. by G.Arrighi, B.J.Silver. – Minneapolis: University of Minneapolis Press, 1999.

і досі, від економічної, яку вони вже втратили: «Постання японського капіталістичного феніксу з попелу японського імперіалізму після Другої світової війни закорінене у взаєминах політичного обміну між урядом США та правлячими групами Японії. Через ці взаємини японський капіталістичний клас, подібно до генуезького капіталістичного класу чотири століття перед тим, опинився у ситуації, яка дозволила йому екстерналізувати витрати на захист та однобічно спеціалізуватися у здобутті прибутків»⁴⁷³. Відтак, американська гегемонія – цей термін витлумачується Аррігі як відповідник Веберового легітимного панування – вироджується у феномен, який німецький соціолог називав владою, тобто управління, яке підтримується застосуванням сили та позбавлене легітимності. Азійська криза 1997 року інтерпретується Аррігі не як аномалія, що загрожує світ-системній парадигмі, а як «нормальний» факт перенапруження (overstretching) ресурсів нових претендентів на гегемонію, факт, який мав історичні прецеденти в інших епохи в період піднесення інших претендентів на гегемонію⁴⁷⁴.

І хоч Аррігі визнає нерівномірність темпів розвитку нового «колективного» кандидата на економічну гегемонію⁴⁷⁵, його наголос на холістському сприйнятті Східної Азії підводить до висновку, що «економізм» світ-системного гатунку, зіштовхуючись із соціальною реальністю, дає концептуальні «тріщини» та спонукає до інтеграції з теоріями, які піддавалися жорсткій критиці і чия наукова цінність «девальвувалася». До таких авторів, які свого часу потрапляли під критичний обстріл американського дослідника, долучається Гантінгтон зі своєю теорією зіткнення цивілізацій. Аррігі, котрий посиляється на цивілізаційну інтеграцію Східної Азії як один із чинників цілісності її регіональної світ-економіки, фактично відтворює Гантінгтонів аргумент на користь цивілізаційних ареалів, водночас вульгаризуючи його, позаяк він об'єднує в межах однієї категорії країни, що належать до різних

---

⁴⁷³ Arrighi G. *The Long Twentieth Century: Money, Power and the Origins of Our Time*. – L.: Verso, 1994. – P. 338.

⁴⁷⁴ Див.: *Chaos and Governance in the Modern World-System* / Ed. by G. Arrighi, B.J. Silver. – Minneapolis: University of Minneapolis Press, 1999; Arrighi G. *The Social and Political Economy of Global Turbulence* // *New Left Review*. – 2003. – № 20. – P. 5–71.

⁴⁷⁵ Аррігі визнає, що нерівність у східно-азійському регіоні є найвищою у світі: у 1999 році китайський ВВП на душу населення становив 12,4% від середнього світового, натомість японський дорівнював 703,8%! (див.: Arrighi G., Hui P., Hung H.F., Selden M. *Historical Capitalism, East and West* // *The Resurgence of East Asia: 500, 150 and 50 year Perspectives* / Ed. by G.Arrighi, T.Hamashita, M.Selden. – L.; N.Y.: Routledge, 2003. – P. 305).

рівнів світ-системи (приміром, Китай та Японію, які в схемі Гантінгтона конституують окремішні цивілізації). Аналогічне викривлення регіональних показників було б досягнуте прилученням Мексики до категорії «Північна Америка» (остання включає США та Канаду), але Аррігі уникає такого кроку, попри узалежненість економіки Мексики від США і, відповідно, високий ступінь інтеграції поміж обома країнами. Логічно задатися питанням – власне чи не тому ця латиноамериканська країна залишається осторонь соціально-економічної категорії «Північна Америка», що вона належить до Гантінгтонової латиноамериканської католицької цивілізації? Інші регіональні угруповання з класифікації Аррігі також збігаються з кордонами цивілізацій Гантінгтона. Позитивна динаміка Східної Азії є незаперечною, водночас вона не є відчутною для тих країн регіону, які мали вкрай низькі стартові показники. Підсумовуючи, ми можемо дійти підставового висновку про зростання *деяких* країн, розташованих у цій частині світу. Особливо вражаючим є успіх Японії, ВВП якої у доларовому еквіваленті у 1950 році становив лише чверть ВВП СРСР (32 млрд. доларів США проти 126 млрд.)⁴⁷⁶.

Важливим компонентом піднесення Східної Азії, на думку Аррігі, стала інтенсивна індустріалізація регіону, темпи якої засвідчили не лише тенденцію ядра переміщувати промислові потужності з низьким рівнем генерування доданої вартості до периферії та напівпериферії, але й зростання конкурентоспроможності східно-азійських країн у галузях із середнім та високим рівнем доданої вартості. Окрім індустріалізації країни регіону поступово здобули статус кредиторів, що засвідчується їхнім позитивним балансом рахунків, на відміну від США, які перетворилися на боржника.

Відродження Східної Азії, згідно з моделлю, яку пропонує Аррігі, пройшло три стадії. Впродовж першої стадії США створили умови для економічного розвитку Японії та забезпечили політичні умови для експансії японських корпорацій, тобто країна вранішнього сонця одержала запрошення до розвитку. На другій стадії роль двигуна економічного розширення перебрав на себе японський бізнес, і саме в цей час відбувається відновлення китайських ділових мереж у регіоні. Третя стадія характеризується центральною роллю Китаю, який, діючи в унісон із китайською капіталістичною діаспорою у Тайвані, Гонконгу,

---

⁴⁷⁶ Kennedy P. The Rise and Fall of Great Powers. Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000. – L.: Fontana Press, 1989. – P. 475.

Південно-східній Азії та Північній Америці, посідає роль ключового агента експансії власне тоді, коли японська економіка переживає серйозні ускладнення.

Метафорично зіставляючи капіталізм із спалахом вірусної епідемії, Аррігі зауважує, що в Європі вона швидко поширювалася у різних формах – від міст-держав та ділових мереж-діаспор до дедалі масштабніших національних держав – уможлививши «інтерналізацію» капіталізму в межах суверенних держав. Останні заходилися активно спонукувати своїх підданих перебирати на себе міжнародну торгівлю та фінансові операції, позбавляючи ділові діаспори монополії на таку діяльність та примножуючи у такий спосіб дохідну базу держави. За Аррігі, все це перетворило капіталізм із проміжної характеристики системи на її домінуючу рису. Східна Азія, попри аналогічний ступінь поширення капіталістичного «вірусу», виявила імунітет до «епідемії»: на відміну від європейської моделі, у цьому регіоні мережі торговців та фінансистів китайського походження екстерналізували капіталізм, зв'язуючи узбережжя Китаю з Південно-східною Азією. На противагу Західній Європі, капіталізм розвивався не в центрі – політичному та географічному – найпотужніших держав регіону, а на їхній периферії, нагадуючи відомий вислів Маркса про торговельні народи, які, подібно до богів у філософії Епікура, живуть у міжсвітовому просторі⁴⁷⁷. Пояснення такої розбіжності шляхів розвитку між Заходом та Сходом неможливо зводити до дії самих лише структурних чинників – наприклад, більшої централізації Китаю, яка унеможливила використання діяльності капіталістично зорієнтованих міст-держав як моделі для розбудови (прото)національної держави, як це трапилося в Європі. Без сумніву, незрівнянна демографічно-територіальна перевага Китайської імперії над її конкурентами – приміром, над таким суперником як сепаратистська держава Чженів на Тайвані⁴⁷⁸ – посідала важливу роль у блокуванні капіталістичного розвитку. Китайська ділова діаспора і торговельні протодержави Азії стали жертвою високого рівня економічного розвитку

---

⁴⁷⁷ Див.: Маркс К. Капитал. – М.: Политиздат, 1988. – Т. 1. – С. 89.

⁴⁷⁸ Купецька-піратська родина Чженів утворила сепаратистську державу на Тайвані у період завоювання Китаю маньчжурами (засновник династії Чжен Ченгун починав як пірат). Піднесення купецької родини Чженів наприкінці XVII століття, на думку Аррігі, нагадувало успіх голландців одним століттям раніше. Такого самого висновку дійшов і колишній голландський губернатор Тайваню, якого Чжени позбавили влади, захопивши острів. На кінець XVII століття Тайвань було реінкорпоровано до імперії під проводом нової, маньчжурської за походженням, династії Цин.

власного регіону – всупереч європейцям, які потребували поглиблення торгівлі з Азією⁴⁷⁹, азійським купцям було вигідніше залишатися у межах своєї світ-економіки. Задля збереження цієї переваги вони жертвували політичною мобільністю *vis-à-vis* можновладців, підриваючи тим самим свої економічні позиції у довгостроковій перспективі. Отже, Аррігі переконаний, що структурні передумови розвитку капіталізму вичерпно описуються дихотомією «централізація *versus* децентралізація». Перший елемент цієї пари чинить перепони поширенню епідемії капіталізму, натомість другий їй сприяє. Супутньо Аррігі ігнорує *природу* державних інституцій: децентралізація може відбуватися як вислід ослаблення центральної влади (приміром, за доби феодалізму), але також може стати результатом спротиву (громадянського) суспільства централізаторським претензіям держави. Тому попри очевидні паралелі в структурі соціально-економічної діяльності голландців і держави Чженів не варто нехтувати тим фактом, що голландська держава була олігархічною республікою (яку згодом заступить обмежена монархія), котра виконувала функцію одного з осередків інтелектуальної та релігійної толерантності в тодішній Європі. Натомість Чжени боролися за встановлення монархії, яка спиралася лише на економічну легітимацію та не володіла політичною легітимністю, а відтак, була нездатною викликати масову мобілізацію в боротьбі з імперією Цин, на противагу успішній мобілізації голландців у їхньому конфлікті з Габсбургами.

«За дужками» світ-системної візії залишається такий культурний механізм легітимації та регулювання нових форм економічної дії у Західній Європі, як протестантизм. Саме протестантизм посідав засадничу роль у поширенні вірусу епідемії капіталізму, створивши тип особистості, здатної, з одного боку, до методичного, раціонального вивільнення від пут традиціоналізму в спосіб, який спирався на універсальну етику безособових норм (за приклад править угода пілігримів, які прибули до Америки на «Мейфлауері»), та до етичної регуляції соціального порядку – з іншого⁴⁸⁰.

---

⁴⁷⁹ Той, хто досягає монополії торгівлі з Азією, – написав Чарлз Давенант у XVII столітті, – той стає «законодавцем всього комерційного світу» (цит. за: Wolf E.R. *Europe and the People Without History*. – Berkeley: University of California Press, 1997. – P. 125).

⁴⁸⁰ Наголос на безособових нормах та етичній регуляції соціального порядку не суперечить фактам існування жорсткої конкуренції, експлуатації та важливості політичного втручання для отримання прибутку на мікро- та макрорівні західного суспільства на шляху до модерну. Означені «ідеальні» фактори спричинили якісні, а не лише кількісні відмінності між суспільствами. Хоч Аррігі й висловлює сумнів щодо реального існування «довіри» світової

Натомість Аррігі, модифікуючи під впливом Вебера та В.МакНіла світ-системну думку, пріоритизує роль інтенсивної військово-політичної конкуренції між європейськими державами для відтворення капіталізму. Посилюючись внаслідок такої боротьби за виживання поміж державами, капіталізм генерував додану вартість у ще більшому масштабі. Це, своєю чергою, стимулювало нові зводі конкуренції (рівночасно створюючи засоби для неї). Природним вислідом такої констеляції стає подальший цикл взаємопідсилення зовнішньої експансії та накопичення капіталу. Ці фактори стали рушійною силою організаційних та технологічних інновацій (включно з індустріальною революцією), які й забезпечили глобальну гегемонію європейської системи. Знов-таки, пояснення динаміки Заходу суто у структурних термінах не може претендувати на концептуальну повноту: військово-політична конкуренція стала лише викликом, який не міг телеологічно запрограмувати відповідь у вигляді організаційно-технологічних змін; останні не були б запропоновані (та й не змогли б матеріалізуватися) за відсутності сприятливого культурного і політичного середовища. Західноєвропейські держави засадничо відрізнялися від східно-азійських тим, що їхня мілітаризація була скерована не всередину, а назовні – тобто набувала форми колоніальної експансії та / або військової конкуренції з іншими державами континенту. На Заході з усіх компонентів Тіллієвої формули творення держави та війни – розбудова держави, захист, видобування ресурсів та війна – перші два обмежувалися суверенними державними організаціями, третій – водночас інтерналізувався та екстерналізувався, натомість четвертий переважно спрямовувався назовні. Приміром, Британія, за висловом лорда Солсбері, використовувала Індію як свій

спільноти до моделі світового устрою, який пропагується США, аналізуючи боротьбу цієї країни за збереження своєї гегемонії суто у макроструктурних термінах (за допомогою Тіллієвої концептуальної системи координат), неможливо ігнорувати ідеативні виміри цієї «азартної гри з глобальним розмахом» («global gamble», за висловом П.Гована). Щобільше, закидаючи США спробу трансформувати Західну Азію відповідно до американського бачення та цінностей, Аррігі не задається питанням, наскільки буде прийнятною глобальна гегемонія китайських цінностей та стилю життя – у випадку здобуття Китаєм статусу гегемона та моделі розвитку – для країн Європейського Союзу з їхнім спільним економічним та нормативним простором. Труднощі Туреччини зі вступом до Європейського Союзу через проблеми з дотриманням прав людини промовляють на користь коректності останнього положення. Про місіоністські виміри гегемонії США див.: Кутуєв П.В. Політична модернізація як виклик і проблема: погляд С.Хантінгтона // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Соціологія. Психологія. Педагогіка». – 2003. – Вип. 19. – С. 4–7; Кутуєв П.В. Класична парадигма модернізації в соціологічній теорії: критичний аналіз теоретико-методологічних та ідеологічних засад // Соціальні виміри суспільства. Збірка наукових праць. – К.: Інститут соціології НАН України, 2004. – Вип. 7. – С. 68–80.

військовий барак, що постачав війська для ведення колоніальних війн⁴⁸¹. Індійські платники податків фінансували ці війни, а контроль над індійською економікою сприяв покращенню позитивного балансу торгівлі Британії з рештою світу. Натомість уряд цинського Китаю впродовж боротьби з сепаратизмом тайваньських Чженів інтерналізував війну, нехтуючи функцією захисту: прагнучи позбавити державу Чженів доступу до ресурсів узбережжя Південного Китаю, цинська адміністрація у 1661–1683 роках примусово переселяла населення у глиб країни та провадила політику «спаленої землі» на власній території, зруйнувавши майже всі населені пункти, до яких існував доступ з Тайваню через протоку. У XVIII столітті контроль уряду над приватними особами посилювався: 1717 року були заборонені приватні подорожі за кордон, а 1757 року всі міста, окрім Гуанчжоу, були позбавлені права участі в зовнішній торгівлі. Останнє рішення зумовило глибокий занепад всього південно-східного регіону Китаю. Така економічна політика спонукала до еміграції найактивнішого населення, яке поповнювало ряди китайської діаспори. Позбавлені військово-політичної підтримки з боку держави, ці торговельні мережі були нездатними конкурувати з європейським проникненням, що ґрунтувалося на тісній співпраці урядів і капіталу, прикладом якої є діяльність голландської та англійської Ост-Індійської компанії⁴⁸².

Аррігі переконаний, що «капіталістична організація, цілком суголосна з європейською, могла виникнути й насправді виникла у Східній Азії. ...Втім, присутність капіталістичної організації приблизно однакового рівня не спричинилася до появи однакової капіталістичної орієнтації обох регіональних систем. Для того, щоби капіталізм став панівним на рівні *системи* (курсив мій. – П.К.)⁴⁸³,

---

⁴⁸¹ Аррігі налічує 72 війни, ініційовані Британією впродовж 1837–1900 років, які відкрили Азію та Африку для західної торгівлі, інвестицій та впливу (див.: Arrighi G. The Social and Political Economy of Global Turbulence // New Left Review. – 2003. – № 20. – P. 45).

⁴⁸² Поза всяким сумнівом, світ-системні теоретики більш вдало фіксують спільність розвитку Сходу і Заходу, ніж пояснюють чинники різної спрямованості їхніх траєкторій. «Державоцентрист» Ч.Тіллі, який є далеким від ідеалізації західного досвіду модерну, відзначив, що «масовий опір веденню війни та творенню держави реально впливав на ситуацію. Коли прості люди енергійно протестували, можновладці йшли на поступки: гарантували права, представницькі інституції, апеляційні суди» (Tilly C. State Making and War Making as Organized Crime // Bringing The State Back In / Ed. by P.Evans, D.Rueschemeyer, T.Skocpol. – Cambridge; N.Y.: Cambridge University Press, 1985. – P. 183).

⁴⁸³ Перевага Веберової методології у зіставленні із системно-есенціалістським стилем дискурсу полягає в постулюванні нею тверезого (у дусі аскетичної самодисципліни) обмеження предмета дослідження. Претензія на визначення природи системи загалом – попри потенційну евристичність цієї процедури – несе у собі загрозу ігнорування тих елементів «системи», які

був необхідний ще один інгредієнт»⁴⁸⁴. Для Аррігі, як і для Броделя, таким інгредієнтом є держава: на думку французького вченого, «капіталізм тріумфує тоді, коли він ідентифікується з державою, коли він є державою»⁴⁸⁵. За відсутності такої «змички», що простежувалася у державах, які, згідно з дослідницькою програмою світ-системного аналізу, були провідними носіями капіталістичної діяльності – в італійських містах-державах, голландській протонаціональній державі та, зрештою, англійській державі (цей приклад має унаочнювати усталений зразок збільшення розміру та підвищення складності держави із досягненням кожного наступного рівня) – імперський уряд Китаю виявляв ворожість стосовно безконтрольного збагачення індивідів⁴⁸⁶ та часто вдавався до *політично* вмотивованої підтримки внутрішній торгівлі за рахунок зовнішньої.

Утім, об'єднання держави і капіталізму, попри всю свою важливість, не вичерпує увесь список складових успіху. Не має жодного сумніву, що втручання європейських держав у колоніальну експансію вможливило створення світового розподілу праці вздовж ліній метрополія–периферія, екстерналізуючи витрати на управління колоніальними імперіями та ведення війни за рівночасної інтерналізації прибутків. Але це був лише один вимір формування капіталізму, який, окрім того, мав неоднозначний зв'язок із проектом модерну, позаяк часто заохочував розвиток політичного капіталізму за рахунок раціонального. Зініційоване та легітимоване протестантизмом аскетичне самообмеження у світі як орієнтація соціальної дії спричинилося до витворення типу особистості

не витлумачуються за допомогою принципу, що творить її як таку. Веберова позиція має за своє тверде оперття асистематизм філософії Канта, чію евристичність переконливо довів на матеріалі німецької класичної філософії М.Мамарданшвілі.

⁴⁸⁴ Arrighi G., Hui P., Hung H.F., Selden M. Historical Capitalism, East and West' // The Resurgence of East Asia: 500, 150 and 50 year Perspectives / Ed. by G. Arrighi, T.Hamashita, M.Selden. – L.; N.Y.: Routledge, 2003. – P. 276.

⁴⁸⁵ Braudel F. Afterthoughts on Material Civilization and Capitalism. – Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1977. – P. 64.

⁴⁸⁶ Броделева позиція щодо цієї проблеми є не менш однозначною: він акцентує, що Китай мав жваву ринкову економіку на базовому рівні, натомість у середовищі вищих правлячих шаблів ми спостерігаємо ворожість держави до капіталізму. Відтак, капіталізму в цій країні не було, за винятком середовища «певних чітко окреслених груп, що їх підтримувала держава і що були під її наглядом...» (Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст.: Пер. з фр. – К.: Основи, 1997. – Т. 2: Ігри обміну. – С. 501). Натомість канадійський соціолог Д.Сейер, маючи за приклад Англію, підкреслює позитивний зв'язок між відсутністю інституціоналізованої бюрократії (тобто децентралізованою структурою держави) і розвитком капіталізму (див.: Sayer D. Notable Administration: English State Formation and the Rise of Capitalism // American Journal of Sociology. – 1992. – Vol. 97. – № 5. – P. 1382–1415).

та інституцій (тобто людського та соціального капіталу), необхідних для закорінення та подальшого розвитку – кількісного та якісного – раціонального капіталізму як виміру модерну. Рівночасно моя позиція не ідентична з Веберовою, позаяк автор «Протестантської етики» іноді схилявся – хоча й на ідеально-типовому, а не системно-конфліктному рівні, як це випливає з інтерпретації Ю.Давидова – до антиномічного протиставлення цих двох типів капіталізму. Так само я не навертаюся до Броделевої дихотомії ринку і капіталізму, позаяк для французького історика ринкова економіка править за базис капіталістичної надбудови (тобто існування ринку не залежить від присутності капіталізму, натомість капіталізм без ринку неможливий).

*Сутнісна новизна мого підходу в тому, що на Заході відбувся своєрідний «розподіл праці» між етикою самообмеження та самоконтролю, породженою аскетичним протестантизмом, і інституційними новаціями «авантюристичного» капіталізму. Таке взаємопроникнення дало підстави для об'єднання Броделевих дихотомічних «ринку» і «капіталізму» (політичного і раціонального капіталізмів, Веберовою мовою), породивши, з одного боку, масову соціальну базу для них і створивши певні етичні стандарти, що обмежували агресію «чистого» капіталізму – з іншого. Такий процес сприяв як зовнішній експансії комбінації цих вимірів, так і легітимації стилю життя, породженого ними, що і мало своїм наслідком піднесення Заходу. Своєю авторитарною регламентацією повсякденного життя та наголосом на необхідності продуктивної діяльності етика аскетичного протестантизму спонукала поширення капіталізму не лише *вшир*, але й *углиб*, уможливлюючи його соціальну закоріненість (embeddedness), а відтак, не лише виживання у довгостроковій перспективі, але й розширене відтворення. Відтоді, коли капіталізм стає самодостатнім космосом, його етичне підґрунтя втрачає свою важливість для його відтворення; водночас, усупереч теоретикам залежності та світ-системного аналізу, я не ототожнюю капіталізм та модерн. Останній потребує цілого набору інституцій для свого виникнення та розвитку, наприклад, громадянського суспільства. Протестантизм, поза сумнівом, відіграв «діалектичну» роль у формуванні цього елементу проекту модерну: будучи почасти авторитарним – достатньо згадати жорстку регламентацію життя у Кальвіновій Женеві та пуританській Новій Англії – аскетичний протестантизм також сприяв *демократизації* суспільного життя, по-перше, через свою внутрішню організацію (відсутність надто строгої церковної ієрархії), по-друге, завдяки тому,*

що на таку сувору дисципліну приставали добровільно (безумовно, з ідеально-типової точки зору). Водночас усі ці характеристики є історичними й плінними, тому аналітично безперспективно розшукувати еквівалент протестантської етики у сучасній Росії, як це, приміром, намагалися робити свого часу Н.Н.Зарубіна та В.Г.Федотова⁴⁸⁷.

Зв'язок між капіталізмом і його політико-юридичним оформленням у вигляді монархічної, а згодом національної суверенної держави так само був нелінійний і не описується за допомогою універсальних каузальних формул. За Вебером, зовсім не ті держави, які були взірцевими з огляду на своє заохочення розвитку раціональної бюрократії, були осередками раціонального капіталізму. Лише в сучасну епоху «капіталізм і бюрократія знайшли одне одного і є нерозривно пов'язані»⁴⁸⁸.

Висновки

Валерстайнові студії хронологічно охоплюють понад 500 років історії феномена, який він іменує модерною світ-системою. Дослідник, якому прислужилися Валерстайнові категорії, дістає можливість досягнути цілісну динаміку історичних систем упродовж великих відтинків часу. Масштабний інтелектуальний проект Валерстайна вплинув навіть на його інтелектуальних опонентів – теоретиків-модернізаторів, і відтепер фокус теоретизування Р.Беллі та Ш.Ейзенштадта має не стільки локальний, скільки «світ-системний» характер, позаяк модерність презентується як глобальний феномен⁴⁸⁹. Застосування ідей Валерстайна до контексту

---

⁴⁸⁷ Зарубина Н.Н. Без протестантской этики: проблемы социокультурной легитимации предпринимательства в модернизирующихся обществах // Вопросы философии. – 2001. – № 10. – С. 45–56; Федотова В.Г. Когда нет протестантской этики // Вопросы философии. – 2001. – № 10. – С. 27–44.

⁴⁸⁸ Weber M. *Economy and Society. An Outline of Interpretative Sociology* / Ed. by G.Roth, C.Wittich. – Berkeley: University of California Press, 1978. – P. 1465.

⁴⁸⁹ Водночас висліди «світ-системізації» Ейзенштадтового дискурсу про численні модернізації є амбівалентними, позаяк ізраїльський соціолог у манері, що нагадує Валерстайнову відмову визнати можливість збереження некапіталістичних елементів / соціумів у межах капіталістичної світ-економіки, відкидає саму думку про присутність немодерних суспільств у сьогоденному світі. Відтак, за Ейзенштадтом, навіть соціуми під проводом ленінських режимів являли собою послідовну форму модерну (див.: Eisenstadt S.N. *Pluralism and the Multiple Forms of Modernity: An Interview*. Interviewed by Gerard Delanty // *European Journal of Social Theory*. – 2004. – Vol. 7. – № 3. – P. 391–404). Учень Парсонса Р.Белла так само під впливом світ-системного теоретизування долає притаманну йому раніше зосередженість на такій одиниці аналізу, як держава, наближаючись за стилем свого теоретизування до Аррігієвої концентуалізації піднесення Східної Азії. Так, у передмові до перевидання своїх

постленінської суспільної трансформації в Україні є ще одним прикладом евристичної продуктивності такого підходу⁴⁹⁰.

Валерстайнове неприйняття ідеї / ідеологеми розвитку, тобто одночасного здобуття багатства, добробуту та влади усіма підрозділами світ-системи, попри всю свою однобічність, поза сумнівом, не є суто ідеологічним конструктом, слугуючи – за умови його адекватного використання – ефективним інструментом руйнації легковажно-романтичних ілюзій про «великий стрибок уперед» з периферії до ядра⁴⁹¹. Піднесення можливе тільки для окремих суспільств, і це піднесення відбувається за рахунок інших, не втомлюються повторювати Валерстайн та його інтелектуальні партнери. Як вислід співвідношення між кількістю населення кожного рівня модерної світ-системи залишається надзвичайно стабільним: включення до напівпериферії та ядра означає «падіння» інших до рядів периферії.

Суть світ-системного аналізу майже за два тисячоліття до його виникнення вдало сформулював євангеліст апостол Матвій: «Бо хто має, то дасться йому та додасться, хто ж не має, – забереться від нього й те, що він має» (Мт 13:12). Засадничі погляди світ-системного аналізу на розвиток є

есеїв Белла вказує на необхідність усвідомлення того факту, що із самого початку розвитку цивілізації у Японії цей процес був відповіддю на розвиток Китаю. Трансформація країни вранішнього сонця у VII–VIII століттях стала реакцією на об'єднання Китаю під егідою династії Тан у 618 році. «Ізоляціоністська» інтерпретація японської історії втрачає будь-який сенс, позаяк масштабні зміни як у Китаї, так і у світі загалом завжди мали важливі наслідки для Японії. Щобільше, Белла навіть вживає термін «світ-система» стосовно східно-азійського регіону, центром якого був Китай (див. детальніше: Bellah R.N. *Imagining Japan: The Japanese Tradition and its Modern Interpretation*. – Berkeley: University of California Press, 2003).

⁴⁹⁰ Див.: Kutuev P.V. *Ukrainian Post-Leninist Transformation from the World-System Perspective* // Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія». Серія: Соціологічні науки. – 2001. – Т. 19. – С. 22–28. Appiri у своєму обговоренні системних циклів накопичення капіталу також пропонує ідеї, релевантні випадку сьогоденної України. Так, він неодноразово наголошує, що високі темпи зростання мало що говорять про становище країни у глобальній ієрархії багатства та добробуту. Приміром, попри щорічне зростання промислового сектору індонезійської економіки в 1980–1988 роках середніми темпами 13,1% співвідношення показника ВВП на душу населення для цієї країни зменшилося у порівнянні із середнім показником по країнах ядра на 34%. У 1980 році індонезійський ВВП на душу населення становив 4,1% від аналогічного показника для ядра, а в 1988 році він упав до 2,7% (див.: Arrighi G., Ikeda S., Irwan A. *The Rise of East Asia: One Miracle or Many?* // *Pacific-Asia and the Future of the World-System* / Ed. by R.A.Palat. – N.Y.: Greenwood Press, 1993. – P. 43).

⁴⁹¹ Власне так, дещо нереалістично, розуміє природу світ-системи М.Рябчук, який претендує на добре знання Валерстайнових текстів, але водночас йому видається доречним говорити про членство у ядрі для країн на кшталт нинішньої України за умови проведення ними коректної політики (див.: Рябчук М. *Дві України: реальні межі, віртуальні війни*. – К.: Критика, 2003. – С. 266). Необґрунтовані сподівання на приєднання до ядра, омінаючи тривале перебування у рядах напівпериферії, є новітньою версією Хрущової «волюнтаристської» мрії випередити економіку США.

своєрідною економізованою версією Гантінгтонового підходу до проблеми політичного розвитку: автор «Політичного порядку в суспільствах, що змінюються» заперечував кореляцію соціально-економічної модернізації із політичною стабільністю; науковці Валерстайнової когорти відкидають існування позитивного зв'язку між індустріалізацією й урбанізацією (тобто модернізаційними процесами), з одного боку, і збільшенням «багатства народів» – з іншого. Так само спільним для другої фази дослідницької програми модернізації, персоніфікованої Гантінгтоном, і світ-системної традиції є скепсис щодо незворотності наслідків поступу модернізації у політичній та економічній сферах відповідно.

Позиція Валерстайна, який у межах інтелектуального розподілу праці всередині дослідницької програми світ-системного аналізу виконує функцію генератора теоретичних та методологічних принципів⁴⁹², є глибоко антиномічна. Він періодично задекларує прагнення до «моністичного погляду на історію»: така постава зумовлює ігнорування Валерстайном ролі тих факторів соціального розвитку, які проблематично пояснити, залишаючись у межах світ-системної системи координат. Так, він майже повністю нехтує роллю західноєвропейської науки в розвитку капіталізму та модерного соціального порядку загалом (на противагу пильній увазі Вебера до цього феномена).

---

⁴⁹² Незаперечність інтелектуального лідерства Валерстайна у середовищі дослідницької програми світ-системного аналізу не означає монологічної єдності цієї школи. Найпринциповішим фактором незгоди є розбіжності поміж Валерстайном і Аррігі щодо майбутнього світ-системи: з погляду першого автора, вона рухається до колапсу, натомість другий мислитель фіксує лише зміщення центрів гегемонії. Різною є й оцінка цими науковцями статусу СРСР в ієрархії капіталістичної світ-економіки: Валерстайн наполягає на належності цього утворення до ядра, а Аррігі – до напівпериферії. Водночас Аррігі наводить думку, що СРСР був членом західного табору, а відтак, холодна війна була власне західною громадянською війною. Попри позірний вплив концептуальної мови Гантінгтона на Аррігієві побудовання, витoki цієї концепції криються у Валерстайновому акцентуванні несамостійності СРСР у системі координат режиму американської гегемонії. Дезінтеграція СРСР стала не стільки перемогою, скільки поразкою США, позаяк було втрачено важливий стабілізуючий елемент системи, який, окрім того, був посередником у конфліктах між ядром і антисистемними рухами. Окремішних позицій дотримуються автори світ-системної школи й стосовно конкретних носіїв функції гегемонії в історії. Відомо, що Валерстайн уявляє три прояви гегемонії: голландську, британську та американську. Аррігі говорить про системні цикли накопичення капіталу й до трьох Валерстайнових стадій додає ще генуезький цикл системної акумуляції. А.Бергесен взагалі виключає Голландію зі списку гегемонів через її незначний розмір та недостатню військову потугу. Позаяк гегемонія передбачає військово-політичне домінування гатунку *Pax Britannica* та *Pax Americana*, місце Голландії заступає імперська Іспанія (див.: Bergesen A., Lizardo O. *International Terrorism and the World-System // Sociological Theory*. – 2004. – Vol. 22. – № 1. – P. 47). Усі ці розбіжності стосовно застосування припущень світ-системного аналізу ще раз засвідчують єдність його прибічників з огляду на визнання економіки первинним чинником розвитку світ-системи та існування консенсусу щодо концептуальної системи координат.

Факт нечіткого усвідомлення фундатором світ-системного аналізу вузьких рамок структурного ухилу власного вчення засвідчує залучення ним до третього тому «Модерної світ-системи» репродукції обкладинки першого тому «Енциклопедії» Д.Дідро та Ж.Даламбера, яка стала маніфестом європейського теоретичного раціоналізму, будучи, поза сумнівом, як продуктом інституцій модерного суспільства, так і фактором їхнього формування й подальшої трансформації. На жаль, автор «Модерної світ-системи» так і не повертається до цієї ідеї у своєму аналізі соціально-економічної та політичної – переважно з позицій *Realpolitik* – динаміки світ-системи⁴⁹³. Щобільше, його роботи рясніють поясненнями тих або тих соціально-економічних процесів, які пріоритизують політичні фактори зі сфери «надбудови»⁴⁹⁴. Такою самою мірою переважна більшість

---

⁴⁹³ Недооцінка Валерстайном ролі науки потверджується тим, що він згадує про значимість цієї сфери діяльності лише кілька разів у своїй монументальній «Модерній світ-системі». Детальніший аналіз внеску середньовічної науки до модерного світогляду подається в ґрунтовній студії: Гайдено В.П., Смирнов Г.А. Западно-европейская наука в средние века: Общие принципы и учение о движении. – М.: Наука, 1989. Загалом Валерстайновому дискурсу притаманне зведення ідеології до економічних чинників; так, коментуючи ідеологічну мотивацію Американської революції, він зауважує: «Вочевидь (американські. – П.К.) колоністи не були бунтівними доти, доки вони продовжували користуватися відчутними перевагами (Британської. – П.К.) імперії, однак достатньо було ситуації різко змінитися через завершення Семирічної війни, і їхня політична, а відповідно й ідеологічна позиція так само змінилася» (Wallerstein I. *The Modern World-System*. – San Diego: Academic Press, 1989. – Vol. 3: *The Second Era of Great Expansion of the Capitalist World-Economy, 1730–1840s*. – P. 205). Цю лакуну в теоретизуванні світ-системного аналізу заповнюють учні Валерстайна, які також залишаються у полоні методологічних принципів свого лідера (див.: Lee R. *Structures of Knowledge // The Age of Transition: Trajectory of the World System, 1945–2025* / Coordinated by T.K.Hopkins, I.Wallerstein. – L.: Zed Books, 1996. – P. 178–206).

⁴⁹⁴ Хоча така чільна речниця руху за повернення держави до соціологічного аналізу як Т.Скоппол, і звинувачує Валерстайна у недостатній увазі до ролі держави у капіталістичному розвитку, справедливішим з її боку було б зізнання в запозиченні ідей фундатора світ-системного аналізу школою, яку вона репрезентує. Деякі пасажі «Модерної світ-системи», у яких ідеться про сильну державу, випереджають осягнення парадигми центральності держави на ціле десятиріччя. «Що ми маємо на увазі під сильною державною машиною? – задається питанням Валерстайн. – Ми маємо на увазі силу *vis-a-vis* інших держав у межах світ-економіки, включно з іншими державами ядра, та силу *vis-a-vis* локальних політичних діячів усередині держави. ...Держава є більше, ніж простий вектор існуючих сил (курсів мій. – П.К.)...» (Wallerstein I. *The Modern World-System*. – San Diego: Academic Press, 1974. – Vol. 1: *Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*. – P. 355). Натомість Аррігі вважає за доцільне використовувати поняття «воля» як пояснювальну змінну. Так, він говорить про брак колективної волі у країн ядра, щоби висунути масштабнішу версію плану Маршалла для напівпериферії в цілому. Запровадження цієї змінної відбувається на тлі акцентування ролі структурних економічних факторів, які роблять незначущою відмінність між парламентаризмом і авторитаризмом з огляду на нездатність цих політичних форм виконувати свої обіцянки підвищити добробут населення своїх країн за допомогою «привласнення» суттєвішої долі світових доходів та фінансових ресурсів (див.: Arrighi G. *The Developmental Illusion: A Reconceptualization of the Semiperiphery // Semiperipheral States in the World-Economy* / Ed. by W.G.Martin. – N.Y.: Greenwood Press, 1990. – P. 34–35).

світ-системних теоретиків продовжує послуговуватися риторикою класової боротьби, в центрі якої залишається пролетаріат. Але було б несправедливим ставити на карб представникам світ-системного аналізу суцільну ідеологізацію їхньої дослідницької програми: суттєвою поступкою реальності у порівнянні з марксизмом «Капіталу» стає визнання факту зміщення цієї боротьби з ядра до напівпериферії. Аррігі у манері, суголосній із Шпорлюковим дискурсом, експліцитно коригує Маркса, потверджуючи «націоналізацію» пролетаріату у відповідь на гомогенізуючий вплив капіталу. Кожне зіткнення з капіталом, для якого пролетаріат є недиференційованою масою, породжує протест із боку робітничого класу, протест, який вимагає від капіталу привілейованого потрактування праці. Як вислід невідлучними елементами організаційних та ідеологічних вимірів світового робітничого руху є патріархалізм, расизм та шовіністичний націоналізм (Аррігі, однак, не обтяжує себе завданням довести існування такого руху саме як феномена із світовим розмахом)⁴⁹⁵.

Без сумніву, радикальний політичний рецепт Валерстайна (який він особливо активно пропагував у 1970-х роках), тобто створення світового соціалістичного уряду, який керуватиме соціалістичною світ-системою, попри всю свою революційну фразеологію, лише культивує фаталістичну пасивність у світі, що став свідком зникнення ленінізму. Сам Валерстайн не стільки обгрунтовував, скільки задекларовував факт переходу до соціалізму, свідками чого ми нібито були три десятиліття тому. Сьогодні Валерстайн зосереджується на розробці аргументів, які потверджують тезу про перебування модерної світ-системи на граничній стадії свого існування. Задля посилення своєї позиції він використовує як абстрактні, так і більш емпірично зорієнтовані судження. Власне теза про неуникненність краху капіталізму випливає з історичного, а відповідно й перехідного характеру будь-якої системи. Це положення конкретизується плеканням переконання у завершення американської гегемонії, що настала у другій половині 1960-х років⁴⁹⁶.

---

⁴⁹⁵ Див.: Arrighi G. *Marxist Century, American Century. The Making and Remaking of the World Labour Movement* // *New Left Review*. – 1990. – № 179. – Р. 63. Б.Сілвер також дорікає дослідникам робітничого руху з приводу дояльного ставлення до Марксових настанов, позаяк це ускладнює адекватне розуміння центральності раси, етнічності, гендеру та національності для класоутворення (див.: Silver B.J. *Forces of Labor: Worker's Movements and Globalization since 1870*. – Cambridge: Cambridge University Press, 2003. – Р. 22–25).

⁴⁹⁶ Починаючи з 2000-х років, Валерстайн розглядає кризу капіталістичної світ-системи крізь призму занепаду США (див.: Wallerstein I. *The Decline of American Power: The US in a Chaotic World*. – N.Y.: New Press, 2003).

Розглядаючи світ-систему з позиції довготривалих тенденцій, мислителі Валерстайнової школи схиляються до думки, що можливості накопичення прибутків у рамках капіталістичної системи вичерпані. Через індустріалізацію світу вже не існує умов для використання дешевої робочої сили, якою традиційно були необ'єднані у профспілки мігранти у першому поколінні із сільської місцевості; держава, аби подолати наслідки своєї фіскальної кризи, підвищила ставки оподаткування; запровадження державами під тиском громадських рухів жорсткіших вимог щодо екологічної безпеки також множить витрати капіталістів та відповідно зменшує їхні прибутки. Усі ці процеси відбуваються на тлі кризи легітимності держави, нездатної реалізувати свою обіцянку загального добробуту (відомо, що саме цей принцип слугував за тверде опертя суспільного консенсусу «золотої епохи капіталізму»).

Перебування світ-системи у точці біфуркації робить її чутливішою до ширшого кола впливів, а відтак, зростає значення «суб'єктивних» факторів, як-от позиції інтелектуалів та антисистемних політичних рухів. Роботи Валерстайна та Аррігі останніх років стають щораз більш моралізаторськими, проповідуючи необхідність доброї волі та політичного розуму задля вироблення нової гегемоністичної візії для світу, візії, яка б вела до справедливішого світу, ніж породжений Європейською світ-економікою унікальний рівень нерівності.

Світ-системний аналіз пропонує один із найточніших діагнозів модерного світу. Ще десятиріччя тому його прескрипції виходу з кризи виглядали малореалістично і здавалося, що «ін'єкція» реформаторсько-поступової візії у душі дослідницьких програм модернізації та держави, що сприяє розвитку, з легкістю збільшить ступінь реалістичності та прагматичності побудовань світ-системного аналізу. Сьогодні ми є свідками продовження глобальної гегемонії неолібералізму за одночасного піднесення «популістських» рухів ксенофобського штибу. Відтак, світ-системна візія соціальних змін у межах капіталізму багато в чому правомірною, що не звільняє її від такого закиду: з теоретичних положень світ-системного аналізу імпліцитно випливає політичний припис, згідно якого найраціональнішою стратегією для національних держав є пасивне очікування зміни у світовій кон'юктурі. Водночас ми неодноразово були свідками, що навіть лояльний послух урядів третього та колишнього другого світів порадам, які витримані у стилі неоліберальної «good policy», сформульованої у надрах МВФ та Світового Банку, не призводить до очікуваного поліпшення їхніх

економік⁴⁹⁷. Світ-системні теоретики незрідка ігнорують важливу дистинкцію між формулюванням політики (або радше її риторичним визнанням) і бажанням / можливістю – як на структурному, так і на агентному рівнях – її ефективного втілення. Так, Аррігі неодноразово говорить про «багатство Східної Азії з огляду на робочу силу та підприємницькі ресурси»⁴⁹⁸, але жодного разу не задається питанням про культурні чинники присутності багатства такого штибу в одній частині світу та його відсутності в іншій.

Сам Валерстайн за методологічний стандарт наукового пояснення використовує Андерсонову максиму, яка вимагає встановлення «матеріальних ієрархій та взаємозв'язків»⁴⁹⁹. Утім, на практиці Валерстайнові тлумачення часто є лише плюралістичною мішанкою з численних емпіричних умов та тенденцій. Проблема Валерстайна як науковця полягає в тому, що він зупиняється перед Веберовою інтерпретацією чинників та витоків модерну. Свідомо полемізуючи з окремими ідеями Вебера та підсвідомо послугуючись ними, Валерстайн прагне протиставити їм альтернативну візію, яка, вже не будучи ортодоксально-марксистською, ще не є просякнутою духом Веберового аргументу. Але ці спорадичні запозичення Веберових ідей не стають органічною частиною тотально-системної теорії – а саме претензію на побудову такої теорії висуває на практиці Валерстайн. Американський інтелектуал та активіст силкується замаскувати амбіції свого теоретичного руху, потверджуючи, що світ-системний аналіз є лише заклик до досліджень, а не повноцінною, довершеною дослідницькою програмою. Якщо останнє твердження є істинним, воно делегітимує Валерстайнові інвективи на адресу його опонентів, позаяк у цьому випадку критика ведеться не з позицій контрпарадигми, а тільки *ad hoc* рефлексій, а такі атаки у стилі «горлана-главаря» (В.Маяковскій) вочевидь не призводять до «перевороту в науці».

---

⁴⁹⁷ Див.: Arrighi G. The African Crisis // *New Left Review*. – 2002. – № 15. – Р. 7-8. Тут не йдеться про принципові переваги або недоліки тої чи тої політики. «Вашингтонський консенсус» неодноразово ставав предметом виваженої критики з боку науковців (див.: Gore C. The Rise and Fall of the Washington Consensus as a Paradigm for Developing Countries // *World Development*. – 2000. – Vol. 28. – № 5. – Р. 789–804; Стігліц Дж. Глобалізація та її тягар: Пер. з англ. – К.: КМ Академія, 2003). Проблемаю світ-системного аналізу є поєднання волюнтаристської риторики з відсутністю реалістичної альтернативи політиці, що таврується.

⁴⁹⁸ Arrighi G., Hui P., Hung H.F., Selden M. Historical Capitalism, East and West' // *The Resurgence of East Asia: 500, 150 and 50 year Perspectives* / Ed. by G.Arrighi, T.Hamashita, M.Selden. – L.; N.Y.: Routledge, 2003. – Р. 313.

⁴⁹⁹ Anderson P. *Arguments Within English Marxism*. – L.: New Left Books, 1980. – Р. 77.

Здавалося, що Валерстайнів підхід як основа політики фактично позбавляв постленінські країни, що звільнилися від контролю «Московського центру» і повинні сьогодні переформулювати свої зв'язки як з ядром капіталістичної світ-системи, так і з периферією / напівпериферією, будь-яких можливостей досягти ефективнішої економіки, відповідальних демократичних інституцій, дієвої держави та впливового автономного громадянського суспільства. Реальність соціальних змін 2000-х років продемонструвала складний та неоднозначний зв'язок поміж агентністю політичного в рамках національних держав та структурними світ-системними імперативами⁵⁰⁰. Синтез ідей світ-системного аналізу із дослідницькою програмою держави, що сприяє розвитку, потенційно дозволяє сформулювати та зреалізовувати завдання суспільного розвитку, наближаючи країни, які беруть на озброєння таку стратегію, до парадигми пізньої модерності, та легше уникнення як ідеалізованого погляду на саморегульовану динаміку капіталізму, так і безапеляційних інвектив на його адресу.

Отже, за умови критичного переосмислення доробку Валерстайна та його школи – а таке переосмислення передбачає відмову від ідеологічного та політичного радикалізму, який підважує адекватність та реалістичність прогнозів і пояснень у межах його теорії та досягнення синтезу із традиціями, цінність яких сам Валерстайн занижує – ми дістаємо нагоду для розбудови збалансованішої теорії соціального розвитку та модернізації, яка уникає односторонності як «великої відмови» критичних теоретиків, так і конформістського замилювання глобалізацією, яку виказують прибічники неоліберального консенсусу⁵⁰¹.

---

⁵⁰⁰ У цьому контексті варто згадати Валерстайнів прогноз про розпад НАТО, який мав трапитися у 90-х роках ХХ століття та який виглядав утопічним. Сьогодні ми є свідками глибокої кризи ідентичності та місії НАТО.

⁵⁰¹ Присутність елементів заідеологізованості, економічної одновимірності та методологічної непослідовності світ-системних ідей не є підставою для заміщення їх не менш – а незрідка і більше – одновимірним теоретизуванням консервативного штабу. Приміром, істерична критика Валерстайна Роджером Скрутоном зводиться до емоційного заперечення тези американського соціолога про механістичний характер розвиненого капіталізму, який змушує капіталістів накопичувати капітал незалежно від їхньої волі та бажання. Це доволі тривіальне положення у тій або тій формі висловлювалося різноплановими мислителями від Маркса до Вебера. Скрутонове риторичне запитання: «Хто є цим безжалюсним «накопичувачем» капіталу? Ви? Я? Пані Тетчер?» (Scruton R. *Thinkers of New Left*. – L.: Longman, 1985. – P. 109) лише експлікує його філософську та політико-ідеологічну спрямованість, суголосну з радикальним індивідуалістичним неолібералізмом М.Тетчер. Її добре знане висловлювання постулювало: «Такої речі, як суспільство, не існує. Є окремі чоловіки та жінки, а також їхні сім'ї» (цит. за: Dean M. *Governmentality*. – L.: Sage, 1999. – P.151). Метою політики Тетчер було підпорядкування усіх соціальних сфер логіці економічної (ринкової) підсистеми, що не могло не підірвати процес взаємообміну та взаємопроникнення між підсистемами.

*Диктатура пролетаріату неможлива інакше,
як через комуністичну партію більшовиків.*

В.Ленін

РОЗДІЛ 6

ЛЕНІНСЬКИЙ БЕГЕМОТ ТА ПРОЕКТ(И) МОДЕРНУ⁵⁰²

6.1. Ленінський феномен як інтелектуальний виклик соціології розвитку та модернізації

Ленінізм, що розглядається мною не лише як політична форма суспільства, але й як принцип соціальної організації, є інтелектуальним викликом для будь-якої дослідницької програми соціології розвитку та модернізації – жодна з них, взята окремо, не може претендувати на розкриття «закону його руху». Неупереджений спостерігач не може оминати парадоксальну ситуацію: незважаючи на те, що ленінізм, який у моменти свого найвищого розвитку охоплював понад третину населення земної кулі⁵⁰³, а в 50–60-ті роки XX століття продемонстрував вельми швидкі темпи економічного зростання, що змусило багатьох західних дослідників почати розмірковувати про кризу капіталізму та можливу конвергенцію

---

⁵⁰² Назва цього розділу навіяна книгою Йова, яка була також джерелом натхнення для гоббсівського «Левіафана». Я вважав за доцільне скористатися символікою опису могутності бегемота як образним еквівалентом ідеально-типового аналізу ленінізму: «А ось бегемот, що його Я створив, як тебе, – траву, як худоба велика, він їсть. Ото сила його в його стегнах, його ж міцність – у м'язах його живота. ...Голова оце Божих доріг; і тільки Творець його може зблизити до нього меча...» (Йов, 40: 15–19). Представник неофіційного кола Франкфуртського інституту Ф.Нойман у назві свого трактату про нацизм також послуговувався цим біблійним образом (див.: Neumann F.L. Behemoth: The Structure and Practice of National Socialism 1933–1944. – N.Y.: Harper and Row, 1966).

⁵⁰³ Так, у 1955 році населення земної кулі становило 2,5 млрд. осіб, із яких 955 млн. проживали у країнах під владою ленінських режимів (див.: Brzezinski Z. The Politics of Underdevelopment // World Politics. – 1956. – Vol. 9. – № 1. – P. 56).

двох систем, і врешті-решт зник як соціальний «вид»⁵⁰⁴, залишивши після себе фантастично багате поле для палеозоологів від суспільствознавства, – ця суспільна система не дістає з боку сучасної академічної спільноти *теоретичної* уваги, адекватної своїй значущості⁵⁰⁵. Завдання дослідження ленінізму «без гніву та пристрасті» ускладнюється тим, що ця система породжувала діаметрально протилежні емоції стосовно неї, тим самим затьмарюючи дорогу наукового пошуку. За часів свого піднесення ленінізм, у його сталінській версії, зокрема, спромігся досягнути надзвичайної популярності та викликати афективну прихильність у широких колах західних інтелектуалів. Наприклад, автор фрази «ми приречені на свободу, занурені в неї»⁵⁰⁶, яка є квінтесенцією екзистенціалістської теорії свободи, і автор заяви «антикомуніст – це брудний щур»⁵⁰⁷ – одна й та сама особа – Ж.-П.Сартр. Водночас для діячів протилежної, консервативної ідеологічної орієнтації – таких як А.Солженіцин – ленінізм заслуговує лише на моральне засудження, будучи, згідно з формулою Р.Рейгана, «імперією зла».

Відсутність теоретичної концептуалізації ленінізму як політичного режиму та суспільної системи вражає тим більше, що «ленінська спадщина» продовжує активно впливати на шляхи розвитку постленінських суспільств, особливо радянського ареалу, заперечуючи, таким чином, спроби розглядати цю спадщину суто в історико-архівному аспекті. Через свою комплексність та багатовимірність ленінський феномен є «запрошенням» до інтелектуального синтезу в контексті соціології розвитку та модернізації, оскільки спроба концептуалізації цієї політичної форми суспільства за допомогою аналітичного інструментарію якоїсь окремої дослідницької програми приречена на невдачу. Водночас синтез не тотожний з еклектичною мішаниною різномірних концептуальних елементів. Оминаючи увагою як «феномен ленінізму», так і теоретичні підходи, здатні пролити світло на його природу, дослідники спроможні

---

⁵⁰⁴ Навіть такий палкий прибічник лівих ідей, як Е.Гобсбаум змушений був визнати: «Тепер все це скінчилося... Ми є свідками не просто кризи певного типу руху, режиму та економіки, а його кінця. Ті з нас, хто вірив у те, що Жовтнева революція була воротами до майбутнього світової історії, переконалися у власній помилці» (Hobsbawm E. Goodbye to All That // After the Fall: The Failure of Communism and the Future of Socialism / Ed. by R.Blackburn. – L.: Verso, 1991. – P. 117).

⁵⁰⁵ Цей коментар має на увазі не стільки кількість літератури з проблематики ленінських суспільств, скільки її якість.

⁵⁰⁶ Sartre J.-P. Being and Nothingness: An Essay on Phenomenological Ontology. – N.Y.: Washington Square Press, 1993. – P. 485.

⁵⁰⁷ Цит. за: Curtis D.A. Foreword // Castoriadis C. Political and Social Writings. – Minneapolis: University of Minnesota Press, 1988. – Vol. 1. – P. X.

лишень або запропонувати абсурдно-псевдодескриптивний підхід, або конструювати нежиттєздатних концептуальних кентаврів на кшталт «посткомуністичного неототалітаризму» В.Полохала⁵⁰⁸.

Свою релевантність при дослідженні ленінізму продемонстрували Веберові ідеї про типи раціональності та панування, міркування Маркса про природу громадянського суспільства за умов капіталізму, спадщина Т.Парсонса та її оновлення неофункціоналістами, доробок представників традиції «центральної держави», Джавітова і Шпорлюкова версії дослідницької програми модернізації та праці представників аналізу світ-систем. Вивчення ленінізму вимагає подолання монополії окремих дослідницьких програм на аналітичний інструментарій, який кожна з них розробляє. Відтак, уможливорюється використання концепцій на кшталт периферії і напівпериферії, залежності, недорозвитку, традиції і модерну як таких, що інтерпретують різні виміри однієї реальності – ленінського феномена – у такий спосіб доповнюючи одна одну.

Як слушно зауважив один із найпроникливіших дослідників ленінських систем К.Джавіт, «у переважній більшості випадків історичний процес має «протестантський» характер, що втілюється у розмаїтості політичних, культурних, соціальних та економічних інституцій. Саме тому «католицькі» моменти історії, за яких внутрішня розмаїтість суспільного життя підпорядковується авторитетним та стандартним інституційним формам, подібним до ісламу, християнства, ліберального капіталізму або радянського ленінізму, є нечастими, надзвичайно впливовими, а тому особливо значущими»⁵⁰⁹. Незважаючи на свій відносно короткий життєвий цикл, ленінізм спромігся створити стандартизовані інституційні форми, які, хоча і з варіаціями, що відбивали локальні соціокультурні констеляції, відтворювали інваріантну організаційну ідентичність.

Ленінізм є ідеологією, політичним рухом та інституційною формою, які стали спробою відповіді на виклики⁵¹⁰ умов національної відсталості та залежності, в яких перебувала напівпериферійна, традиціоналістська Російська імперія. Ленінізм засадничо відрізнявся від націоналістичних режимів, які прийшли до влади у більшості країн третього світу внаслідок

---

⁵⁰⁸ Полохало В. Політологія посткомуністичних суспільств в Україні і Росії // Політична думка. – 1998. – № 2. – С. 9–22.

⁵⁰⁹ Jowitt K. New World Disorder: The Leninist Extinction. – Berkeley: University of California Press, 1993. – P. VII.

⁵¹⁰ Детальніше про ці категорії див.: Тойнбі А. Постигание истории: Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1991. – С. 106–142.

деколонізації, хоча і перші, і другі проголошували захист суверенітету та розвиток ключовими елементами своїх політичних формул. Ідеологія ленінізму мала консенсусний характер, тобто вимагала внутрішньої згоди щодо політичних поглядів та дій у поєднанні з ліквідацією розбіжностей. Вона також мала яскраво виражені революційні, трансформативні ознаки, натомість націоналістичні режими переважно керувалися кооперативною ідеологією, яка толерує розбіжності та вимагає згоди лише стосовно дій, розв'язуючи проблеми в такий спосіб, який уможливорює існування навіть фундаментальних відмінностей⁵¹¹. На противагу ленінцям націоналісти проповідували реформаторську стратегію, покликану поєднати імпульси до перетворення та збереження існуючого порядку. Враховуючи «акціоністську» орієнтацію ленінських режимів, як критерій модерності суспільств під їхнім проводом я використовуватиму тип орієнтації дії. Відомо, що однією з ключових ідеально-типових ознак західних *ліберально-капіталістичних* суспільств⁵¹² стало вироблення ними як безособової, цілераціональної, формально-інструментальної й калькульованої орієнтації соціальної дії, так і відповідного набору інституцій, що уможлилював реалізацію дії такого типу.

Ленінізм, на відміну від переважної більшості національно-визвольних рухів та відповідей на залежність від ядра капіталістичної світ-системи, не просто прагнув відтворити зовнішні ознаки західного модерну, а намагався запропонувати безособову орієнтацію соціальної дії, яка б рівночасно радикально відрізнялася від легальної раціональності ліберальних режимів.

Я спинюся на відмінностях між ленінськими / революційними і націоналістичними / реформаторськими режимами детальніше. І.Валерстайн, аналізуючи ленінську стратегію революційного прориву, пропонує розглядати її як класичний шлях навздоганяння за допомогою індустріалізації⁵¹³. Але такий погляд проходить поза специфічним форматом цієї стратегії, форматом, який забезпечив її безпрецедентний масштаб, системність та ступінь руйнації не лише «старого політичного ладу», але й соціокультурних його підвалин.

---

⁵¹¹ Детальніше див.: Horowitz I.L. Consensus, Conflict, and Cooperation: A Sociological Inventory // *Social Forces*. – 1962. – Vol. 41. – № 2. – P. 177–188.

⁵¹² Наголос на предикаті «ліберальні» не випадковий, оскільки західний капіталізм виявився здатним генерувати не лише раціональну безособовість, але й персоналістські режими на кшталт фашистських. Лише цей факт європейської історії робить безглуздою тезу про органічність західної модернізації.

⁵¹³ Wallerstein I. Social Science and the Communist Interlude, or Interpretation of Contemporary History // *Polish Sociological Review*. – 1997. – № 1. – P. 9.

Сталін у своїх «Питаннях ленінізму» висловив думку, що для ленінців головною проблемою є не стільки питання реформ та компромісів, скільки те, як вони використовуються⁵¹⁴. З установленням «диктатури пролетаріату», тобто зміною політичного порядку навіть реформаторські дії можуть вести до руйнації ворожих суспільних сил, паралельно надаючи режиму можливість накопичити ресурси для вирішального революційного прориву, який унеможлиблює повернення до «старого порядку». Такі риси ленінізму, як культивування класової боротьби, рівномірне акцентування ролі індивідів і програм у виробленні стратегії, а також постійна зосередженість на одній конкретній програмі – індустріалізації – були складовими успішного досягнення цими режимами вирішального прориву⁵¹⁵.

Тому ленінізм не був простою спробою пришвидшеної соціально-економічної модернізації, яку просуває держава, що сприяє розвитку, навіть якщо й назвати радянський режим гіпертрофовано-брутальною реалізацією концепції Ч.Джонсона⁵¹⁶. За такого підходу причини перемоги та соціальної закоріненості ленінських режимів залишаються незрозумілими: темпи економічного зростання за часів прем'єрства С.Ю.Вітте мало чим поступалися сталінській

---

⁵¹⁴ Цит. за: Jowitt K. *Revolutionary Breakthroughs and National Development: The Case of Romania, 1944–1965*. – Berkeley: University of California Press, 1971. – P. 106–107

⁵¹⁵ Навіть така радикальна течія, як фашизм, виявилась менш успішною з огляду на свої трансформативні досягнення, ніж ленінізм, через свій наголос на класовій кооперації, пріоритетності індивідів над програмами та поєднання двох конфліктних орієнтацій: на зміни та на збереження status quo (див.: Jowitt K. *Revolutionary Breakthroughs and National Development: The Case of Romania, 1944–1965*. – Berkeley: University of California Press, 1971. – P. 108–109). Вельми корисною для осягнення фашизму, як політичного руху є книжка М.Манна «Фашисти» (Mann M. *Fascists*. – Cambridge: Cambridge University Press, 2004).

⁵¹⁶ Як я попередньо зауважив, саме такий погляд захищають представники школи аналізу світ-систем (див., наприклад: Derluian G. *Under Fond Western Eyes* // *New Left Review*. – 2003. – № 24. – P. 142). Більш близькими до позиції, яку я захищаю є міркування Arrighi. Хоча цей партнер Валерстайна і вважає, що ленінські режими, так само як і авторитарні режими Латинської Америки та Південної Європи, належали до напівпериферії, а відтак, були охоплені процесами індустріалізації та пролетаризації, він розмежовує ці два типи суспільств. Еліти режимів першого типу – Arrighi називає їх просистемною напівпериферією – не виступають ініціаторами та «контролерами» цих процесів, які накладаються на них світ-системними силами, вони лише прагнуть егоїстично скористатися ними задля монополізації олігархічного багатства у межах підконтрольних їм держав. Натомість ленінці – тобто антисистемна напівпериферія – цілком свідомо та цілеспрямовано прагнули за допомогою індустріалізації та пролетаризації «1) революціонізувати суспільні відносини всередині своїх суспільств та 2) реструктурувати владні відносини на міжнародній арені» (Arrighi G. *The Developmental Illusion: A Reconceptualization of the Semiperiphery* // *Semiperipheral States in the World-Economy* / Ed. by W.G.Martin. – N.Y.: Greenwood Press, 1990. – P. 29).

індустріалізації⁵¹⁷, а Румунія мала б змогу конкурувати з Італією вже в 50-ті роки XX століття⁵¹⁸ (звичайно, якби «еволюційний» розвиток цієї країни – який включав, до речі, й фашистський режим часів Другої світової війни – не було перервано «зловмисним» втручанням ленінців). Інакше кажучи, Валерстайн та його послідовники нездатні провести розмежувальну лінію між реформаторськими і революційними режимами.

Водночас релевантнішим є інше осягнення Валерстайна: на думку американського соціолога, ленінська стратегія могла сподіватись на успіх лише у напівпериферійній країні. Пролетаріат ядра – в усякому разі у більшості випадків – мав у своєму розпорядженні варіанти не лише «лояльності», але й «голосу». Тому стратегія «виходу»⁵¹⁹ виглядала найризикованішою з огляду на потенційні втрати, особливо за умов аристократизації пролетаріату, яку Енгельс зауважив у випадку Британії ще у 1858 році. Валерстайн також мусив визнати, що масова мобілізація на користь повстання, яка апелює суто до класових гасел, малоімовірна. Задля свого успіху програмові гасла революції мають звертатися до націоналістичних емоцій, виплечаних у антиімперіалістичній боротьбі. Успішне повстання також вимагає наявності значного сектору людської інфраструктури, пролетаріату та інтелігенції⁵²⁰. Російська імперія відповідала усім цим вимогам, навіть понад те, імперська держава переживала жорстоку кризу внаслідок фіскального тягара Першої світової війни, а інтелігенція залишалася традиційно відчуженою від держави.

Не можна ігнорувати той факт, що одним із засадничих чинників краху Російської імперії була неспроможність узгодити політику економічної модернізації із розвитком політичних структур (нації та національної держави), здатних адекватно відповісти на функціональні імперативи модерного суспільства, інституціоналізувавши масову участь у політиці. Р.Суні авторитетно вважає, що «перетворення селян різних національностей на «росіян» було поза можливостями царизму саме тому,

---

⁵¹⁷ Як приклад такої позиції див.: Z. (Malia M.) To the Stalin Mausoleum // *Daedalus*. – 1990. – Vol. 119. – № 1. – P. 311.

⁵¹⁸ Gallagher T. Ceausescu's Legacy // *The National Interest*. – 1999. – № 56. – P. 108.

⁵¹⁹ Я переформульовую Валерстайнове пояснення за допомогою термінів «вихід», «голос» та «лояльність», запозичених з класичного трактату А.Гіршмана (див.: Hirschman A. *Exit, Voice, and Loyalty*. – Cambridge: Harvard University Press, 1970).

⁵²⁰ Wallerstein I. *Geopolitics and Geoculture: Essays on Changing World-System*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1992. – P. 88.

що останній здійснив спробу зберегти структури та практики імперії з її диференціацією та ієрархіями, привілеями й нерівними можливостями, вмурованими до цих структур, з її відвертою дискримінацією та експлуатацією»⁵²¹. Поза всяким сумнівом, саме нерівномірність темпів змін у політичній, культурній, соціальній та економічній сферах спричинила невдачу еволюційної трансформації «старого порядку» Російської імперії в раціональний капіталізм ліберального гатунку⁵²². Рівночасно криза старого порядку та нездатність правлячих кіл імперії здійснити успішні реформи пояснювалася не лише ендегенними чинниками – короткозорою егоїстичністю правлячого класу в поєднанні з традиціоналізмом більшості населення переважно селянської імперії – але й напівпериферійним, узалежненим статусом країни. Моральна економія традиціоналізму фатально збіглася у часі та просторі з політичною економією залежності й недорозвитку; ця вибухонебезпечна сама по собі суміш була готова спалахнути від іскри, якою і стала Перша світова війна⁵²³.

6.2. Ленінські режими: *differentia specifica*

Як уже попередньо згадувалося, лише ленінські та ліберальні режими спромоглися виробити безособову систему координат соціальної дії та інституційної структури, яка протистояла орієнтації дії у традиціоналістських суспільствах. Виникнення та генеза західного

---

⁵²¹ Suny R.G. Book Review: Weeks T.R. Nation and State in Late Imperial Russia: Nationalism and Russification on the Western Frontier, 1863–1914. – De Kalb, 1996 // Journal of Modern History. – 1999. – Vol. 71. – № 2. – P. 513.

⁵²² Услід за Вебером я уникаю футурологічно-спекулятивних вправ на тему «що було б, якби...», але деякі дослідники (наприклад, М.Манн) із задоволенням вибудовують гіпотетичні сценарії подій. Згідно з Манновою візією альтернативного розвитку, якби не «колективне самогубство» Німеччини у 1914 році, сьогодні ця країна економічно домінувала б світ, натомість Російська імперія продовжувала б існувати. Не пристаючи на історичні спекуляції про те, як розвивалася б Російська імперія, якби не Перша світова війна, відзначу, що впевненість М.Манна у тому, що вона існувала б і сьогодні, малообгрунтована.

⁵²³ Іншою спробою протесту проти модерну став фашизм. Хоч я і погоджуюся з цією формулою, цей протест було спричинено не лише неприйняттям ідей та інституцій, характерних для «ліберальної, секулярної та індустріальної цивілізації» (Stern F. The Politics of Cultural Despair: A Study in the Rise of the Germanic Ideology. – Berkeley: University of California Press, 1961. – P. XVII–XIX), цей острах та втеча від модерну стали продуктом глибокої кризи інституцій західного суспільства. Ф.Фюре, критикуючи войовничу боротьбу ленінців із загрозою війни, неспроможний побачити, що агітація комуністів потрапляла на поживний ґрунт «втраченого покоління», яке пережило травматичні потрясіння краху «першого видання» глобалізованого капіталізму, ознаками падіння якого стали Велика війна та Велика депресія.

ліберально-капіталістичного соціального порядку неодноразово фігурували як предмет аналітичних реконструкцій мислителів від К.Маркса та М.Вебера до І.Валерстайна, Дж.Аррігі та Ч.Тіллі. Стосовно ленінських режимів принагідно зауважу: попри те, що вони стали предметом аналізу у велетенському масиві західної наукової літератури з радянських студій, у цілому ця література пропонувала вкрай неадекватні концептуальні схеми для опису, пояснення та інтерпретації ленінізму. Ще раз варто відзначити, що ленінізм або викликав глибоке моральне обурення у своїх дослідників, які палко засуджували його тоталітарну природу, або, навпаки, породжував наївне захоплення «прогресом» модернізації інституцій Радянського Союзу, прогресом, який мав скінчитися конвергенцією СРСР і Заходу⁵²⁴.

З.Бауман став одним із найвідоміших речників позиції, згідно з якою ленінізм, або комунізм, якщо дотримуватися лексикону цього дослідника, розглядався як послідовно модерний феномен. Бауман не мав жодних сумнівів, що комунізму було властиве притаманне модерну «переконання, що благо суспільство може бути тільки старанно сконструйованим, керованим та послідовно індустріалізованим соціумом», отже «комунізм був модерністю в її найрішучішому настрої та поставі; модерністю, вдосконаленою та очищеною від останніх залишків хаотичного, ірраціонального, спонтанного, непередбачуваного»⁵²⁵. Інакше кажучи, ленінізм створив «радянський фордизм», застосувавши «організаційні форми капіталістичного фордизму»⁵²⁶. Тому Бауман вважає доречнішим розглядати ленінізм і лібералізм як ідентичні феномени: «Радянські диктатори й західні демократи могли використовувати різні стратегії, але вони мали спільну кінцеву мету: заможний світ, який би пропонував своїм підданим безпеку та свободу від страху; разом вони її й досягли»⁵²⁷. Гітлер та Сталін в обмін на покору визволили своїх підданих від жаху невизначеності. Втім, така оцінка досягнень тоталітарних режимів має мало спільного з реальністю їхнього функціонування,

---

⁵²⁴ Hough J. *Russia and the West: Gorbachev and the Politics of Reform*. – N.Y.: Simon and Schuster, 1988. – P. 234.

⁵²⁵ Bauman Z. *Intimations of Postmodernity*. – L.; N.Y.: Routledge, 1992. – P. 166–167.

⁵²⁶ Ray L. J., Reed M. *Max Weber and Dilemmas of Modernity // Organizing Modernity: New Weberian Perspective on Work, Organization and Society / Ed. by L.J. Ray, M. Reed*. – L.; N.Y.: Routledge, 1994. – P. 167.

⁵²⁷ Bauman Z. *The 20th Century: The End or a Beginning? // Thesis Eleven*. – 2002. – № 70. – P. 22.

яка характеризувалася саме небаченим рівнем невизначеності, спричиненої безперервними репресіями та скерованістю на війну. Навіть ліворадикально налаштований соціолог М.Буравой, якому притаманна амбівалентність принагідно ленінських суспільств, рівночасно засуджує їхню репресивність і оспівує досягнуту ними рівність та автономію пролетаріату, вважаючи, що ленінізм найпослідовніше проповідував раціональну ідею сучасності, цебто централізованого планування⁵²⁸. Для Д.Конрада та І.Селені ленінські суспільства були проектом нового класу – інтелектуалів – які також тяжіли до інструментально-раціонального переустрою суспільства. Ще один угорський дослідник Г.Тамаш взагалі розглядає «соціалізм» не просто як варіант модерну, а як його єдину глобальну версію⁵²⁹. «Соціалізм», за Тамашем, народився з розпачу і втрати ілюзій про ліберальний гуманізм та альтруїстичний патріотизм, спричинених Першою світовою війною. Але коректно поставивши діагноз чинникам ленінізму, Тамаш хибно ототожнює прогресистську риторику ленінських режимів і акцентацію на відтворенні технологічних вимірів модерну, парадигматично втілених у постаті Сталіна, з ентузіазмом щодо проекту модерну в цілому. Відтак, поза дослідницькою увагою Тамаша залишається той факт, що ознакою ленінських суспільств став не «модернізм», а синтез модерних, традиціоналістських і харизматичних елементів у новому форматі. Ленінізм, на думку Тамаша, лише виконав брудну роботу «модернізації». Відповідно, Сталінові «труди і дні», ентелехією яких була партія, є нічим іншим, як функціональним еквівалентом британського *laissez faire* або прусського та японського мілітаризму; всі вони переслідували спільну мету – розбудову модерного суспільства, ґрунтованого на домінуванні таких інкарнацій західного раціоналізму, як наука та промисловість.

Протилежним полюсом стали «негативістські» моделі тоталітарного режиму, що перебував у перманентному стані дегенерації і, врешті-решт, закономірно припинив своє існування, позаяк завжди був лише картковим будиночком, зведеним на хисткому фундаменті.

---

⁵²⁸ Я зумисно уникаю дискусії з більш ніж спірним твердженням про централізоване планування як ознаку раціональності; наразі мене цікавить не стільки логіка міркувань Буравого, скільки сприйняття ним ленінських соціальних систем як таких, що керувалися принципом раціональності.

⁵²⁹ Див.: Tamas G.M. Socialism, Capitalism, and Modernity // Journal of Democracy. – 1992. – Vol. 3. – № 3. – P. 60–74; Tamas G.M. Paradoxes of 1989 // East European Politics and Societies. – 1999. – Vol. 13. – № 2. – P. 353–357.

Варто також згадати третє угруповання дослідників ленінізму, до якого належать ліві мислителі, котрі визначають цей устрій як недостатньо радикальний з огляду на втілення ним у життя марксистських ідеалів. Як висловився представник цього напрямку С.Амін, радянська ідеологія з її економічною візією, що зосереджувалася на навздогінній стратегії, була лише різновидом буржуазної ідеології, своєрідною мрією про капіталізм без капіталістів. Відтак, падіння ленінських систем не було, на його думку, ані демократичною революцією (погляд транзитологів), ані антисоціалістичною контрреволюцією (позиція сталіністів); цей крах став логічним продуктом природної еволюції буржуазного проекту, який не міг не завершитися «нормальним» капіталізмом⁵³⁰.

Не буде перебільшенням твердження, що з огляду на маргіналізованість радикальних лівих теоретиків та відносно недовге домінування тоталітарної парадигми, саме «модернізаторська» школа у західному суспільствознавстві стала гегемоністичною. Це було вислідом спроби спільноти «советологів» зробити предмет свого дослідження – ленінізм – інтелігібельним для решти вчених, залучивши його до стандартного дискурсу суспільних наук. Акцентація на таких показниках, як індустріалізація, урбанізація, масова освіта та моделі лідерства, вмотивовувалася прагненням зробити ленінські студії спів мірними із соціальними дослідженням західних країн. Сподівання визнання з боку колег, які займалися «модерними» соціумами, спонукало дослідників ленінізму некритично сприймати «автобіографію» системи як надійне джерело даних про її розвиток; показовим у цьому сенсі є оцінка Сталінового вислову «жити стало краще, жити стало веселіше» як коректного відображення дійсного стану речей у СРСР першої половини 30-х років минулого століття⁵³¹.

Але, як слушно відзначав блискучий теоретик Л.Троцький – мислитель, котрого Б.Джессоп поставив в один ряд із такими представниками класичного марксистського дискурсу про державу як Маркс, Енгельс, Ленін і Грамші⁵³² – дуже часто така спроба «врятуватися від незнайомих

---

⁵³⁰ Див.: Amin S. On Development: For Gunder Frank // The Underdevelopment of Development: Essays in Honor of Andre Gunder Frank / Ed. by S.C.Chew, R.A.Denemark. – L.: Sage, 1996. – P. 57–86.

⁵³¹ Suny R.G. Stalin and His Stalinism: Power and Authority in the Soviet Union, 1930–1953 // Stalinism and Nazism: Dictatorships in Comparison / Ed. by I.Kershaw, M.Lewin. – P. 45.

⁵³² Jessop B. State Theory: Putting the Capitalist State in its Place. – University Park: Pennsylvania State University Press, 1990. – P. 25.

явищ за допомогою знайомих понять»⁵³³ продукує хибну інтерпретацію феномена.

Специфікою ленінізму, ключовою для інтелектуального осягнення чинників як його поширення у світовому масштабі в якості інституційного зразка та орієнтації дії, так і несподіваного зникнення, було витворення ним *безособової харизматичної орієнтації*. Оригінальність ленінізму полягала у його спроможності, зберігаючи харизматичну обіцянку, вийти за межі повсякденного часу, створити також харизматичні бюрократичні та соціально-економічні інституції⁵³⁴. Ленінізм із самого початку був зорієнтований як на революційну трансформацію існуючих суспільних інституцій, зразків поведінки, цінностей та орієнтацій, так і на розбудову *політичної спільноти*, визначення й кордони якої змінювалися залежно від стадії розвитку режиму, але соціальною основою якої завжди залишалися професійні партійні кадри.

Саме веберівська методологія конструювання ідеальних типів легітимного панування, акцентуація харизми як революційної сили – рушія суспільних змін і заперечення історичного телеологізму / монізму / есенціалізму за допомогою поняття «вибіркової спорідненості» – доводять свою релевантність, за певного розвитку і модифікації, для аналізу ленінських систем і дозволяють досягнути якісної специфіку цього феномена. Наголос на ролі харизми не означає ухилу в бік методологічного індивідуалізму. Вебер вважав, що харизма виникає у моменти напруження, тобто з незвичної політичної або економічної ситуації, з екстраординарних психічних, зокрема релігійних, станів. Харизма «постає з колективного захоплення, спричиненого незвичайними подіями...»⁵³⁵

Харизматична безособовість ідентифікувалася з партією професійних революціонерів – партією, що мала характер організаційної зброї й намагалася зруйнувати цінності, інституційні структури та зразки поведінки, котрі сприймалися революційною елітою як такі, що утворюють або підтримують альтернативні ленінському режиму центри влади. Таким чином, «революційний підхід відзначається своєю невідкладністю, системним характером та цілеспрямованим використанням насильства...

---

⁵³³ Trotsky L. The Revolution Betrayed. – N.Y.: Merit Publishers, 1965. – P. 245.

⁵³⁴ Hanson S. Time and Revolution: Marxism and The Design of Soviet Institutions. – Chapel Hill; L.: University of North Carolina Press, 1997. – P. 19.

⁵³⁵ Weber M. Economy and Society. An Outline of Interpretative Sociology / Ed. by G.Roth, C.Wittich. – Berkeley: University of California Press, 1978. – P. 1121.

здля мінімізації своїх зобов'язань стосовно суспільства, а також здля мінімізації можливостей для самовизначення у політично релевантних термінах, які мають у своєму розпорядженні контреліти»⁵³⁶. Масштаб та характер цих завдань робить мету революціонера не менш складною за цілі реформіста. Ознакою партій ленінського типу стало намагання (і в багатьох випадках успішне досягнення) «ефективного політичного проникнення до суспільства та його включення до нових, експліцитно політичних форм»⁵³⁷. Акцент на ролі «агентності» у революції вочевидь не може трактуватися як недооцінка ролі об'єктивних структурних передумов у породженні революційної кризи та подальшому приході до влади ленінських партій. Найвпливовішу «структурно-об'єктивістську» парадигму витлумачення чинників суспільних змін та революцій запропонувала учениця Барінгтона Мура Теда Скочпол⁵³⁸. Варто зауважити, що попри всю важливість, ба навіть самоочевидну необхідність наявності структурних передумов для революції, які Т.Скочпол аналізує у своєму порівняльному дослідженні, вона нехтує відмінністю між різними варіантами відповіді на подібну «об'єктивну» ситуацію. Втім, аналогічне звинувачення в редукціонізмі та одновимірному баченні історії цілком виправдано висунути і проти самого Б.Мура, дослідницька програма якого вирізняла лише жорстко детерміновані шляхи соціального розвитку, що зводилися до успішної буржуазної революції, яка веде до капіталістичної демократії, невдалої буржуазної революції, вислідом якої є фашизм, та селянської революції, що породжує комунізм. Справді, фінансова та адміністративна криза державного апарату, що розвивалася на тлі несприятливої міжнародної ситуації, до якої додалися поразки або виснаження держави внаслідок війни, зумовила революцію у Франції, Росії та Китаї (ми маємо всі підстави для залучення до цього вибіркового списку Індії з її «мирною» революцією). Але спосіб функціонування постреволуційного режиму принципово варіює залежно від типу інституції, яка була агентом революції. Яскравою наочною ілюстрацією останнього твердження є засаднича різниця у масштабі перетворень, досягнутих китайськими ленінцями й індійськими націоналістами.

---

⁵³⁶ Jowitt K. *Revolutionary Breakthroughs and National Development: The Case of Romania, 1944–1965*. – Berkeley: University of California Press, 1971. – P. 9.

⁵³⁷ Jowitt K. *Revolutionary Breakthroughs and National Development: The Case of Romania, 1944–1965*. – Berkeley: University of California Press, 1971. – P. 17.

⁵³⁸ Див.: Skocpol T. *States and Social Revolutions: A Comparative Analysis of France, Russia, and China*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1979.

Револьюційним нововведенням Леніна було створення політичної інституції, спроможної втілити ленінську інтерпретацію теоретичного проекту Маркса. Цією інституцією стала партія більшовиків, тобто організація професійних революціонерів. Як відзначає С.Гансон, «будучи як «професіоналом» (тобто підкоряючись дисципліні часу), так і «революціонером» (постійно готовим до харизматичної дії), член партії більшовиків діяв, маючи своїм опертям обидва виміри марксистської ідеї харизматично безособового часу»⁵³⁹. Саме такий погляд на харизму пропонував і Вебер, який наголошував, що харизма перебуває поза рутинною повсякденного життя: «Віра в харизму революціонізує індивідів «зсередини» й формує матеріальні та соціальні умови згідно зі своєю революційною волею»⁵⁴⁰. На перший погляд, ідея харизматичної безособовості може здатися суперечністю у визначенні, адже Вебер наполягав, що «харизма радикально відрізняється від бюрократичної організації, оскільки вона не знає ніяких формальних і регулярних правил призначення і звільнення з посад, не визнає ідеї кар'єри, постійних інституцій...»⁵⁴¹

Л.Троцький, хоч і на підсвідомому рівні (саме через *вимушеність* такого визнання, яке репресувалось його суперого, характеристики ленінського режиму Л.Троцьким є експресивними образами, окремі елементи яких набувають самостійного значення, стають механічно виокремленими / одниміірними і не створюють концептуального / образного синтезу; за найяскравішу паралель такого стилю дискурсу може правити живопис австрійського митця Егона Шіле), потверджує безособову природу харизми більшовицької партії, констатуючи, що саме «допомога *безособової* (курсив мій. – П.К.) машини» (апарату) партії привела Сталіна до влади⁵⁴². Рівночасно він виразно демонструє *харизматичну* якість партії та своє сприйняття її в якості єдиного можливого осередку як раціональної політичної ідентифікації, так і афективної відданості. Троцький, знов-таки вимушено, розкриває механізм можливої традиціоналістської трансформації / дегенерації партії, коли емоційно

---

⁵³⁹ Hanson S. Gorbachev: The Last True Leninist Believer? // The Crisis of Leninism and the Decline of the Left / Ed. by D.Chivot. – Seattle; L.: University of Washington Press, 1991. – P. 38.

⁵⁴⁰ Weber M. Economy and Society. An Outline of Interpretative Sociology / Ed. by G.Roth, C.Wittich. – Berkeley: University of California Press, 1978. – P. 1116.

⁵⁴¹ Weber M. Economy and Society. An Outline of Interpretative Sociology / Ed. by G.Roth, C.Wittich. – Berkeley: University of California Press, 1978. – P. 1112.

⁵⁴² Trotsky L. Stalin. – L.; N.Y.: Stein and Day, 1947. – P. XV.

проголошує, що «очевидно, партія завжди має рацію... Ми можемо не схибити тільки з партією та за допомогою партії, позаяк історія не створила ніякого іншого шляху, аби обрати істинну позицію»⁵⁴³.

Парадигматичним прикладом харизматичного лідера, який найчастіше цитується історичною соціологією, власне є Ісус Христос, котрий створив нову організацію – християнську Церкву «революційно переформувавши та поєднавши принципи іудаїзму із світом язичництва... Для компаративіста (на противагу теологу) інновація Ісуса полягала у натхненному поєднанні елементів попередньо обопільно заперечувальних елементів. Він витворив новий осередок членства»⁵⁴⁴. За Джавітом, те саме чинив Гітлер, поєднавши традиційний німецький націоналізм із «арійським» расизмом та створивши можливості для інституційного виразу нової революційної ідеології – нацизму, який мав за мету расове очищення та зовнішню агресію. Яскравим прикладом трансформації та заперечення націоналізму арійським расизмом є протиставлення «арійця» Шекспіра – нацистські теоретики кон'юнктурно витлумачували як його походження, так і мистецький світогляд – гуманістичному універсалізму та індивідуалізму німця Ф. Шиллера⁵⁴⁵.

Леніну вдалося об'єднати фундаментально протилежні явища: поняття індивідуального героїзму і безособової організації у новому форматі організаційного героя – у партії більшовиків (переконливим доказом такого поєднання несумісного є ленінська ідея демократичного централізму). Ленінська інновація – це створення організації та принципів членства у ній, спрямованих на реалізацію конфліктних практик: «командування та покори за наявності дебатів та дискусій; віри у невблаганні закони історичних змін із емпіричним дослідженням суспільного розвитку; героїчних вчинків із послідовною орієнтацією на наукове і «тверезе» керування економікою і суспільством;

---

⁵⁴³ Цит. за: Lefort C. *The Political Forms of Modern Society*. – Cambridge: MIT Press, 1988. – P. 40.

⁵⁴⁴ Jowitt K. *New World Disorder: The Leninist Extinction*. – Berkeley: University of California Press, 1993. – P. 2.

⁵⁴⁵ Детальніше див.: Strobl G. *The Bard of Eugenics: Shakespeare and Racial Activism in the Third Reich* // *Journal of Contemporary History*. – 1999. – Vol. 34. – № 3. – P. 333–334. Лише невелика частка офіцерського корпусу Вермахту належала до нацистської партії, але расова пропаганда нацизму успішно інкорпоровала традиційні військові чесноти, такі як патріотизм та субординація, що й зумовило активну участь німецьких збройних сил у військових злочинах, зокрема на Східному фронті. Расистський характер мотивів брутальної поведінки німецьких військових підтверджується статистикою: із загальної кількості радянських військовополонених 58% загинуло, у порівнянні з 4% британських та американських полонених.

акцентації на індивідуальному революційному героїзмі із наголосом на надзвичайному безособовому авторитеті Партії, котра сама є головним героєм-діячем і центром емоційної відданості»⁵⁴⁶.

Категорія безособової харизми також допомагає провести розмежувальну лінію між ленінізмом і нацизмом як політичними рухами (попри те, що розмах «культу особи» Сталіна нічим не поступався статусу Гітлера). Не можна оминати увагою того факту, що нацистський рух не сприймається окремо від постаті Гітлера, натомість ленінізм продемонстрував здатність до відтворення власних суспільних форм упродовж тривалішого відтинку часу⁵⁴⁷. Проте значно важливішим з точки зору ідеологічних принципів та структури партійної організації був сталінський культ кадрів, лапідарно сформульований самим вождем у фразі: «кадри вирішують все». Подібно до нацизму, партія мислилася як ієрархічна організація «героїв» (цим пояснюється незбагненна з марксистської перспективи схильність Сталіна до зіставлення більшовицької партії з лицарським орденом або середньовічною фортецею). Обидва політичні рухи були харизматичними, однак між ними існувала засаднича відмінність: нацизм відзначався харизматичністю постаті лідера, натомість ленінізм пріоритизував харизматичність своєї політичної програми і, лише як можливий наслідок, лідера⁵⁴⁸. Розвиток румунської комуністичної партії також промовисто підтверджує тезу про персоніфікацію політичного панування у рамках ленінського режиму лише як про одну з можливих альтернатив розвитку, якому протистойть потужна течія, що наполягає на інституціоналізації партії як самоцінного явища, незалежного від особи свого лідера.

---

⁵⁴⁶ Jowitt K. *New World Disorder: The Leninist Extinction*. – Berkeley: University of California Press, 1993. – P. 3.

⁵⁴⁷ Ми не можемо розглядати зникнення нацистського режиму як вислід військової поразки, зумовленої втручанням зовнішніх сил, та протиставляти його зникненню ленінізму, буцімто спричиненому внутрішньою динамікою суспільства. Орієнтація на війну була вмурована у нацистську ідеологію із самого початку, ба більше – нацизм проповідував соціал-дарвіністську ідею про війну як критерій життєздатності раси. Відтак, поразка у війні стала логічним наслідком внутрішньої політики нацизму, який виявився невірним у сфері, на домінування в якій він монополюно претендував – на полі бою.

⁵⁴⁸ Попри реалії культу особи Сталіна, вельми прикметними є його слова з листа «соратнику»: «Ви говорите про Вашу «відданість» мені. ...Я би радив Вам відкинути геть «принцип» відданості особам. Це не по-більшовицьки» (Сталин И.В. Письмо тов. Шатуновскому // Сочинения. – М.: Госполитиздат, 1951. – Т. 13. – С. 19). Своєю чергою, Гітлер так сформулював політичне кредо свого режиму: «Для нас Ідеєю є фюрер, і кожен член партії має підкорятися фюреру» (цит. за: Kershaw I. «Working Towards the Führer»: Reflections on the Nature of the Hitler Dictatorship // *Stalinism and Nazism: Dictatorships in Comparison* / Ed. by I.Kershaw, M.Lewin. – Cambridge: Cambridge University Press, 1997. – P. 94.

В емпіричній площині ці відмінності простежуються на рівні організації лідерства: нацизм конституювався як рух, підпорядкований «вождю» (так званий *Führerprinzip*), тимчасом як навіть Сталін не спромігся формалізувати аналогічний статус, якого він *de facto* досяг. Навіть у найвищі моменти «культу особи» «формальний або ідеальний базис ленінської партійної організації, визначення принципів членства і формування політики залишалися незалежними від візії Сталіна»⁵⁴⁹. Це твердження не суперечить самоочевидному факту наявності *персональної харизми* як у Леніна, так і у Сталіна. Але варто відзначити, що саме *персональна харизма лідерів* створювала загрозу Партії як первинному джерелу й носію харизми. Попри досягнення Сталіним необмеженого султаністського домінування (яке, за Вебером, характеризується перетворенням адміністративного та військового апарату на «персональний інструмент правителя...»)⁵⁵⁰, він був змушений робити поступки інституційній харизмі партії. Цей феномен дістав своє втілення у понятті «правильної лінії». «Правильна лінія» партії не тотожна з програмою політичної партії, котра діє в координатах ліберального режиму; ця категорія є «аналітичним та емпіричним відображенням стадій національного й міжнародного розвитку, набором політичних дороговказів, а також авторитетно-обов'язковою й винятковою за своїм статусом політико-ідеологічною програмою, яку необхідно прийняти і якої треба дотримуватися»⁵⁵¹.

Концептуалізація ленінізму була б неповною без розгляду динаміки взаємодії між харизмою і традицією у розбудові режимів

---

⁵⁴⁹ Jowitt K. *New World Disorder: The Leninist Extinction*. – Berkeley: University of California Press, 1993. – P. 8.

⁵⁵⁰ Weber M. *Economy and Society. An Outline of Interpretative Sociology* / Ed. by G.Roth, C.Wittich. – Berkeley: University of California Press, 1978. – P. 231. Принагідно зауважу, що веберівська концепція султанізму, творче використання якої у сучасній політичній соціології та соціології розвитку й модернізації розпочав К.Джавіт, переживає сьогодні відродження у західній спільноті суспільствознавців завдяки роботам Х.Лінца та А.Стінена (Linz J., Stepan A. *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*. – Baltimore; L: Johns Hopkins University Press, 1996; *Sultanistic Regimes* / Ed. by H.E.Chehabi, J.Linz. – Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1988). Хоч праці Лінца пропонують дещо звужене розуміння султанізму як режиму, що передбачає лояльність до правителя без опертя на його персональну, харизматичну або ідеологічну кваліфікацію, що вмотивовується поєднанням страху та очікуванням нагороди за співпрацю (*Sultanistic Regimes* / Ed. by H.E.Chehabi, J.Linz. – Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1988. – P. 7), евристичність цієї концепції – особливо в її класичному, Веберовому варіанті – для дослідження широкого спектра політичних режимів є незаперечною.

⁵⁵¹ Jowitt K. *New World Disorder: The Leninist Extinction*. – Berkeley: University of California Press, 1993. – P. 10.

цього типу. Ленінізм, що постав як реакція на умови національної залежності у напівпериферійних соціумах, а пізніше був перенесений до периферійних, статусних суспільств, запропонував програму розвитку, яка атакувала принцип «припису» як орієнтацію дії. Водночас заперечення припису не означало автоматичного відтворення ситуації формально-класової соціальної диференціації, характерної для переважної більшості суспільств Заходу⁵⁵². Застосування Парсонсової категоріальної матриці допомагає дійти висновку, що випадки незбалансованої диференціації не поодинокі (Японія слугує за найочевидніший зразок). За такої ситуації «менш генералізовані» цінності / логіка однієї диференційованої сфери підпорядковують собі цінності / внутрішню логіку інших підсистем, інституціоналізуючи диференціацію у партикуляристський спосіб. Так, японська «модернізація» сприяла інтеграції суспільства не шляхом узагальнення цінностей, а через адаптацію партикуляристського, патріархального етосу, що був накинута іншим підсистемам, включно з економікою. Попри антитетичний характер харизматичного і традиційного панування, ці два чисті типи можуть змішуватися. Згідно з осягненням Вебера, яке не виправдано рідко згадується дослідниками, влада як традиції, так і харизми «впливає не з дотримання цілерациональних правил, але з віри у «святість» влади індивіда... Як харизма, так і традиція спираються на лояльність та обов'язок, котрі завжди мають релігійну ауру. Зовнішні форми цих двох структур панування дуже часто є подібними, якщо не ідентичними. Іноді важко визначити, який характер має оточення військового ватажка – патримоніальний чи харизматичний; останнє залежить від духу, яким

---

⁵⁵² Дисциплінуюча роль інструментальної раціональності капіталістичного космосу, що набуває рис «сталего панцира» (М.Вебер), дістала блискучий аналіз, починаючи від Г.Зіммеля та М.Вебера і закінчуючи розвідками Чарльза і Кріса Тіллі (див.: Tilly C., Tilly C. *Work Under Capitalism*. – Boulder: Westview Press, 1998). Задля уникнення двозначності, пов'язаної з Веберовою метафорою «сталего панциру» як символу капіталістичного порядку, яка в англomовній соціологічній традиції (завдяки перекладу «Протестантської етики» Т.Парсонсом) інтерпретувалася як «залізна клітка», доречно здійснити стислу екзегезу веберівського пасажу. Дослідження британського соціолога Д.Челкрафта переконливо довело, що Вебер мав на увазі саме «панцир (мається на увазі панцир слимака, а не елемент обладунку. – П.К.) / життєвий простір, у межах якого відбувається людська діяльність і формування цінностей... Індивід народжується у великому світі капіталізму, але переживає його на індивідуальному рівні. Панцир, твердий як сталь, створює мікрооточення, у рамках якого індивід розвиває власний панцир свого буття. ...Чим сильніше відчувається сталевий панцир на індивідуальному рівні, тим менше автономії існує для розвитку альтернативних стилів життя всередині системи» (Chalcraft D. *Bringing the Text Back In // Organizing Modernity: New Weberian Perspective on Work, Organization and Society* / Ed. by L.J.Ray, M.Reed. – L; N.Y.: Routledge, 1994. – P. 31).

просякнута спільнота, а це означає залежність від того, яким є підґрунтя легітимності правителя: або влада, що освячується традицією, або віра в особу героя. Перехід між ними може бути надзвичайно легким»⁵⁵³.

Застосування веберівських ідей до контексту ленінізму дозволяє адресувати дві взаємопов'язані проблеми – «сумісність» безособової харизми партії із традицією в процесі політичної мобілізації, з одного боку, і можливість «атаки» на інституційний та соціокультурний базис статусних суспільств – з іншого. Як слушно зауважив Джавіт, харизматичний лідер або організація мають шанси проникнути усередину суспільства, яке вони бажають зруйнувати й трансформувати завдяки наявності *традиційних* рис, котрі є формально-конгруентними з певними вимірами селянського статусного суспільства. Малоімовірно, що візія харизматичного лідера матиме підтримку з боку більшості суспільства через свою революційність та скерованість на фундаментальну зміну ідентичності й організації індивідів та груп. Для досягнення критичної маси послідовників, достатньої для здійснення радикальних змін в умовах революційної нестабільності, харизматик не тільки потребує присутності соціальних груп, готових до мобілізації, але й мусить виявити власну «сумісність» із суспільством, яке він покликаний трансформувати. Якщо ми знову скористаємось класичним прикладом Гітлера, то побачимо, що саме досвід участі у Першій світовій війні зробив його інтелігібельним для традиційно налаштованих німецьких націоналістів та військових; однак діставши соціальне підґрунтя для втілення свого плану трансформації суспільства, Гітлер досяг результатів, які, по суті, були прямо протилежними баченню націоналістів⁵⁵⁴.

Ленін спромігся вписатися у традиційний контекст російської історії завдяки своєму органічному зв'язку з «революційно-демократичною» спадщиною в цілому та ідеями Петра Ткачова зокрема⁵⁵⁵. Окрім того, ленінізм найбільш послідовно й ефективно синтезував статусні (традиційні) і класові (сучасні) елементи в рамках своєї харизматично-безособової

---

⁵⁵³ Weber M. *Economy and Society. An Outline of Interpretative Sociology* / Ed. by G.Roth, C.Wittich. – Berkeley: University of California Press, 1978. – P. 1122.

⁵⁵⁴ Останнє твердження не заперечує того, що харизматик дуже часто є маргінальною особою, котра страждає на комплекс нарцисизму, а також є носієм стигми (що ідею висунув професор Віденського економічного університету Йоганес Штаєр під час розмови з автором. – П.К.).

⁵⁵⁵ «Революціонер не готує, а робить революцію» – так сформулював своє кредо П.Ткачов (цит. за: Блюм Р.Н. *Поиски путей к свободе*. – Таллин: Ээсти раамат, 1985. – С. 196); вочевидь діяльність ленінської партії є парадигматичним втіленням цього ідеалу.

організації. До інших традиціоналістських рис ленінських партій, услід за Джавітом, ми можемо залучити: «а) політичну тенденцію розрізнення тутешніх (тобто членів партії) і сторонніх; б) акцентацію на безпеці та захисті тих, хто належить до закритої групи із чітко окресленими кордонами; в) надання влади кадрам, центральність персональної ролі яких завжди виразно наголошується, особливо на початкових фазах розвитку ленінських режимів»⁵⁵⁶. Порівняльно-соціологічні дослідження пропонують емпіричні дані на підтримку Джавітової концептуалізації соціально-політичної організації, що орієнтується на модерний етос, натомість функціонує у середовищі традиціоналістського гатунку. Дослідники «селянської мобілізації» у Китаї епохи громадянської війни наводять спостереження, що колективне насилля у сільській місцевості та опір як представникам землевласницького класу, так і локальним військовим ватажкам характеризувалися такими рисами: «1) вони були зорганізовані не на основі класових зв'язків, а на основі спільності або спорідненості; 2) вони були ієрархічно організовані місцевими можновладцями для захисту вузьких інтересів; 3) такі групи або були ворожими, або ставилися із підозрою до нетутешніх»⁵⁵⁷. Ще раніше – на початку 50-х років – опитування затриманих поліцією та британськими військовими малайських партизан-комуністів, проведене Л. Паєм, показало, що індивіди поповнювали ряди повстанців не через марксистську індоктринацію або матеріальні привілеї, а тому, що комуністична організація задовольняла їхню потребу в «стабільному елементі за умов суцільно нестабільного суспільства»⁵⁵⁸. Проте традиціоналістські риси ленінської організації мають не стільки змістовний, скільки структурний / формальний характер⁵⁵⁹,

---

⁵⁵⁶ Jowitt K. *New World Disorder: The Leninist Extinction*. – Berkeley: University of California Press, 1993. – P. 16.

⁵⁵⁷ Tiedemann R.G. *Communist Revolution and Peasant Mobilisation in the Hinterland of North China: The Early Years* // *The Journal of Peasant Studies*. – 1997. – Vol. 24. – № 1/2. – P.139.

⁵⁵⁸ Pye L. *Guerilla Communism in Malaya: Its Social and Political Meaning*. – Princeton: Princeton University Press, 1956. – P. 3.

⁵⁵⁹ Я використовую класичну веберівську дихотомію змістовної і формальної раціональності: «термін формальна раціональність економічної дії використовується для позначення ступеня кількісної калькуляції, або обліку, які є технічно можливими й застосовуються в реальності»; на той же час термін «змістова раціональність» вживається тоді, коли економічно орієнтована соціальна дія відбувається під впливом абсолютних цінностей» (Weber M. *Economy and Society. An Outline of Interpretative Sociology* / Ed. by G.Roth, C.Wittich. – Berkeley: University of California Press, 1978. – P.85). Таким чином, результати дії в останньому випадку оцінюються за шкалою «ціннісної раціональності».

оскільки внутрішня діяльність партії вибудовувалася на засадах модерної (класової) орієнтації, яка зробила центральним критерієм мобільності й соціального визнання індивідуальну відповідальність членів за виконання завдань, заперечуючи тим самим селянську (статусну) орієнтацію на припис. Партія також більше схилялася до раціональної, на відміну від магічної, установки стосовно світу. Водночас харизматична безособовість ленінізму ніколи не набувала ідеальнотипових рис нейтральної системи координат, в межах якої відбувався розвиток західного ліберального порядку. Звідси Ленінове (вдало підмічене А.Потресовим) різке розмежування між «своїми» й «чужими» має не стільки індивідуально-психологічний, скільки організаційний характер⁵⁶⁰. У контексті цих рефлексій продуктивно скористатися аналогією між ліберальною демократією й відгалуженням християнства, яке прийняло Нікейський символ віри, з одного боку, і ленінізмом й аріанством – з іншого. За Джавітом, перша група поглядів втілює абстрактні риси; друга – робить наголос на особистості та конкретиці. Аріанство не тільки мало спонукувати до відокремлення, тобто диференціації, нових германських еліт *vis-à-vis* католицької Римської імперії, але й вимагало меншого ступеня зміни ідентичності, позаяк положення аріанства можна було зробити – хоча б на формальному рівні – співмірними з існуючими уявленнями германських племен про авторитет та владу. В такий самий спосіб «науковий соціалізм», або «марксизм-ленінізм», зі своєю акцентацією на героїчній ролі кадрів та значущості партійного лідера, зі своєю патерналістською зосередженістю на добробуті та змістовною, а не процедурною орієнтацією, краще вписувався до африканського традиційного й колоніального досвіду, ніж процедурний та індивідуалістичний наголос ліберальних або соціал-демократичних політичних й економічних «ідеологій»⁵⁶¹. Загалом інституційна будова ленінських режимів стала прямим запереченням легітимності модерного

---

⁵⁶⁰ А.Потресов у своїх спогадах засвідчив, що «Ленін знав лише дві категорії людей: своїх і чужих. Свої – ті, хто так чи інакше, входить до сфери впливу його організації, і чужі – ті, хто до цієї сфери не входить, а відповідно, вже тільки через це трактується як ворог. Між цими полярними протилежностями, між товаришем-другом і інакомислячим-ворогом для Леніна не існувало всієї проміжної гами суспільних та індивідуальних взаємовідносин» (цит. за: Ахизер А.С. Россия: критика исторического опыта (Социокультурная динамика России). – 2-е изд. – Новосибирск: Сибирский хронограф, 1997. – Т. 1: От прошлого к будущему. – С. 393–394).

⁵⁶¹ Див.: Jowitt K. Scientific Socialism Regimes in Africa: Political Differentiation, Avoidance, and Unawareness // Socialism in Sub-Saharan Africa: A New Assessment / Ed. by C.G.Rosberg, T.M.Callaghy. – Berkeley: Institute of International Studies, 1979. – P. 143.

штибу в гегелівському формулюванні: «те, що має бути значущим (авторитетним) сьогодні, є значущим (авторитетним) не через силу і незначною мірою як наслідок звички та звичаїв, а переважно завдяки розумінню та аргументам»⁵⁶². Таке розуміння легітимності створює передумови для постання держави, в рамках якої «людина визнається і трактується – в якості *раціональної* істоти – як вільна, як особа. Індивід, зі свого боку, робить себе вартим такого визнання, долаючи природний стан своєї самосвідомості та підкоряючись універсальному... *праву*; він поводить себе стосовно інших у манері, що є універсально значимою, визнаючи їх – так, як він бажає, щоби інші визнавали його – як вільних, як осіб...»⁵⁶³.

К.Маркс, наголосивши необхідність емпіричного, історико-порівняльного дослідження капіталізму з метою відкриття природно-історичних закономірностей його функціонування, забезпечив наукове підґрунтя для революційної дії, покликаної повалити капіталістичний устрій і трансцендентувати людську спільноту поза безособові формально-легальні інституції буржуазного суспільства, підпорядковані лінійній темпоральності. Цей революційний розрив із минулим, яке асоціювалось з ідеєю лінійного часу (остання, своєю чергою, відіграла напрочуд важливу роль у заміні традиціоналістського соціального порядку модерним капіталістичним устроєм), за стилем свого дискурсу подібний до християнської есхатології. На відміну від орієнтації на град Божий теологічних систем, ленінізм передбачає реалізацію трансцендентного проекту, будучи налаштованим на діяльність у світі⁵⁶⁴. Проте, незважаючи на секулярні засоби досягнення поставлених цілей – небезпідставно Ч.Джонсон вважав, що ленінізму притаманна культура мети⁵⁶⁵ – самі цілі часто формулювалися за допомогою теологічної лексики та засобів експресії. Молодий Сталін не мав жодних сумнівів, що робітничий рух у поєднанні із соціалізмом породжуватиме соціал-демократичний рух, який «незвивним шляхом прямуватиме до «землі обітованої»»⁵⁶⁶, а лезгінський

⁵⁶² Hegel G.W.F. *Hegel's Philosophy of Right*. – Oxford: Oxford University Press, 1952. – P. 294.

⁵⁶³ Hegel G.W.F. *Hegel's Philosophy of Mind*. – Oxford: Oxford University Press, 1971. – P. 172.

⁵⁶⁴ Див.: Кантор К. Два проекта всемирной истории // Вопросы философии. – 1990. – № 2. – С. 76–86; Hanson S. *Gorbachev: The Last True Leninist Believer?* // *The Crisis of Leninism and the Decline of the Left* / Ed. by D.Chivot. – Seattle; L.: University of Washington Press, 1991. – P. 33–59.

⁵⁶⁵ Див.: Johnson C. *Revolution and the Social System*. – Stanford: Hoover Institution, 1964. – P. 25.

⁵⁶⁶ Сталин И.В. Коротко о партийных разногласиях // Сочинения. – М.: Госполитиздат, 1946. – Т. 1. – С. 102–103.

поет Н.Нурі писав: «Якщо ти прагнеш до райського саду, / З нами знайдеш його – це наша комуна»⁵⁶⁷. Зовсім не випадково, що Ленін, який радісно цитував вислів В.Зомбарта, буцімто у марксизмі немає ані грану етики, оскільки у теоретичній площині він підпорядковує її принципу причинності, а у практичній – принципу класової боротьби, з не меншим ентузіазмом звертався до релігійних тропів, коли йшлося про досягнення революції. Перемоги Червоної Армії є «дивовижними», опоненти Ілліча затавровуються як «маловіри», яких закликають «соромитися» своєї гріховності, яка власне і полягає у відсутності «беззавітної» віри, необхідної під час боротьби за високі ідеали⁵⁶⁸. Таке цілесплетіння несумісних елементів у фігурі Леніна є невід випадковим. Успішна реалізація революційного проекту потребує не лише суспільної дезорганізації, яка постачає індивідів, котрі втратили звичні соціальні зв'язки й готові до соціальної мобілізації, але й інституції, яка може скористатися цією ситуацією. Інституція, яка очолює революцію та пропагує суцільну реструктуризацію суспільства, будучи спрямованою проти традиції, також повинна бути інтелігібельною в очах цього соціуму (тобто вона не може цілком позбавитися традицій мертвих поколінь, які обтяжують, немов жах, розум живих⁵⁶⁹). Суголоєність ленінізму з російським суспільством була можливою завдяки наявності релігійної та національної складових у більшовизмі. Невипадковою є спроба соратників Леніна змалювати його як представника *національного* типу: «Ленін уособлює собою *російський пролетаріат* (курсив мій; який контраст із Марксовою максимою про відсутність у пролетаріату національності та вітчизни! – П.К.): молодий клас, якому політично, імовірно, не більше років, ніж Леніну, але клас

---

⁵⁶⁷ Цит. за: Лезгинская литература // Литературная энциклопедия. – М.: Советская энциклопедия, 1932. – Т. 6. – С. 150.

⁵⁶⁸ Див.: Ленин В.И. Один из коренных вопросов революции // Избр. соч. : В 10 т. – М.: Политиздат, 1986. – Т. 7. – С. 362–363. Сталін, у традиційній для нього лапідарній манері, так підсумував суть марксистського синтезу традиції і модерну: «Марксизм – це релігія класу. Хочеш мати справу з марксизмом, май рівночасно справу з класами, з масою. Ми – ленінці. Те, що ми пишемо для себе, – це обов'язково для народу. Це для нього є символом віри! (курсив мій. – П.К.)» (Слово товарищу Сталину. – М.: Эксмо, 2002. – С. 474).

⁵⁶⁹ Див.: Маркс К. Восемнадцатое брюмера Луи Бонапарта. – М.: Политиздат, 1987. – С. 8. М.Вайскопф приписує заслугу традиціоналізації марксизму Сталіну: «Сталін набагато розумніше, точніше, зібраніше, ніж його конкуренти, адаптувався до партійного середовища, яке еволюціонувало та формувалося ним самим, чутливо схоплюючи та пристосовуючи до своїх потреб «православно-абсолютистські» флюїди, що виходили з цього середовища, та його тяжіння до духовної однорідності» (Вайскопф М. Писатель Сталин. – 2-е изд. – М.: Новое литературное обозрение, 2002. – С. 241). У реальності Сталін був лише продовжувачем Леніна.

глибоко національний, бо у ньому реалізується увесь попередній розвиток Росії, у ньому – її майбутнє, з ним живе і розвивається *російська нація* (курсив мій. – П.К.). Свобода від рутини та шаблону, від фальші та умовності, рішучість думки, сміливість у дії – сміливість, що ніколи не переходить до безрозсудства, характеризують російський пролетаріат і з ним разом Леніна. ...Наш «третій стан» не мав та не міг мати ні своєї реформації, ні своєї Великої Революції. ...Наша історія у минулому не дала ані Лютера, ані Фоми Мюнстера, ані Мірабо, ані Дантона, ані Робесп'єра. Саме тому російський пролетаріат має свого Леніна. Що було втрачене у традиції, надолужується розмахом революції. Ленін віддзеркалює собою робітничий клас не лише у його пролетарському сучасному, але й у його ще свіжому селянському минулому. У цього найбеззаперечнішого вождя пролетаріату не лише мужицька зовнішність, але й міцна мужицька складова»⁵⁷⁰. Лише наприкінці цього емоційного «націоналістично» забарвленого пасажу Троцький згадує про обов'язковість ритуально-марксистського засудження національної обмеженості та провінційності минулої російської історії.

Водночас ленінізм не можна розглядати як своєрідну дифузю традиціоналістської селянської картини світу, як це робить Клермон. Організаційною рисою ленінізму, яка протистоїть «селянській соціальній організації, є модерна орієнтація Партії на соціальний клас»⁵⁷¹. В ідеалі діяльність ленінської партії покликана мати не стільки ритуальний (магічний, у термінах Вебера), а радше більш емпіричний характер. Проте харизматично-безособові виміри ленінської організації суттєво відрізняються від формально-інструментальних норм модерних ліберальних режимів – вони обмежують та визначають розвиток модерних, диференційованих за формальною класовою ознакою елементів. У контексті ленінізму індивідуалізм дістає вираження у неокорпоративній формі колективу (в партійному осередку або у робочому колективі); принцип досягнення як орієнтація дії конфліктує з харизматичною основою членства у партії; науковий соціалізм зі своєю акцентацією на емпіричному, абстрактному та критичному способі мислення опонує концепції наукового соціалізму як інструменту трансцендентування історії. Відтак, ленінська партія та режим чинять новаторський синтез харизматичних, традиційних

---

⁵⁷⁰ Троцький Л.Д. К истории русской революции. – М.: Политиздат, 1990. – С. 234–235.

⁵⁷¹ Jowitt K. New World Disorder: The Leninist Extinction. – Berkeley: University of California Press, 1993. – P. 17.

і модерних елементів, переформулюючи визначення та зв'язки між ними у такий спосіб, який дозволяє партії поєднувати безособові та афективні елементи й ефективно, якщо не логічно, апелювати до певних індивідів та груп у нестабільному суспільному оточенні; причому ці індивіди та групи самі є сумішшю героїчних, статусних та світських орієнтацій⁵⁷². Напруження й конфлікт між раціональними і харизматичними елементами ленінізму відбиваються у пасажі Троцького, у якому «гегелівська» складова цього проекту розчиняється у «шопенгауєрівській»: «Як підемо уперед (після смерті Леніна. – П.К.)? З ліхтарем ленінізму в руках. Чи знайдемо шлях? Колективною думкою, колективною *волею* (курсив мій. – П.К.) партії знайдемо!»⁵⁷³.

Ленінізм волів зреалізувати свій інноваційний синтез як на рівні еліт, так і на рівні мас. Хо Ши Мінова оцінка Леніна як лідера є позірно точною щодо сприйняття лідерства у контексті ленінізму. Хо Ши Мін убачав у Леніні великого лідера, якого він описує у термінах, співмірних як з образом традиційної «впливової людини» (*big man*⁵⁷⁴), так і з візією сучасної соціології лідерства. Ленін, згідно з Хо Ши Міном, надав у розпорядження пригнобленим масам «дивовижну зброю» (героїчно-харизматичний елемент), якою стала теорія та тактика більшовизму. Ленін також допоміг їм досягнути законів суспільного розвитку (науковий, модерний елемент). Все це робило Леніна подібним до традиційного старійшини / військового ватажка, який рівночасно діяв відповідно до імперативів модерну, емпірично досліджуючи динаміку капіталізму та будуючи свою політику на основі досягнень науки. Оволодіння масами здійснювалося шляхом сполучання конфліктних орієнтацій дії в організаційних рамках партії. Індивідуальний героїзм – знайома вимога – поєднувався з безособовими практиками членства у формальній організації, що було новим досвідом для більшості членів партії; так само і заклики до рівності, класової боротьби та антиколоніалізму, тобто незнайомі гасла, поєднувалися із

---

⁵⁷² Див.: Jowitt K. *New World Disorder: The Leninist Extinction*. – Berkeley: University of California Press, 1993. – P. 18–19.

⁵⁷³ Троцкий Л.Д. *К истории русской революции*. – М.: Политиздат, 1990. – С. 246.

⁵⁷⁴ Антропологи так визначають умови, за яких «впливовею людиною» (*big man*) відіграє ключову роль: «Лідер створює навколо себе мережу патронажних стосунків... Суспільство обплетене мережею цих стосунків, кожний його член – патрон, клієнт або і те, і те; саме ці пучки міжособових у своїй основі патерналістських зв'язків, імовірно, і заповнюють «прогалини» структурованості (курсив мій. – П.К.)...» (Агаджанян А.С. *Общая концепция традиций и традиционные структуры в Юго-Восточной Азии* // *Традиционный мир Юго-Восточной Азии*. – М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1991. – С. 17).

знайомою для членів традиціоналістського суспільства авторитарно структурованою організацією під проводом харизматичного лідера. На думку Г.Тамаша, ленінізм сполучив два імперативи, що виключали одне одного: бажання досягнути розвитку і зберегти спільноту. Ленінські режими вправно скористалися ненавистю до острівців капіталізму, які залишалися слабо інтегрованими до суспільства в цілому й у багатьох випадках – особливо на теренах Центральної та Східної Європи – базувались на етнічній та релігійній ізоляції своїх носіїв. У такий спосіб ленінізм «пообіцяв модерн, який би заступив як стагнучий *ancien régime*, так і існуючі всередині нього ненависні острівці буржуазного ладу. Соціалізм пообіцяв зробити динаміку капіталістичного гатунку сумісною зі старим, ба навіть архаїчним потягом до пригноблення множинності»⁵⁷⁵.

Здобувши владу, ленінці не обмежилися заміною інституційної інфраструктури суспільств, керованих ними. Вони активно прагнули змінити природу взаємодії між індивідами, стандартизувавши її. Стандартизовані інтеракції між «товаришами» в ідеалі мали заступити місце персоналізованих стосунків щільно пов'язаних між собою «друзів»⁵⁷⁶. Сприймаючи самоорганізацію індивідів у групи як загрозу своєму режиму, ленінці – з погляду ретроспективної оцінки їхніх практик – воліли реалізувати теоретичну модель тоталітарного панування, розроблену Г.Арендт. Остання, як відомо, вбачала сутність тоталітаризму в мобілізації атомізованих індивідів, котрі об'єднуються у деполітизовані маси: «Тоталітарне правління не лише позбавляє людей їхньої спроможності діяти, радше воно... перетворює їх – немов би вони насправді були однією особою – у спільників усіх дій та злочинів, що чиняться тоталітарним режимом»⁵⁷⁷. Подібні заходи спонукають до орієнтації на соціальну роль індивіда, котра розглядалася відчужено від її носія, збільшуючи у такий спосіб як автономію ленінського режиму *vis-à-vis* суспільства, так і «комбінаторний» контроль над індивідами. М.Герцфельд блискуче продемонстрував взаємозв'язок між політичними патронами і їхніми клієнтами в традиціоналістських спільнотах, де соціальна дія конструється

---

⁵⁷⁵ Tamas G.M. Socialism, Capitalism, and Modernity // Journal of Democracy. – 1992. – Vol. 3. – № 3. – P. 67.

⁵⁷⁶ Детальніша розробка та протиставлення понять «дружба» versus «товаришування» міститься у розвідці Е.Вогеля (див.: Vogel E.V. From Friendship to Comradeship: The Change in Personal Relations in Communist China // China Quarterly. – 1965. – № 21. – P. 46–60).

⁵⁷⁷ Цит. за: Habermas J. Hannah Arendt's Communications Concept of Power // Power / Ed. by S.Lukes. – Oxford: Blackwell, 1994. – P. 80.

за схемою «лояльність отримує захист, і захист отримує лояльність»⁵⁷⁸. Ленінізм здійснив спробу радикального зруйнування саме такої взаємозалежності режиму і його підданих (ця політика виявилася успішною в короткотерміновій перспективі, але невдалою – у довгостроковій). Ленінізм пішов значно далі Токвілевого бачення деспотизму, який, за визначенням французького мислителя, «через свою природну підозрілість вбачає в ізоляції підданих найкращу гарантію свого вічного існування. Тому він зазвичай робить все, аби ізолювати їх. ...Деспот із легкістю пробачить своїм підданим відсутність любові до нього за умови, що вони не люблять нікого іншого»⁵⁷⁹. Ленінські режими передбачали, вимагали й ефективно здійснювали переорієнтацію емоційної та афективної прив'язаності індивіда від персональних зв'язків до безособової партії.

6.3. Ленінізм та проблема революційних проривів (напів)периферії

Як я попередньо неодноразово зауважував, в історії соціологічного теоретизування трапляється ситуація, коли вчений втрачає дистанцію з предметом свого дослідження, надаючи процесу пізнання не лише ідеологічного, але й емоційного забарвлення. Те саме спіткало Джавіта, який розглядає атаку ленінських режимів на засади традиціоналістського стилю життя, закоріненого у селянстві, як геніальну помилку. Свого часу Вебер провістив, що геніальна помилка «є більш плідною для науки ніж ідіотська акуратність»⁵⁸⁰. Коментуючи вплив «Маніфесту Комуністичної партії» на суспільну думку, Вебер деталізує свою тезу: «Навіть ті положення маніфесту, які ми відкидаємо сьогодні, містять натхненну помилку, яка мала далекосяжні – та не завжди приємні – політичні наслідки. Вони вплинули на розвиток науки більш плідно, ніж багато досліджень, що ґрунтувалися на нетворчій коректності»⁵⁸¹.

Джавіт доводить, що ортодоксальна марксистська інтерпретація процесів суспільних змін у напівпериферійній, селянській країні

---

⁵⁷⁸ Herzfeld M. The Social Production of Indifference: Exploring the Symbolic Roots of Western Bureaucracy. – N.Y.: Berg, 1992. – P. 175.

⁵⁷⁹ Tocqueville A. de. Democracy in America. – N.Y.: Vintage, 1988. – P. 509.

⁵⁸⁰ Weber M. General Economic History. – N.Y.: Collier Books, 1961. – P. 40.

⁵⁸¹ Weber M. Political Writings. – Cambridge: Cambridge University Press, 1998. – P. 288.

логічно спричинилася до теоретично помилкового економічно-редукціоністського пояснення соціальної диференціації селянства. Рівночасно цей редукціонізм виявився політично продуктивним з огляду на реалізацію цілей ленінського режиму, що, на думку Джавіта, і дозволяє кваліфікувати «атаку» на селянство як «геніальну помилку». Джавіт вочевидь раціоналізує дії ленінських режимів *post factum*: він потрактовує колективізацію сільського господарства як майже суто позитивний феномен з огляду на руйнацію селянського опору режиму, але повністю уникає питання про людську ціну такої політики та її наслідки для економічної ефективності. Тому, якщо і пристати на образ «геніальної помилки», яким оперує Джавіт стосовно колективізації, ми, услід за Наполеоном, маємо всі підстави сказати, що подібна помилка гірша за злочин.

Вебер, який неодноразово висловлював своє захоплення релевантністю марксистського аналізу за умови використання категорій останнього в якості ідеальних типів, все-таки вважав за необхідне ідентифікувати небезпечні наслідки послідовного застосування історико-матеріалістичного монізму. За Вебером, надзвичайно рідко зустрічаються соціальні групи, які повністю уникають економічних детермінантів. Однак ступінь цього впливу великою мірою варіює, а найголовніше – на противагу припущенням історичного матеріалізму – економічна детермінація соціальної дії є дуже нечіткою. Відтак, навіть прийняття погляду про «функціональний» зв'язок між соціальними структурами і економікою є помилковим. Це твердження неможливо обґрунтувати як історичне узагальнення, оскільки форми соціальної дії дотримуються «своїх власних законів», ба більше – у кожному конкретному випадку вони можуть детермінуватися також іншими, відмінними від економічних факторами. Тому «ми маємо змогу узагальнювати ступінь *вибіркової спорідненості* (курсив мій. – П.К.) між конкретними структурами соціальної дії і конкретними формами економічної організації...»⁵⁸². Усупереч ідеї класової боротьби між різними верствами селянства (куркулями, тобто кулаками, і незаможними) сільські спільноти функціонували як домогосподарства, у яких мала місце радше вертикальна інтеграція та соціальна мобільність, ніж класовий конфлікт. Ленінці помилково сприйняли статусні відмінності як класові:

---

⁵⁸² Weber M. *Economy and Society. An Outline of Interpretative Sociology* / Ed. by G.Roth, C.Wittich. – Berkeley: University of California Press, 1978. – P. 341.

економічна диференціація витлумачувалася як «свідчення соціальної поляризації та наявності «класового союзника»»⁵⁸³. Але цей хибний засновок уможливив реалізацію ленінськими партіями заходів, які так і залишалися мріями для націоналістичних реформаторських режимів країн третього світу, позаяк ленінці розгортали атаку не просто на еліти селянського суспільства, а на його інституційні основи. Реальні процеси соціальної диференціації виявилися значно складнішими за марксистську політико-економічну інтерпретацію: кулак не є кимось ворожим для сільської спільноти; він є ключовою фігурою у домогосподарстві й сільській системі соціальної ідентифікації, організації та влади. Ленінізм помилково розуміє характер та роль кулака, але він робить це у такий спосіб, який веде до застосування стратегії й політики, яка підриває кулака, селянське домогосподарство та сільську спільноту як визначальні інститути селянського суспільства, що ґрунтується на статусних взаєминах. Політика колективізації мала за мету не тільки економічні перетворення, але й заміну корпоративної групи як суспільного й культурного підґрунтя соціальної дії та ідентичності (останньому також прислужилися політика індустріалізації та програми масової освіти).

Колективізація виявилася дієвим засобом мобілізації населення, звичайно, якщо абстрагуватися від її економічної неефективності, величезної кількості жертв та недовготривалості мобілізаційного «успіху», який швидко поступився місцем занепаду. А відтак, різке протиставлення невдачі реформаторського підходу до змін в аграрній сфері досягненням революційного прориву, яке здійснює Джавіт, невиправдане і невмотивоване. Справді, реформаторська стратегія сприяє поступовій комерціалізації соціальної організації статусного суспільства. Так само коректним є і спостереження про реалізацію цієї стратегії у локальному, а не загальнонаціональному масштабі, у поєднанні зі спробою замінити сільські еліти за рівночасної вимушеної відмови від політики руйнації інституційних зразків, у межах яких діють корпоративні групи статусного штабу. Вислідом цього є функціонування реформаторських режимів у соціальному середовищі, яке є фрагментованішим та демобілізованішим за оточення ленінських режимів. Джавіт влучно увиразнює соціальні форми, що постають внаслідок реалізації реформаторських проєктів, як «неомеркантилістську державу-суспільство.., основою якого залишається

---

⁵⁸³ Jowitt K. *New World Disorder: The Leninist Extinction*. – Berkeley: University of California Press, 1993. – P. 27.

персоніфікований, стереотипізований та фрагментований поділ праці»⁵⁸⁴. Водночас він ігнорує проблему підтримування високого ступеня мобілізації населення упродовж тривалого часу. З огляду на той факт, що подібна соціальна мобілізація вмотивовувалася переважно політико-сакральню, а не економічно, її відтворення відразу опинялося під загрозою, варто було режиму почати профанізуватися / рутинізуватися. Рівночасно ленінські режими стикалися з такою проблемою: за відсутності автономної публічної сфери, яка могла б здійснювати контроль за діями держави «знизу», відмова від революційної атаки на соціокультурні (а не лише політико-економічні) механізми традиціоналістського статусного суспільства не сприяла «вростанню» кулака в соціалізм, як на це розраховували Бухарін та його прибічники. Радше навпаки, соціально-економічні агенти неомеркантилістського суспільства започаткували «успішне використання нової організаційної форми, що висувалася партією задля розширення й захисту соціальних та культурних вимірів... корпоративно організованого суспільного порядку»⁵⁸⁵, й, таким чином, радикально сповільнювало трансформацію статусного суспільства у класово-стратифіковане⁵⁸⁶.

Дані, які наводить німецький дослідник Й.Баберовскі на прикладі Азербайджану, вписуються саме в таку інтерпретацію стратегії ленінського режиму, який, за слушним спостереженням Джавіта, «авторитетно встановлює харизматичний тип безособової інституційної системи координат (котра не є легально-раціональною)

---

⁵⁸⁴ Jowitt K. *New World Disorder: The Leninist Extinction*. – Berkeley: University of California Press, 1993. – P. 29–30. Американський соціолог-компаративіст Дж.Мігдал визначив ситуацію, за якої держава неспроможна здійснити трансформуючу «революцію згори», у термінах «сильне суспільство – слабка держава» (див.: Migdal J. *Strong Societies and Weak States*. – Princeton: Princeton University Press, 1988).

⁵⁸⁵ Jowitt K. *New World Disorder: The Leninist Extinction*. – Berkeley: University of California Press, 1993. – P. 30–31.

⁵⁸⁶ У цьому моменті варто запропонувати пояснення змісту терміна «класове суспільство» і його протиставлення статусному характеру традиціоналістських спільнот. Не заперечуючи існування класів у традиційному суспільстві, я роблю наголос на політико-юридичній і культурній формах репрезентації та самоусвідомлення, які й перетворюють ту або іншу соціальну групу на «уявну спільноту» певного типу. Якщо ідеально-типовий *Gemeinschaft* є «органічною» ознакою суспільства традиційного штибу, то клас є продуктом «уяви» модерного ліберального капіталістичного соціального порядку. Як проникливо зауважив Е.Тіріак'ян, «основна теза Андерсона про використання друкарського капіталізму для створення «уявної спільноти» (тобто нації. – П.К.) рівною мірою може застосовуватися до використання радикальної преси для розвитку класової свідомості англійського робітничого класу...» (Tiryakian E. *The Wild Cards of Modernity* // *Daedalus*. – 1997. – Vol. 126. – № 2. – P. 178).

на всіх рівнях і в усіх сегментах суспільства»⁵⁸⁷. Спорадичні «чистки» 20-х – початку 30-х років, загалом спрямовані проти еліт традиціоналістського суспільства – баїв та мулл – не досягали своєї головної мети: реструктурування суспільства за новим зразком. Припис та партикуляризм як орієнтири соціальної дії ефективно стали на заваді впровадженню принципів досягнення та універсальності, що їх проповідував «Московський центр». Такий розвиток поступово перетворював Азербайджанську комуністичну партію, яка структурно продовжувала залишатися частиною ленінської організації, на елемент традиційного суспільства під кутом зору домінантних норм та цінностей. Й.Баберовскі цитує промовисте висловлювання одного з лідерів Азербайджанської компартії: «є деякі товариші, які поведуться гірше від мулл», і згадує про те, що у 1925 році А.Риков був приголомшений, отримавши інформацію про здійснення хаджу до Мекки та Мешехду деякими членами партійного керівництва Азербайджану⁵⁸⁸. Попри нав'язування нової мережі інституцій переважно селянське населення Азербайджану продовжувало орієнтуватися на статус, що дуже часто зводило нанівець плани центру стосовно колективізації та поновлювало вплив місцевих баїв, які втратили владу *de jure*, але авторитет їхній був освячений традицією. «Великий терор» другої половини 30-х років минулого століття став ефективною, хоч і короткостроковою – в історичній перспективі – відповіддю на ревіталізацію традиціоналістської картини світу в периферійних спільнотах Радянського Союзу. Терор став також спробою відновлення вертикального контролю за партією, яка з плином часу поступово феодалізувалася. Відомо, що Вебер витлумачував феодалізм та патримоніалізм як принципи політичної організації, існування яких не обмежується середньовіччям, а простежується і в сучасних суспільствах. Веберова дистинкція між феодалізмом і патримоніалізмом мала своїм опертям досягнення Н.Макіавеллі, який постулював два альтернативні принципи організації суспільства та політичної влади у ньому: в першому випадку правитель персонально контролює своїх урядовців та рабів, які формують адміністративний

---

⁵⁸⁷ Jowitt K. *New World Disorder: The Leninist Extinction*. – Berkeley: University of California Press, 1993. – P. 30.

⁵⁸⁸ Баберовски Й. «Или за социализм, или в Архангельск!» Сталинизм как крестовый поход против всего чужого // Коммунизм, террор, человек. Дискуссионные статьи на тему «Черной книги коммунизма»: Пер. с нем. / Составители С. Кройцбергер, И.Маннтойфель, А.Штейнингер, Ю.Унзер. – К.: Оптима, 2001. – С. 49–50.

апарат держави суто завдяки милості володаря; у другому випадку – правитель співіснує з «баронами», влада яких спирається не на милість володаря, а на їхню родовитість і які мають власні територіальні володіння та підданих⁵⁸⁹. Розвиваючи ці думки великого флорентійця, Вебер визначає патримоніалізм як здатність правителя організувати «свою політичну владу над екстрапатримоніальними територіями та політичними суб'єктами... у такий самий спосіб, як він реалізує свою патріархальну владу... Встановлення «політичного панування», тобто панування володаря над іншими правителями, які не є узалежненими від його патріархальної влади, передбачає такі владні відносини, які відрізняються (від патріархальних. – П.К.) лише ступенем та змістом, а не структурою»⁵⁹⁰.

Зрозуміло, що за сучасних умов ідеться не про використання юридично невільних осіб (на кшталт тюркських рабів-гулямів, які формували гвардію абасидських халіфів або євнухів у Візантійській імперії), а про персональну узалежненість апарату управління від правителя / лідера. У контексті ленінських режимів принцип патримоніалізму зреалізовувався у такий спосіб: влада партії стає – суттєво, але ніколи не повністю – залежною від влади лідера; лідер також особисто контролює апарат⁵⁹¹, який складається з політичної, військової та адміністративної секцій; відданість лідеру – саме тут принцип патримоніалізму вступає у суперечність з принципом харизми, і то навіть із безособовою орієнтацією бюрократії – підтримується не стільки визнанням його унікальних персональних якостей, скільки сподіванням на отримання матеріальної винагороди. За максимальної концентрації влади у руках лідера ленінської партії режим здобуває рис султанізму, який, за Вебером, є крайньою формою патримоніалізму, вивільненою від обмежень традиціоналізму.

Що ж до сьогоденного політичного феодалізму, то останній полягає в автономізації адміністративно-територіальних та управлінсько-ієрархічних одиниць *vis-à-vis* центру. За свідченням наркома внутрішніх справ СРСР Н.Єжова, яке він зробив під час лютого-березневого

---

⁵⁸⁹ Див.: Machiavelli N. The Prince and Other Works. – Chicago: Packard and Company, 1946. – P. 104.

⁵⁹⁰ Weber M. Economy and Society. An Outline of Interpretative Sociology / Ed. by G.Roth, C.Wittich. – Berkeley: University of California Press, 1978. – P. 1013.

⁵⁹¹ «На протипагу бюрократії, – пише Вебер, – позиція патримоніального чиновника є похідною від його суцільно персонального підкорення правителю...» (Weber M. Economy and Society. An Outline of Interpretative Sociology / Ed. by G.Roth, C.Wittich. – Berkeley: University of California Press, 1978. – P. 1030).

(1937 року) Пленуму ЦК ВКП(б), у 1930-ті роки спостерігалася тенденція до «феодалізації» органів внутрішніх справ: «Склялося таке становище, що ось такі феодалські князьки сидять, живуть як бажають, а сюди (до Москви. – Л.К.) приїздить як-небудь відзвітувати»⁵⁹². Ця заява Єжова виокремлює один із мотивів «великого терору», який став спробою відповіді на часткову втрату «Московським центром» здатності до мобілізації кадрів задля реалізації «бойового завдання» з трансформації суспільства та консолідації режиму. Аналогічну ситуацію всередині румунської компартії вирізняв на початку 1960-х років А.Драгічі, порівнюючи окремі міністерства з феодами, які жили ізольовано від партії та уникали політичного контролю згори⁵⁹³.

Було б хибним абсолютизування традиціоналістських рис Російської імперії, хоча, за дефініцією Теодора Шаніна, цей соціум мав характер «суспільства, що розвивалось». Домінантною рисою такого типу суспільства є неспроможність досягнення ним ціннісної генералізації, яка б слідувала за структурною диференціацією. Така теоретична перспектива дозволяє не тільки не обмежуватися аналізом зіткнення ленінських режимів із домодерним суспільством, але й зосередитися на його взаємодії з такою верствою інтелектуальної еліти «старого режиму», як інженерний корпус. Не можна пристати на суперечливу тезу, що «і кампанія проти старих технічних спеціалістів із 1928 до 1931 року, і стаханівський рух (1935–1938), і терор проти інженерів у 1937–1938 роках були опертими на уявленні, яке збереглося ще з царських часів, що інженер – це теоретик, котрий не знає практики, бюрократ і хабарник...»⁵⁹⁴. Немає жодних сумнівів, що старі уявлення про інженерів збереглися і в радянському середовищі, але останнє також набувало специфічних рис, які не мали паралелей із минулим. Політика НЕПу до 1928 року сприяла відродженню етосу раціональності в промисловості, що, у поєднанні із використанням методик наукової організації праці А.Гастева, давало підстави багатьом пролетарям розшифровувати абрєвіатуру НЕП як «нова експлуатація пролетаріату». Впровадження сталінських п'ятирічок висунуло альтернативну, раціонально-харизматичну

---

⁵⁹² Цит. за: Шаповал Ю.І., Золотарьов В.А. Всеволод Балицький. Особа, час, оточення. – К.: Стилюс, 2002. – С. 289.

⁵⁹³ Див.: Jowitt K. Revolutionary Breakthroughs and National Development: The Case of Romania, 1944–1965. – Berkeley: University of California Press, 1971. – P. 132.

⁵⁹⁴ Шаттенберг С. К вопросу о вине. Новые концепции в советологии на примере «дела инженеров» 20-х – 30-х годов // Коммунизм, террор, человек. Дискуссионные статьи на тему «Черной книги коммунизма»: Пер. с нем. / Составители С. Кройцбергер, И.Маннтойфель, А.Штейнингер, Ю.Унзер. – К.: Оптима, 2001. – С. 69.

інтерпретацію часу, яка не залишала старим «раціональним» кадрам місця у новій системі. Окрім того, саме авторитарні та ірраціональні риси «нового класу» – партійних кадрів – який був ворожим раціональному утилітаризму, що зазвичай асоціюється з індустріалізацією, виявилися інструментальними у процесі революційних змін, оскільки «процес індустріалізації вимагає суттєвого прориву, який потребує індивідів із високим відчуттям «надзвичайності», нетерпимістю до перепон та відданістю до самого процесу, а тому новий клас рівночасно був передумовою та продуктом специфічного типу індустріалізації, що відбулась у... країнах під проводом ленінських режимів. ...Ця верства не володіла економічним та технологічним розумінням усіх складностей процесу, що було, хоч би як це парадоксально звучало, важливим компонентом його здатності розпочати індустріалізацію з таким ентузіазмом та повнотою»⁵⁹⁵.

Ленінські режими тимчасово спромоглися досягти успіху у зведенні статусних практик та орієнтацій до неформального рівня, захищаючи в такий спосіб формальні інституції та цілі нової політичної спільноти. Дослідження селянських спільнот Трансильванії майже чверть сторіччя після проведення колективізації румунськими ленінцями продемонструвало, що навіть у тотально трансформованому інституційному контексті селяни воліли виявляти більшу повагу до колишніх «кулаків» та священиків, ніж до партійних функціонерів або голів колективних господарств. Проте така поведінка не мала ніякого політико-економічного значення, а радше була «фактом приватно-соціального життя, аніж – як це було в минулому – інтегральним складником та відображенням певного типу соціокультурного порядку»⁵⁹⁶. Водночас впровадження та накидання на суспільство нових інституцій ленінськими режимами спричинилося до формування не процедурної раціональності, притаманної «дискурсу модерну», а харизматично-неокорпоративістського варіанта класового суспільства. Подібному суспільству властивий принципово вищий ступінь соціальної та ресурсної мобільності у зіставленні із соціумами традиціоналістського гатунку. Під неокорпоративістським суспільством мається на увазі така соціальна організація, яка спирається не на індивіда у якості

---

⁵⁹⁵ Jowitt K. *Revolutionary Breakthroughs and National Development: The Case of Romania, 1944–1965*. – Berkeley: University of California Press, 1971. – P. 185.

⁵⁹⁶ Jowitt K. *New World Disorder: The Leninist Extinction*. – Berkeley: University of California Press, 1993. – P. 38.

економічного агента і громадянина, котрий діє у межах ринку та публічної сфери, а на набір інституцій із офіційно-політичним статусом (організації на кшталт «народних фронтів», що об'єднували «дружні» ленінцям партії, офіційні профспілки, «творчі спілки» тощо). Таким чином, на протигагу модерному способу та напрямку розвитку (який передбачає структурну диференціацію аналітично відокремлених сфер – публічної, приватної і офіційної)⁵⁹⁷, ленінські режими вимагали повного розчинення публічно-політичної сфери в офіційній сфері, позаяк режим дозволяв тільки один можливий осередок *політичної* діяльності – партію.

Висновки

Ідеально-типова концептуалізація ленінізму як типу політичного режиму та принципу соціальної організації дозволяє розглядати цей феномен як такий, що складається із політичної організації, котра спирається на харизматичну безособовість, послуговується політичною стратегією, ґрунтованою на теоретичній «помилці», яка спонукає до колективізації та пришвидженої індустріалізації й керує міжнародним блоком, окремі елементи якого – «національні» ленінські режими – змодельовані за зразком панівного режиму. Ще однією типологічною рисою такого режиму стає системний характер його політики, яка прагне протиставити елітні верстви решті суспільства, широко використовує примус і насильство, а також монополізує публічну сферу.

У рамках угорської соціологічної традиції (І.Селені, Г.Тамаш), ленінський новий клас мислиться як носій інструментально-раціонального етосу, втіленням якого є послідовне дотримання принципу централізованого планування. Реальне «обличчя» нового класу, котрий поєднував традиційні, безособові та харизматичні виміри – який саме елемент ставав домінантним, залежало від констеляції історичних умов – було далеким від «ідеалізованого» типу угорських дослідників. На перших стадіях існування ленінських режимів композиційними елементами нового класу переважно були особи пролетарського та селянського походження, які володіли незначним обсягом культурного капіталу. Новий клас мав командну поставу стосовно економічних проблем

---

⁵⁹⁷ Eisenstadt S.N., Schluchter W. Introduction: Paths to Early Modernities // Daedalus. – 1998. – Vol. 127. – № 3. – P. 10.

та соціально-політичних відносин, радше орієнтуючись на критерії припису, персоналізму та дифузності. Порівняльно-історичний аналіз дає змогу адекватніше оцінити специфічні риси ленінізму як «історичного індивідуума» та його унікальну «ефективність» (вочевидь під кутом зору власних критеріїв та цілей самого ленінізму). Саме тому було б помилковим оцінювати ленінські «тиранії» як такі, що спирались суто на гоббсівський принцип сили та обману. С.Гантінгтон вважав, що реформаторські режими перебувають у складніших умовах, ніж революціонери, позаяк мають водночас боротися і з консерваторами, і з революціонерами, а також примирити завдання політичної участі й соціально-економічних перетворень. Натомість революціонери, за Гантінгтоном, можуть звертатися до цих проблем по чергову. Через негнучкість революціонера у політиці його завданням є поляризація та накопичення суперечностей. Відтак, він потребує меншої майстерності, ніж реформатор, який повинен захищати гнучкість та адаптивність: «Реформи рідко трапляються, оскільки рідким є політичний талант, необхідний для втілення їх у реальність. Успішний революціонер не повинен бути майстерним політиком, на відміну від успішного реформатора, який завжди таким є»⁵⁹⁸. Для К.Джавіта, котрий гостро сформулював свою позицію у полеміці із С.Гантінгтоном, немає жодних сумнівів, що маніпуляція та примус з боку революційних груп, які прагнуть влади або знаходяться при ній, неспроможні адекватно витлумачити революційні рухи. Не можна зігнорувати майстерність політичних навичок Мао, Кастро, Тіто або навіть Кім Ір Сена *здобувати підтримку* (різного роду, в різний час, від різних груп і для різних видів політики). Аргумент, що революціонер робить наголос на негнучкості у політиці, є занадто універсалістським твердженням, як це очевидно для будь-кого, знайомого із Леніновою роботою «Дитяча хвороба лівизни у комунізмі»; ця заява є також занадто ціннісно навантажена. «Дослідник, який є так само «чутливим» до революції, як Гантінгтон до реформи, міг би перефразувати Гантінгтонове твердження в ось такий постулат: «революціонер пропонує чіткість у політиці, а реформатор – плутанину та опортунізм»»⁵⁹⁹. Окрім того, гнучкість та адаптування до нових вимог за умов демократії досягаються завдяки існуванню численних

---

⁵⁹⁸ Huntington S. Political Order in Changing Societies. – New Haven: Yale University Press, 1968. – P. 345.

⁵⁹⁹ Jowitt K. Revolutionary Breakthroughs and National Development: The Case of Romania, 1944–1965. – Berkeley: University of California Press, 1971. – P. 17–18.

центрів інформації і влади у поєднанні із готовністю демократичних політичних еліт реагувати на сигнали цих центрів; у випадку революційного контексту, для якого характерна конкуренція принципів легітимності та способів життя на тлі інтенсивних політичних конфліктів, використання «демократичної» стратегії спричинить перманентну кризу й параліч системи. Використовуючи насилля, еліти, які розбудовують політичну спільноту, редукують свою залежність від оточення і збільшують ймовірність послідовного втілення своєї програми якісних змін у суспільстві. Попри всі риторичні принади Джавітової аргументації, за змістом вона суттєво поступається Гантінгтоновим міркуванням через свою переоцінку ефективності революційного підходу та недооцінку потенціалу реформаторства. У цьому моменті Джавітів дискурс нагадує погляди В.Дюранті та Л.Фішера, котрі сприймали події «великого перелому» в СРСР як зіткнення між переконаними модернізаторами, втіленням яких була партія, і непокірно-фаталістичним селянством, або аналогічну поставу оглядача маоїстського Китаю Е.Сноу. Останній запропонував як персональну апологію Мао ще до приходу Великого керманіча до влади, так і виправдання Великого стрибка вперед⁶⁰⁰. Вочевидь, саме «успішна» реалізація ленінськими режимами своїх програмових засад і заклала підвалини їхньої дегенерації та подальшого зникнення як соціального «виду».

---

⁶⁰⁰ Див., відповідно: Snow E. *Red Star over China*. – L.: V.Gollancz, 1937; Snow E. *The Other Side of the River: Red China Today*. – N.Y.: Random House, 1962.

У нас незрідка вирішуються питання не лише на місцевому рівні, але й у центрі, так би мовити, у родинному порядку, у домашній спосіб. ...А результати? Результати ясні: попервах вони обростають пліснявою, потім вони стають сіреникими, потім їх засмоктують обивательщини, а потім вони перетворюються на пересічних обивателів. Це і є шлях дійсного переродження.

І.Сталін

РОЗДІЛ 7

ВІД МОБІЛІЗАЦІЙНОЇ КОНСОЛІДАЦІЇ ДО ЗАНЕПАДУ БЕЗОСОБОВОЇ ХАРИЗМИ В ЛЕНІНСЬКИХ РЕЖИМАХ

7.1. Ленінізм та проект модерну: динаміка взаємодії

Чіткість та визначеність програм трансформації суспільства, які висували революціонери-ленінці, не означали, що ленінські режими упродовж свого існування залишалися незмінними сутностями, які лише механічно відтворювалися на нових географічних теренах, не зазнаючи якісних змін. Будучи закоріненими у різномірних суспільствах, ленінські режими водночас переважно стандартизовано дотримувалися певних стадій розвитку. Ідентифікація стадій розвитку ленінських режимів сприятиме не лише кращому розумінню їхньої внутрішньої динаміки, але також і досягненню взаємодії між режимами, які належали до різних ступенів розвитку (приміром, конфлікт між СРСР і Китаєм). Окрім того, аналіз еволюції ленінських режимів уможливорює спростування сприйняття їх як суцільно модернізаторського проекту. Саме такий підхід був популярним

поміж західних суспільствознавців у 60-ті роки минулого століття. Так, Ч.Вілбер, визнаючи, що соціальна ціна розвитку в Радянському Союзі була високою (через чистки, сталінський терор, примусову працю, голодомори та відсутність свободи), рівночасно акцентував проблемний характер капіталістичного розвитку, який спирався на такі методи, як рабство, колоніалізм, геноцид корінного населення та обмеження свободи. На думку цього вченого, ступінь зв'язку між причиною і наслідком неможливо встановити: видається, що конкретні історичні умови, а не процес розвитку як такий є джерелом найбільших людських втрат. Отже, «людська ціна капіталістичного або комуністичного розвитку виглядає меншою, ніж ціна, пов'язана із збереженням недорозвиненості»⁶⁰¹. За наявності емпіричних даних про кількість жертв голодомору в Україні така схильність розглядати «розвиток» як іманентно більш благий, ніж консервація відсталості, втрачає своє монологічно переконливе підґрунтя. Але сьогодні рефлексії про радянський ленінський режим як модернізатора, що автоматично перетворює пострадянські суспільства на модерні, є доволі поширеними

---

⁶⁰¹ Wilber C. *The Soviet Model and Underdeveloped Countries*. – Chapel Hill: University of North Press, 1969. – P. 131. Д.Енгерман запропонував детальне історичне дослідження оцінки західними спостерігачами радянського економічного розвитку в 30-ті роки, тобто індустріалізації та колективізації, а також катастрофічних наслідків останньої. На думку цього вченого, уява переважної більшості західних кореспондентів, які висвітлювали події в СРСР у вказаний період, знаходилась під впливом «захоплення економічним розвитком» (Дж.Кеннан). Відтак вони були схильні виправдовувати будь-які жертви, принесені заради індустріалізації. До ідеалізації прогресу технологічного додавалося стереотипізоване сприйняття радянського суспільства, яке розглядалося крізь призму уявлень про Росію, які наголошували такі незмінні культурні характеристики «росіян», особливо селян, як пасивність та консерватизм. Навіть спостерігачі, критично налаштовані до радянського режиму (такі, як кореспондент *Christian Science Monitor* та *Manchester Guardian* В.Г.Чемберлін і кореспондент *United States wire service* Ю.Ліонс), хоч і згадували голодомор 1932–1933 років у своїх репортажах, пояснювали його у спосіб, який нагадував мислення їхніх колег В.Дюранті (*New York Times*) та Л.Фішера (*The Nation*), котрі фактично обоюми цю тему, або занижували масштаб катастрофи (одна із статей Дюранті, надрукована у *New York Times* 31 березня 1933 року), мала характерну назву «Росіяни голодні, але не вмирають з голоду». Величезна людська ціна колективізації (понад 8 млн. осіб в Україні, Казахстані, на Поволжі та Північному Кавказі) пояснювалася «азіатським», тобто відсталим, характером суспільства. Рівночасно «азіатськість» соціуму слугувала виправданням найжорстокіших дій режиму, зорієнтованого на економічний поступ. За словами Л.Фішера, які підсумовували його ставлення до проблеми голодомору два роки після самих подій, навіть якщо голодомор і був штучно зорганізованим (man-made), саме «селяни й були тими особами, які його спричинили (the peasants were the men who made it)» (див.: Engerman D.C. *Modernization from the Other Shore: American Observers and the Costs of Soviet Economic Development* // *American Historical Review*. – 2000. – Vol. 105. – № 2. – P. 383–416). У 1949 році Фішер змушений був визнати, що він «прославляв сталь та кіловати, забуваючи про людину» (*The God That Failed: Six Studies in Communism* / Ed. by R.Crossman. – N.Y.:Harper, 1949. – P. 189). Про СРСР як модель розвою для відсталих країн див.: Bowles W.D. *Soviet Russia as a Model for Underdeveloped Areas* // *World Politics*. – 1962. – Vol. 14. – № 3. – P. 483–504.

поміж вітчизняних дослідників. Так, для Є.Головахи проблематичною є навіть сама постановка питання про потребу українського суспільства в модернізації: «Радянський Союз етап модернізації пройшов раніше, ніж виникла незалежна Україна, яка дістала у спадок чимало соціальних та економічних рис модернізованого суспільства. Саме тому Україну жодною мірою не можна порівнювати ані з країнами, що розвиваються, ані навіть із передовими державами Латинської Америки (курсив мій. – П.К.). Можна, ясна річ, говорити про спотворену природу модернізаційних процесів за умови державної економіки й монопольної ідеології, проте навряд чи варто розглядати приватизацію як початок модернізації в Україні»⁶⁰². Подібні погляди на ленінізм як творення раціонально налаштованих технократів, які керували переходом від *Agraria* до *Industria*, ігнорують антагоністичну природу цього режиму. Останній, як уже попередньо зауважувалося, досяг певних структурних вимірів модерну (індустріалізації, урбанізації, освіти, соціального забезпечення) за рахунок пригнічення інституційних елементів модерності (ринку, демократичних інституцій, автономної публічної сфери). Врешті-решт, інструментальність дії не гарантує її імунітету щодо фанатизму та ірраціоналізму.

К.Джавіт увиразнює три стадії розвитку, притаманні ленінізму; кожна стадія також пов'язана з набором конкретних далекосяжних завдань режиму: «першою є трансформація старого суспільства; другою – консолідація революційного режиму; третьою ...є включення»⁶⁰³. Хоча Джавіт іменує останню стадію «включенням», я більше схилиюся до терміна «інтеграція», який, на мою думку, адекватніше відбиває суть процесів, що відбуваються на цій фазі ленінізму: партійна еліта прагне розширити внутрішні кордони

---

⁶⁰² Головаха Є. Щоб дістатися джерел, треба пливати проти течії (Коментар соціолога до статті економіста про соціально-економічні наслідки приватизації) // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – № 4. – С. 87. Цілком протилежної думки дотримується Дж.Аррігі, який закликає порівнювати ленінські режими – антисистемну напівпериферію, за його термінологією – не з країнами ядра, а з просистемною напівпериферією, тобто Латинською Америкою та Південною Європою. На думку цього інтелектуального партнера Валерстайна, обидва підрозділи напівпериферії виявилися успішними з огляду на подолання злиднів периферійного гатунку та неуспішними з огляду на наводгогання багатства ядра. Однак відносна закритість антисистемної напівпериферії під проводом революційних режимів *vis-a-vis* світ-економіки (на противагу відкритості просистемної напівпериферії) відіграла важливу роль у просуванні військово-політичної потуги цих країн у світ-системі та забезпеченні соціальної справедливості своїх національних суспільств. Попри всю релевантність цих Аррігієвих міркувань, його редукціоністсько-економізований ухил у трактуванні політичних інституцій ленінізму має коригуватися з метою визнання факту автономної динаміки останніх.

⁶⁰³ Jowitt K. *New World Disorder: The Leninist Extinction*. – Berkeley: University of California Press, 1993. – P. 88.

політичної спільноти режиму, розвинути його систему прийняття рішень, інтегруватися із неофіційними (прикладом, неапаратними) секторами суспільства та зрестися жорсткої ізоляції від суспільства.

Безумовно, найбільш релевантною для нашого обговорення є остання стадія режимів ленінського типу – інтеграція, позаяк вона передувала зникненню ленінізму як політичного типу, а з іншого боку, детермінувала та продовжує впливати на розвиток постленінських суспільств. Проте дві перші стадії – трансформація та консолідація – вимагають стислої характеристики, яка дозволить зіставити та протиставити ці ступені розвитку ленінізму.

7.2. Стадії трансформації та консолідації: від революційного прориву до розбудови політичної спільноти

Основним завданням трансформаційного режиму є спроба повністю усунути або радикально змінити цінності, структури та поведінку еліт, які мисляться ленінською партією як такі, що реально створюють або можуть претендувати на створення альтернативних центрів політичної влади. Трансформація передбачає конфлікт між режимом і суспільством, яке має бути реконструйоване.

Бурхливість соціально-політичних умов, за яких більшовики прийшли до влади, вимагала від партії реагування на конфлікти як всередині партії, так і *vis-à-vis* суспільства. Всередині самої партії простежується спроба примирення централізму з автономією партійних діячів на місцях; принагідно суспільства партія повинна не лише здобути соціально-політичну підтримку, але й поставити його під свій контроль. Така констеляція факторів зумовлює підвищення організаційного впливу індивідуальних кадрів – «харизматиків» (таких, як герої громадянської війни) та спонукає до пошуку альянсів із соціальними верствами, які є стратегічно важливими для перемоги над «класовим ворогом» (використання послуг «воєнспеців» і тимчасовий союз із військово-політичною організацією селянства – махновцями – є емпіричною підтримкою цієї тези). Трансформаційні режими метафорично можна порівняти із військовим табором, а образ бронепоезда Троцького промовисто ілюструє цю аналогію⁶⁰⁴.

---

⁶⁰⁴ Див.: Jowitt K. *New World Disorder: The Leninist Extinction*. – Berkeley: University of California Press, 1993. – P. 221.

Порівняння революційних режимів із реформаторськими політичними рухами знову допомагає висвітлити неповторні риси трансформаційної стадії ленінізму. Ці два типи режимів вирізняються за ступенем налаштування «на ведення переговорів, досягнення компромісів та інкорпорування традиційних елементів доти, доки не буде повністю трансформовано соціальну, культурну та політичну ролі останніх. ...Революційні режими намагаються заперечити структурну цілісність традиційних елементів, хоча й погоджуються з їхньою індивідуальною асиміляцією»⁶⁰⁵. Хоча обидва типи режимів не відкидають можливості «змішування певних аспектів традиції та модерності»⁶⁰⁶, засаднича різниця між ними полягає в тому, що у межах революційних політичних систем традиційні елементи спершу трансформуються, і лише потім відбувається їх вибіркова реінтеграція. Сам К.Джавіт тяжіє до захисту доволі радикальної тези про те, що за умов антитетичності традиційних цінностей та інституцій, з одного боку, і орієнтацій на досягнення та секулярно-егалітарних норм – з іншого, послідовна та повноцінна розбудова політичної спільноти є неможливою без здійснення революційного прориву, впродовж якого старі цінності та інституції втрачають свою здатність суттєво впливати на формування соціальних процесів. Як вислід – реформатори ризикують втратити свій «революційний динамізм» ще до того, як вони спроможуться створити нову національну парадигму, нову політичну формулу, прийнятну для стратегічних сегментів громадськості, новий розподіл політичної влади, новий набір соціальних і політичних інституцій та нову політичну культуру⁶⁰⁷.

Друга стадія розвитку ленінських режимів – консолідація – слідує за трансформацією та має на меті створення політичної спільноти (вкрай нелегке завдання, враховуючи, що наприкінці громадянської війни кількість більшовиків у «Росії» приблизно дорівнювала 500 тисячам)

---

⁶⁰⁵ Jowitt K. *Revolutionary Breakthroughs and National Development: The Case of Romania, 1944-1965*. – Berkeley: University of California Press, 1971. – P. 63.

⁶⁰⁶ Jowitt K. *Revolutionary Breakthroughs and National Development: The Case of Romania, 1944-1965*. – Berkeley: University of California Press, 1971. – P. 64. На цьому етапі еволюції своїх поглядів на ленінізм Джавіт – у дусі авторитарно орієнтованих засад дослідницької програми модернізації – іноді абсолютизує зв'язок між ленінськими революційними режимами і модерном. Він також перебільшує ступінь самостійності ленінських режимів у межах капіталістичної світ-економіки.

⁶⁰⁷ Див.: Jowitt K. *Revolutionary Breakthroughs and National Development: The Case of Romania, 1944-1965*. – Berkeley: University of California Press, 1971. – P. 64. Усупереч реформаторам, як нацизм, так і ленінізм послідовно заперечували можливість інституційного компромісу з ворогами та з союзниками (детальніше див.: Mann M. *The Contradictions of Continuous Revolution // Stalinism and Nazism: Dictatorships in Comparison* / Ed. by I.Kershaw, M.Lewin. – Cambridge: Cambridge University Press, 1997. – P. 135-157).

та розбудову інституцій політичної системи нового режиму. Політична спільнота (ефективно зведена до партійних кадрів) має ізолювати себе від нереконструйованого ще дотепер суспільства. Отже, відтепер зусилля партії скеровані на унеможливлення впливу «ворожих» суспільних сил на інститути, цінності та практики, які захищаються режимом.

На своїй консолідаційній стадії ленінський режим набуває системних ознак. Ідея диктатури пролетаріату стає визначальною у формуванні взаємодії як між режимом і суспільством, так і всередині самого режиму. Цей політичний принцип реалізується у явних та послідовних діях із відокремлення та протиставлення еліти й режиму суспільству; в активному використанні надзвичайно поширеного примусу та насильства за значно меншої ролі переконування; у монополізації ленінськими партіями публічної сфери; у прийнятті повної та безпосередньої відповідальності за суспільний розвиток і відповідній концентрації прийняття рішень у рамках партії. Цілком природно, що системно зорієнтовані режими переймаються швидким розвитком своїх суспільств та постійною мобілізацією ресурсів⁶⁰⁸.

Зміна акцентів із боку режиму на стадії консолідації спричиняє також і переформулювання вимог до партійних кадрів – партія намагається запропонувати себе в якості єдиної референтної групи (представником якої виступає її керівництво), що вимагає беззастережної лояльності з боку функціонерів. Револьюційні партії не були організаціями, які першими скористалися практикою самоізоляції для розбудови свого інституційного ядра: подібними техніками послуговувалися ще монастирі, які «у своєму прагненні творення кадрів із мінімумом відданості до зовнішнього оточення... так само переймалися проблемою індоктринації»⁶⁰⁹, тобто «ідеологічної обробки» ченців.

Загалом стадія консолідації не обмежується військово-політичним знищенням конкуруючих еліт – що було завданням трансформаційного періоду – та має на меті зруйнувати соціальні, економічні та культурні інституції «старого порядку».

Метафоричним образом ленінського режиму на такій стадії є фортеця середньовічного лицарського ордену – улюблена аналогія

---

⁶⁰⁸ Див.: Jowitt K. *New World Disorder: The Leninist Extinction*. – Berkeley: University of California Press, 1993. – P. 59–60.

⁶⁰⁹ Jowitt K. *Revolutionary Breakthroughs and National Development: The Case of Romania, 1944–1965*. – Berkeley: University of California Press, 1971. – P. 62.

«консолідатора» ленінізму в СРСР Сталіна. Правління ленінської партії виходить за межі звичної інтерпретації політичних структур панування як «уряду» або «бюрократії». Ленінський режим встановлює нормативний порядок сакрального гатунку, який нагадує принцип індонезійського (індуїстського, за своєю суттю) керування державою: двір повинен бути копією космосу, а царство – копією двору. У межах такого світогляду «правитель розташовується на «порозі сприйняття» між богами і людьми та є тим образом, що опосередковує обидва світи; а двір розбудовується майже у повній відповідності до геометричної діаграми. У центрі та нагорі знаходиться король; навколо нього і біля його ніг – палац і столиця – «надійні та смиренні»; навколо столиці – королівство – «безпомічно схилилося, виявляючи свою шанобу»; навколо королівства – зовнішній світ, «який готується до демонстрації своєї покори». Всі елементи розміщені відповідно до сторін світу та є конфігурацією кіл, що знаходяться одне в одному та змальовують не просто структуру суспільства, а політичну мандалу, тобто універсум як ціле»⁶¹⁰.

Якщо ж іти за Дюркгеймовим концептуальним словником, консолідаційна фаза ленінізму стала втіленням механічної солідарності, причому це й висновок стосується не лише внутрішньополітичної, але й зовнішньополітичної постави режиму. Попри варіативність термінології, що виникла у 1945–1949 роках, щоби зафіксувати становлення інтернаціональної ленінської спільноти, невідлучним було слово *табір*: «антиімперіалістичний демократичний табір», «табір країн народної демократії», «соціалістичний табір»⁶¹¹. Беручи до уваги ту ключову роль, яку відігравала система таборів у соціалізації індивідів та відтворенні соціального порядку всередині Радянського Союзу, самоочевидними є смислові конотації такого слововживання на міжнародній арені.

Безсумнівним є те, що консолідація режиму мала важливі імплікації для соціальної структури суспільства. Упродовж цього періоду відбулося формування не лише «нового класу» (влучний термін М.Джиласа, який, утім, не дістав адекватної концептуалізації у його дещо спрощеній інтерпретації ленінізму⁶¹²), але й нового «мікросуспільства», панівної

---

⁶¹⁰ Geertz C. Negara: The Theater State in Nineteenth Century Bali. – Princeton: Princeton University Press, 1981. – P. 130–131.

⁶¹¹ Див.: Научный коммунизм: Учеб. пособие для вузов / Е.А.Ануфриев, И.В.Бестужев-Лада, Е.Л.Богина и др. – М.: Политиздат, 1988. – С. 111.

⁶¹² Див.: Djilas M. The New Class. – N.Y.: Praeger, 1963.

спільноти, розбудованої на залишках ущент зруйнованого старого соціуму. «Новому класу» консолідаційної доби, на переконання Джавіта, були властиві такі риси: командний підхід до розв'язання соціально-політичних проблем; цей підхід виявився конгруентним із поведінкою та установками «чиновництва» на більшій частині Східної Європи між двома світовими війнами. Орієнтація на припис, персоналізм та дифузність як критерії компетентності, будучи сумісними з міжвоєнними цінностями та поведінкою, посилюються структурою та засадничими принципами персоналістської системи прориву. Політичний режим є переважно патримоніальним та характеризується домінуванням апарату над партією⁶¹³. Імпульсом, що спонукає до політики інтеграції, стає конкуренція з боку нового «середнього класу», який сам є продуктом режиму та орієнтується на професіоналізм, зробившись потенційним ядром нової соціалістичної спільноти з вимогою визнання.

Політика інтеграції означала підсилення акценту на ролі партії на противагу патримоніальному маніпулюванню репресивними органами з боку султаністського правителя (Сталіна у радянській негарі⁶¹⁴ та його «клонів» поза сакральною територією СРСР), заміну партійних бюрократів партійними менеджерами, розширення соціальної бази «нового класу», що раніше рекрутувався суто з робітничо-селянських верств, за допомогою залучення артикульованіших спільнот. Але така політика швидко вичерпує себе через одвічну дихотомію між розширенням кордонів інтеграції і збереженням безособово-харизматичного мобілізаційного завдання. Визнання Хрущовим принципу поваги до самовизначення націй (одного з гасел Бандунгської конференції), попри всю свою декларативність, створило передумови для еволюції деяких ленінських режимів (приміром, румунського) у бік національної «автономії» у рамках радянської світ-імперії. Як логічний вислід було зруйновано взаємини, вибудовані на основі відносин між «патроном» («впливова людина»), яким був харизматичний лідер символічно й географічно «серединної»

---

⁶¹³ Див.: Jowitt K. *Revolutionary Breakthroughs and National Development: The Case of Romania, 1944-1965*. – Berkeley: University of California Press, 1971. – P. 187.

⁶¹⁴ «Негара» – це тип держави, що існував у малайському світі, головним чином, на острові Балі, характеризувався, за словами Кліфорда Гірца, «церемоніалізмом двору, що був рушійною силою політики двору; масовий ритуал був не засобом зміцнення держави, радше держава... була інструментом реалізації масового ритуалу. Влада обслуговувала помпезність, а не помпезність владу» (Geertz C. *Negara: The Theater State in Nineteenth Bali*. – Princeton: Princeton University Press, 1981. – С. 13). Суттю такої держави є не лише самий розподіл, але й церемонії.

сакральної політичної сутності (Сталін та СРСР під його проводом) і його «клієнтами» («маленькі» Сталіни, більшість прийшла до влади завдяки підтримці радянських спецслужб та збройних сил).

Радянську світ-імперію повоєнного періоду варто концептуалізувати як централізовану версію того, що С.Тамбіа визначив як «галактичну політичну систему»⁶¹⁵. Її можна уявити у вигляді набору концентричних кіл, які відбивають відносини між центром і периферією. У центрі – столиця монарха, а також регіон, що перебував під його персональним контролем. Центр оточений колом провінцій, правителі яких призначаються монархом. Коло залежних провінцій знаходиться у середовищі з більш-менш незалежних держав, які сплачують данину центру. Кожен менший елемент такої системи відтворює та імітує більший політичний підрозділ. Така репродукція зразкового центру уможливорюється завдяки використанню засобів як символічного, так і фізичного насилля. У такий спосіб формується система, подібна до галактики: центральна «планета» оточена «сателітами», які є відносно автономними одиницями, що знаходяться в орбіті та сфері впливу центру. Варто, втім, провести розмежувальну лінію між традиційними імперіями і ленінською політичною системою: щодо інституцій першого типу, центр часто мав можливість зберігання своєї символічної переваги навіть у випадку політичного й економічного занепаду. Така ситуація була зумовлена тим, що подібні політичні утворення у багатьох випадках залишалися «зразковими» з огляду на розвиток своєї «матеріальної цивілізації», інституційної структури та ідеології / релігії. З усуненням інструментів безпосереднього насилля з політичного поля стала очевидною відсутність «зразкового» статусу в ідеології та інститутів ленінізму. На відміну від негативного досвіду радянського ленінізму, інституції, розбудовані у Кореї та В'єтнамі періоду залежності цих держав від Китаю доби ранньої династії Тан, продовжували існувати й після припинення данницької підпорядкованості цих держав Піднебесній імперії. Паралелі між радянською і східно-азійською галактичними системами цим не обмежуються. Прагнучи стати центром східно-азійського виміру світ-економіки, заступивши місце американського гегемона, Японія активно заохочувала індустріалізацію територій, які опинилися під її контролем. Так, у 1945 році Корея мала найрозвиненішу – хоч і з мілітарним ухилом – індустріальну базу в усьому третьому світі.

---

⁶¹⁵ Tambiah S. *World Conqueror and World Renouncer: A Study of Buddhism and Polity in Thailand against a Historical Background*. – N.Y.: Cambridge University Press, 1976.. – P. 112–113.

Радянській ленінській режим по завершенні Другої світової війни діяв подібно до імперської Японії довоєнних і воєнних часів, заохочуючи індустріалізацію своїх сателітів. Безумовно, далеко не завжди цей процес відбувався без тертя, викликаного або бажанням місцевих ленінців враховувати «національну» специфіку (приміром, обережне ставлення китайського режиму до пріоритетного розвитку важкої промисловості), або протидією з боку «Московського центру» (як це було у випадку з Румунією, яку радянський уряд волів би залишити своїм аграрно-сировинним придатком). У будь-якому випадку східно-азійські та східно-європейські країни стали не стільки клином гусей, що летять у напрямі економічного розвитку під проводом своїх регіональних гегемонів (цю метафору запропонував японський економіст Канаме Акамацу, який вважав, що індустріалізація Східної Азії, ініційована Японією, нагадуватиме політ гусей клином), скільки метеликами, що летять на вогонь.

К.Касторіадіс запропонував соціологізоване пояснення природи нового класу ленінських режимів на стадії консолідації, яке дозволяє розглядати «комуністичні» політичні системи у порівняльному контексті з фашистськими. За Касторіадісом, зв'язок між міфологіями ленінізму і фашизму був очевидним. Фашизм обіцяє робочі місця та суспільну дисципліну, він також удає, що спирається на «справжніх робітників» та обіцяє емансипацію середнього класу. Але усі ці заяви є чистою демагогією. Вітаючи боротьбу із трестами, фашизм насправді є їхнім інструментом. Обіцяючи тріумф середнього класу, фашизм розчавлює його після здобуття влади; тільки тонкий його шар включається до військово-політичної бюрократії режиму. Натомість сталінізм насправді воює із трестами та знищує великих капіталістів. Рівночасно реалізуючи свою економічну політику (яка залежить від постійного зростання держави) та здійснюючи свою соціальну політику (яка вимагає широкого базису підтримки як проти буржуазії, так і проти пролетаріату), сталінізм насправді готує тріумф нових страт, покликаних сформуванню його політичну та економічну бюрократію⁶¹⁶.

---

⁶¹⁶ Див.: Castoriadis C. The Problems of the USSR and the Possibility of a Third Historical Solution // Castoriadis C. Political and Social Writings. – Minneapolis: University of Minnesota Press, 1988. – Vol. 1. – P. 63. Аргументацію стосовно природи радянського режиму, яка підпорядкована логіці, аналогічній Касторіадісовій, розвиває і Дж.Аррігі. В Аррігієвій системі координат радянський режим демократизував багатство, знищивши його олігархічну форму (див.: Arrighi G. The Developmental Illusion: A Reconceptualization of the Semiperiphery // Semiperipheral States in the World-Economy / Ed. by W.G.Martin. – N.Y.: Greenwood Press, 1990. – P. 29).

Розвиваючи своє бачення «нового класу» далі, Касторіадіс аналізує економічне підґрунтя його функціонування, виокремлюючи той факт, що ані планове виробництво, ані «націоналізація» засобів виробництва самі по собі не мають нічого спільного із колективізацією економіки. Колективізація економіки означає надання колективам робітників реальної власності, управління та розпорядження плодами економічної діяльності (причому всі вказані моменти є взаємопов'язаними). Реалізація цих умов стає можливою тільки у разі наявності у пролетаріату політичної влади. Вочевидь СРСР не відповідав жодній із цих умов⁶¹⁷.

Проте було б помилковим зводити – як це притаманно багатьом лівим критикам теорії та практики ленінізму (таким, як Валерстайн та Касторіадіс) – визначення радянського суспільства до державного / бюрократичного капіталізму, позаяк такі підходи нехтують суттєвими відмінностями між принципами суспільної організації ліберальних і ленінських режимів.

Ленінські режими створили нове «замкове суспільство» (К.Джавіт), яке ізолювало себе від решти соціуму, рівночасно домінуючи над ним. Позаяк суспільство залишалося ворожим і потенційно ідеологічно отруйним, поставала потреба у захисті від нього за допомогою інституційного еквіваленту «рову» середньовічної фортеці, функцію якої виконували органи внутрішніх справ та безпеки⁶¹⁸.

З точки зору історичної перспективи, дискурс, подібний до ідеології ленінізму доби консолідації, був властивий тій інтерпретації християнства, яке обстоював святий Августин у своїй концепції двох, протилежних за своєю суттю, градусів. Проте, успішна реалізація завдань «консолідаційного» періоду як християнською церквою, так і ленінізмом продукує парадоксальні наслідки. Досягнення західним католицизмом такого ступеня, коли церква і суспільство мали фактично тотожне членство, і створення ленінізмом «артикульованої соціалістичної інтелігенції, розвиток індустриальної бази та військової потуги»⁶¹⁹ суттєво ускладнює репродукування як церквою, так і режимом суспільних відносин, «органічно» притаманних консолідаційній фазі.

---

⁶¹⁷ Див.: Castoriadis C. *Stalinism in France* // Castoriadis C. *Political and Social Writings*. – Minneapolis: University of Minnesota Press, 1988. – Vol. 1. – P. 51.

⁶¹⁸ Див.: Jowitt K. «Moscow Centre» // *Eastern European Politics and Societies*. – 1987. – Vol. 1. – № 3. – P. 312.

⁶¹⁹ Jowitt K. *New World Disorder: The Leninist Extinction*. – Berkeley: University of California Press, 1993. – P. 90.

7.3. «Модернізаційні» зусилля ленінських режимів: стадія інтеграції

Відповіддю ленінського режиму на зміни в оточенні стає політика інтеграції – істеричний наголос на класовій боротьбі з її пошуком «ворогів народу», акцент на ідеологічних розбіжностях, політичній дистанції та насильстві стосовно суспільства більше не пріоритизуються; «режим-фортецю» заступає «режим-двір» і, попри невідому від своєї монополії на владу, починає приділяти більшу увагу проблемі легітимзації. Достоту як Фома Аквінський запропонував нову християнську антропологію, котра дозволяла розглядати людину як природну істоту, а не тільки у якості члена церковної спільноти, «Хрущов (ініціатор стадії інтеграції в СРСР. – П.К.) усунув ідеологічне підґрунтя сталінського догматичного протиставлення квазісакрального режиму і ворожого, «забрудненого» суспільства»⁶²⁰. «Августинівські» недовіра та напруження поступилися місцем «аквінівським» упевненості в тому, що радянський режим міг взаємодіяти – а не просто дистанціюватися – зі своїм оточенням (національним, блоковим та міжнародним) без загрози миттєвого «забруднення»⁶²¹. Інакше кажучи, рух радянського режиму від консолідації до інтеграції означав відмову від практики верховенства апарату безпеки над партією, руйнацію статусу співробітників органів внутрішніх справ як елітних агентів «султаністського» правителя та їхню інтеграцію до рамок партійного організаційного контролю. Ці зміни у статусі та ролі перетворили апарат безпеки, за влучним висловом Джавіта, з опонента партії у її невіддільний компонент. Ленінські режими на стадії інтеграції також тяжіли до розширення своєї соціальної бази у такий спосіб, який створив би можливість політично інкорпорованим елітам суспільства (новому професійному класу) зберігати свою соціально-професійну ідентичність (на противагу вимозі трансформаційного режиму

---

⁶²⁰ Закриті, «забарикадовані», за висловом К.Джавіта, спільноти постійно відчують загрозу «забруднення» при взаємодії із своїм оточенням (див.: Jowitt K. *Ethnicity: Nice, Nasty, and Nihilistic // Ethnopolitical Warfare: Causes, Consequences, and Possible Solutions* / Ed. by D.Chirrot, M.E.P.Seligman. – Washington, D.C.: American Psychological Association, 2001. – P. 28; Douglas M. *Purity and Danger: An Analysis of Concepts of Pollution and Taboo*. – L.: Routledge, 1966).

⁶²¹ Jowitt K. «Moscow Centre» // *Eastern European Politics and Societies*. – 1987. – Vol. 1. – № 3. – P. 316. Фома Аквінський ставив собі за мету інтеграцію політичного порядку з ідеалами релігійного блага; під час реформації аналогічне завдання мав на меті Кальвін (див.: Wolin S. *Calvin and the Reformation: The Political Education of Protestantism* // *American Political Science Review*. – 1957. – Vol. 51. – № 2. – P. 451).

офірувати професійний статус задля набуття політичного статусу та відповідальності), рівночасно зберігаючи інституціоналізований харизматичний статус партійного апарату.

Трагічний «успіх» ленінської моделі розвитку⁶²² спричинився до формування нового середнього класу («звісно, не в розумінні буржуазної власності, – слушно зауважує Д.Широ, – але у сенсі культури, освіти та стилю життя»⁶²³), що також сприяло зміні постави режиму щодо професіоналів: неохоче-підозріле використання «спеців» поступається місцем спробам їх інкорпорації.

З точки зору структури організації самого режиму, відбувається перехід від командного, волюнтаристського та догматичного способу дії до політичного лідерства і процедурно-емпіричної орієнтації. У площині ідеологічного дискурсу інтегративні тенденції простежуються у відмові від тези про загострення класової боротьби у процесі побудови соціалізму, у розробці концепцій мирного співіснування та «загальнонародної держави». Остання покликана заступити ідею та практику «диктатури пролетаріату».

У контексті цих міркувань конфлікт двох ленінських режимів – радянського і китайського – витлумачується як зіткнення політичних утворень, які перебували на різних стадіях розвитку: інтеграції та консолідації, відповідно. Прикметно, що для Августина «колективне життя політичної спільноти проходило у середовищі, якому було властиве відчуття глибокого напруження між натуралізмом повсякденної

---

⁶²² Катастрофічна амбівалентність вислідів саме успішної реалізації ленінського проекту суспільного розвитку полягала в тому, що він був спробою відповіді як на реальні умови відсталості та залежності «Росії, як суспільства, що розвивалось» (Т.Шанін), так і на повний крах традиційних політичних еліт. Останнім Ленін виніс характерний для нього полемічно загострений вердикт: «чи знайшовся б на світі хоча б один дурень, який пішов би на революцію, якби ви (меншовики та есери в тексті Леніна, але ми можемо екстраполювати цей висновок і на імперський уряд до революції. – П.К.) насправді почали б соціальну реформу?» (Ленін В.І. Доклад на I Всероссийском съезде трудовых казаков 1 марта 1920 года // Полн. собр. соч. – М.: Госполитиздат, 1963. – Т. 40. – С. 166–167. З іншого боку, ленінська альтернатива соціальній реформі – соціальна революція – трактувалася ним як поєднання політичних умов, тобто «пролетарської держави» із великокапіталістичною технікою та планомірною організацією в економіці. Парадигматична форма такого синтезу існувала, на тверде переконання Леніна, в юнкерсько-буржуазній, імперіалістичній Німеччині: «Поставте на місце держави військової, юнкерської, буржуазної, імперіалістичної теж державу, проте державу іншого соціального типу, іншого класового змісту, державу радянську, тобто пролетарську, і ви дістанете всю ту суму умов, яка дає соціалізм» (Ленін В.І. О продовольственном налоге // Избр. Соч.: В 10 т. – М.: Политиздат, 1987. – Т. 10. – С. 65).

⁶²³ Chirot D. What Happened in Eastern Europe in 1989? // The Crisis of Leninism and the Decline of the Left / Ed. by D.Chirot. – Seattle; L.: University of Washington Press, 1991. – P. 20.

життєдіяльності спільноти і надприродною суттю Граду Божого»⁶²⁴. Так само і для «августинівської» інтерпретації соціальної та політичної реальності китайських лєнінцїв було притаманне усвідомлення наявності глибокого провалля між «квазисакральною диктатурою партії та суспільним і міжнародним оточенням, що несе у собі загрозу (ідеологічного. – П.К.) «забруднення»⁶²⁵.

Однак варто окремо наголосити, що трансформація консолідаційного лєнінського режиму в інтеграційний порядок зовсім не тотожна лібералізації та демократизації. Інтеграційний режим зберігає акцентацію на партії як провідній політичній інституції, хоча й передбачає реструктуризацію її керівництва. Відбувається перехід від султаністського типу панування (класичне веберівське визначення ідентифікує султанізм як крайній випадок патримоніалізму, «коли традиційне панування розвиває адміністративний апарат та збройні сили, які є суто персональними засобами правителя»⁶²⁶) до олігархічної моделі (так зване «повернення до лєнінських норм колективного керівництва»). Також одновимірним є пояснення засадничих чинників заміни консолідаційної фази режиму інтеграційною потребою в економічній модернізації (такий погляд суголосніший із вульгарно-економічним тлумаченням марксистського принципу детермінізму, до якого прихилився П.Лафарг).

Якщо взяти китайський режим за ідеально-типовий приклад, дійдемо висновку, що саме «підвищення статусу емпіричної реальності Дєн Сяо Піном, його наголос на «навчанні на основі фактів» є типовими для інтеграційного заперечення догматичної епістемології режиму, яка за часів культурної революції Мао вважала «сакральну реальність» істиннішою за будь-яку емпіричну констатацію соціально-економічних проблем... Відмова від класової боротьби як ідеологічної складової китайського політичного життя більше, ніж будь що інше, є свідченням інтегративної природи режиму Дєн Сяо Піна»⁶²⁷.

Виникнення у суспільствах під проводом лєнінських режимів міських, освічених та артикульованих верств, які цілком легітимно

---

⁶²⁴ Wolin S. *Politics and Vision*. – Boston: Little and Brown, 1960. – P. 125.

⁶²⁵ Jowitt K. «Moscow Centre» // *Eastern European Politics and Societies*. – 1987. – Vol. 1. – № 3. – P. 326.

⁶²⁶ Weber M. *Economy and Society. An Outline of Interpretative Sociology* / Ed. by G.Roth, C.Wittich. – Berkeley: University of California Press, 1978. – P. 231.

⁶²⁷ Jowitt K. «Moscow Centre» // *Eastern European Politics and Societies*. – 1987. – Vol. 1. – № 3. – P. 336.

могли претендувати на визнання себе як такого, що заслуговує на довіру, інтегрального елементу суспільства, спонукала перехід від чисто примусових практик режиму до «синтезу» примусу із маніпуляцією. Відтак режим починає враховувати позицію «артикульованого суспільства», яке заступило «мовчазний соціум» консолідаційної доби сталінізму. Переведення ідеологічних імперативів у сферу практичної політики спричинилося до вироблення позитивнішої постави до національної держави, що контрастувало із консолідаційною стадією, під час якої переважно «партія розглядалася як носій харизми»⁶²⁸ та основний агент внутрішньої й зовнішньої політики.

Проте, як коректно відзначає Джавіт, структурні трансформації ленінських режимів та їхній розвиток у напрямку інтеграційних політичних систем у 60-70-х роках ХХ століття у жодному разі не означав зникнення харизматичної орієнтації партії, яка залишалася радикальною, мобілізаційною й утопічною інституцією та першою чергою воліла «творення активістів, а не просто громадян»⁶²⁹. Мобілізаційна постава ленінців, яка вимагала не тільки контролю над формальними вимірами суспільного розвитку, але й керування «змістовними» процесами, спиралася на руйнацію режимом визначеної рутини – суспільної, персональної, інституційної та психологічної⁶³⁰. Це, своєю чергою, постійно становило загрозу та руйнувало формальні й передбачувані процедурні норми.

На думку уважного спостерігача-культуролога, «нові люди», які мобілізувались (політично та соціально) революційним режимом, дуже часто були «свіжими», неписьменними або напівписьменними. Але неписьменність – це не просто невміння читати й писати, це й недостатній розвиток самосвідомості та критичного мислення, переважання афективного над рефлексивним»⁶³¹. Як дотепно й точно зауважив Е.Неізнестний, еліту радянського режиму становили люди передмістя, які розмовляли особливою мовою – «не українськими, але сленгом

---

⁶²⁸ Jowitt K. «Moscow Centre» // *Eastern European Politics and Societies*. – 1987. – Vol. 1. – № 3. – P. 312.

⁶²⁹ Jowitt K. *New World Disorder: The Leninist Extinction*. – Berkeley: University of California Press, 1993. – P. 11.

⁶³⁰ Див.: Jowitt K. *New World Disorder: The Leninist Extinction*. – Berkeley: University of California Press, 1993. – P. 118.

⁶³¹ Козлова Н.Н. Упрощение – знак эпохи? // *Социологические исследования*. – 1990. – № 7. – С. 15.

ркла («рвани» – російською мовою оригіналу. – П.К.)»⁶³². Носії таких соціокультурних рис мали вибірково спорідненість із властивою ленінським режимам «виробничою ментальністю» (К.Джавіт). Остання робила наголос на вторинності культурної трансформації у порівнянні із змінами у політичній, економічній та соціальних сферах. Г.Тамаш, який однозначно ототожнює ленінізм із модерном, приписує доленінським соціумам виключно традиціоналістські риси, натомість нехтуючи існуванням у їхніх межах інституціоналізації таких вимірів модерного порядку, як публічна сфера або підприємництво, що вони пізніше були зруйновані ленінізмом. Попри акцентування того, що ленінські режими сприяли поширенню наукової картини світу, впровадженню сучасних засобів масової комунікації, інституцій охорони здоров'я та гігієни, відокремленню роботи від домівки та плануванню родини, Тамаш супутньо змушений визнати, що «науково-соціалістична просвіта» населення здійснювалася людьми, які опанували доктрини Ньютона, Дарвіна та Маркса зовсім недавно, часто поєднуючи віру в розум із вірою у відьом та перевертнів⁶³³. Відтак, після Другої світової війни Радянська Армія принесла на своїх багнетах до Східної Європи багато рис модерну – але не цілісний проект модерну як такого. Дослідники гатунку Тамаша та Гоффмана ігнорують Веберову максиму, яка слугує ключовим критерієм модерності суспільства: у соціумі такого типу вибір цінностей

---

⁶³² Неизвестный Э. Катакомбная культура и власть // Вопросы философии. – 1991. – № 10. – С. 5.

⁶³³ Див.: Tamas G.M. Socialism, Capitalism, and Modernity // Journal of Democracy. – 1992. – Vol. 3. – № 3. – Р. 68. Вельми подібну позицію захищає і Д.Гоффман, який відмовляється убачати принципову різницю між ліберальними модерними режимами і ленінізмом у його сталінській, консолідаційній інкарнації, наголошуючи модернізаційну місію більшовиків. В очах Гоффмана сталінізм не був ані відходом від ленінської візії соціалізму, ані поверненням до дореволюційного російського консерватизму. Якщо Сталін і використовував традиційні інституції та символи, він робив це заради модерних цілей (див.: Hoffman D.L. Stalinist Values. The Cultural Norms of Soviet Modernity, 1917-1941. – Ithaca; L.: Cornell University Press, 2003). За такого підходу Гоффман неспроможний усвідомити утопічність цілей ленінського режиму – досягнення комунізму за допомогою творення нового типу особистості – а відтак нездатний осягнути динаміку системи, яка заохочувала відродження та укорінення різних форм традиціоналістських практик та інституцій. Врешті-решт, сам Сталін позбавив майбутніх дослідників необхідності сумніватися щодо важливості сакральної складової ленінського соціального порядку, двічі згадавши у своїй промові під час параду на честь Жовтневої революції 7 листопада 1941 року дух великого Леніна (потрактовуваний як еквівалент Святого духу християнської теології), який надихає Червону Армію на перемоги, та висловивши таке побажання на адресу військових: «Хай осінить вас переможне знамено великого Леніна!» (Слово товарищу Сталину. – М.: Эксмо, 2002. – С. 202). Світський символ політичної єдності війська – прапор – набуває у Сталіновій візії значення відповідника хреста, що побачив на сонці Костянтин Великий під час переможної для його армії битви при Мільвєвому мості 28 жовтня 312 року).

стає справою індивідуального рішення. У схемі Вебера наука також позбавляється статусу арбітра між богами у сучасному політеїстичному світі. Лише пророки та спасителі – тобто харизматики – здатні бути носіями послання про те, яким богам індивід має поклонятися. Ленінські режими інтерпретували такі феномени, як наука та ідеологія, у квазірелігійний спосіб, намагаючись надати світові сакрального смислу та претендуючи на роль абсолютного морального авторитету. Марксизм у цілому, за словами М.Полані, «надає модерній свідомості, яка страждає на моральну невіру у власні сили, можливість зануритися у моральні пристрасті у термінах, які задовольняють пристрасть до безжалісної об'єктивності»⁶³⁴.

Водночас не варто недооцінювати «успіх» ленінців не лише у справі потолочення існуючих культурних форм, але й у витворюванні нових зразків культури, які змінювалися залежно від стадії розвитку режиму. Культурна трансформація мала стати для ленінізму тим, чим була пуританська «революція святих», яка, на думку М.Волцера, сприяла перетворенню зовнішнього тиску у внутрішній самоконтроль⁶³⁵. За парадигматичний приклад еволюції ленінського Kulturkampf можуть правити зміни у поставі режиму стосовно літературного процесу. Так, відмінності між трансформаційною / консолідаційною і інтегративною стадіями простежуються у двох літературознавчих виданнях – сталінсько-консолідаційній «Літературній енциклопедії» з її істерично-войовничим пафосом та брежнєвсько-інтегративній «Короткій літературній енциклопедії», яка демонструє гнучкішу установку принагідно літературних творів, чия ідеологічна ідентичність не вкладалася у рамки офіційного естетико-ідеологічного канону. Літературознавство інтегративної доби також прагнуло здійснити проєкцію у минуле толерантнішої постави нової стадії розвитку режиму. Наведу характерний приклад: літератор, затаврований під час сталінської доби через його прихильність до буржуазного націоналізму та походження з родини фабриканта, перетворювався на прогресивного письменника, фундатора соціалістичного реалізму у татарській літературі, який до того ж походив із родини селянина-кустара⁶³⁶.

---

⁶³⁴ Polanyi M. *Personal Knowledge: Towards a Post-Critical Philosophy*. – Chicago: University of Chicago Press, 1974. – P. 228.

⁶³⁵ Walzer M. *Puritanism as a Revolutionary Ideology // The Protestant Ethics and Modernization: A Comparative View* / Ed. by S.N.Eisenstadt. – N.Y.: Basic Book, 1968. – P. 112.

⁶³⁶ Див., відповідно: Кутуй Гадельша // *Литературная энциклопедия* / Под. ред. А.В.Луначарского. – М.: Изд-во Коммунистической академии. – Т. 5. – С. 773; Усманова З.И.

К.Джавіт ще у 1975 році далекосяжно сформулював проблему, з якою мали зіткнутися ленінські режими у своєму розвитку на інтеграційній стадії: «Не лише ці позиції – мобілізація та включення – конфліктують між собою; не існує жодної гарантії, що ленінські режими зможуть ефективно поєднати ці два імперативи»⁶³⁷. Подальші події переконливо засвідчили, що ленінські режими не спромоглися рівночасно зберегти «ексклюзивний» характер своєї політичної організації й релятивізувати свою політичну «конституцію». «Партійні кадри» і «громадяни» виявилися антитетичними спільнотами, позаяк режим, налаштований на системні перетворення, у супереч своїм програмовим засадам, «стимулював серію неформальних адаптаційних відповідей – на рівні поведінки та установок – які були сумісними із деякими основними елементами традиційної політичної культури»⁶³⁸. Визначальними рисами такої сумірності були формалізм у взаємодії режиму із суспільством, розчинення публічної сфери в офіційній та гостре протиставлення останньої приватній сфері за одночасного відокремлення статусних (престижних) елементів посадових позицій у рамках режиму від ролевих (поведінкових) вимог: «Подібно до того, як бояри (у монархічній Румунії. – *Л.К.*) і піддані історично були статусами, які виключали одне одного, кадри і громадяни стали антиномічними статусами, а не ролями, що мають взаємодоповнювати одна одну»⁶³⁹.

Кутуй, Адель // Краткая литературная энциклопедия / Под ред. А.А.Суркова. – М.: Советская энциклопедия, 1966. – Т. 3. – С. 931.

⁶³⁷ Jowitt K. *New World Disorder: The Leninist Extinction*. – Berkeley: University of California Press, 1993. – P. 119.

⁶³⁸ Jowitt K. *New World Disorder: The Leninist Extinction*. – Berkeley: University of California Press, 1993. – P. 86–87.

⁶³⁹ Jowitt K. *New World Disorder: The Leninist Extinction*. – Berkeley: University of California Press, 1993. – P. 64. Теза про існування інтеграційної стадії режиму зовсім не тотожна ідеї про «суспільний договір» між авторитарною державою, що забезпечує соціально-економічну стабільність, і суспільством, яке делегує реалізацію політичних функцій режимові в обмін на забезпечення своїх матеріальних інтересів. Ленінські режими завжди воліли діяти відповідно до моделі «Левіафана», тобто відчували себе вільними від довгострокових зобов'язань та угод із суспільством. Отже, певний ступінь автономії суспільства доби інтеграції толерувався режимом доти, доки ця «самостійність» не ставила під загрозу візію ленінців. Подібна позиція режиму містила суперечливі вимоги – панування та маніпуляцію суспільством ускладнювало можливе «примирення еліти з громадськістю (public) на основі взаємовизнання» (Jowitt K. *Revolutionary Breakthroughs and National Development: The Case of Romania, 1944–1965*. – Berkeley: University of California Press, 1971. – P. 68). Це, своєю чергою, породжувало «легітимізаційну кризу» режиму навіть після досягнення та закріплення ним революційного прориву.

7.4. Неотрадиціоналізм versus безособова харизма: організаційний занепад ленінських режимів

Ленінізм як реакція на формально-класову диференціацію модерну не спромігся на вибудовування модерного суспільства з точки зору орієнтації соціальної дії⁶⁴⁰. Потенційна загроза постання автономних громадянських елементів (яка пізніше реалізувалася у польській «Солідарності») спонукала до перегляду інтеграційної стратегії, розкривши її внутрішні ліміти. Так, ключовою проблемою інтеграційного режиму в сьогоденному Китаї не є питання економічного розвитку. Перспективи Китаю в цьому сенсі виглядали вже наприкінці 90-х років минулого століття настільки привабливо, що суто «капіталістичний» Гонконг опинився під загрозою перетворитися на азійське Торонто чи, в кращому разі, Чикаго і поступитися «соціалістичному» Шанхаю своїм статусом азійського Нью-Йорка⁶⁴¹. Навіть проблема примирення приватної власності з ідеологічними вимогами марксизму-ленінізму була успішно розв'язана: приміром, Всекитайські народні збори більшістю у 98% ухвалили конституційну поправку, яка означала визнання того, що приватний сектор є не просто «додатковою», а «важливою частиною» економіки ще у кінці XX сторіччя⁶⁴². Натомість збереження мобілізаційного потенціалу партії та організаційної ідентичності її як єдиного осередку політичної приналежності – а саме цим вимірам режиму загрожує розмивання в ринковому оточенні – постає як найактуальніший виклик партійному пануванню. На думку фахівців із китайської політики, організаційна ерозія комуністичної партії Китаю «не є вислідом серйозної кризи, політичного маневрування або вибору еліт; вона радше походить від нового соціально-економічного оточення, сформованого ринковими

---

⁶⁴⁰ Соціологи-компаративісти звернули увагу на те, що модернізаторські зусилля африканських революційних режимів мали пристосовуватися до традиціоналістського соціального та культурного довкілля; попри активне використання примусу, насильства та маніпулювання їм не вдалося подолати «пріоритет етнічних, племінних, кланових інтересів над загальнонаціональними» (Мальковская И.А., Осокин Е.П. «Социалистическая ориентация» сквозь призму социологического анализа // Социологические исследования. – 1990. – № 7. – С. 29).

⁶⁴¹ Див.: Clouds Over Hong Kong // The Economist. – 1999. – August 14–20. – P. 57–58.

⁶⁴² Bell D.A. From Mao to Jiang: China's Transition to Communism // Dissent. – 1999. – Summer. – P. 20.

реформами, які попри своє бажання ревіталізувати легітимність партії спрацювали проти партійної ідеології та її способу функціонування»⁶⁴³.

Трансформація автократичного султанізму консолідаційної стадії ленінізму в олігархічну політичну систему інтеграційного штибу суттєво вплинула на загальний профіль режиму. Надзвичайно цікаву та адекватну історичну аналогію ленінським режимам пропонує Ківельсонова розвідка коливань політичної системи Московського царства у XVII столітті між двома полюсами – автократії (султанізм, в термінології Веберової соціологічної традиції, на яку я пристаю) і олігархії та боротьби між цими двома організаційними принципами⁶⁴⁴. Посилення елементів традиційної політичної культури статусного суспільства ускладнило субординацію неформальних суспільних та економічних практик цілям і завданням режиму. Проблематичність підтримки організаційної ідентичності маніфестувала себе у феномені політичної корупції, яка відбиває «втрату організацією її специфічної компетентності через неспроможність увиразнити завдання та стратегію, які б практично диференціювали... (окремих) членів від (загальних) інтересів організації»⁶⁴⁵.

Підтримка організаційної ідентичності ленінської партії вимагає постійного відтворення такого мобілізаційного етосу партійних кадрів, який уможлиблював би їхнє функціонування за патримоніальною моделлю (на кшталт корпусу яничарів в Османській імперії⁶⁴⁶) та перешкоджав би перетворенню апаратників у напівавтономних партійних «феодалів». Як відзначав Вебер, «повністю розвинений феодалізм є крайнім випадком систематично децентралізованого панування... позаяк упровадження сюзереном «дисципліни» стосовно васалів є обмеженим»⁶⁴⁷. Знов-таки хочу наголосити, що тут я послуговуюся веберівськими категоріями як ідеальними типами. Останні мисляться як аналітична реконструкція значущих елементів дійсності і не розглядаються як «реальні» соціальні системи. Саме це

---

⁶⁴³ Fen Cheng, Ting Gong. Party versus Market in Post-Mao China // Journal of Communist Studies and Transition Politics. – 1997. – Vol. 13. – № 3. – P. 150.

⁶⁴⁴ Див.: Kivelson V.A. Autocracy in the Provinces: The Muscovite Gentry and Political Culture in the Seventeenth Century. – Stanford: Stanford University Press, 1996.

⁶⁴⁵ Jowitt K. New World Disorder: The Leninist Extinction. – Berkeley: University of California Press, 1993. – P. 121.

⁶⁴⁶ Див.: Weber M. Economy and Society. An Outline of Interpretative Sociology / Ed. by G.Roth, C.Wittich. – Berkeley: University of California Press, 1978. – P. 1017.

⁶⁴⁷ Weber M. Economy and Society. An Outline of Interpretative Sociology / Ed. by G.Roth, C.Wittich. – Berkeley: University of California Press, 1978. – P. 1079.

дозволяє застосовувати поняття традиційного панування для аналізу, здавалося б, сучасного феномена, яким виглядає ленінізм. Але, як я вже попередньо зауважував, інноваційністю ленінізму був синтез безособової харизми з елементами модерного соціального порядку з одночасним узалежненням останніх організаційної харизми партії, яка структурувала всі інститути суспільства за своїм зразком. На переконання лівого теоретика політичних форм сучасності К.Лефора, тоталітаризм (або ленінізм на стадії консолідації, в термінології, якої я дотримуюся) «не є політичним режимом, він є *формою суспільства...*»⁶⁴⁸

Суспільно-політичні зміни в країнах ленінського блоку в 70–80-ті роки минулого століття стали блискучим потвердженням веберівської концепції рутинізації харизми. У цьому контексті варто згадати Веберів опис цього процесу: «Коли *приплив*, що підняв харизматично скеровану групу над повсякденним життям, відкочується назад у напрямку буденної рутини, принаймні «чиста» форма харизматичного панування зникає та перетворюється на «інституцію». Після первинного припливу харизматична група або механізується, або її заступають інші структури, або вона змішується з ними у найрізноманітніших формах... В цьому випадку харизма дуже часто *трансформується за межі пізнаності й може бути ідентифікованою лише на аналітичному рівні*»⁶⁴⁹. Більше того, послідовники харизматичного лідера підпадають під вплив «повсякденного життя, зокрема економічних інтересів. *Поворотний момент досягається тоді, коли харизматичні послідовники та учні стають... державними службовцями, партійними чиновниками., тими, хто воліє жити за рахунок харизматичного руху*»⁶⁵⁰. Такі самі зміни відбуваються і з харизматичним посланням, яке стає доктриною, догмою, або заціпенілою *традицією*. У процесі такого розвитку антагоністичні традиція і харизма змішуються, оскільки «як харизма, так і традиція опираються на відчуття лояльності та обов'язку, яке завжди має релігійну ауру»⁶⁵¹. Для партій ленінського типу цей процес мав своїм наслідком перетворення «Глеткіних» консолідаційної фази режиму (які

⁶⁴⁸ Lefort C. The Political Forms of Modern Society. – Cambridge: MIT Press, 1986. – P. 79.

⁶⁴⁹ Weber M. Economy and Society. An Outline of Interpretative Sociology / Ed. by G.Roth, C.Wittich. – Berkeley: University of California Press, 1978. – P. 1121.

⁶⁵⁰ Weber M. Economy and Society. An Outline of Interpretative Sociology / Ed. by G.Roth, C.Wittich. – Berkeley: University of California Press, 1978. – P. 1121–1122.

⁶⁵¹ Weber M. Economy and Society. An Outline of Interpretative Sociology / Ed. by G.Roth, C.Wittich. – Berkeley: University of California Press, 1978. – P. 422.

раніше знищили трансформаційний тип «Рубашових») на «патронів та «впливових людей» («big men») традиціоналістського гатунку»⁶⁵².

Культивований образ харизматичних партійних кадрів мав аристократичну поставу, спрямовану проти методичної економічної діяльності та накопичення (архетипні образи – латаний одяг Леніна, аскетичні френчі Сталіна та Мао⁶⁵³). Подібно до того, як середньовічний нобілітет, котрий «жив за рахунок грабіжництва, данини... та сплачуваних селянами податків»⁶⁵⁴, кадровий партійний нобілітет харизматичного періоду вороже сприймає підприємницьку діяльність не тільки через те, що остання загрожуватиме матеріальним інтересам партійних кадрів, у центрі яких розташована влада, але також і тому, що партія сприймає себе як героїчну організацію, політична еліта якої має «вищий» статус і є «новим» правлячим класом, а не просто функціональною елітою, що визначається за допомогою набору «виконавчих» (executive) ролей⁶⁵⁵.

Отже, задоволення економічних потреб харизматичної спільноти «політичних віртуозів» у принципі не може набути форми раціонального методичного підприємництва, а має відповідати героїчному баченню діячів, орієнтованих на збереження свого статусу. Такою прийнятною діяльністю в ленінських країнах (і СРСР, безумовно, є зразковим прикладом) виступає промисловість, зокрема машинобудування та військово-промисловий комплекс. С.Гансон потверджує такий погляд, акцентуючи, що, незважаючи на свій страхітливо-примусовий характер, основні економічні інституції сталінської насильницької індустріалізації СРСР – п'ятирічні плани на макроекономічному рівні та ударна праця й стахановський рух на мікроекономічному – були вражаючими інноваціями, які уможливили третій цикл марксистсько-ленінського розвитку: встановлення харизматичного безособового використання часу в соціально-економічній сфері⁶⁵⁶.

---

⁶⁵² Jowitt K. *New World Disorder: The Leninist Extinction*. – Berkeley: University of California Press, 1993. – P. 127.

⁶⁵³ Один із соратників Троцького згадував: «Я пам'ятаю, як товариш Ленін франтував тоді у подертих штаних, як справжній коваль пролетарської держави у робітничому одязі» (цит. за: Вайскоф М. *Писатель Сталин*. – 2-е изд. – М.: Новое литературное обозрение, 2002. – С. 212). На витоки такої акцентуованої скромності натрапляємо у біблійній традиції. Остання пророкувала появу Спасителя світу, який зовнішні був, «мов галузка, / і мав корінь сухої землі, – / не мав він принади й не мав пишноти; / і ми Його бачили, / та краси не було, щоб Його пожадати!» (Іс. 53:2).

⁶⁵⁴ Khodorkovsky M. *Of Christianity, Enlightenment, and Colonialism: Russia in the North Caucasus, 1550–1800* // *Journal of Modern History*. – 1999. – Vol. – 71. – № 2. – P. 401.

⁶⁵⁵ Див.: Keller S. *Beyond the Ruling Class*. – N.Y.: Random House, 1963.

⁶⁵⁶ Див.: Hanson S. *Gorbachev: The Last True Leninist Believer?* // *The Crisis of Leninism and the Decline of the Left* / Ed. by D.Chiot. – Seattle; L.: University of Washington Press, 1991. – P. 39.

Іншими ключовими рисами політичної економії ленінського режиму виступають арифметичний підхід до господарської діяльності (а таке досягнення економіки є «співмірним із традиційною онтологією, яка наголошує дискретну й фізичну якості соціальної реальності»⁶⁵⁷) та домінування неформальної соціальної взаємодії (блат) між діями з нерівним статусом. Якщо перша характеристика уможливило зведення планування господарської діяльності до підрахунку фізичних одиниць продукції, водночас виключаючи можливість застосування принципів ефективності та оптимальності, то друга стає заміником безособової передбачуваності взаємодії індивідів у рамках ринкової економіки та електоральної політичної системи.

Результатом накидання на суспільство ленінсько-сталінської інноваційної системи координат, яка поєднувала та підпорядковувала модерні інституції, практики та орієнтації харизматичній безособовості, став набір конфліктних постав: методична економічна дія визнавалася, але як другорядна стосовно «героїчної» штурмовщини; професіонали отримували високу оцінку, будучи паралельно підпорядкованими партійному «нобілітету»; розвиток сучасної промисловості відбувався на тлі «арифметичної» економічної політики.

Всі вказані тенденції різко посилилися в період інтеграційної стадії режиму, що дозволяє констатувати перетворення радянської економіки на *oikos*, тобто такий тип господарювання, панівним мотивом якого, за Вебером, «є не капіталістичне нагромадження», а «організоване задоволення потреб, хоча б навіть із залученням ринково зорієнтованої економічної діяльності»⁶⁵⁸. Заперечення спершу султаністських методів контролю за кадрами та економічною системою, властивих правлінню Сталіна, а пізніше і невдалі спроби впровадження Хрущовим плебісцитарної альтернативи автократичному свавіллю скерували розвиток партії у патріархальному напрямку, в рамках якого лідер має реалізовувати своє панування «як спільне право в загальних інтересах членів спільноти»⁶⁵⁹. Відтак діяльність партії втрачає абсолютну автономію. На переконання Джавіта, той успіх, якого досягли радянські

---

⁶⁵⁷ Jowitt K. *New World Disorder: The Leninist Extinction*. – Berkeley: University of California Press, 1993. – P. 132.

⁶⁵⁸ Weber M. *Economy and Society. An Outline of Interpretative Sociology* / Ed. by G.Roth, C.Wittich. – Berkeley: University of California Press, 1978. – P. 381.

⁶⁵⁹ Weber M. *Economy and Society. An Outline of Interpretative Sociology* / Ed. by G.Roth, C.Wittich. – Berkeley: University of California Press, 1978. – P. 231.

елітні кадри у зіставленні із класом «пролетарів» – саме кадрові верстви спромоглися стати групою «в собі і для себе» – є наочним аргументом на користь їхньої здатності визначати, а часто просто плутати, загальні інтереси партії із своїми партикуляристськими статусними інтересами (подібно до кар'єри, особистої безпеки, привілейованої матеріальної та політичної позицій). «Діючи таким чином, – робить висновок Джавіт, – вони запобігали постанню такої політичної сили як усередині партії, так і поза нею, котра змогла б продемонструвати відносний (на противагу абсолютному. – П.К.) характер інтересів кадрів»⁶⁶⁰.

Небажання та нездатність партійної еліти визначити мобілізаційне завдання і скерувати людські та матеріальні ресурси на його досягнення означали механічну ритуалізацію⁶⁶¹ харизматичних якостей партії. «Ритуалізації» політичної практики режимів відповідала і ритуалізація його ідеологічного бачення. Як різко акцентував К.Касторіадіс, відбулася «руйнація класичного марксизму як конкретної системи думки, що має якийсь зв'язок із реальністю. За винятком декількох абстрактних ідей, нічого з того, що є суттєвим у «Капіталі», не трапляється у сьогоденній реальності»⁶⁶². Бурхливий розвиток тіньової економіки в пізньому СРСР був найпромовистішим свідченням того, як ленінська партія, що вже втратила своє мобілізаційне покликання, але не бажала відмовитися від статусу політичної винятковості, адаптувалася до умов «загальнонародної держави» (яку вона сама створила за допомогою політики інтеграції), намагаючись рівночасно примирити різні широкого спектра суспільні інтереси. Варто також зважити на те, що тіньова економіка радянського зразка стала ідеально типовим еквівалентом політичного капіталізму, засадничо відрізняючись від раціонального підприємницького капіталізму інституційною системою координат економічної діяльності (адміністративна ієрархія *versus* ринок), етосом такої діяльності (невизначеність, яка є результатом свавільності

---

⁶⁶⁰ Jowitt K. *New World Disorder: The Leninist Extinction*. – Berkeley: University of California Press, 1993. – P. 143.

⁶⁶¹ Я використовую термін «ритуал» у його повсякденному значенні; детальніший розвиток цієї теми міститься у новаторській праці В.Н.Топорова, який наголошує на прагматичності ритуалу та його центральності у житті архаїчної людини (див.: Топоров В.Н. О ритуале. Введение в проблематику // Арханчеський ритуал в фольклорных и раннелитературных памятниках. – М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1988. – С. 7–60).

⁶⁶² Castoriadis C. *Recommencing the Revolution* // *Political and Social Writings*. – Minneapolis: University of Minnesota Press, 1993. – Vol. 3. – P. 28.

політичних патронів versus більшої передбачуваності позаперсональних ринкових регулятивів) та основними агентами підприємництва (фіскально зорієнтовані корпорації versus індивідуальний підприємець).

Є безсумнівним, що фундаментальною проблемою будь-якої політичної системи або інституції ленінського типу завжди залишалася принципова неможливість здійснення жаданого стрибка «із царини необхідності у царину свободи», де навіть політичні функції не матимуть політичного характеру (К.Маркс). Це, своєю чергою, впливає на організаційний потенціал режиму, адже, як зауважує К.Касторіадіс, апарат може підтримувати своє існування доти, доки «соціальна та історична ситуація пропонує реальний «шанс», об'єктивну ймовірність, що Апарат спроможеться досягти своєї мети»⁶⁶³.

Харизматична безособовість політичної організації ленінського типу так ніколи і не стала еквівалентом відносно ціннісно нейтральної системи координат, у рамках якої відбувався розвиток західного ліберального порядку. Тому «чуттєво-надчуттєві» (К.Маркс) соціальні факти ленізму набувають перетвореної форми: «Індивідуалізм дістає своє втілення у неокорпоративістській формі колективу (партійному осередку, робітничому колективі); принцип досягнення як основа та імператив (соціальної дії. – *П.К.*) конфліктує із героїчною якістю харизматичної природи членства в партії...»⁶⁶⁴.

Упродовж консолідаційної стадії радянського ленінського режиму Сталін був інкарнацією як партії, так і суспільства в цілому, абсолютизувавши, таким чином, політичну спільноту у своїй особі. Хрущовський «томістський» розвиток включав розширення кордонів політичної спільноти, котра мала залучати партію в цілому та «найактивніші» елементи суспільства, натомість брежнєвська неотрадиціоналістська версія інтеграційної стадії базувалася на апараті: партію було «розширено» до апарату, який абсолютизував владу у своїх руках. Інакше кажучи, ключове для будь-якого ленінського режиму питання «хто-кого?» було розв'язане, як влучно-іронічно висловився К.Джавіт, «на користь Санчо Панси»⁶⁶⁵. Проте К.Касторіадіс мав

---

⁶⁶³ Castoriadis C. The Evolution of the French Communist Party // Political and Social Writings. – Minneapolis: University of Minnesota Press, 1993. – Vol. 3. – P. 292.

⁶⁶⁴ Jowitt K. New World Disorder: The Leninist Extinction. – Berkeley: University of California Press, 1993. – P. 18.

⁶⁶⁵ Jowitt K. Really Imaginary Socialism // East European Constitutional Review. – 1997. – Vol. 6. – № 2/3. – P. 46.

рацію, коли зауважив у Токвілевій манері, що «чим більше сталіністи «лібералізуються», тим сильніше руйнується їхній вплив»⁶⁶⁶.

Суттю брежнєвської трансформації політичної системи було впровадження соціополітичного «конкубінату». Цей термін запозичено з історії католицької церкви; його зміст полягає в тому, що у певні періоди свого розвитку католицизм змушений був миритися із порушенням принципу celibату священиками, які створювали «неформальні» родини, бо, як сказав святий Боніфатій у VIII столітті, «якщо покарати всіх винних так, як того вимагають канони, не залишиться нікого для здійснення хрещень та інших церковних треб»⁶⁶⁷. Такий «конкубінат» із його сумішшю «приватних та офіційних пільг і власності, довгострокового обіймання політичних посад, фізичної безпеки та привілейовано-стабільного доступу до кар'єри»⁶⁶⁸ ефективно обслуговував інтереси організаційно корумпованої статусної еліти ленінського режиму.

Логічно задатися питанням – яке є релевантним стосовно правонаступників ленінських режимів (таких, як сучасна Україна): чи не може легалізація (або хоча б легітимація) організаційної корупції зумовити виникнення соціальної системи, де приватна власність заступить політичний статус як основу суспільної організації? Такий погляд висловив вітчизняний дослідник В.Ларцев, який вважав, що «оскільки в Україні корупція є реакцією громадян на неспроможність держави забезпечити нормальне функціонування суспільства, потрібно не стільки боротися із нею, скільки навчитися нею користуватися»⁶⁶⁹. Подібний підхід на перший погляд здається сумісним із концепцією Ч.Тіллі про державне будівництво та ведення війни як організовану злочинність або Олсоновою типологією держав, заснованих мандрівними

---

⁶⁶⁶ Castoriadis C. The Evolution of the French Communist Party // Political and Social Writings. – Minneapolis: University of Minnesota Press, 1993. – Vol. 3. – P. 295. Парсонс наводить проникливе спостереження в аналогічному дусі, постулюючи, що зменшення ступеня «надзвичайності» ленінської системи може поставити під загрозу її стабільність (див.: Parsons T. The Social System. – N.Y.: Free Press, 1951. – P. 532). Через те, що «надзвичайний» стан здатний продукувати інтеграцію суспільства, яка, безумовно, відбувається на основі механічної солідарності, суспільна інтеграція послаблюється із відмиранням бойового завдання режиму. Невдача ленінського режиму із впровадженням політики інтеграції, що базується на органічній солідарності, стала наочною ілюстрацією зазначених тверджень.

⁶⁶⁷ Цит. за: Jowitt K. New World Disorder: The Leninist Extinction. – Berkeley: University of California Press, 1993. – P. 226.

⁶⁶⁸ Jowitt K. New World Disorder: The Leninist Extinction. – Berkeley: University of California Press, 1993. – P. 147.

⁶⁶⁹ Ларцев В. Украинский путь: Соединить азиатское прошлое с евразийским настоящим во имя европейского будущего // Зеркало недели. – 1999. – 23 августа.

та осілими бандитами (останні, за М.Олсоном, є набагато сприятливішим чинником для довгострокового економічного розвитку, ніж перші, через свою зацікавленість у стабільному надходженні податків)⁶⁷⁰. Утім, варто наголосити, що в моделі Ч.Тіллі процес формування західноєвропейських абсолютистських держав, які намагалися запровадити «раціональні» адміністративні та військові інституції, конкуруючи із альтернативними центрами фізичного насильства у межах своїх кордонів, детермінувався необхідністю адекватного реагування на зовнішні загрози. За відсутності загроз такого штибу малоімовірно, що корупція спроможеться стати каталізатором модерного розвитку. В порівняльно-історичній перспективі досвід «давнього режиму» у Франції та сучасного Марокко підводять до думки, що корупція сприяє *розширенню та посиленню*, «але не зникненню статусного упорядкування політичного, економічного і суспільного життя»⁶⁷¹. Водночас необхідно визнати, що східно-азійська формула поєднання корупції і розвою витворила феномен корупції, що сприяє розвитку, але такий стан справ не скасовує загрози постання дегенеративної корупції, вислідом якої є хижацька клептократична держава, позаяк саме ця форма корупції є домінантною (останнє засвідчується тим, що вислідами високого рівня корупції у країнах, що розвиваються, є хижацьке плундрування економіки державою). Позиція американських соціологів Дж.Ейал, І.Селені та Е.Тоунслей є виваженішою у зіставленні з тезою про корупцію як двигун розвою, та попри те цим авторам властивий імпліцитний оптимізм, який простежується у їхньому висновку, що пострадянські країни перейшли від соціуму, заснованого на статусі, до суспільства, яке опирається на власність (assets).

---

⁶⁷⁰ Див.: Tilly C. State Making and War Making as Organized Crime // Bringing The State Back In / Ed. by P.Evans, D.Rueschemeyer, T.Skocpol. – Cambridge; N.Y.: Cambridge University Press, 1985. – P. 169-191; Olson M. Dictatorship, Democracy, and Development // American Political Science Review. – 1993. – Vol. 87. – № 3. – P. 567–576.

⁶⁷¹ Jowitt K. New World Disorder: The Leninist Extinction. – Berkeley: University of California Press, 1993. – P. 149. Відповідно до гегелівсько-марксівської формули про іронію історії, фатальним наслідком перетворення організаційної корупції ленінського режиму із соціальної патології на «нормальний» соціальний факт стало постання «громадянського суспільства» у надрах партії. Але на противагу моделі А.Сміта який, хоча і вважав вільну взаємодію користолюбних індивідів значущим фактором створення «цивільного» соціального порядку, всеж-таки обмежував її за допомогою принципу «справедливості» (див.: Schmidt J. Civil Society and Social Things: Setting the Boundaries of the Social Sciences // Social Research. – 1995. – Vol. 62. – № 4. – P. 909), радянський режим спонукував до виникнення соціальних форм, які радше відповідали Марксовому критичному баченню сутності буржуазного / громадянського суспільства, яке, на думку фундатора марксизму, перетворює індивіда на відірвану від життя спільноту самодостатню егоїстичну монаду, яка, розглядаючи інших як засіб своєї інструментальної дії, сама є іграшкою в руках незалежних від неї сил.

У реальності новим суспільним формам притаманний гібридний характер за рівночасного збереження важливості фактора статусу (політичного капіталу) для здобування капіталу економічного.

Як переконливо аргументує Д.Старк, природа такого феномена, як неформальна / тіньова економіка, засадничо відрізняється за умов капіталізму і «соціалізму». В першому випадку тіньовий сектор функціонує за правилами ринку, які є панівними й у разі легальної сфери економічної активності, натомість у контексті ленінських систем тіньова економіка суперечить фундаментальним принципам панівної бюрократично-перерозподільчої системи⁶⁷². Відтак, *de facto* примирення ленінських режимів із організаційною корупцією – звичайно, настільки, наскільки це не створювало загрози збереженню нерівності у статусі партійних кадрів і «громадян» – мало вкрай негативні наслідки, які не останньою чергою спричинилися до краху ленінізму: подібна система стимулювала соціальне незадоволення верств, позбавлених привілейованого доступу до практики партійного патронату. Ще одним її вислідом стає втрата партією здатності адекватно задовольняти свою потребу в мобільності кадрів за паралельного відчуження «громадян» від системи через порушення нею ідеальних інтересів – права на політичне визнання – останніх.

Спроба відродити мобілізаційний потенціал партії виявилася рівночасно складною та небезпечною справою: «складною через те, що із досягненням «повної та остаточної перемоги соціалізму в окремій країні» стало доволі важко визначати й виправдовувати необхідність «бойового» завдання. Небезпечною, позаяк впровадження «бойових», мобілізаційних відносин ставить під загрозу стабільність надійно захищених персональних та родинних інтересів кадрів режиму»⁶⁷³. Запровадження та крах горбачовської політики перебудови стали переконливим підтвердженням зазначених гіпотез.

Започатковуючи «перебудову», Михайло Горбачов, імовірно, міг би разом із К.Касторіадісом задатися питанням: «...чому Революція змогла подолати своїх зовнішніх ворогів тільки для того, щоби відбувся колапс зсередини, чому вона «дегенерувала» у такий спосіб, який призвів до влади бюрократії?»⁶⁷⁴. Відповідь, яку запропонував сам К.Касторіадіс –

---

⁶⁷² Stark D. Bending the Bars of the Iron Cage: Bureaucratization and Informalization in Capitalism and Socialism // Sociological Forum. – 1989. – Vol. 4. – № 4. – P. 637–664.

⁶⁷³ Jowitt K. New World Disorder: The Leninist Extinction. – Berkeley: University of California Press, 1993. – P. 151.

⁶⁷⁴ Castoriadis C. The Role of Bolshevik Ideology in the Birth of Bureaucracy // Political and Social Writings. – Minneapolis: University of Minnesota Press, 1993. – Vol. 3. – P. 92.

«формування... бюрократії як управлінської верстви виробництва (разом із економічними привілеями, неминуче асоційованими із цим статусом) було, із самого початку, *свідомою, прямолінійною та відвертою політикою партії більшовиків, яку очолювали Ленін і Троцький*»⁶⁷⁵ – не може нас влаштувати повністю. Попри фіксацію засадничих характеристик ленінського режиму Касторіадісова концептуалізація ігнорує специфіку ленінізму порівняно із легально-раціональними формами бюрократії.

Економічний занепад⁶⁷⁶ «реального соціалізму», попри всю його важливість у спричиненні кризи ленінізму, також не може розглядатись як вирішальний чинник соціально-політичної смерті ленінізму.

На противагу «плюралістичним» капіталістичним державам – на кшталт США – де приватні інтереси здатні конкурувати з військово-промисловим комплексом, а інститути демократії дозволяють змінювати домінантний стиль політичного життя, структура влади та економіки суспільств під проводом ленінських режимів не залишала простору для такої гнучкості. Відповідно суспільства ліберального гатунку мали змогу конкурувати із ленінськими у сферах, які виходили за межі військово-індустріальної царини. Зіткнення між лібералізмом і ленінізмом як принципами суспільної організації поширилося на такі галузі, як економіка, а також ідеологія масового споживання й масової культури: «Ані радянська олімпійська збірна, ані балет Большого театру не могли зменшити загальний вплив західної масової культури на радянську міську молодь. Загалом, Червону Армію перемогли рок та джинси (а радше відсутність цих товарів – символічних та споживчих – на радянському «ринку». Фестиваль рок-музики у Вудстоку виявився привабливішим емансипаторським проектом, ніж героїчні діяння на фронті важкої промисловості та комсомольських будівництвах. – П.К.)»⁶⁷⁷. Підтримання самого лише військового паритету із Заходом

---

⁶⁷⁵ Castoriadis C. The Role of Bolshevik Ideology in the Birth of Bureaucracy // Political and Social Writings. – Minneapolis: University of Minnesota Press, 1993. – Vol. 3. – P. 99.

⁶⁷⁶ Як дотепно зауважив Д.Широ, «трагедією комунізму була не його невдача, а його успіх... Це було щось на зразок того, якби Ендрю Карнегі дістав можливість керувати США і примусив усю країну стати гігантською копією US Steel, а менеджери тієї самої US Steel продовжували керувати країною в 1970–1980-х роках!» (Chirot D. What Happened in Eastern Europe in 1989? // The Crisis of Leninism and the Decline of the Left / Ed. by D.Chirot. – Seattle; L.: University of Washington Press, 1991. – P. 5–6).

⁶⁷⁷ Derluguian G.M. The Process and the Prospects of Soviet Collapse: Bankruptcy, Segmentation, Involution // Questioning Geopolitics: Political Projects in a Changing World-System / Ed. by G.M.Derluguian, S.L.Greer. – Westpoint; L.: Greenwood Press, 2000. – P. 213.

не спромоглося забезпечити ідеологічну цілісність та когерентність режиму і суспільства доби пізнього лєнінізму.

Кульмінацією всіх цих кризових рис лєнінізму стала поява «Солідарності» у Польщі, коли вочевиднилася неефективність «бонапартистського» підходу до проблеми польських лєнінців⁶⁷⁸. «Солідарність» стала найсерйознішим викликом лєнінізмові як типові суспільно-політичної організації; реформи, зініційовані Горбачовим стали спробою відповіді на цю небезпеку. Значущою інновацією «Солідарності» стало вироблення цим рухом альтернативної орієнтації соціальної (колективної) дії, яка, заперечивши легітимність харизматично-статусної організації лєнінізму, позначила формування прошарку, визначеної М.Вебером як «громадяни держави». За Вебером, цей феномен є принципово важливим для політичного дискурсу та практики модерного суспільства: «З точки зору суто політичних концепцій, зовсім не випадково, що вимога виборів згідно з правилом «одна людина – один голос» є такою популярною всюди, позаяк механічна природа *рівного* права голосу відповідає суттєвій природі сьогоденної держави. Модерна держава першою висунула концепцію «громадянина держави». Рівне голосування означає, першою чергою, тільки те, що в цьому моменті суспільного життя індивід *не* розглядається, на противагу всім іншим ситуаціям, з точки зору його професійної та родинної позиції або відмінностей його матеріальної та соціальної ситуації; він розглядається тільки і просто як *громадянин*. Це радше символізує політичну єдність нації, аніж вододіли, які виокремлюють різноманітні сфери життя»⁶⁷⁹.

Неприйнятність «мілітаристської» відповіді на кризу режиму, спровоковану «Солідарністю», полягала в тому, що «лєнінці завжди розглядали «бонапартизм» як надзвичайно серйозну загрозу політичній та ідеологічній ідентичності Партії... Військові та Партія є «героями-конкурентами», героями із протилежними сферами компетенції»⁶⁸⁰, позаяк «героїзм» партії був зорієнтований не стільки на саму війну,

---

⁶⁷⁸ За даними Дж.Ейала, І.Селєні та Е.Тоунслей, контроль та вплив польської компартії на процес призначення на номенклатурні посади військових та співробітників органів держбезпеки не був вагомим у порівнянні з практиками інших країн «соціалістичного табору», приміром, Угорщини (див.: Eyal G., Szelényi I., Townsley E. Making Capitalism Without Capitalists: The New Ruling Elites in Eastern Europe. – L.; N.Y.: Verso, 2000. – P. 202).

⁶⁷⁹ Weber M. Political Writings. – Cambridge: Cambridge University Press, 1994. – P. 103; див. також: Tilly C. Trust and Rule // Theory and Society. – 2004. – Vol.33. – № 1. – P. 1–30.

⁶⁸⁰ Jowitt K. New World Disorder: The Leninist Extinction. – Berkeley: University of California Press, 1993. – P. 154.

скільки на героїчну суспільну боротьбу. Втім, «героїчна» постава партійних кадрів із легкістю могла адаптуватися до вимог бойових дій – достатньо згадати швидку «перекваліфікацію» партійних кадрів у членів військових рад армій та фронтів із подальшим поверненням їх на партійну роботу (кар'єра Брежнєва є зразковою в цьому плані) або культ учасників громадянської війни в Іспанії 1936–1939 років, що існував у Німецькій Демократичній Республіці⁶⁸¹. Нездатність «ленінців-бонапартистів» завдати поразки «Солідарності» також яскраво засвідчила, що ресурс політики інтеграції було вичерпано і вона втратила свою адекватність завданням інкорпорації найактивніших верств суспільства до системи координат режиму за рівночасної підтримки монополії партії.

На середину 1980-х років партія перетворилася на «корумпованого, лінивого, політичного монополіста (поняття «лінива монополія» було в деталях розроблене А.Гіршманом. – П.К.⁶⁸²), який ритуалістично наполягав на своєму героїчному характері та відкидав можливість відмови від свого ексклюзивного правління суспільством, інтерпретуючи його як соціально прийнятне й потрактовуючи як політично нерівне. ...Паразитична ленінська партія керувала грабінницькою (а не плановою) економікою та правилами (не керувала) «паразитичним» (цим терміном-метафорою – «scavenger» англійською мовою – позначене створіння, що живиться відходами. – П.К.) (негромадянським) суспільством»⁶⁸³.

М.Горбачов зробив спробу відмовитися від неотрадиціоналістських практик Л.Брежнєва, скориставшись цілим набором політичних стратегій, покликаних ревіталізувати, революціонізувати та трансформувати режим у харизматичному напрямку. Суттю горбачовських реформ було підвищення «ролі індивідуального члена партії на противагу

---

⁶⁸¹ За даними А.Крамера, ветерани війни в Іспанії обіймали ключові посади у партійному та державному апараті. Збройні сили, органи держбезпеки та внутрішніх справ тривалий час очолювалися колишніми інтербригадівцями, а серед відповідальних працівників партійного апарату їх налічувалося 110 осіб (див.: Krammer A. The Cult of the Spanish Civil War in East Germany // Journal of Contemporary History. – 2004. – Vol. 39. – № 4. – Р. 538).

⁶⁸² Див.: Hirschman A. Exit, Voice and Loyalty. – Cambridge: Harvard University Press, 1970.

⁶⁸³ Jowitt K. Really Imaginary Socialism // East European Constitutional Review. – 1997. – Vol. 6. – № 2/3. – Р. 45–46. Варто зауважити, що уважний текстологічний аналіз виопуклює необґрунтованість заяв В.Полохала про новаторський характер запропонованої ним концепції «негромадянського суспільства» (див.: Полохало В. Політологія посткомуністичних суспільств в Україні і Росії // Політична думка. – 1998. – № 2. – С. 9–22.). К./Джавіт і К.Ханн висунули концептуально і навіть термінологічно подібні категорії ще в 1990 та 1997 роках відповідно (див.: Jowitt K. New World Disorder: The Leninist Extinction. – Berkeley: University of California Press, 1993. – Р. 220–247; Hann C. The Nation State, Religion, and Uncivil Society: Two Perspectives from the Periphery // Daedalus. – 1997. – Vol. 126. – № 2. – Р. 27–46).

корпоративній верстві апаратників; підвищення ролі безособових процедур усупереч *персональному* свавіллю... партійних «впливових людей» (*big men*)...»⁶⁸⁴ Інакше кажучи, програма М.Горбачова містила заперечення соціального егоїзму відповідальним індивідуалізмом (блискауча концептуалізація засадничої різниці між «егоїзмом» і «індивідуалізмом» була запропонована А. де Токвілем⁶⁸⁵), сподівання вирватися з порочного кола сталінсько-брежнєвської дилеми: партійний терор більшовицької «фортеці» versus партійна корупція неотрадиціоналістської «негари».

Горбачовське бачення відродження ленінізму включало такі імперативи, як розширення соціальної бази політичного членства та влади в рамках режиму. Виконання цих вимог заперечувало абсолютизацію партії, реалізовувану за допомогою абсолютизації або особи «вождя», або «апарату». Релятивізація влади партії передбачала радикальне розширення рамок радянської політичної спільноти. Намагаючись у такий спосіб послідовно втілити ідеї ленінізму, «горбачовська перебудова мислилася як спроба швидкої трансформації радянської культури у харизматичному напрямку. Її метою було вибудовування не просто соціально-економічних структур (вважалося, що це завдання було розв'язане у сталінську добу. – *П.К.*), а культури, яка б ґрунтувалася на масовій та повсякденній інтерналізації норм трансцендентування часу»⁶⁸⁶. Дотримання цих принципів призвело до втрати партією сталінсько-більшовицького профілю «фортеці» та перетворення її на меншовицький «бенкет»⁶⁸⁷. Заперечення ідеї загострення класової боротьби у радянському суспільстві Н.Хрущовим дістало продовження у горбачовській заміні поняття коректної лінії партії політично «правильним» суспільством, яке мало позбавити партію монопольної самоідентифікації з політичною спільнотою як такою. Релятивізація абсолютистського за своєю природою режиму (аналогічного за своїм соціально-інституційним профілем таким культурно-історичним утворенням, як Католицька Церква або Османська імперія) та втрата ним мобілізаційних завдань означали зникнення

---

⁶⁸⁴ Jowitt K. *New World Disorder: The Leninist Extinction*. – Berkeley: University of California Press, 1993. – P. 231.

⁶⁸⁵ Див.: Tocqueville A. de. *Democracy in America*. – N.Y.: Vintage, 1988. – P. 506.

⁶⁸⁶ Hanson S. *Gorbachev: The Last True Leninist Believer? // The Crisis of Leninism and the Decline of the Left* / Ed. by D.Chirrot. – Seattle; L.: University of Washington Press, 1991. – P. 40.

⁶⁸⁷ Див.: Jowitt K. *New World Disorder: The Leninist Extinction*. – Berkeley: University of California Press, 1993. – P. 233.

ленінізму в якості принципу соціальної організації, що пропонував альтернативу цивілізації ліберально-демократичного капіталізму.

Релятивізація абсолютної ролі апарату стосовно суспільства та надання останньому можливості контролю за раніше автономними кадрами спричинилися до відчуження апарату – зокрема на регіональному / республіканському рівні – від центру та делегітимували два головних табу, покликаних контролювати дії «нового класу»: «націоналізм та приватне нагромадження»⁶⁸⁸. Вислідом зникнення цих табу стала адаптація ленінських кадрів до вимог національних громадянських суспільств, що постали у таких республіках, як Білорусь, Україна та Росія, із подальшою субординацією енергії цих рухів логіці акумуляції економічного та політичного капіталів. «Радикальні зміни на рівні риторики та символів влади, – аргументує Г.Дерлуг'ян у спосіб, суголосний із напрямком Джавітового та мого мислення, – не повинні затьмарювати той факт, що економічні, соціальні та політичні тенденції пострадянських 90-х років виросли із жажливих «викривлень» брежнєвського періоду: корупції та визрівання бюрократичних клік (останній феномен коректніше окреслюється із залученням Веберового протиставлення патримоніалізму і феодалізму. – П.К.), кримінальне підприємництво, ідеологічний та моральний занепад. Це не означає, що соціальні зміни були мінімальними. Завдяки знищенню центрального ідеологічного та політичного механізмів, було створено цілком нові умови. ...Ключовим елементом нової ситуації стали сегментація та привласнення елітою раніше об'єднаних сфер бюрократичного контролю. Радянський блок буквально розпався дощенту...»⁶⁸⁹.

Висновки

«Масове зникнення» ленінізму не стало автоматичним потвердженням теоретичної істинності та гарантією практичного успіху фукуямівської оптимістичної тези про «кінець історії». Адже будь-яка інноваційна суспільно-політична або культурна форма, яка може зумовити виникнення

---

⁶⁸⁸ Derluguian G.M. The Process and the Prospects of Soviet Collapse: Bankruptcy, Segmentation, Involution // Questioning Geopolitics: Political Projects in a Changing World-System / Ed. by G.M.Derluguian, S.L.Greer. – Westpoint; L.: Greenwood Press, 2000. – P. 215.

⁶⁸⁹ Derluguian G.M. The Process and the Prospects of Soviet Collapse: Bankruptcy, Segmentation, Involution // Questioning Geopolitics: Political Projects in a Changing World-System / Ed. by G.M.Derluguian, S.L.Greer. – Westpoint; L.: Greenwood Press, 2000. – P. 216.

нових принципів соціальної організації та орієнтації дії, породжує *партійний*, але не тотальний, зразок поведінки: «абсолютизм мав двір (Версаль); лібералізм – ринок і парламент; ленінізм – партію і план», відповідною соціальною базою яких були «придворні в абсолютистських державах, аскетичні підприємці в ліберальних капіталістичних державах, більшовицькі кадри в ленінських режимах, СС у третьому рейху»⁶⁹⁰. Саме через свою партійну ідентичність перемоги ліберального капіталізму над альтернативними способами суспільної організації (Католицькою Церквою, фашизмом, ленінізмом) мають партикуляристський характер; тому, попри «прогресивність» та функціональність деяких з його вимірів, він зовсім не «приречений» на успіх у світовому масштабі. Модерна ліберальна цивілізація може та буде породжувати альтернативні спроби заперечення свого матеріалістичного ухилу та акцентування на принципі досягнення, зокрема через свою раціональну безособовість⁶⁹¹. Остання контрастує з реальністю функціонування світ-системи, у рамках якої надання запрошення до розвитку країнам третього та колишнього другого світів залежить від постави держави-гегемона. Окрім того, визнання «капіталізму «кінцем історії» означає антиісторичну самовпевненість, яка принижує безмежно творчі та трансформаційні сили людства»⁶⁹².

Фукуямова візія 1990-х років яскраво продемонструвала свою непридатність у контексті постленінського суспільного «розвитку недорозвитку», якому властиве домінування політичної культури гетто⁶⁹³. Таким чином, «внутрішнє місто», типове для американських мегаполісів, приміром, Гарлем у Нью-Йорку, може розглядатися як аналог постленінської України з точки зору панівних інституційних форм і етосу⁶⁹⁴.

---

⁶⁹⁰ Jowitt K. The Leninist Extinction // The Crisis of Leninism and the Decline of the Left / Ed. by D.Chivot. – Seattle; L.: University of Washington Press, 1991. – P. 85.

⁶⁹¹ Jowitt K. The Leninist Extinction // The Crisis of Leninism and the Decline of the Left / Ed. by D.Chivot. – Seattle; L.: University of Washington Press, 1991. – P. 87.

⁶⁹² Coulter J. Why I Am Not a Right-Winger // New Political Science. – 1998. – Vol. 20. – № 1. – P. 115.

⁶⁹³ Зіставляючи «якість» осягнення суспільно-політичних феноменів М.Вебером і сучасними соціальними теоретиками, К.Джавіт гостро-іронічно зауважив, що «на щастя, Вебер мав можливість не читати Фукуяму і Хафа...» (Jowitt K. The Leninist Extinction // The Crisis of Leninism and the Decline of the Left / Ed. by D.Chivot. – Seattle; L.: University of Washington Press, 1991. – P. 98).

⁶⁹⁴ У своїй екстраполяції мікросоціологічних характеристик на макросоціологічний рівень я спираюся на М.Шифтера, який використав таку аналогію, аналізуючи ситуацію в Колумбії – суспільство, яке варте порівняння з Україною, позаяк наслідки «наркотизації» економіки у «поєднанні з повністю корумпованою політичною системою, яка упродовж тривалого періоду сприяла відчуженню громадян від політичного життя, розкрили жахливі інституційні проблеми країни» (Shifter M. Colombia on the Brink: There Goes the Neighborhood // Foreign Affairs. – 1999. – Vol. 78. – № 4. – P. 16).

Як пишуть американські дослідники соціальних проблем гетто, Гарлем, який фактично є містом у місті, має населення, еквівалентне Атланти. Більша частина району і досі або не заселена, або зруйнована. І хоча посадові особи, які налаштовані на зміни, засуджують програми, які породжують ментальність узалежненості від державної системи соціального захисту, вони виявляються неспроможними запропонувати суто ринковий підхід. Вони переконані, що попри всі конкурентні переваги Мангетена впливовий бізнес не прийде до Гарлема без втручання уряду, але активна роль держави автоматично створює можливості для патронажу, корупції та хибних рішень. Розташований на відстані лише трьох зупинок метро від центру Мангетена, Гарлем довго був окремишим економічним світом. Расизм (звісно, у випадку України ми маємо говорити не про расову дискримінацію, а про *соціальний* апартеїд первинного накопичення капіталу), страх перед злочинністю та військовим конфліктом на сході України стримують зовнішні інвестиції; а відсутність доступу до капіталу підриває підприємництво чорного населення.

Масове зникнення ленінізму як культурного та інституційного типу залишило країни, що входили до його ареалу, наодинці з проблемою «ленінської спадщини», яка і дотепер залишається загадковою для деяких вчених. Так, Ф.Фукуяма витратив 1990-ті роки на доведення своєї ліберально-капіталістичної парадигми до абсурду («лібералізація економічної політики зумовить економічне зростання, яке, своєю чергою, спричинить розвиток демократичних політичних інституцій...»⁶⁹⁵), змушуючи своїх тодішніх прибічників дивуватися, чому суспільства постленінської доби або обирають недемократичний капіталізм, як це сталося із Китаєм, або, як у випадку Угорщини здійснюють відступ від демократії⁶⁹⁶, надаючи перевагу агресивній версії націоналізму.

Транзитологи модерністсько-фукуямівського гатунку безупинно оспівували творчу природу капіталізму⁶⁹⁷, натомість представники лівого табору (приміром, мислителі парадигми аналізу світ-систем)

---

⁶⁹⁵ Fukuyama F. Second Thoughts: The Last Man in a Bottle // The National Interest. – 1999. – № 56. – P. 19.

⁶⁹⁶ Див. наприклад виступ угорського політолога А.Бозоки на конференції «Історична соціологія цивілізацій: модерн поміж демократією та нерівністю», яка відбулася 30-31 травня 2016 року в НТУУ «КПІ» на базі факультету соціології і права: <http://www.sociology.kpi.ua/conference-of-sociology-2016>.

⁶⁹⁷ Втім, як я зауважив у примітці 3 у цій книжці останніми роками Фукуяма еволюціонував у бік більш структурно та конфліктно налаштованої теорії, яка є сумісною зі стилем мислення С.Гантінгтона та Ч.Тіллі.

зосереджуються на «темному боці» постленінської трансформації. Водночас структуралістський та антикапіталістичний ухил аналізу світ-систем не дозволяє помітити радикальні зміни, які відбуваються за лаштунками «переходу». М.Буравой пропонує несподівану реінтерпретацію цих понять, що принципово суперечить їхньому звичному значенню. В 90-х роках минулого століття ті дослідники, які оперували поняттям «трансформація», наголошували реалістичність свого бачення перебігу змін у постленінському просторі, заперечуючи тим самим телеологічний оптимізм «транзитологів» та переконання останніх у адекватності схеми лінійного прогресу від плану до ринку та від диктатури партії до демократії. Натомість Буравой вбачає корінь проблеми у тому, що відбувається перехід (транзит) до капіталізму за відсутності трансформації, яку заступила інволюція⁶⁹⁸. Безумовно, протилежний погляд на пострадянські країни як на втілення нормальності, у Дюркгеймовому сенсі, також важко обґрунтувати, але повне заперечення здатності суспільства адаптуватися до умов, що постійно змінюються, так саме безпідставне. Після більш як декади вільного падіння суспільства на кшталт Росії та України віднайшли формулу, придатну для ефективнішої – у короткотерміновій перспективі – експлуатації своєї одновимірної індустріалізації, інтеграції до світового ринку, хоча б і в якості сировинного придатку, та «Гантінгтонової» стабільності авторитарного штибу за збереження формально-демократичних процедур. Попри те, що така ситуація є далекою від «рожевих» сценаріїв громадських активістів кінця 1980-х років та транзитологів 1990-х, схоже, що більшість населення готова з нею змиритися. Якоюсь мірою ситуація, що склалася в українському суспільстві, описується словами Танкредо Фальконері – одного з героїв роману італійського письменника Дж.Томазі ді Лампедузи, в якому йдеться про Сицилію доби пізнього Рісорджименто (тобто 60-х років XIX століття): «Для того, щоб усе залишилося по-старому, треба, щоб спочатку все змінилося». Але такий висновок був би занадто одновимірний та співмірний лише із засновками теоретиків лівої орієнтації. Усупереч Буравому, ми маємо підстави потверджувати, що зміни на постленінському просторі заторкнули не лише «спосіб обігу», але й сферу виробництва; це, зокрема, стосується Центральної

---

⁶⁹⁸ Див.: Burawoy M. Transition without Transformation: Russia's Involuntary Road to Capitalism // East European Politics and Societies. – 2001. – Vol. 15. – № 2. – P. 269–290.

Європи⁶⁹⁹. Трансформація стала не лише імітацією та інволюцією, вона парадоксально долучає до цих форм і інновацію. Навіть обмежені інституції ринку та демократії виказали здатність до продукування синергетичного ефекту із позитивними вислідами для суспільства в цілому; врешті-решт, крах ленінізму та зміни у постленінських країнах стали ще одним підтвердженням формули Шумпетера щодо творчої руйнації як способу суспільного розвитку.

Отже, критичні «інвективи» на адресу ліберального світогляду не є його повним запереченням – доволі важко піддати сумніву та опонувати ліберальному постулату про легітимність у парадигматичному формулюванні Д.Роулза, згідно з яким «реалізація політичної влади є цілком прийнятною тільки тоді, коли вона реалізується відповідно до конституції та коли від громадян можна резонно очікувати, що вони підтримуватимуть її суттєві елементи у світлі принципів та ідеалів, які є прийнятними для їхнього спільного людського розуму»⁷⁰⁰. Рівночасно ідея публічного розуму (public reason) не повинна відвертати від реальних проблем суспільного розвитку, що виникають за умов кризи легітимації (тобто зіткнення формальної і змістовної демократії⁷⁰¹), тільки цього разу не західного, пізнього варіанта капіталізму, а його новітніх постленінських варіацій. Західні суспільства переймаються завданням, як «поставити капіталістичну державу на місце» (Б.Джессоп), натомість постленінським соціумам необхідно дати відповідь на аналогічний за змістом, але набагато гостріший за формою, виклик.

---

⁶⁹⁹ Навіть Буравой, схильний до ідеалізації та міфологізації ленінізму, змушений визнати більшу ефективність форм організації виробництва у сучасній Угорщині у зіставленні із практиками ленінської доби.

⁷⁰⁰ Rawls J. *Political Liberalism*. – 2nd ed. – N.Y.: Columbia University Press, 1996. – P. 137.

⁷⁰¹ Див.: Habermas J. *Legitimation Crisis*. – Boston: Beacon, 1975. – P. 36.

Аби створити ринки, не можна просто покладатися на ринки. Зміцнення ринків вимагає сильних держав.

Д.Старк

Переважає більшість стрибків у зростанні не продукуються значущими економічними реформами, а переважає більшість значущих економічних реформ не продукують стрибків у зростанні.

Д.Родрік

Ринок є раціональним; уряд – дурним.

Д.Армей

РОЗДІЛ 8

ДЕРЖАВА, ЩО СПРИЯЄ РОЗВИТКУ: BLUEPRINT FOR DEVELOPMENT АБО ГЛУХИЙ КУТ?

8.1. Ленінізм як диктатура розвитку та постленінізм

Інституціоналізація раціональної веберівської бюрократії могла бути вписаною у реєстр досягнень радянського ленінізму лише за умови тотальної теоретико-методологічної засліпленості дослідника, схильного послугоуватися Парсонсовою схемою еволюційних універсалій (яка хоч і передбачала постання бюрократії на певному етапі розвитку людського суспільства, але коректно уникала апріорної відповіді на питання про її природу) у дусі вульгарного соціологізму з його наголосом на економічно-детермінованому та лінійному характері соціальних, політичних та культурних процесів. Імена відверто парадигматичних

представників школи вульгарного соціологізму – таких, приміром, як В.М.Фріче та В.Ф.Переверзев – згадуються нечасто, а їхній теоретичний набуток стає предметом експлікованого дискурсу ще рідше. Незважаючи на це, структура та методологія цієї затаврованої ще радянськими «Сталіновими» вченими 1930-х років традиції постійно відтворюються у практиці соціального аналізу дослідниками, які є представниками найрізноманітніших дослідницьких програм, навіть попри те, що дуже часто вони функціонують у системах координат відмінних культур та інтелектуальних традицій і є керованими протилежними за орієнтацією ідеологіями (приміром, прихильники теорії модернізації *versus* послідовники школи залежності). Така практика вульгарного соціологізму зумовлює фаталістичну «віру» в те, що у своєму розвитку суспільства дотримуються певного зразка: чи то, згідно з Марксовим баченням, англійської моделі капіталізму, чи то ленінської теорії та практики диктатури пролетаріату, чи то приписів ідеологів ліберального капіталізму. Тому виникнення «раціональної бюрократії» розглядалося як необхідний, а не контингентний етап «еволюції» суспільства⁷⁰². Варто також зауважити, що раціональна бюрократія є функціональною лише за певних соціально-історичних, політичних та культурних умов. Висока ефективність інституцій, структурованих за принципами, що є протилежними раціонально-бюрократичним, засвідчує хибність тези про універсальну природу бюрократії. Так, здатність податкової системи Пруського королівства за часів Фрідріха Великого ефективно вилучати ресурси була безпосередньо узалежнена від змішаного устрою податкової служби, яка поєднувала бюрократичні й патримоніальні елементи⁷⁰³. Ленінізм як особливий тип безособової харизматичної організації генерував інституції, форма та структура яких здавалася аналогічною з феноменами модерного суспільства у його ідеально-типовій західній інкарнації. Водночас зміст політики та спрямованість ленінських режимів підривали модерну візію та суспільні практики. Як ленінізм, так і нацизм надихалися ідеєю «безперервної революції» (термін М.Манна), яка мала не лише реструктурувати

---

⁷⁰² Приміром, див. книжку О.Толочка, який пропонує надзвичайно цікавий та соціологізований наратив становлення держави на теренах Київської Русі (Толочко А.П. Очерки начальной Руси. – Киев; СПб.: Laurus, 2015).

⁷⁰³ Див.: Kiser E., Schneider J. Bureaucracy and Efficiency: Analysis of Taxation in Early Modern Prussia // *American Sociological Review*. – 1994. – Vol. 59. – № 2. – P. 187–204; Bendix R. *Nation-Building and Citizenship*. – Garden City: Anchor, 1969. – P. 130.

«старий порядок» за новим зразком, але й передусім забезпечити режим соціокультурним середовищем⁷⁰⁴. Політика безперервної революції ленінських режимів доби консолідації чинила перепони формуванню легально-раціонального типу панування, зорієнтованого на безособові норми, легітимність яких перевіряється конкуренцією світоглядів та ідеологій у рамках автономної публічної сфери й структурованого політичного суспільства. Прийнятна для ленінських режимів формула зв'язку ідей та інтересів спонукала відтворення станового суспільства на чолі з партійною «аристократією», націленою на «бойові завдання» соціальних перетворень (архетипний список досягнень І.Сталіна, який мав беззаперечно санкціонувати його статус як харизматичного лідера, так і «державного діяча» квазімодерного стибу, включав колективізацію, індустріалізацію, перемогу над зовнішньою агресією та створення соціалістичного «табору» під егідою «Московського центру»). Зміцнення ролі бюрократичного панування у межах ленінських режимів передбачало досягнення суто прагматичних цілей, не заторкаючи природи режиму, лише посилюючи патримоніалізацію, ба навіть султанізацію державного апарату. За проникливим спостереженням Г.Рота, патримоніальні правителі послуговуються широким спектром методів рекрутування управлінського персоналу. Ці методи є осторонь чисто патримоніальних принципів і, хоча зберігають видимість патримоніалізму, насправді спираються на феодально-контрактні, бюрократично-контрактні або просто персональні взаємини⁷⁰⁵.

8.2. Неолібералізм як ідеологія та програма розвитку

Зникнення ленінізму та дезінтеграція «Московського центру» (спершу відпад східно-європейських сателітів, а згодом і розкладання радянського «ядра» системи) трансформували радянські республіки із суто теоретичним суверенітетом (публічне наполягання на реальності

---

⁷⁰⁴ Про концептуалізацію ленінських режимів та їхню «політику розвитку» див.: Кутуєв П.В. Прологомени до політичної соціології ленінізму // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2000. – № 4. – С. 32–68; Кутуєв П.В. Час і суспільна модернізація: випадок ленінізму // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002. – № 1. – С. 41–60, а також Розділи 6–7 цієї книжки.

⁷⁰⁵ Roth G. Personal Rulership, Patrimonialism, and Empire-Building in the New States // World Politics. – 1968. – Vol. 20. – № 2. – P. 195.

якого завжди мало трагічні наслідки для індивідів, які серйозно сприймали відповідні статті радянської Конституції) у квазінаціональній державі. Правлячі кола цих новітніх політичних утворень – які, у випадку України, пройшли шлях від агентів пізнього ленінського режиму, що переживав неотрадиціоналістську дегенерацію, до опортуністичних прибічників ідеї політичної незалежності – легітимували своє рішення у термінах теорії раціонального вибору, наполягаючи на необхідності існування національної держави задля успішного економічного розвитку та досягнення суспільного добробуту. За умов постленінізму українські державні менеджери зіткнулися із проблемами, що нагадували виклики, які поставали перед елітами нових країн третього світу – а саме, модернізації та розвитку. Втім, попри всю типологічну схожість завдань, що виринали і виринають перед країнами, що розвиваються, та постленінськими державами, було б помилковим недооцінювати ґрунтовно відмітні стартові умови двох типів суспільств – наприклад, відсутність індустріалізації у більшості випадків третього світу *versus* тотальна індустріалізація радянського гатунку. Для нашого аналізу важливішими є не відмінності у матеріальній інфраструктурі, а паралелі в інституційній будові та панівних культурних зразках відповідних суспільств. До цих паралелей в економіці «спізнано індустріалізованих» та постленінських країн долучаються, на думку А.Амсден, певні спільні структурні риси, а саме: складності із доступом до зовнішніх ринків, проблеми із дизайном продукції та доволі відстала технологія. Жодну з цих проблем, на переконання цієї авторитетної дослідниці з Массачусетського інституту технологій, неможливо розв'язати, покладаючись тільки на «невидиму» руку ринку та дотримуючись приписів неоліберальної ортодоксії. Позаяк мінімізація ролі держави в економіці є шиболетом неолібералізму, доцільно схарактеризувати цей світогляд детальніше.

За формулюванням А.Сміта, функції держави включають такі завдання: обов'язок захищати суспільство від насильства та поглинання іншими державами; обов'язок захищати настільки, наскільки це є можливим, кожного члена суспільства від несправедливості та пригноблення з боку всіх інших членів суспільства шляхом встановлення справедливої системи правосуддя; обов'язок створювати й підтримувати ті громадські роботи та ті громадські інституції, створення та підтримка яких ніколи не зацікавить індивіда або невелику групу індивідів через неможливість отримання прибутку, який би відшкодував витрати

цих індивідів від такої діяльності. Водночас Сміт вважав, що подібне інвестування у громадське благо приносить суспільству набагато більше, аніж просте повернення витрат⁷⁰⁶. Також необхідно враховувати, що згідно переконливій інтерпретації Дж.Аррігі суто ліберальне потрактування поглядів шотландського мислителя має за опертя обмежене й вибіркове прочитання його «Багатства народів». Важливо також усвідомлювати інституційний політичний контекст, у якому працював А.Сміт – його епоха була часом абсолютизму, відтак критика державного інтервенціонізму шотландцем своєю мішенню мала не абстрактну державу як таку, а монархічну державу XVIII сторіччя тиранічного штибу. Ба більше, самий термін «державо-нічний вартовий» належить німецькому соціалісту XIX сторіччя Фердинанду Лассалю⁷⁰⁷.

Неолібералізм сьогодні фактично зняв гостроту суперечностей між консерватизмом і соціал-демократією, перетворюючи ці рухи із самостійних світоглядів на дві схожі версії однієї ідеології. У пригоді стає слушне спостереження А.Ренд про вплив «метафізичних» рефлексій на формування політики, згідно з якими ідеалізм правих та матеріалізм лівих диктує, які саме сфери людської діяльності мають контролюватися: «кожен табір прагне контролювати сферу, яку він розглядає як метафізично важливу; кожен надає свободу лише тим видам діяльності, до яких він ставиться із презирством»⁷⁰⁸. За такого концептуального бачення, суть неолібералізму є у десоціалізації суспільного відтворення за рівночасного надання переваги ринковим імперативам над суспільними. Як вислід формується більш атомізована та приватизована система, необхідним компонентом якої є перехід від держави загального добробуту (welfare state) до держави загальної праці (workfare state). Скорочення бюджетних витрат на освіту, охорону здоров'я та соціальне забезпечення легітимується за допомогою нового визначення громадянина, який розглядається не стільки як учасник республіканської публічної сфери, скільки як споживач та / або інвестор, що діє у рамках ринку. Ідеологія

---

⁷⁰⁶ Див.: Sperling V. Introduction: The Domestic and International Obstacles to State-Building in Russia // Building the Russian State: Institutional Crisis and the Quest for Democratic Governance. – Boulder: Westview Press, 2000. – P. 4.

⁷⁰⁷ Симптоматично, що професор Единбурзької школи бізнесу Гевін Кеннеді енергійно спростовує погляд на Сміта теоретика «державо-нічного вартового» та пропонує список завдань й функцій, які стоять перед державою. Див.: <http://economistsview.typepad.com/economistsview/2009/01/adam-smith-on-state-expenditures-and-interventions.html>

⁷⁰⁸ Rand A. Philosophy: Who Needs It? – Indianapolis: Bobbs-Merrill, 1982. – P. 229.

неолібералізму стала впливовою в політичних колах через посилення конкуренції на світовому рівні та загострення боротьби за інвестиції, відповідно мобільний транснаціональний капітал постійно чинить тиск на національні держави, маючи на меті дерегулювання їхніх економік, зниження податків та надання пільг корпоративним діячам⁷⁰⁹. У площині неоліберального мислення держава дискредитується та сприймається не як засіб розв'язання проблеми, а як складова проблеми, а відтак, «утопічна віра у ринок залишається привабливою основою для оптимістичної політичної риторики. ...Неоліберальні політичні рецепти зберігають легітимність та харизму, незважаючи на очевидність проблем»⁷¹⁰. Критика претензій неолібералізму на універсальність часто трансформується у науковців лівої орієнтації в монологічну інвективу. П.Еванс пропонує набагато виваженішу оцінку доробку прибічників неоліберальної візії, ніж деякі з його колег. На думку американського соціолога, після елегантної критики наївної віри у природно компетентну та просвітницьку державу теоретиками неоліберального підходу прихильникам концепції держави, що сприяє розвитку, стало легше обґрунтовувати необхідність прискіпливого аналізу конкретних кроків держав у реальному житті та їхніх чинників⁷¹¹. Власне реалізація неоліберальної програми на практиці стала найсерйознішим аргументом проти цієї теорії, позаяк вона розглядала державу як сукупність атомізованих індивідів, які прагнуть здобути максимальної вигоди, а відтак, створюють сприятливі можливості для отримання ренти своїм прибічникам; тимчасом як дії, спрямовані на мінімізацію держави та перетворення її на нейтральнішого арбітра ліберального штибу, вимагало цілеспрямованих зусиль саме з боку державного апарату. А.Гіршман, який був піонером студіювання розвитку

---

⁷⁰⁹ Див.: Gill S. *Globalization of Capital and Political Agency in the Twenty-first Century // Questioning Geopolitics: Political Projects in a Changing World-System* / Ed. by G.M.Derlugian, S.L.Greer. – Westpoint; L.: Greenwood Press, 2000. – P. 24. Б.Джессон пропонує традиційно новаторський аналіз занепаду кейнсіанської національної держави загального добробуту та процесу її заміщення шумпетеріанським постнаціональним режимом праці. Під режимом праці мається на увазі відмова від кейнсіанської політики повної зайнятості на користь підпорядкування соціальної політики вимогам гнучкості ринку робочої сили й системній конкурентоспроможності (див.: Jessop B. *The Changing Governance of Welfare: Recent Trends in its Primary Function, Scale, and Modes of Coordination* // *Social Policy and Administration Review*. – 1999. – Vol. 33. – № 4. – P. 348–359).

⁷¹⁰ Evans P. *Embedded Autonomy. States and Industrial Transformation*. – Princeton: Princeton University Press, 1995. – P. 28.

⁷¹¹ Evans P. *Embedded Autonomy. States and Industrial Transformation*. – Princeton: Princeton University Press, 1995. – P. 22.

суспільств, розташованих поза географічним ареалом Заходу, також пріоритизував здатність націй та їхніх громадян організовуватися з метою досягнення розвитку. Він справедливо відзначав, що за допомогою подібної зосередженості та беззастережної вмотивованості «ми фокусуємося на специфічних процесах розвитку в сучасних слаборозвинених країнах, а саме на факті, що вони розпочали його із запізненням. Ця умова робить їхній розвиток менш спонтанним та більш контрольованим процесом у зіставленні з тими країнами, де цей процес розпочався раніше»⁷¹².

Утім, знаменно, що обидві позиції ігнорують роль суспільства – соціетальної спільноти – яке під впливом політичного суспільства здатне надати підтримку, а з нею й легітимність «командам змін» (change team – термін, який запропонував американський політолог Дж.Ватербурі (John Waterbury))⁷¹³, котрі радикально реформують апарат держави та її політики розвитку, часто послугуючись утопічною вірою в ринок як своїм дороговказом.

Не можна не погодитися із висновком відомого британського дослідника радянського «реального соціалізму» А.Нове, який твердить, що постленінські країни успадкували від попереднього режиму викривлену структуру промисловості, яка, окрім того, є екологічно небезпечною та позбавленою засобів комунікації та інфраструктури. Адекватність неоліберальної моделі за рецептами рейганоміки та тетчеризму умовам постленінізму є більш як сумнівною, адже навіть за умов західних держав ядра капіталістичної світ-системи висліди політики «нових правих» були далекими від економічного успіху: «Рейгану вдалося за вісім років перетворити Сполучені Штати з найбільшого у світі кредитора у найбільшого в світі боржника...»⁷¹⁴.

---

⁷¹² Hirshman A. The Strategy of Economic Development. – New Haven: Yale University Press, 1958. – P. 8.

⁷¹³ Див.: Waterbury J. Exposed to Innumerable Delusions: Public Enterprise and State Power in Egypt, India, Mexico, and Turkey. – Cambridge: Cambridge University Press, 1993.

⁷¹⁴ Noye A. Some Thoughts on Plan and Market // State and Market in Development: Synergy or Rivalry? / Ed. by L.Putterman, D.Rueschemeyer. – Boulder, L.: Lynne Rienner Publishers, 1992. – P. 44. Важливою частиною виборчої програми Р.Рейгана була обіцянка збалансованого бюджету. В 1981 році – тобто на початку першого президентського терміну Рейгана – дефіцит американського федерального бюджету становив 74 млрд. доларів США, а загальна заборгованість країни сягала 1 трлн. доларів США. За десять років як дефіцит федерального бюджету, так і заборгованість країни зросли в чотири рази, дорівнюючи 300 млрд. доларів США та 4 трлн. доларів США відповідно (див.: Arrighi G. The Long Twentieth Century: Money, Power and the Origins of Our Time. – L.: Verso, 1994. – P. 316–317; Arrighi G. Hui P., Hung H.F. Historical Capitalism, East and West // The Resurgence of East Asia: 500, 150 and 50 year Perspectives / Ed. by G. Arrighi, T.Hamashita, M.Selden. – L.; N.Y.: Routledge, 2003. – P. 308).

Відданість (дуже часто кон'юнктурна) постленінських еліт антиплановій ідеології спонукає їх запозичувати моделі розвитку з підручників із вільної ринкової економіки, але за умов, коли існує гостра нестача приватного капіталу, нехтуючи уроками Японії та Південної Кореї⁷¹⁵.

8.3. Держава: пошук відповідей на неоліберальну ортодоксію

Для прибічників дослідницької програми держави, що сприяє розвитку, є очевидним, що зростання вимагає «систематичного, дисциплінованого (курсів мій. – П.К.) втручання держави на всіх стадіях розвитку, аби допомогти певним фірмам поліпшити донедавна доволі низьку якість їхньої продукції»⁷¹⁶.

Переважають більшість країн третього світу було необхідно *розбудувати* нові національні держави, які мали заповнити вакуум, що лишився після визволення від колоніальної влади. Натомість постленінські суспільства загалом і Україна зокрема потребують не стільки *розбудови* абсолютно нової держави, скільки *реструктуризації* розгалуженої системи залишених у спадок попереднім режимом інституцій, які мають адаптуватися відповідно до вимог нових

---

⁷¹⁵ Nove A. Some Thoughts on Plan and Market // State and Market in Development: Synergy or Rivalry? / Ed. by L.Putterman, D.Rueschemeyer. – Boulder, L.: Lynne Rienner Publishers, 1992. – P. 45.

⁷¹⁶ Amsden A. Can Eastern Europe Compete by «Getting the Prices Right»? // Rebuilding Capitalism: Alternative Roads after Socialism and Dirigisme / Ed. by A.Solimano, O.Sunkel, M.I.Blejer. – Ann Arbor: University of Michigan Press, 1993. – P. 103–104. Детальніше про ідеї та практики держави, що сприяє розвитку див.: Кутуєв П.В. Новітні соціологічні теорії: модерн в континуумі «Схід-Захід». Навчальний посібник. – К.: Вид-во НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2012. – 292 с; Кутуєв П.В. Интеллектуальные истоки современного неолитализма и социологический дискурс о развитии / П. В. Кутуєв, Д.Л. Герчановский // Вісник Національного технічного університету України "Київський політехнічний інститут". Політологія. Соціологія. Право. – 2013. – № 1. – С. 65–71; Кутуєв П.В. Соціологія розвитку поміж лібералізмом та державоцентризмом: історико-соціологічний аналіз / П. В. Кутуєв, Д.Л. Герчанівський // Вісник Національного технічного університету України "Київський політехнічний інститут". Політологія. Соціологія. Право. – 2013. – № 3. – С. 58–66; Кутуєв П.В. Держава, що сприяє розвитку, у контексті постленінських трансформацій: історія ідей та потенціал для застосування // Постсоціалістичні суспільства: різноманіття соціальних змін. Матеріали Міжнародних соціологічних читань пам'яті Н.В.Паніної та Т.І.Заславської / За наук. ред. Є.І.Головахи і О.Г.Стегнія. – К.: ІС НАНУ, 2014. – С. 43–70; Кутуєв П.В. Держава, що сприяє розвитку: вступ до соціологічної проблематики / П. Кутуєв, О. Якубін, Д. Герчанівський // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2015. – № 4. – С. 3–19.

імперативів – політичної демократії, ринку та безпосередньої взаємодії із капіталістичною світ-економікою (глобалізації, якщо скористатися популярним у наш час термінологічним жаргоном).

Постленінські політичні утворення – як свого часу постколоніальні режими третього світу – повинні забезпечити політичну стабільність (за Г.Ротом, то вона, *політична* стабільність, є першочерговим завданням, оскільки за її відсутності досягнення у всіх інших сферах, таких як соціальний та економічний розвиток, є хисткими⁷¹⁷), аби закорінити нові зразки влади та нові політичні механізми розв'язання конфліктів поміж різними сегментами суспільства. Щільно пов'язане із цим є завдання творення політичної та національної спільнот, об'єднаних спільним відчуттям належності до одного цілого. Врешті, від правлячих кіл нових держав в обох випадках очікуються розробка та втілення програми економічного розвитку, обіцянка якого, разом із іншим принциповим фактором прагнення незалежності – боротьбою за визнання – як окреслив цей феномен А.Гонет⁷¹⁸, була одним із мотиваторів масової (у випадках певних країн) мобілізації та колективної дії задля досягнення незалежності.

Варто відзначити, що успадкування державного апарату постленінськими політичними утвореннями є водночас і перевагою, і ганджем у порівнянні з постколоніальними суспільствами третього світу. Це є перевагою, позаяк останні повинні створювати політичний порядок, фактично не маючи майже ніяких професійних кадрових та інституційних ресурсів. Це є вадою через специфічну структуру пізнього ленінського режиму, який втратив автономію від суспільства та єдину домінуючу логіку, що скеровувала його дії в усіх підсистемах соціуму шляхом делегування через узурпування, та перетворився на патерналістський устрій неотрадиціоналістського штибу. Такий устрій, поза сумнівом, не передбачав самостійного представництва та озвучення інтересів соціальними групами. Саме цей вимір

---

⁷¹⁷ Roth G. Personal Rulership, Patrimonialism, and Empire-Building in the New States // World Politics. – 1968. – Vol. 20. – № 2. – P. 194.

⁷¹⁸ Поняття боротьби за визнання долає обмеженість суто утилітаристської парадигми в поясненні суспільних феноменів та інтерпретується як «життєва людська потреба», реалізація якої є ключовою для обґрунтування й прийняття іншими цінності спільнот та індивідів, культура та спосіб життя яких, будучи відмінними, водночас не є панівними / гегемоністичними у політико-економічному та ідеологічному сенсі, а отже – дискримінуються (див.: Taylor C. The Politics of Recognition // Multiculturalism and the Politics of Recognition / Ed. by A.Gutmann. – Princeton: Princeton University Press, 1992. – P. 26).

ленінізму робить правомірним незадіяння концепції авторитарної соціалістичної держави загального добробуту, яка начебто ґрунтувалася на квазісуспільному договорі. Ленінські режими на будь-якій стадії свого розвитку / занепаду принципово відмовлялися санкціонувати організаційне оформлення груп захисту інтересів. Рівночасно ленінці проголошували, що інтереси суспільства враховуються агентами режиму, які, хоч і не виступали *від імені* суспільних груп (як це мало б місце за умов корпоративної системи), проте мали змогу говорити *про* певні сегменти соціального простору, легітимуючи у такий спосіб існування специфічних «доменів» соціальної та політичної систем. Як вислід партія, що розглядалася в термінах військової організації станового типу (приміром, як релігійний лицарський орден) і мала відгороджуватися від суспільства, стає інституцією, засадничою метою якої є інкорпорація (але не репрезентація, як це трапилося з авторитарними однопартійними режимами Іспанії за часів Ф.Франко та Мексики під владою інституційної революційної партії). Ці зміни зумовили розклад унітарної домінантної логіки, яка мала бути універсальною для всіх соціальних сфер, та сприяли виникненню автономних логік окремих полів суспільства. Режим пізнього ленінізму, за влучним висловом Л.Бруста і Д.Старка, перетворюється на Гулівера, якого зв'язали ліліпути – держава, попри свою колосальну владу примусу, втрачає інфраструктурну владу, розпорошуючи свої зусилля на реалізацію численних партикуляристських інтересів. Партія-держава епохи неотрадиціоналістської дегенерації не є «закоріненою (embedded) у своєму соціальному середовищі, вона розчинається в ньому»⁷¹⁹.

З огляду на такий спадок нагально-актуальним завданням правлячих «еліт» постленінських суспільств стає конструювання держави, що сприяє розвитку. Дискурс політичного істеблішменту України щодо держави як автономного агента розвитку нагадує рух маятника, який після нетривалої зацікавленості «девелопменталізмом» повертається на рейки ортодоксально-ринкової риторики. Водночас на постленінські суспільства покладається – відповідності до вимог неоліберального консенсусу – усунення держави із суспільно-економічного життя, навіть попри те, що лише держава спроможна створити інституційну систему координат, у межах якої може функціонувати ринок, здійснюватися

---

⁷¹⁹ Stark D., Bruszt L. Postsocialist Pathways: Transforming Politics and Property in East Central Europe. – Cambridge: Cambridge University Press, 1998. – P. 115.

накопичення капіталу та розбудовуватися мережа соціального захисту. Домінування державної власності за умов ленінізму внеможливило виникнення ринку як еволюційної універсальї у процесі постання диференціації. Ринкові реформи можуть лише проектуватися: «Такий спроектований капіталізм (або капіталізм без капіталістів як активних захисників своїх класових інтересів), – проникливо твердив німецький соціолог К.Оффе ще у 1990-х роках, – цілком залежить від рішень, які є видимими, а відтак, вимагають обґрунтування. Розвиток цього капіталізму не може спиратися на стихійну емерджентну еволюцію, яка переважала в історії західних капіталізмів-першопроходців. Новий клас підприємців (а відповідно, і новий клас найманої робочої сили, на яку перетворюються вчорашні «робітники-громадяни») виворюється відповідно до проекту, що розроблявся політичними елітами»⁷²⁰. Водночас недоречно перебільшувати «дизайнерську складову» в постленінських суспільних змінах, позаяк агенти перемін послуговуються не стільки чіткими планами, формулами чи терапіями, скільки використовують наявні ресурси, інакше кажучи, «постсоціалістичне будівництво» не просто відбувається на руїнах «соціалізму», а використовує ці руїни як будівельні матеріали.

Успішне формулювання та втілення політики розбудови держави, що сприяє розвитку, є можливе лише за умови дослідження аналогічних процесів в інших суспільствах, врахування неповторності кожного «історичного індивідуума» та детального аналізу розмаїтих моделей і стратегій досягнення модерного суспільного порядку та стабільного розвитку. За такого підходу зверхній свідомий та підсвідомий апріоризм, закорінений у євроцентричній інтелектуальній традиції, втрачає свою легітимність. Розвиток за умов відсталості робить імперативом пошук не стільки відповідників, скільки заміників інституційного профілю піонерів. Відомо, що категорію заміника (substitute) розробив А.Гершенкрон з метою обґрунтування критики Марксової формули, яку німецький мислитель висунув у «Капіталі»: індустріально розвиненіша країна пропонує менш розвиненій картину її прийдешнього. Через свою відсталість розвиток країн, що модернізуються, фундаментально відрізняється від модерних суспільств, і, щоби́льше, ці відмінності великою мірою «є наслідком застосування інституційних інструментів, які не

---

⁷²⁰ Offe C. *Varieties of Transition: The East European and East German Perspective*. – Cambridge: MIT Press, 1997. – P. 39.

мають аналогу в розвинених індустріальних суспільствах»⁷²¹. С.Кузнец так само вказує на ускладненість виникнення системи координат сучасного економічного зростання, позаяк пошук заміни елементів, притаманних лідерам, тобто європейській цивілізації, є нелегким⁷²².

На витоки концепції держави, що сприяє розвитку, натрапляємо вже у Гоббса, який вважав, що фізично здорових людей треба «примушувати працювати, й аби вони не могли відмовлятися через брак роботи, необхідно заохочувати всілякі промисли, такі як судноплавство, землеробство, рибальство та всі галузі промисловості, які потребують робочих рук»⁷²³. У XVIII столітті втручання держави до економічного розвитку обґрунтовував А.Гамільтон, наполягаючи на тому, що «капітал є самовільний та несміливий тоді, коли йдеться про започаткування чогось нового. Державі варто підвищувати рівень упевненості капіталістів, які завжди є обережними та далекосяжними, допомагаючи їм долати перепони, що трапляються на шляху кожного експерименту»⁷²⁴. У XIX столітті ідеї, суголосні з принципами парадигми держави, що сприяє розвитку, формулювали Ф.Ліст та Г.Кері. Б.Камінгс вважає, що Японія завдячує своїм піднесенням не А.Сміту⁷²⁵, а теоріям саме цих мислителів⁷²⁶.

Утім, практичні дії, що асоціюються з політикою держави, що сприяє розвитку, поширюються ще задовго до того, як вони стали предметом теоретичної рефлексії. Приміром, за свідченням Аррігі, який висуває власну версію світ-системного аналізу, витриману у Веберовому ключі, правлячі кола Англії XVI століття не були пасивними отримувачами дарів історії: «...Ретроспективний погляд на дії Єлизавети I дає підстави твердити, що інвестування нею здобичі, отриманої у війні з Іспанією, в стабілізацію фунту стерлінга та створення акціонерних компаній

---

⁷²¹ Gerschenkron A. *Economic Backwardness in Historical Perspective: A Book of Essays*. – Cambridge: The Belknap Press, 1962. – P. 7.

⁷²² Див.: Kuznets S. *Modern Economic Growth: Findings and Reflections* // *American Economic Review*. – 1973. – Vol. 63. – № 3. – P. 254.

⁷²³ Гоббс Т. *Левиафан* // Гоббс Т. *Соч.*: В 2 т. – М.: Мысль, 1991. – Т. 2. – С. 270.

⁷²⁴ Цит. за: Woo-Cumings M. *Introduction: Chalmers Johnson and the Politics of Nationalism and Development* // *Developmental State* / Ed. by M.Woo-Cumings. – Ithaca; L.: Cornell University Press, 1999. – P. 5.

⁷²⁵ Знов-таки, ми повинні враховувати, що таке однозначне ототожнення А.Сміта з ідеями та ідеологією лібералізму було можливе лише до виходу в світ трактату Дж.Аррігі «Адам Сміт в Пекіні», який запропонував радикально нове прочитання Смітового magnum opus.

⁷²⁶ Див.: Cumings B. *Webs with No Spiders, Spiders with No Webs: The Genealogy of the Developmental State* // *The Developmental State* / Ed. by M.Woo-Cumings. – Ithaca; L.: Cornell University Press, 1999. – P. 61–92.

здля розвитку зовнішньої комерційної й територіальної експансії стало найкращою інвестицією, яку вона могла б зробити»⁷²⁷. Подальша колонізація Індії, хоч і не стала вирішальним фактором індустріальної революції, допомогла Британії викупити свій національний борг у голландців.

8.4. Держава як каталізатор розвитку: історична перспектива

Попри те, що роль держави в ініціації розвитку була предметом рефлексій мислителів із репутацією класиків від А.Сен-Сімона та Ф.Ліста до А.Гершенкрона та Дж.Нетла, на початку другої половини ХХ століття концепція держави поступилася своїм місцем у дискурсі соціологів альтернативній візії. Послідовник Парсонса й творець неофункціоналізму Дж.Александр слушно зауважив, що соціологічні традиції (парадигми, школи або дослідницькі програми; вибір термінології залежить від філософсько-методологічної орієнтації дослідника) засновуються науковцями-харизматиками⁷²⁸. Рутинізація Парсонсової теорії дії та соціальних систем перетворила концептуальний інструментарій, який розроблявся на основі методологічних засад аналітичного реалізму («конкретне застосування теорії дії варто відрізнити від її аналітичного значення»⁷²⁹, – таким був лапідарний вердикт Парсонса ще у «Структурі соціальної дії»), на універсальну систему координат, яка механістично застосовувалася прихильниками цього напрямку для інтерпретації процесів соціальних змін у конкретних суспільствах. Аналогічної рутинізації та вульгаризації свого часу зазнало вчення Маркса, всю багатоманітність якого послідовники на кшталт Поля Лафарга зводили до принципу економічного детермінізму, легітимуючи у такий спосіб Парсонсову інтерпретацію марксизму як переформулювання утилітаризму класичної політекономії з позиції

---

⁷²⁷ Arrighi G. The Long Twentieth Century: Money, Power and the Origins of Our Time. – L.: Verso, 1994. – P. 210. Див. також: Bagchi A.K. The Past and the Future of the Developmental State // Journal of World-Systems Research. – 2000. – Vol. 6. – № 2. – P. 398–442.

⁷²⁸ Alexander J.C. Formal and Substantive Voluntarism in the Work of Talcott Parsons: A Theoretical and Ideological Reinterpretation // American Sociological Review. – 1978. – Vol. 43. – № 2. – P. 77.

⁷²⁹ Парсонс Т. О структуре социального действия. – М.: Академический Проект, 2000. – С. 273.

радикальної політики. Отже цілком адекватною є критика Р.Дарендорфа на адресу ультраортодоксальних парсонсіанців, які зосереджувалися на безконфліктних, безпроблемних аспектах соціального розвитку.

Парсонсові епігони дуже часто схилялися до абсолютизації твердження фундатора теорії соціальної дії та соціальних систем, що «проблема пояснення походження зразка культурної та соціальної організації засадничо відрізняється від проблеми пояснення його поширення за допомогою вже існуючих прикладів. *Те, що модерне індустріальне суспільство стало первинною моделлю для світу в цілому, навряд чи можна піддавати сумніву* (курсив мій. – П.К.)»⁷³⁰. Остання теза, своєю чергою, спиралася на Парсонсову інтерпретацію веберівських ідей про унікальний характер модерного соціального порядку Заходу: «Вебер витлумачував розвиток сучасного західного світу, зокрема тієї його частини, що перебувала під впливом аскетичного протестантизму, як *авангард*»⁷³¹ (курсив мій. – П.К.) найважливішої еволюційної тенденції. ...Вирішальне значення в нестабільному сучасному світі економічного розвитку на рівні промисловості та модернішої політичної організації не може розумітися окремо від цього ширшого еволюційного контексту»⁷³². Із такої теоретичної системи координат цілком логічно випливав висновок, якого дійшли А.Інкелес та Д.Сміт у своєму дослідженні переходу від традиції соціальної організації до модерного суспільства. Для обох соціологів цей процес був одним із вимірів лінійного, універсального процесу раціоналізації

---

⁷³⁰ Parsons T. Introduction // Weber M. Sociology of Religion. – Boston: Beacon, 1963. – P. LXXI.

⁷³¹ Веберовій думці притаманний значно вищий ступінь амбівалентності, ніж це воліють визнати євроцентричні теоретики цивілізаційного «авангарду». Немає жодних підстав заперечувати орієнталістську складову Веберового дискурсу, походження якого пов'язане з циркуляцією расистських ідей у європейському академічному середовищі на зламі двох епох. Хо-фунг Ханг пропонує детальну реконструкцію наукової літератури, яка слугувала Веберу за джерело інформації про Китай під час роботи німецького соціолога над трактатом про даосизм та конфуціанство (див.: Ho-fung Hung. Orientalist Knowledge and Social Theories: China and the European Conceptions of East-West Differences from 1600 to 1900 // Sociological Theory. – 2003. – Vol. 21. – № 3. – P. 254–280). Дані, накопичені сучасними вченими, суттєво підважують погляд на той же Китай як суспільство під владою «азійського способу виробництва» в економічному плані та «східного деспотизму» в політичному. Не заперечуючи проблем, які виринали в процесі розвитку китайського суспільства, британський дослідник К.Денг вказує на домінуючу роль приватного сектору в китайській економіці та на високий ступінь політичної активності селянства, успішний опір якого експлуатації власне й заблокував соціально-економічну динаміку Піднебесної (див.: Deng K. Development and Its Deadlock in Imperial China, 221 B.C. – 1840 A.D. // Economic Development and Cultural Change. – 2003. – Vol. 52. – № 3. – P. 479–522).

⁷³² Parsons T. Introduction // Weber M. Sociology of Religion. – Boston: Beacon, 1963. – P. LXX.

культури, який, своєю чергою, визначається раціоналізацією матеріального життя, тобто технологічними змінами, спричиненими індустріалізацією⁷³³. Щобільше, акцентація на функціоналістському підході до суспільства, тобто концептуалізація його як соціальної системи, що диференціюється на чотири підсистеми, кожна зі своєю функцією (економіка у цій схемі виконує функцію адаптації, політика – ціледосягнення, соціетальна спільнота – інтеграції, соціокультурна – латентної підтримки зразка), розчинила державу як одиницю аналізу в політичній системі та колективній поведінці. Держава не потрактовувалася як автономний діяч, здатний пришвидшити або загальмувати соціальний розвиток і суттєво вплинути на констеляцію сил у суспільстві. Дослідники, за словами американського вченого С.Краснера, «писали про уряд, політичний розвиток, групи захисту інтересів, голосування, законодавчу поведінку, лідерство та бюрократичну політику, тобто майже про все, що завгодно, за винятком держави»⁷³⁴.

Уже на кінець 1960-х років Дж.Нетл звернув увагу на неспівмірність масштабу функцій держави із мінімальним обсягом уваги до неї з боку академічної спільноти⁷³⁵. Окрім теоретичних передумов такого стану речей – панування системного мислення у суспільних науках, яке, розглядаючи сферу політичного, зводило його до притаманної кожній підсистемі функції концентрації та нарощування влади – нехтування державою як концептуальною змінною мало своїм опертям концептуалізовану А. де Токвілем відносну «бездержавність» американської політичної традиції. Одним із найяскравіших виявів Токвілево-Парсонсового стилю мислення у соціології стала розвідка С.Ліпсета «Перша нова нація»⁷³⁶. Водночас було б помилковим розглядати французького мислителя суто як фундатора інтелектуальної традиції, що пріоритизує громадянське суспільство. Токвілів далекосяжний умовивід зі «Старого порядку та революції» про те, що Французька революція зміцнила державу (положення, узагальнене Марксом у праці «Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта»), також паралельно

---

⁷³³ Inkeles A., Smith D.H. *Becoming Modern: Individual Change in Six Developing Countries*. – Cambridge: Harvard University Press, 1974. – P. 160.

⁷³⁴ Krasner S. *Approaches to the State* // *Comparative Politics*. – 1984. – Vol. 16. – № 2. – P. 223.

⁷³⁵ Nettl J.P. *The State as a Conceptual Variable* // *World Politics*. – 1968. – Vol. 20. – № 4. – P. 561.

⁷³⁶ Lipset S.M. *The First New Nation: The United States in Historical and Comparative Perspective*. – Garden City: Anchor Books, 1967.

зкладає підвалини аналізу в термінах центральності держави. Вельми симптоматично, що один із провідних дослідників соціальних змін із позиції системного підходу Ч.Джонсон, який у своїй монографії «Револьюційні зміни» підміняв державу соціальною системою, у 1980-ті роки став автором витриманого у дусі «державоцентристського» підходу трактату про роль міністерства зовнішньої торгівлі та промисловості Японії у народженні японського дива⁷³⁷ й запропонував поняття «держави, що сприяє розвитку».

8.5. Держава, що сприяє розвитку, та досвід піднесення Східної Азії

Теоретизування представників дослідницької програми держави, що сприяє розвитку, передусім відбувається у рамках Веберової системи координат. Але це своєрідний Вебер, Вебер, чимось подібний до Маркса структуралістів: у теоретизуванні «державоцентристів» німецький мислитель постає як аналітик динаміки об'єктивних економічних та політичних структур, натомість ідеативний вимір його дискурсу переважно ігнорується (не дивно, що серед поборників цієї школи популярними є роботи історика О.Гінце, які розглядали міждержавні конфлікти як рушійну силу розвитку інституцій модерної європейської держави). Попри свою пильну увагу до Східної Азії, яка впродовж останнього століття була основним «постачальником» держав, що сприяють розвитку, прихильники однойменної дослідницької програми навіть побіжно не згадують про цивілізаційну специфіку цього регіону. Природно, що інтелектуальний рух на захист центральності держави, з одного боку, протиставляє свою емпіричну, порівняльно-соціологічну орієнтацію «великій теорії» Парсонсового гатунку, а з іншого – пориває із соціологічним нормативізмом на користь послідовно структурного ухилу. Найпоследовніше ці теоретико-методологічні принципи віддзеркалилися у програмовій праці Т.Скочпол «Держави та соціальні революції», у якій американська дослідниця спонукує пояснювати суспільні трансформації, одним із різновидів яких є соціальні революції, проблематизуючи

---

⁷³⁷ Johnson C. MITI and Japanese Miracle: The Growth of Industrial Policy, 1925–1975. – Stanford: Stanford University Press, 1982.

виникнення (але не творення ідеологічним авангардом) революційної ситуації всередині режиму. Наступним кроком має стати ідентифікація об'єктивно детермінованих і комплексних переплетінь різноманітних дій груп, що є відмінним чином розташованими. Саме ці переплетіння та обопільні дії визначають форму революційного процесу та дозволяють новому режиму набирати силу. Таку комплексну взаємодію факторів можна досягнути тільки шляхом виняткової зосередженості на інституційно детермінованих ситуаціях та відносинах груп всередині суспільства за рівночасного аналізу взаємодії поміж суспільствами у рамках міжнародних структур, що постійно розвиваються у всесвітньо-історичному контексті. «Прийнявши такий безособовий та несуб'єктивний погляд, який наголошує типові відносини між групами і суспільствами, – робить умовивід Сковпол, – ми пристаємо на позицію, яку можна узагальнено назвати структурним поглядом на соціокультурну реальність»⁷³⁸. Сковполів підхід, хоч і був своєрідним «запереченням заперечення» важливості ролі держави структурно-функціоналістськими та плюралістичними теоріями, водночас був неспроможний взяти до уваги вплив динаміки ідей на структурні зміни. Власне цей гандж – а радше засліпленість, яка є логічним вислідом такої теоретичної орієнтації – переслідує усіх прихильників розташування держави у центрі соціологічного аналізу. Як засвідчила полеміка поміж Т.Сковпол і В.Сьюелом, суто структурний аналіз залишає «за дужками» дуальну природу структури, а відтак, нездатний досягнути роль ідеологій у конституюванні та інституціоналізації соціального порядку. З плином часу Сковпол пом'якшує свої формулювання щодо первинної ролі структур у детермінації соціально-політичних змін, але запровадження нею ідеологічних факторів до свого аналізу має ситуативний характер і не проходить на рівні синтезу⁷³⁹. Відтак, у межах дослідницької програми держави, що сприяє розвитку, завжди залишається відкритим питання про критерії відокремлення необхідних та достатніх передумов радикальних суспільних змін.

---

⁷³⁸ Skocpol T. *States and Social Revolutions: A Comparative Analysis of France, Russia and China*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1979. – P. 18.

⁷³⁹ Обговорюючи чинники іранської революції, яка потопила режим шаха Реза Пехлеві, Сковпол оперує таким фактором, як моральна упевненість, та формулює несподіваний і необґрунтований висновок про логічну суголосність пояснення успішної революційної розбудови держави із посиленням на роль духовних лідерів, з одного боку, та на її «державоцентристську» систему координат – з іншого (див.: Skocpol T. *Social Revolutions in the Modern World*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1994. – P. 18).

Не можна оминати увагою існування зв'язку між теоріями держави, з одного боку, та політичними традиціями територій, які ці теорії концептуалізують – з іншого: американська держава інтерпретувалася переважно за допомогою концепції плюралізму, латиноамериканська – теорій залежності, а для країн Східної Азії було розпропагандовано категорію держави, що сприяє розвитку. Попри всю свою умовність така типологія фіксує ключові відмінності як у структурі, так і в культурі бюрократичних машин вказаних регіонів. Хоч у випадку Латинської Америки держава, яку можна було б схарактеризувати як ініціатора розвитку, й існувала⁷⁴⁰, її інституційний профіль суттєво відрізнявся від східно-азійського. Латиноамериканські держави були так само авторитарними та активно заохочували практики політичного капіталізму як і їхні східно-азійські «колеги». Але загалом латиноамериканські держави виявилися нездатними втілити у життя доктрини розвитку, які вони реально сповідували або риторично заявляли, що вони їх сповіднують. Перепони на шляху реалізації таких програм поставали через патримоніальну природу бюрократії, яка була вкрай нестабільною через свої щільні зв'язки з політикою. Відповідно, призначення на ту чи ту посаду в державному апараті визначалося не стільки меритократичними міркуваннями, скільки політичною кон'юнктурою, що значно звужувало основу довготривалої влади бюрократії, унеможливлюючи проведення стабільної політики. Натомість в Японії ми маємо класичний приклад правління меритократичної бюрократії, що власне і не може дивувати, якщо зважити на культурну «традицію», яка спиралася на типову змінну партикуляризму за рівночасного акцентування принципу досягнення. За свідченням Ч.Джонсона, у країні вранішнього сонця бюрократія «рекрутується з найкращих випускників правничих факультетів провідних університетів країни, а призначення здійснюються на основі обов'язкових, з точки зору закону, національних іспитів – прем'єр міністр може особисто призначити тільки приблизно двадцять міністрів та керівників агентств – і на цих призначеннях не позначаються результати виборів. Бюрократія розробляє фактично всі проекти законів, постанов, розпоряджень, правил та ліцензій, які керують життям

---

⁷⁴⁰ Навіть Ф.Кардозо та Е.Фалетто у своєму трактаті, витриманому в дусі теорії залежності, обговорюють феномен держави, що сприяє розвитку (див.: Cardoso F.E., Faletto E. *Dependency and Development in Latin America*. – Berkeley: University of California Press, 1979. – P. 143–148).

суспільства»⁷⁴¹. Безперечно, така система має свої вади – її стабільність та захищеність від тиску політичного й громадянського суспільств унеможливорює зміну засад її функціонування, що засвідчила тривала криза японської моделі. За відсутності глибокої інтерналізації конфуціанських цінностей, які наголошують первинність громадського блага, відсутність механізмів стримувань та балансів стосовно бюрократії зумовлює втрату нею спромоги приймати раціональні рішення, з одного боку, та посилює практики політичного бізнесу⁷⁴² – з іншого. Успішна держава, що сприяє розвитку, повинна знати міру власного втручання та воліти зупиняти його у разі потреби. Вельми повчальним є зіставлення досвіду індійської та південнокорейської політики розбудови держави, що сприяє розвитку. Поразка Індії та успіх Південної Кореї стали вислідами відмінностей у способі розподілу влади поміж урядовими агенціями. У випадку Кореї рада з економічного планування (основний орган прийняття рішень у сфері економічної політики) мала достатньо повноважень, аби оминати, ба більше – навіть долати опір з боку бюрократії, змушуючи окремі міністерства пристосовуватися до вимог економічного планування, натомість плановій комісії Індії самій довелося пристосовуватися до влади та прерогатив міністерств⁷⁴³. Це пояснення, поза сумнівом, не може інтерпретуватися як негативний вплив демократії на розвиток, що нібито внеможливорює впровадження цілеспрямованої та послідовної політики через плюралістичний характер індійського політичного суспільства. Індія пережила період надзвичайного стану, який, утім, не сприяв раціоналізації структури прийняття бюрократичних рішень, натомість східно-азійські держави дотримувалися складної діалектики залежності та автономії *vis-à-vis* суспільства.

---

⁷⁴¹ Johnson C. *Japan, Who Governs? The Rise of the Developmental State*. – N.Y.: Norton, 1995. – P. 13. Р.Белла у своєму класичному трактаті про релігію Японії доби Токугава вбачає ключ до розуміння відносно успішної відповіді японського суспільства на виклики модерну у впливі традиційних цінностей, які були найбільш наближеними до західних серед незахідних суспільств (див.: Bellah R.N. *Tokugawa Religion: The Values of Pre-Industrial Japan*. – N.Y.: Free Press, 1957; Bellah R. *Reflections on the Protestant Ethic Analogy in Asia // The Protestant Ethics and Modernization: A Comparative View* / Ed. by S.N.Eisenstadt. – N.Y.: Basic Book, 1968. – P. 243–251). Без сумніву, студії Белли 1950–1960-х років витримані в оптимістично-євроцентристському дусі та ігнорують інший, темніший бік спадку сьогунату, який спричинився до авторитарно-мілітаристської спроби «подолання модерну» японськими правлячими верствами та інтелектуалами.

⁷⁴² Детальніше про політичний бізнес у Східній Азії див.: *Political Business in East Asia* / Ed. by E.T.Gomez. – L.; N.Y.: Routledge, 2002.

⁷⁴³ Див.: Chibber V. *Bureaucratic Rationality and the Developmental State* // *American Journal of Sociology*. – 2002. – Vol. 107. – № 4. – P. 983.

Обговорюючи інституції держави, що сприяє розвитку, вкрай недоцільно нехтувати тим фактом, що численні лідери країн третього світу надихалися радянською стратегією розвою (достатньо лише згадати індійську комісію з планування та південнокорейські п'ятирічні плани), ґрунтовними рисами якої були: центральне всеосяжне планування, державна власність на засоби виробництва, масовані державні інвестиції на підтримку індустріалізації та пріоритетний розвиток важкої промисловості. Досвід спізнілого розвитку яскраво засвідчив, що ефективні результати приносило сполучення державного втручання з використанням ринкових механізмів. Ще одним потужним імпульсом для дій держави, що сприяє розвитку, став досвід піднесення Східної Азії. До японського «вундеркінда» у 1960–1980-ті роки прилучилися так звані «азійські тигри», або «банда чотирьох» – Гонконг, Сінгапур, Південна Корея і Тайвань. Успіх цих країн, які на початковій стадії розвитку можна було залічити до напівпериферії (у випадку Японії) та периферії (у випадку «тигрів»), піддав сумніву жорстко-детерміновану бінарну диференціацію світу, що висувалася теоретиками залежності та розвитку недорозвитку, а також став викликом світ-системному аналізу з його наполяганням на тому, що розвиток є лише грою з нульовою сумою. Вельми промовистий є такий показник, як відношення валового національного продукту на душу населення цих країн до середнього світового валового національного продукту на душу населення. У 1960 році цей показник становив для Японії 281,9%, Гонконгу – 103,8%, Сінгапуру – 105,9%, Південної Кореї – 45,4%, а Тайваню – лише 20,9%. Як бачимо, за винятком Японії, стартові показники цих країн були або на рівні середньосвітових, або навіть набагато нижчими. Натомість за 40 років (тобто у 1999 році) східно-азійські держави досягли вражаючого прогресу: японський ВВП на душу населення дорівнював 703,8% від загальносвітового, Гонконгу – 372,9%, Сінгапуру – 461,7%, Південної Кореї – 196,7%, а Тайваню – 211,3%⁷⁴⁴.

Далеко не всі країни, що стали на шлях розвитку із запізненням – переважно через індустріалізацію – були пасивними одержувачами «дарів» від розвинених країн, які передавали їм застарілі технології, що загалом вимагають екстенсивних витрат праці. Деякі з цих «спізнілих» держав виявилися надзвичайно активними й креативними

---

⁷⁴⁴ Див.: Arrighi G., Hui P., Hung H.F., Selden M. *Historical Capitalism, East and West* // *The Resurgence of East Asia: 500, 150 and 50 year Perspectives* / Ed. by G.Arrighi, T.Hamashita, M.Selden. – L.; N.Y.: Routledge, 2003. – P. 305.

з огляду на свою здатність до інституційних та політичних інновацій. За допомогою державних субсидій індустріалізовані країни Півдня трансформували приватний сектор своїх економік, наближаючи його до високотехнологічних зразків Півночі.

Втім, історико-соціологічне вивчення генези західноєвропейського капіталізму засвідчує важливу роль, яку держава посідала у становленні модерного економічного і соціального порядку, розвіюючи міф про західноєвропейську індустріальну революцію як процес, що ініціювався виключно приватними інтересами⁷⁴⁵. Покладання винятково на сили саморегульованого ринку не спрацьовує, і втручання держави є необхідне для стимулювання та дисциплінування підприємницької поведінки капіталістичного класу. Роль держави є засадничою як за умов, що відповідають ідеально-типовій моделі ринку, позаяк коригує притаманну йому атомізовану раціональність, так і в ситуації, в якій структури ринку відхиляються від ідеальних стандартів, а саме така ситуація поширена у країнах периферії та напівпериферії. За проникливим спостереженням Еванса і Рюшемейера, у країнах третього світу, до яких сьогодні прилучаються суспільства колишнього другого світу, «існує висока ймовірність, що панівний клас охоплює тісно пов'язаних між собою власників олігополій, щоби́льше, інтереси деяких із них є не локальними, а транснаціональними. До панівного класу також долучається не менш тісно пов'язана між собою аграрна еліта, чії інтереси є водночас патримоніальними й зорієнтованими на прибуток»⁷⁴⁶. Водночас представники дослідницької програми держави, що сприяє розвитку, всіляко уникають апріорної ідентифікації держави з легально-раціональним типом панування, а відтак, відмовляються від формулювання універсальних рецептів для розв'язання проблем у кожній окремій історичній ситуації. Вочевидь правий Д.Сейер, який нагадує, що такі

---

⁷⁴⁵ Потужну критику ліберального символу віри запропонував К.Полані (див.: Polanyi K. *The Great Transformation*. – Boston: Beacon Press, 1957). Релевантність поглядів Полані сьогоденному світу експлікується такими вченими, як Дж.Аррігі та Б.Сілвер, Ф.Блок, М.Буравой, Г.Рот (див.: Block F., Somers M. *In the Shadow of Speenhamland: Social Policy and the Old Poor Law* // *Politics and Society*. – 2003. – Vol. 31. – № 2. – P. 283–323; Burawoy M. *For a Sociological Marxism: The Complementary Convergence of Antonio Gramsci and Karl Polanyi* // *Politics and Society*. – 2003. – Vol. 31. – № 2. – P. 193–261; Roth G. *The Near-Death of Liberal Capitalism: Perceptions from the Weber to the Polanyi Brothers* // *Politics and Society*. – 2003. – Vol. 31. – № 2. – P. 263–282; Silver B.J., Arrighi G. *Polanyi's «Double Movement»: The Belle Epoque of British and U.S. Hegemony Compared* // *Politics and Society*. – 2003. – Vol. 31. – № 2. – P. 325–355.

⁷⁴⁶ Rueschemeyer D., Evans P. *The State and Economic Transformation: Toward an Analysis of Conditions Underlying Effective Intervention* // *Bringing the State Back In* / Ed. by P.Evans, D.Rueschemeyer, T.Skocpol. – Cambridge: Cambridge University Press, 1985. – P. 45.

країни, як «Тайвань та Корея, навряд чи можуть розглядатися як зразки раціонально-легальної адміністрації або буржуазної демократії, а найбільш вражаючого успіху капіталізму в XX столітті досягла острівна держава, якій властива тривала політична стабільність і патерналістський соціальний етос і в якій компанія «Міцубісі» була заснована з допомогою держави»⁷⁴⁷. Держава, що сприяє розвитку, активно вдавалася до примусу: дослідниця корейського досвіду М.Ву-Камінгс погоджується з Мао Цзедунем, що влада виростає з дула гвинтівки; рівночасно вона звертає увагу, що конфігурація політичної й економічної влади в східно-азійському регіоні суттєво відрізнялася від ідеально-типової візії капіталізму і соціалізму: «Достоту так само, як Кім Ір Сен під впливом конфуціанства розбудував спадкову родину-державу в Північній Кореї та назвав це комунізмом, корейські чеболи розбудували великі, керовані родинами, спадкові корпорації в Південній Кореї та назвали це капіталізмом»⁷⁴⁸.

Хоча, за К.Шмідтом, війна власне не є завданням або метою політики, вона, попри те, «як постійно присутня можливість, є головним припущенням, що визначає у специфічний спосіб людські дії, а отже, творить політичну поведінку. ...Політичне саме по собі не перебуває на полі битви, яке має власні технічні, психологічні та військові закони, воно криється у способі поведінки, який визначається цією можливістю через чітку оцінку конкретної ситуації та здатності правильно відокремити реальних друзів від реальних ворогів»⁷⁴⁹. Пояснення постанови східно-азійських держав, що сприяють розвитку, неможливе без включення до аналізу масової мобілізації, спричиненої

---

⁷⁴⁷ Sayer D. A Notable Administration: English State Formation and the Rise of Capitalism // *American Journal of Sociology*. – 1992. – Vol. 97. – № 5. – P. 1411.

⁷⁴⁸ Woo-Cumings M. Introduction: Chalmers Johnson and the Politics of Nationalism and Development // *Developmental State* / Ed. by M.Woo-Cumings. – Ithaca; L.: Cornell University Press, 1999. – P. 19. Вплив конфуціанства є певною мірою «double-edged sword», а відтак, не піддається універсалізації. По-перше, конфуціанство пройшло кілька стадій у своєму розвитку: класичне конфуціанство (з моменту свого виникнення до III століття), неоконфуціанство (X–XIX століття), нове конфуціанство, яке є феноменом XX століття. По-друге, властива конфуціанству акцентція на взаєминах персональної залежності за рахунок безособового «легалізму» значно прискорювала поширення капіталізму за умов сприятливої кон'юнктури; водночас відсутність або недорозвиненість інституціоналізації правових засад економіки ускладнюють розв'язання проблемних ситуацій у кризову добу (див. детальніше: Pye L.W. «Asian Values»: From Dynamos to Dominoes // *Culture Matters: How Values Shape Human Progress* / Ed. by S.Huntington, L.Harrison. – N.Y.: Basic Books, 2000. – P. 244–255; Tu Weiming. *Implications of the Rise of «Confucian» East Asia* // *Daedalus*. – 2000. – Vol. 129. – № 1. – P. 195–218).

⁷⁴⁹ Schmitt C. *The Concept of the Political*. – New Brunswick: Rutgers University Press, 1976. – P. 34, 37.

націоналізмом та війнами. Показово, що як Тайвань, так і Південна Корея виникли за умов громадянських воєн, які й дотепер не скінчилися, а соціальні, політичні та економічні інституції цих суспільств розвивалися вже у ситуації холодної війни, коли дії національних держав визначалися імперативами виживання та геополітичними калькуляціями надпотуг. Окрім того, абсолютизація трансформативного потенціалу держави безвідносно до світ-системного контексту є недоречною. Приміром, цілі доктрини Трумена були набагато масштабніші за план Маршала, а відтак, навряд чи могли розраховувати на ухвалу у фінансово-консервативному американському конгресі. Легітимація масового переозброєння Заходу, яке забезпечило б світ-економіку необхідною ліквідністю стала можливою лише через війну в Кореї. Ба більше – війна у Кореї виконала функцію плану Маршала для Японії, позаяк військові замовлення поживили економіку цієї країни⁷⁵⁰.

Не заперечуючи очевидного факту, що будь-яка держава є інструментом класового панування, прибічники дослідницької програми держави, що сприяє розвитку, звертають свій погляд до іншого виміру функціонування цієї інституції – її ролі корпоративного діяча. За влучною формулою Кардозо, ми не можемо розглядати державу «суто як прояв класових інтересів, не усвідомлюючи, що такий прояв вимагає організації. Позаяк така організація не може бути нічим іншим, крім як соціальною мережею індивідів, вона існує сама по собі й має власні інтереси»⁷⁵¹. Держава цілком здатна здобувати підтримку своїм цілям та програмам та протистояти інтересам домінантних класів.

Водночас будь-яку державу – навіть тоталітарні партії-держави не є винятком – не можна досягнути як моноліт. Отже, завжди є загроза перетворення її на арену соціальних конфліктів між панівними та підкореними класами, які воліють перетворити державу на засіб досягнення своїх партикулярних інтересів. «Такі зусилля, – зауважують Еванс і Рюшмейер, – у разі доведення до екстремуму можуть спричинити фрагментацію та параліч держави (класичним прикладом цих тенденцій є веймарівська Німеччина. – П.К.) як корпоративного

---

⁷⁵⁰ Див.: Arrighi G. *The Long Twentieth Century: Money, Power and the Origins of Our Time.* – L.: Verso, 1994. – P. 297; Cumings B. *The Political Economy of the Pacific Rim // Pacific-Asia and the Future of the World-System* / Ed. by R.A.Palat. – N.Y.: Greenwood Press, 1993. – P. 31.

⁷⁵¹ Cardoso F.H. *On the Characterization of Authoritarian Regimes in Latin America // The New Authoritarianism in Latin America* / Ed. by D.Collier. – Princeton: Princeton University Press, 1979. – P. 51.

діяча...»⁷⁵² Одним із ключових вимірів держави, спроможної стимулювати розвиток, є її здатність формулювати та захищати універсальні інтереси суспільства, виходячи у такий спосіб за межі одновимірного марксистського бачення сучасної держави, яке у парадигматичному формулюванні В.І.Леніна постулювало, що «будь-яка бюрократія і за своїм історичним походженням, і за своїм призначенням являє собою чисто і виключно буржуазну установу...»⁷⁵³ У своєму реальному функціонуванні держава реалізує цілий спектр протилежних за змістом цілей, будучи водночас інструментом панування, захисником універсальних інтересів (громадянського) суспільства і водночас зберігаючи свою корпоративну ідентичність, яка є основою автономії держави vis-à-vis суспільства. Конкретно-історична комбінація перелічених попередньо характеристик держави не може визначатися а priori в рамках есенціалістської соціальної теорії і має контингентний характер. Найбільш евристичною стратегією концептуалізації такої держави є веберівське поняття вибіркової спорідненості⁷⁵⁴. Варто також зважити на те, що державний інтервенціоналізм не є панацеєю та повним заміником держави-«нічного вартового». Наслідки втручання держави до сфери суспільного й економічного розвитку є завжди двозначні. Держави, що переймаються розвитком, часто маніпулюють фінансовою структурою, аби підтримати пріоритетні сектори економіки. Соціалізація ризиків досягається у таких випадках або інфляційним фінансуванням так званих «поганих» позик, через що фірми-боржники уникають банкрутства, або збільшенням державної долі акцій банків для повного списання боргів. Обидві стратегії є формами оподаткування населення: перша – опосередкованого, друга – безпосереднього⁷⁵⁵.

За відсутності інституцій, які знижують вартість економічних операцій, гарантують права власності та забезпечують широкий

---

⁷⁵² Rueschemeyer D., Evans P. The State and Economic Transformation: Toward an Analysis of Conditions Underlying Effective Intervention // Bringing the State Back In / Ed. by P.Evans, D.Rueschemeyer, T.Skocpol. – Cambridge: Cambridge University Press, 1985. – P. 47.

⁷⁵³ Ленин В.И. Экономическое содержание народничества и критика его в книге г. Струве // Избр. соч.: В 10 т. – М.: Политиздат, 1984. – Т.1. – С. 272–273.

⁷⁵⁴ Кутуев П.В. Концепція вибіркової спорідненості в соціології Макса Вебера // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1999. – № 3. – С. 136–148.

⁷⁵⁵ Див.: Woo-Cumings M. Introduction: Chalmers Johnson and the Politics of Nationalism and Development // Developmental State / Ed. by M.Woo-Cumings. – Ithaca; L.: Cornell University Press, 1999. – P. 13. Криза «поганих» позик навіть дозволяє деяким дослідникам визнати таку країну, як Японія, «хворою людиною глобального капіталізму» (McCormack G. Breaking Japan's Iron Triangle // New Left Review. – 2002. – № 13. – P. 5).

доступ до інформації в економіці у поєднанні з «недорозвитком» бюрократичної традиції та корумпованістю політичного класу, знецінюється роль такої переваги, як дешевизна робочої сили або навіть інвестиції до «людського капіталу». За приклад подібної тенденції править Південна Італія, де збільшення обсягів фінансування освіти не позначається позитивно на економічному розвої, навпаки, відставання цього регіону від решти членів Європейського Союзу лише поглибилося⁷⁵⁶. Тому одним із найважливіших чинників успішної реалізації проекту розвитку є створення бюрократичного апарату⁷⁵⁷.

Завдання розбудови бюрократичного апарату не вичерпується вивченням відповідної матеріальної інфраструктури: як і в будь-якому процесі, для зведення нових інституцій необхідні подолання мікрораціональностей (вираз Г.О'Доннела) та заміщення їх цінностями, які можуть бути засадами спільної раціональності менеджерів держави. Інакше кажучи, конструювання професійного етосу державної служби необхідне⁷⁵⁸, але довершення цього процесу може тривати десятиріччями – розкіш, яку більшість держав як третього, так і другого світу не можуть собі дозволити. Відтак, справедливим залишається висновок Еванса і Рюшемейера, що «існування адекватної бюрократичної машини є узалежене від більш тонких, тривалих процесів розбудови інституцій, що значно зменшує ймовірність присутності бюрократії саме у той момент, коли вона потрібна державі найбільше»⁷⁵⁹.

Однією з ключових характеристик держави, яка налаштована на стимулювання розвитку, є її відносна автономія, тобто спромога формулювати та втілювати політику, яка конфліктує з інтересами впливових соціальних груп. Водночас зміцнення держави як корпоративного діяча може загрожувати її автономії, натомість її ефективне втручання до

---

⁷⁵⁶ Див.: Chirot D. Why Must There Be a Last Cycle? The Prognosis for the World Capitalist System and a Prescription for its Diagnosis // *Questioning Geopolitics: Political Projects in a Changing World-System* / Ed. by G.M.Derluignan, S.L.Greer. – Westpoint; L.: Greenwood Press, 2000. – P. 83.

⁷⁵⁷ Kutuev P.V. Democracy, State and Development: The Case of the Post-Leninist Ukraine // *Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія»*. Серія: Соціологія. – 1999. – Т. 11. – С. 4–12; Kutuev P.V. Cultural Tradition and Socio-economic Dynamics: Weberian Perspective on Capitalism and Modernity in Ukraine // *Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія»*. Серія: Соціологічні науки. – 2000. – Т.18. – С. 4–10.

⁷⁵⁸ Kutuev P.V. Public Service Ethos in Ukraine // *Professionalization of Public Servants in Central and Eastern Europe* / Ed. by J.Jabes. – Bratislava; Tallinn: NISPAcee, 1997. – P. 94–100.

⁷⁵⁹ Rueschemeyer D., Evans P. The State and Economic Transformation: Toward an Analysis of Conditions Underlying Effective Intervention // *Bringing the State Back In* / Ed. by P.Evans, D.Rueschemeyer, T.Skocpol. – Cambridge: Cambridge University Press, 1985. – P. 48–49.

економічної сфери часто робить з держави арену соціальних конфліктів. Держава справляє неабиякий вплив на процеси розвитку, використовуючи стратегічно важливі підприємства, що перебувають у державній власності. Така політика є класичною і виправдовує себе за умов, коли є потреба подолати перепони приватним інвестиціям, створювані зовнішніми факторами. Втручання держави до певної галузі економіки виконує функцію запрошення приватних діячів; воно також допомагає визначати пріоритетні напрями економічної трансформації. За обставин ринку, що контролюється олігополіями, саме державні підприємства сприяють відновленню конкуренції. Зазвичай державні підприємства оперують у тих секторах економіки, яким потрібні великі капіталовкладення та висока технологічна дисципліна (таких, приміром, як енергетика, переробка нафтопродуктів, видобувні галузі). Водночас неуспіх активного втручання держави до сільського господарства виявляє межі її дій – сільське господарство є розпоросеним у порівнянні з промисловістю, і безпосередній контроль над ним є проблематичний навіть для ленінських режимів (прикметно, що реформи у Китаї почалися із пом'якшення контролю над аграрним сектором) та загалом недосяжний для капіталістичних країн периферії / напівпериферії. Держава натомість може посідати активну роль у маркетингу сільськогосподарської продукції, зокрема на міжнародному рівні, та впливати на структуру земельної власності, провівши земельну реформу.

Серед пострадянських дослідників є вельми поширеною думка про беззаперечну перевагу приватної власності з погляду ефективності функціонування економіки над державною власністю. Так, Є.Головаха, коментуючи українську приватизацію доби незалежності, порівнює її із розкраданням колгоспної «соціалістичної» власності, метафорично зауважуючи, що «от таку купу «моркви» ми мали у славнозвісний рік здобуття незалежності, і, гадаю, якби цю купу не порозносили «злодії-прихвизатори», вона б спочатку довго загнивала, а потім по ній проїхав би який-небудь «політичний трактор»»⁷⁶⁰. Натомість послідовники

---

⁷⁶⁰ Головаха Є. Щоб дістатися джерел, треба пливати проти течії (Коментар соціолога до статті економіста про соціально-економічні наслідки приватизації) // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – № 4. – С. 87. На думку Т.Бієрстекера, обраховуючи ефективність підприємств державної власності, ми маємо зважати на фактори, які виходять за межі економічної ефективності, а саме: соціальний добробут та політична стабільність. Окрім того, своєю ефективністю приватні компанії часто завдячують державній підтримці (див.: Biersteker T.J. The Logic and Unfulfilled Promise of Privatization in Developing Countries // State and Market in Development: Synergy or Rivalry? / Ed. by L.Putterman, D.Rueschemeyer. – Boulder; L.: Lynne Rienner Publishers, 1992. – P. 195–219).

дослідницької програми держави, яка сприяє розвитку, піддають сумніву акцент на приватній власності як найважливішому елементі ринкової економіки, позаяк конкуренція та регулювання є важливішими чинниками, що визначають економічні показники, ніж тип власності. Ба більше, сфокусованість на питанні власності, яка відволікає від фундаментальніших проблем (приміром, лібералізації економіки) є шкідливим.

Успіх втручання держави до соціально-економічного життя є можливий за умови збереження її автономії за одночасної капіталістичної орієнтації; зведення держави до інструменту досягнення персональних цілей її менеджерів зумовлює формування клептократичної держави, що гальмує розвиток, породжуючи не стільки «колективне благо», скільки «колективне лихо». Відтак, зменшення ступеня автономії клептократичної держави позитивно позначається на соціально-економічному розвої. Попри всю можливу автономію держава, що сприяє розвитку, не ігнорує інтереси панівних класів. Автономія держави зростає за умови, що панівні класи перебувають у стані конфлікту поміж собою (таким прикладом може бути зіткнення традиційних латиноамериканських еліт, чий вплив був зумовлений земельною власністю, із промисловцями) або у разі потреби панівних класів у втручанні з боку держави для подолання опору, який чинять експлуатовані класи. Так, перуанські військові, придушивши селянські заворушення, взяли державний апарат під свій контроль та використали його проти землевласницької еліти.

Автономія держави справджується не лише у виборі певних стратегій накопичення капіталу, але й у державній політиці з розподілу та перерозподілу економічних ресурсів. Тайвань слугує за зразок покращення розподілу доходів, яке було вислідом не лише земельної реформи 1950-х років, але й стимулювання тих галузей промисловості, які зміцнюють експортний потенціал економіки. Результатом такої політики стало примноження реальних заробітків населення за рівночасного зменшення нерівності.

Для держави, що стимулює розвиток, є доконечно важливий відхід від економічної ортодоксії неоліберального гатунку, яка вимагає встановлення «правильних цін» через суто ринкові механізми. Натомість держава має сфокусуватися на творенні «правильних інституцій», навіть дозволяючи тимчасове викривлення цінової структури ринку.

Оригінальним внеском до соціології розвитку та модернізації з боку дослідницької програми держави, що сприяє розвитку, є переосмислення нею наслідків взаємодії між національною державою і

транснаціональними корпораціями (ТНК). Дискурс неоліберальної глобалізації вимагає від національних держав створення найсприятливішого клімату для ТНК, погрожуючи, у протилежному випадку, «втечею» капіталу. Теоретики лівого спрямування з підозрою ставляться до діяльності ТНК, розуміючи їхню повсюдність як шкідливу для економік країн-реципієнтів. Адепти дослідницької програми держави, що сприяє розвитку, вдаються до більш аналітично-індуктивної методології оцінки взаємодії між ТНК і національними урядами. Поза сумнівом, ТНК є не лише глобальними економічними гравцями, але й «національними корпоративними громадянами», які включені до політико-економічного життя країни свого розташування, а відтак, чинять тиск на національну державу так само, як і будь-який інший лобіст. Від локальних груп захисту інтересів ТНК відрізняються обсягом своїх ресурсів, отже, їхня присутність суттєво змінює політичний баланс сил у суспільстві. Однак апріорної відповіді на питання про вплив ТНК на національні економіки не може бути, позаяк граничний результат залежить від ефективності політичних заходів, що реалізуються державою-реципієнтом іноземних інвестицій. Аналізуючи різні сектори економіки в країнах третього світу (предметом вивчення стають видобувні галузі, промисловість та позики капіталу), Еванс формулює скептичну позицію щодо наслідків проникнення ТНК, яка долає однобічність як оптимістів, так і песимістів. Усупереч своїм опонентам, він potwierджує, що ТНК не лише зацікавлені в експлуатації природних ресурсів країн свого розташування, використовують місцевих робітників суто як некваліфіковану робочу силу та переважно експортують усю видобуту сировину за межі країни. За таких умов компрадорська держава отримує лише символічні податкові надходження та незначну частку прибутків корпорацій. Адекватна політика держави, що стимулює розвиток, радикально змінює традиційну картину: після надходження першої хвилі інвестицій ТНК стають зацікавленішими у продовженні своїх операцій; і щобільше, із поступовим зниженням цін виробництва локальні компанії заступають ТНК. Держава отримує важелі впливу на ТНК та збільшує надходження до бюджету, підвищуючи податки й залучаючи вітчизняні компанії до виробництва. Це, своєю чергою, дає змогу державі активніше розбудовувати свою інституційну інфраструктуру, використовувати кваліфікованих менеджерів та вдаватися до таких інструментів регулювання економіки, як інвестування та націоналізація. Держава, яка на початкових стадіях є занадто бідною для експлуатації власних природних ресурсів,

збагачується за допомогою ТНК, котрі розробляють ці ресурси, та може «шантажувати» ТНК, які вклали свій капітал в інвестиції, а тому стають чутливими до пресингу з боку держави. Без сумніву, загроза націоналізації не є «смертельною» зброєю в руках держави у її змаганні з ТНК. Останні можуть перенести свою діяльність до інших країн і конкурувати із зоною своїх первинних інвестицій, але за таких обставин не варто переоцінювати ступінь мобільності капіталу.

Коли йдеться про промислове виробництво, що належить ТНК, та позики капіталу, держава, яка реалізує власний проект розвитку, потрапляє у скрутнішу ситуацію порівняно зі своєю позицією *vis-à-vis* ТНК, які контролюють видобувні галузі. Промисловість переживає цикли технологічного оновлення набагато регулярніше, ніж це має місце у видобувних галузях, що ускладнює завдання держави щодо перебрання на себе функцій ТНК. Корпорації, які оперують у галузі промисловості, зазвичай мають тісніші контакти з локальною буржуазією, що уповільнює процес зміцнення контролю над ТНК з боку менеджерів держави. Окрім того, атака держави на ТНК зміцнює цей зв'язок, позаяк локальний капіталістичний клас, реалістично переймається загрозою власній автономії у випадку консолідації держави *vis-à-vis* ТНК, а відтак, стає на бік останніх. Проте навіть у цій ситуації, за умови зростання інфраструктурної влади держави, стають реальними такі форми партнерства з ТНК, які є економічно вигідними як державі, так і місцевим виробникам.

Не заперечуючи очевидного факту, що позики капіталу суттєво обмежують автономію держави-боржника та набір наявних в її розпорядженні політичних інструментів для здійснення впливу на ключових економічних діячів, представники дослідницької програми держави, що сприяє розвитку, наголошують неможливість однозначної оцінки наслідків діяльності транснаціонального капіталу. Більшість кредитів надаються під гарантії держави й слугують розвитку інфраструктури, отже вправне користування ними суттєво посилює позицію держави як агента розвитку. За Евансом, «закордонні позики суттєво зміцнюють владу держави у протистоянні з місцевою буржуазією: держава вже не мусить покладатися на локальні еліти як єдине джерело ресурсів. Це особливо важливо для режимів, чий трансформативний проект передбачає усунення певних сегментів традиційних еліт»⁷⁶¹.

---

⁷⁶¹ Evans P. Transnational Linkages and the Economic Role of the State: An Analysis of Developing and Industrialized Nations in the Post-World War II Period // Bringing the State Back In / Ed. by P.Evans, D.Rueschemeyer, T.Skocpol. – Cambridge: Cambridge University Press, 1985. – P. 205.

Лівозорієнтовані соціологи невтомно продукують безапеляційні інвективи на адресу програм структурної перебудови економіки, яка має спонукати до більшої відкритості економік, відповідно стимулюючи діяльність ТНК. Але успіх держав, що сприяють розвитку, позбавляє цю критику універсальності. Безумовно, власники міжнародних грошей та локальний політичний істеблішмент об'єднуються та консоліднуються в урядових структурах країн-боржників. Це, своєю чергою, посилює владу нових еліт із міжнародними зв'язками, які керують великими компаніями та урядовими агенціями країн третього світу. Зрештою, доступ до міжнародних грошей стає власне фактором, який впливає на структуру суспільства, забезпечуючи нові моделі культурних орієнтацій. Структурна перебудова консолідує владу банків, великих компаній та локальних еліт, тобто усіх тих, хто допомагає концентрації транснаціональних інвестицій⁷⁶². Але за умов, що держава здобуває ефективні підйоми впливу на ТНК, позбавляючи останні монопольного права визначати рішення держави, кооперація між ними може стати взаємовигідною.

Держава, що стимулює розвиток, повинна бути носієм специфічних характеристик. Апарат такої держави повинен не лише незалежно і безсторонньо формулювати свої цілі (тобто мати автономію), але й володіти ресурсами, необхідними для їх втілення, попри опір носіїв впливових інтересів. «Там, де держава є слабкою та / або контролюється партикулярними інтересами, – пишуть Рюшемейер і Путерман, – ми дуже часто є свідками згубної політики, безпосереднім результатом якої стає збагачення впливових діячів та / або підтримка хисткої влади держави»⁷⁶³. Водночас автономія держави та баланс влади, який дає державі шанс домінувати над партикуляристською опозицією, мають доповнюватися тісним зв'язком між тими, хто виробляє політику держави, і діловою елітою. Це тонке поєднання незалежності й кооперації – або «закорінена автономія держави» (*embedded state autonomy*), як називає це явище П.Еванс – забезпечує надходження необхідної інформації менеджерам держави та гарантує співпрацю обох сторін. За таких умов спромога держави трансформувати соціально-економічні відносини значною мірою посилюється.

---

⁷⁶² Див.: Bracking S. Structural Adjustment: Why it Was Not Necessary and Why it Did Work? // *Review of African Political Economy*. – 1999. – № 80. – P.209.

⁷⁶³ Rueschemeyer D., Putterman L. Synergy or Rivalry? // *State and Market in Development: Synergy or Rivalry?* / Ed. by L.Putterman, D.Rueschemeyer. – Boulder, L.: Lynne Rienner Publishers, 1992. – P. 256.

Поза сумнівом, не всі заходи, застосовані такими зразковими, з точки зору розвитку, державами, як Південна Корея і Тайвань, варті копіювання. Держава в цих країнах щільно співпрацювала з капіталістичним класом (хоча й була спроможною дисциплінувати окремі його сегменти) та зазвичай жорстко придушувала робітничий рух, водночас використовуючи політику репресій і матеріальних заохочень. Так, тайванський уряд пріоритизував стабільність цін, аби уникнути різкого погіршення фінансового стану працівників розгалуженої бюджетної сфери. Зрештою, низка держав, котрі виступали як каталізатор розвитку в країнах третього світу, були однопартійними авторитарними режимами. Але автономія держави не є еквівалентом авторитарної диктатури та бюрократичної зарегульованості, про що свідчить приклад ірландської демократичної (на відміну від авторитарної) держави, що стимулює розвиток. На одного успішного з огляду розвитку А.Піночета, який успішно впроваджував на першому етапі свого правління ідеї Чиказької економічної школи («економічна рівновага на вістрі багнета» – так А.Г.Фрэнк дошкульно схарактеризував досягнення диктатури), а на другому – Вірджинської школи політичної економії, припадають десятки не менш жорстоких диктаторів, чиє правління залишило після себе руїну в економіці, відновлення якої потребує не одне десятиріччя (за блискучий приклад править Аргентина⁷⁶⁴). Тому орієнтація на українського Піночета, імпліцитно присутня у дослідженнях такого автора як П.Кубічек, є хибною теоретично і небезпечною практично⁷⁶⁵. Окрім того, ідея Піночетового Чилі як взірця економічного успіху не витримує зіставлення з дійсністю: порівняння із так само авторитарним Тайванем демонструє, що у 1973 році (рік військового перевороту під проводом Піночета) ВВП на душу населення у Тайвані становив лише 73% від чилійського, натомість у 1995 році це відношення змінилося на протилежне і чилійський показник ВВП на душу населення став нижчим за тайванський і дорівнював 68% від нього. Ба більше – спеціалізація Чилі на видобувних галузях та експорті сільськогосподарської продукції до розвинених країн мала своїм вислідом зниження частки промислових товарів в експорті до 14% у 1995 році, натомість у випадку Тайваню цей показник сягав 93%⁷⁶⁶.

---

⁷⁶⁴ Д.Рок задокументував піднесення та падіння Аргентини від *belle-époque* до кризи 2002 року (див.: Rock D. Racking Argentina // *New Left Review*. – 2002. – № 17. – P. 55–86).

⁷⁶⁵ Див.: Kubicek P. Post-Soviet Ukraine: In Search of a Constituency for Reform // *Journal of Communist Studies and Transition Politics*. – 1997. – Vol. 13. – № 3. – P. 111–112.

⁷⁶⁶ Див.: Amsden A.H. *The Rise of «The Rest»: Challenges to the West from Late-Industrializing Economies*. – N.Y.: Oxford University Press, 2001. – P. 291.

Досвід країн Східної Азії яскраво свідчить, що попри факт запозичення західних технологій та наукового знання способом, у який ці країни модернізувалися та розвивалися, відбивав локальні ціннісні та інституційні переваги, наслідком чого стала активна роль держави в ініціації та підтримці цих процесів. Рівночасно ми повинні усвідомлювати обмеженість цього досвіду з його наголосом на «керуванні ринком» з огляду на економічну кризу 1997 року – так званий азійський «грип», який відновив репутацію західного, радше американського, індивідуалістичного капіталізму, засадою якого є вільна конкуренція. Не можна не погодитися із твердженням Дж.Квон, що «навіть підбір найкращих заходів не може гарантувати успіх... Ефективність є узалежненою від інших факторів, таких як людський капітал, властивості організації ринку та структура політичних інституцій»⁷⁶⁷. До цього списку ми повинні долучити ціннісні преференції діячів, вплив яких дозволяє говорити не про одну універсальну модель капіталізму, а про *капіталізми*, що функціонують у відмінних соціокультурних середовищах.

Власне, саме цей останній фактор дає можливість досягнути чинники відмінної *якості* державного втручання у суспільно-економічний розвиток. У цьому контексті доцільно детальніше розглянути траєкторію південнокорейської держави, що сприяє розвитку, успіх якої є надзвичайно повчальним. Усупереч багатьом державам третього світу, де субсидії учасникам ринку й досі сприймаються як подарунки, корейська держава вправно використала їх як важіль впливу на економічний розвиток та дисциплінувала клас капіталістів (зокрема, великий бізнес). Останнє твердження не слід абсолютизувати, позаяк корейська держава мала беззаперечний вплив на *деякі* фірми, тимчасом як капіталістичний клас загалом часто виявляв непокору та самостійність.

Південнокорейська держава, яка була клієнталістською за своєю природою, суттєво трансформувалася із приходом до влади (як вислід військового перевороту 1961 року) генерала Пак Чан Хі, режим якого подолав інституційні перепони на шляху реалізації ефективної політики та переформулював правила взаємодії держави з капіталом. Першими кроками нового військового уряду стали націоналізація банківської системи країни (це надало більшої ваги державі в обопільних діях із капіталістами, хоча, поза сумнівом, не забезпечило їй імунітету від

---

⁷⁶⁷ Kwon J. The East Asia Challenge to Neoclassical Orthodoxy // World Development. – 1994. – Vol. 22. – № 4. – P. 642.

впливу приватних інтересів), створення ради економічного планування, якій були надані широкі права щодо формулювання економічної політики, та «чистка» бюрократичного апарату, який отримав сигнал, що корупційні практики не толеруватимуться (з 40 тисяч держслужбовців, які обіймали відповідальні посади й діяльність яких ретельно перевірялася після перевороту, 2 тисячі було звільнено). Врешті, військовий уряд розпочав кампанію проти «нечесних» капіталістів, заарештовуючи найвпливовіших із них. Така політика не мала суто карного спрямування: президент Пак досяг угоди із впливовими представниками бізнесу, за якою вони могли уникнути конфіскації свого майна, сплативши цілу низку штрафів, які, своєю чергою, інвестувалися у створення нових підприємств. Південнокорейська держава, що сприяє розвитку, засвідчила, що її нова політико-економічна формула не піддає сумніву принцип приватної власності, водночас капіталістичний клас мав визнати гегемонію держави. Втім, у реальності представниками бізнесу було сплачено лише невеликий відсоток штрафів через те, що в руках капіталістів залишався контроль над інвестиційними рішеннями – важливий важіль впливу на державу. У Південній Кореї мало місце не домінування держави над капіталом, а радше «історичний блок» (під останнім А.Грамсі розумів єдність базису і надбудови, а універсальнішою мовою – єдність протилежностей та відмінних явищ⁷⁶⁸).

Наступним кроком південнокорейської держави на чолі з Паком стала відмова від політики імпортозамінної індустріалізації на користь індустріалізації, стимульованої експортом (саме ця стратегія стала основою другого п'ятирічного плану, запровадженого у 1966 році). На тлі невдачих спроб урядів багатьох інших країн третього світу провести індустріалізацію, що стимулюється експортом, успіх південнокорейської держави, що сприяє розвитку, вражає. Закликом єгипетського уряду в 1970-ті роки до локальних капіталістів було: «експорт або смерть». Попри весь свій пафос, це звернення залишилося без відгуку. Натомість, південнокорейський бізнес, який виграв від нормалізації політичних взаємин з Японією (співпраця з Японією надала безпрецедентну перевагу з точки зору доступу до зовнішніх ринків), був одним з ініціаторів індустріалізації, стимульованої експортом. У такий спосіб дістає підтвердження загальне положення теорії держави, що сприяє розвитку, яке постулює необхідність *взаємодії* між державою й елітою бізнесу: у випадку Південної Кореї прийняття економічних

---

⁷⁶⁸ Gramsci A. Selections from the Prison Notebooks. – London: Lawrence, 1971. – P. 137.

рішень було своєрідною вулицею з двостороннім рухом. Не можна також ігнорувати важливу роль політики США того періоду, яка передбачала зменшення допомоги Південній Кореї, а це, своєю чергою, змобілізувало корейський уряд накопичувати валютні резерви. Американські урядовці (в особі посла США) були посередниками між режимом Пака і бізнесом, сприяючи покращенню клімату довіри між обома сторонами.

Війна у Кореї 1950–1953 років зумовила перегляд обмеженої політики стримання, архітектором якої був Дж.Кеннан, та стимулювала США до активнішого втручання в економічне життя регіону. Упродовж 1946–1978 років загальний обсяг американської допомоги Південній Кореї дорівнював 13 млрд. доларів США, а Тайваню – 5,6 млрд. доларів США. Лише впродовж одного 1964 року американський уряд витратив 7,2 млрд. доларів США на розвиток військової інфраструктури в Японії⁷⁶⁹. Фактично у цьому регіоні трапилося повторення генуезького досвіду XVI століття з переміщення «ренти захисту» назовні. Руйнація японського імперіалізму, мілітаризму та націоналізму як результат поразки у Другій світовій війні та відновлення світової економіки, здійснене США, виявилися набагато ефективнішим засобом досягнення вищих щаблів всередині «органічного ядра» капіталістичної світ-системи, ніж військова експансія.

Впливовий теоретик та практик політики модернізації В.В.Ростоу із самого початку своєї роботи в адміністрації Дж.Кеннеді (тобто з 1961 року) вимагав від Південної Кореї та Тайваню – а ці держави у той час розглядалися співробітниками агенції з міжнародного розвитку США як «непотріб» – впровадження таких економічних заходів: по-перше, від цих країн очікувалося проведення послідовної політики індустріалізації, стимульованої експортом, по-друге, вони мали поновити інтеграцію з японською економікою, що бурхливо розвивалася. Невластиві для США умови торговельного дефіциту змусили адміністрацію Кеннеді відмовитися від дорогих програм гарантування безпеки Ейзенгауерової доби, які назагал були грантами, та підштовхнули до переходу до політики заохочення більшої самодостатності союзників США на кшталт Південної Кореї й Тайваню⁷⁷⁰. Як зауважує Дж.Аррігі, впродовж 50-х років минулого

---

⁷⁶⁹ Cumings B. The Origins and Development of the Northeast Asian Political Economy: Industrial Sectors, Product Cycles, and Political Consequences // The Political Economy of New Asian Industrialism / Ed. by F.C.Deyo. – Ithaca: Cornell University Press, 1987. – P. 67.

⁷⁷⁰ Cumings B. The Origins and Development of the Northeast Asian Political Economy: Industrial Sectors, Product Cycles, and Political Consequences // The Political Economy of New Asian Industrialism / Ed. by F.C.Deyo. – Ithaca: Cornell University Press, 1987. – P. 25.

століття США вітали *окрему* інтеграцію Японії та її колишніх колоній до американської мережі торгівлі, влади та патронажу. Впродовж наступного десятиліття під впливом посилення дії фінансових обмежень на американську економіку США розпочали політику *взаємної* інтеграції східно-азійських торговельних мереж, зосереджуючи їх на Японії. США також активно сприяли приборканню урядами Південної Кореї та Тайваню націоналістичних антияпонських почуттів, спричинених минулим колоніальним пануванням Японії, та запрошували ці країни відкрити двері для японських інвестицій і торгівлі. Отже, «під егідою американської гегемонії Японія безкоштовно отримала території, які вона так тяжко виборювала через механізми військової експансії...»⁷⁷¹

Стратегія індустріалізації, стимульованої експортом, забезпечила південнокорейську державу додатковою підмогою впливу на колективні дії капіталістичного класу, який потребував підтримки держави задля збереження свого доступу та конкурентоспроможності на ринках західних країн. Південнокорейська економічна політика з її акцентацією на експорті як *основі розвитку* відрізнялася від популярних на той час конвенцій про просте *заохочення* експорту. Стратегія уряду Південної Кореї уможливила використання експортних показників компаній як критерію для надання їм державних субсидій; у разі неуспіху на зовнішніх ринках південнокорейські підприємці позбавлялися такої допомоги.

Південнокорейська держава, що сприяє розвитку, була авторитарним політичним утворенням: управлінський апарат підкорявся жорсткій ієрархії мілітарного штибу, військові тривалий час домінували в політиці, а політичне суспільство зазнавало суворих обмежень у своїй діяльності. За таких умов режим нехтував політичною опозицією та придушував організований робітничий рух. Авторитарна держава, що сприяє розвитку, зазвичай закорінена у локальному капіталі та тяжіє до протекціонізму й субсидіювання місцевої промисловості. Демократична держава, що сприяє розвитку, зорієнтована на високоосвічених професіоналів як свою соціальну базу та на залучення «глобального» капіталу.

Скориставшись перевагами ситуації (як внутрішньої, так і міжнародної), південнокорейська держава ініціювала індустріалізацію, стимульовану експортом, успіх якої, своєю чергою, зміцнював та консолідував державу. Проте притаманний авторитарній державі,

---

⁷⁷¹ Arrighi G. The Long Twentieth Century: Money, Power and the Origins of Our Time. – L.: Verso, 1994. – P. 340.

що сприяє розвитку, патерналізм (який у корейському випадку діставав легітимацію у конфуціанській традиції, що заохочувала правління впливових людей (big men) за рахунок правління верховенства права (rule of law), а відповідно й корупції⁷⁷²), так само як і перехід від фордизму до постфордизму з наголосом останнього на гнучкості, децентралізації та адаптивності робочої сили, капіталу та держави, спричинився до занепаду цієї форми держави. Одним із виявів такого занепаду стала Азійська криза 1997 року. Але попри всю критику на свою адресу держава, що сприяє розвитку, не наближається до «загибелі». З одного боку, демократична держава, що сприяє розвитку, засвідчує свою дієздатність: прикладами інституції такого гатунку є Ірландія та Угорщина. З іншого боку, було б фундаментально помилковим дійти висновку, що східно-азійські держави, які сприяють розвитку, є допасованими до стандартів західних держав загального добробуту. Насправді ми є свідками протилежного процесу: не стільки Японія американізується, скільки США починають відтворювати східно-азійські моделі у рамках шумпетеріанського постнаціонального режиму праці. Східна Азія завжди була і залишається «раєм» для великого бізнесу, а регіональні держави, що сприяють розвитку, спрямовують свої зусилля не стільки на захист соціально вразливих верств населення, скільки на те, щоби допомагати масштабному бізнесу ще енергійніше конкурувати у глобальному масштабі. Рівночасно дії східно-азійських держав стали радикальнішим потвердженням теорії просочування благ згори донизу (так званого trickle-down effect), ніж це міг би передбачити найпалкіший послідовник рейганоміки та тетчеризму, позаяк ці суспільства є відносно егалітарними у порівнянні з США. Сьогодні західні уряди відмовляються від політики соціальних послуг громадянам, місце якої заступають послуги бізнесу.

---

⁷⁷² Див. детальніше: Callahan W.A. Comparing the Discourse of Popular Politics in Korea and China // Korea Journal. – 1998. – Vol. 38. – № 1. – P. 277–322; Sang-jin Han. The Korean Path to Modernization and Risk Society // Korea Journal. – 1998. – Vol. 38. – № 1. – P. 5–27; Kim Dae Hwan. Rush-To Growth, Economic Crisis, Limping Modernization, and a Dual-Risk Society // Korea Journal. – 1998. – Vol. 38. – № 1. – P. 28–69.

Висновки

З історичної перспективи, авторитаризм «азійських тигрів» знаходив часткове виправдання в очах як громадян цих країн, так і Заходу під проводом США, позаяк останній проповідував стратегію стримування комунізму, у якій Південній Кореї та Тайваню було відведено місце форпостів. Утім, щодо цього визнання не було беззастережного консенсусу. Південна Корея часів військових хунт править за приклад нестабільності та політизації класових відносин; водночас потенціал інфраструктурної влади південнокорейської держави, що сприяла розвитку, не міг конкурувати з ленінським Бегемотом консолідаційної доби, подеколи перетворюючись на виконавця волі впливових чеболів.

Україна перебуває у засадничо відмінній ситуації – з наближенням кордонів Європейського Союзу легітимація авторитаризму, навіть такого, що стимулює розвиток, є вкрай проблематичною. Саме це пояснює той факт, що риторика «демократії» набула майже універсального характеру серед політичних сил України. Окрім того, досвід постленінської Центральної Європи та «кельтського тигру» – Ірландії – засвідчує, що саме демократична держава, яка сприяє розвитку, здатна зреалізовувати успішну економічну політику, функціонуючи у середовищі плюралістичного політичного суспільства, позаяк таке оточення усуває перешкоди на шляху реалізації творчого потенціалу соціальної дії. Для авторитарної держави, що сприяє розвитку, зв'язок із суспільством часто обмежується зв'язками із промисловим капіталом⁷⁷³, а відтак, держава починає не стільки опікуватися цілями національного розвитку, скільки боронити партикуляристські інтереси за рахунок самого розвою. Загрозу, що криється у такій ситуації, відчув ще Ф.Д.Рузвельт, котрий закликав у своєму посланні до конгресу в 1938 році розслідувати концентрацію економічної влади в США, вмотивовуючи це тим, що «свобода, забезпечена демократією, не є у безпеці, якщо люди толерують зростання приватної власності до такого ступеня, коли вона стає сильнішою за демократичну державу»⁷⁷⁴.

В Україні розбудова демократичної держави, що сприяє розвитку, яка використовувала б увесь спектр методів, притаманних владі як

---

⁷⁷³ Evans P. *Embedded Autonomy. States and Industrial Transformation*. – Princeton: Princeton University Press, 1995. – P. 234.

⁷⁷⁴ Цит. за: Hadley E. *Antitrust in Japan*. – Princeton: Princeton University Press, 1970. – P. 155–156.

феномену (від примусу до кооперації, позаяк, за переконанням М.Гаугарда, «реальна» влада, як емпіричний феномен, існує у континуумі, екстремумами якого є конфлікт та консенсус⁷⁷⁵), ускладнюється пануванням успадкованої від ленінського режиму патримоніальної бюрократичної культури, поглибленими практиками організаційної корупції та, безумовно, викликами військового конфлікту на Сході України. Центральна Європа торувала шлях розбудови капіталістичних інституцій за відсутності локальних капіталістів – роль останніх посідали ТНК – що відкривало можливості для залежного розвитку, натомість соціальні зміни в Україні – так само, як і в Росії – достоту мали своїм вислідом постання потужного класу капіталістів, етос якого спонукає до дій, що підривають інституції «раціонального» капіталізму, та скеровує країну дорогою розвитку недорозвитку. Подальша патримоніалізація держави та консолідація персонального правління (*personal rulership*) (під цим явищем Г.Рот розумів детрадиціоналізований, персоніфікований патримоніалізм⁷⁷⁶), спричиняється до коливання політичних інституцій поміж олігархічно-суперпрезиденталістськими та олігархічно-парламентськими формами із акцентацією на клієнталізмі. Своєю чергою, така констеляція уможливорює поступ клептократичної держави, симбіонтом якої є політичний капіталізм та яка перебуває у конфліктній взаємодії з проектом та практиками розвитку⁷⁷⁷.

---

⁷⁷⁵ Haugaard M. *The Constitution of Power: A Theoretical Analysis of Power, Knowledge and Structure*. – Manchester: University of Manchester Press, 1997.

⁷⁷⁶ Roth G. *Personal Rulership, Patrimonialism, and Empire-Building in the New States* // *World Politics*. – 1968. – Vol. 20. – № 2. – P. 196.

⁷⁷⁷ Огляд як інтелектуальних витоків дискурсу про державу, що сприяє розвитку, так і оцінка сучасного теоретизування про цей феномен міститься у таких моїх розвідках з колегами:

Гундер (Франк. – П.К.) бив в одну точку, руйнуючи все підряд, як північний варвар. Втім, треба визнати, Гундер все ж таки кілька разів знаходив правильну точку – з ідеєю структурної залежності периферії або з виключною історичною важливістю Китаю та назагал Азії. Відтак, як би це не було складно, з Гундером треба було працювати всерйоз.

Дж.Аррігі

РОЗДІЛ 9

ЯК СВІТОВИЙ КАПІТАЛІЗМ ПЕРЕТВОРИВСЯ У КИТАЄЦЕНТРИЧНУ СВІТОВУ СИСТЕМУ: ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА РЕВОЛЮЦІЯ А.Г.ФРАНКА

9.1. Від капіталістичної світової системи до ринкової світової системи

Дж.Гоманс зізнався у своїх мемуарах, що, прочитавши рукопис Парсонсової «Структури соціальної дії» у 1936 році, він не спромігся навіть висловити критичні зауваження на адресу цієї майбутньої Магна Карта соціології, настільки глибокою була його ненависть до тексту: «Це була ще одна книга, сповнена слів про слова інших осіб. Рідко, коли книга входила у контакт із реальною людською поведінкою»⁷⁷⁸. Втім, гадаю, що автор теорії обміну помилявся, заперечуючи жанр слів про слова інших, позаяк осягнення «речей» неможливе без адекватного розуміння слів інших. У центрі моєї розвідки знаходиться спроба А.Г.Франка (1929-

---

⁷⁷⁸ Homans G.C. Coming to my Senses: The Autobiography of a Sociologist. – New Brunswick: Transaction Books, 1984. – P. 323.

2005)⁷⁷⁹ створити нову дослідницьку програму, ядром якої була б концепція світової системи. Я впевнений, що інтерпретація та контекстуалізація «слів» / концепцій нового, на жаль, останнього, етапу теоретизування Франка збагатить наш аналітичний інструментарій, відтак сприяючи кращому розумінню як динаміки соціологічної теорії, так і суспільства. Отже, цей розділ зосереджується на експлікації Франкової дослідницької програми світової системи та оцінці її імплікацій для соціологічного теоретизування про соціальні зміни загалом і динаміку модерну зокрема.

3-поміж визначних теоретиків суспільства сучасності саме А.Г.Франк володів унікальною здатністю витворювати новаторські та іконоборчі ідеї, які він розробляв із такою послідовністю та емоційною відданістю, що нерідко доводив їх до абсурду, демонструючи тим самим об'єктивні ліміти сучасного соціологічного (пі)знання. Франк розвинув свою нову дослідницьку програму, відкинувши як власне теоретизування про світову капіталістичну систему 1960-1970-х років, так і побудування свого колишнього співавтора І.Валерстайна та дослідницької програми світ-системного аналізу в цілому. Його критика світ-системного аналізу та заперечення капіталізму як поняття та реальності виопуклює усі вади Валерстайнового кон'юнктурного пояснення походження капіталізму та теоретичну небезпечність нівелювання відмінностей поміж капіталізмом та докапіталістичними формами суспільної організації, притаманних світ-системному аналізу. Таке притлумлення окремішності капіталізму зробило пролом у начебто бездоганній логіці світ-системних побудовань, пролом, у який Франк спрямував атаку своїх аргументів, перетворюючи вишукані конструкції світ-системних аналітиків на руїни.

Кульмінацією нової дослідницької програми Франка став його трактат «ПереОРІЄНТация» (1998)⁷⁸⁰, аналіз аргументації якого з огляду на конструювання ним історичної соціології азійської гегемонії має стати наступним кроком у дослідженні спадщини цього мислителя. Переорієнтація, до якої закликає Франк, давно є вельми на часі, позаяк

---

⁷⁷⁹ Я проаналізував Франкову дослідницьку програму залежності та розвитку недорозвитку в цілому та її зв'язок із ідеологією зокрема у таких розвідках: Кутуєв П.В. Залежність, недорозвиток та криза у соціології розвитку недорозвитку Андре Гундера Франка: критичний аналіз // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – № 4; Кутуєв П.В. Соціологія та ідеологія в соціологічному дискурсі: випадок Андре Гундера Франка // Наукові записки. Збірник. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 2003. – Вип. 24.

⁷⁸⁰ Див.: Frank A.G. ReORIENT: Global Economy in the Asian Age. – Berkeley: University of California Press, 1998. Я дослідив ідеологічні засади Франкового підходу в: Кутуєв П. Франкова переорієнтація: Засадничі припущення та імплікації для соціологічного теоретизування // Наукові записки НаУКМА. Соціологічні науки. – 2006. – Т. 58.

євроцентризм глибоко укорінився у свідомості дослідників, які репрезентують розмаїті суспільствознавчі дисципліни та дослідницькі програми. Про вплив євроцентристської поведінки свідчать навіть дослідження радянських вчених, які розглядають початок колоніальної присутності європейців в Азії телеологічно та приписують першим стадіям цього проникнення таке значення та вплив на азійські суспільства, яке вони здобудуть лише згодом⁷⁸¹.

Заслугує на увагу той факт, що *всі* дослідники, які у той чи інший спосіб почали у 1960-ті роки використовувати концептуальну мову ґатунку світової системи, не лише займались проблемами третього світу, але й провадили свої дослідження, використовуючи наукові осередки країн третього світу. Академічним та ідеологічним підґрунтям такої діяльності можуть слугувати слова Т. душ Сантуша, який пропонував соціальним групам третього світу, які опинились у програвшій, самим аналізувати функціонування світової системи та імперіалізму, а не дозволити тим, хто опинився за кермом світової системи, використовувати своє тріумфалістське бачення, пишучи історію світ-системи для «невдач»⁷⁸². Для дослідників цього періоду були характерними сфокусованість на «тотальності» та наголос на необхідності аналізу капіталістичної структури / накопичення / розвитку / історії світової системи, який мав передувати вивченню її окремих елементів (країн та регіонів). Самін Амір у своїй докторській дисертації «Накопичення у світовому масштабі» (1957) запропонував саме такий підхід. Наступним кроком стало його дослідження місця Африки у цьому процесі. Амін також виступив як популяризатор поглядів *dependentistas* Африки, організувавши конференцію прибічників теоретизування про залежність у 1972 році у Дакарі. Сам Франк удавався до терміна світова система (без дефісу), починаючи з 1960-х років, і у 1970 році виголосив розлогу доповідь на конференції у Лімі про «розвиток теорії та аналізу, адекватних завданню охоплення структури та розвитку капіталістичної системи в інтегрованому світовому масштабі»⁷⁸³. Перебуваючи у

---

⁷⁸¹ Яскравим, водночас повсякденним зразком радянського офіційного євроцентризму є, наприклад: *История средних веков: Учебник для студентов ист. фак. пед. ин-тов* / М.Л.Абрамсон, А.А.Кириллов, Н.Ф.Колесниченко и др. / Под ред. Н.Ф.Колесниченко. – М.: Просвещение, 1980.

⁷⁸² Цит. за: Frank A.G. Immanuel and Me With-Out Hyphen // *Journal of World-Systems Research*. – 2000. – Vol. 6. – № 2. – P. 217.

⁷⁸³ Frank A.G. Immanuel and Me With-Out Hyphen // *Journal of World-Systems Research*. – 2000. – Vol. 6. – № 2. – P. 217.

1973 році у Чилі, Франк ознайомився з рукописом першого тому Валерстайнної «Модерної світ-системи», появу якої він щиро привітав, пророкуючи цій книзі миттєве здобуття статусу класичної.

Франк вважає, що впродовж 1960-х років Амін, Валерстайн і він особисто, працюючи незалежно один від одного, рухались паралельно, досліджуючи світову капіталістичну систему від її походження у 1450-1500 роках у Західній Європі до подальшої інкорпорації нею решти світу: «Наші незалежні пояснення були напрочуд подібними, і не лише по відношенню до взаємин між центром та периферією, але й також по відношенню до взаємодії між Східною й Західною Європою та впливу цієї взаємодії на «дрібні» контрверсійні проблеми, на кшталт «другого видання кріпосництва» у Східній Європі»⁷⁸⁴.

Прикметно, що на 1970-1980-ті роки припадає ще тісніша співпраця Франка, Валерстайна, Аррігі та Аміна, які разом видали цілу низку книжок. Саме Дж.Аррігі переконав Франка у 1972 році у тому, що світ знаходився на початку нового Кондратьєвого циклу Б (спаду), але згодом Аррігі взагалі відмовився від мислення у термінах Кондратьєвих циклів. Важливою проблемою впродовж дискусій тих років було питання про те, чи розповсюджується світова капіталістична системна криза на «соціалістичні» країни. Сталін висунув у 1953 році гіпотезу про існування окремішньої «світової системи» соціалізму, натомість Валерстайн і Аррігі розглядали Радянський Союз та більшу частину Східної Європи як напівпериферію модерної світ-системи. Своєю чергою, Франк із 1972 року доводив, що світова капіталістична система та її криза невпинно поширюватимуться на «соціалістичні» країни, які також стануть частиною загальної кризи накопичення.

Розбіжності поміж Франком та Валерстайном почали нагромаджуватися стосовно питання про перспективи заміни теперішньої світової капіталістичної системи якісно іншою системою. За Франком, кількість емпірично обґрунтованих аргументів на користь такої системної трансформації неухильно зменшувалась, натомість Валерстайн був оптимістично налаштованим щодо перспектив соціалістичного світ-врядування. Згодом відбулася дискусія про чинники «піднесення Європи». Франк також відмовився від ідеї про окремішність «феодалізму», «капіталізму» й «соціалізму», а також погляду на Європу як місце

---

⁷⁸⁴ Frank A.G. Immanuel and Me With-Out Hyphen // Journal of World-Systems Research. – 2000. – Vol. 6. – № 2. – P. 218.

народження модерної світ-системи. Під впливом аргументів рукопису книги Джанет Абу-Ладжход, що побачила світ під назвою «До початку європейської гегемонії»⁷⁸⁵, Франк визнав помилковими Валерстайнів 1450 рік та свій 1492 рік як дати початку історії світової системи. У світлі Абу-Ладжходової спроби довести положення про існування світ-системи у XIII столітті, вибір Броделевого довгого XVI століття, як часу народження «модерної історичної системи», став в очах Франка та його нового співавтора Б.Гіллса виглядати сумнівним. Він висуває гіпотезу про єдину світову систему, яка, не змінюючи своєї ідентичності, переживала циклічні спади і піднесення впродовж останніх 5000 років. Валерстайн, реагуючи на Франкові концептуальні новації, так прокоментував принципову відмінність між ними: «Варто звернути увагу на деталь у вживанні слів, яка відрізняє Франка з Гіллсом від мене. Вони говорять про «світову систему», я говорю про «світ-системи». Я використовую дефіс, а вони – ні. Я використовую множину, а вони – ні. Вони використовують однину тому, що для них існує і завжди існувала лише одна світова система впродовж усього історичного часу та простору. З моєї точки зору існували численні світ-системи... Модерна світ-система (або «капіталістична світ-економіка») є лише однією системою з багатьох... Моя «світ-система» – це не система «у світі» або система «світу». Це система, «яка є світом». Звідси походить дефіс, оскільки «світ» – це не атрибут системи. Радше два слова створюють єдину концепцію. Система Франка та Гіллса є Світовою системою в атрибутивному сенсі, тобто вона тяжіє до охоплення впродовж певного часу цілого світу»⁷⁸⁶.

9.2. Засади дослідницької програми світової системи

Отже, на початку 1990-х років Франк та його співавтор Б.Гіллс здійснили спробу радикального переформулювання підвалин західного соціологічного теоретизування про природу соціальних змін та запропонували відмовитись, по-перше, від поняття капіталізму, по-друге,

---

⁷⁸⁵ Frank A.G. Comment on Janet Abu-Lughod's «The Shape of the World System in the Thirteenth Century» // Studies in Comparative International Development. – 1987. – Vol. 22. – № 4.

⁷⁸⁶ Wallerstein I. World System versus World-Systems: A Critique // The World System: Five Hundred Years of Five Thousand? / Ed. by G.Frank, B.K.Gills. – L.: Routledge, 1993. – P. 294-295.

заперечили евристичність будь-яких спроб стадіального аналізу історії (чи то у формі стадій зростання В.В.Росту, чи то Марксів формаційний підхід)⁷⁸⁷. Порівняльний аналіз ідей таких мислителів, як Вебер, Франк і Валерстайн, уможливило рельєфніше визначення змісту поглядів кожного вченого на капіталізм (або на його відсутність, а відповідно і недоречність використання цієї концепції). Для Вебера капіталізм існував завжди; капіталізму як нестримному прагненню до прибутку протистойть специфічно-західний раціональний капіталізм із його наголосом на реалізації покликання індивіда в рамках його професії. Валерстайн (так само, як Франк до початку 1980-х років) розглядав капіталізм як формаційно-стадіальне явище: йому передують феодализм і виникає ця історична система у XVI столітті. Новий підхід Франка до проблематики капіталізму акцентує на тому, що риси, які Валерстайн визначає як притаманні виключно капіталізму, насправді простежуються впродовж всієї історії людства з моменту виникнення перших цивілізацій, тобто протягом 5000 років⁷⁸⁸. Відсутність дефісу між термінами «світ» та «система» у Франковій світовій системі (на противагу Валерстайновому застосуванню поняття «світ-система» – у множині та з дефісом), яка виглядала лише незначущою термінологічною особливістю Франкового вживання спільного категоріального апарату, набуло принципового значення.

---

⁷⁸⁷ Див.: Frank A.G., Gills B.K. The Five Thousand Year World System: An Interdisciplinary Introduction // *Humboldt Journal of Social Relations*. – 1992. – Vol. 18. – № 2; Gills B.K., Frank A.G. World System Cycles, Crises, and Hegemonial Shifts, 1700 BC to 1700 AD // Review: A Journal of the Fernand Braudel Center for the Study of Economics, Historical Systems, and Civilizations. – 1992. – Vol. 15. – № 4; Frank A.G., Gills B.K. The Five Thousand Year World System in Theory and Practice // *World System History: The Social Science of Long-term Change* / Ed. by R.A.Denemark, J.Friedman, B.K.Gills, G.Modelski. – L.; N.Y.: Routledge, 2000; Gills B.K., Frank A.G. A Structural Theory of the Five Thousand Year World System // *Structure, Culture and History: Recent Issues in Social Theory* / Ed. by S.C.Chew, J.D.Knottnerus. – Lanham: Rowman and Littlefield, 2002.

⁷⁸⁸ Валерстайн гостро відреагував на таку пропозицію Франка, іронічно запропонувавши зробити австралопітеків предметом аналізу соціологів (Wallerstein I. Hold the Tiller Firm: On Method and the Unit of Analysis // *Essential Wallerstein*. – N.Y.: New Press, 2000. – P. 155. Brim, така критика не влучає в ціль, оскільки Франк наполягає на існуванні інтенсивних економічних зв'язків вже у добу перших цивілізацій (3000 до н.е.), і саме цей аргумент має верифікуватися та фальсифікуватися. Зрозуміло, що для Валерстайна є неприйнятною перспектива відмови від періодизації соціальних процесів, тому він протиставляє Франковій ініціативі альтернативну візію, послугуючись прикладом Китаю: «Одним із способів мислення про Китай є осягнення його як назви, прив'язаної до певної географічної території, на якій послідовно існували історичні системи, котрі мали небагато спільного поміж собою та кожна з яких підтримувала (впродовж тривалого часу) міфи щодо цивілізаційної послідовності. У такому випадку, замість того, аби говорити про Китай як цивілізацію, ми емпірично говоримо про п'ять, шість або сім різних історичних систем...» (Wallerstein I. Hold the Tiller Firm: On Method and the Unit of Analysis // *Essential Wallerstein*. – N.Y.: New Press, 2000. – P. 158).

За Франком, зникнення ленінізму як соціально-політичного феномена радикально підважило легітимність теоретизування у термінах переходу від капіталізму до соціалізму; на порядок денний вийшов «перехід від соціалізму до капіталізму». Гегемонія США у рамках ядра світ-системи втратила свою беззаперечність, і численні дослідники сприйняли це як симптом зсуву гегемонії від США до Східної Азії. На думку Франка, панування ідеологічних кліше, коріння яких сягає епохи, що передувала гегемонії європейського капіталізму, надзвичайно ускладнює сприйняття реалій політико-економічної системи як певної цілісності. Піднесення Європи, – переконаний Франк, – має розглядатись як зсув гегемонії зі Сходу на Захід в рамках однієї системи і, у жодному разі, не було ознакою виникнення нової системи, як це прагнув довести Валерстайн. Тенденцією сучасної світової системи є повернення гегемонії назад на Схід, і саме мислення із залученням категорій «перехід» та «спосіб виробництва» унеможливує вивчення тяглості світового розвитку.

Ще у період теоретизування у термінах залежності та розвитку недорозвитку Франк зауважив, що «якщо ми бажаємо досягнути латиноамериканську проблематику, ми маємо розпочати аналіз світової системи, яка її створює, та вийти за межі оптичних та ментальних ілюзій ібероамериканської або національних систем координат, які ми самі собі нав'язуємо»⁷⁸⁹. Аналогічний стиль мислення має застосовуватись і до аналізу подій навколо так званого переходу від феодального до капіталістичного способу виробництва в Європі – зміни у структурі європейських суспільств були похідною від динаміки світової системи. За такого погляду, – аргументує Франк, – стає очевидним, що світова система не виникла у 1550 році; вона також не виникла в Європі, а головне, вона не носила, а відповідно і не носить специфічно-капіталістичного характеру.

Франк переконаний, що всі риси сучасної світової системи, які на думку Валерстайна формують її особливість, простежуються і до 1500 року. Як і Валерстайн, Франк відкидає ідею «духу капіталізму» як феномена, що мав вибірккову спорідненість із новою «формацією», відтак сприяючи її розвитку. Він наполягає, що світова історія останніх 25 століть надає безліч прикладів капіталістичної діяльності у різних формах – від виробничої до фінансової. Так звані докапіталістичні історичні системи також широко використовували найману працю. Франк і Гіллс переконані, що критерієм існування єдиної світової системи є наявність інтенсивних торговельних зв'язків поміж

---

⁷⁸⁹ Frank A.G. *Latin America: Underdevelopment or Revolution. Essays on the Development of Underdevelopment and Immediate Enemy.* – NY.; L.: Monthly Review Press, 1969. – P. 231.

її елементами. Торгівля інтегрує «суспільні формації» у міжнародний поділ праці, позаяк торгівлю та виробництво неможливо відокремити. Аргументом на користь існування єдиної світової системи у минулі епохи є також фіксація циклічних процесів її розширення та стискання.

Критика поглядів Валерстайна дозволяє Франку зробити низку взаємопов'язаних висновків: по-перше, він пропонує відмовитись від поняття Європейської світ-системи та усвідомити маргінальний статус Європи всередині системи, що існувала і до XVI століття (відомо, що саме це століття є критично важливим для прихильників тези про «піднесення Заходу»). По-друге, Франк погоджується з американською дослідницею Дж.Абу-Ладжход, закликаючи аналізувати Азійсько-Африкансько-Європейську ойкумену, криза якої сприяла гегемоністичному піднесенню Європи (Франк також переконаний у тому, що три колапси, які Валерстайн локалізує в Європі – криза класу феодалів, криза держав та криза Церкви – насправді мали своїм чинником процеси, що відбувались поза межами Європи та були пов'язані з фрагментацією Абу-Ладжходової «світ-системи»). По-четверте, Франк пропонує поширити аналіз світової системи у термінах Кондратьєвих циклів і на «докапіталістичні» епохи (Валерстайн доволі експліцитно припускає таку саму можливість, говорячи про циклічний спад впродовж 1250-1450 років у Західній Європі). По-п'яте, досягнення гегемонії Європою у світ-системному вимірі у жодному випадку не було *першим* таким випадком у світовій історії: Європейська гегемонія лише прийшла на зміну іншим, що їй передували (детальніше ця теза обговорюватиметься у моїй наступній розвідці, присвяченій оцінці аргументів Франкового трактату «ПереОРІЄНТація»). Шоста ініціатива Франка пропонує шукати витоки світової системи та чинників її динаміки впродовж останніх 500 років настільки алеко у минулому, наскільки історичні дані дозволяють нам це робити. По-сьоме, Франк вважає, що всі спроби розробки ідеї «протокапіталізму», який начебто існував у рамках «інших» та «ранніх» систем, заводили та заводитимуть дослідників у глухий кут, позаяк технологічні зміни та накопичення капіталу також мали місце у попередніх епохах (системах). По-восьме, Франк заперечує коректність ідентифікації «системи» та «способу виробництва», аргументуючи на користь аналізу у термінах єдиної системи, яка залишалась такою самою, незважаючи на те, який «спосіб виробництва» існував у ту чи іншу епоху⁷⁹⁰. Франк переконаний, що у реальності єдиною

---

⁷⁹⁰ Див.: Frank A.G., Gills B.K. The Five Thousand Year World System: An Interdisciplinary Introduction // Humboldt Journal of Social Relations. – 1992. – Vol. 18. – № 2.

ознакою Валерстайнної «модерної світ-капіталістичної-системи» є її спосіб виробництва. Така концептуальна плутанина, що редукує «систему» до «способу виробництва», притаманна мисленню як колишніх інтелектуальних колаборантів Франка (на кшталт С.Аміра), так і дискурсу його войовничих критиків (наприклад, Р.Бреннеру). Відмова від хибного поняття способу виробництва, яке є нічим іншим, як оптичною ілюзією, дає змогу зрозуміти, що перехід, про який так багато говорять дослідники різного ґатунку, є переходом між переходом та переходом. Last but not least, Франк робить свій принциповий висновок: необхідно зректись віри у капіталізм, як окремий спосіб виробництва та окрему систему, позаяк легітимація такого заідеологізованого погляду на світ лишилась у минулому: для марксистів різних орієнтацій обґрунтування концепції «переходу» від античності до феодалізму, а потім від феодалізму до капіталізму було покликане «верифікувати» їхнє переконання у можливості переходу до вищого способу виробництва – соціалізму.

Політики неоліберального спрямування від Р.Рейгана до М.Тетчер⁷⁹¹ наполягали на окремішності капіталізму, що дозволяло їм прославляти цю «систему». З точки зору Франка принцип конкуренції, або Гоббсової війни всіх проти всіх, був реальністю світової системи впродовж тисячоліть, але він також дотримується думки, що замість панегірика ця система заслуговує на моральне засудження, оскільки породжує ситуацію, за якої виграє лише меншість, натомість більшість залишається у програвші.

9.3. Світова система versus модерна / капіталістична світ-система

Франк і Гіллс вважають, що Валерстайн, наслідуючи приклад К.Полані та М.Фінлі⁷⁹², припустився фатальної помилки, недооцінюючи важливість накопичення капіталу за допомогою торгівлі й ринку за часів античної світової системи. Тому Франк запропонував розглядати Валерстайнову світ-систему не як окремішне утворення, а як хронологічно сучасний

---

⁷⁹¹ Симптоматичним для стилю мислення Франка є включення соціаліста Ф.Міттерана до списку таких палких «нових правих», якими були Рейган і Тетчер. І хоча дослідниками політичних ідеологій та урядової політики задокументована криза усього спектру лівих політичних рухів, ця криза набула рис не стільки конвергенції між лівими та правими, скільки характеру запозичення першими формул других. Така неувага до нюансів відмінностей у структурах «надбудови» логічно випливає з Франкового економічного ухилу.

⁷⁹² Ці автори піддали критиці концепцію античного капіталізму М.Ростовцева.

період єдиної світової системи, що просто знаходиться на вищій стадії інтеграції у зіставленні з минулими епохами. Валерстайн відповідає на критику закликом відмовитись від суперечки про несуттєве, тобто про одиницю аналізу у соціології. Така постава суперечить його власним формулюванням засад світ-системного аналізу, позаяк на початку своєї діяльності із заснування цієї дослідницької програми він надав центрального значення питанням про те, чи можуть звичні категорії: «суспільство», «державна» та «країна» слугувати одиницею аналізу й ратував за світ-систему як новий предмет історичної суспільної науки.

Ф.Бродель свого часу висловив упевненість у тому, що Валерстайнова світ-система є наймасштабнішим географічним утворенням, спроможним зберігати свої системні якості. Але якщо пристати на припущення Франка і Гілса про п'ятитисячний вік світової системи, яка з самого початку мала характер глобальної економіки, схема Валерстайна стає завузкою і просторово, і темпорально: його «Модерна світ-система», аналізуючи європейську історію з 1450 року, починає розгляд подій в Азії, ба навіть в Росії та Оттоманській імперії тільки з 1750 року, залишаючи 80% населення світу за межами свого дослідницького погляду. Така неуха до Решти (the Rest) робить Валерстайнову критику євроцентризму вельми неперекожливою та перетворює його самого на послідовного, хоча й, можливо, несвідомого, прибічника тези про «Європейське диво».

Знаменно, що одне з головних завдань, які Франк поставив перед собою у своїй книзі «ПереОРИЄНТАція» (1998), було у демонстрації несумісності масштабу реальної історичної світової системи та того, що він назвав прокрустовим ложем Броделево-Валерстайнової Європейської світ-економіки, яка стала капіталістичною світ-системою, особливо у світлі емпіричних даних про існування «дійсно глобального поділу праці та конкурентної економіки, у якій Азія обіймала центральну позицію – а Європа залишалась маргіальною – аж до 1800 року»⁷⁹³. Франк переконаний, що досягнення такої глобальної економічної системи вимагає рішучої відмови від тих компонентів соціологічного теоретизування, які стали «загальним місцем» у дискурсі соціологів та сприймаються як самоочевидні істини. Заперечуючи євроцентристський ухил «традиційної» соціальної теорії від Маркса до Валерстайна і власного теоретизування до кінця 1980-х років, Франк вважає, що його книга

---

⁷⁹³ Frank A.G. Immanuel and Me With-Out Hyphen // Journal of World-Systems Research. – 2000. – Vol. 6. – № 2. – P. 227.

сплачує борг Азії – регіону, де у 1750 році мешкало дві третини населення земної кулі, на які припадало чотири п'ятих світового виробництва – та демонструє наявність високорозвиненої інтеграції економіки, у всякому разі, в Афроевразії, задовго до сакраментальних для західного суспільствознавства XV-XVI століть. Франк робить однозначний висновок: «Ми маємо переглянути історіографію та соціальну теорію, а надто підходи до піднесення Заходу, які нам усім пропонувались... Боюся, що у більшості випадків ми змушені будемо не просто оновлювати, а відкидати їх»⁷⁹⁴.

Франк беззаперечно погоджується з класифікацією А.Бергсена, який поділяє дослідників, які займаються проблематикою динаміки світової системи, на три групи: 1) тих, хто на кшталт Р.Бреннера зберігає упевненість – à la Вебер – у виключності європейського розвитку, який головно завдячував ендегенним факторам (у марксистському варіанті додається наголос на відмінностях класової структури феодального та капіталістичного суспільств); 2) вчені, які «розтягують» стару теорію, аби досягнути ширші сегменти соціальної реальності (на кшталт Валерстайнаної візії розростання Європейської світ-економіки, яка поступово інкорпоровала Решту до Заходу)⁷⁹⁵; 3) соціологи, для яких (пріоритетом) першочерговим завданням є розробка нової теорії⁷⁹⁶. Саме для останньої групи дослідників пріоритетом є «ПереОРІЄНТація» фокусу соціальної теорії – з помилкової одержимості європейськими подіями та їхнім впливом на світ – на «глобальну економіку Азійської епохи», яка була реальністю до 1800 року та, починаючи з 2000 року, знову стала набувати реальних рис. Здійснюючи таку «ПереОРІЄНТацію», Франк доводить, що він прагне реалізувати методологічні принципи, задекларовані Валерстайном, але не застосовані ним у практиці світ-

---

⁷⁹⁴ Frank A.G. Immanuel and Me With-Out Hyphen // *Journal of World-Systems Research*. – 2000. – Vol. 6. – № 2. – P. 227.

⁷⁹⁵ Франк дотримується думки, що першу і другу групи вчених об'єднує віра в існування способів виробництва, які змінюють один одиний. У схемі Валерстайна перехід від феодалізму до капіталізму слугує теоретичним обґрунтуванням та ідеологічною легітимацією його тези на заміну модерної світ-системи іншою – соціалістичною – у його оптимістичному теоретизування 1970-1980-х років або просто раціональнішим (Wallerstein I. *The West, Capitalism, and the Modern World-System* // *Review: A Journal of the Fernand Braudel Center for the Study of Economies, Historical Systems, and Civilizations*. – 1992. – Vol. 15. – № 4. – P. 616), справедливішим (Wallerstein I. *Social Science and the Quest for a Just Society* // *American Journal of Sociology*. – 1997. – Vol. 102. – № 5) устроєм, від конкретизації природи якого він тепер агностично ухиляється, та й шанси прибуття якого є меншими, ніж апокаліптичне бачення дезінтеграції сучасної історичної системи.

⁷⁹⁶ Див.: Bergsen A. *Let's Be Frank about World History* // *Civilizations and World-Systems: Studying World-Historical Change* / Ed. by S.Sanderson. – Walnut Creek: Altamira, 1995.

системних досліджень, позаяк, за словами самого патріарха світ-системного аналізу, «всі очікування універсальності, хоч би як чистосердно до них не прагнули, так і не були втілені... Навряд чи може здивувати євроцентризм суспільних наук, які впродовж XIX століття витворювались у Європі та Північній Америці. Європейський світ того часу відчував свій культурний тріумф. ...Кожен універсалізм породжує відповідь на самого себе, відповідь, яка, у певному сенсі, детермінується природою правлячого універсалізму (або універсалізмів). ...Пріоритетом сучасних суспільних наук є «інспекція» наших теоретичних підвалин з огляду на присутність серед них прихованих апріорних припущень, які є невинуватими»⁷⁹⁷.

9.4. Просторові та темпоральні контури світової системи

Франкове теоретизування періоду дослідницької програми залежності та розвитку недорозвитку здійснило *просторове* розповсюдження капіталізму на весь світ, заперечивши можливість співіснування різних способів виробництва після 1492 року – самий факт колонізації «Нового світу» автоматично перетворив його на залежно-недорозвинений регіон капіталістичної світової системи. Наступним кроком стало обґрунтування Франком необхідності *темпорального* розширення характеристик, які приписуються капіталізму. Водночас він відмовився від самого поняття капіталізму, вважаючи, що емпіричні дані, які знаходяться у розпорядженні історичної соціології, дають всі підстави говорити про логіку імперіалізму та експансії капіталу, присутню, скажімо, в давній Месопотамії, та про колоніалізм, притаманний, приміром, Ассирії. Для Франка, так само, як і для Х.Екгольма й Дж.Фрідмана⁷⁹⁸, античний капітал, що існував у формі накопичення золота (тобто як грошовий капітал) був засадничо ідентичним із капіталом сучасним.

Розбудовуючи свою нову дослідницьку програму, Франк визнав за доцільне викрити контрверсійність мислення дослідників, які, подібно до К.Полані, вважали, що епоха ринкового суспільства –

---

⁷⁹⁷ Wallerstein I. Opening the Social Sciences: Report of the Gulbenkian Commission. – Stanford: Stanford University Press, 1996. – P. 49; P. 51; P. 60; P. 56.

⁷⁹⁸ Ekholm K., Friedman J. «Capital» Imperialism and Exploitation in Ancient World-System // Review. – 1982. – Vol. 4. – № 1.

тобто суспільство, структуроване згідно з ринковими принципами, є продуктом «великої трансформації», яка і ознаменувала прихід «нашого часу» – якісно відрізняється від попередніх епох. Для нього навіть просте визнання Полані факту первинності зовнішньої торгівлі над торгівлею внутрішньою є доказом того, що цей вчений переглянув свої попередні погляди на дане питання. Втім, Франк повністю ігнорує Поланієву дистинкцію поміж статусними мотивами та мотивами прибутку, які є двома окремими типами рушійних сил економічної діяльності. Але Франк не обмежується переоцінкою ролі підприємницького елементу у житті перших цивілізацій, тобто складніших суспільств. Він також звинувачує археологів, як-от Г.Чайлда, у нехтуванні потенціалом неолітичної економіки щодо генерування додаткового продукту. Логічним кроком з огляду на досягнення теорією світової системи когерентності стає прагнення розширити традиційну Марксову дефініцію капіталу та пропозиція розглядати його не лише як функцію перерозподілу додаткового продукту, але як інфраструктурні інвестиції до сільського господарства (наприклад, іригації земель) та тваринництва, промисловості, транспорту, комерції, збройних сил, легітимності (храмів та престижних продуктів споживання), а також освіти та культурного розвитку людського капіталу.

Окрім цієї риси, всі попередні епохи, на думку Франка та Гілса, характеризувались наявністю феномена гегемонії. Відомо, що Валерстайн визначає гегемонію як поєднання трьох видів конкурентоспроможності: виробничої на ринках ядра, комерційної, яка впливає з попередньої, та фінансової. Натомість Франк і Гілс вважають такий підхід одновимірним через його зосередженість на рідких та «крихких» моментах одночасного досягнення тією або тією потугою ядра всіх трьох переваг. Гегемонія такого штибу може бути лише короткотерміновою, тому варто також брати до уваги весь спектр взаємодії між усіма існуючими потугами-гегемонами. Розрізнення модерної гегемонії та традиційного імперського порядку у світ-системному аналізі, на погляд Франка і Гілса, з легкістю спростовується: дві з трьох держав-гегемонів, які фігурують у дослідженнях Валерстайна, були водночас колоніальними імперіями (Нідерланди та Британія). Альтернативне бачення проблематики гегемонії, яку пропонують Франк і Гілс, наголошує на домінуванні політико-економічних центрів накопичення, які змінюються внаслідок конкуренції між кількома такими осередками. Гегемонія реалізується у практиці накопичення капіталу осередками-гегемонами не тільки за

рахунок периферії, а навіть інших держав ядра. Військово-політичне «розтягування» (overstretching) ресурсів гегемону – концепцію розтягування розробляли А.Гембл⁷⁹⁹ та П.Кеннеді⁸⁰⁰ – має своїм вислідом зміну гегемона. Франк і Гіллс підводять до думки, що у «домодерно-докапіталістичну» епоху існували не лише регіональні імперії, але й «супергегемони», здатні до «супернакопичення», приміром, Монгольська імперія та Сунський Китай. Власне, дефініція феномена гегемонії, яку пропонують ці автори, наголошує на привілейованих можливостях накопичення додаткового продукту, відтак, гегемонія є засобом здобуття багатства, а не влади. Відповідно надпотуги світ-системного аналізу лише продовжили традицію гегемонії після 1500 року: врешті-решт, сам Валерстайн погоджується з думкою Абу-Ладжход, що падіння Сходу передувало у часі піднесенню Заходу, а остання подія лише зафіксувала черговий зсув гегемонії у світовій системі. Франк вважає, що він та його послідовники роблять логічні висновки з Абу-Ладжходових та Валерстайнових засновків і вдаються до додаткового – наймасштабнішого кроку – з метою максимально можливого розширення часових рамок світової системи. Відтак, історія світової системи – це послідовність змін осередків гегемонії, тобто центрів накопичення, а чинником таких змін є реструктуризація системи як такої⁸⁰¹. Ще однією принциповою відмінністю між Валерстайновим та Франковим розумінням гегемонії є заперечення останнім ідеї про можливість єдиного гегемона у рамках системи та наполягання на більшій евристичності поняття взаємопов'язаних гегемоній.

Не становлять виключення й Кондратьєві цикли, фаза А яких знаменує піднесення економіки, а фаза Б – її спад. Їхня історія не обмежується періодом капіталізму, і Франк не має жодних сумнівів у їхньому існуванні, як і в існуванні всіх інших рис Валерстайнової модерної історичної системи, впродовж усієї історії «цивілізації».

Якщо Франкова критика непослідовності Валерстайнової альтернативи євроцентризму дійсно викриває внутрішні суперечливості та амбівалентність позиції світ-системного аналізу з цього питання,

---

⁷⁹⁹ Gamble A. Britain's Decline: Some Theoretical Issues // The Rise and the Fall of the Nation State / Ed. by M. Mann. – Oxford: Blackwell, 1990.

⁸⁰⁰ Kennedy P. The Rise and Fall of Great Powers. – L.: Fontana Press, 1989.

⁸⁰¹ Див. детальніше: Gills B.K., Frank A.G. World System Cycles, Crises, and Hegemonial Shifts, 1700 BC to 1700 AD // Review: A Journal of the Fernand Braudel Center for the Study of Economies, Historical Systems, and Civilizations. – 1992. – Vol. 15. – № 4.

його заява про доречність заміни євроцентризму на «гуманоцентризм» так і залишається на рівні декларації. У реальності Франкова «ПереОРІЕНТація» пропонує новий регіональний ухил на заміну старій «зачарованості»⁸⁰² Окцидентом.

Франк не обмежується формулюванням методологічних припущень своєї нової дослідницької програми, він прагне також верифікувати її положення за допомогою аналітичного інструментарію я інших суспільних та гуманітарних дисциплін. Фахівці зі світової історії, на думку Франка, вже починаючи з Фредеріка Теггарта, який дослідив кореляцію політичних та економічних подій у давньому Китаї та Римі⁸⁰³, та закінчуючи автором впливової розвідки «Піднесення Заходу» Вільяма МакНіла⁸⁰⁴, намагалися досягнути параметри «екуменічної світової системи, в якій ми живемо»⁸⁰⁵. Інший американський історик Маршалл Ходжсон також висловив експліцитну підтримку тезі про тривалу – тритисячолітню у його випадку – систему, що має єдину історію. Тому «важливо визнати, що існує певний структурний зразок (pattern), що розвивається. Такий крок сприятиме вивченню всіх цих міжрегіональних змін, як з огляду їхнього впливу на цей зразок, так і з огляду впливу структурного зразка на власні елементи...»⁸⁰⁶. Франк не мав жодних сумнівів, що саме його нова дослідницька програма запропонувала простий, втім, елегантний аналітичний інструментарій для адекватного досягнення ідеї саме світової історії, а не традиційної історії світу, поділеного на закриті цивілізацій-монади. Світова система, незважаючи на свою «мультикультуральність» на початках свого виникнення, завжди також мала єдину історію, і усвідомлення такої єдності не потребує європейських / Західних егоцентричних ілюзій для свого обґрунтування. Щобільше, Франк

---

⁸⁰² Вибір слова «зачарованість» не випадковий – він генетично пов'язаний із традицією, яку заклав один з фундаторів російського слов'янофільства О.Хомяков своїми поетичними рядками про Захід як край чудес.

⁸⁰³ Teggard F.J. *Rome and China: A Study of Correlation in Historical Events*. – Berkeley: University of California Press, 1939.

⁸⁰⁴ McNeill W. *The Rise of the West: A History of the Human Community*. – Chicago: University of Chicago Press, 1963.

⁸⁰⁵ McNeill W. *The Rise of the West After Twenty Five Years* // *Journal of World History*. – 1990. – Vol. 1. – № 1. – P. 10.

⁸⁰⁶ Hodgson M.G.S. *Hemispheric Interregional History as an Approach to World History* // *UNESCO Journal of World History*. – 1954. – Vol. 1. – № 3. – P. 719. Ця думка Ходжсона різко контрастує з Веберовою по духу методологічною постановою П.Андерсона, за переконанням якого, «такої речі як єдиний темпоральний медіум не існує, оскільки існували різні масштаби історичного часу Абсолютизму, які були настільки різними, що жодна універсальна темпоральна матриця не в змозі їх описати» (Anderson P. *Lineages of the Absolutist State*. – L.: New Left Books, 1974. – P. 7).

відмовляється від старої та популярної ідеї прогресу, яку має заступити циклічна інтерпретація історії як послідовність піднесень та спадів.

Методологія дослідницької програми світової системи вимагає реінтерпретації конвенційних тверджень про домінування політичних / примусових методів отримання додаткового продукту у так званих докапіталістичних суспільствах, позаяк постійно зростає кількість фактів на користь життєво важливої та широко розповсюдженої ролі приватного купецького капіталу та «вільних» імперських міст у генеруванні доходів, за рахунок яких держава існувала навіть у найбільш мілітаристській та примусовій з усіх давніх імперій – Ассирії, не кажучи про знамениті комерційні інтереси Фінікії. За Франком, визнання цього факту торує шлях для нових дослідів трансрегіональних економічних процесів, які включали циркуляцію товарів та капіталів у давній Євразії, та їхній вплив на «внутрішнє» життя давніх імперій.

Теза М.Бернала⁸⁰⁷ про афроазіатські корені європейської (греко-римської) цивілізації послідовно інтерпретується виключно у контексті концепції світової системи, яка акцентує на вторинності грецької цивілізації, піднесення якої розпочалось лише після засвоєння досвіду та інтеграції з розвиненішими центрами цивілізації «Сходу», який так і залишався осередком економічної активності впродовж античної та середньовічної епох. У цьому контексті Гіббонове сприйняття минулого крізь призму «падіння Римської імперії» вимагає переосмислення: колапсу зазнала не імперія в цілому, але лише її слабша західна частина, натомість Східна Римська імперія – у формі Візантійської держави – перегрупувалась та зміцнила своє економічне ядро на Сході. Таким чином, у новій Франковій теоретичній системі координат Європа більшу частину своєї історії була маргінальним, ба навіть – паразитичним гравцем на противагу центральному статусу Західної Азії.

Франк також вдався до переоцінки цінностей з огляду на заміщення сприйняття середньовічної Європи крізь призму ідей Маркса і Вебера – обидва ці мислителі розглядали суспільства середніх віків як статичні та закриті утворення – осягненнями В.Зомбарта та А.Пірена, які заперечували глибинний характер європейської інволюції часів «темного середньовіччя». Але, попри інтегрованість Західної та Східної Європи, а також ісламського світу, Європа залишалась периферією на тлі здобутків ядра світової системи, яке знаходилось на Сході.

---

⁸⁰⁷ Bernal M. *Black Athena: The Afroasiatic Roots of Classical Civilization*. – New Brunswick: Rutgers University Press, 1987.

Франк піддає сумніву Валерстайнову тезу про існування трьох автономних світ-економік – в регіоні Індійського океану, в Китаї та Європі / Середземномор'ї – взаємодія яких поміж собою зводилась лише до «конвергенції» прикордонних територій. Еволюція домодерних світ-економік відбувалась, за Валерстайном, у різних напрямках: в Європі соціоісторичні трансформації призвели до виникнення капіталістичної світ-економіки, натомість «Індійська» світ-економіка так і залишилась на рівні дрібнотоварного виробництва. Для Франка навіть відкриття «Нового світу», яке забезпечило стабільне надходження цінних металів до Європи, не змогло вирівняти торговельний дисбаланс між Сходом і Заходом, адже ще у 1680 році англійський меркантиліст Йосія Чілд зауважував, що торгівля імперії Великих Моголів із державами Сходу у десять разів перевищує обсяг внутрішньоєвропейського економічного обміну. Тому для Франка логічним виглядав висновок історика Китаю Ж.Герне, який закликав зректись звички зводити історію світу до історії Заходу та переконував розглядати модерну епоху як вислід розвитку урбаністичної, торговельної цивілізації, яка ще до монгольських завоювань охоплювала територію від Середземного до Китайського морів: «Захід зібрав разом частини цього спадку та отримав від нього імпульс, який уможливив його власний розвиток. Трансферу цивілізаційних досягнень також сприяли хрестові походи⁸⁰⁸ XII-XIII віків та розширення Монгольської імперії XIII-XIV віків... Піднесення Заходу, яке прийшло на зміну відносній ізольованості цього регіону, має завдячувати морській експансії, що припала на часи, коли дві великі цивілізації Азії (Китай та ісламський світ. – Л.К.) опинились під загрозою»⁸⁰⁹.

За переконанням Франка, традиційна економічна історія з її пошуком факторів успіху Заходу всередині Європи – навіть спроби включити до розгляду Решту обмежуються фіксацією її історичної, економічної, соціальної, політичної, ідеологічної та культурної «неповноцінності»⁸¹⁰ – повинна поступитись місцем аналізу подій з огляду на їхнє місце

---

⁸⁰⁸ О.Добіаш-Рождественська пропонує глибокий аналіз мотивів хрестових походів та їх наслідків для Західної Європи у формі науково-популярної біографії Річарда I (див.: Добіаш-Рождественская О.А. Крестом и мечом. Приключения Ричарда I Львиное Сердце. – М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1991).

⁸⁰⁹ Gernet J. A History of China. – Cambridge: Cambridge University Press, 1985. – P. 347-348.

⁸¹⁰ Наприклад, відсутність чітко визначених норм, які б регулювали функціонування інституту власності. Ця ідея простежується в роботах дослідників від Д.Норта (North D.C., Thomas R.P. The Rise of the Western World. A New Economic History. – Cambridge: Cambridge University Press, 1973) до Е. де Сото.

у світовій системі. Традиційні марксистки, які, згідно А.Гоулднера, поділялися на два табори в залежності від того, який вимір Марксового вчення вони акцентували – тезу про матеріальні умови виробництва, які формують суспільні відношення та форми свідомості, або положення про первинність класової боротьби й класової свідомості як рушійної сили історії – схилялись до пояснення капіталістичної динаміки, вдаючись до однієї з двох парадигм: способи виробництва *versus* класова боротьба. Методологічна альтернатива, окреслена Франком, є радикальнішою, ніж Валерстайнова відмова від поняття суспільства⁸¹¹ як одиниці аналізу та відкидає способи виробництва, оскільки за такого підходу виробництво та внутрішні фактори соціальних змін отримують привілейований статус. Як одиницю аналізу Франк розглядає процеси матеріальної та військово-політичної взаємодії, що розповсюджуються у світовому масштабі. Цей підхід зумовлює наголос на інших факторах: накопиченні, обміні та конкуренції поміж гегемонами. Висновок, який формулює Франк, дозволяє чітко побачити як подібність, так і відмінність його дослідницької програми від Валерстайнкової: «Ми витлумачуємо світову систему як *locus* та процес накопичення як її рушійну силу розвитку, як первинну детермінанту історичного процесу. У цьому відношенні ми повністю погоджуємося з Валерстайном, Аміном, Абу-Ладждом та іншими... Проте...ми прагнемо значно розширити просторове та темпоральне застосування нашої методології. Ми також поділяємо переконання, що марксистській та неомарксистській історіографії не слід замикатись на «ізоляціоністській» ортодоксії, яку вона сама собі нав'язує. Аналіз у дусі історичного матеріалізму, марксистського або іншого штибу, має ставати холистичним... Лише тоді ми зможемо сподіватись досягнути каузальну рамку переходу у всій її повноті, у масштабі «світу як цілості», незалежно від того, чи будемо ми аналізувати способи виробництва, центри накопичення або потуги-гегемони»⁸¹².

---

⁸¹¹ Франк зауважує, що «в реальності жодна політико-географічна / просторова одиниця або утворення – чи то нація, чи то держава – не є сталою. Всі вони, радше, калейдоскопічно трансформувались та продовжують трансформуватись на основі процесу накопичення у світовій системі» (Frank A.G., Gills B.K. *The Five Thousand Year World System: An Interdisciplinary Introduction* // *Humboldt Journal of Social Relations*. – 1992. – Vol. 18. – № 2. – P. 11).

⁸¹² Frank A.G., Gills B.K. *The Five Thousand Year World System: An Interdisciplinary Introduction* // *Humboldt Journal of Social Relations*. – 1992. – Vol. 18. – № 2. – P. 9-10. Незважаючи на те, що, приміром, М.Манн з обережністю оперує поняттям «суспільство», його підхід методологічно окремішній від Франкового через свою антисистемну спрямованість, яка знаходиться у безпосередній полеміці як із парсоніанством (заперечення соціальних систем та еволюціонізму), так і з марксизмом (сумнів щодо евристичності досягнення «суспільства»

Ще однією значущою реконструкцією марксизму було Франкове намагання обмежити дієвість принципу класової боротьби у його ортодоксальній інтерпретації. Свого часу польський марксист Л.Новак завважив, що ані перехід від рабства до феодалізму, ані від феодалізму до капіталізму не відбувався внаслідок боротьби панівних та пригноблених класів. Радше відбувався конфлікт між старою та новою «елітами» суспільства, який розвинувся у відповідь на економічні потреби. Сакралізовані марксизмом-ленінізмом «народні маси» відігравали, у кращому випадку, допоміжну роль. Франк поділяє думку Дж.Голдстоуна, який розрізняє повстання та революцію (революція є успішним повстанням), та вважає, що паралізація та руйнація старого державного апарату має шанси на успіх лише за умови «фракційного конфлікту всередині еліти щодо доступу до посад, патронажу, політики держави, а не як вислід конфлікту між класами»⁸¹³. Подібну думку ще у середині минулого століття висловив П.Вілар, який слушно зауважив: «Хіба великі революції не стаються завдяки збігу інтересів заможних класів, які хочуть стати революційними, та злиднених класів, які змушені ставати революційними, натомість революції злиднів завжди неуспішні»⁸¹⁴.

Теза про п'ятитисячолітню світову систему не означає того, що Франк невідомий пастки трансісторизму, з перспективи якого вся світова історія залишається такою ж самою. Він наполягає, що не заперечує реальність постійної зміни та реструктуризації, що відбувається у світовій економіці. Франк лише намагається довести, що процес накопичення капіталу існував у світовій системі задовго до виникнення «капіталістичної модерної світ-системи», та що у ритмах розширення та стискання цієї світової системи / економіки простежується послідовність, яка також

у термінах тотальності). Така орієнтація Манна зумовлена його веберіанським за своєю суттю скепсисом щодо корисності розуміння суспільства як тотального / системного утворення, що розвивається згідно законів еволюції (див.: Mann M. *The Sources of Social Power*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1986. – Vol. 1.: *A History of Power from the Beginning to A.D. 1760*. – P. 1-2).

⁸¹³ Goldstone J. *Revolutions and Rebellions in Early Modern World*. – Berkeley: University of California Press, 1991. – P. 461. Порівняння Франкових поглядів з ідеями впливового дослідника колективної дії та революцій Ч.Тіллі, дає змогу зафіксувати як подібність, так і розбіжності у дискурсі цих двох дослідників. Франка і Тіллі об'єднує бажання вивчати «великі структури, тривалі процеси та гігантські порівняння» (це назва однієї з книжок Тіллі), проте роз'єднує Тілліве переконання у відносній «молодості» – кілька останніх століть – єдиної світової системи.

⁸¹⁴ Цит. за: Wallerstein I. *The Modern World-System*. – San Diego: Academic Press, 1974. – Vol. 1.: *Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*. – P. 203.

існувала до постання Валерстайнового історичного капіталізму. Відтак, ці процеси є не вислідом, а, радше, чинником виникнення світової системи⁸¹⁵.

Використання помилкових – з точки зору Франка – категорій формаційно-стадіального аналізу унеможливорює адекватне розуміння сьогоденних подій, а надто у світлі зникнення ленінізму, інтенсифікації дебатів про кризу американської гегемонії та набуття ідеєю «кінця історії» популярності. Тому найкращим рецептом з погляду Франка стає відмова як від категорії «спосіб виробництва», з яким Валерстайн ототожнював свою модерну світ-систему, так і від «капіталізму», як феномена, ідентифікація якого є неможливою, позаяк характеристики цього начебто окремішнього типу суспільства простежуються впродовж 5000 років.

Висновки

Франк завжди виразно наголошував, що дихотомію культури та структури він завжди розв'язував на користь структури, визнаючи первинність останньої. За його власним свідченням, Франк черпав інтелектуальні імпульси з лекцій структурно-функціоналістськи налаштованих антропологів Раймонда Фірта та Меєра Фортеса. До кола Франкових амбіцій уже із самого початку його наукової кар'єри долучилось вироблення найзагальнішої теорії суспільного розвитку. Тому цілком слушно, що припущення Франкової дослідницької програми світової системи про структуру глобальної історії претендували на здійснення «перевороту в науці», якщо скористатись Енгельсовим словником, або наукової революції у термінах Т.Куна.

Франк зазначає, що прийняття тези про світову систему перетворює національний розвиток на тимчасове покращання позиції регіону або індивідів усередині системи. Отже термін «розвиток» позбавлений будь-якого змісту, за винятком, коли він застосовується до розвитку світової системи в цілому, а не до аналізу її окремих частин. Теорія світової системи кидає виклик національно-державному підґрунтя теорії та практики «модернізації» як у її капіталістичній, так і соціалістичній інкарнація, оскільки ті, хто увірував у модернізацію, завжди сплачували високу ціну та потерпали від її наслідків. За переконливий приклад може правити

---

⁸¹⁵ Див.: Frank A.G., Gills B.K. The Five Thousand Year World System: An Interdisciplinary Introduction // Humboldt Journal of Social Relations. – 1992. – Vol. 18. – № 2.

«соціалістичний розвиток». На переконання Франка, термін «розвиток соціалізму» мав замаскувати реальність «соціалістичного розвитку», який був лише однією з форм національного розвитку у системі координат «суверенної» держави. Відтак, «соціалістичний розвиток» має сприйматись лише як приваблива пастка та омана. Водночас Франк із жалем констатував, що невдача «соціалістичного розвитку» приписується – надто коли йдеться про ідеологів правих – «соціалістичній» складовій цього (не)розвитку. Такий тип розвитку випробовувався у недорозвинених регіонах світу, які були недорозвиненими впродовж століть та залишаються такими і сьогодні. Тому їхня «відсталість» є наслідком не «соціалізму», а розташування у світовій системі, яке залишається незмінним і дотепер. Досягнення «капіталістичних» суспільств були такими ж сумнівними та мають осмислюватись як функція статусу країни всередині світової системи. Звідси випливає логічний, на думку Франка, висновок, що «політика» та «теорія» розвитку здебільшого є лукавством. Дуже мало учасників цієї драми (фарсу? трагедії?) прагнули чогось більшого, ніж власне збагачення⁸¹⁶. Це є правдою як для «капіталізму», для якого це є «природним», так і для «соціалізму», для якого це може бути «неприродним», але це трапляється у будь-якому випадку. Всередині системи, – веде далі Франк, – лише меншість може виграти гонитву за «розвитком», але навіть для них лідерство є короткотерміновим. На цьому тлі логічною є заява про те, що феномен залежності завжди існував у рамках світової системи, і вірогідність його зникнення є напрочуд малою. Франк вважає, що «розвиток», як гасло дня, поступився місцем «демократії», хоча, на його думку, імперативи кризового менеджменту за умов економічного занепаду підривають можливість демократичного контролю за урядовою політикою.

Інтерналізувавши заклик Ніцше філософствувати молотом, Франк у рамках дослідницької програми світової системи виконує головну функцію понищувача стереотипів та очевидностей соціальної теорії. Риторичний стиль Франка подібний до Сталінового: обом авторам притаманні акцентуйовані та численні повтори однієї і тієї ж тези або аргументу із незначними варіаціями. Франк також схильний до нігілістичних критичних нападів на своїх опонентів, які, втім, відплачували йому тим самим. Обґрунтованість його власних постулатів

---

⁸¹⁶ Це твердження Франка містить у зародку всю теорію построзвитку. Про концепцію построзвитку детальніше див.: Кутуєв П.В. Чи потрібен розвиток після розвитку? Дискурс построзвитку в західній соціології розвитку і модернізації // Мультиверсум. Філософський альманах: Збірка наукових праць. – К.: Український центр духовної культури, 2003. – Вип. 32.

незрідка породжує легітимні сумніви, проте це не перешкоджає Франку вказувати на фундаментальні ганджі сучасного теоретизування про суспільний розвиток: євроцентризм, зворотним боком якого є орієнталізм, фрагментарність, відсутність глобального погляду на соціум та мислення у термінах короткострокової перспективи.

Позитивну евристику Франкової дослідницької програми, у рамках якої він спробував виправити помилки своїх опонентів, підважує її економічний детермінізм, структуралістський ухил та жертвування особливим на користь загального. Підставова проблема Франка як теоретика – це перетворення ним соціологічного дискурсу на ідеологію, у центрі якої є антиєвроцентризм та антиамериканізм, і у цій площині його дослідницька програма світової системи мало чим відрізняється від попередніх конструкцій періоду мислення у термінах розвитку недорозвитку.

Франкова теза про тяглість світової системи, що налічує щонайменше 5000 років історії, є логічною відповіддю на Валерстайнову невизначеність щодо витоків капіталістичного розвитку: позбавляючи капіталізм репутації носія принципів ефективності та раціональності, фундатор світ-системного аналізу власноруч нівелює особливість цієї історичної системи. Власне Франкова критика Валерстайнового пояснення витоків модерної світ-системи є такою переконливою через небажання / нездатність Валерстайна визнати необхідність синтезу світ-системного аналізу з Веберовою соціологією та здобутками дослідницької програми модернізації⁸¹⁷.

Водночас зіставлення Франкової світової системи, яка є ринковою за своєю природою з самого початку свого існування, з Веберовою історичною соціологією капіталізму яскраво засвідчує схематичність побудовань Франка, які позбавляють дослідника інструментарію розрізнення відмінностей між суспільствами та епохами, позаяк цей полум'яний критик несправедливості вдається до інтерпретації навіть неоднозначних даних на потвердження своїх припущень (приміром, данницька система Ахеменідської імперії покликана, за його переконанням, вказувати на статус її супернакопичувача у межах світової системи). Франк уповні ігнорує дистинкцію між товарним виробництвом та виробництвом споживчих вартостей, яку зафіксували різні мислителі, – від Аристотеля

---

⁸¹⁷ Я зробив спробу такого синтезу, доповнивши Веберову дихотомію авантюристичного та раціонального капіталізму Валерстайново-Броделевою опозицією ринку та капіталізму, див. Розділ 5 цієї книжки.

до Маркса і К.Полані, – використовуючи концептуальний словник, що застосовується для аналізу хронологічно сучасних нам суспільств, для опису античних соціумів. Так, занепад зовнішньої торгівлі Афін у V–IV століттях до н.е. пояснюється індустріалізацією (sic!) периферії, яка послуговувалася імпортом заміною політикою. Відомий історик античності М.Фінлі завважував, що існують рабські суспільства та суспільства з рабами. Вдаючись до методу аналогії, можна потверджувати, що існують ринкові суспільства та суспільства з ринком. Франків наратив про суспільства античності нагадує за своїм пафосом та термінологією Марксову дескрипцію буржуазного суспільства: «В елліністичних регіонах було винайдено суміш полісу зі східним деспотизмом задля розв'язання класових суперечностей та сприяння економічному розширенню»⁸¹⁸, натомість упродовж наступних 200 років, років фази Б Кондратьєвого циклу, «у Греції та Італії *капіталістичні* (курсив мій. – П.К.) землевласники процвітали коштом занепаду вільного селянства»⁸¹⁹.

Моя розвідка промовляє на користь такого висновку: Франкові відповіді на засадничі питання соціальної теорії недосконалі, а почасти – хибні. Воднораз його безжалісні напади на соціологічне теоретизування про джерела динаміки Сходу та Заходу торують шлях інтелектуальному пошуку пояснення чинників піднесення та занепаду суспільств у кордонах єдиної світової системи. Конструкції Франка є так само провокативними, як і монументальними; вони є важливою спонкою для подальшого теоретичного будівництва. Тому конкретніші положення Франкової дослідницької програми (приміром, концепція про домінантну позицію Азії у світовій системі) потребують окремого розгляду та оцінки їхньої теоретичної та емпіричної адекватності.

---

⁸¹⁸ Gills B.K., Frank A.G. World System Cycles, Crises, and Hegemonial Shifts, 1700 BC to 1700 AD // Review: A Journal of the Fernand Braudel Center for the Study of Economies, Historical Systems, and Civilizations. – 1992. – Vol. 15. – № 4. – P. 645.

⁸¹⁹ Gills B.K., Frank A.G. World System Cycles, Crises, and Hegemonial Shifts, 1700 BC to 1700 AD // Review: A Journal of the Fernand Braudel Center for the Study of Economies, Historical Systems, and Civilizations. – 1992. – Vol. 15. – № 4. – P. 646.

Ми при звичаєні до думки, що Європа була центром світу у часи Ніколе (Жан Ніколе (Jean Nicolet) – французький торговельний агент та мандрівник, який працював та подорожував Канадою. Роки життя: 1598 – 1642. – П.К.), позаяк у такий спосіб Ніколе сприймав світ і саме так воно і стало пізніше (підкреслення моє. – П.К.). Але у часи Ніколе ситуація була докорінно іншою (підкреслення моє. – П.К.). Європейці розвинули технологічну здатність подорожувати навколо світу, але їхня торгівля не мала за оперття ринки або ефективне виробництво вдома. Європейська торгівля спиралася на грабіж та поневолення інших, а також на руйнацію мереж обміну, що існували раніше. Вона також спиралася на здобування дорогоцінних металів, хутра та прянощів за безцінь й продаж цих товарів в Європі за шалені гроші. Ніколе бажав купувати у Китаї (він вважав, що Канада межує з Китаєм. – П.К.), але він нічого не мав на продаж... Його пошук дороги до китайських ринків нагадує нам, що то він – Китай, а не Європа – був центром світу у часи династії Мін.

Т.Брук

РОЗДІЛ 10

ПІДНЕСЕННЯ ЄВРОПИ, МОДЕРН ТА ДОСВІД АЗІЇ

10.1. Унікальність Заходу: закономірна еволюція або історичний випадок?

Пояснюючи чинники піднесення та занепаду як індивідуальних суспільств, так і світу як цілості, суспільствознавці ХІХ–ХХ століть здійснювали інтелектуальний еквівалент «подорожі на Захід», наполегливо аргументуючи, що епоха модерну є нічим іншим, як похідною від

піднесення Заходу, що розпочалося впродовж Броделевого тривалого XVI століття та мало своїм вислідом підкорення Решти гегемонії та / або насильницькій владі європейських країн та їхніх «дочірніх» суспільств. Відтак, порівняльно-історичне дослідження суспільств / цивілізацій незрідка зводилося до пошуку чинників динамізму Заходу за одночасної спроби ідентифікації факторів, що блокували аналогічні трансформації на Сході.

Навіть Маркс, запропонувавши гімн буржуазії та капіталізму у «Маніфесті комуністичної партії», не втримався від орієнталістських ремарок на адресу Китаю та Індії, натомість Вебер, забувши про притаманну йому тверезість суджень та обережність в оцінках, із профетичним запалом сформулював тезу про інституційні переваги Заходу над Сходом. Сьогодні положення про орієнталізм Вебера детально задокументоване та обґрунтоване науковцями.

І.Валерстайн, який мав своєю метою реконструювати західну традицію соціальної теорії, відкидаючи пресупозиції як М.Вебера, так і дослідницької програми модернізації та піддаючи ревізії Маркса, не зміг опиратися спокусі євроцентризму і мислення у термінах модернізації. Загальновідомо, що Валерстайновому перу належить смертельний вирок теорії модернізації, але за кілька років потім у вступі до першого тому свого тритомника «Модерна світ-система» він називає зростання цієї історичної системи модернізацією, ба більше, він присвячує свій магnum opus аналізу піднесення саме Європейської світ-економіки. Цей критичний огляд не має на меті поставити під сумнів евристичність західного дискурсу про розвиток та модернізацію та віднести названі дослідницькі програми до тих, які І.Лакатос означував як дегенеративні. Не можна оминути увагою той факт, що переважній більшості західних теорій властиве своєрідне ідеологічне «західництво», яке виявляється у мисленні навіть тих науковців, офіційна позиція яких заперечує євроцентризм. На цьому тлі інтелектуальної гегемонії Заходу, яка також наголошує на тривалій реальній – військово-політичній та / або економічній – гегемонії цієї «уявної спільноти» починає кшталтуватися спільнота дослідників, яких об'єднує переконання у тому, що «Європейське диво» дійсно було дивом, тобто подією, спричиненою, по-перше, не стільки закономірним розвитком, скільки випадковим збігом обставин; по-друге, воно сталося значно пізніше, ніж сакраментальне тривале XVI століття Ф.Броделя та його прибічників.

Так, Дж.Голдстоун навіть вважає за необхідне говорити про існування Каліфорнійської школи, яка висуває альтернативну історичну соціологію

динаміки Сходу та Заходу та пропонує витлумачувати розвиток окремих регіонів із перспективи світової історії⁸²⁰. До членів цієї школи, крім самого себе, Голдстоун залучає таких дослідників: Р.Бін Вонга, К.Померанца, Р.фон Глана, Ван Фена. Усі вони працюють у рамках мережі Університету Каліфорнії, який має численні кампуси по всьому штату. Голдстоун також зараховує А.Г.Франка до лав цієї школи, позаяк трактат цього мислителя «ПереОРІЄНТація» вийшов друком у видавництві Університету Каліфорнії.

Прибічники виключності Заходу незрідка акцентують на таких рисах його культурної програми, як раціоналізм, емпіризм, універсалізм та індивідуалізм; атрибуція цих якостей західній цивілізації заперечує їхню наявність в інших цивілізаціях. Вислідом стає постулат про Захід як джерело динамізму, натомість Решті приписується азійський спосіб виробництва та східний деспотизм. Але звернення до емпіричних реалій унаочнює, що, приміром, китайська традиційна медицина (зокрема з огляду на здобутки акупунктури та використання лікарських рослин) мала емпіричний характер, відтак, породжуючи сумніви щодо обґрунтованості твердження про неемпіричний характер усієї науки Китаю.

Такий впливовий мислитель-євроцентрист, як Д.Ландес (автор двох пеанів на честь Заходу – «Розкутий Прометей» та «Багатство та злидні народів»), вбачає витoki піднесення Європи у схильності її народів до торгівлі: європейські торговельні кораблі відвідували Шанхай та Кантон, натомість жодна китайська джонка не припливла до Лондона попри наявність технологій, які уможливлювали подорожі на такі далекі відстані. Власне факт далекосяжних подорожей величезного китайського флоту у XV столітті інтерпретується як індикатор відсутності динамізму суспільства імперського Китаю, позаяк ці подорожі було припинено з метою концентрації ресурсів держави на боротьбі з японськими піратами, які вчиняли напади на прибережну зону Китаю. Для євроцентристських дослідників пояснення цих подій є однозначним: правлячим колам Китаю бракувало духу підприємництва та авантюризму і замість розвитку міжнародної торгівлі вони обрали стратегію побудови закритої економіки з усіма негативними наслідками такого типу розвитку. Але Дж.Голдстоун влучно порівнює заборону далекосяжних морських подорожей Китаєм із припиненням США програми подорожей на Місяць. Чи означало припинення такої діяльності, що США у 1970-х роках перебували

---

⁸²⁰ Див. детальніше: Goldstone J. A. The Rise of the West—or Not? A Revision to Socio-economic History // Sociological Theory. – 2000. – Vol. 18, № 2. – P. 175–194.

у глибокому економічному та технологічному занепаді? Поза всяким сумнівом, ні, просто вартість такої діяльності перевищувала можливі здобутки. Такий самий висновок дотичний Китаю – подорожі до Африки припинилися, а китайські мореплавці не відкрили Новий світ через те, що Китай не мав жодних раціональних мотивів переслідувати такі цілі. Натомість Китай обрав шлях розбудови свого економічного панування в Східній та Південно-Східній Азії, свідченням якого є численні спільноти етнічних китайців, які і сьогодні відіграють ключову роль в економіці країн регіону. Ідеологічні кліше змушують вчених не визнавати наявності у Китаї розвиненої ринкової економіки, нехтуючи при цьому експортно-орієнтовані підприємства з вироблення кераміки доби Мінів та інтенсивну внутрішню торгівлю бавовною та бавовняним текстилем. Дж.Голдстоун пропонує зрестися аналізу історії в термінах переможців та переможених, тобто підходу, за якого реалії пізнішої епохи, приміром, доби імперіалізму та колоніалізму, екстраполюються на весь історичний період. Вислідом такої постави є нездатність зафіксувати та пояснити факти, які конституюють аномалії в рамках євроцентристськи зорієнтованих парадигм, а відтак, вимагають розробки нової дослідницької програми для свого пояснення.

10.2. Схід як гегемон світової системи

Саме таку дослідницьку програму пропонує А.Г.Франк у своєму трактаті «ПереОРІЄНтація: Глобальна економіка в азійську добу»⁸²¹. Логічним кроком є аналіз безпрецедентної за масштабом та амбіціями спроби А.Г.Франка переоцінити світову історію та поставити її з голови на ноги, віднайшовши центр світової системи в Азії, яка, за його іконоборчою версією, зберігала свою економічну гегемонію до початку XIX століття. Аналіз змістовної аргументації Франка уможливить як оцінку її адекватності, так і відкриє нові можливості для започаткування збалансованішого підходу до розв'язання дебатів поміж прибічниками двох виразно крайніх позицій: піднесення Заходу (європейське диво) *versus* східна (китайська) гегемонія.

Франк у своєму найкращому, за його власною оцінкою, трактаті продовжує демонструвати скептичну поставу щодо реальності капіталізму як соціального факту. Франкова позиція подібна до сумнівів

---

⁸²¹ Frank A.G. *ReORIENT: Global Economy in the Asian Age*. – Berkeley, 1998.

персонажа М.Горького Кліма Самгіна, який переймався питанням «а чи був хлопчик?». Препарувавши Валерстайнів заплутано непослідовний аргумент на користь окремішності капіталізму, досягнутого у термінах кон'юнктурного аналізу як світ-системний феномен, Франк робить однозначний висновок про його фундаментальну суперечливість. Він також вказує на імпліцитну присутність «континіалістської» інтерпретації історії у дискурсі Валерстайна, що є самозапереченням тези про модерне суспільство як вислід розриву послідовності, який стався у Західній Європі XVI століття. Водночас Франк заперечує факт окремішнього існування капіталізму задля того, аби довести існування рис, які приписуються саме капіталізму впродовж 5000 років існування людських цивілізацій, тобто накопичення капіталу та інтенсивної торгівлі. Центром такої некапіталістичної, але ринкової системи, був, за Франком, упродовж XIV–XIX століть Китай.

Піднесення Заходу, резюмує Франк, відбулось відносно нещодавно, а тому має розглядатись як феномен з нетривалою історією. Думка Броделя про винахід та подальше маніпулювання історією європейцями не відповідає дійсності через наявність історичних досліджень у рамках інших цивілізацій, представники яких часто пропонували набагато відкритіше бачення світу, ніж їхні європейські колеги. Врешті-решт, історія Індії, написана середньовічними арабськими істориками, набагато толерантніша до ідентичності «іншого», ніж європейський дискурс навіть XIX століття. Європа має розчинитись у Афроевразії або, за висловом А.Тойнбі, у Афразії. Така візія має прийти на зміну інтерпретації світової історії – у тому числі, і незахідної (прикладом може слугувати сприйняття давніх цивілізацій Близького Сходу як предтеч європейської цивілізації) – як прелюдії піднесення Заходу. «ПереОРІЄНТація» Франка силкується похитнути звичний погляд на історію світу як такого, що обертається та обертався навколо Європи і був сформований європейцями. Він обмежує часову перспективу свого аналізу періодом 1400-1800 років та прагне запропонувати глобальний погляд на економічну історію визначеного періоду. Така глобальна перспектива необхідна для досягнення процесів на кшталт «піднесення Заходу», «розвитку капіталізму», «гегемонії Європи», «піднесення та падіння надпотуг», «східноазійського дива». Розвиток внутрішніх структур не генерував жодної з цієї подій; вони мають розглядатись як частина розвитку єдиної світової економічної системи. Європа не мала ніяких конкурентних переваг, які їй зазвичай приписують (тобто раціональності її інституцій, підприємливості,

технологій). Франк сприймає всі ці пояснення як такі, що ґрунтуються на расовому підході. Навіть експлуатація Нового світу Європою не стала чинником її гегемонії. Натомість Європа використала гроші зі своїх американських колоній, аби насильницьким шляхом долучитись до азійського виробництва, ринків, торгівлі, тобто отримати прибуток від взаємодії з Азією, яка домінувала у світовій економіці. «Світ-економіка» або «світ-система», центром / ядром якої була Європа, ні за яких обставин не могла претендувати на звання «всесвітньої»; навпаки, вона була незначним та впродовж тривалого часу маргінальним гравцем у реальній світовій економіці та мала єдиний засіб участі у ній – колоніальний грабунок Америки. Якщо якісь регіони і були панівними у світовій економіці до 1800 року, то вони знаходились в Азії. Якщо якась економіка і займала «центрально» позицію та відігравала ключову роль у світовій економіці та її можливій ієрархії «центрів», то це був Китай», – прозора формулює свою позицію Франк. Такі країни, як Португалія XVI століття, Голландія XVII та Британія XVIII століть, не могли претендувати на гегемонію ані економічно, ані політично, програючи за всіма параметрами – навіть тоді, якщо їх розглядати як одну сукупність – економікам Азії, таким, як Китай за правління династій Мін та Цин, Індії доби Великих Моголів і навіть Сефевідському Ірану й Оттоманській Імперії. Піднесення Східної Азії, яке відбувається сьогодні, не вписується у звичні канони західного / західноцентристського суспільствознавства і повинно розглядатись не як ізольований розвиток певного регіону, а у контексті постійних змін центрів гегемонії у світовій системі. Франк доводить, що перерва у гегемонії Китаю у світовій системі тривала лише двісті років, і сьогодні ми є свідками її відродження.

Певна річ, що критика абсолютизації окремішності Заходу та його переваг над Рештою є легітимною. Водночас спроба заперечення процедури утворення понять соціологічної теорії конкретніше налаштованою історією, яка вимагає верифікації кожного соціологічного концепту, є необґрунтованою, позаяк така стратегія унеможливорює формулювання абстрактних та загальних тверджень про природу соціуму. Тому неадекватною є критика М.Ходжсона, спрямована проти Вебера: «Всі спостережені мною спроби звернутись до пояснення за допомогою домодерних епохальних характеристик, притаманних Заходу, з легкістю руйнуються детальним історичним аналізом, лише тільки ми починаємо знайомитись з іншими суспільствами так само добре, як з Окцидентом. Цей висновок поширюється і на великого метра, Макса Вебера, який прагнув засвідчити, що Окцидент успадкував унікальну комбінацію

раціональності та активізму»⁸²². Для Ходжсона, Блаута та Франка зосередженість на виключності Заходу спричиняється до розробки «тунельної історії», яка сама є наслідком «тунельної» візії внутрішньо європейського ланцюга чинників та наслідків, унеможливаючи оцінку позаєвропейського внеску до історії як Європи, так і до світової історії. Майбутній тріумф європейського капіталізму у XVIII–XIX століттях було б напрощуд важко передбачити на час «народження» Валерстайнкової капіталістичної світ-системи. Адам Сміт висловлював справедливе для доіндустріальної епохи переконання у тому, що Китай значно багатший, ніж будь-яка частина Європи. Лише після промислової революції та початку колонізації Азії сприйняття Китаю змінюється: зі взірцево організованого суспільства він перетворюється на глухий кут цивілізації. Розвиток науки, техніки та поступ загальної раціоналізації картини світу у XVI–XVII століттях були всесвітніми феноменами, і Європа не відігравала у цьому процесі визначальної ролі. Навпаки, – веде далі Франк, – саме в очах європейських мислителів Схід виглядав осередком економічного процвітання, політичної стабільності та військової потуги. Втім Франк залишає без уваги питання, наскільки інформація європейських авторів про безмежні багатства Азії заслуговує на довіру. Так само, як Колумб свого часу був схильний до необґрунтованого перебільшення багатств Нового світу, так і автори пізніших епох переслідували найрізноманітніші цілі, виголошуючи панегірик Азії. Просвітительсько-моралізаторська критика існуючого порядку у себе вдома спонукала до пошуку зовнішнього ідеалізованого взірця соціально-політичного устрою. Що більше, критична саморефлексія з боку представників інтелектуальних кіл країн Заходу різко контрастує зі зверхнім ставленням «еліт» Сходу до європейських досягнень. Така скептична постава європейських інтелектуалів potwierджує тезу, протилежну інтенціям «східноцентричних» авторів, слугуючи аргументом на користь існування відмінностей у ментальності суспільств Сходу та Заходу та демонструючи вибіркочу спорідненість картини світу освічених прошарків Заходу з експансіоністським активізмом, спрямованим на пізнання та оволодіння реальністю (соціальною та природною). Водночас зрозуміле Франкове обурення списком найважливіших 100 осіб та подій минулого тисячоліття, запропонованого журналом *Life* у 1997 році, лише 17 з яких походять / трапилися в регіонах поза Заходом. Вочевидь гегемонія Заходу

---

⁸²² Hodgson M. *Rethinking the World History*. – Cambridge, 1993. – P. 86.

стала незаперечною лише у XIX столітті, а тому практика її проєкції у минуле є хибною. Але структурно налаштовані «сходоцентристи» демонструють інший небезпечний ухил: вони не приділяють уваги механізмам, які уможливили кумуляцію переваг Заходом, переваг, які спричинили його гегемонію.

Франк вважає, що найпослідовніше євроцентрична тенденція до універсалізації партикулярного втілилась у роботах Маркса і Вебера: обидва мислителі, за переконанням Франка, розглядали «капіталістичний спосіб виробництва» як суто європейський феномен, що з плином часу нав'язувався / запозичувався іншими суспільствами. За промовисті прикмети Марксового Орієнталізму правлять його концепція застійного азійського способу виробництва, з яким корелює централізований деспотизм як природна модель врядування для Сходу. Європейська країна – Англія – стала для Маркса втіленням майбутнього як для відсталих регіонів Європи, так і світу в цілому. На противагу європейському феодалізму з його потенціалом трансформації у напрямі капіталізму, азійський спосіб виробництва потребував зовнішнього поштовху, аби об'єднати автаркічні мікрокосми сільських громад мережею ринку. Франк, своєю чергою, вважає, що теза про автаркічність сільських громад вступає у протиріччя з централізованим характером деспотизму, притаманному суспільствам Сходу; втім, таке зауваження виглядає непереконливим на тлі стрункої аргументації Маркса на захист своєї позиції, яка вбачає підґрунтя деспотизму саме у відсутності комунікації між розпорошеними спільнотами, нездатними через це до солідарної колективної дії. Франк намагається протиставити послідовному Орієнталізму Маркса помірковано-агностичну позицію А.Сміта, який, захоплюючись багатствами Сходу, що значно перевищували тодішній економічний потенціал Європи, водночас утримувався від прогнозів щодо довготривалих наслідків зовнішньої експансії Європи.

Головний Франків закид на адресу марксизму є у тому, що прихильники цієї дослідницької програми – хоча і віддають належне ролі економічного базису у формуванні інших інституцій суспільства – неспроможні усвідомити, що кожне конкретне суспільство знаходиться під впливом інших. Ба більше, першою чергою, всі суспільства детермінуються своєю участю у єдиній світовій економіці. Франк вважає, що Маркс заперечував існування світової економіки, натомість Ленін лише частково визнавав цей феномен удаючись до теорії імперіалізму, яка теж мала європейські коріння. Навіть Р.Люксембург, яка, на думку Валерстайна, однією з перших серед

марксистів зрозуміла центральність світової капіталістичної економіки, припускала існування некапіталістичних регіонів, необхідних для експансії капіталізму. Відповідно, ключовим завданням соціологічного теоретизування стає не перевірка часткових тверджень «класиків» про окремі елементи світової системи, а холистичний аналіз цієї системи.

Мета «ПереОРІЄНТації» – це демонстрація того, що незалежно від розмаїтості «способу» або «способів» виробництва, набагато важливішим є участь суспільства у єдиній світовій економіці, участь, сприйняття якої лише спотворюється неадекватним наголосом на ролі «способу виробництва». «ПереОРІЄНТація» не задовольняється індуктивною систематизацією емпіричного матеріалу та прагне запропонувати холистичну теоретичну модель, спроможну охопити весь світ. За словами самого Франка, його син-історик так підписав книжку з історії, яку той йому подарував: «Від дослідника дерев досліднику лісу».

Азія та її економіка були чимось на кшталт магніту для Європи, спонукаючи її спершу до хрестових походів, а пізніше до далеких морських подорожей, які призвели до «відкриття» та колонізації Нового світу. Остання подія допомогла Заходу інтенсифікувати свою взаємодію з економічно панівною Азією (втім, Франк зауважує, що американські гроші допомогли Європі розширити, але не поглибити свою участь у світовій економіці), яка зберігала свій домінуючий статус до 1800 року. Франк переконаний, що ідея єдиної світової економіки не нова: ще у 1691 році Дадлі Норт провістив, що весь світ з огляду на торгівлю є однією нацією або народом, а тому окремі нації мають розглядатись як особи, що належать до неї. Історики фіксують жорстку світову конкуренцію вже у XVI-XVII століттях, розглядаючи як барометр світових цін Амстердамську товарну біржу. Але Франк не пристає на пропозицію розташувати центр світового ринку в Європі. За його дотепним висловом, барометр не варто плутати з кліматом та змінами у фінансовій погоді, а ці феномени мали глобальний характер. Симптоматично, що механізм цього глобального ринку «змашувався», за висловом Франка, світовими потоками срібла.

Будучи маргіналами по відношенню до панівних азійських країн, європейці могли очікувати економічного успіху лише як посередники у торгівлі зі Сходом: саме таку функцію виконували Венеція та Генуя. «Золота лихоманка», породжена негативним торговельним балансом Заходу зі Сходом, що досяг свого піку у XV столітті, стала головним мотиватором морських подорожей Колумба та Васко да Гами у пошуку коротших шляхів до Азії. Самі португальці вже у XVI столітті усвідомлювали, що не

стільки вони відкрили нові території, скільки Індія відкрила їх для світу міжнародної торгівлі.

Широкими мазками Франк змальовує картину бурхливої економічної діяльності, яка була властивою для всіх регіонів Азії впродовж її економічної гегемонії 1400-1800 років: торгівля використовувала сухопутні та морські шляхи, натомість виробництво пропонувало широкий спектр товарів на продаж як на внутрішньому ринку, так і на експорт. Одне з найбільших міст світу тієї епохи, хоча й технічно знаходилось у Європі – мається на увазі Стамбул, чие населення налічувало понад 700 тис. осіб – було, однак, під владою азійської потуги, тобто Османської імперії. Імперія Великих Моголів також відзначалась високим рівнем урбанізації: населення таких міст, як Агра, Делі та Лахор, перевищувало 500 тис. чоловік, а у містах з населенням 5 тис. чоловік і більше проживало щонайменше 15% загальної кількості мешканців імперії. З огляду на абсолютні демографічні показники пальма першості належала Китаю: його населення з 1500 по 1800 роки збільшилось майже втричі (від 100-120 млн. до 315-345 млн.); водночас населення таких міст, як Нанкін та Пекін, досягало 1 млн. та 600 тис. осіб відповідно. Таке швидке зростання населення у Китаї пояснюється серед усіх інших факторів підвищенням продуктивності сільського господарства завдяки впровадженню більш стійких кліматично та менш вибагливих, ніж рис, американських сільськогосподарських культур, як-от картопля та кукурудза. Японія також демонструвала вражаючий рівень урбанізації: наприкінці XVIII століття міське населення складало від 15-20 % від його загальної кількості, у містах із населенням понад 100 тис. осіб мешкало 6% (а за деякими оцінками 10-13%) усіх японців. За Франком, у Європі аналогічний показник складав лише 2%.⁸²³ Втім, Франк ігнорує той факт, що середні показники часто створюють викривлену картину реальності. Приклад Голландії, де у 1622 році 60% населення мешкало у містах, яскраво засвідчує необхідність стриманої інтерпретації статистичних даних, але водночас виопуклює, що теми урбанізації держав ядра Європейської світ-економіки перевищували процес розвитку міст в Азії.

Такий високий ступінь інтенсивності економічного життя в Азії, та, додам, позитивне торговельне сальдо цього регіону з Європою пояснюється тим, що азійські країни могли забезпечити світові ринки широким спектром товарів, на які існував попит, з одного боку, і які не

---

⁸²³ Frank A.G. *ReORIENT: Global Economy in the Asian Age*. – Berkeley, 1998. – P. 107.

вироблялись за межами регіону – з іншого. У цьому списку товарів, що експортувалися азійськими країнами, Франк зауважує прянощі, шовк та вироби з нього, порцеляну, текстильні вироби з бавовни, вироби із заліза та сталі, вироби із скла, рис, парфуми, фарбники, цукор. Європа у цей же самий період мала змогу брати участь у міжнародному товарообігу, вдаючись до работоргівлі, а також до так званого «екологічного імперіалізму» – перенесення європейських тварин та рослин до Нового світу, з одного боку, та запозичення й подальше розповсюдження земною кулею сільськогосподарських культур Америки – з іншого. Використання нових сільськогосподарських культур, які могли виживати за умов суворого клімату та значно підвищували продуктивність сільського господарства, уможливило переорієнтацію обмежених ресурсів Європи на задоволення інших потреб. Ще одним наслідком «відкриття» Америки став так званий «Колумбів обмін», тобто привнесення мікроорганізмів та вірусів, притаманних Євразії до Нового світу. Нечисленні конкістадори змогли завоювати величезні імперії, а пізніше скоротити населення цивілізацій Ацтеків, Інків та Майя у п'ятнадцять разів завдяки перевазі у «бактеріологічній війні», перевазі, яку мають народи, що переміщуються з регіонів з більшою щільністю населення, до територій, де щільність населення є меншою. Франк навіть руйнівні наслідки «Чорної смерті» у XIV столітті у Європі пояснює її маргінальним положенням у світовій системі та низькою інтенсивністю її контактів з Азією.

10.3. Міф про європейську гегемонію та соціальні реалії: версія сходуцентристів

За Франком, якби не американські гроші (тобто дорогоцінні метали, які європейці отримували зі своїх колоній в Америці), Європа взагалі б не могла б брати участь у світовій економіці. Взаємодія Європи з рештою глобальної економіки впродовж XV–XVIII століть підпадало під дію закону «нееквівалентного обміну»⁸²⁴. Але якщо А.Емануель сформулював його для концептуалізації дисбалансу обміну поміж першим та третім світами на користь світу першого, у часи, які передували гегемонії Заходу, саме він

---

⁸²⁴ Детальний огляд теорій нееквівалентного обміну міститься в: Brolin J. The Bias of the World A History of Theories of Unequal Exchange from Mercantilism to Ecology. Dissertation (draft 2006-05-01). Human Ecology Division, Lund University <http://www.kallebrolin.com/Local%20Images%20Folder/portfoliostills/0TheBiasoftheWorld.pdf>

був «жертвою». Золото та срібло Америки, як вислід вже згаданого дисбалансу торгівлі з Азією, опинялось у Китаї, який був своєрідною «прірвою», у якій зникали європейські ресурси (згідно з Франковими підрахунками, до половини світового обігу срібла осідало у цій країні). Франк також зацентрував, що дорогі метали складали 87% вартості усього експорту голландської Ост-Індійської компанії до Азії впродовж 1660-1720 років, що, на його думку, свідчить про неконкурентоспроможність європейських виробів на ринках Азії. Британський уряд змушений був діяти набагато активніше, ніж це пристало державі «нічному вартовому» ліберального штибу, та вдався до «адміністративно-командних методів» заохочення експорту, вимагаючи, аби товари британського походження склали щонайменше 10% від загальної суми експорту британської Ост-Індійської компанії.

Територіальна експансія такого конкурента Європи, як Османська імперія, вмотивовувалася, першою чергою, економічними, а не військово-політичними міркуваннями. Держави Великих Моголів та Османів не були неефективними паразитами, які обслуговували хижачий правлячий клас. Натомість вони стягували податки зі своїх підданих у монетарній формі, створюючи великий обсяг грошової маси та спонукаючи участь цих країн у міжнародній торгівлі.

Франків пеан на адресу підприємливості еліт східних суспільств дійсно вписується до Веберового ідеального типу капіталізму, але це капіталізм політичний / авантюристичний, а не раціональний. За свідченням історика П.Браммета «Османська держава діяла як купець, аби примножувати прибуток та досягати своїх політичних цілей. Цими цілями було набуття та експлуатація комерційних центрів та виробничих потужностей... Паші та візири, у жодному разі, не висловлювали презирства до торгівлі, навпаки, вони були настроєні на використання всіх можливостей комерції, а також до здобуття і захисту багатства, до якого ці можливості вели... Існують дані про безпосередню участь членів династії Османів та аскерів у торгівлі...»⁸²⁵.

Постійні військові конфлікти між основними економічними потугами відбувались не у відповідності до уявної лінії цивілізаційного розколу між начебто єдиним християнським Заходом та не менш монолітним ісламським Сходом, а набували форм плінних, тактичних, гнучких дипломатичних, військових та політичних альянсів між партнерами: ісламські держави (Мамелюків, Османів, Сефевідів, Моголів) воювали між

---

⁸²⁵ Brummett P. Ottoman Seapower and Levantine Diplomacy in the Age of Discovery. – Albany, 1994. – P. 176.

собою залучаючи християнські держави, які також завжди були готові використовувати ісламську допомогу у боротьбі зі своїми конкурентами-одновірцями. Усі сторони цієї конкурентної боротьби мали спільний та єдиний мотив: здобуття *прибутку*. Шах мусульманського Ірану Аббас I постійно надсилав своїх емісарів до християнської Європи у пошуках союзників проти їхнього спільного ворога – Османів-мусульман, а раніше пішов на торговельні поступки Англії, що було компенсацією за її допомогу, яку ця країна надала Ірану, аби виштовхати португальців із Ормузької протоки. Перед цим португальці постачали через Індію Великих Моголів вогнепальну зброю Ірану для війни з мусульманською Османською імперією. Релігія, за такого погляду, втрачає статус важливого фактору історичного розвитку та перетворюється на риторику, якою послуговуються задля обґрунтування легітимності, суверенності, а також отримання військової та політичної підтримки. Для Франка прийнятною є лише одна інтерпретація такої Гоббсової ситуації війни всіх проти всіх: європейські держави поводитись у такий самий спосіб, тобто ненадійно-егоїстично, як і їхні східні конкуренти, що зайвий раз промовисто засвідчує всю хибність євроцентристських діатриб про виключність Заходу.

Франк окремо наголошує, що Західна Азія мала позитивне сальдо з Європою і негативне з Південною, Південно-Східною та Східною Азією (і, ймовірно, з Центральною Азією, через яку потоки срібла рухались, головним чином, у західному напрямі, а золото – у східному). Західна Азія компенсувала свій торговельний дефіцит із Сходом, реекспортуючи золото і срібло, яке вона отримувала з Європи, Магрибу та через Західну Африку. Конкурентні переваги Індії базувались на наявності ефективного та дешевого виробництва бавовняного текстилю, а також прянощів, що створювало додаткові можливості для експорту.

У Південно-Східній Азії центром торгівлі було місто Малакка, засноване у 1403 році як база для армади мінського адмірала Чжен Хе, котрий із 300 кораблями, команда яких складала понад 27 тис. осіб, здійснив далекі подорожі до Індії, Аравії та Східної Африки. Кораблі, які мав у своєму розпорядженні китайський адмірал, значно переважали за своїми характеристиками технології, якими послуговувались європейці: середня водотоннажність корабля китайської флотилії сягала 1,5 тис. тон у порівнянні з 300 тонами найбільшого корабля Васко да Гама.

У 1511 році португальці і встановили свій контроль над Малаккою, яка, за висловом сучасника – португальського аптекаря, мандрівника та дипломата Томе Піреша – була зашморгом на шії Венеції. Втім,

за Франком, португальцям не вдалось монополізувати регіональну торгівлю. У 1641 році португальців змінили голландці, але, у супереч тезі Дж.Аррігі про встановлення ними монополії на торгівлю прянощами, Франк вважає, що всі їхні зусилля виявились марними.

Франк потверджує, що Китай епохи династії Сун (XI–XII століття), поза всяким сумнівом, був найрозвиненішим регіоном світу з економічної точки зору. Тож не диво, що Китай спромігся зберегти свою центральність у межах світової системи впродовж 1400-1800 років. Беручи до уваги те, що Китай зберігав свою перевагу у виробництві шовку та порцеляни, Європа та Японія знаходились у схожій ситуації по відношенню до Середньої імперії: вони імпортували китайські товари, розплачуючись за них сріблом (Японія – з власних копалень, натомість Європа – награваним в Америці). Така потреба Китаю у сріблі була вислідом упровадження імперським урядом єдиного податку, що стягувався у сріблі. Франк також зауважує, що уряд династії Мін, на противагу своїм попередникам – Сун та Юань, відмовився від ужитку паперових грошей, емісію яких було важче стримувати та сприяв переходу до мідних та срібних грошей. Хоча лише 16% китайського експорту кераміки спрямовувалось до Європи (проти 80%, що реалізовувались у межах Азії), ця цифра становила 50% з огляду на вартість експортованої продукції.

Такеші Хамашита у Броделевому дусі пропонує розглядати Азію як світ-економіку, центром якої був Китай, та концептуалізує цю світ-економіку в термінах данницької / данницько-торговельної системи. Натомість Франк розглядає феномен данництва як замасковану форму комерційної торгівлі. За визначенням Франка, використання данницьких форм обміну з Китаєм створювало додаткові комерційні можливості для його партнерів. Франк іде навіть поза визнання чисто комерційної природи данницьких операцій та пропонує розглядати китайські прибутки від торгівлі з Європою як данину, яку Європа мала сплачувати, аби продовжувати торгівлю з Піднебесною імперією: «Ранжування китайським двором своїх данників уздовж ліній концентричних кіл із Китаєм посередині, – іде у своїх розміркуваннях далі Франк, – може видатись нам занадто ідеологічним, але це радше було точним віддзеркаленням реальності: вся система багатосторонніх торговельних балансів та дисбалансів, включно із допоміжною роллю Індії та Південної Азії по відношенню до промислової переваги Китаю, діяла як магніт, що призвело до перетворення Китаю на «чорну діру» для світового срібла»⁸²⁶.

---

⁸²⁶ Frank A.G. *ReORIENT: Global Economy in the Asian Age*. – Berkeley, 1998. – P. 117.

Отже, європейці не мали жодного вибору та змушені були приєднатися до розвиненої «данницько»-торговельної мережі, існуючої в Азії; цей факт, підсумовує Франк, відбиває кількісну та якісну перевагу азійської виробничої та комерційної системи, яка пролягала уздовж усталених караванних та морських шляхів.

Тому для Франка є очевидним такий висновок: Китай став «чорною дірою» світового срібла тільки завдяки своїй спроможності ефективно впоратися із завданням постачання товарів на світові ринки. Своєю чергою, це стало можливим через високу продуктивність виробництва цієї країни, яка поєднувалась із низькою собівартістю товарів. Відтак, – робить висновок Франк, – весь світовий економічний порядок був китаєцентричним. За Франком, Христофор Колумб та багато інших європейців після нього включно з Адамом Смітом вповні усвідомлювали цей факт.

Франк випромінює впевненість, що йому вдалось переконливо довести реальне існування світової торговельної системи та світового поділу праці. У структурі світової економіки, – твердить Франк, – існували чотири основні регіони, яким був притаманний дефіцит торгівлі: Америка, Японія, Африка та Європа. Перші два регіони долали цей дефіцит, виробляючи срібло для експорту. Африка експортувала золото та рабів. З огляду на свої економіки ці три регіони продукували «товари», на які існував попит в інших частинах світової економіки. Четвертий регіон, що мав дефіцит торгівлі – Європа – не мала можливості виробляти що-небудь для експорту, аби подолати свій хронічний дефіцит. Європа боролась із своїм дефіцитом, «керуючи» експортом інших дефіцитарних режимів, а саме, з Африки до Америки, з Америки до Азії та з Азії до Африки й Америки. Європейці також були залучені до торгівлі всередині Азії, а надто виступаючи посередником між Японією та іншими країнами. Така торгівля була маргіальною для Азії, але мала життєво важливий характер для Європи, яка отримувала від неї більше, ніж від своєї власної торгівлі з Азією. На противагу неконкурентоспроможній Європі, центральне місце у світовій економіці належало двом країнам: Індії та ще потужнішому у економічній площині Китаю.

Не що інше, як гроші, циркулювали навколо світу та спонукали світ до обертання. Високий ступінь монетаризації азійських економік – так, у XVI столітті у Японії, на думку сучасника, не лишалось нікого, навіть серед селян та людей простого походження., хто не оперував би великими обсягами золота та срібла – посилював попит на дорогоцінні метали, але, на противагу Європі, не викликав «революції цін» через

відповідне зростання населення та продуктивності. Емпіричні дані свідчать, що інфляція не заторкнула Індію та Китай. Послугуючись формулою Фішера, яка спирається на кількісну теорію грошей $ГШ = ЦО$, Франк доводить, що в Азії, на противагу Європі, ін'єкція додаткових нових грошей сприяла збільшенню обсягів виробництва та економічних операцій у поєднанні з пришвидшенням обертання грошей, яке відбулось завдяки більшій комерціалізації економіки.

Висновки

Отже, Франк наповнює свої теоретичні положення та ідеологічну візію емпіричним змістом, проголошуючи Китай гегемоном світової системи впродовж щонайменше 400 років. Така акцентуація ролі Китаю у минулому має на меті обґрунтування тези про навколосвітню подорож географічного розташування гегемонії – з Китаю до Європи, далі – до США, а тепер – назад до Китаю. Відтак, історична соціологія Франка є «служницею» його ідеологічних уподобань.

Франк викриває обмеженість та апіоризм євроцентризму, водночас демонструючи вражаючий динамізм азійських суспільств. Власне епіграфом до Франкової «ПереОРІЄНТації» могли б стати слова історика Т.Брука, що «саме Китай, а не Європа, був центром світу»⁸²⁷. Вартий уваги і той факт, що Великі Моголи також усвідомлювали себе владарями світу. Безумовно, така цивілізаційна самовпевненість не могла не стати одним із чинників занепаду цих суспільств.

Отже, Франкове теоретизування стало потужним двигуном нового руху, метою якого є реконцептуалізація ролі та місця Азії у світовій системі. Під вплив Франка потрапив навіть такий впливовий теоретик світ-системного аналізу як Дж.Аррігі, книжка якого «Адам Сміт у Пекіні» засвідчує перехід цього вченого на позицію китаєцентризму. Відтак, логічним є висновок, що Франк запропонував ефективний антидот проти загрози дегенерації дослідницьких програм, які переймаються проблемами розвитку та модернізації. Подолання євроцентризму у теоретичному мисленні також озброює політичний істеблшмент – в тому числі й України – аналітичним інструментарієм задля

---

⁸²⁷ Brook T. The Confusions of Pleasures. A History of Ming China (1368-1644). – Berkeley, 1998.

адекватнішого розуміння світової динаміки загалом та впливу Азії на решту світу, зокрема. Але було б недоцільним зупинитися лише на експлікації та оцінці загальнотеоретичної аргументації Франка. Так само недостатньо було б обмежитися концентрованим викладом фактів, які підтримують дослідницьку програму азійської гегемонії та є аномаліями для інших парадигм (як-от, модернізаційної). Відтак, наступний розділ цієї книжки зосереджується на обговоренні емпіричного змісту концептуальної системи координат прибічників школи азійської гегемонії та визначення ступеня її коректності.

Невпинний пошук сучасними істориками «походження» та витоків капіталізму не набагато кращий за пошук алхіміками філософського каменю, здатного трансформувати звичайний метал у золото.

К. Чаудхурі

«Де тут іменник», – запитує вчитель латини у школяра, який вникає у зміст якої-небудь фрази Цезаря. ...Іменником є увесь Світ. Його пристрасті. Його потреби. Його примхи.

Л. Февр

РОЗДІЛ 11

ЕМПІРИЧНИЙ ЗМІСТ ІСТОРИЧНОЇ СОЦІОЛОГІЇ СХОДОЦЕНТРИЗМУ: НОВА ВЕРСІЯ БАГАТСТВА НАРОДІВ

11.1. Сходоцентризм як нова дослідницька програма та її емпіричні виклики

Соціологічне теоретизування про джерела «багатства народів» неможливе за відсутності оцінки надійності емпіричних даних про соціальний, економічний, політичний та культурний розвиток соціумів / світ-системи, які використовуються історичною соціологією. Я вже мав нагоду у попередніх розділах звертатися до проблем євроцентризму та його спростування А.Г.Франком, до питання про теоретико-методологічні засади Франкової дослідницької програми світової системи та тези Франка і науковців, згуртованих у рамках Каліфорнійської школи, про тривалий

період гегемонії Азії, гегемонії, яка передувала піднесенню Заходу. Цей розділ присвячено перевірці емпіричного змісту положення про азійську гегемонію, позаяк засновком теоретичної кериґми прибічників сходоцентристської тези про конкурентні переваги Китаю у зіставленні зі Західною Європою у 1400-1800 рр. є впевненість цих мислителів у тому, що їхня програма є прогресивною – а надто на тлі дегенеративної, у Лакатосовому сенсі, теорії модернізації – а відтак, здатна накопичувати релевантні дані зі соціально-економічної історії та адекватно їх пояснювати. Звернення до емпіричних реалій Азії уможливить оцінку обґрунтованості аргументів історичної соціології сходоцентризму, найяскравішим представником якої був А.Г.Франк; подібний емпіричний тест також пролле нове світло на пояснювальний потенціал структуралістського – з елементами економізму – підходу до інтерпретації соціального розвитку як такого. Ідентифікація джерел динаміки азійських суспільств та зіставлення їх із розвитком Заходу сприятиме позбавленню закоріненості ідеї модернізації у суто європейському контексті та надасть імпульс розробці багатовимірних теорій формування модерну, соціального розвитку, теорій, які братимуть до уваги як структурно-економічні фактори, так і роль політичних та ідеативних утворень, що діють у кордонах індивідуальних суспільств. Така переоцінка цінностей у царині соціологічного теоретизування про соціальні зміни створить передумови для подолання антиномічного мислення у термінах виразно крайніх позицій: євроцентризм *versus* сходоцентризм.

Суть революційної історичної соціології сходоцентризму, яку найпоцінованіше виклав А.Г.Франк, є у тому, що, метафорично висловлюючись, Захід придбав собі квиток третього класу на азійський економічний потяг, пізніше орендував цілий вагон і лише у XIX столітті спромігся замінити азіатів коло керма локомотиву (у цьому процесі важливу роль зіграв колоніальний грабунок Америки). У діалектичному дусі Франк доводить, що цей зсув гегемонії з Азії до Європи відбувся не завдяки слабкості Азії, а через її силу, натомість маргінальна позиція Європи та її економічна слабкість до 1750 року допомогли їй вирватись уперед.

Науковці, зорієнтовані на дослідницьку програму модернізації, послуговувалися ідеєю дуалізму економік країн третього світу, тобто співіснування структур феодалізму та капіталізму. Ця концепція, запропонована у 1950-ті рр.⁸²⁸, широко використовувалася задля

---

⁸²⁸ Див.: Higgins B. The «Dualistic Theory» of Underdeveloped Areas // *Economic Development and Cultural Change*. – 1956. – Vol. 4. – № 2. – P. 99-115.

осягнення модернізації та політичного розвитку країн третього світу (приміром, С.Гантінгтон застосував теорію дуалізму щодо Латинської Америки) і, гіпотетично, могли б захистити Маркс та Ленін. Маркс вважав, що у Росії одночасно існують сучасне західне виробництво та архаїчна сільська громада, своєю чергою, Ленін висунув ідею багатоукладності економіки Російської імперії, а пізніше – Росії радянської. Відкинувши ще на стадії свого теоретизування про розвиток недорозвинутої ідею про можливість дуалізму, Франк, таким чином, повністю заперечив усю традицію аналізу суспільства у термінах його плюралістичної будови, протиставляючи їй «моністичну» теорію спершу світового капіталізму, а потім 5000-річної світової системи. Отже, Франків скептицизм щодо інтелектуальної цінності західного суспільствознавства має тривалу історію. За Франком, сучасні суспільні науки пропонують неадекватний інструментарій для осягнення глобальної реальності. Сприйняття «глобалізації» як процесу, що розпочався нещодавно, віддзеркалює панівний стиль дискурсу у категоріях окремих суспільств, країн, національних економік та інтернаціональних відношень між ними. Франк констатує, що така термінологія створює враження реального існування ізольованих соціальних, економічних та політичних «одиниць», які лише тепер стають взаємопов'язаними завдяки глобалізації, а тому позбавлена будь-якої наукової цінності.

Франк був свідомий того, що його глобальна теорія, яка претендує на охоплення всього світу, зустрінє шквал критики з боку «вузьких» фахівців, які будуть закидати йому некомпетентність та незнайомство з архівними й іншими емпіричними даними. Але, за Франком, холістичний погляд на світ вимагає не мікроскопу, а телескопу. Тому досліднику не слід поділяти сумнівів Броделя, який вважав, що історикам недоцільно витворювати єдину систему координат для сфер, які ще не отримали достатньої дослідницької уваги⁸²⁹, натомість варто пристати на пораду В.МакНіла, який зацентрував, що незалежно від «вузькості» предмету аналізу, дослідник ніколи не знатиме всього не лише про світ, а навіть не володітиме достатнім обсягом знань про свою ділянку. Тому, – веде далі МакНіл, – попри безжальне оминання макроісториками деталей, «це не робить макроісторію менш точною... Масштаб кожного дослідження створює свій власний ландшафт значущих смислів. Хоча вузькоспеціалізовані історики впевнені, що «дрібніше» ближче

---

⁸²⁹ Braudel F. *Civilization and Capitalism*. – Berkeley, 1992. – Vol. 3. – P. 468.

до реальності – це насправді не так. Воно лише інше. ...Високоякісна історія є результатом процесу відбору та критики, використання інформації з доступних джерел, які релевантні тим запитанням, які історик ставить, не більше і не менше»⁸³⁰.

Опоненти Франка, як-от П.Обрієн, вважають, що міжнародна торгівля та експлуатація колоній не відігравали вирішальної ролі у процесі нагромадження капіталу та індустріалізації Європи. Згідно з розрахунками Обрієна, прибутки від цієї торгівлі дорівнювали менш, ніж 2% європейського ВВП наприкінці XVIII століття, тому «для економічного зростання ядра периферія залишалась периферійною»⁸³¹. Обрієн також намагається довести – і, на мій погляд, робить це переконливо – що «взаємозв'язок поміж континентами та країнами аж до середини XIX століття був обмеженим... Виробники та торговці по всьому світу залишались захищеними не лише від закордонних конкурентів, але й від конкуренції у межах національних кордонів... Інтеграція відбулась спершу на місцевому та регіональному, а пізніше – національному підґрунті, і впродовж усього XIX століття ставала глобальною»⁸³². Висновок, який формулює Обрієн, контрастує із теоретизуванням у рамках парадигм залежності, світ-системного аналізу та концепції світової системи, позаяк, за переконанням цього дослідника, заява про європейське економічне зростання як таке, що відбувалось коштом інших країн, є сумнівною⁸³³. Обрієн також вважає, що адекватна оцінка європейської індустріалізації в цілому та британської індустріалізації зокрема, потребує не стільки «перспектив світу» – альянзів на підзаголовок третього тому Броделевої «Цивілізації та капіталізму» – скільки світ вимагає, аби зважати на «європейську перспективу».

Франк, своєю чергою, переконаний, що його книга «ПереОРІЄНтація» засвідчує фактичну хибність Обрієнових тез, не кажучи вже про їхню теоретичну помилковість, хоча, на його думку, ідеологічно засліплені прихильники євроцентризму нездатні зректися своїх поглядів,

---

⁸³⁰ Frank A.G. *ReORIENT: Global Economy in the Asian Age*. – Berkeley: University of California Press, 1998. – P. 39-40.

⁸³¹ O'Brien P. *European Economic Development: The Contribution of the Periphery // Economic History Review*. – 1982. – Vol. 35. – № 1. – P. 18.

⁸³² O'Brien P. *Intercontinental Trade and the Development of the Third World since the Industrial Revolution // Journal of World History*. – 1997. – Vol. 8. – № 1. – P. 76-77.

⁸³³ O'Brien P. *Intercontinental Trade and the Development of the Third World since the Industrial Revolution // Journal of World History*. – 1997. – Vol. 8. – № 1. – P. 86.

незважаючи ні на який обсяг емпіричних даних, що пропонуються їхній увазі. Водночас Франк слушно зауважує, що розбіжності поміж дослідницькими програмами неможливо подолати виключно на основі емпіричних даних, оскільки ці протиріччя мають парадигмальну природу, якщо скористатись мовою Т.Куна, і вимагають пресупозиційних дебатів.

Нова глобальна перспектива дозволяє Франку не зважати на критику Р.Бреннера, вістря якої було спрямоване проти неспроможності Франка та Валерстайна у 1970-ті роки віддати належне внутрішнім факторам розвитку, а саме, класовій боротьбі⁸³⁴. У відповідь Франк ставить на карб Бреннеру те, що останній сліпо йде за Мао Цзедунем, копіюючи радше анекдотичні, а не філософські міркування, які Великий керманіч сформулював у своїй праці «Про протиріччя». Скоріше за все, ідеї Мао про онтологічну окремішність зовнішніх та внутрішніх чинників, яку він поетично проілюстрував за допомогою яєць та камінчиків, що під впливом однакової температури (зовнішній фактор), дають різні результати внаслідок дії чинників внутрішніх, сформувались під впливом китайських перекладів радянських популярних компендіумів із діалектичного матеріалізму, написаних під керівництвом одіозного М.Б.Мітіна⁸³⁵. Якщо одиницею аналізу є глобальна система, то аналіз «конкретних суспільств» позбавлений смислу, позаяк «внутрішні» фактори притаманні саме світовій системі, а не її окремим елементам. Тому, відповідаючи на питання, яке місце обіймають такі категорії, як класи, класова боротьба, держава та культура у його схемі соціального світу, Франк твердить, що, незважаючи на об'єктивність класу як феномена, класова боротьба ніколи не виконувала функції локомотиву історії, як у це вірили історичні матеріалісти: «Держава й культура та, врешті-решт, і класова боротьба... самі залежать від структури та динаміки світової економіки та системи»⁸³⁶. За визначенням Франка, навіть такі холісти, як С.Амін та Дж.Аррігі, попри критику ними засад євроцентризму та їхню увагу до Східної Азії, диспропорційно зосереджені на подіях у Європі, які, на їхню думку, стимулювали капіталістичний розвиток, починаючи, за версією Дж.Аррігі, з фінансових інновацій банкірів із міст-держав Апеннінського півострову.

---

⁸³⁴ Див.: Brenner R. The Agrarian Roots of European Capitalism // Past and Present. – 1983. – № 97.

⁸³⁵ Див.: Cowen M.P., Shenton R.W. Doctrines of Development. – L.; N.Y., 1996. – P. 79.

⁸³⁶ Frank A.G. ReORIENT: Global Economy in the Asian Age. – Berkeley: University of California Press, 1998. – P. 43.

Вебер розрізняв затавровану ще Вергілієм жадобу до грошей – а такий осуд є чи не найяскравішим підтвердженням розповсюдженості такої постави – та етично обмежене / врегульоване нагромадження. Натомість для Франка гроші завжди були жаданим товаром, позаяк вони «змащували» механізм комерції на всіх його рівнях, а також збагачували тих, хто керував та / або обслуговував цей механізм. Свого часу британська дослідниця С.Стрейндж влучно окреслила епоху 1980-х років як «капіталізм у стилі казино»⁸³⁷, яким обертались «шалені гроші»⁸³⁸; для Франка світ доби 1400-1800 років був таким самим глобальним казино.

Власне саме динамізм економіки азійського регіону гарантував існування світового ринку благородних металів, особливо срібла (на світовому ринку в обігу були мідні, срібні та золоті гроші, але є підстави говорити про існування срібного стандарту *de facto*). Франк вдається до зафіксованих у 1621 році свідчень португальського купця: срібло «неквапливо подорожує всім світом перш, ніж потрапити до Китаю, де воно і залишається, наче у своєму природному центрі»⁸³⁹. Експлуатуючи ресурси Нового світу, європейці отримали єдиний товар, здатний конкурувати з азійськими товарами – гроші. Оскільки ціна грошей, на думку Франка, зумовлюється попитом та пропозицією, їхня наявність була єдиним шансом для європейців включитись до обміну з Азією, що бурхливо розвивалася та не була зацікавленою в інших товарах європейського походження.

У 1500 році, згідно з розрахунками Броделя та Спунера, сукупні запаси золота та срібла у Європі сягали відповідно 3600 та 37000 тон. Значним виробником срібла для азійського ринку – головно Китаю – була Японія. Впродовж XVII-XVIII століть Європа отримала 81000 тонн срібла з Нового світу, з якого майже половина (39000 тон) опинилася в Китаї. Франк також пропонує враховувати 9000 тон японського срібла та невизначену – через великий обсяг контрабанди – кількість срібла, що надходила з Америки до Азії через Тихий океан (ця цифра варіює від 3000 до 25000 тон). Іншими словами, Китай, отримавши 60000 тон срібла, став адресатом майже половини всього *світового* виробництва цього металу впродовж 1600-1800 років. Франк не пристає на широко поширену серед дослідників думку про економіку Китаю як таку, що

---

⁸³⁷ Strange S. *Casino Capitalism*. – N.Y., 1986.

⁸³⁸ Strange S. *Mad Money: When Markets Outgrow Governments*. – Ann Arbor, 1998.

⁸³⁹ Цит. за: Frank A.G. *ReORIENT: Global Economy in the Asian Age*. – Berkeley: University of California Press, 1998. – P. 132

була спрямована на отримання споживчих, а не мінових, вартостей. Так, Валерстайн, попри визнання ним факту масштабного надходження благородних металів до Азії, вважав, що вони використовувались лише для накопичення або виробництва ювелірних виробів; водночас він стверджував, що Азія залишалась зовнішньою по відношенню до європейської світ-економіки зоною⁸⁴⁰. Вочевидь наведені Франком дані проливають нове світло на життя селянських спільнот Китаю: відтепер не можна сприймати їх як малорухомі соціальні організми, просякнуті традиціоналізмом. Селяни реагували на ринкові стимули у відповідності з імперативами економічного раціоналізму, переходячи від культивування рису або бавовни до вирощування прибутковішої цукрової тростини. Така спеціалізація сільського господарства сприяла його подальшій монетаризації та комерціалізації. Натомість демонетаризація та загальний занепад такої азійської економіки, як-от Індія, був вислідом колоніального панування. Франк доводить, що благородні метали, які потрапляли до Китаю, використовувались не лише для престижного споживання або взагалі виводились з обігу задля накопичення, а виконували усі функції, притаманні грошам. Таким чином, теза про радикальну відмінність стилів використання золота й срібла на Заході та Сході – розвиток капіталізму у першому випадку та декоративна функція для аристократії у другому – за переконанням Франка, не підтверджується. Ба більше, Франк вказує на демонстративне, а відповідно непродуктивне, споживання срібла у Європі, де стало поширеним використання благородних металів для виготовлення столових приборів та посуду.

11.2. Китай як світовий гегемон: емпіричні аргументи А.Г.Франка та полеміка з євроцентризмом

Франк потверджує, що, за схемою Дж.Кейнса, нові засоби платежів призвели до появи попиту і, таким чином, сприяли збільшенню виробництва на ринках Азії. Що більше, змалювавши картину бурхливої економічної динаміки Азії, Франк ставить під сумнів самий факт існування кризи XVII століття, позаяк експансія тривалого XVI століття

---

⁸⁴⁰ Див.: Wallerstein I. The Modern World-System. – San Diego, 1980. – Vol. 2. – P. 108-109.

почалась у 1400 році й тривала до XVIII століття. Це економічне піднесення перервалось у середині XVII століття внаслідок завоювання Китаю маньчжурами та встановлення нової династії Цин. Показово, що для Франка великими монархами, які правили на межі XVII–XVIII століть, були не Людовік XIV та Пьотр I, а китайський імператор Кансі (1662-1722) та правитель держави Великих Моголів Аурангзеб (1658-1707). Відповідно, «так звана європейська гегемонія у модерній світовій системі розвинулась доволі пізно, була неповною й ніколи не була однополярною. У реальності, впродовж епохи 1400-1800 років, яка розглядалась як період «європейської експансії» та «первинного накопичення», яке вело до повного капіталізму, світова економіка все ще знаходилась переважно під азійським впливом. Китайська імперія за правління династій Мін та Цин, держави Османів, Моголів та Сефевідів були економічно та політично надзвичайно могутніми *vis-à-vis* Європи. Азійські країни почали втрачати свою перевагу лише наприкінці цього періоду та по його завершенні. Тому модерна світова система підпадала під дію азійської гегемонії, а не європейської. ...Окрім того, усупереч міфології сучаснішого походження, Азія мала у своєму розпорядженні відповідні технології та розвинені економічні інституції. Як вислід, центр накопичення та влади у модерній світовій системі тривалий час залишався постійним. Китай, Японія та Індія були загально визнаними лідерами, а Південно-східна й Західна Азія знаходились неподалік від них»⁸⁴¹. На противагу експортному спрямуванню азійських економік, Європа мала зосереджуватись на імпорті та набула статус «нової економіки, що індустріалізується» лише на рубежі XVIII–XIX століть.

Наприкінці XVIII століття Азія, де проживало 66% населення земної кулі, виробляла 80% світового ВВП, натомість до тих 20%, які приписують Європі, зазвичай включають внесок населення Америк та рабів-африканців. Навіть після індустріальної революції у Європі у 1860 внесок до світового ВВП тих країн, яких сьогодні залучають до третього світу, складав 60%; на країни майбутнього першого світу припадала решта 40%. Отже, для Франка самоочевидним є такий висновок: «За середніми показниками азіати, поза всяким сумнівом, були продуктивнішими, ніж європейці. В Японії між 1600-1800 роками населення збільшилось на 45% , водночас віддача від сільського господарства зросла вдвоє,

---

⁸⁴¹ Frank A.G. ReORIENT: Global Economy in the Asian Age. – Berkeley: University of California Press, 1998. – P. 166.

тобто продуктивність повинна була суттєво вирости»⁸⁴². Навіть з огляду на тривалість життя країни азійського регіону засвідчували свою перевагу над Заходом: приміром, у Китаї у 1726 році майже 1% населення був у віці 70 років та старше. На початку XIX століття якість життя в Японії могла бути вищою, ніж в Англії. Згідно з наведеними Франком даними, у 1800 році середні доходи на душу населення у Китаї складали 210 доларів США, що було вище 198 доларів у країнах, які зараховуються до теперішнього першого світу.

Вища продуктивність країн Азії пояснюється Франком наявністю кваліфікованих робітників, спеціалізацією виробничого процесу та ефективною і гнучкою організаційною структурою, яка сприяла адаптивності до швидко змінюваних потреб ринку. Іще одним чинником відносно низьких цін виробництва була дешева робоча сила. Своєю чергою, її дешевизна була похідною від низької ціни продуктів харчування, які постачались на ринок ефективним сільським господарством регіону. Населення Азії, – зауважує Франк, – було працелюбнішим та продуктивнішим за європейців, відтак, мешканці країн Азії *заробляли* гроші, які використовувались не для накопичення споживчих вартостей, а у повній відповідності з імперативами ринкової економіки. За промовистим свідченням голландського купця XVII століття, що наводить Бродель, європейські торговці, які потрапляли до Азії, мали проблеми не з тим, як знайти потрібні товари, а з тим, як за них сплатити. Сухопутна торгівля на Сході розвивалась так само енергійно, як і морська: каравани налічували від 10000 до 40000 волів, кожен з яких перевозив від 100 до 150 кілограмів вантажу. Відповідно, розвивалась супутня інфраструктура, як-от дороги, караван-сараї тощо.

Ясна річ, що спроби європейців взяти під контроль азійську торгівлю зазнавали невдач: основною подією історії регіону XVI століття стало не проникнення португальців, а завоювання Бенгалії Великим Моголом Акбаром у 1576 році. Попри своє маргінальне положення в рамках азійської економіки у XVI столітті, португальці, завдяки своїй участі у внутрішньо азійській торгівлі, отримували 80% від загальної суми прибутків від зовнішньої торгівлі, натомість європейсько-азійська морська торгівля приносила їм лише решту 20%. Участь португальських купців у азійській торгівлі була прибутковою для них, але, не останньою чергою, завдяки

---

⁸⁴² Frank A.G. ReORIENT: Global Economy in the Asian Age. – Berkeley: University of California Press, 1998. – P. 173.

перекладанню частини витрат на її підтримку на рахунок португальської держави та платників податків. У XVII столітті португальців витискали голландці, але і вони, – переконаний Франк, – усупереч думці Аррігі, не досягали панівного становища та не спромоглися монополізувати регіональну торгівлю. Отже, саме Азія була законодавцем світової економічної гри, а Європа, незважаючи на доступ до американських грошей, залишалася дрібним гравцем, який мусив адаптуватись до вже існуючих правил.

Такі самі висновки Франк поширює і на сфери, які традиційно вважались втіленням переваги Заходу над Рештою – науку та технологію. Технологія осягається Франком як глобальний процес, який скеровувався світовими економічними силами та їхньою локальною взаємодією. Таким чином, технологічний поступ є функцією світового економічного розвитку та передбачає раціональну відповідь діячів на вимоги попиту та пропозиції, а такі фактори, як регіональна, національна та культурна специфіка, важать значно менше. Азія, економічно домінуючий регіон, зберігала свою технологічну перевагу, якій Захід був не в змозі протистояти, постійно запозичуючи інновації зі Сходу, спершу за допомогою візантійців, а пізніше – моголів. Теза про досягнення технічної переваги Західною Європою в цілому і Англією зокрема в XVII столітті завдяки ліберальнішій соціальній системі є, на переконання Франка, черговим євроцентристським міфом. Наука і технологія тривалий час залишались роз'єднаними. Вплив наукової революції XVII століття, за припущення, що така революція справді мала місце (Франк заперечує саме її існування усупереч, приміром, П.Шоню, котрий вважав, що саме у той час відбулась математизація панівної картини світу) на розвиток техніки був мінімальним. Інший представник Каліфорнійської «сходоцентричної» школи Дж.Голдстоун також ставить під сумнів історичну приреченість Заходу на світову гегемонію, а також емпіричну та раціональну орієнтації західної культури, що начебто сприяли прориву у природничих науках. Водночас Голдстоун набагато чутливіший до ролі культури толерантності, яка спричинилася до взаємопроникнення підприємницького та інженерного духу, взаємопроникнення, яке, своєю чергою, зумовило індустріальну революцію (інша річ, що, на думку Голдстоуна, постання такої культури завдячувало виключно випадковому збігу обставин, а не закономірним розгортанням активістської картини світу, притаманної західній цивілізації)⁸⁴³.

---

⁸⁴³ Див.: Goldstone J. The Rise of the West—or Not? A Revision to Socio-economic History // Sociological Theory. – 2000. – Vol. 18. – № 2.

За Франком, наука стає виробничою силою лише у XIX столітті: раніше практики виробництва, з одного боку, та природознавці й інженери – з іншого, мали слабкий зв'язок із центрами освіти, навіть у такій країні, як Англія. Розвиток математико-механістичної парадигми наукового знання не гарантував її автоматичного використання у цілях раціонального опанування світом: врешті-решт, Ньютону належало авторство трактатів з алхімії, а математичні розрахунки використовувались з метою визначення площі пекла та раю, а також відстані поміж ними. Натомість азійському Китаю належить честь не лише винаходу, але й широкого використання численних технологічних інновацій, найвідомішими з яких є порох, папір, друкарство, компас, а також прориви у суднобудівництві, мостобудівництві, металургії та глибокому бурінні. Тому історик китайської науки Дж.Нідгем не мав жодних сумнівів, що «світ більше заборгував ремісникам давнього та середньовічного Китаю (які були авторами та втілювачами цих технологічних проривів. – П.К.), ніж александрійським механікам»⁸⁴⁴. Величезний вплив на розвиток європейської науки мали також Індія та арабський світ, причому Захід запозичував східні ідеї щонайменше до XVII століття. За яскравий приклад править Копернікова «революція», що відбулась багато в чому завдяки знайомству Коперника із працями арабських астрономів.

Назва «порохові імперії», яку В.МакНіл запровадив для означення держав Османів, Моголів та Мін / Цин, якнайкраще фіксує здатність цих суспільно-політичних організмів утримувати світове лідерство у площині виробництва зброї та кораблебудування: «Приблизно до 1600 року, – констатує американський історик, – османська армія знаходилась на вістрі військового прогресу як технічно, так і з огляду на всі інші аспекти»⁸⁴⁵. Перевага у військових технологіях беззаперечно належала Сходу до XVI століття – використання пороху у військовій справі у Китаї датується XI століттям, натомість у Європі започатковується з кінця XIII століття. На початку XVI століття європейці мали у своєму розпорядженні ефективнішу артилерію, як польову, так і морську, але цих новацій було недостатньо для встановлення гегемонії над фінансовими та торгівельними потоками Азії. Окрім того, всі ці переваги були швидкоплинними, позаяк азійські держави оперативно запозичували

---

⁸⁴⁴ Цит. за: Frank A.G. ReORIENT: Global Economy in the Asian Age. – Berkeley: University of California Press, 1998. – P. 193.

⁸⁴⁵ McNeill W. The Age of Gunpowder Empires 1450-1800. – Washington, 1989. – P. 33.

новітні західні військові технології. З огляду на перевагу європейців у військовій справі над іншими народами, Голдстоун порівнює європейців з варварами та кочівниками: те, що, приміром, монголам вдалося завоювати Китай, ніким не розглядається як ознака їхньої цивілізаційної переваги.

У сфері розвитку військово-морського флоту азійські суспільства володіли ресурсами, що якісно та кількісно переважали європейські: іспанська Непереможна армада налічувала 132 кораблі і була найбільшим флотом у Європі того часу (1588 році), натомість монголо-китайський експедиційні флоти, яким не судилося завоювати Японію у 1274 та у 1281 роках відповідно, за деякими свідченнями мали тисячі суден (втім ці цифри ставляться під сумнів дослідженнями Томаса Конлана⁸⁴⁶). Якість кораблів, що вироблялись в Азії, була настільки високою, що голландська держава була змушеною заборонити голландським торговцям купівлю великотоннажних суден в Індії, аби захистити власних виробників, які не витримували чисто «ринкової» конкуренції. Британський торговий та військовий флоти також використовували індійські верфі: лише у період 1780-1820 років вони замовили виготовлення 320 суден.

Швидке поширення друкарства Західною Європою традиційно інтерпретувалось як наслідок «переваги» його культурної програми – Б.Андерсон, наприклад, висуває поняття друкарського капіталізму, притаманного лише Заходу. Погоджуючись із тезою про принципову важливість друкарства як засобу передачі знання та технологій, а також показника ступеня культурної раціональності й соціальної відкритості певного суспільства, Франк простежує надзвичайно широке використання друкарства та високий рівень освіченості в Азії, особливо у Китаї, де існував навіть такий «модерний» феномен, як підробка паперових грошей (до того часу, поки імператори династії Мін взагалі не вивели їх з обігу).

Позаяк дешевої, а водночас кваліфікованої, робочої сили було більш, ніж достатньо для забезпечення потреб виробництва, економічні флагами Азії – Індія та Китай – не мали, на противагу обмежених у людських та природних ресурсах Британії, нагальної потреби у заохоченні та впровадженні механізації праці. Фактично Франкове пояснення чинників британської індустріалізації є перекладом мовою соціологічних категорій англійського прислів'я «necessity is mother of invention». Своєрідну теоретичну версію цієї мудрості запропонував

---

⁸⁴⁶ Conlan T. In Little Need of Divine Intervention: Takezaki Suenaga's Scrolls of the Mongol Invasions of Japan. – Ithaca: Cornell University Press, 2001.

посол Англії у Голландії, який ще у 1673 році так розумів рецепт здобуття «багатства народів»: «Я вважаю, що істинним походженням та основою торгівлі є скупчення великої кількості людей на невеликій території, і це спричиняється до того, що всі необхідні для життя речі стають дорогими. Це, своєю чергою, змушує людей із статками до бережливості, а тих, хто нічого не має, змушує до важкої праці. Сильні тілом працюють, позбавлені фізичної сили компенсують цей дефект винахідливістю та розумом. Ці традиції виростають спершу з необхідності (necessity) та з часом перетворюються на звичку»⁸⁴⁷. Подібно до нових індустріальних економік другої половини XX століття, Британія кінця XVIII-початку XIX століть розпочала свою індустріалізацію, вдаючись до захисту внутрішнього ринку, головним чином текстильного, та до заміни імпорту власним виробництвом; наступним кроком стало впровадження політики розвитку, скерованого експортом (у 1800 році експортувалось майже 60% усієї бавовняної тканини, виробленої у Британії).

Визнання економічної, технологічної та військово-політичної переваги Сходу над Заходом більшістю євроцентристськи налаштованих дослідників потрактовується як тимчасовий феномен, призначенням якого була підготовка телеологічно запрограмованого піднесення Заходу. Таким чином, навіть відсталий структурно, Захід мав у своєму розпорядженні ефективніші інституції, як економічні, так і політико-правові, реалізація потенціалу яких дозволила йому випередити та підпорядкувати собі інші регіони світу. Франк, у звичному для нього редукаціоністсько-економічному дусі, формулює щось на кшталт еквівалента винаходу радянського марксизму – так званого закону обов'язкової відповідності виробничих відносин продуктивним силам. Франк постулює аналогічну обов'язковість відповідності інституційної інфраструктури рівню розвитку виробництва, ігноруючи при цьому зауважену Парсонсом можливість нерівномірності розвитку інституцій та матеріальної інфраструктури і дисфункціональні наслідки такої невідповідності. Франк переконаний, що спроба Ф.Скочпол «повернути державу» до соціологічного аналізу є засадничо хибною, оскільки інституції держави мають піддаватись економічному аналізу. Той факт, що держави Китаю, Японії, Ірану та Османської імперії масовано інвестували у розвиток та підтримку матеріальної інфраструктури

---

⁸⁴⁷ Цит. за: Furniss E.S. The Position of the Laborer in a System of Nationalities. A Study in the Labor Theories of the Later English Mercantilists. – N.Y., 1965. – P. 102

суспільства (доріг, каналів, іригаційних робіт, створення та управління економічними організаціями, заохочували торгівлю та захищали «національні» інтереси, у тому числі, застосовуючи зброю), яскраво свідчить на користь неадекватності концепції «східного деспотизму», якому приписувалась нездатність сприяти економічному розвитку. Ба більше, потенціал примусу східних держав – очікуваний від них, згідно з міфологією «східного деспотизму» Вітфогеля – був не надто високим: корпус державних службовців імперського Китаю у XVII столітті складався приблизно з 70 тис. осіб, що, безумовно, унеможливлювало тотальний контроль над суспільством⁸⁴⁸.

Франк, як я попередньо зауважував, відмовляється від концептуалізації глобальної системи за допомогою поняття капіталізму; водночас він погоджується з описом цієї системи, який пропонує К. Чаудхурі: «Капіталізм торгівлі, попри відсутність постійного капіталу, був фактом повсякденного життя однаковою мірою для азійських ремісників та селян... Капіталізм як комерційна діяльність мав універсальний характер в Індійському Океані... Поза всяким сумнівом, торгівля на великі відстані у регіоні Індійського океану була капіталістичною діяльністю, хоч як ми її не визначали б... Ткалі, прядильники, культиватори шовковичних черв'яків, ковалі та власники плантацій прянощів – всі вони отримували свої винагороди, застосовуючи механізм цін»⁸⁴⁹. Франк, як і Бродель, вбачає більше подібності, аніж відмінності, в інституціях Азії та Європи; у тих випадках, де ці відмінності існували, вони радше свідчили про відставання Заходу. Бродель, приміром, так писав про ідентичність інституційного оформлення комерційної діяльності на Заході та на Сході: «Всюди, від Єгипту до Японії, ми знайдемо справжніх капіталістів, оптових торговців, рантьє, а також тисячі їхніх співробітників, агентів, брокерів, осіб, які займалися обміном грошей та банкірів. З огляду на техніки, що використовувались, можливості та гарантії обміну, будь-яка група цих купців витримала б порівняння зі своїми західними «колегами»⁸⁵⁰. Саме обсяги торгівлі, а не інноваційний дух підприємництва – хоча і його не бракувало – породжували раціональні інституції, які, зазвичай, асоціюються з капіталізмом. Португальський мандрівник

---

⁸⁴⁸ Див.: Hall J.A. *State and Societies: the Miracle in Comparative Perspective* // *Europe and the Rise of Capitalism* / Ed. by J.Baechler, J.A.Hall, M.Mann. – Oxford, 1988. – P. 21.

⁸⁴⁹ Цит. за: Frank A.G. *ReORIENT: Global Economy in the Asian Age*. – Berkeley: University of California Press, 1998. – P. 211.

⁸⁵⁰ Braudel F. *Civilization and Capitalism*. – Berkeley, 1992. – Vol. 3. – P. 486.

XVI століття Томе Піреш у своєму трактаті про багатства східних народів з характерною назвою «*Summa Oriental*» радив усім, охочим до набуття навичок фінансиста, вивчати їх у Гуджараті, тобто в Індії, оскільки там торгівлю сприймають як самостійну науку⁸⁵¹. Навіть індійський історик І.Хабіб, марксистська орієнтація якого змушувала його виопуклювати «паразитичність» правлячого класу Могольської держави, визнає високий ступень інституціоналізації фінансів в Індії та широке використання кредиту й фінансових документів: «Іншим індикатором «розвитку» фінансового ринку є розмір місячних процентних ставок, який змінювався від 0,5% до 1%, тобто мало чим відрізнявся від голландських або англійських ставок»⁸⁵². За Франком, економічна теорія Сходу віддзеркалювала розвиненість економічних практик: так, Ібн Хальдуну належить формулювання закону попиту та пропозиції. Арабський вчений також розглядав комерційну діяльність як природний спосіб отримання прибутку. Водночас Ібн Хальдун, на противагу мислителям та теологам протестантського забарвлення, поблагливо сприймав хитрість у торгівлі, позаяк комерція має деякі риси азартної гри, тим самим провістивши Веберову концептуалізацію відмінностей поміж західним раціональним капіталізмом та незахідними формами капіталізму. Щобільше, фінансова система Індії мала достатні резерви для надання позик численним європейським торговцям, серед яких була і англійська Ост-Індійська компанія.

Отже, виробничі центри Азії використовували працю десятків тисяч робітників у рамках мануфактурної системи, селяни реалізували суттєву частку своєї продукції на ринку, а також займались ремісництвом. За Франком, з огляду на ефективність економічних інституцій, приміром, право власності на землю – тобто земля як товар – було розвиненішим у Китаї, ніж у Європі (придбання землі стало особливо поширеним серед заможних торговців, які таким робом підвищували свій соціальний статус). Сучасник правління династії Мін залишив таку промовисту картину суспільного життя Китаю на початку XVII століття: «Кількість торговців множилась, а земельна власність втратила повагу, яку вона викликала раніше... Ті, хто збагачується торгівлею, стали більшістю, ті, хто збагачується за допомогою сільського господарства, перетворились

---

⁸⁵¹ Див.: Frank A.G. *ReORIENT: Global Economy in the Asian Age*. – Berkeley: University of California Press, 1998. – P. 214.

⁸⁵² Frank A.G. *ReORIENT: Global Economy in the Asian Age*. – Berkeley: University of California Press, 1998. – P. 215.

на меншість. Багаті багатшають, а бідні біднішають... Наявність капіталу дозволяє захопити владу, а земельна власність вже не є гарантією майбутнього. Одна особа зі ста – заможна, натомість дев'ять із десяти злидарюють. Бідні не в змозі опиратися заможним, які, попри свою нечисленність, спроможні контролювати більшість. Господар срібла панує над небом, а господар мідних грошей – над землею»⁸⁵³.

Запропонувавши аналізувати глобальну макроісторію як послідовність Кондратьєвих циклів піднесення та занепаду, кожен з яких тривав у середньому 500 років, Франк віднаходить цикл піднесення, котрий розпочався у 1400 році та тривав до 1750 року. Починаючи з другої половини XVIII століття, піднесення змінюється циклом занепаду. Через щільний взаємозв'язок між собою всі азійські суспільства потерпають від кризи у цей період, але особливо гостро вона заторкнула Моголів, Сефевідів та Османів; не оминула вона й дрібніші політичні утворення на кшталт центральноазійських ханств. Франк у своєму поясненні чинників піднесення Заходу пропонує розглянути – згідно з рекомендацією Дж.Абу-Ладждо – занепад Сходу, як передумову такого ривку уперед. Саме постійний потік американського срібла, яке надходило до Азії через Європу, сприяло збільшенню попиту на локальних та експортних ринках в усьому світі, а надто – в Азії. Як вислід, це зумовило посилення нерівномірності розподілу доходів – а відповідно і послаблення внутрішнього попиту – та політичну нестабільність. Втрата гегемонії азійськими країнами означала занепад багатьох суспільних сфер: так, у 1900 році міське населення Китаю дорівнювало лише 4% від його загальної кількості, що було нижче рівня урбанізації за часів правління династії Сун у XIII столітті.

Інтенсифікація проникнення європейців до Азії на тлі занепаду місцевих правителів узалежнювала останніх від зовнішньої підтримки. Так, в Індії правлячий політичний клас об'єднався з британцями, пожертвувавши інтересами місцевих торговців. Водночас Китай залишався у центрі експансії світової економіки до кінця XVIII століття: ще у 1793 році китайський імператор Цяньлун почувався достатньо упевнено, аби написати британському королю Георгу III таке: «Як Ваш посол може переконатись, ми маємо у своєму розпорядженні все, що тільки можна уявити. Для мене вишукані предмети не мають жодної ціни, і ми не маємо жодної потреби у виробах вашої мануфактури. Тому нам

---

⁸⁵³ Brook T. The Confusions of Pleasures: Commerce and Culture in Ming China. – Berkeley, 1998. – P. 1-4.

непотрібно імпортувати вироби закордонних варварів з метою обміну на речі нашого виробництва»⁸⁵⁴. Для Франка цього свідчення достатньо, аби спростувати твердження про існування економічної кризи у Китаї раніше, ніж на початку XIX століття; тоді британці починають активну торгівлю опіумом з Індії, і саме цей товар спричинився до зміни балансу торгівлі з Китаєм на користь Британії. Пізніше, коли спроби китайського уряду зі впровадження контролю над опіумною торгівлею створюють загрозу британським інтересам, Британія оголосить Китаю дві Опіумні війни поспіль, унаочнюючи у такий спосіб істинність слів В.Пітта Старшого: «Коли торгівля знаходиться на кону, вона є вашим останнім укріпленням; ви повинні або захистити її, або загинути»⁸⁵⁵. Спроби дослідників – навіть тих, хто намагався використати ідеї розвитку недорозвитку на азійському ґрунті – пояснити кризу країн цього ареалу, акцентуючи на внутрішній слабкості, генерованої класовою структурою та конфліктами, Франком відкидаються як такі, що не зважають на вплив світової економічної динаміки (цілого) на окремих регіон (частину цілого).

Сходо- та євроцентристи також дотримуються докорінно протилежних поглядів на чинники індустріальної революції, позаяк це питання заторкає проблематику європейської особливості, покликаної пояснити, чому саме Захід винайшов таку форму організації праці та виробництва. Франкове пояснення витоків промислової революції в Англії нехтує будь-якими посиленнями на культуральні фактори та аналізує цей процес з точки зору теорії раціонального вибору. Технологічний прогрес, можливий лише за умови винаходів та застосування механізмів, що зберігають працю, стає наслідком високої ціни робочої сили (остання, своєю чергою, залежить від взаємовідношення між кількістю населення та наявністю землі / ресурсів). Для економік з високою ціною на робочу силу – а саме до таких належали і Західна Європа, і США – раціональним було інвестувати у розробку нового устаткування, а надто у пошук нових джерел енергії. Азійські країни підтримували свою конкурентоспроможність завдяки невисокій – у зіставленні з європейською – ціні на робочу силу. Таку значущу розбіжність у цінах на робочу силу Франк пояснює тим, що в Азії, зокрема у Китаї, вартість відтворення робочої сили була нижчою, ніж у Європі. Сільське господарство Азії було спроможним постачати дешеві продукти

---

⁸⁵⁴ Цит. за: Frank A.G. *ReORIENT: Global Economy in the Asian Age*. – Berkeley: University of California Press, 1998. – P. 273.

⁸⁵⁵ Цит. за: Wallerstein I. *The Modern World-System*. – San Diego, 1980. – Vol. 2. – P. 75.

на ринок, а численні робітники мануфактурного сектору – це особливо дотно до Китаю – мали можливість отримувати підтримку з боку своїх рідних, головню жінок, які залишались зайнятими у сільському господарстві через обмежену міграцію. Англійські пролетарі були цього позбавлені, звідти – вища вартість відтворення робочої сили в Англії, що закономірно зумовило її більшу ціну. Стрімкий темп збільшення населення в Азії зумовив появу в цьому регіоні резервної армії праці, готової змиритись із низькими заробітками. Китай та решта Азії опинились у ситуації, яку М.Елвін означив як «пастка рівноваги високого рівня»: незважаючи на наявність передумов індустріалізації у більш ніж достатній кількості (капітал, розвинені технології та інфраструктура, централізовані та ефективні державні інституції, навички торговельного класу, а найголовніше – виконання функції мануфактурного двигуна світової економіки), для Китаю було раціональніше не припиняти використання дешевшої ручної праці, ніж силкуватись індустріалізуватись та перейти до застосування парових машин. Натомість Англії «пощастило»: їй бракувало лісних ресурсів, проте вона мала значні поклади вугілля, що стимулювало перехід до використання парових машин. У Китаї ситуація була діаметрально протилежною, що також зіграло свою роль у стримуванні індустріалізації. Індустріальна революція починається зі змін у виробництві текстилю, і з цієї перспективи Європа також мала перевагу завдяки можливості отримувати все більш та більш обсяги бавовни з колоній.

Але менш апологетичний щодо переваг Сходу погляд на ситуацію, унаочнений М.Елвіном та Франком, уможливорює фіксацію не стільки кризи багатства, скільки екологічної кризи у поєднанні з гострою нестачею природних матеріалів (особливо такого важливого для виробництва машин, як залізо). Вислідом такої ситуації стало ускладнення, а часом навіть неспромога, прибуткового впровадження технологічних винаходів. Отже, раціональна стратегія використання більшої кількості робочої сили та збереження ресурсів і постійного капіталу засвідчила те, що азійські економіки опинились у глухому куті, вичерпавши потенціал свого розвитку. (Дж.Аррігі у своєму трактаті «Адам Сміт у Пекіні» налаштований довести, що китайська працелюбна революція була природнішим шляхом розвитку, ніж британська промислова революція, а відтак, є перспективнішою з огляду на можливість постання некапіталістичного ринку). В Індії ситуація погіршувалась зростанням обсягів споживання елітою, підміченого ще І.Хабібом, а також рівня оподаткування, аби підтримувати збройні сили; це спричинилося до зниження споживання рештою населення, а відповідно впливало на загальний попит.

11.3. Криза Азії та піднесення Європи: Post hoc ergo propter hoc?

Отже, наведені Франком чинники кризи Азії радше свідчать не про силу азійських суспільств, а про їхню слабкість, особливо з огляду на нездатність до політичного реформування та зміну «стратегії» економічного розвитку у відповідь на виклики, породжені змінами у світовій кон'юктурі, та інтенсифікацією колоніального проникнення Заходу. У відповідності з його власною концептуальною схемою технологічні новачії мали б розглядатись як відповіді на виклик світової економіки, позаяк, на переконання Дж.Аррігі, «періоди фінансової експансії завжди були моментами інтенсифікації конкурентного тиску на інституції урядів та бізнесу європейської системи торгівлі та накопичення. Під дією цього тиску агропромислове виробництво падало у деяких місцевостях, проте зростало в інших, головним чином, у відповідь на позиційні недоліки та переваги місцевостей у структурі світ-економіки, що змінювалась»⁸⁵⁶. Франк, натомість, відхиляється від власних принципів пояснення соціального розвитку, долучаючи до свого аналізу такі змінні, як погіршення локальних екологічних умов та негнучкість політичних інституцій, що неочікувано робить його методологію почасти суголосною з поглядами теоретиків модернізації, які черпали інтелектуальні імпульси у спрощеній версії Веберового дискурсу про раціоналізацію соціальної дії. Що більше, Франкове пояснення не позбавлене протиріччя: акцентуючи на дії профіциту робочої сили та дефіциту капіталу як чинника, що став на заваді індустріалізації Азії наприкінці XVIII – початку XIX століть, Франк суперечить висновкам свого власного аналізу попередніх 400 років бурхливого розвитку Азії, яка виконувала функцію світової «чорної діри» для потоків срібла. Логічно задатись питанням: що саме загальмувало *накопичення капіталу*, який надходив до Азії такими темпами й у такій кількості? Адекватне пояснення неможливе у рамках виключно економічного аналізу, оскільки потребує уваги до культуральних й інституційних чинників. Франк і сам послуговується зазначеним типом інтерпретації, але у стилі *ad hoc*, вказуючи на збільшення попиту з боку вищих прошарків соціальної піраміди на престижні та імпортовані товари, що відвернуло купівельну спроможність від масового ринку вироблених локально та регіонально споживчих товарів.

---

⁸⁵⁶ Arrighi G. The Long Twentieth Century: Money, Power and the Origins of Our Time. – L, 1994. – P. 209.

Франкова критика Валерстайнового захоплення XVI століттям, упродовж якого стався розрив із традиційним минулим, тоді як у Європі народилась нова епоха модерного капіталізму, не є чимось абсолютно новим та оригінальним: він сам неодноразово посилається на знахідки Дж.Абу-Ладжход, яка аналізувала світову систему до постання європейської гегемонії. Прикметно, що Бродель – один із небагатьох мислителів, якому вдалось зберегти свій статус інтелектуальної «ікони» і для прибічників світ-системного аналізу (особливо Валерстайна та Аррігі), – виніс такий лаконічний вердикт: «Світ-економіки існували завжди», визначаючи цей феномен як «економічно автономну частину планети, здатну до самозабезпечення більшості своїх потреб, частину, яка завдяки внутрішнім зв'язкам та обміну здобуває певну органічну єдність»⁸⁵⁷. Франк схильний ігнорувати Броделеве досягнення та з палкістю неохоти, якому відкрилась істина за допомогою одкровення, трансформує численні світ-економіки автора «Цивілізації та капіталізму» в єдину світову систему та повторює, як мантру, тезу про гегемонію Азії в рамках глобальної економіки впродовж 1400-1800 років. І хоча сама назва монографії Франка передбачає компенсацію недостатньої уваги до Сходу / Азії з боку засліплених євроцентризмом дослідників, відсутність будь-якої інформації про ступінь інтегрованості Європи – яку Валерстайн розглядав як світ-економіку – яскраво засвідчує відданість Франка принципу ідеологізації академічного дискурсу, закономірним вислідом якого є деформація соціальної реальності.

Як потверджує Аррігі⁸⁵⁸, застосування Марксової загальної формули капіталу $G - T - G'$ та формули товарообміну $T - G - T$ до аналізу суспільно-економічної динаміки Заходу (Європи) та Сходу (Китаю) дозволяє простежити засадничу відмінність у спрямуванні економічної діяльності цих суспільств: на отримання доданої вартості у першому випадку і споживчої вартості у другому. Саме ця відмінність робить зрозумілим, чому європейським державам XVII-XVIII століть властивий надлишок капіталу, нагромадженням Китаю відчував його нестачу, незважаючи на стабільний потік срібла до цієї країни. Я дотримуюся думки, що Китай XV-XVIII століть може мислитися як еквівалент Радянського Союзу, який, створивши потужну промислову базу, не здійснив капіталізації своєї економіки.

⁸⁵⁷ Braudel F. *Civilization and Capitalism*. – Berkeley, 1992. – Vol. 3. – P. 486. – P. 24; 21-22.

⁸⁵⁸ Arrighi G. *The Long Twentieth Century: Money, Power and the Origins of Our Time*. – L, 1994. – P. 265.

На відміну від Франка, Аррігі рухається в інтелектуальному полі Вебера та акцентує на ролі інтенсивної військово-політичної конкуренції поміж європейськими державами у відтворенні капіталізму, який, своєю чергою, продукував додану вартість у ще більшому масштабі, що стимулювало нові витки конкуренції (також створюючи засоби для неї), як вислід – подальше взаємопідсилення зовнішньої експансії та накопичення капіталу. Ці фактори стали рушійною силою організаційних та технологічних інновацій (включно з промисловою революцією), які і забезпечили глобальну гегемонію європейської системи. Водночас пояснення динаміки Заходу виключно у структурних термінах є неповним: військово-політична конкуренція стала лише викликом, яка не могла телеологічно запрограмувати відповідь на кшталт організаційно-технологічних змін; останні не були б запропоновані (та не змогли б матеріалізуватись) за відсутності сприятливого культурного та політичного середовища.

Отже, цілком підставовим є висновок, що піднесення Європи завдячує не лише грабінницькій експлуатації колоній, але й наявності розвинених інституцій капіталізму: «Саме генуезькі ярмарки-біржі, а не срібні родовища Потосі, дозволили Філіпу II втілювати свою світову силову політику впродовж десятиріч»⁸⁵⁹.

Інший сходоцентрист Р.Бін Вонг виказує більший ступінь реалістичності щодо сили та слабкості східних та західних суспільств. Він заважає, що більша частина європейського комерційного багатства використовувалась злидними урядами, які були надзвичайно зацікавлені у розширенні своєї бази доходів, аби фінансувати постійно зростаючі витрати на війни. На тлі меркантилістської конкуренції поміж європейськими купцями та їхніми урядами за багатство та владу морська експансія ставала пріоритетною. Як європейські купці, так і їхні уряди отримали користь від такої складної взаємодії, позаяк перші – збагатилися, а другі здобули жадані для них доходи. Держава пізнього імперського Китаю не розвинула подібної взаємозалежності зі заможними купцями. Не відчувачи фінансових проблем, подібних за своїм масштабом до тих, які спіткали Європу між XVI та XVIII століттями, китайські урядовці мали менше стимулів віднаходити нові форми фінансів, великі купецькі позики та концепцію державного та приватного боргу. Китайська держава не

---

⁸⁵⁹ Wolf E.R. *Europe and the People Without History*. – Berkeley, 1997. – P. 47/ За висловом Е.Вулфа рудники Потосі – розташовані на території сучасної Болівії та відкриті у 70-х роках XVI століття – «стали синонімом багатства за межами найненажерливіших мрій» (Wolf E.R. *Europe and the People Without History*. – Berkeley, 1997. – P. 135).

лише була незалежною від купецького багатства, аби забезпечити своє існування, китайські урядовці також мали застереження щодо потенційно руйнівних наслідків як концентрації багатства, так і самого процесу *здобування* такого багатства⁸⁶⁰. Отже, функціонування грошей та капіталу в Європі та Китаї відбувалося у значущо відмінних контекстах, що мало своїм вислідом різні способи використання грошей та різну настанову до необмеженого накопичення капіталу. Детальніше ця інституційна аргументація динаміки капіталізму / капіталізмів розвивається у Розділі 5, параграф 5.7 цієї книжки.

11.4. Емпіричний зміст історичної соціології сходуцентризму

Я вестиму полеміку з Франком, переважно залишаючись на ґрунті соціально-економічної історії, яку він вважає своїм природним союзником, що уможливить перевірку коректності емпіричного змісту його суджень, та виопуклити методологічну обмеженість Франкової одновимірної схеми.

Уважний погляд на дані щодо інтенсивності азійсько-європейського зв'язку дозволяє піддати сумніву обґрунтованість принципових суджень «ПереОРІЕНТації». Так, В.Ростоу констатує, що європейська частка у світовій торгівлі у 1720 році сягала 69%, а азійська дорівнювала лише 11%⁸⁶¹. Більше того, для такої країни, як Франція, доля міжєвропейської торгівлі у загальному обсязі зовнішньої торгівлі на початку XVIII століття складала 75% для імпорту та 89% для експорту; для Англії того ж періоду аналогічні показники були відповідно 61% та 81%; тоді як доля Азії у європейському експорті не перевищувала 4% навіть у першій половині XX століття⁸⁶². Наведені цифри не мали б бути несподіванкою для Франка – він сам цитує дані К.Л.Холтфріха, згідно з якими європейська частка у світовій торгівлі становила 69% у 1720 році та 72% – у 1750 році⁸⁶³. Єдиний аргумент, який висуває Франк проти вказаних цифр – це звинувачення Холтфріха в євроцентризмі. Франк

---

⁸⁶⁰ Див.: Wong R.B. *China Transformed: Historical Change and the Limits of European Experience*. – Ithaca, 1997. – P. 146.

⁸⁶¹ Rostow W.W. *The World Economy, History and Prospect*. – Austin, 1978. – P. 70-71.

⁸⁶² Див.: Goodman J., Honeyman K. *Gainful Pursuits: The Making of Industrial Europe, 1600-1914*. – London, 1988. – P. 57-59.

⁸⁶³ Frank A.G. *ReORIENT: Global Economy in the Asian Age*. – Berkeley: University of California Press, 1998. – P.183.

так і не відмовився від застосування свого індуктивного методу, зведеного ним до пошуку даних виключно на користь своїх припущень на тлі ігнорування концепцій та інформації, яка суперечить його власній візії. Але такі дані існують у достатній кількості, аби сприймати їх як аномалію (Т.Кун), пояснити яку Франкова програма нездатна.

Помилковим також є ототожнення Франком експорту з автоматичним отриманням прибутку: експорт створює нові ринки збуту, але не є показником прибутків. Тому значення та роль експорту азійських товарів до Європи не повинно перебільшуватись. Певна річ, що експлуатація колоній здебільшого зіграла суттєву роль у економічному розвитку метрополії, особливо Англії доби промислової революції – виробництво замінників таких товарів, як цукор, чай або фарбники, значно підвищило б ціни виробництва європейських товарів, так само проблематичним було б працевлаштування робочої сили, задіяної у колоніальному експортно-імпортному комплексі – водночас відсоток загальних показників експорту по відношенню до ВВП залишався не таким вже і високим: Британія експортувала 8,4% свого ВВП у 1700 році, і ця цифра збільшилась майже вдвічі лише через сто років, досягнувши 15,7%⁸⁶⁴. Підсумовуючи, логічно дійти висновку, що зовнішня торгівля (включно з колоніальною) виконала роль одного з факторів – але вочевидь не єдиного – із тих, що уможливили індустриальну революцію в Англії. Водночас, за влучним формулюванням Е.Вулфа, хоча й атлантична торгівля і не була основою англійського промислового розвитку, вона забезпечила його «принциповим динамічним елементом»⁸⁶⁵. Мій критичний коментар Франкових тез не має на меті заперечення ролі експлуатації колоній назагал. Я лише пропоную зваженішу оцінку цього феномена, важливість якого визнавав британський меркантиліст Малахій Постлентвейт, який захищав інтереси Королівської африканської компанії (остання була одним з основних агентів работоргівлі). Він висловлює міркування про те, що «торгівля неграми (the Negro-Trade) та її природні наслідки можна справедливо оцінити як невичерпне джерело багатства та морської потуги нашої нації», тому работоргівля є «основним принципом та основою усього іншого, основна частина механізму, що ініціює рух усіх інших»⁸⁶⁶.

---

⁸⁶⁴ Engerman S. Mercantilism and Overseas Trade, 1700-1800 // The Economic History of Britain Since 1700 / Ed. by R.Floud, D.McCloskey. – Cambridge, 1994. – Vol. 1.: 1700-1860. – P. 69.

⁸⁶⁵ Wolf E.R. Europe and the People Without History. – Berkeley, 1997. – P. 200.

⁸⁶⁶ Цит. за: Wolf E.R. Europe and the People Without History. – Berkeley, 1997. – P. 198.

За Вулфом, работоргівля була одним із чинників прискорення розвитку мануфактурного сектору британської економіки, який постачав товари, за які купувались раби; за його підрахунками, вартість британського експорту до Африки у 1730-1775 роках зросла на 400%⁸⁶⁷. Інші дослідники також погоджуються із думкою, що грабіжницька експлуатація колоній – а надто Індії після перемоги у битві при Плессі у 1757 році – не розпочала промислової революції, але дозволила британцям викупити власний національний борг, який до того знаходився у руках голландців⁸⁶⁸. Це допомогло Лондону посісти місце Амстердама як фінансового центру світу⁸⁶⁹. За відсутності такого зсуву фінансової влади Британія була б неспроможною фінансувати війни з наполеонівською Францією, які зумовили *шестиразове* зростання британських державних витрат у період з 1792 до 1815 років (з 22 до 123 млн. фунтів стерлінгів) та збільшили річні витрати на обслуговування національного боргу з 9 млн. фунтів стерлінгів у 1792 році до 30 млн. у 1815 році⁸⁷⁰.

Франк також не помічає очевидної суперечності у своїх міркуваннях: у який спосіб Європа, яка, на його думку, була низькопродуктивним регіоном у порівнянні з Китаєм та й усією Азією, могла водночас бути економікою з високими доходами робочої сили? Просте посилення на демографічні фактори незадовільне, окрім того, Франк потрапляє ще до однієї пастки власного творення, коли зауважує, що процвітання Китаю після 1400 року також поляризувало розподіл доходів і у такий спосіб обмежило внутрішній попит на масові споживчі товари, тобто додатковий продукт перерозподілявся диспропорційно на користь «еліти». Це дозволяє зробити висновок, що зростання Азії відбувалось коштом посилення експлуатації селянства та збільшення населення. Отже, природа цього зростання була не інтенсивною, а екстенсивною, і відповідно ВВП на душу населення не підвищувався.

Франк також помиляється у своїй інтерпретації раціональності: у Веберовому корпусі поняття раціональності набувало щонайменше

---

⁸⁶⁷ Див.: Frank A.G. *ReORIENT: Global Economy in the Asian Age*. – Berkeley: University of California Press, 1998. – P. 198.

⁸⁶⁸ Див.: Cain P.J., Hopkins A.G. *The Political Economy of British Expansion Overseas, 1750-1914* // *The Economic History Review*. – 1980. – Vol. 33. – № 4. – P. 471.

⁸⁶⁹ Arrighi G. *The Long Twentieth Century: Money, Power and the Origins of Our Time*. – L., 1994. – P. 108-112.

⁸⁷⁰ Див.: Ingham G. *Capitalism Divided? The City and Industry in British Social Development*. – L., 1984. – P.106.

шістнадцяти розмаїтих значень⁸⁷¹, і такий плюралізм свідчив не стільки про непослідовність німецького соціолога, скільки про сповнену протиріччю природу предмета його дослідження. Натомість для фундатора дослідницької програми світової системи цей феномен укладається в рамки неокласичної формули максимізації прибутку економічним агентом, який перманентно силкується вдосконалити процес виробництва / обертання⁸⁷². Вебер, а також Валерстайн, який спорадично непомітно для самого себе переходить на позиції автора «Господарства і суспільства», коректно відстоюють тезу про лабільну природу економічної дії та її раціональності, розгортання якої залежить від соціокультурного середовища.

Автор широко відомого контroversійного трактату «Теорія історії Карла Маркса: Захист» Дж.Коен був змушений піддати ревізії марксистську тезу про невинний прогресивний розвиток продуктивних сил (саме цією візією надихався Валерстайн, шукаючи *primum movens* капіталістичної світ-системи) та запропонувати їй поміркованішу інтерпретацію, згідно з якою «правлячий клас, що має безпечний контроль над процесом виробництва, подеколи може мати вагомі причини протидіяти виробничим інноваціям та намагатись отримати більше від безпосередніх виробників без вдосконалення існуючих технік»⁸⁷³. Сам Франк експліцитно визнає, що азійська продуктивність спиралась на екстенсивне зростання: «Більша частина азійського виробництва та експорту (китайський шовк, поза всяким сумнівом) вимагала затрат напрочуд великої кількості праці за умов більш ніж достатньої пропозиції робочої сили / низької ціни на робочу силу»⁸⁷⁴. Ситуація у таких країнах, як Індія та Китай, напередодні початку інтенсивного проникнення до них європейських держав, відповідала моделі Коена. Саме тому зовнішня загроза – еквівалент військового протистояння між державами

---

⁸⁷¹ Див.: Brubaker R. The Limits of Rationality: An Essay on the Social and Moral Thought of Max Weber. – L., 1984.

⁸⁷² Франк присвятив не одну сторінку у своїх розвідках, виголошуючи анафему на адресу дослідників, які надихались неокласичною парадигмою, звинувачуючи їх як у ненауковості, так і у політичному консерватизмі, що межує із реакційністю. «Рівновага на вістрі багнета» – таким був його вердикт щодо правління А.Піночета, який послуговувався порадами як чикагських, так і вірджинських економістів.

⁸⁷³ Cohen G.A. Forces and Relations of Production // Hundred Years of Marxism / Ed. by B. Matthews. – L., 1983. – P. 26.

⁸⁷⁴ Frank A.G. ReORIENT: Global Economy in the Asian Age. – Berkeley: University of California Press, 1998. – P. 303-304.

у поствестфальській Європі, яке сприяло розвитку інституцій національної держави на Заході – не виконала функції імпульсу для мобілізації ресурсів правлячими класами азійських країн: неунікненим вислідом була втрата ними їхньої конкурентоспроможності як економічної, так і військово-політичної. Добу інтенсивного зростання часів Сунської династії (X–XIII століття) заступила «плато-фаза», впродовж якої (1280-1700 роки) ВВП Китаю на душу населення залишався стабільним на рівні 600 доларів США (у цінах 1990 року)⁸⁷⁵.

Аррігі, який у зіткненні Франкових і Валерстайнових ідей сьогодні обирає китаєцентричну позицію, вважає, що результатом політики династії Цин із розбудови національної економіки стали мир, процвітання та демографічне зростання впродовж більшої частини XVIII століття. Відтак, для нього цілком логічною та переконливою є інтерпретація цих процесів як «китайського дива». Такі патріархи європейського Просвітництва, як Кене, Лейбніц або Вольтер, шукали у Китаї моральні зразки, які дозволили би відтворити китайський «доброзичливий» абсолютизм, меритократію та економіку, що ґрунтувалась на сільському господарстві. Незважаючи на свою територіальну експансію, Цинська імперія у порівнянні з перманентним станом війни в Європі залишалась осердям миру та спокою. Навіть стагнація розвитку китайської науки і технології не справляли негативного враження на стійких захисників китайської моделі суспільного устрою, позаяк прогрес західноєвропейської науки, у жодному разі, не сприяв моральному вдосконаленню, стабільності держав і соціальному спокою⁸⁷⁶.

Стосовно іншого аргумента Франка – гіпотези про європейську індустріалізацію як компенсаторний механізм відсталості сільського господарства – то він також породжує сумніви після зіставлення з фактами: Франк не відрізняє продуктивність землі та продуктивність праці. Культивування рису приносило більші врожаї, ніж це мало б місце у випадку із зерновими культурами, водночас потребуючи надзвичайно великих затрат праці. За словами Броделя, рис «утримує світовий рекорд з огляду на використання людської праці, якої він

---

⁸⁷⁵ Frank A.G. *ReORIENT: Global Economy in the Asian Age*. – Berkeley: University of California Press, 1998. – P. 25.

⁸⁷⁶ Arrighi G., Hui P., Hung H.F., Selden M. *Historical Capitalism, East and West' // The Resurgence of East Asia: 500, 150 and 50 year Perspectives / Ed. by G.Arrighi, T.Hamashita, M.Selden*. – L.; N.Y., 2003. – P. 282

вимагає»⁸⁷⁷. На початках XIX століття сільське господарство Китаю досягло максимуму своїх можливостей, вичерпавши резерви екстенсивного росту, заснованого на використанні традиційних методів господарювання. А на додачу, у країні майже не залишилось резервного фонду землі, придатної для сільського господарства, натомість темпи зростання населення не зменшились, що вело до подальшої парцеляризації земельної власності, а відповідно – до збільшення кількості зайнятих у землеробстві. В Англії зростання продуктивності землі та праці проходило паралельно – за 150 років (з 1700 по 1850) ці два показники зросли приблизно вдвічі⁸⁷⁸, – що промовляє на користь Бреннерової теорії «аграрних витоків європейського капіталізму»⁸⁷⁹. Отже, на противагу Китаю, англійське сільське господарство спромоглося стабільно підвищувати продуктивність праці ще у доіндустріальну добу. Симптоматично, що наслідки промислової революції (застосування сучасної науки) почали відчуватись у аграрному секторі лише у 20-ті роки XIX століття, що спростовує твердження Франка як про вищий ступінь розвитку сільського господарства Азії, так і його тезу про досягнення Європою конкурентної переваги як вислід індустріалізації. Натомість я вважаю, що динамічність та сталість економічного розвитку Заходу були радше чинниками успішної індустріалізації, а не її наслідками. Трансформація аграрного сектору Англії, обумовлена застосуванням сучасної науки, розпочалась саме тоді, коли резерви традиційного сільського господарства ще залишались невичерпаними, своєю чергою, Китай, досягши гомеостазису значно раніше, не мав у своєму розпорядженні засобів динамізації (відновлення зростання) своєї аграрної економіки.

---

⁸⁷⁷ Braudel F. *Civilization and Capitalism*. – N.Y., 1981. – Vol.1. – P. 145.

⁸⁷⁸ Overton M. *Agricultural Revolution in England: The Transformation of the Agrarian Economy 1500-1850*. – Cambridge, 1996. – P. 77-78.

⁸⁷⁹ Див.: Brenner R. *The Agrarian Roots of European Capitalism // Past and Present*. – 1983. – № 97.

Висновки

Символічно, що трактат опонента Франка Д.Ландеса «Багатство та злидні народів»⁸⁸⁰ побачив світ того ж року, що і Франкова «ПереОРІЄНтація», тобто у 1998 році. Ландес зосереджувався на вивченні європейської виключності й присвятив цій темі понад третини обсягу своєї книги. Франк, із не меншою наполегливістю та одноманітністю, які незрідка межують з патологічною фіксацією, відкидає саму думку про європейську окремішність⁸⁸¹. Втім, обидва автори втілюють у своїх дослідженнях конгруентну одновимірність: тоді як Ландесова інтерпретація приводить його до висновку, що саме «культура змінює ситуацію»⁸⁸², Франк намагається протиставити такій дослідницькій програмі «матеріалістичний» підхід із наголосом на ролі демографічних факторів, сільського господарства, технологій (військової включно) та виробництва. Якщо Ландес говорить про піднесення Заходу, то Франк – про гегемонію Сходу. Сходоцентристам Франкового ґатунку не вдалося переконливо обґрунтувати положення про інтегровану світову систему як феномена, що має тривалу історію; радше слід говорити про множинні світ-економіки, як ознаку домодерних часів. Інакше кажучи, теза про існування єдиної 5000-річної світової системи наразі є не стільки теорією, скільки гіпотезою, чию евристичність її прибічники мають ще довести. Франкове теоретизування зводить динаміку світової системи до поступу раціоналізації, не залишаючи соціального простору Туреновим Суб'єкту та суб'єктивізації. Дослідницька програма світової системи, яка проголошує центральність Азії, поки що залишається еkleктичним поєднанням елементів несумісних концепцій, які, на відміну від марксизму, – у всякому разі у відповідності до його ідеалізованого сприйняття Ленінім – так і не стали єдиним цілим. Оцінка обґрунтованості емпіричного змісту аргументації історичної

---

⁸⁸⁰ Landes D. *The Wealth and Poverty of Nations: Why Some are So Rich and Some So Poor*. – N.Y., 1998.

⁸⁸¹ Не можна заперечити самоочевидну євроцентричність суспільствознавства, яке, навіть у випадку пострадянських студій, переважно зосереджується на країнах європейського ареалу, натомість держави Азії, як-от В'єтнам, які переважають східноєвропейські суспільства кількістю свого населення та розмірами території, фактично залишаються невидимими у дискурсі вчених (див., приміром, Ноланову критику такої постави дослідників постленінізму: Nolan P. *China's Rise, Russia's Fall* // *Journal of Peasant Studies*. – 1996-1997. – Vol. 24. – № 1/2).

⁸⁸² Landes D. *The Wealth and Poverty of Nations: Why Some are So Rich and Some So Poor*. – N.Y., 1998. – P. 516.

соціології сходуцентризму, яку найпослідовніше проводить Франк (зважаючи на усвідомлення всіх обмежень, що накладаються процедурою верифікації), дозволяє винести такий вердикт: сходуцентризм похитнув позиції євроцентристськи налаштованої соціальної теорії, проблематизувавши питання про місце та чинники піднесення Заходу у світовій історії та імплікації цього піднесення. Сходуцентристський дискурс також відкриває нові можливості осягнення обмежень капіталістичного розвитку та формує підмурівок для теоретизування про альтернативні форми соціально-економічної організації, що практикуються нинішніми країнами Азії, зокрема Китаєм.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

Попри те, що схильність до теоретичного синтезу в західній соціології вже налічує щонайменше три десятиріччя, вона головно реалізовується на рівні благих намірів, які хоч і не ведуть до соціологічного пекла, але, поза всяким сумнівом, не вражають своєю результативністю. Так, Н.Луман в останньому оприлюдненому за його життя трактаті «Суспільство суспільства» виносить сумний та суворий вердикт дисципліні загалом: «Соціологам не вдалося запропонувати навіть почасти адекватної теорії суспільства»⁸⁸³. Науковці, залучені до соціологічної рефлексії у площині узагальненого дискурсу, запропонували науковій спільноті трактати, що окреслюють синтез як своє першочергове завдання, проте оцінка ефективності досягнення цієї мети має відокремлюватися від констатації факту усвідомлення актуальності та необхідності її досягнення. Тож ми фіксуємо таку *проблему*, як наявність розриву поміж досвідом конфліктного соціологічного теоретизування про розвиток та модернізацію, з одного боку, і декларуванням необхідності синтезу – з іншого.

Лише здійснення реконструкції дослідницьких програм соціологічного дискурсу про розвиток та модернізацію уможливорює теоретизування під кутом зору принципів багатовимірності та синтезу. Моделлю динаміки соціологічного знання у сфері розвитку та модернізації є «еволюція», позаяк цей процес характеризується не стільки Куновою революційністю, скільки поступовістю та співіснуванням різних дослідницьких програм. Рівночасно мультипарадигматичність не означає легітимації «фатальної самовпевненості» (Ф.Гаєк) окремих дослідницьких програм, які претендують на вичерпний опис соціального світу та його динаміки, а відтак, заперечують альтернативні погляди.

Здійснені в моєму дослідженні деконструкція та реконструкція дослідницьких програм соціологічного дискурсу про розвиток

---

⁸⁸³ Цит. за: Lee D. The Society of Society: The Grand Finale of Niklas Luhmann // Sociological Theory. – 2000. – Vol. 18. – № 2. – P. 321.

та модернізацію надихаються цінними методологічними вказівками Парсонса, які вимагають не відкидати теоретичні позиції, з якими існує незгода, і рекомендують їх трансцендувати, запозичивши їхні найрелевантніші положення. Отже, вислідом моєї критики є заклик не до хаосу, а до кращої, багатовимірнішої, синтетичної теорії. За такого підходу обгрунтованим та логічним є ряд висновків.

1. Застосування методології ідеальних типів та дослідницьких програм уможливорює фіксацію етапів розгортання соціологічного дискурсу про розвиток та модернізацію. Кожна дослідницька програма є типом теоретизування, притаманним певному етапу еволюції соціологічного знання. Водночас Лакатосові критерії оцінки релевантності дослідницьких програм модифікуються – у світлі положень про мультипарадигматичність соціологічної теорії та центральність класиків однозначна класифікація теорій як прогресивних, так і дегенеративних у більшості випадків стає неможливою.

2. Доведено, що Парсонс ніколи не був життєрадісним «Демокритом-реготуном» соціологічної теорії, концептуальні окуляри якого дозволяють бачити лише суспільну рівновагу, підтримувану цінностями, тобто ідеальними вимірами соціуму. Всупереч конвенційним інтерпретаціям свого доробку – рівною мірою і прибічниками (зокрема із середовища теоретиків модернізації, для яких Парсонс є символом їхнього зв'язку з класиками), і опонентами – гарвардський соціолог спрямовував свої зусилля на розбудову волюнтаристської соціологічної теорії, яка б охопила матеріальні та ідеальні компоненти суспільства. Безперечно, Парсонс підкреслював значущість християнства як цивілізаційного контексту, що зумовив постання модерну та його подальшу «глобалізацію», позаяк то воно, християнство, привнесло амбівалентну поставу щодо загроз (еротичних, економічних, інтелектуальних) умовам людського існування, задавши «алгоритм» секуляризації суспільства. Подібне наставлення є євро-та «християноцентричним», та з плином часу – фактично незадовго до своєї смерті – Парсонс звертає свій пильний погляд на Схід і висловлює намір реінтерпретувати історію модерну у світлі ретельнішого аналізу взаємодії китайської і японської цивілізацій. Осягаючи утилітаризм та марксизм як зрозумілу реакцію на проблеми західної культури, генеровані виокремленням економіки як автономної підсистеми та посиленням важливості економічних факторів унаслідок індустріальної революції, Парсонс водночас розглядав і ліберальний

утилітаризм, і революційний марксизм як часткові відповіді, не здатні пояснити феномени солідарності та соціального порядку загалом. Парсонс у жодному разі не був схильний притлумлювати суперечливості та напруження модерну («незручності цивілізації», за парадигматичним висловом З.Фрейда), вочевидь усвідомлюючи пов'язані із ним виклики диференціації та складність збереження стану персональної автономії за умов втрати відчуття безпеки, що його надавали релігійна віра і належність до спільноти. Висуваючи свою схему як аналітичну реконструкцію соціального світу, відкриту для вдосконалення, Парсонс залишав у межах своєї теорії простір для концептуалізації конфлікту, попри акцентацію на спільній системі граничних цінностей. Подібна реінтерпретація не перетворює Парсонса на мислителя-антиноміста Веберового гатунку, водночас вона позбавляє легітимності досягнення його доробку як теорії «гармонії» та заперечує монополізацію дослідницькою програмою модернізації права на користування ним.

3. Соціологічний дискурс про розвиток та модернізацію як самостійна галузь соціологічного пізнання постає у США, які перебрали на себе функцію глобального гегемона повоєнного світу. Ефективна взаємодія із суспільствами Решти, що швидкими темпами деколонізувалися та постали на міжнародній арені як самостійні – хоч і в обмеженому «юридичному» сенсі – вимагала розроблення адекватного концептуального апарату, формулювання якого власне й започаткувала дослідницька програма модернізації. Проведене дослідження дає підстави для поділу цієї дослідницької програми на дві фази – першу й другу. Маючи своїм опертям вельми вибіркоче прочитання класичної європейської (додам – також і американської, переважно Парсонсової) соціологічної традиції, належні до першої хвилі дослідники модернізації з оптимізмом дивилися на перспективи третього світу. Очікувалося, що третій світ інтенсивно модернізуватиметься – тобто відтворюватиме інституційні та культурні зразки розвитку Заходу – і цей процес завершиться формуванням спільної для світової спільноти культури. Власне, один із патріархів дослідницької програми модернізації Д.Лернер і не приховував, що модернізація була політично коректним ім'ям для вестернізації, яка, своєю чергою, заступила європеїзацію, тобто евфемізмом, що мав сприяти популярності цього «бренду» в середовищі лідерів світу, що розвивається.

4. Дослідницька програма модернізації оперувала в контексті місіонізму, притаманного американській політико-ідеологічній та інтелектуальній традиції (всупереч, приміром, месіанізму Московії –

Росії – СРСР⁸⁸⁴), пропагуючи монологічну, «законодавчу» версію модерну, яка спиралася не стільки на ідеали публічної сфери, скільки на традицію просвітницького деспотизму. Науковий інтерес до третього світу з боку розробників дослідницької програми модернізації вмотивовувався як ідеальними, так і матеріальними інтересами: перші були вислідом республіканського, антитиранічного (а відтак, і антиколоніального) американського політичного спадку, натомість другі підкорялися логіці Realpolitik доби холодної війни (тобто потребі в пошуку нових союзників – військових, політичних та економічних – у протистоянні зі світ-імперією «Московського центру»). Теоретики модернізації рідко коли мали сумнів щодо праведності своєї місії науково пояснювати та практично перетворювати відсталий традиціоналістський світ. Тому заклик забезпечити по десять антропологів на кожного партизана третього світу в тих країнах, де точилася збройна боротьба із лівими політичними фракціями (це гасло було «цивільним» відповідником формули військових антипартизанських операцій, які передбачали десятикратну перевагу в живій силі над партизанами, що сприймалися як тимчасова хвороба, притаманна переходу до модерну)⁸⁸⁵, був цілком узгоджений із візією дослідницької програми модернізації. Безсумнівна спромога першої фази дослідницької програми модернізації до продукування нового адекватного знання про емпіричні виміри подій реального світу завдяки застосуванню її представниками широкого

---

⁸⁸⁴ Зазначене протиставлення не має характеру абсолюту, позаяк сьогоднішній Гантінгтон, який камлає про американський «символ віри» – продукт англо-протестантської культури, елементами якого є англійська мова, християнство, релігійна відданість, англійська концепція верховенства права, протестантські цінності індивідуалізму, трудової етики та, врешті, віра в те, що людство здатне та зобов'язане створити рай на землі, таке собі «місто горніє» Джона Вінтропа (див.: Huntington S.P. The Hispanic Challenge // Foreign Policy. – 2004. – № 141. – Р. 30-45), змішує месіанізм і місіонізм у стилі, суголосному з розмислами старця Псковського Єлазарова монастиря Філофея (автора ідеї Москви як третього та останнього Риму). За проникливим формулюванням В.О.Ключевського, яке можна екстраполювати на Гантінгтонів дискурс, «органічною вадою давньоруського церковного суспільства було те, що воно вважало себе єдиним істинно православним у світі, своє розуміння Божества виключно правильним, Творця всесвіту уявляло своїм власним руським Богом, таким, що нікому більше не належить та невідомий, свою помісну церкву ставило на місце вселенської. Самозадоволено заспокоївшись цією думкою, воно й місцеву церковну обрядність визнало недоторканою святинією, а своє релігійне розуміння – нормою та корективом боговідання» (Ключевский В.О. Курс российской истории. Ч. 3. // Соч.: В 9 т. – М.: Мысль, 1988. – Т. 3. – С. 279). «Американський спосіб життя не може бути предметом компромісу», – висловлюється мовою Філофея – Нікона – Аввакума – Гантінгтона президент США Дж.Бущ (цит за: Pieterse J.N. Neoliberal Empire // Theory, Culture and Society. – 2004. – Vol. 21. – № 3. – P. 120).

⁸⁸⁵ Див.: Bernstein H. Modernization Theory and the Sociological Study of Development // Journal of Development Studies. – 1971. – Vol. 7. – № 2. – P. 148.

спектру методів дослідження інституційної структури та ціннісної сфери нових держав (включно з масовими опитуваннями) різко контрастувала з «метафізичним» оптимізмом щодо перспектив вестернізації Решти. Декларативне визнання нормальності конфліктів та політичної нестабільності третього світу найдалекогляднішими адептами першої фази дослідницької програми модернізації⁸⁸⁶ не стало тим знаряддям, яке б уможливило досягнення не лише творчої деструктивності функціональних конфліктів, але й деструктивної дії дисфункціональних зіткнень та соціального дисбалансу.

5. Починаючи з 1960-х років інтелектуальний клімат у західній соціологічній спільноті змінюється. Полеміка Дарендорф *versus* Парсонс (або теорія конфлікту *versus* теорія порядку, як стилізував її сам майбутній директор Лондонської школи економіки та член Палати лордів) – попри всю хибність інтерпретації позиції фундатора волюнтаристської теорії дії та соціальних систем конфліктологами – забезпечила соціологічну спільноту новою системою координат, яка була суголоснішою з динамікою третього світу, аніж погляди першої хвилі теоретиків модернізації. Риторика політичного розвитку заступає словник зламів модернізації, політичного занепаду та класової боротьби. Зрушення в рамках дослідницької програми модернізації досягають такого масштабу, що ми фіксуємо всі підставові ознаки початку діяльності, спрямованої не просто на удосконалення та ревізію периферійних побудовань дискурсу про модернізацію, але й на реконструкцію його ядра. Внаслідок такої «конфліктологічної» реконструкції виникає друга фаза дослідницької програми модернізації. Ціла група дослідників – К.Гірц, Ш.Ейзенштадт, Б.Мур, Л.Пай, Н.Смелзер – були свідомими щодо проблематичності досягнення інституційної матриці модерну світом, що розвивається, але ідеально-типичним речником цієї фази став С.Гантінгтон, який переконливо заперечив Панглосову благодущність своїх попередників і зробив наголос на превалюванні конфліктів у процесі модернізації (Дарендорфів мотів) за одночасної пріоритизації мети розбудови політичного порядку (тут простежується вплив Парсонса, який інтерпретується під кутом зору Гоббса). Гантінгтонів дискурс став консервативною реакцією (*conservative backlash*) на ліберальні ілюзії його колег. Переважна більшість теоретиків модернізації не мали моральних проблем, виправдовуючи застосування

---

⁸⁸⁶ Див., приміром, Алмондові розмисли з цього приводу: Almond G.A. Comparative Political Systems // *Journal of Politics*. – 1956. – Vol. 18. – № 3. – P. 391-409.

примусу та насилля заради досягнення суспільствами, що розвиваються, зразків ліберальних суспільств світу першого. Натомість Гантінгтон визнав за прийнятне вдаватися до насилля задля збереження / досягнення авторитарного правління, яке було в його очах єдиним ефективним інструментом відтворення політичного порядку. Ленінський беркiанець Гантінгтон (таким було самовизначення американського вченого у 1970-х роках) протиставив Локковому лібералізму Гоббсів реалізм та ідею концентрації влади заради збереження політичної стабільності, до якої власне й зводиться Гантінгтонова дефініція політичного порядку. За такого бачення суті соціально-політичних змін Гантінгтонова концепція є співмірною з Валерстайною тезою про СРСР як інтегральний елемент світового порядку в системі американської гегемонії, елемент, який виконував функцію буфера між ядром і антисистемними рухами напівпериферії та периферії. Гантінгтон не лише зрікається пропагування ліберальних західних принципів врядування як моделі для третього світу – за його схемою США є архаїчним уламком Тюдорівської політичної системи, інституцією, що є перевантаженою вимогами участі з боку громадян, а відтак, не може правити за взірць ефективності. «Суспільний ієрогліф» своєї теорії – завдання встановлення пропорції між участю і інституціоналізацією – Гантінгтон однозначно розв'язує на користь інституціоналізації. Гантінгтонова «участь» суттєво відрізняється від конвенційного значення цього терміна – це поняття описує контрольовану згори та централізовану координовану активність індивідів, якій бракує волонтаристської креативності (знаменно, що єдиний закид, який Гантінгтон адресує Сталіну, є засудження репресій проти комуністичної партії, тобто послаблення режиму загалом заради зміцнення патримоніального панування учня Леніна). Тож не диво, що гарвардський професор, теоретизуючи проблему політичного порядку в термінах накопичення влади – підхід цілком сумісний з Парсономсою візією, який водночас ігнорує наголос метра на легітимуючій ролі соціетальної спільноти – пропонує країнам третього світу «Московський центр» як ідеал політичної системи, придатної для реалізації завдання «первинного» нагромадження політичного панування. Отже Гантінгтон зразка 1960–1970-х років, пристаючи на тезу про унікальність Заходу, релятивізує його цінність. Розвинувши за останні два десятиліття соціально-теоретичний варіант монадології у вигляді своєї теорії цивілізацій, Гантінгтон повертається до позиції своїх попередників, співаючи дифирамб вищості англосаксонському компоненту західної

культури, якому загрожує навала ісламського фундаменталізму та латиноамериканського стилю життя.

6. Після теоретизування в стилі Гантінгтона дослідницька програма модернізації не припиняє свого існування, як це твердять дослідники від лібералів Александрового гатунку до мислителів лівої орієнтації, вона натомість фрагментується. Хоч ця програма й зберігає свій вплив, вона втрачає статус панівної парадигми, тобто «нормальність» її наукових положень ставиться під сумнів. Відтак, сьогодні відбуваються варіації на тему першої та другої фаз парадигми модернізації та спроби розвитку та реформування їх. Розвиток інфраструктури модерну коштом інституцій та орієнтацій соціальної дії – шлях, обраний більшовиками – започаткував саморуйнівну динаміку, яка відтворила традиційну для Росії мішанку етнократичного та імперського принципів, перешкоджаючи тим самим формуванню радянської нації як основи політичної спільноти СРСР. Рівночасно політика СРСР заклала підвалини для витворення сучасної України, що постає як національна держава внаслідок тривалої історичної еволюції, контрапунктами якої були спершу дезінтеграція Австро-Угорської та Російської імперій, а згодом – і Радянської.

7. А.Г.Франк революціонізував соціологічний дискурс про розвиток та модернізацію, запропонувавши в 1960-х роках нову дослідницьку програму – залежності та розвитку недорозвитку – якій, втім, не судилося стати монологічно нормотворчою щодо подальшого теоретизування, попри амбіції її автора. Франку – як і будь-кому іншому – не вдалося скасувати принципово мультипарадигматичну природу соціологічного знання. Вочевидь, його здобуток не обмежувався творенням сатири на дослідницьку програму модернізації та містив програму позитивних дій. Шиболет Франкової візії – це постулат про розвиток недорозвитку як вислід домінування західної метрополії в межах світової капіталістичної системи. Відтак, Франк збагачує категоріальний апарат соціологічного дискурсу про розвиток та модернізацію, доповнивши його поняттям недорозвитку, зрікаючись тим самим телеологічного оптимізму як методологічного принципу тлумачення соціальних змін. Розбудувавши цілком одновимірну, витриману в дусі економізму парадигму, яка незрідка підміняє академічний дискурс емоційно забарвленою ідеологією, Франк не спромігся концептуалізувати комплексну взаємодію та взаємопроникнення форм культурної, політичної й економічної залежності, які кшталтують соціальні зміни у країнах третього світу. Поза тим, йому не вдалося сконструювати адекватну категоріальну матрицю

для пояснення успішних випадків розвою – як-от азійських тигрів – за умов капіталістичної світової системи. Франку притаманне механістичне розмежування феноменів розвитку і недорозвитку, яким приписується самостійне буття в різних географічних вимірах: розвиток – це іманентна риса метрополії, натомість недорозвиток – атрибут периферії (водночас розвиток центру трапляється коштом недорозвитку периферії⁸⁸⁷). Попри те концепція розвитку недорозвитку – за умови використання її як ідеального типу – є релевантним інструментарієм соціологічного аналізу суспільств, що зазнають трансформації. Франкова програма вивільняє науковців із тенет потрактування природи соціальних змін на теренах постленінізму в дусі транзитології⁸⁸⁸ та вибудовує підґрунтя для осягнення їх у контексті динаміки третього світу.

8. Дослідницька програма світ-системного аналізу – попри задекларовану її фундатором та беззаперечним лідером І.Валерстайном євангельську скромність своїх наукових претензій – пропонує інтелектуальний та організаційний формат для розмислів, які є симетричною альтернативою дискурсу модернізації.

Світ-системні теоретики відкидають традиційну одиницю аналізу суспільних наук (індивідуальне суспільство, окреслене кордонами національної держави) та пропагують натомість новий предмет соціології – історичні світ-системи (предикат «історичні» покликаний наголошувати їхню плинність). Осердям світ-системного аналізу є постання капіталістичної світ-економіки, яка і є модерною світ-системою. Дійшовши висновку про неможливість одночасного розвитку для всіх за умов капіталістичної світ-економіки, світ-системний аналіз навіть приклад піднесення Японії та «азійських тигрів» обертає проти своїх опонентів. Там, де теоретики модернізації вбачають тріумф своєї концептуальної матриці – мовляв, завдяки «правильним», головно конфуціанським цінностям, ці країни забезпечили своє економічне зростання, а з часом і демократизацію – Валерстайн та його партнери фіксують зсув гегемонії. Економічний занепад глобального гегемона повоєнної епохи – США –

---

⁸⁸⁷ А.Г.Франк із властивою йому прямолінійністю potwierджує: «...Розвиток і недорозвиток є різними боками однієї медалі» (Frank A.G. *Capitalism and Underdevelopment in Latin America: Historical Studies of Chile and Brazil*. – N.Y.; L.: Monthly Review Press, 1969. – P. 9).

⁸⁸⁸ Квінтесенцію поглядів транзитологів виклав ще у 1970 році один із теоретиків модернізації Д.Растоу, який, утім, уникнув багатьох помилок цієї парадигми (див.: Rustow D.A. *Transition to Democracy: Toward a Dynamic Model* // *Comparative Politics*. – 1970. – Vol. 2. – № 3. – P. 337–363; Carothers T. *The End of the Transition Paradigm* // *Journal of Democracy*. – 2002. – Vol. 13. – № 1. – P. 5–21).

став передумовою піднесення Східної Азії, тобто потвердженням формули світ-системного аналізу про розвиток як гру з нульовою сумою.

9. Здійснена мною під кутом зору Веберових поглядів реконструкція світ-системної концептуалізації капіталізму дозволяє досягти теоретичного синтезу, який долає антиномічність формули «політичний / авантюристичний капіталізм – раціональний капіталізм» німецького соціолога та суто негативістську Валерстайнову постанову щодо капіталізму загалом. Авантюристичний і раціональний капіталізм є симбіонтами – вони обидва необхідні для поширення цього компонента модерну не лише вшир, але й углиб. Зосередженість світ-системного аналізу на об'єктивних, структурних вимірах динаміки капіталізму блокує можливість теоретичного узагальнення інтуїтивних та емпіричних знахідок Валерстайна та його adeptів. У площині світ-системної візії домінує епіфеноменальне потрактування культури як інструменту ідеологічної боротьби, водночас ця парадигма вкотре засвідчує коректність відомого Енгельсового положення про те, що «крайнощі сходяться»: теоретики гатунку Аррігі незрідка силкуються розв'язувати проблеми своєї дослідницької програми (зумовлені економічним ухилом), вдаючись до чисто ідеалістичного поняття культури (приміром, пояснюючи єдність східноазійської світ-економіки наявністю спільного цивілізаційного поля). Світ-системний аналіз, який є «похмурим» alter ego Фукуямової формули про кінець історії, потверджуючи наближення кінця життєвого циклу модерної історичної системи, долучається до сонму критиків капіталізму, яких той, за влучним висловом Ж.Бодріяра, завжди залишає позаду.

10. Ленінізм є відповіддю напівпериферійного суспільства на виклик залежності – відповіддю, інституційним оформленням якої є безособова харизма як принцип організації політичного режиму. Ленінізм керується консенсусною ідеологією (тобто ідеологією, яка вимагає повної згоди з ключових питань, девальвуючи компроміс) та витворює цілісну програму революційного прориву з метою зміни організаційного формату підвладного йому суспільства й подолання нерівноправної взаємодії з ядром світ-системи. Ці завдання розв'язуються за допомогою форсованої індустріалізації, колективізації, масової освіти та запровадження безособових норм, що регулюють соціальну дію за рівночасного акценту на поставі партії як колективного героя – спільноти харизматиків-віртуозів. Дослідження спростовує поширений у наукових колах погляд на ленінізм як раціональне політичне утворення,

яке відповідає критеріям Джонсонової концепції держави, що сприяє розвитку. СРСР не був циклопічною версією держави такого типу, оскільки сам Джонсон виокремлював ринково-раціональні США, планово-раціональну Японію, держава якої і була предметом його студії, та планово-іrrаціональний СРСР. Для ленінців економічні показники завжди були формою реалізації бойового завдання, що стоїть перед безособовим харизматиком – партією. Таке наставлення робить ленінську партію не стільки відповідником легально-раціональної бюрократії, скільки аналогом корпусу яничарів та католицької Церкви, тобто унікальною амальгамою харизматичних, раціональних та традиціоналістських (переважно патримоніальних) елементів.

11. Ленінські режими виразно засвідчили високу здатність до стандартизації соціальних та політичних відносин у підконтрольних їм суспільствах. Ідеально-типовими стадіями розвитку ленінських режимів є трансформація, консолідація та інтеграція. На стадії трансформації режим має на меті руйнацію альтернативних центрів організації політичної влади. Нестабільні умови реалізації цього завдання зумовлюють «гнучкіший» профіль режиму, який змушений шукати альянси із соціально-політичними силами, які мають окремішню ідентичність та картину світу (за промовисті приклади правлять ситуативна співпраця більшовиків із махновцями та використання бюрократичного – військового й цивільного – апарату, успадкованого від Російської імперії, якого привабила імперська складова проекту радянського ленінізму). Стадії консолідації властива сфокусованість режиму на розбудові політичної спільноти, підмурівок якої становлять професійні партійні кадри. Режим мислиться своїми ідеологами як організаційний еквівалент військово-чернечого ордену середньовіччя, відокремлений від «забрудненого» та нереконструйованого суспільства (тобто соціуму, який ще не було повернуто до нової «віри»). Організаційний профіль режиму як фортеці спричиняється до зміцнення ролі репресивних інституцій, які спрямовані не лише проти суспільства, але й проти політичної спільноти режиму, позаяк терор є єдиний (хоч і вельми недосконалий) метод блокування феодалізації агентів. Стадія інтеграції стає відповіддю режиму на ускладнення структури суспільства внаслідок реалізації ленінського проекту розвитку. Упродовж цієї стадії режим домагається розширення соціального базису своєї політичної спільноти, залучивши до нього освічені, артикульовані, міські верстви. Рівночасно послаблення істерично-конфліктної постави

режиму не означає його трансформації у систему, яка оперує суголосно з принципами політичного ринку. Рутинізація харизми автоматично не приводить до раціоналізації – її вислідом стає неотрадиціоналізація, внаслідок якої соціально закорінений (embedded) режим «розчиняється» у своєму оточенні. Партія виявляється здатною лише ритуально проголошувати власну «бойовитість» та перетворюється з «ненажерливої інституції» (Л.Козер), яка претендує й здобуває абсолютну лояльність, на «лінивого монополіста» (А.Гіршман). Спроба ревіталізації харизми ленінського режиму та пошук цивільної політичної (не військової бонапартистської) відповіді на постання феномена громадянства породжує політику перебудови, яка типологічно нагадує дії Юліана Відступника як імператора Римської імперії та спричиняється до аналогічного результату – невдачі програми перетворень в обох випадках. Вислідом провалу політики перебудови стає зникнення ленінізму як окремишнього, альтернативного ліберальним режимам «політичного виду», тобто як принципу організації суспільства та орієнтації дії.

12. Аналіз чинників піднесення деяких країн Східної Азії та концепцій, що пояснюють успішність розвитку та модернізації держав – представників цього регіону, надає фактологічні та логічні підстави для низки умовиводів. Як дослідницька програма модернізації, так і її опоненти (парадигми залежності та розвитку недорозвитку і світ-системний аналіз) не мали окремої соціологічної теорії держави та її ролі в суспільному розвої. Перші розчиняли державу в загальнішій категорії політичної підсистеми суспільства, досягаючи формування політики як вислід обоюдної дії інтересів індивідів та груп у суспільстві. Другі підпорядковували логіку функціонування держави економічній динаміці, ритуально повторюючи Марксове положення про державу як виконавчий комітет буржуазії. Альтернативою обом цим течіям стала дослідницька програма держави, що сприяє розвитку (ідеї цієї школи вперше у вітчизняній науковій літературі досліджені та застосовані в моїй монографії). Виходячи з класичної Веберової дефініції держави як інституції, що володіє монопольним правом на застосування насилля в межах певних територіальних кордонів, та інкорпорувавши досягнення марксизму щодо ролі класів у визначенні тих чи тих напрямів соціальних змін, творці дослідницької програми держави, що сприяє розвитку, піддали критиці (нео)ліберальний постулат про всесильну магію ринку, корелятом якого є невидима, «струнка» та дешева держава, головна

функція якої – бути «нічним вартовим». Японія (починаючи фактично з періоду Мейдзі-ісин), Південна Корея, Тайвань (у повоєнну епоху) та континентальний Китай (з кінця 1970-х років) діяли, виходячи з протилежних припущень про роль та функції держави, припущень, які потвердили свою дієвість із перспективи забезпечення економічного розвитку та відносної соціальної рівності. Аби належним чином виконувати функцію локомотиву якісних змін на краще, держава, що сприяє розвитку, має поєднувати такі характеристики, як автономія *vis-à-vis* суспільства за рівночасної взаємодії із ним, тобто з доконечною необхідністю бути автономно закоріненою в соціальному середовищі. Усупереч усталеним поглядам на державу, що сприяє розвитку, як на корелят головно авторитарних політичних систем, мною доведено релевантність такого типу держави за умов плюралістичного політичного суспільства та розроблено двоелементну класифікацію, складовими якої є авторитарна та демократична держави, що сприяють розвитку⁸⁸⁹.

13. Доведено, що дослідницькій програмі модернізації бракувало не лише теорії традиційного суспільства; щобільше вона не спромоглася розробити теорію модерну. Попри риторичне визнання недосконалості інституцій реальних західних суспільств з огляду на їхню відповідність принципам ідеального образу модерну, в практиці дослідження цей тип соціуму мислився поборниками модернізації як безпроблемний взірець для наслідування. Розмисли теоретиків модернізації часто опинялися в порочному колі: оцінка узгодженості американського суспільства з критеріями модерну була закономірно-неуникненним умовиводом з ідеального типу модерну, сконструйованого на основі практик саме американського суспільства! Тут не йдеться про пропагування мною повної девальвації американського – ширше, західного – досвіду та потвердження його цілковитої недотичності до потреб соціумів, що належать до другого та третього світів. У кожному разі, ми є свідками імплантації саме західних моделей у глобальному масштабі завдяки діяльності інституцій на кшталт МВФ і Світового банку загалом та західноєвропейських зразків зокрема через механізм адаптації інституцій країн-кандидатів / нових членів ЄС до вимог цієї організації. Політичні лідери східноєвропейських країн, які приєдналися до ЄС,

---

⁸⁸⁹ Див., також: Kutuev P.V. Development of Ideology and Ideology of Development: Contemporary Ukraine from the Perspective of Sociology of Development and Modernization // Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська Академія». Серія: Соціологічні науки. – 2003. – Т. 21. – С. 3–12.

з ентузіазмом вітають отриману можливість навздогінної модернізації. Зі свого боку, українські політики реформістської орієнтації, проголошуючи вступ до ЄС своєю стратегічною метою, рутинно чинять дистинкцію між бажаністю подальшої європеїзації України, яка в їхніх очах є «природно європейською» країною, і невідповідністю й небажаністю «азійських цінностей» з огляду на вимоги українського соціуму. Подібний рецидив «стихийно-наївного» модернізаційного мислення, попри свою потенційну ефективність, як риторичний засіб є неадекватним дослідницьким знаряддям із точки зору таких критеріїв, як інтерпретація й трансформація соціального світу. По-перше, вписування українського досвіду в контекст ідеалізованої західної традиції модерну внеможливорює реалістичне усвідомлення розташування України в ієрархії держав у межах капіталістичної світ-економіки. Структурна позиція України наближає її радше до периферійних країн третього світу, аніж до напівпериферії. По-друге, через «орієнталістську» зневагу до Азії легковажиться позірний факт розмаїтості цього величезного регіону. Азійська мозаїка включає динамічні економічні потуги, що поєднують капіталізм із тими чи тими формами демократії (як-от Японія, Південна Корея, Тайвань), політично авторитарні країни, зорієнтовані на підтримку розвитку та агресивну економічну експансію (за приклад може правити Китай), та злидений тоталітарний режим Північної Кореї. Навіть події після другого туру президентських виборів в Україні 21 листопада 2004 року засвідчують неоднозначність поділу Схід – Захід: результати виборів Президента України в цьому турі, зафіксовані рішенням Центральної виборчої комісії України й скасовані рішенням Верховного Суду України 3 грудня 2004 року, визнали Білорусь, Казахстан, Китай та Росія. Як бачимо, у цьому списку відсутні члени «західного клубу» держав, рівночасно вочевидь незначна кількість «азійських» держав заплустила очі на несумісні з нормами змістовної демократії масові порушення виборчого законодавства в Україні. По-третє, подібне некомпетентно-індиферентно-негативістське ставлення до «Азії» унеможливорює запозичення досвіду країн цього регіону, досвіду, який є релевантним потребам досягнення економічного розвитку, соціальної справедливості, розбудови інституцій демократії й громадянського суспільства. Слід визнати, що падіння індонезійського режиму Сухарто в 1998 році мало типологічну схожість із масовими акціями громадянської непокорі в Україні після оголошення Центральною виборчою комісією України результатів другого туру президентських виборів 21 листопада

2004 року. Індонезійська тема несподівано виявилась дотичною не лише до змагання за демократію в Україні. Путінову формулу «керованої демократії» інакше як плагіатом ідеї А.Сукарно не назвеш. Лідер Індонезії висунув принцип керованої демократії ще в 1960 році, вбачаючи в ньому чільний елемент своєї програми дій (паралельно з дотриманням конституції 1945 року, соціалізмом в індонезійському стилі, керованою економікою та індонезійським типом особистості). У цій площині зіставлень коливання української політичної системи поміж полюсами обмеження повноважень Президента України (перший раз це трапилося зі запровадженням змін до Конституції України, що були ухвалені 8 грудня 2004 року) та скасуванням цих обмежень, також наближає інститут українського президентства до сьогоденного індонезійського.

14. У дослідженні продемонстровано хибність інтерпретації модерну як набору жорстко зафіксованих якостей. Із парадигматичною чіткістю така позиція висловлюється російським автором А.Панаріним, який ставить на карб польській «Солідарності» традиціоналізм, зокрема релігійний, натомість правонаступникам комуністів приписується секулярна й технократична, тобто модерна, постава⁸⁹⁰. У тексті свого дослідження я вже мав нагоду вести полеміку з такими поглядами у формулюванні Г.Тамаша. Варто також зважити на те, що одним із основних принципів модерну є плюралізм, який унеможливорює витворення апріорної формули цього феномена, формули, яка б підкорялася дії єдиного системного принципу. Режими радянського гатунку, будучи здатними конкурувати із своїми ліберальними опонентами на коротких дистанціях з огляду на реалізацію окремих вимірів розвитку та модерну (як-от залучення жінок до виробничої сфери, дослідження космосу тощо), програвали стратегічно, позаяк виявилися неспроможними використати творчий потенціал соціальної дії. За такого підходу модерність феномена «Солідарності» не скасовується наявністю в її візії традиціоналістської релігійної складової, ба більше, перемога «Солідарності» над немовби технократичним радикально-модерним ленінським режимом заклала підмурівки саме суспільної модернізації, яка не зводиться до суто інфраструктурного виміру. Для успішного розвитку й модернізації є необхідним не тільки жорсткий набір «коректних» політичних формул. Доконечним є існування інституцій, здатних до навчання та спроможних

---

⁸⁹⁰ Панарін А. Російська політична культура на порозі XXI століття // Незалежний культурологічний часопис «І». – 2000. – № 18. – С. 124–135.

гнучко реагувати на зміни у зовнішній кон'юктурі, а саме такий варіант унеможлиблювався консенсусною ідеологією ленінізму, яка претендувала на монопольне володіння абсолютною істиною.

15. Деконструкція та реконструкція дослідницьких програм соціологічного дискурсу про розвиток та модернізацію, здійснені з перспективи врахування впливу соціокультурного контексту та взаємодії поміж науковими й ідеологічними компонентами академічного дискурсу, руйнують ілюзію самоочевидної обґрунтованості, яку переважна більшість цих парадигм приписують собі. Кожна з цих дослідницьких програм є в центрі не лише наукових, але й політико-ідеологічних дебатів щодо категорій і методології оцінки феноменів розвитку й модернізації та предмета оцінки загалом. Зміни гегемоністичних дослідницьких програм у такій суспільно-«чутливій» сфері, як розвиток та модернізація, трапляються вочевидь як під впливом суто внутрішньої логіки наукових програм, так і внаслідок зміни балансу глобальних / національних владних відносин і соціальної позиції та інтересів їхніх творців.

З однаковою самовпевненістю представники дослідницької програми модернізації та їхні опоненти із світ-системного табору приписують ідентичним феноменам антагоністичні характеристики. Відповіддю на Гантінгтонів енкомій Заходу (навіть не стільки Заходу, скільки англосаксонській протестантській цивілізації, еманаціями якої є індивідуалізм, права і свободи людини та ініціативність, що змушує її звести захисний мур проти фанатично-фундаменталістської навали невестернізованої Решти) є інвектива Аррігі, який ототожнює Захід із колоніальною експансією та імперіалістичним плюндруванням Решти.

Отже підставовим висновком буде твердження, що полеміка між дослідницькою програмою модернізації та її опонентами відбувається за архаїчним принципом симетричності звинувачень, які стають науковим та ідеологічним еквівалентом військово-політичної помсти (реалізація саме такої стратегії очікувалася ще від правителів давньої Ассирії⁸⁹¹). Слушно зазначаючи, що зникнення ленінізму розкрило шлях для висхідної мобільності морально нерозбірливим індивідам із сумнівним минулим, мислителі на кшталт Валерстайна

---

⁸⁹¹ Див. детальніше: Van De Mieroop M. *Revenge, Assyrian Style* // *Past and Present*. – 2003. – № 179. – Р. 3–23.

омінають увагою інші складові постленінської трансформації. До них доцільно долучити конкурентнішу політичну й економічну підсистему, а також автономнішу соціетальну спільноту (Парсонсів термін для громадянського суспільства) і – що рівною мірою важливо – культурний плюралізм. Симптоматично, що А.Міхнік, доповнив свої знамениті «Листи з в'язниці», написані в роки свого ув'язнення соціалістичним режимом, «Листами зі свободи», які присвячено добі постленінізму.

16. На початках ХХ століття М.Вебер запропонував взагалі відмовитися від поняття прогресу як недоречного «навіть у тих вузьких кордонах, де його емпіричне застосування не викликає сумніву»⁸⁹², позаяк його компонент – раціоналізація – є історичною категорією, що містить у собі цілий світ протилежностей. Оцінка модерну та модернізації західними суспільствами зазнала суттєвих перетворень за останні півстоліття: на початку цього періоду в 1950-х роках Д.Рісмен порівнював американців з апостолами модерну, які безкорисливо несуть світу свою «теорію» – американський спосіб життя – що має правити за джерело натхнення для практики суспільств третього світу; на його довершення, тобто у 2000-х роках, незрідка висловлюється опінія про різкий контраст між природною красою Америки і її соціальною, політичною, культурною та моральною потворністю. С.Гауервот з цього приводу висловлюється вельми прямолінійно: «Американський експеримент... переживає важкі часи»⁸⁹³.

Усю неоднозначність процесів формування модерну в контексті «взірцевого» американського випадку із Тертуліановою діалектичністю осягнув президент США Білл Клінтон, заявивши у своїй промові в Університеті Каліфорнії в Сан-Дієго: «Ми народилися завдяки конституції, яка скасувала рабство, та декларації незалежності, де потверджується, що ми всі рівні. Ми вели криваву війну в ім'я відміни рабства, але залишалися нерівними, згідно з законами, впродовж ще одного століття. Ми простували американським континентом в ім'я свободи, але, попри те, ми зігнали корінних американців із їхньої землі.

---

⁸⁹² Вебер М. Избранные произведения. – М.: Прогресс, 1990. – С. 590.

⁸⁹³ Hauerwas S. On Being a Christian and an American // *Meaning and Modernity: Religion, Polity, and Self* / Ed. by R.Madsen, W.M.Sullivan, A.Swidler, S.M.Tipton. – Berkeley: University of California Press, 2002. – P. 225.

Ми вітаємо іммігрантів, але кожна нова хвиля зазнає дискримінації»⁸⁹⁴. Ідея модерну може використовуватися і як інструмент емансипації (прикладами є Габермасова інтерпретація та постанова сучасних китайських дисидентів, які наголошують на демократії як необхідному вимірі модерну), і як знаряддя панування та легітимації нерівності⁸⁹⁵. Проекти модернізації та розвитку, беззаперечно, є реальністю, водночас вони є незавершеними і співіснують із тенденціями недорозвитку та занепаду. Відтак, цілком недоцільно концептуалізувати тривалі відтинки історії в термінах модернізації, позаяк подібне слововживання позбавляє цю категорію будь-якого змісту, перетворюючи її з ідеального типу на еквівалент «закону» радянського істмату, що оперує безвідносно до емпіричних даних. Завданням академічної та політичної спільнот є відокремлення зерен від плевелів із метою вивільнення творчих потенцій модерну як незавершеного проекту та обмеження його репресивних імплікацій. Д.Лернер свого часу неперевершено точно відтворив дух модернізації, заявивши, що суть цього процесу є в намаганні його учасників чогось навчитися, щось здобути та чимось володіти⁸⁹⁶. Як засвідчує проведене дослідження, адекватне осягнення феноменів розвитку та модернізації стає можливим лише за умови подолання монадологічної сутності дослідницьких програм соціологічного дискурсу, який переймається цими інтелектуально та практично дражливими проблемами.

---

⁸⁹⁴ Цит. за: Сардар З., Девіс М.В. Почему люди ненавидят Америку? – М.: Проспект, 2003. – С. 62.

⁸⁹⁵ Британський підданий Слейд, який був радником адміністрації Османів на початку XIX століття, так змалював діалектику вестернізаторських реформ: «До сьогодні Османи, завдяки звичаю, мали дорогі привілеї вільної людини, які християнські нації так довго виборювали. Вони майже нічого не сплачували уряду, окрім помірнього земельного податку... Вони подорожували, куди заманеться, без паспорту; жоден митник не оглядав та не мацав своїми брудними руками їхні валізи; ніяка поліція не відстежувала їхні пересування та висловлювання... І який еквівалент пропонує султан (реформатор. – П.К.) в обмін на цю свободу, на цю здатність реалізувати свої бажання? Фактично нічого...» (цит. за: Kasaba R. *Kemalist Certainties and Modern Ambiguities* // *Rethinking Modernity and National Identity in Turkey* / Ed. by S.Bozdogan, R.Kasaba. – L.; Seattle: University of Washington Press, 1997. – P. 22). Ч.Бріггс переконливо змалює, як дискурси модерну використовуються з метою виправдання нерівності та соціального контролю над субалтерн-верствами на прикладі сучасної Венесуели (див.: Briggs C.L. *Modernity, Cultural Reasoning, and the Institutionalization of Social Inequality: Racializing Death in a Venezuelan Cholera Epidemic* // *Comparative Studies in Society and History*. – 2001. – Vol. 43. – № 4. – P. 665–700).

⁸⁹⁶ Lerner D. *The Passing of Traditional Society: Modernizing the Middle East*. – N.Y.: Free Press, 1964. – P. 77.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аверинцев С. С. Поэтика ранневизантийской литературы. – М.: Наука, 1977. – 320 с.
2. Аверинцев С.С. Два рождения европейского рационализма // Вопросы философии. – 1989. – № 3. – С. 3–13.
3. Агаджанян А.С. Общая концепция традиций и традиционные структуры в Юго-Восточной Азии // Традиционный мир Юго-Восточной Азии. – М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1991. – С. 3–21.
4. Альбер М. Капитализм против капитализма: Пер. с фр. – СПб.: Экономическая школа, 1998. – 296 с.
5. Аристотель. Политика // Соч.: В 4 т. – М.: Мысль, 1984. – Т. 4. – С. 375–644.
6. Арриги Дж. Долгий двадцатый век: Деньги, власть и истоки нашего времени. – М.: Издательский дом «Территория будущего», 2006. – 472 с.
7. Арриги Дж. Адам Смит в Пекине. Что получил в наследство XXI век. – М.: Институт общественного проектирования, 2009. – 456 с.
8. Ахиезер А.С. Россия: критика исторического опыта (Социокультурная динамика России). – 2-е изд. – Новосибирск: Сибирский хронограф, 1997. – Т. 1: От прошлого к будущему. – 804 с.
9. Баберовски Й. «Или за социализм, или в Архангельск!» Сталинизм как крестовый поход против всего чужого // Коммунизм, террор, человек. Дискуссионные статьи на тему «Черной книги коммунизма»: Пер. с нем. / Составители С. Кройцбергер, И.Маннтойфель, А.Штейнингер, Ю.Унзер. – К.: Оптима, 2001. – С. 43–63.
10. Бауман З. Философия и постмодернистская социология // Вопросы философии. – 1993. – № 3. – С. 46–62.
11. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. – М.: Медиум, 1995. – 323 с.
12. Бергер П.Л. Капіталістична революція: П'ятдесят пропозицій щодо процвітання, рівності і свободи: Пер. з англ. – К.: Вища школа, 1995. – 247 с.
13. Bernal M. Black Athena: The Afroasiatic Roots of Classical Civilization. – New Brunswick: Rutgers University Press, 1987.

14. Бессмертный Ю.Л. «Анналы»: переломный этап? // Одиссей. – М.: Наука, 1991. – С. 7–24.
15. Блюм Р.Н. Поиски путей к свободе. – Таллин: Ээсти раамат, 1985. – 240 с.
16. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст.: Пер. з фр. – К.: Основи, 1995. – Т. 1: Структура повсякденності: можливе і неможливе. – 543 с.
17. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст.: Пер. з фр. – К.: Основи, 1997. – Т. 2: Ігри обміну. – 585 с.
18. Бурдьє П. Соціологія політики. – М.: Socio-Logos, 1993. – 333 с.
19. Бухарин Н.И. Проблемы теории и практики социализма. – М.: Политиздат, 1989. – 512 с.
20. Бычков В.В. Эстетика поздней античности (II–III вв.). – М.: Наука, 1981. – 323 с.
21. Вайскопф М. Писатель Сталин. – 2-е изд. – М.: Новое литературное обозрение, 2002. – 384 с.
22. Васецкий Н.А. Л.Д.Троцкий: политический портрет // Троцкий Л.Д. К истории русской революции. – М.: Политиздат, 1990. – С. 3–62.
23. Вебер М. Избранные произведения. – М.: Прогресс, 1990. – 805 с.
24. Вебер М. Антикритична післямова до «Духу капіталізму» // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1999. – № 3. – С. 149–164.
25. Вехи. Сборник статей о русской интеллигенции // Вехи. Из глубины. – М.: Правда, 1991. – С. 9–208.
26. Восток и мировое обществознание. Зарубежные концепции развития освободившихся стран / Отв. ред. Л.И.Рейснер. – М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1991. – 243 с.
27. Гайденок В.П., Смирнов Г.А. Западноевропейская наука в средние века: Общие принципы и учение о движении. – М.: Наука, 1989. – 352 с.
28. Гайденок П.П. «Вехи»: неслышанное предостережение // Вопросы философии. – 1992. – № 2. – С. 103–122.
29. Геллнер Э. Две попытки уйти от истории // Одиссей. – М.: Наука, 1990. – С. 147–166.
30. Геллнер Э. Разум и культура. Историческая роль рациональности и рационализма: Пер. с англ. – М.: Московская школа политических исследований, 2003. – 252 с.
31. Гоббс Т. Левиафан // Гоббс Т. Соч.: В 2 т. – М.: Мысль, 1991. – Т. 2. – С. 3–590.
32. Гоббс Т. Бегемот, или Долгий парламент // Соч.: В 2 т. – М.: Мысль, 1991. – Т. 2. – С. 591–622.

33. Гобсбаум Е. Вік екстремізму. Коротка історія XX віку: Пер. з англ. – К.: Альтернативи, 2001. – 544 с.
34. Головаха Є. Щоб дістатися джерел, треба пливати проти течії (Коментар соціолога до статті економіста про соціально-економічні наслідки приватизації) // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – № 4. – С. 86–88.
35. Горбатенко В.П. Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть. – К.: Академія, 1999. – 240 с.
36. Гуревич А. Средневековый купец // Одиссей. – М.: Наука, 1990. – С. 97–131.
37. Гуревич А.Я. Средневековый мир: культура безмолствующего большинства. – М.: Искусство, 1990. – 396 с.
38. Давыдов Ю.Н. Горькие истины «Вех» (трагический опыт самопознания российской интеллигенции) // Социологические исследования. – 1990. – № 10. – С. 67–81.
39. Давыдов Ю.Н. Горькие истины «Вех» (трагический опыт самопознания российской интеллигенции) // Социологические исследования. – 1991. – № 1. – С. 95–107.
40. Давыдов Ю.Н. Критика социально-философских воззрений Франкфуртской школы. – М.: Наука, 1977. – 319 с.
41. Давыдов Ю.Н. Макс Вебер и современная теоретическая социология: Актуальные проблемы веберовского социологического учения. – М.: Мартис, 1998. – 510 с.
42. Дерлугьян Г., Харрис К. Эволюция командных высот капитализма: Венеция – Амстердам – Лондон – Нью-Йорк // Арриги Дж. Долгий двадцатый век: Деньги, власть и истоки нашего времени. – М.: Издательский дом «Территория будущего», 2006. – С. 6-30.
43. Дерлугьян Г. Джованни Арриги, 1937–2009. Человек, успевший все сделать. Некролог учителю // Прогнозис. – 2009. – № 1. – С. 234-237.
44. Добиащ-Рождественская О.А. Крестом и мечом. Приключения Ричарда I Львиное Сердце. – М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1991.
45. Заблоцкий В.П. Лібералізм: ідея, ідеал, ідеологія. – Донецьк: Янтра, 2001. – 368 с.
46. Зарин В.А. Запад и Восток в мировой истории XIV–XIX вв.: (Западные концепции общественного развития и становления мирового рынка). – М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1991. – 264 с.
47. Зарубина Н.Н. Социокультурные факторы хозяйственного развития: М.Вебер и современные теории модернизации. – СПб.: РГХИ, 1998. – 288 с.

48. Зарубина Н.Н. Без протестантской этики: проблемы социокультурной легитимации предпринимательства в модернизирующихся обществах // Вопросы философии. – 2001. – № 10. – С. 45–56.
49. Зеленько Г. «Навздогінна модернізація»: досвід Польщі та України. – К.: Критика, 2003. – 216 с.
50. Из двух эпох: русская философия права и социальная реальность («Круглый стол» редакции) // Социологические исследования. – 1990. – № 3. – С. 30–46.
51. Иноземцев В.Л. Пределы «догоняющего развития». – М.: Экономика, 2000. – 295 с.
52. Исследования социологических проблем развивающихся стран (Теория социальной структуры) / Отв. ред. В.Ф.Ли. – М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1978. – 237 с.
53. История средних веков: Учебник для студентов ист. фак. пед. ин-тов / М.Л.Абрамсон, А.А.Кириллов, Н.Ф.Колесницкий и др. / Под ред. Н.Ф.Колесницкого. – М.: Просвещение, 1980.
54. Кантор К. Два проекта всемирной истории // Вопросы философии. – 1990. – № 2. – С. 76–86.
55. Кара-Мурза А. Росія в трикутнику «етнократія – імперія – нація» // Незалежний культурологічний часопис «І». – 2000. – № 18. – С. 124–140.
56. Касьянов Г. Про книгу і про автора // Шпорлюк Р. Комунізм і націоналізм. Карл Маркс проти Фрідріха Ліста: Пер. з англ. – К.: Основи, 1998. – С. 5–13.
57. Ключевский В.О. Курс российской истории. Ч. 3. // Соч.: В 9 т. – М.: Мысль, 1988. – Т. 3. – 415 с.
58. Ключевский В.О. Курс русской истории. Ч. 4. // Соч.: В 9 т. – М.: Мысль, 1989. – Т. 4. – 398 с.
59. Ковельман А.Б. Риторика в тени пирамид (Массовое сознание римского Египта). – М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1988. – 192 с.
60. Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К.: Критика, 2004. – 351 с.
61. Козлова Н.Н. Упрощение – знак эпохи? // Социологические исследования. – 1990. – № 7. – С. 11–20.
62. Коммунизм, террор, человек. Дискуссионные статьи на тему «Черной книги коммунизма» / С.Кройцбергер (сост.), В.Швед (пер.с нем.). – К.: Оптима, 2001. – 195с.
63. Корнаи Я. Дефицит. – М.: Наука, 1990. – 607 с.
64. Критический анализ буржуазных теорий модернизации / Отв. ред. Л.Б.Волков. – М.: ИНИОН, 1985. – 240 с.

65. Кутуєв П.В. Раціональний капіталізм в Україні: між міфом і реальністю // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1999. – № 2. – С. 5–20.
66. Кутуєв П.В. Концепція вибіркової спорідненості в соціології Макса Вебера // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1999. – № 3. – С. 136–148.
67. Кутуєв П.В. Чим зайняті палата громад і палата лордів // Віче. – 1999. – № 6. – С. 145–155.
68. Кутуєв П.В. Конгрес США в рамках президентської системи // Віче. – 2000. – № 1. – С. 153–159.
69. Кутуєв П.В. Прологомени до політичної соціології ленінізму // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2000. – № 4. – С. 32–68.
70. Кутуєв П.В. Ленінізм як парадигма соціально-політичного розвитку: концептуальний і порівняльно-історичний аналіз // Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія». Спеціальний випуск. – 2000. – Т. 18. – Ч. 1. – С. 151–157.
71. Кутуєв П.В. Час і суспільна модернізація: випадок ленінізму // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002. – № 1. – С. 41–61.
72. Кутуєв П.В. Парадигма держави, що стимулює розвиток у соціології: концептуальний аналіз // Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія». Серія: соціологічні науки. – 2002. – Т. 20. – С. 3–10.
73. Кутуєв П.В. Методологічні засади світ-системного аналізу: парадигма Імануела Валерстайна та його школи // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – № 1. – С. 45–60.
74. Кутуєв П.В. Порівняльно-історична соціологія націоналізму та модернізації: дослідницька програма Романа Шпорлюка // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – № 3. – С. 57–73.
75. Кутуєв П.В. Залежність, недорозвиток та криза у соціології розвитку недорозвитку Андре Гундера Франка: критичний аналіз // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – № 4. – С. 110–129.
76. Кутуєв П.В. Політична модернізація як виклик і проблема: погляд С.Хантінгтона // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Соціологія. Психологія. Педагогіка». – 2003. – Вип. 19. – С. 4–7.
77. Кутуєв П.В. Соціологія та ідеологія в соціологічному дискурсі: випадок Андре Гундера Франка // Наукові записки. Збірник. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 2003. – Вип. 24. – С. 146–158.

78. Кутуєв П.В. Чи потрібен розвиток після розвитку? Дискурс построзвитку в західній соціології розвитку і модернізації // Мультиверсум. Філософський альманах: Збірка наукових праць. – К.: Український центр духовної культури, 2003. – Вип. 32. – С. 149–159.
79. Кутуєв П.В. Політика розбудови держави, що сприяє розвитку: соціологічний аналіз // Мультиверсум. Філософський альманах: Збірка наукових праць. – К.: Український центр духовної культури, 2003. – Вип. 33. – С. 13–24.
80. Кутуєв П.В. Класична парадигма модернізації в соціологічній теорії: критичний аналіз теоретико-методологічних та ідеологічних засад // Соціальні виміри суспільства. Збірка наукових праць. – К.: Інститут соціології НАН України, 2004. – Вип. 7. – С. 68–80.
81. Кутуєв П. Франкова переорієнтація: Засадничі припущення та імплікації для соціологічного теоретизування // Наукові записки НаУКМА. Соціологічні науки. – 2006. – Т. 58.
82. Кутуєв П.В. Новітні соціологічні теорії: модерн в континуумі «Схід-Захід». Навчальний посібник. – К.: Вид-во НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2012. – 292 с.
83. Кутуєв П.В. Интеллектуальные истоки современного неолитерализма и социологический дискурс о развитии / П.В.Кутуев, Д.Л.Герчановский // Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Політологія. Соціологія. Право. – 2013. – № 1. – С. 65–71.
84. Кутуєв П.В. Соціологія розвитку поміж лібералізмом та державоцентризмом: історико-соціологічний аналіз / П.В.Кутуєв, Д.Л.Герчанівський // Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Політологія. Соціологія. Право. – 2013. – № 3. – С. 58–66.
85. Кутуєв П. Адам Смит меняет прописку: Размышления над книгой Джованни Арриги «Адам Смит в Пекине: Что получил в наследство XXI век» // Газета 2000. – 2011. – 13-19 мая. http://www.2000.ua/v-nomere/aspekty/slovo/adam-smit-menjaet-propisku_arhiv_art.htm
86. Кутуєв П.В. Дерлуг'ян, Георгій // Історія політичної думки: навчальний енциклопедичний словник довідник для студентів ВНЗ I-IV рівнів акредитації. / За наук. редакцією д-ра політ. н. Хоми Н.М. – Львів: Новий Світ-2000, 2014. – С. 87-88.
87. Кутуєв П.В. Валерстайн, Імануїл // Історія політичної думки: навчальний енциклопедичний словник довідник для студентів ВНЗ I-IV рівнів акредитації. / За наук. редакцією д-ра політ. н. Хоми Н.М. – Львів: Новий Світ-2000, 2014. – С. 61-62.

88. Кутуєв П.В. Революції як форма розвитку модерну: версія Ш.Ейзенштадта // Великі війни, великі трансформації: історична соціологія 20-го століття, 1914-2014: Матеріали міжнародної наук.-практ. конф. (м. Київ, 27-28 листопада 2014 р.) / Укладачі А.А. Мельниченко, П.В.Кутуєв, А.О. Мігалуш. – К.: Політехніка, 2014. – С. 18-19.
89. Кутуєв П.В. Держава, що сприяє розвитку, у контексті постленінських трансформацій: історія ідеї та потенціал для застосування // Постсоціалістичні суспільства: різноманіття соціальних змін. Матеріали Міжнародних соціологічних читань пам'яті Н.В.Паніної та Т.І.Заславської / За наук. ред. Є.І.Головахи і О.Г.Стегнія. – К.: ІС НАНУ, 2014. – С. 43-70.
90. Кутуєв П.В. Держава, що сприяє розвитку: вступ до соціологічної проблематики / П. Кутуєв, О. Якубін, Д. Герчанівський // Соціологія: теорія, методи, маркетинг : Науково-теоретичний часопис. – 2015. – № 4. – С. 3–19.
91. Кутуй Гадельша // Литературная энциклопедия / Под. ред. А.В.Луначарского. – М.: Изд-во Коммунистической академии. – Т. 5. – С. 773.
92. Лакатос И. Методология исследовательских программ. – М.: Ермак, 2003. – 384 с.
93. Ларцев В. Украинский путь: Соединить азиатское прошлое с евроазиатским настоящим во имя европейского будущего // Зеркало недели. – 1999. – 23 августа.
94. Левада Ю. Фашизм // Философская энциклопедия: В 5 т. – М.: Советская энциклопедия, 1970. – Т. 5. – С. 304–308.
95. Ледовский А.М. СССР и Сталин в судьбах Китая. Документы и свидетельства участника событий: 1937–1952. – М.: Памятники исторической мысли, 1999. – 344 с.
96. Лезгинская литература // Литературная энциклопедия. – М.: Советская энциклопедия, 1932. – Т. 6. – С. 147–151.
97. Ленин В.И. Экономическое содержание народничества и критика его в книге г. Струве // Избр. соч.: В 10 т. – М.: Политиздат, 1984. – Т. 1. – С. 193–353.
98. Ленин В.И. Критические заметки по национальному вопросу // Избр. соч.: В 10 т. – М.: Политиздат, 1985. – Т. 6. – С. 74–104.
99. Ленин В.И. О праве наций на самоопределение // Избр. соч.: В 10 т. – М.: Политиздат, 1985. – Т. 6. – С. 113–168.
100. Ленин В.И. О лозунге Соединенных Штатов Европы // Избр. соч.: В 10 т. – М.: Политиздат, 1985. – Т. 6. – С. 305–308.

101. Ленин В.И. Один из коренных вопросов революции // Избр. соч.: В 10 т. – М.: Политиздат, 1986. – Т. 7. – С. 359–365.
102. Ленин В.И. Письмо к рабочим и крестьянам Украины по поводу победы над Деникиным // Избр. соч.: В 10 т. – М.: Политиздат, 1987. – Т. 9. – С. 152–158.
103. Ленин В.И. Беседа с корреспондентом американской газеты «The World» Линкольном Эйром // Избр. соч.: В 10 т. – М.: Политиздат, 1987. – Т. 9. – С. 159–164.
104. Ленин В.И. О продовольственном налоге // Избр. соч.: В 10 т. – М.: Политиздат, 1987. – Т. 10. – С. 60–95.
105. Ленин В.И. Доклад на I Всероссийском съезде трудовых казаков 1 марта 1920 года // Полн. собр. соч. – М.: Госполитиздат, 1963. – Т. 40. – С. 166–187.
106. Лотман Ю.М., Успенский Б.А. Роль дуальных моделей в динамике русской культуры (до конца XVIII века) // Труды по русской и славянской филологии. XXVIII: Литературоведение. К 50-летию профессора Бориса Федоровича Егорова / Отв. ред. В.И.Беззубов. – Тарту: Изд-во ТГУ, 1977 (Учен. зап. Тартуского гос. ун-та; вып. 414). – С. 3–36.
107. Малов В.Н. Ж.-Б.Кольбер. Абсолютистская бюрократия и французское общество. – М.: Наука, 1991. – 240 с.
108. Мальковская И.А., Осокин Е.П. «Социалистическая ориентация» сквозь призму социологического анализа // Социологические исследования. – 1990. – № 7. – С. 21–31.
109. Маркс К. Революционное движение // Соч. – 2-е изд. – М.: Госполитиздат, 1957. – Т. 6. – С. 158–160.
110. Маркс К. Економічні рукописи 1857–1861 років // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. Пер. з 2-го рос. вид. – К.: Політвидав України, 1982. – Т. 46. – Ч. 1. – 515 с.
111. Маркс К. Відмінність між натурфілософією Демокріта і натурфілософією Епікура // Маркс К., Енгельс Ф. З ранніх творів. – 2-ге вид. – К.: Політвидав України, 1984. – С. 15–83.
112. Маркс К. Нищета философии. М.: Политиздат, 1987. – 189 с.
113. Маркс К. П.В.Анненкову, 28 декабря 1846 г. // Маркс К. Нищета философии. – М.: Политиздат, 1987. – С. 146–158.
114. Маркс К. Восемнадцатое брюмера Луи Бонапарта. – М.: Политиздат, 1987. – 118 с.
115. Маркс К., Энгельс Ф. Немецкая идеология. – М.: Политиздат, 1988. – XVI, 574 с.

116. Маркс К. Капитал. – М.: Политиздат, 1988. – Т. 1. – XVII, 891 с.
117. Маркс К. Капитал. – М.: Политиздат, 1989. – Т. 3. – Ч. 2. – VI, 509–1078 с.
118. Маркс К. Критика Готской программы. – М.: Политиздат, 1989. – 47 с.
119. Научный коммунизм: Учеб. пособие для вузов / Е.А.Ануфриев, И.В.Бестужев-Лада, Е.Л.Богина и др. – М.: Политиздат, 1988. – 463 с.
120. Неизвестный Э. Катакомбная культура и власть // Вопросы философии. – 1991. – № 10. – С. 3–28.
121. Ницше Ф. Рождение трагедии, или Эллинство и пессимизм // Соч.: В 2 т. – М.: Мысль, 1990. – Т. 1. – С. 47–157.
122. Ницше Ф. Антихрист // Соч.: В 2 т. – М.: Мысль, 1990. – Т. 2. – С. 631–692.
123. Нусинов И. Гамлет // Литературная энциклопедия. – М.: Изд-во Коммунистической Академии, 1929. – Т. 2. – С. 371–381.
124. Ожеван М.А. Українська національна ідея та культурполітика наздоганяючої модернізації // Незалежний культурологічний часопис «І». – 2000. – № 18. – С. 51–87.
125. Осипов Ю.М. Вступительная статья // Сентеш Т. Буржуазные и «новолетовые» теории мирового капиталистического хозяйства: Сокр. пер. с венгерского. – М.: Мысль, 1984. – С. 5–25.
126. Павлов-Сильванский Н.П. Феодализм в России. – М.: Наука, 1988. – 696 с.
127. Панарін А. Російська політична культура на порозі ХХІ століття // Незалежний культурологічний часопис «І». – 2000. – № 18. – С. 124–135.
128. Парсонс Т. О структуре социального действия. – М.: Академический Проект, 2000. – 880 с.
129. Пахомов Ю.Н., Крымский С.Б., Павленко Ю.В. Пути и перепутья современной цивилизации. – К.: Благотворительный Фонд содействия развитию гуманитарных и экономических наук «Международный деловой центр», 1998. – 432 с.
130. Платон. Держава. – К.: Основи, 2000. – 355 с.
131. Плутарх. Избранные жизнеописания: В 2 т. – М.: Правда, 1990. – Т. 1. – 592 с.
132. Плутарх. Избранные жизнеописания: В 2 т. – М.: Правда, 1990. – Т. 2. – 608 с.
133. Погорілий О.І. Соціологічна думка ХХ століття: Посібник. – К.: Либідь, 1996. – 224 с.
134. Полохало В. Політологія посткомуністичних суспільств в Україні і Росії // Політична думка. – 1998. – № 2. – С. 9–22.
135. Ручка А.О., Танчер В.В. Курс історії теоретичної соціології. – К.: Наукова думка, 1995. – 223 с.

136. Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націєтворення. – К.: Критика, 2000. – 303 с.
137. Рябчук М. Дилеми українського Фауста: громадянське суспільство і розбудова держави. – К.: Критика, 2000. – 272 с.
138. Рябчук М. Дві України: реальні межі, віртуальні війни. – К.: Критика, 2003. – 335 с.
139. Сардар З., Девіс М.В. Почему люди ненавидят Америку? – М.: Проспект, 2003. – 240 с.
140. Сентеш Т. Буржуазные и «новолевые» теории мирового капиталистического хозяйства: Сокр. пер. с венгерского. – М.: Мысль, 1984. – 279 с.
141. Славный Б.И. Немарксистская политэкономия о проблемах отсталости и зависимости в развивающемся мире. – М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1982. – 248 с.
142. Слово товарищу Сталину. – М.: Эксмо, 2002. – 512 с.
143. Соловьев Э.Ю. Агония французского абсолютизма // Французское Просвещение и революция. – М.: Наука, 1989. – С. 13–73.
144. Сталин И.В. Коротко о партийных разногласиях // Сочинения. – М.: Госполитиздат, 1946. – Т. 1. – С. 89–130.
145. Сталин И.В. Письмо тов. Шатуновскому // Сочинения. – М.: Госполитиздат, 1951. – Т. 13. – С. 17–19.
146. Сталин И.В. О задачах хозяйственников. Речь на первой Всесоюзной конференции работников социалистической промышленности, 4 февраля 1931 г. // Сочинения. – М.: Госполитиздат, 1951. – Т. 13. – С. 29–42.
147. Стігліц Дж. Глобалізація та її тягар: Пер. з англ. – К.: КМ Академія, 2003. – 252 с.
148. Стоянович С. От марксизма к постмарксизму // Вопросы философии. – 1990. – № 1. – С. 145–154.
149. Тойнби А. Постижение истории: Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1991. – 736 с.
150. Толочко А.П. Очерки начальной Руси. – Киев; СПб.: Laugus, 2015. – 326 с.
151. Топоров В.Н. О ритуале. Введение в проблематику // Архаический ритуал в фольклорных и раннелитературных памятниках. – М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1988. – С. 7–60.
152. Торбаков І. Змагання із глобальним Великим Братом // Критика. – 2004. – № 11. – С. 22–27.
153. Троцкий Л.Д. К истории русской революции. – М.: Политиздат, 1990. – 447 с.
154. Трубецкой Е. О Христианском отношении к современным событиям // Новый мир. – 1990. – № 7. – С. 195–229.

155. Усманова З.И. Кутуй, Адель // Краткая литературная энциклопедия / Под ред. А.А.Суркова. – М.: Советская энциклопедия, 1966. – Т. 3. – С. 931.
156. Кутуев П.В. Класична соціологія і сучасна соціальна теорія // Філософська і соціологічна думка. – 1995. – № 1/2. – С. 68–87.
157. Федотов Г.П. Как Сталин видит историю России? // Вопросы философии. – 1990. – № 8. – С. 156–159.
158. Федотова В.Г. Модернизация «другой» Европы. – М.: ИФ РАН, 1997. – 253 с.
159. Федотова В.Г. Когда нет протестантской этики // Вопросы философии. – 2001. – № 10. – С. 27–44.
160. Фисун А.А. Демократия, неопатримониализм и глобальные трансформации. – Х.: Константа, 2006. – 352 с.
161. Фукуяма Ф. Конец истории? // Вопросы философии. – 1990. – № 3. – С. 134–148.
162. Фурсов А.И. Возникновение капитализма и европейская цивилизация: социогенетические модели // Социологические исследования. – 1990. – № 10. – С. 26–42.
163. Фурсов А.И. Возникновение капитализма и европейское общество сквозь призму конъюнктурного подхода // Социологические исследования. – 1991. – № 11. – С. 37–46.
164. Хобсбаум Э. Век империи. 1875–1914. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1990. – 512 с.
165. Хосроев А.П. Александрийское христианство по данным текстов из Наг Хаммади (II, 7; VI, 3; VII, 4; IX, 3). – М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1991. – 276 с.
166. Цивилизационные модели современности / Ю.Н.Пахомов, С.Б.Крымский, Ю.В.Павленко и др. – К.: Наукова думка, 2002. – 632 с.
167. Чаадаев П.Я. Философические письма // Чаадаев П.Я. Статьи и письма. – 2-е изд., доп. – М.: Современник, 1989. – С. 38–146.
168. Чернов П. (Шпорлюк Р.) Чого вчить приклад Каталонії // Сучасність. – 1969. – № 6. – С. 87–92.
169. Шалиан Ж. «Третий мир» // 50/50: Опыт словаря нового мышления / Под общей ред. М.Ферро, Ю.Афанасьева. – М.: Прогресс, 1989. – С. 46–48.
170. Шаповал Ю.І., Золотарьов В.А. Всеволод Балицький. Особа, час, оточення. – К.: Стилос, 2002. – 468 с.
171. Шаттенберг С. К вопросу о вине. Новые концепции в советологии на примере «дела инженеров» 20-х – 30-х годов // Коммунизм, террор, человек. Дискуссионные статьи на тему «Черной книги коммунизма»: Пер. с нем. / Составители С. Кройцбергер, И.Маннтойфель, А.Штейнингер, Ю.Унзер. – К.: Оптима, 2001. – С. 64–81.

172. Шестопад А.В. Леворадикальная социология в Латинской Америке. – М.: Мысль, 1981. – 208 с.
173. Шпорлюк Р. Комунізм і націоналізм. Карл Маркс проти Фрідріха Ліста: Пер. з англ. – К.: Основи, 1998. – 479 с.
174. Шпорлюк Р. Імперія та нації: Пер. з англ. – К.: Дух і Літера, 2000. – 354 с.
175. Энгельс Ф. Сенсационные разоблачения. – Абд-эль-Кадир. – Внешняя политика Гизо // Соч. 2-е изд. – М.: Политиздат, 1974. – Т. 42. – С. 381–384.
176. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – К.: Критика, 2002. – 416 с.
177. Abdelal R. National Purpose in the World Economy: Post-Soviet States in Comparative Perspective. – Ithaca; L.: Cornell University Press, 2001. – 221 p.
178. Abu-Lughud J.L. Before European Hegemony: The World System A.D. 1250–1350. – N.Y.; Oxford: Oxford University Press, 1989. – 443 p.
179. Adams R. Harnessing Technological Development // Rethinking Modernization / Ed. by J.Poggi, R.N.Lynch. – Westpoint: Greenwood Press, 1975. – P. 37–68.
180. Addo H. Developmentalism: A Eurocentric Hoax, Delusion, and Chicanery // The Underdevelopment of Development: Essays in Honor of Andre Gunder Frank / Ed. by S.C.Chew, R.A.Denemark. – L.: Sage, 1996. – P. 126–148.
181. Alexander J.C. Formal and Substantive Voluntarism in the Work of Talcott Parsons: A Theoretical and Ideological Reinterpretation // American Sociological Review. – 1978. – Vol. 43. – № 2. – P. 177–198.
182. Alexander J.C. Revolution, Reaction, and Reform: The Change Theory of Parsons' Middle Period // Sociological Inquiry. – 1981. – Vol. 51. – № 3/4. – P. 267–281.
183. Alexander J.C. Theoretical Logic in Sociology. – Berkeley: University of California Press, 1983. – Vol. 4. – 530 p.
184. Alexander J.C. The Centrality of the Classics // Social Theory Today / Ed. by A.Giddens, J.Turner. – Stanford: Stanford University Press, 1987. – P. 11–57.
185. Alexander J.C. The New Theoretical Movement // Handbook of Sociology / Ed. by N.Smelser. – L.: Sage, 1988. – P.77–101.
186. Alexander J.C. Fin de Siècle Social Theory: Relativism, Reductionism and the Problem of Reason. – L.; N.Y.: Verso, 1995. – 231 p.
187. Almond G.A. Comparative Political Systems // Journal of Politics. – 1956. – Vol. 18. – № 3. – P. 391–409.
188. Almond G. Introduction // The Politics of Developing Areas / Ed. by G.Almond, J.Coleman. – Princeton: Princeton University Press, 1960. – P. 3–64.
189. Almond G. A Discipline Divided. – L.: Sage, 1990. – 348 p.

190. Amin S. On Development: For Gunder Frank // *The Underdevelopment of Development: Essays in Honor of Andre Gunder Frank* / Ed. by S.C.Chew, R.A.Denemark. – L.: Sage, 1996. – P. 57–86.
191. Amsden A.H. A Theory of Government Intervention in Late Industrialization // *State and Market in Development: Synergy or Rivalry?* / Ed. by L.Putterman, D.Rueschemeyer. – Boulder; L.: Lynne Rienner Publishers, 1992. – P. 53–84.
192. Amsden A.H. Can Eastern Europe Compete by «Getting the Prices Right»? // *Rebuilding Capitalism: Alternative Roads after Socialism and Dirigisme* / Ed. by A.Solimano, O.Sunkel, M.I.Blejer. – Ann Arbor: University of Michigan Press, 1993. – P. 81–107.
193. Amsden A.H. The Rise of «The Rest»: Challenges to the West from Late-Industrializing Economies. – N.Y.: Oxford University Press, 2001. – 405 p.
194. Anderson B. Imagined Communities: Reflections on the Origins and Spread of Nationalism. – L.; N.Y.: Verso, 1991. – 224 p.
195. Anderson P. Lineages of the Absolutist State. – L.: New Left Books, 1974. – 573 p.
196. Anderson P. Arguments Within English Marxism. – L.: New Left Books, 1980. – 217 p.
197. Anderson P. Problems of Socialist Strategy // *Towards Socialism* / Ed. by P.Anderson, R.Blackburn. – L.: Collins, 1980. – P. 221–290.
198. Andorka R. The Socialist System and its Collapse in Hungary: An Interpretation in Terms of Modernisation Theory // *International Sociology*. – 1993. – Vol. 8. – № 3. – P. 317–337.
199. Appadurai A. Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization. – L.; Minneapolis: University of Minneapolis Press, 1996. – 229 p.
200. Applebaum A. GULAG: A History. – N.Y.: Anchor Books, 2004. – 677 p.
201. Apter D. The Politics of Modernization. – Chicago; L.: University of Chicago Press, 1965. – XIX, 481 p.
202. Apter D. Rethinking Development: Modernization, Dependency and Postmodern Politics. – L.: Sage, 1987. – 236 p.
203. Apter D. Democracy and Emancipatory Movements // *Development and Change*. – 1992. – Vol. 23. – № 3. – P. 139–173.
204. Arnason J.P. Social Theory and Japanese Experience: The Dual Civilization. – L.: Kegan Paul International, 1997. – 559 p.
205. Arnason J.P. Entangled Communisms: Imperial Revolutions in Russia and China // *European Journal of Social Theory*. – 2003. – Vol. 6. – № 3. – P. 307–325.

206. Arrighi G. Marxist Century, American Century. The Making and Remaking of the World Labour Movement // *New Left Review*. – 1990. – № 179. – P. 29–63.
207. Arrighi G. The Developmental Illusion: A Reconceptualization of the Semiperiphery // *Semiperipheral States in the World-Economy* / Ed. by W.G.Martin. – N.Y.: Greenwood Press, 1990. – P. 11–44.
208. Arrighi G. *The Long Twentieth Century: Money, Power and the Origins of Our Time*. – L.: Verso, 1994. – 400 p.
209. Arrighi G. Capitalism and Modern World-System: Rethinking the Nondebates of the 1970's // *Review: A Journal of the Fernand Braudel Center for the Study of Economies, Historical Systems, and Civilizations*. – 1998. – Vol. 21. – № 1. – P. 113–129.
210. Arrighi G. The World According to Andre Gunder Frank // *Review: A Journal of the Fernand Braudel Center for the Study of Economies, Historical Systems, and Civilizations*. – 1999. – Vol. 22. – № 3. – P. 327–354.
211. Arrighi G. The African Crisis // *New Left Review*. – 2002. – № 15. – P. 5–36.
212. Arrighi G. The Social and Political Economy of Global Turbulence // *New Left Review*. – 2003. – № 20. – P. 5–71.
213. Arrighi G., Drangel J. The Stratification of the World-Economy: An Exploration of the Semiperipheral Zone // *Review: A Journal of the Fernand Braudel Center for the Study of Economies, Historical Systems, and Civilizations*. – 1986. – Vol. 10. – № 1. – P. 9–74.
214. Arrighi G., Ikeda S., Irwan A. The Rise of East Asia: One Miracle or Many? // *Pacific-Asia and the Future of the World-System* / Ed. by R.A.Palat. – N.Y.: Greenwood Press, 1993. – P. 41–65.
215. Arrighi G., Hui P., Hung H.F., Selden M. Historical Capitalism, East and West' // *The Resurgence of East Asia: 500, 150 and 50 year Perspectives* / Ed. by G.Arrighi, T.Hamashita, M.Selden. – L.; N.Y.: Routledge, 2003. – P. 259–333.
216. Arrighi G., Silver B.J., Brewer B.D. Industrial Convergence, Globalization, and Persistence of the North–South Divide // *Studies in Comparative International Development*. – 2003. – Vol. 38. – № 1. – P. 3–31.
217. Aseniero G. Asia in the World-System // *The Underdevelopment of Development: Essays in Honor of Andre Gunder Frank* / Ed. by S.C.Chew, R.A.Denemark. – L.: Sage, 1996. – P. 171–199.
218. Ayres C.E. The Epistemological Significance of Social Psychology // *Journal of Philosophy, Psychology, and Scientific Methods*. – 1918. – Vol. 15. – № 1. – P. 35–44.
219. Ayres C.E. *The Nature of the Relationship Between Ethics and Economics*. – Chicago: University of Chicago Press, 1918. – 58 p.

220. Ayres C.E. The Theory of Economic Progress: A Study of the Fundamentals of Economic Development and Cultural Change. – 2nd edn. – N.Y.: Schoken Books, 1962. – 317 p.
221. Ayubi N.N. Political Islam: Religion and Politics in the Arab World. – L.; N.Y.: Routledge, 1991. – 291 p.
222. Bagchi A.K. The Past and the Future of the Developmental State // Journal of World-Systems Research. – 2000. – Vol. 6. – № 2. – P. 398–442.
223. Baran P. The Political Economy of Growth. – N.Y.: Monthly Review Press, 1957. – 308 p.
224. Baran P. On the Political Economy of Backwardness // The Economics of Underdevelopment / Ed. by A.N.Agarwala, S.P.Singh. – N.Y.: Oxford University Press, 1963. – P. 75–92.
225. Barber B. Fear's Empire: War, Terrorism, and Democracy. – N.Y.: Norton, 2003. – 192 p.
226. Barlow D.E., Barlow M.H. Racial Profiling: A Survey of African American Police Officers // Police Quarterly. – 2002. – Vol. 5. – № 3. – P. 334–358.
227. Baudrillard J. Selected Writings. – Cambridge: Polity, 1988. – 230 p.
228. Bauman Z. Intimations of Postmodernity. – L.; N.Y.: Routledge, 1992. – XXVIII, 232 p.
229. Bauman Z. The 20th Century: The End or a Beginning? // Thesis Eleven. – 2002. – № 70. – P. 15–25.
230. Beck U., Giddens A., Lash S. Reflexive Modernization: Politics, Tradition and Aesthetics in Modern Social Order. – Stanford: Stanford University Press, 1994. – 225 p.
231. Bell D. Resolving the Contradictions of Modernity and Modernism // Sociology. – 1990. – Vol. 27. – № 3. – P. 43–50.
232. Bell D.A. From Mao to Jiang: China's Transition to Communism // Dissent. – Summer 1999. – P. 20–23.
233. Bellah R.N. Tokugawa Religion: The Values of Pre-Industrial Japan. – N.Y.: Free Press, 1957. – 249 p.
234. Bellah R.N. Reflections on the Protestant Ethic Analogy in Asia // The Protestant Ethics and Modernization: A Comparative View / Ed. by S.N.Eisenstadt. – N.Y.: Basic Book, 1968. – P. 243–251.
235. Bellah R.N. Epilogue. Meaning and Modernity: America and the World // Meaning and Modernity: Religion, Polity, and Self / Ed. by R.Madsen, W.M.Sullivan, A.Swidler, S.M.Tipton. – Berkeley: University of California Press, 2002. – P. 255–276.

236. Bellah R.N. *Imagining Japan: The Japanese Tradition and its Modern Interpretation*. – Berkeley: University of California Press, 2003. – 254 p.
237. Bendix R. *Tradition and Modernity Reconsidered // Comparative Studies in Society and History*. – 1967. – Vol. 9. – № 3. – P. 292–346.
238. Bendix R. *Nation-Building and Citizenship*. – Garden City: Anchor, 1969. – 314 p.
239. Bendix R. *Work and Authority in Industry*. – Berkeley: University of California Press, 1974. – L, 464 p.
240. Bendix R. *Max Weber: An Intellectual Portrait*. – Berkeley: University of California Press, 1977. – LI, 522 p.
241. Bendix R. *Kings or People: Power and Mandate to Rule*. – Berkeley: University of California Press, 1980. – 692 p.
242. Bendix R., Roth G. *Scholarship and Partisanship: Essay on Max Weber*. – Berkeley: University of California Press, 1971. – 313 p.
243. Berger P. *Facing Up to Modernity: Excursions in Society, Politics and Religion*. – N.Y.: Basic Books, 1977. – 233 p.
244. Bergsen A. *Let's Be Frank about World History // Civilizations and World-Systems: Studying World-Historical Change / Ed. by S.Sanderson*. – Walnut Creek: Altamira, 1995.
245. Bergesen A., Lizardo O. *International Terrorism and the World-System // Sociological Theory*. – 2004. – Vol. 22. – № 1. – P. 38–52.
246. Berman S. *Civil Society and the Collapse of the Weimar Republic // World Politics*. – 1997. – Vol. 49. – № 3. – P. 401–429.
247. Berman S. *Modernization in Historical Perspective: The Case of Imperial Germany // World Politics*. – 2001. – Vol. 53. – № 3. – P. 431–462.
248. Bernstein H. *Modernization Theory and the Sociological Study of Development // Journal of Development Studies*. – 1971. – Vol. 7. – № 2. – P. 141–160.
249. Biersteker T.J. *The Logic and Unfulfilled Promise of Privatization in Developing Countries // State and Market in Development: Synergy or Rivalry? / Ed. by L.Putterman, D.Rueschemeyer*. – Boulder; L.: Lynne Rienner Publishers, 1992. – P. 195–219.
250. Binder L. *The Natural History of Development Theory // Comparative Studies in Society and History*. – 1986. – Vol. 28. – № 1. – P. 3–33.
251. Black C. *The Dynamics of Modernization: A Study in Comparative History*. – N.Y.: Harper and Row, 1966. – 207 p.
252. Blackmer D.L.M. *The MIT Center for International Studies: The Founding Years 1951–1969*. – Cambridge: The MIT Center for International Studies, 2002. – 232 p.

253. Blaney D.L., Inayatullah N. Neo-Modernization? IR and the Inner Life of Modernization Theory // *European Journal of International Relations*. – 2002. – Vol. 8. – № 1. – P. 103–127.
254. Blau P. *Exchange and Power in Social Life*. – N.Y.: John Wiley, 1964. – 352 p.
255. Blaufarb D.S. *The Counterinsurgency Era: US Doctrine and Performance, 1950 to the Present*. – N.Y.: Free Press, 1977. – XXI, 356 p.
256. Bloch M. *Feudal Society*. – L.: Routledge, 1967. – 494 p.
257. Block F., Somers M. In the Shadow of Speenhamland: Social Policy and the Old Poor Law // *Politics and Society*. – 2003. – Vol. 31. – № 2. – P. 283–323.
258. Blyth M. «Any More Bright Ideas?»: The Ideational Turn in Comparative Political Economy // *Comparative Politics*. – 1997. – Vol. 29. – № 2. – P. 229–250.
259. Bourdieu P. Social Space and the Genesis of Groups // *Theory and Society*. – 1985. – Vol. 14. – № 6. – P. 723–744.
260. Bourdieu P., Wacquant L. On the Cunning of Imperialist Reason // *Theory, Culture and Society*. – 1999. – Vol. 16. – № 1. – P. 41–58.
261. Bowles W.D. Soviet Russia as a Model for Underdeveloped Areas // *World Politics*. – 1962. – Vol. 14. – № 3. – P. 483–504.
262. Bracking S. Structural Adjustment: Why it Was Not Necessary and Why it Did Work? // *Review of African Political Economy*. – 1999. – № 80. – P. 207–226.
263. Braudel F. *Civilization and Capitalism*. – N.Y., 1981. – Vol. 1.
264. Braudel F. *Civilization and Capitalism*. – Berkeley, 1992. – Vol. 3.
265. Brenner R. On the Origins of Capitalist Development: A Critique of Neo-Smithian Marxism // *New Left Review*. – 1977. – № 104. – P. 25–92.
266. Brenner R. *The Agrarian Roots of European Capitalism // Past and Present*. – 1983. – № 97.
267. Brenner R. *The Agrarian Roots of European Capitalism // The Brenner Debate / Ed. by T.H.Aston, C.E.Philpin*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1985. – P. 213–327.
268. Briggs C.L. Modernity, Cultural Reasoning, and the Institutionalization of Social Inequality: Racializing Death in a Venezuelan Cholera Epidemic // *Comparative Studies in Society and History*. – 2001. – Vol. 43. – № 4. – P. 665–700.
269. *Bringing the State Back In / Ed. by P.Evans, D.Rueschemeyer, T.Skocpol*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1985. – 390 p.
270. Brint S. Gemeinschaft Revisited: A Critique and Reconstruction of the Community Concept // *Sociological Theory*. – 2001. – Vol. 19. – № 1. – P. 1–23.

271. Brolin J. The Bias of the World A History of Theories of Unequal Exchange from Mercantilism to Ecology. Dissertation (draft 2006-05-01), Human Ecology Division, Lund University <http://www.kallebrolin.com/Local%20Images%20Folder/portfoliostill/0TheBiasoftheWorld.pdf>
272. Brook T. The Confusions of Pleasures. A History of Ming China (1368-1644). – Berkeley, 1998.
273. Brubaker R. The Limits of Rationality: An Essay on the Social and Moral Thought of Max Weber. – L.: Allen and Unwin, 1984. – 117 p.
274. Brzezinski Z. The Politics of Underdevelopment // World Politics. – 1956. – Vol. 9. – № 1. – P. 55–75.
275. Brzezinski Z. The Soviet Political System: Transformation or Degeneration? // Problems of Communism. – 1966. – Vol. 15. – № 1. – P. 1–15.
276. Brzezinski Z. The Grand Failure. – N.Y.: Scribner, 1989. – 278 p.
277. Burawoy M. Marxism as Science: Historical Challenges and Theoretical Growth // American Sociological Review. – 1990. – Vol. 55, № 6. – P. 775–793.
278. Burawoy M. The State and Economic Involution: Russia Through China Lens // World Development. – 1996. – Vol. 24. – № 6. – P. 1105–1117.
279. Burawoy M. The Soviet Descent into Capitalism // American Journal of Sociology. – 1997. – Vol. 102. – № 5. – P. 1430–1444.
280. Burawoy M. Marxism After Communism // Theory and Society. – 2000. – Vol. 29. – № 2. – P. 151–174.
281. Burawoy M. Transition without Transformation: Russia's Involuntary Road to Capitalism // East European Politics and Societies. – 2001. – Vol. 15. – № 2. – P. 269–290.
282. Burawoy M. Neoclassical Sociology: From the End of Communism to the End of Classes // American Journal of Sociology. – 2001. – Vol. 106. – № 4. – P. 1099–1120.
283. Burawoy M. For a Sociological Marxism: The Complementary Convergence of Antonio Gramsci and Karl Polanyi // Politics and Society. – 2003. – Vol. 31. – № 2. – P. 193–261.
284. Burawoy M., Krotov P. The Soviet Transition From Socialism to Capitalism // American Sociological Review. – 1992. – Vol. 57. – № 1. – P. 16–39.
285. Buttel F.H., McMichael P. Reconsidering the Explanandum and Scope of Development Studies: Toward a Comparative Sociology of State-Economy Relations // Rethinking Social Development: Theory, Research and Practice. – L.: Longman, 1985. – P. 42–61.
286. Cain P.J., Hopkins A.G. The Political Economy of British Expansion Overseas, 1750-1914 // The Economic History Review. – 1980. – Vol. 33. – № 4.

287. Callahan W.A. Comparing the Discourse of Popular Politics in Korea and China // *Korea Journal*. – 1998. – Vol. 38. – № 1. – P. 277–322.
288. Camic C. Reputation and Predecessor Selection: Parsons and the Institutionalists // *American Sociological Review*. – 1992. – Vol. 57. – № 4. – P. 421–445.
289. Cardoso F.E., Faletto E. *Dependency and Development in Latin America*. – Berkeley: University of California Press, 1979. – XXV, 227 p.
290. Cardoso F.H. On the Characterization of Authoritarian Regimes in Latin America // *The New Authoritarianism in Latin America* / Ed. by D. Collier. – Princeton: Princeton University Press, 1979. – P. 42–56.
291. Carothers T. The End of the Transition Paradigm // *Journal of Democracy*. – 2002. – Vol. 13. – № 1. – P. 5–21.
292. Castells M., Laserna R. The New Dependency: Technological Change and Socioeconomic Restructuring in Latin America // *Sociological Forum*. – 1989. – Vol. 4. – № 4. – P. 535–560.
293. Castoriadis C. The Problems of the USSR and the Possibility of a Third Historical Solution // Castoriadis C. *Political and Social Writings*. – Minneapolis: University of Minnesota Press, 1988. – Vol. 1. – P. 44–55.
294. Castoriadis C. Stalinism in France // Castoriadis C. *Political and Social Writings*. – Minneapolis: University of Minnesota Press, 1988. – Vol. 1. – P. 56–66.
295. Castoriadis C. Recommencing the Revolution // Castoriadis C. *Political and Social Writings*. – Minneapolis: University of Minnesota Press, 1993. – Vol. 3. – P. 27–55.
296. Castoriadis C. The Role of Bolshevik Ideology in the Birth of Bureaucracy // Castoriadis C. *Political and Social Writings*. – Minneapolis: University of Minnesota Press, 1993. – Vol. 3. – P. 89–105.
297. Castoriadis C. The Evolution of the French Communist Party // Castoriadis C. *Political and Social Writings*. – Minneapolis: University of Minnesota Press, 1993. – Vol. 3. – P. 281–299.
298. Chalcraft D. Bringing the Text Back In // *Organizing Modernity: New Weberian Perspective on Work, Organization and Society* / Ed. by L.J. Ray, M. Reed. – L.; N.Y.: Routledge, 1994. – P. 16–45.
299. Chaos and Governance in the Modern World System / Ed. by G. Arrighi, B.J. Silver. – Minneapolis: University of Minneapolis Press, 1999. – 337 p.
300. Chase-Dunn C. Globalization: A World-Systems Perspective // *Journal of World-Systems Research*. – 1999. – Vol. 5. – № 2. – P. 186–214.
301. Chase-Dunn C. Review: Frank A.G. *ReORIENT*. – Berkeley: University of California Press, 1998 // *American Journal of Sociology*. – 2000. – Vol. 105. – № 4. – P. 1196–1197.

302. Chase-Dunn C., Grimes P. World-System Analysis // *Annual Review of Sociology*. – 1995. – Vol. 21. – P. 387–417.
303. Chenery H. *Structural Change and Development Policy*. – N.Y.: Oxford University Press, 1979. – 526 p.
304. Chew S.C., Denemark R.A. On Development and Underdevelopment // *The Underdevelopment of Development: Essays in Honor of Andre Gunder Frank* / Ed. by S.C.Chew, R.A.Denemark. – L.: Sage, 1996. – P. 1–16.
305. Chiapello E. Reconciling the Two Principal Meanings of the Notion of Ideology // *European Journal of Social Theory*. – 2003. – Vol. 6. – № 2. – P. 155–171.
306. Chibber V. Bureaucratic Rationality and the Developmental State // *American Journal of Sociology*. – 2002. – Vol. 107. – № 4. – P. 951–989.
307. Chilcote R. *Theories of Development and Underdevelopment*. – Boulder; L.: Westview Press, 1984. – 178 p.
308. Chirot D. Changing Fashions in the Study of the Social Causes of Economic and Political Change // *The State of Sociology: Problems and Prospects* / Ed. by J.Short. – Beverly Hills: Sage, 1981. – P. 259–282.
309. Chirot D. The Rise of the West // *American Sociological Review*. – 1985. – Vol. 50. – № 2. – P. 181–195.
310. Chirot D. *Social Change in Modern Era*. – San Diego: HBJ, 1986. – 330 p.
311. Chirot D. What Happened in Eastern Europe in 1989? // *The Crisis of Leninism and the Decline of the Left* / Ed. by D.Chirot. – Seattle; L.: University of Washington Press, 1991. – P. 1–32.
312. Chirot D. Why Must There Be a Last Cycle? The Prognosis for the World Capitalist System and a Prescription for its Diagnosis // *Questioning Geopolitics: Political Projects in a Changing World-System* / Ed. by G.M.Derluguian, S.L.Greer. – Westpoint; L.: Greenwood Press, 2000. – P. 69–84.
313. Clouds Over Hong Kong // *The Economist*. – 1999. – August 14–20. – P. 57–58.
314. Cohen J. India's Cultural Values and Economic Development: A Discussion // *Economic Development and Cultural Change*. – 1958. – Vol. 7. – № 1. – P. 1–12.
315. Cohen G.A. *Forces and Relations of Production* // *Hundred Years of Marxism* / Ed. by B.Matthews. – L., 1983.
316. Cohen J.L. *Class and Civil Society: The Limits of Marxian Critical Theory*. – Amherst: University of Massachusetts Press, 1982. – 264 p.
317. Cohen J.L., Arato A. *Civil Society and Political Theory*. – Cambridge; L.: MIT Press, 1997. – XXI, 771 p.

318. Coleman J.S. Modernization: Political Aspects // International Encyclopedia of the Social Sciences / Ed. by D.L.Sills. – L.; N.Y.: Macmillan; Free Press, 1968. – Vol. 10. – P. 395–402.
319. Comparative Modernization: A Reader / Ed. by C.Black. – N.Y.: Free Press, 1976. – 441 p.
320. Conlan T. In Little Need of Divine Intervention: Takezaki Suenaga's Scrolls of the Mongol Invasions of Japan. – Ithaca: Cornell University Press, 2001. – 320 p.
321. Cooper F. Empire Multiplied // Comparative Studies in Society and History. – 2004. – Vol. 46. – № 2. – P. 247–272.
322. Coulter J. Why I Am Not a Right-Winger // New Political Science. – 1998. – Vol. 20. – № 1. – P. 97–116.
323. Cowen M.P., Shenton R.W. Doctrines of Development. – L.; N.Y., 1996.
324. Crises and Sequences in Political Development / Ed. by L.Binder. – Princeton: Princeton University Press, 1971. – 326 p.
325. Critical Development Theory: Contribution to a New Paradigm / Ed. by R.Munck, D.O'Hearn. – L.; N.Y.: Zed Books, 1999. – 217 p.
326. Crozier M., Huntington S.P., Watanuki J. The Crisis of Democracy: Report on the Governability of Democracies to the Trilateral Commission. – N.Y.: New York University Press, 1975. – 220 p.
327. Cumings B. The Origins and Development of the Northeast Asian Political Economy: Industrial Sectors, Product Cycles, and Political Consequences // The Political Economy of New Asian Industrialism / Ed. by F.C.Deyo. – Ithaca: Cornell University Press, 1987. – P. 44–83.
328. Cumings B. The Political Economy of the Pacific Rim // Pacific-Asia and the Future of the World-System / Ed. R.A.Palat. – N.Y.: Greenwood Press, 1993. – P. 21–40.
329. Cumings B. Webs with No Spiders, Spiders with No Webs: The Genealogy of the Developmental State // The Developmental State / Ed. by M.Woo-Cumings. – Ithaca; L.: Cornell University Press, 1999. – P. 61–92.
330. Cumings B. Mr. X? Doctrine X? A Modest Proposal for Thinking about the New Geopolitics // Questioning Geopolitics: Political Projects in a Changing World-System / Ed. by G.M.Derluguian, S.L.Greer. – Westpoint; L.: Greenwood Press, 2000. – P. 85–100.
331. Curtis D.A. Foreword // Castoriadis C. Political and Social Writings. – Minneapolis: University of Minnesota Press, 1988. – Vol. 1. – P. VII–XXIII.
332. Dahrendorf R. Out of Utopia: Toward a Reorientation of Sociological Analysis // Dahrendorf R. Essays in the Theory of Society. – L.: Routledge, 1968. – P. 107–128.

333. Davis M. Planet of Slums. Urban Involution and the Informal Proletariat // New Left Review. – 2004. – № 26. – P. 5–34.
334. Davis M. The Flames of New York // New Left Review. – 2001. – № 12. – P. 34–50.
335. Dean M. Governmentality. – L.: Sage, 1999. – 224 p.
336. Debating Developmental Discourse: Institutional and Popular Perspectives / Ed. by D.B.Moore, G.J.Schmitz. – L.: Macmillan, 1995. – 259 p.
337. Deng K. Development and Its Deadlock in Imperial China, 221 B.C. – 1840 A.D. // Economic Development and Cultural Change. – 2003. – Vol. 52. – № 3. – P. 479–522.
338. Derluigan G.M. The Process and the Prospects of Soviet Collapse: Bankruptcy, Segmentation, Involution // Questioning Geopolitics: Political Projects in a Changing World-System / Ed. by G.M.Derluigan, S.L.Greer. – Westpoint; L.: Greenwood Press, 2000. – P. 203–226.
339. Derluigan G. Recasting Russia // New Left Review. – 2001. – № 12. – P. 5–31.
340. Derluigan G. The Capitalist World-System and Socialism // Encyclopedia of Nationalism. – San Diego: Academic Press, 2001. – P. 55–80.
341. Derluigan G. Under Fond Western Eyes // New Left Review. – 2003. – № 24. – P. 136–144.
342. Derluigan G.M., Goldfrank W.L. Introduction: Repetition, Variation, and Transmutation as Scenarios for the Twenty-first Century // Questioning Geopolitics: Political Projects in a Changing world System / Ed. by G.M.Derluigan, S.L.Greer. – Westpoint; L.: Greenwood Press, 2000. – P. 1–14.
343. Derluigan G. Bourdieu's Secret Admirer in the Caucasus: A World-System Biography. – Chicago: University of Chicago Press, 2005. – 416 p.
344. Deutsch K. Social Mobilization and Political Development // American Political Science Review. – 1961. – Vol. 55. – № 3. – P. 493–514.
345. Development and Underdevelopment: The Political Economy of Global Inequality / Ed. by M.A.Seligson, J.T. Passé-Smith. – Boulder; L.: Lynne Rienner Publishers, 1998. – 467 p.
346. Differentiation Theory and Social Change: Comparative and Historical Perspectives / Ed. by J.C.Alexander, P.Colomy. – N.Y.: Columbia University Press, 1990. – 510 p.
347. Dirlik A. Global Modernity? Modernity in the Age of Global Capitalism // European Journal of Social Theory. – 2003. – Vol. 6. – № 3. – P. 275–292.

348. Dirlik A. Globalization as the End and the Beginning of History: The Contradictory Implications of a New Paradigm // *Rethinking Marxism*. – 2001. – Vol. 12. – № 4. – P. 4–22.
349. Djilas M. *The New Class*. – N.Y.: Praeger, 1963. – 214 p.
350. Dodd N. *Social Theory and Modernity*. – Cambridge: Polity, 1999. – 279 p.
351. Dore R.P. The Bourgeoisie in Modernizing Societies // *International Encyclopedia of the Social Sciences* / Ed. by D.L.Sills. – L.; N.Y.: Macmillan; Free Press, 1968. – Vol. 10. – P. 402–409.
352. Dos Santos T. Latin American Underdevelopment: Past, Present, and Future // *The Underdevelopment of Development: Essays in Honor of Andre Gunder Frank* / Ed. by S.C.Chew, R.A.Denemark. – L.: Sage, 1996. – P. 149–170.
353. Dos Santos T. The Structure of Dependence // *Development and Underdevelopment: The Political Economy of Global Inequality* / Ed. by M.A.Seligson, J.T. Passé-Smith. – Boulder; L.: Lynne Rienner Publishers, 1998. – P. 251–262.
354. Douglas M. *Purity and Danger: An Analysis of Concepts of Pollution and Taboo*. – L.: Routledge, 1966. – 188 p.
355. Eckley R.S. The Process of Economic Growth // *Economic Development and Cultural Change*. – 1953. – Vol. 1. – № 5. – P. 397–400.
356. Eisenstadt S.N. Political Struggle in Bureaucratic Societies // *World Politics*. – 1956. – Vol. 9. – № 1. – P. 15–36.
357. Eisenstadt S.N. Sociological Aspects of Political Development in Underdeveloped Countries // *Economic Development and Cultural Change*. – 1957. – Vol. 5. – № 4. – P. 289–307.
358. Eisenstadt S.N. The Need for Achievement // *Economic Development and Cultural Change*. – 1963. – Vol. 11. – № 4. – P. 420–431.
359. Eisenstadt S.N. Breakdowns of Modernization // *Economic Development and Cultural Change*. – 1964. – Vol. 12. – № 4. – P. 345–367.
360. Eisenstadt S.N. *Modernization: Protest and Change*. – Englewood Cliffs: Prentice Hall, 1966. – 166 p.
361. Eisenstadt S.N. *Tradition, Change, and Modernity*. – N.Y.: John Wiley, 1973. – 367 p.
362. Eisenstadt S.N. *Studies in Modernization and Sociological Theory* // *History and Theory*. – 1974. – Vol. 13. – № 3. – P. 225–252.
363. Eisenstadt S.N. *Power, Trust, and Meaning: Essays in Sociological Theory and Analysis*. – Chicago; L.: University of Chicago Press, 1995. – 403 p.
364. Eisenstadt S.N. The Paradox of Democratic Regimes: Fragility and Transformability // *Sociological Theory*. – 1998. – Vol. 16. – № 3. – P. 211–238.

365. Eisenstadt S.N. The Challenge of Multiple Modernities // *New Horizons in Sociological Theory and Research: The Frontiers of Sociology at the Beginning of the Twenty-First Century* / Ed. by L.Tomasi. – Aldershot: Ashgate, 2001. – P. 99–126.
366. Eisenstadt S.N. Pluralism and the Multiple Forms of Modernity: An Interview. Interviewed by Gerard Delanty // *European Journal of Social Theory*. – 2004. – Vol. 7. – № 3. – P. 391–404.
367. Eisenstadt S.N., Schluchter W. Introduction: Paths to Early Modernities // *Deadalus*. – 1998. – Vol. 127. – № 3. – P. 1–18.
368. Ekholm K., Friedman J. «Capital» Imperialism and Exploitation in Ancient World-System // *Review*. – 1982. – Vol. 4. – № 1.
369. Engerman S. Mercantilism and Overseas Trade, 1700-1800 // *The Economic History of Britain Since 1700* / Ed. by R.Floud, D.McCloskey. – Cambridge, 1994. – Vol. 1.: 1700-1860.
370. Engerman D.C. Modernization from the Other Shore: American Observers and the Costs of Soviet Economic Development // *American Historical Review*. – 2000. – Vol. 105. – № 2. – P. 383–416.
371. Escobar A. Encountering Development: The Making and Unmaking of the Third World. – Princeton: Princeton University Press, 1995. – 290 p.
372. Esping-Andersen G. Two Societies, One Sociology, and No Theory // *British Journal of Sociology*. – 2000. – Vol. 51 – № 1. – P. 59–77.
373. Esteva G. Regenerating People's Space // *Alternatives*. – 1987. – Vol. 12. – № 1. – P. 125-152.
374. Etounga-Manguelle D. Does Africa Need a Cultural Adjustment Program? // *Culture Matters: How Values Shape Human Progress* / Ed. by S.Huntington, L.Harrison. – N.Y.: Basic Books, 2000. – P. 65–79.
375. Evans P. Transnational Linkages and the Economic Role of the State: An Analysis of Developing and Industrialized Nations in the Post-World War II Period // *Bringing the State Back In* / Ed. by P.Evans, D.Rueschemeyer, T.Skocpol. – Cambridge: Cambridge University Press, 1985. – P. 192–226.
376. Evans P., Stephens J.D. Development and the World Economy // *Handbook of Sociology* / Ed. by N.Smelser. – L.: Sage, 1988. – P. 739–774.
377. Evans P. Predatory, Developmental, and Other Apparatuses: A Comparative Political Economy Perspective on the Third World State // *Sociological Forum*. – 1989. – Vol. 4. – № 4. – P. 561–587.
378. Evans P. Embedded Autonomy. States and Industrial Transformation. – Princeton: Princeton University Press, 1995. – 323 p.

379. Evans P. Government Action, Social Capital, and Development: Reviewing the Evidence on Synergy // *State-Society Synergy: Government and Social Capital in Development* / Ed. by P.Evans. – Berkeley: IAS, 1997. – P. 178–209.
380. Eyal G., Szelényi I., Townsley E. Making Capitalism Without Capitalists: The New Ruling Elites in Eastern Europe. – L.; N.Y.: Verso, 2000. – 280 p.
381. Eyal G., Szelényi I., Townsley E. The Utopia of Postsocialist Theory and the Ironic View of History in Neoclassical Sociology // *American Journal of Sociology*. – 2001. – Vol. 106. – № 4. – P. 1121–1128.
382. Eyal G., Szelényi I., Townsley E. On Irony: An Invitation to Neoclassical Sociology // *Thesis Eleven*. – 2003. – № 73. – P. 5–41.
383. Fen Cheng, Ting Gong. Party versus Market in Post-Mao China // *Journal of Communist Studies and Transition Politics*. – 1997. – Vol. 13. – № 3. – P. 148–166.
384. Ferguson N. Colossus: The Price of America's Empire. – N.Y.: Penguin Press, 2004. – 368 p.
385. Fourcade-Gourinchas M., Babb S.L. The Rebirth of the Liberal Creed: Paths to Neoliberalism in Four Countries // *American Journal of Sociology*. – 2002. – Vol. 108. – № 3. – P. 533–579.
386. Frank A.G. General Productivity in Soviet Agriculture and Industry: The Ukraine, 1928–55 // *Journal of Political Economy*. – 1958. – Vol. 66. – № 6. – P. 498–515.
387. Frank A.G. Human Capital and Economic Growth // *Economic Development and Cultural Change*. – 1960. – Vol. 8. – № 2. – P. 170–173.
388. Frank A.G. Capitalism and Underdevelopment in Latin America: Historical Studies of Chile and Brazil. – NY.; L.: Monthly Review Press, 1969. – 343 p.
389. Frank A.G. Latin America: Underdevelopment or Revolution. Essays on the Development of Underdevelopment and Immediate Enemy. – NY.; L.: Monthly Review Press, 1969. – 409 p.
390. Frank A.G. Dependence Is Dead, Long Live Dependence and the Class Struggle: An Answer to Critics // *World Development*. – 1977. – Vol. 5. – № 4. – P. 355–370.
391. Frank A.G. Crisis: In the Third World. – N.Y.; L.: Holmes and Meier Publishers, 1981. – 375 p.
392. Frank A.G. The European Challenge: From Atlantic Alliance to Pan-European Entente for Peace and Jobs. – Nottingham: Spokesman, 1983. – 91 p.
393. Frank A.G. Comment on Janet Abu-Lughod's «The Shape of the World System in the Thirteenth Century» // *Studies in Comparative International Development*. – 1987. – Vol. 22. – № 4.

394. Frank A.G. Revolution in Eastern Europe: Lessons for Democratic Social Movements (and Socialist?) // *The Future of Socialism* / Ed. by W.Tabb. – N.Y.: Monthly Review Press, 1990. – P. 36–52.
395. Frank A.G. Transnational Ideological Modes: Feudalism, Capitalism, Socialism // *Critique of Anthropology*. – 1991. – Vol. 11. – № 2. – P. 171–188.
396. Furniss E.S. The Position of the Laborer in a System of Nationalities. A Study in the Labor Theories of the Later English Mercantilists. – N.Y., 1965.
397. Gills B.K., Frank A.G. World System Cycles, Crises, and Hegemonial Shifts, 1700 BC to 1700 AD // *Review: A Journal of the Fernand Braudel Center for the Study of Economies, Historical Systems, and Civilizations*. – 1992. – Vol. 15. – № 4.
398. Frank A.G. The «Third Worldization» of Russia and Eastern Europe // *Russia and Third World in the Post-Soviet Era* / Ed. by M.Mesbahi. – Gainesville: University Press of Florida, 1994. – P. 45–72.
399. Frank A.G. The Cold War and Me // *Bulletin of Concerned Asian Scholars*. – 1997. – Vol. 29. – № 3. – P. 79–84.
400. Frank A.G. The Underdevelopment of Development // *The Underdevelopment of Development: Essays in Honor of Andre Gunder Frank* / Ed. by S.C.Chew, R.A.Denemark. – L.: Sage, 1996. – P. 17–56.
401. Frank A.G. ReORIENT: Global Economy in the Asian Age. – Berkeley: University of California Press, 1998. – 416 p.
402. Frank A.G. Immanuel and Me With-Out Hyphen // *Journal of World-Systems Research*. – 2000. – Vol. 6. – № 2. – P. 216–231.
403. Frank A.G., Gills B.K. The Five Thousand Year World System: An Interdisciplinary Introduction // *Humboldt Journal of Social Relations*. – 1992. – Vol. 18. – № 2. – P. 1–80.
404. Frank A.G., Gills B.K. The Five Thousand Year World System in Theory and Practice // *World System History: The Social Science of Long-term Change* / Ed. by R.A.Denemark, J.Friedman, B.K.Gills, G.Modelski. – L.; N.Y.: Routledge, 2000. – P. 3–23.
405. Frisby D. Fragments of Modernity. – Cambridge: MIT Press, 1986. – 319 p.
406. From Modernization to Globalization: Perspectives on Development and Social Change / Ed. by J.Timmons Roberts, A.Hite. – Oxford: Blackwell, 2000. – 388 p.
407. Fukuyama F. Second Thoughts: The Last Man in a Bottle // *The National Interest*. – 1999. – № 56. – P. 16–33.
408. Fukuyama F. The End of History and the Last Man. – N.Y.: Perennial, 2002. – 418 p.
409. Fukuyama F. Political Order and Political Decay: From the Industrial Revolution to the Globalization of Democracy. – N.Y.: Farrar, 2014. – 672 p.

410. Full Democracy // The Economist. – 1996. – 21 December. – P. 3–14.
411. Furet F. Interpreting the French Revolution. – Cambridge: Cambridge University Press, 1985. – 204 p.
412. Gallagher T. Ceausescu's Legacy // The National Interest. – 1999. – № 56. – P. 107–111.
413. Gamble A. Britain's Decline: Some Theoretical Issues // The Rise and the Fall of the Nation State / Ed. by M. Mann. – Oxford: Blackwell, 1990.
414. Gardner L.C. Pay Any Price: Lyndon Johnson and the Wars for Vietnam. – Chicago: Ivan R. Dee, 1995. – 640 p.
415. Geertz C. The Interpretation of Cultures: Selected Essays. – N.Y.: Basic Books, 1973. – 470 p.
416. Geertz C. Negara: The Theater State in Nineteenth Century Bali. – Princeton: Princeton University Press, 1981. – 295 p.
417. Gellner E. Nations and Nationalism. – Ithaca: Cornell University Press, 1983. – 150 p.
418. Gellner E. Ethnicity and Faith in Eastern Europe // Daedalus. – 1990. – Vol. 119. – № 1. – P. 279–294.
419. Gellner E. Introduction // Notions of Nationalism / Ed. by S. Periwai. – Budapest; L.; N.Y.: CEU Press, 1995. – P. 1–7.
420. Gernet J. A History of China. – Cambridge: Cambridge University Press, 1985.
421. Gerschenkron A. Economic Backwardness in Historical Perspective: A Book of Essays. – Cambridge: The Belknap Press, 1962. – 456 p.
422. Giddens A. Capitalism and Modern Social Theory: An Analysis of the Writings of Marx, Durkheim and Max Weber. – Cambridge: Cambridge University Press, 1971. – 261 p.
423. Giddens A. The Consequences of Modernity. – Stanford: Stanford University Press, 1990. – 186 p.
424. Giddens A. Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age. – Stanford: Stanford University Press, 1991. – 256 p.
425. Giddens A., Pierson C. Conversations with Anthony Giddens: Making Sense of Modernity. – Stanford: Stanford University Press, 1998. – 233 p.
426. Gill S. Globalization of Capital and Political Agency in the Twenty-first Century // Questioning Geopolitics: Political Projects in a Changing World-System / Ed. by G.M. Derluigan, S.L. Greer. – Westpoint; L.: Greenwood Press, 2000. – P. 15–32.
427. Gills B.K., Frank A.G. World System Cycles, Crises, and Hegemonial Shifts, 1700 BC to 1700 AD // Review: A Journal of the Fernand Braudel Center

- for the Study of Economies, Historical Systems, and Civilizations. – 1992. – Vol. 15. – № 4. – P. 621–687.
428. Gills B.K., Frank A.G. A Structural Theory of the Five Thousand Year World System // *Structure, Culture and History: Recent Issues in Social Theory* / Ed. by S.C.Chew, J.D.Knottnerus. – Lanham: Rowman and Littlefield, 2002. – P. 151–176.
429. *Global Transformations: Politics, Economics and Culture* / Ed. by D.Held, A.McGrew, D.Goldblatt, J.Perraton. – Stanford: Stanford University Press, 1999. – 515 p.
430. Goodman J., Honeyman K. *Gainful Pursuits: The Making of Industrial Europe, 1600-1914*. – London, 1988.
431. Goldstone J. *Revolutions and Rebellions in Early Modern World*. – Berkeley: University of California Press, 1991.
432. Goldstone J. The Rise of the West—or Not? A Revision to Socio-economic History // *Sociological Theory*. – 2000. – Vol. 18. – № 2. – P. 175–194.
433. Gonzales E. Castro's Revolution, Cuban Communist Appeals, and the Soviet Response // *World Politics*. – 1968. – Vol. 21. – № 1. – P. 39–68.
434. Gore C. The Rise and Fall of the Washington Consensus as a Paradigm for Developing Countries // *World Development*. – 2000. – Vol. 28. – № 5. – P. 789–804.
435. Güksel O. In Search of a Non-Eurocentric Understanding of Modernization: Turkey as a Case of 'Multiple Modernities' // *Mediterranean Politics* – 2016. – Vol. 21, № 2. – P. 246–267.
436. Gorlizki Y. Stalin's Cabinet: The Politburo and Decision Making in Post-War Years // *Europe-Asia Studies*. – 2001. – Vol. 53. – № 2. – P. 291–312.
437. Graf F.W. *The German Theological Sources and Protestant Church Politics* // Weber's «Protestant Ethic»: Origin, Evidence, Context / Ed. by H.Lehmann, G.Roth. – N.Y.: Cambridge University Press, 1993. – P. 27–51.
438. Gramsci A. *Selections from the Prison Notebooks*. – London: Lawrence, 1971. – 483 p.
439. Gray J. *Al Qaeda and What it Means to be Modern*. – N.Y.: New Press, 2003. – 145 p.
440. Greenfield L. *Nationalism: Five Roads to Modernity*. – Cambridge; L.: Harvard University Press, 1992. – 581 p.
441. Greenfield L. *The Spirit of Capitalism: Nationalism and Economic Growth*. – Cambridge; L.: Harvard University Press, 2001. – 541 p.
442. Grosfoguel R., Cervantes-Rodríguez A.M. Introduction. *Unthinking Twentieth-Century Eurocentric Mythologies: Universalist Knowledges, Decolonization,*

- and Developmentalism // *The Modern / Colonial / Capitalist World-System in the Twentieth Century: Global Processes, Antisystemic Movements, and the Geopolitics of Knowledge* / Ed. by R.Grosfoguel, A.M.Cervantes-Rodríguez. – Westport; L.: Greenwood Press, 2002. – P. XI–XXX.
443. Gusfield J.R. Tradition and Modernity: Misplaced Polarities in the Study of Social Change // *American Journal of Sociology*. – 1967. – Vol. 72. – № 4. – P. 351–362.
444. Habermas J. Legitimation Crisis. – Boston: Beacon, 1975. – 166 p.
445. Habermas J. The Theory of Communicative Action. – Boston: Beacon Press, 1989. – Vol. 2: Lifeworld and the System: A Critique of Functionalist Reason. – 457 p.
446. Habermas J. The Philosophical Discourse of Modernity: Twelve Lectures. – Cambridge: MIT Press, 1990. – 430 p.
447. Habermas J. The Structural Transformation of the Public Sphere. An Inquiry into a Category of Bourgeois Society. – Cambridge: MIT Press, 1991. – 301 p.
448. Habermas J. Hannah Arendt's Communications Concept of Power // *Power* / Ed. by S.Lukes. – Oxford: Blackwell, 1994. – P. 75–94.
449. Habermas J. Modernity: An Unfinished Project // Habermas and the Unfinished Project of Modernity: Critical Essays on The Philosophical Discourse of Modernity / Ed. by M.P.d'Entrèves, S.Benhabib. – Cambridge: MIT Press, 1997. – P. 38–58.
450. Habermas J. Postnational Constellations. – Cambridge: Polity Press, 2001. – 190 p.
451. Hadley E. Antitrust in Japan. – Princeton: Princeton University Press, 1970. – 528 p.
452. Hagen E.E. The Process of Economic Development // *Economic Development and Cultural Change*. – 1957. – Vol. 5. – № 3. – P. 193–215.
453. Hagopian F. Political Development, Revisited // *Comparative Political Studies*. – 2000. – Vol. 33. – № 6/7. – P. 880–911.
454. Hall J.A. State and Societies: the Miracle in Comparative Perspective // *Europe and the Rise of Capitalism* / Ed. by J.Baechler, J.A.Hall, M.Mann. – Oxford, 1988.
455. Hamilton G.G. Configurations in History: The Historical Sociology of S.N.Eisenstadt // *Vision and Method in Historical Sociology* / Ed. by T.Skocpol. – Cambridge: Cambridge University Press, 1984. – P. 85–128.
456. Hann C. The Nation State, Religion, and Uncivil Society: Two Perspectives from the Periphery // *Daedalus*. – 1997. – Vol. 126. – № 2. – P. 27–46.
457. Hanson S. Gorbachev: The Last True Leninist Believer? // *The Crisis of Leninism and the Decline of the Left* / Ed. by D.Chivot. – Seattle; L.: University of Washington Press, 1991. – P. 33–59.

458. Hanson S. Time and Revolution: Marxism and The Design of Soviet Institutions. – Chapel Hill; L.: University of North Carolina Press, 1997. – 258 p.
459. Haque M.S. Restructuring Development Theories and Policies: A Critical Study. – Albany: State University of New York Press, 1999. – 374 p.
460. Hardt M. The Eurocentrism of History // Postcolonial Studies. – 2001. – Vol. 4. – № 2. – P. 243-249
461. Harootunian H. Overcome by Modernity: History, Culture, and Community in Interwar Japan. – Princeton: Princeton University Press, 2000. – XXXIII, 440 p.
462. Harries O. Harry Lee's Story // The National Interest. – 1999. – № 56. – P. 153-159.
463. Harrington M. The Other America: Poverty in the United States. – Baltimore: Penguin Books, 1963. – 186 p.
464. Harrison J.P. Endless War: Vietnamese Struggle for Independence. – N.Y.: Columbia University Press, 1989. – 375 p.
465. Harrison L.E. Underdevelopment is a State of Mind: The Latin American Case. – Updated edn. – Lanham; N.Y.; Oxford: Madison Books, 2000. – XL, 192 p.
466. Harvey D. The Condition of Postmodernity: An Enquiry into the Origins of Cultural Change. – Cambridge; Oxford: Blackwell, 1990. – 378 p.
467. Harvey D. Globalization in Question // Rethinking Marxism. – 1996. – Vol. 8. – № 4. – P. 1-17.
468. Hauerwas S. On Being a Christian and an American // Meaning and Modernity: Religion, Polity, and Self / Ed. by R.Madsen, W.M.Sullivan, A.Swidler, S.M.Tipton. – Berkeley: University of California Press, 2002. – P. 224-235.
469. Haugaard M. The Constitution of Power: A Theoretical Analysis of Power, Knowledge and Structure. – Manchester: University of Manchester Press, 1997. – 234 p.
470. Hay C. That was Then, This is Now // New Political Science. – 1998. – Vol. 20. – № 1. – P. 7-34.
471. Hay C. Political Analysis. – Basingstoke; N.Y.: Palgrave, 2002. – 314 p.
472. Hegel G.W.F. Hegel's Philosophy of Right. – Oxford: Oxford University Press, 1952. – 382 p.
473. Hegel G.W.F. Hegel's Philosophy of Mind. – Oxford: Oxford University Press, 1971. – 320 p.
474. Heilbron J. Towards a Sociology of Translation: Book Translations as a Cultural World-System // European Journal of Social Theory. – 1999. – Vol. 2. – № 4. – P. 429-444.
475. Herzfeld M. The Social Production of Indifference: Exploring the Symbolic Roots of Western Bureaucracy. – N.Y.: Berg, 1992. – 207 p.

476. Hettne B. Development Theory and the Three Worlds: Toward an International Political Economy of Development. – Harlow: Longman, 1995. – 318 p.
477. Higgins B. The «Dualistic Theory» of Underdeveloped Areas // Economic Development and Cultural Change. – 1956. – Vol. 4. – № 2. – P. 99–115.
478. Hirshman A. The Strategy of Economic Development. – New Haven: Yale University Press, 1958. – 217 p.
479. Hirschman A. Exit, Voice, and Loyalty. – Cambridge: Harvard University Press, 1970. – 162 p.
480. Hobsbawm E. Industry and Empire: From 1750 to the Present Day. – Harmondsworth: Penguin Books, 1981. – 384 p.
481. Hobsbawm E. Goodbye to All That // After the Fall: The Failure of Communism and the Future of Socialism / Ed. by R.Blackburn. – L.: Verso, 1991. – P. 115–125.
482. Hobsbawm E. The Age of Revolution. – L.: Abacus, 1997. – 413 p.
483. Hodgson M.G.S. Hemispheric Interregional History as an Approach to World History // UNESCO Journal of World History. – 1954. – Vol. 1. – № 3.
484. Hodgson M. Rethinking the World History. – Cambridge, 1993.
485. Hoffman D.L. Stalinist Values. The Cultural Norms of Soviet Modernity, 1917–1941. – Ithaca; L.: Cornell University Press, 2003. – 247 p.
486. Ho-fung Hung. Orientalist Knowledge and Social Theories: China and the European Conceptions of East–West Differences from 1600 to 1900 // Sociological Theory. – 2003. – Vol. 21. – № 3. – P. 254–280.
487. Holmwood J. Founding Sociology? Talcott Parsons and the Idea of General Theory. – N.Y.: Longman, 1996. – 141 p.
488. Homans G.C. Coming to my Senses: The Autobiography of a Sociologist. – New Brunswick: Transaction Books, 1984. – 382 p.
489. Honneth A. Critical Theory // Social Theory Today / Ed. by A.Giddens, J.Turner. – Stanford: Stanford University Press, 1987. – P. 347–382.
490. Honneth A. Struggle for Recognition: The Moral Grammar of Social Conflicts. – Cambridge: MIT Press, 1996. – 215 p.
491. Horowitz I.L. Consensus, Conflict, and Cooperation: A Sociological Inventory // Social Forces. – 1962. – Vol. 41. – № 2. – P. 177–188.
492. Hoselitz B.F. Non-Economic Barriers to Economic Change // Economic Development and Cultural Change. – 1952. – Vol. 1. – № 1. – P. 8–21.
493. Hoselitz B.F. Karl Marx on Secular and Social Development: A Study in the Sociology of Nineteenth Century Social Science // Comparative Studies in Society and History. – 1964. – Vol. 6. – № 2. – P. 142–163.

494. Hough J. The Soviet Union and Social Science Theory. – Cambridge: Harvard University Press, 1977. – 275 p.
495. Hough J. Russia and the West: Gorbachev and the Politics of Reform. – N.Y.: Simon and Schuster, 1988. – 301 p.
496. Hudson W.E. American Democracy in Peril. Seven Challenges to America's Future. – Chatham: Chatham House Publishers, 1998. – 338 p.
497. Human Development Report 2004. – N.Y.: Oxford University Press, 2004. – 299 p.
498. Human Values and Social Change / Ed. by R.Inglehart. – Leiden; Boston: Brill, 2003. – 285 p.
499. Huntington S. Conservatism as an Ideology // American Political Science Review. – 1957. – Vol. 51. – № 2. – P. 454–473.
500. Huntington S. Political Development and Political Decay // World Politics. – 1965. – Vol. 17. – № 3. – P. 386–430.
501. Huntington S. Political Order in Changing Societies. – New Haven: Yale University Press, 1968. – 488 p.
502. Huntington S. The Bases of Accommodation // Foreign Affairs. – 1968. – Vol. 46. – № 4. – P. 642–656.
503. Huntington S. The Change to Change: Modernization, Development, and Politics // Comparative Modernization: A Reader / Ed. by C.Black. – N.Y.: Free Press, 1976. – P. 25–61.
504. Huntington S. The Goals of Development // Understanding Political Development / Ed. by M.Weiner, S.Huntington. – Boston; Toronto: Little and Brown, 1987. – P. 3–32.
505. Huntington S. Democracy's Third Wave // Journal of Democracy. – 1991. – Vol. 2. – № 2. – P. 12–34.
506. Huntington S. The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order. – N.Y.: A Touchstone Book, 1997. – 367 p.
507. Huntington S. The Hispanic Challenge // Foreign Policy. – 2004. – № 141. – P. 30–45.
508. Ikenberry G.J. Illusions of Empire: Defining the New American Order // Foreign Affairs. – 2004. – Vol. 83. – № 2. – P. 144–154.
509. Ingham G. Capitalism Divided? The City and Industry in British Social Development. – L., 1984.
510. Inglehart R. Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies. – Princeton: Princeton University Press, 1997. – 453 p.
511. Inkeles A., Smith D.H. Becoming Modern: Individual Change in Six Developing Countries. – Cambridge: Harvard University Press, 1974. – 437 p.

512. Introduction to the Sociology of «Developing Societies» / Ed. by H.Alavi, T.Shanin. – L.; N.Y.: Monthly Review Press, 1982. – 474 p.
513. Jacobsen J.K. Much Ado About Ideas: The Cognitive Factor in Economic Policy // World Politics. – 1995. – Vol. 47. – № 2. – P. 283–310.
514. Jacoby T., Siegel F. Growing the Inner City? // The New Republic. – 1999. – August 23. – P. 22–27.
515. Jameson F. Postmodernism, or, The Cultural Logic of Late Capitalism. – Durham: Duke University Press, 1981. – 438 p.
516. Janos A. East Central Europe in the Modern World. The Politics of the Borderlands from Pre- to Postcommunism. – Stanford: Stanford University Press, 2000. – 488 p.
517. Jessop B. State Theory: Putting the Capitalist State in its Place. – University Park: Pennsylvania State University Press, 1990. – 413 p.
518. Jessop B. The Changing Governance of Welfare: Recent Trends in its Primary Function, Scale, and Modes of Coordination // Social Policy and Administration Review. – 1999. – Vol. 33. – № 4. – P. 348–359.
519. Jessop B. Time and Space in the Globalization of Capital and Their Implications for State Power // Rethinking Marxism. – 2002. – Vol. 14. – № 1. – P. 97–117.
520. Job S. Globalising Russia? The Neoliberal / Nationalist Two-step and the Russification of the West // Third World Quarterly. – 2001. – Vol. 22. – № 6. – P. 931–949.
521. Johnson C. Revolution and the Social System. – Stanford: Hoover Institution, 1964. – 68 p.
522. Johnson C. MITI and Japanese Miracle: The Growth of Industrial Policy, 1925–1975. – Stanford: Stanford University Press, 1982. – 393 p.
523. Johnson C. Japan, Who Governs? The Rise of the Developmental State. – N.Y.: Norton, 1995. – 384 p.
524. Johnson C. Blowback: The Costs and Consequences of American Empire. – L.: Time Warner Paperbacks, 2002. – XVII, 289 p.
525. Johnson C. The Sorrows of Empire: Militarism, Secrecy, and the End of the Republic. – N.Y.: Metropolitan Books, 2004. – 400 p.
526. Jowitt K. Revolutionary Breakthroughs and National Development: The Case of Romania, 1944–1965. – Berkeley: University of California Press, 1971. – 317 p.
527. Jowitt K. Images of Détente and the Soviet Political Order. – Berkeley: Institute of International Studies, 1977. – 26 p.
528. Jowitt K. Scientific Socialism Regimes in Africa: Political Differentiation, Avoidance, and Unawareness // Socialism in Sub-Saharan Africa: A New

- Assessment / Ed. by C.G.Rosberg, T.M.Callaghy. – Berkeley: Institute of International Studies, 1979. – P. 133–173; 391–396.
529. Jowitt K. «Moscow Centre» // *Eastern European Politics and Societies*. – 1987. – Vol. 1. – № 3. – P. 296–348.
530. Jowitt K. *The Leninist Extinction* // *The Crisis of Leninism and the Decline of the Left* / Ed. by D.Chiot. – Seattle; L.: University of Washington Press, 1991. – P. 74–99.
531. Jowitt K. *New World Disorder: The Leninist Extinction*. – Berkeley: University of California Press, 1993. – IX, 342 p.
532. Jowitt K. Really Imaginary Socialism // *East European Constitutional Review*. – 1997. – Vol. 6. – № 2/3. – P. 43–49.
533. Jowitt K. Ethnicity: Nice, Nasty, and Nihilistic // *Ethnopolitical Warfare: Causes, Consequences, and Possible Solutions* / Ed. by D.Chiot, M.E.P.Seligman. – Washington, D.C.: American Psychological Association, 2001. – P. 27–36.
534. Kagarlitsky B. *The Mirage of Modernization*. – N.Y.: Monthly Review Press, 1995. – 334 p.
535. Kagarlitsky B. *Russia Under Yeltsin and Putin: Neo-liberal Autocracy*. – L.: Pluto, 2002. – 303 p.
536. Kalb D. *Afterward: Globalism and Postsocialist Prospects* // *Postsocialism: Ideas, Ideologies and Practices in Eurasia* / Ed. by C.M.Hann. – L.; N.Y.: Routledge, 2002. – P. 317–334.
537. Kalberg S. On the Neglect of Weber's Protestant Ethic as a Theoretical Treatise: Demarcating the Parameters of Postwar American Sociological Theory // *Sociological Theory*. – 1996. – Vol. 14. – № 1. – P. 49–70.
538. Kalberg S. The Past and Present Influence of World Views: Max Weber on a Neglected Sociological Concept // *Journal of Classical Sociology*. – 2004. – Vol. 4. – № 2. – P. 139–163.
539. Kasaba R. *Kemalist Certainties and Modern Ambiguities* // *Rethinking Modernity and National Identity in Turkey* / Ed. by S.Bozdogan, R.Kasaba. – L.; Seattle: University of Washington Press, 1997. – P. 15–36.
540. Kearns D. *Lyndon Johnson and the American Dream*. – N.Y.: Harper and Row, 1976. – 432 p.
541. Keller S. *Beyond the Ruling Class*. – N.Y.: Random House, 1963. – 354 p.
542. Kennedy P. *The Rise and Fall of Great Powers. Economic Change and Military Conflict From 1500 to 2000*. – L.: Fontana Press, 1989. – 898 p.
543. Kenski H.C., Kenski M.C. *Teaching Political Development at American Universities: A Survey*. – Tucson: Institute of Government Research, 1974. – 24 p.

544. Kershaw I. «Working Towards the Führer»: Reflections on the Nature of the Hitler Dictatorship // *Stalinism and Nazism: Dictatorships in Comparison* / Ed. by I.Kershaw, M.Lewin. – Cambridge: Cambridge University Press, 1997. – P. 88–106.
545. Kervyn A. Approaches to the Problem of Economic Development // *World Politics*. – 1953. – Vol. 5. – № 4. – P. 569–578.
546. Khodorkovsky M. Of Christianity, Enlightenment, and Colonialism: Russia in the North Caucasus, 1550–1800 // *Journal of Modern History*. – 1999. – Vol. 71. – № 2. – P. 394–430.
547. Kiely R. *Sociology and Development: The Impasse and Beyond*. – L.: UCL Press, 1995. – 195 p.
548. Kiely R. *Industrialization and Development: A Comparative Analysis*. – L.: UCL Press, 1998. – 196 p.
549. Kim Dae Hwan. Rush-To Growth, Economic Crisis, Limping Modernization, and a Dual-Risk Society // *Korea Journal*. – 1998. – Vol. 38. – № 1. – P. 28–69.
550. King A. *Urbanism, Colonialism and the World-Economy*. – L.: Routledge, 1990. – 185 p.
551. Kiser E., Schneider J. Bureaucracy and Efficiency: Analysis of Taxation in Early Modern Prussia // *American Sociological Review*. – 1994. – Vol. 59. – № 2. – P. 187–204.
552. Kivelson V.A. *Autocracy in the Provinces: The Muscovite Gentry and Political Culture in the Seventeenth Century*. – Stanford: Stanford University Press, 1996. – 372 p.
553. Kohn H. The Europeanization of the Orient // *Political Science Quarterly*. – 1937. – Vol. 52. – № 2. – P. 259–270.
554. Krammer A. The Cult of the Spanish Civil War in East Germany // *Journal of Contemporary History*. – 2004. – Vol. 39. – № 4. – P. 531–560.
555. Krasner S. Approaches to the State // *Comparative Politics*. – 1984. – Vol. 16. – № 2. – P. 223–246.
556. Krugman P. The Myth of Asia's Miracle // *Foreign Affairs*. – 1994. – Vol. 73. – № 6. – P. 62–78.
557. Kubicek P. Post-Soviet Ukraine: In Search of a Constituency for Reform // *Journal of Communist Studies and Transition Politics*. – 1997. – Vol. 13. – № 3. – P. 103–126.
558. Kumar K. *The Rise of Modern Society: Aspects of the Social and Political Development of the West*. – Oxford: Blackwell, 1988. – 338 p.
559. Kumar K. *From Postindustrial to Postmodern: New Theories of the Contemporary World*. – Oxford: Blackwell, 1995. – 253 p.

560. Kumar K. Sociology and the Englishness of English Social Theory // Sociological Theory. – 2001. – Vol. 19. – № 1. – P. 41–64.
561. Kunkel J.H. Values and Behavior in Economic Development // Economic Development and Cultural Change. – 1965. – Vol. 13. – № 3. – P. 257–277.
562. Kutuev P.V. Public Service Ethos in Ukraine // Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. «Professionalization of Public Servants in Central and Eastern Europe». – Bratislava; Tallinn: NISPAcee, 1997. – P. 94–100.
563. Kutuev P.V. Disorganized Transformation in Ukraine: Problem and Prospects // Матеріали наук.-практ. конф. «Інтеграція України в світове співтовариство». – К.: ТОВ «Задруга», 1999. – С. 114–124.
564. Kutuev P.V. Democracy, State and Development: The Case of the Post-Leninist Ukraine // Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія». Серія: соціологія. – 1999. – Т. 11. – С. 4–12.
565. Kutuev P.V. Cultural Tradition and Socio-economic Dynamics: Weberian Perspective on Capitalism and Modernity in Ukraine // Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія». Серія: соціологічні науки. – 2000. – Т. 18. – С. 4–10.
566. Kutuev P.V. Structural Transformations of the State: The Case of Post-Leninist Ukraine // Матеріали конф. «Соціальні проблеми та соціальні трансформації в сучасній Україні». – К.: IREX, 2000. – С. 22–25.
567. Kutuev P.V. Methodological Issues of the Political Sociology of Transformation of Post-Leninist Societies: The Case of Ukraine. – К.: КМ Академія, 2001. – 40 с.
568. Kutuev P.V. Ukrainian Post-Leninist Transformation from the World-System Perspective // Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія». Серія: соціологічні науки. – 2001. – Т. 19. – С. 22–28.
569. Kutuev P.V. Between Modernity and Neopatrimonialism: The Development of the State and Political Society in Contemporary Ukraine // Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія». Серія: політичні науки. – 2001. – Т. 19. – С. 23–30.
570. Kutuev P.V. Development of Ideology and Ideology of Development: Contemporary Ukraine from the Perspective of Sociology of Development and Modernization // Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська Академія». Серія: соціологічні науки. – 2003. – Т. 21. – С. 3–12.
571. Kuznets S. Economic Growth and Income Inequality // American Economic Review. – 1955. – Vol. 45. – № 1. – P. 1–28.
572. Kwon J. The East Asia Challenge to Neoclassical Orthodoxy // World Development. – 1994. – Vol. 22. – № 4. – P. 635–644.

573. Lakatos I. Falsification and the Methodology of Scientific Research Programmes // *Criticism and Growth of Knowledge* / Ed. by I. Lakatos, A. Musgrave. – Cambridge: Cambridge University Press, 1970. – P. 91–196.
574. Lakatos I. The Methodology of Scientific Research Programmes / Ed. by J. Worrall, G. Currie. – Cambridge: Cambridge University Press, 1978. – 250 p.
575. Laclau E. Feudalism and Capitalism in Latin America // *New Left Review*. – 1971. – № 67. – P. 19–38.
576. Landes D. The Wealth and Poverty of Nations: Why Some are So Rich and Some So Poor. – N.Y., 1998.
577. Larrain J. Theories of Development: Capitalism, Colonialism and Dependency. – Cambridge: Polity, 1989. – 252 p.
578. Laski H. The Rise of European Liberalism. – New Brunswick: Transaction Publishers, 1997. – XL, 287 p.
579. Latham M. Modernization as Ideology. – Chapel Hill; L.: University of North Carolina Press, 2000. – 288 p.
580. Latour B. We Have Never Been Modern. – Cambridge: Harvard University Press, 1993. – 157 p.
581. Lee D. The Society of Society: The Grand Finale of Niklas Luhmann // *Sociological Theory*. – 2000. – Vol. 18. – № 2. – P. 320–330.
582. Lee R. Structures of Knowledge // *The Age of Transition: Trajectory of the World System, 1945–2025* / Coordinated by T.K. Hopkins, I. Wallerstein. – L.: Zed Books, 1996. – P. 178–206.
583. Lefort C. The Political Forms of Modern Society. – Cambridge: MIT Press, 1988. – 342 p.
584. Lerner D. The Passing of Traditional Society: Modernizing The Middle East. – N.Y.: Free Press, 1964. – 466 p.
585. Lerner D. Modernization: Social Aspects // *International Encyclopedia of the Social Sciences* / Ed. by D.L. Sills. – L.; N.Y.: Macmillan; Free Press, 1968. – Vol. 10. – P. 386–395.
586. Levy M. Contrasting Factors in the Modernization of China and Japan // *Economic Development and Cultural Change*. – 1953. – Vol. 2. – № 3. – P. 161–197.
587. Levy M. Patterns (Structures) of Modernization and Political Development // *Annals of the American Academy of Political and Social Science*. – 1965. – Vol. 358: New Nations: The Problem of Political Development. – P. 29–40.
588. Levy M. Modernization and the Structure of Societies. – Princeton: Princeton University Press, 1966. – 855 p.
589. Leys C. The Rise and The Fall of Development Theory. – L.: James Curry, 1996. – 205 p.

590. Lindblom C., Hall J.A. Is the United States Falling Apart? // *Daedalus*. – 1997. – Vol. 126. – № 2. – P. 183–210.
591. Linz J., Stepan A. Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe. – Baltimore; L.: Johns Hopkins University Press, 1996. – 479 p.
592. Lipset S.M. Political Man: The Social Bases of Politics. – Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1994. – XXI, 586 p.
593. Lipset S.M. The First New Nation: The United States in Historical and Comparative Perspective. – Garden City: Anchor Books, 1967. – 424 p.
594. Lipset S.M. Values, Education and Entrepreneurship // Ed. by S.M. Lipset, A. Solari. – New York: Oxford University Press, 1967. – P. 3–60.
595. Lockwood W.W. Japan's Response to the West: The Contrast with China // *World Politics*. – 1956. – Vol. 9. – № 1. – P. 37–54.
596. Lomnitz L.A. Informal Exchange Networks in Formal Systems: A Theoretical Model // *American Anthropologist*. – 1988. – Vol. 90. – № 1. – P. 42–55.
597. Love J.L. Crafting the Third World: Theorizing Underdevelopment in Rumania and Brazil. – Stanford: Stanford University Press, 1996. – 348 p.
598. Lukacs D. History and Class Consciousness. – L.: Merlin Press, 1968. – 356 p.
599. Macaulay T.B. Prose and Poetry. – Cambridge: Harvard University Press, 1952. – 864 p.
600. Machiavelli N. The Prince and Other Works. – Chicago: Packard and Company, 1946. – 305 p.
601. Mann M. The Sources of Social Power. – Cambridge: Cambridge University Press, 1986. – Vol. 1: A History of Power from the Beginning to A.D. 1760.
602. Mann M. States, War and Capitalism: Studies in Political Sociology. – Oxford: Blackwell, 1988. – 240 p.
603. Mann M. The Contradictions of Continuous Revolution // *Stalinism and Nazism: Dictatorships in Comparison* / Ed. by I.Kershaw, M.Lewin. – Cambridge: Cambridge University Press, 1997. – P. 135–157.
604. Mann M. Incoherent Empire. – N.Y.: Verso, 2003. – 284 p.
605. Mann M. Fascists. – Cambridge: Cambridge University Press, 2004. – 429 p.
606. Mann M. The Sources Of Social Power. – Cambridge: Cambridge University Press, 2013. – Vol. 4.: Globalizations, 1945–2011.
607. Marshall G. In Search of the Spirit of Capitalism: An Essay on Max Weber's Protestant Ethic Thesis. – L.: Hutchinson, 1982. – 236 p.
608. Martinussen J. Society, State and Market. – L.; N.Y.: Zed Books, 1999. – 386 p.
609. Marx K. The Future Results of British Rule in India // *Marx–Engels Reader* / Ed. by R.Tucker. – L.; N.Y.: Norton, 1978. – P. 659–664.

610. Max Weber and His Contemporaries / Ed. by W.J. Mommsen, J. Oserhammel. – L.: Allen and Unwin, 1987. – 591 p.
611. Max Weber, Rationality and Modernity / Ed. by S.Lash, S.Whimster. – L.: Allen and Unwin, 1987. – 394 p.
612. Mazuri A.A. From Social Darwinism to Current Theories of Modernization // World Politics. – 1969. – Vol. 21. – № 1. – P. 69–83.
613. McClelland D.C. A Psychological Approach to Economic Development // Economic Development and Cultural Change. – 1964. – Vol. 12. – № 3. – P. 320–324.
614. McCormack G. Breaking Japan's Iron Triangle // New Left Review. – 2002. – № 13. – P. 5–23.
615. McLennan G. Fin de Sociologie? The Dilemmas of Multidimensional Social Theory // New Left Review. – 1998. – № 230. – P. 58–90.
616. McLennan G. Sociology's Eurocentrism and the «Rise of the West» Revisited // European Journal of Social Theory. – 2000. – Vol. 3. – № 3. – P. 275–291.
617. McMichael P. Development and Social Change: A Global Perspective. – 2nd edn. – Thousand Oaks: Pine Forge Press, 2000. – 364 p.
618. McNeill W. The Rise of the West: A History of the Human Community. – Chicago: University of Chicago Press, 1963.
619. McNeill W. The Age of Gunpowder Empires 1450-1800. – Washington, 1989.
620. McNeill W. The Rise of the West After Twenty Five Years // Journal of World History. – 1990. – Vol. 1. – № 1.
621. Measures for Economic Development of Underdeveloped Countries. – N.Y.: United Nations, 1951. – 108 p.
622. Migdal J. Strong Societies and Weak States. – Princeton: Princeton University Press, 1988. – 296 p.
623. Miliband R. Class Analysis // Social Theory Today / Ed. by A.Giddens and J.Turner. – Stanford: Stanford University Press, 1987. – P. 325–346.
624. Modernity: An Introduction to Modern Societies / Ed. by S.Hall, D.Held, D.Huber, K.Thomson. – Oxford: Blackwell, 1997. – 672 p.
625. Moore B. Social Origins of Dictatorship and Democracy: Lord and Peasant in the Making of the Modern World. – Boston: Beacon Press, 1993. – 559 p.
626. Morin A.J. Editorial // Economic Development and Cultural Change. – 1952. – Vol. 1. – № 1. – P. 3–7.
627. Mouzelis N. Modernization, Underdevelopment, Uneven Development: Prospects for a Theory of Third World Formations // The Journal of Peasants Studies. – 1980. – Vol. 7. – № 3. – P. 353–374.
628. Mouzelis N. Sociology of Development: Reflections on the Present Crisis // Sociology. – 1988. – Vol. 22. – № 1. – P. 23–44.

629. Mouzelis N. Modernity: A Non-European Conceptualization // *British Journal of Sociology*. – 1999. – Vol. 50. – № 1. – P. 141–159.
630. Münch R. Talcott Parsons and the Theory of Action. Part II. The Continuity of Development // *American Journal of Sociology*. – 1982. – Vol. 87. – № 4. – 771–826.
631. Münch R. The Ethics of Modernity: Formation and Transformation in Britain, France, Germany, and the United States. – Oxford: Rowman and Littlefield, 2001. – 280 p.
632. Myrdal G. What Is Development? // *Journal of Economic Issues*. – 1974. – Vol. 8. – № 4. – P. 729–736.
633. Nash M. Social Prerequisites to Economic Growth in Latin America and South East Asia // *Economic Development and Cultural Change*. – 1964. – Vol. 12. – № 3. – P. 225–242.
634. National Liberation: Revolution in the Third World / Ed. by N. Miller, R. Aya. – N.Y.: Free Press, 1971. – 307 p.
635. Nee V. A Theory of Market Transition: From Redistribution to Market in State Socialism // *American Sociological Review*. – 1989. – Vol. 54. – № 5. – P. 663–681.
636. Nettl J.P. The State as a Conceptual Variable // *World Politics*. – 1968. – Vol. 20. – № 4. – P. 559–592.
637. Neumann F.L. Behemoth: The Structure and Practice of National Socialism 1933–1944. – N.Y.: Harper and Row, 1966. – XVI, 649 p.
638. Nolan P. China's Rise, Russia's Fall // *Journal of Peasant Studies*. – 1996/1997. – Vol. 24. – № 1/2. – P. 226–250.
639. North D.C., Thomas R.P. An Economic Theory of the Growth of the Western World // *Economic History Review*. – 1970. – Vol. 23. – № 1. – P. 1–17.
640. North D.C., Thomas R.P. The Rise of the Western World. A New Economic History. – Cambridge: Cambridge University Press, 1973.
641. North-South. A Programme for Survival: Report of the Independent Commission on International Development Issues / Ed. by W. Bandt. – Cambridge: MIT Press, 1980. – 304 p.
642. Nove A. Some Thoughts on Plan and Market // *State and Market in Development: Synergy or Rivalry?* / Ed. by L. Putterman, D. Rueschemeyer. – Boulder; L.: Lynne Rienner Publishers, 1992. – P. 39–52.
643. Nowak A. Czytajac Szporluka // *Szporluk R. Imperium, komunizm i narody*. – Kraków: Arcana, 2003. – S. 9–18.
644. O'Brien P. European Economic Development: The Contribution of the Periphery // *Economic History Review*. – 1982. – Vol. 35. – № 1.
645. O'Brien P. Intercontinental Trade and the Development of the Third World since the Industrial Revolution // *Journal of World History*. – 1997. – Vol. 8. – № 1.

646. O'Hagan J. Civilisational Conflict? Looking for Cultural Enemies // *Third World Quarterly*. – 1995. – Vol. 16. – № 1. – P. 19–38.
647. Offe C. *Modernity and the State: East, West*. – Cambridge: MIT Press, 1996. – 270 p.
648. Offe C. *Varieties of Transition: The East European and East German Perspective*. – Cambridge: MIT Press, 1997. – 249 p.
649. Olson M. Rapid Growth as a Destabilizing Force // *Journal of Economic History*. – 1963. – Vol. 23. – № 4. – P. 529–552.
650. Olson M. *The Logic of Collective Action: Public Goods and the Theory of Groups*. – N.Y.: Schocken Books, 1968. – 176 p.
651. Olson M. Dictatorship, Democracy, and Development // *American Political Science Review*. – 1993. – Vol. 87. – № 3. – P. 567–576.
652. Omvedt G. «Modernization» Theories: The Ideology of Empire? // *Essays on Modernization of Underdeveloped Societies* / Ed. by A.R.Desai. – N.Y.: Humanities Press, 1972. – P. 119–137.
653. *Organizing Modernity: New Weberian Perspective on Work, Organization and Society* / Ed. by L.J.Ray, M.Reed. – L.; N.Y.: Routledge, 1994. – 211 p.
654. Østergård U. *The Danish Path to Modernity* // *Thesis Eleven*. – 2004. – № 77. – P. 25–43.
655. Overton M. *Agricultural Revolution in England: The Transformation of the Agrarian Economy 1500-1850*. – Cambridge, 1996.
656. Outhwaite W. The Myth of Modernist Method // *European Journal of Social Theory*. – 1999. – Vol. 2. – № 1. – P. 5–25.
657. Pakenham R. Political-Development Doctrines in the American Foreign Aid Program // *World Politics*. – 1966. – Vol. 18. – № 2. – P. 194–235.
658. Paik Nak-chung. Coloniality in Korea and a South Korean Project for Overcoming Modernity // *Interventions*. – 2000. – Vol. 2. – № 1. – P. 73–86.
659. Palma G. Dependency: A Formal Theory of Underdevelopment or a Methodology for the Analysis of Concrete Situation of Underdevelopment // *World Development*. – 1978. – Vol. 6. – № 4. – P. 881–924.
660. Parsons T. *The Social System*. – N.Y.: Free Press, 1951. – 575 p.
661. Parsons T. The Distribution of Power in American Society // *World Politics*. – 1957. – Vol. 10. – № 1. – P. 123–143.
662. Parsons T. *Structure and Process in Modern Society*. – N.Y.: Free Press, 1960. – 344 p.
663. Parsons T. Introduction // Weber M. *Sociology of Religion*. – Boston: Beacon, 1963. – P. XXIX–LXXVII.

664. Parsons T. Evolutionary Universals in Society // American Sociological Review. – 1964. – Vol. 29. – № 3. – P. 339–357.
665. Parsons T. Polarization of the World and International Order // Parsons T. Sociological Theory and Modern Society. – N.Y.: Free Press, 1967. – P. 466–489.
666. Parsons T. Sociological Theory and Modern Society. – N.Y.: Free Press, 1967. – 564 p.
667. Parsons T. Some Considerations of the Theory of Social Change // Readings in Social Evolution and Development / Ed. by S.N.Eisenstadt. – Oxford: Pergamon Press, 1970. – P. 95–122.
668. Parsons T. The System of Modern Societies. – Englewood Cliffs: Prentice Hall, 1971. – 152 p.
669. Parsons T. Clarence Ayres's Economics and Sociology // Science and Ceremony / Ed. by W.Breit, W.P.Culbertson, Jr. – Austin: University of Texas Press, 1976. – P. 175–179.
670. Parsons T. The Early Essays / Ed. by C.Camic. – Chicago; L.: University of Chicago Press, 1991. – LXIX, 299 p.
671. Peet R. Global Capitalism: Theories of Societal Development. – L.; N.Y.: Routledge, 1991. – 206 p.
672. Pellicani L. The Genesis of Capitalism and the Origins of Modernity. – N.Y.: Telos, 1994. – 239 p.
673. Pérez-Díaz V. State and Public Sphere in Spain during the Ancient Regime // Daedalus. – 1998. – Vol. 127. – № 3. – P. 251–279.
674. Periodicals // American Economic Review. – 1912. – Vol. 2. – № 2. – P. 736–774.
675. Pieterse J.N. Neoliberal Empire // Theory, Culture and Society. – 2004. – Vol. 21. – № 3. – P. 119–140.
676. Poggi G. The Development of the Modern State: A Sociological Introduction. – Stanford: Stanford University Press, 1978. – 175 p.
677. Poggi G. Calvinism and Spirit of Capitalism. – Amherst: University of Massachusetts Press, 1983. – 121 p.
678. Polanyi K. The Great Transformation. – Boston: Beacon Press, 1957. – 315 p.
679. Polanyi M. Personal Knowledge: Towards a Post-Critical Philosophy. – Chicago: University of Chicago Press, 1974. – 428 p.
680. Political Business in East Asia / Ed. by E.T.Gomez. – L.; N.Y.: Routledge, 2002. – 346 p.
681. Political Economy and the Changing Global Order. – 2nd edn. / Ed. by R.Stubbs, G.R.D.Underhill. – Ontario: Oxford University Press, 2000. – 422 p.

682. Political Modernization in Japan and Turkey / Ed. by D.Rustow, R.Ward. – Princeton: Princeton University Press, 1964. – 502 p.
683. Political Modernization: A Reader in Comparative Political Change / Ed. by C.E.Welch, Jr. – Belmont: Wadsworth, 1967. – 383 p.
684. Political Sociology: A Reader / Ed. by S.N.Eisenstadt. – L.; N.Y.: Basic Books, 1971. – XVI, 632 p.
685. Political System and Political Regime // Political Thought. – 1993. – № 1. – P. 114-121.
686. Portes A. Neoliberalism and the Sociology of Development: Emerging Trends and Unanticipated Facts // Population and Development Review. – 1997. – Vol. 23. – № 2. – P. 229-259.
687. Portes A. On the Sociology of National Development: Theories and Issues // American Journal of Sociology. – 1976. – Vol. 82. – № 1. – P. 55-85.
688. Portes A., Kincaid A.D. Sociology and Development in the 1990s: Critical Challenges and Empirical Trends // Sociological Forum. – 1989. – Vol. 4. – № 4. – P. 479-503.
689. Preston P.W. Discourses of Development: State, Market and Polity in the Analysis of Complex Change. – Aldershot: Avebury, 1994. – 242 p.
690. Price R. A Theoretical Approach to Military Rule in New States: Reference-Group Theory and the Ghanaian Case // World Politics. – 1971. – Vol. 23. – № 3. – P. 399-430.
691. Przeworski A., Limongi F. Modernization: Theories and Facts // World Politics. – 1997. – Vol. 49. – № 2. – P. 155-183.
692. Pye L. Guerilla Communism in Malaya: Its Social and Political Meaning. – Princeton: Princeton University Press, 1956. – 369 p.
693. Pye L. Armies in the Process of Political Modernization // The Role of the Military in Underdeveloped Countries / Ed. J.Johnson. – Princeton: Princeton University Press, 1962. – P. 69-90.
694. Pye L. The Concept of Political Development // Annals of the American Academy of Political and Social Science. – 1965. – Vol. 358: New Nations: The Problem of Political Development. – P. 1-13.
695. Pye L. Political Science and the Crisis of Authoritarianism // American Political Science Review. – 1990. – Vol. 84. – № 1. – P. 3-19.
696. Pye L. «Asian Values»: From Dynamos to Dominoes // Culture Matters: How Values Shape Human Progress / Ed. by S.Huntington, L.Harrison. – N.Y.: Basic Books, 2000. – P. 244-255.
697. Rand A. Philosophy: Who Needs It? – Indianapolis: Bobbs-Merrill, 1982. – 276 p.

698. Ray L. J., Reed M. Max Weber and Dilemmas of Modernity // *Organizing Modernity: New Weberian Perspective on Work, Organization and Society* / Ed. by L.J.Ray, M.Reed. – L.; N.Y.: Routledge, 1994. – P. 158–197.
699. Rawls J. *Political Liberalism*. – 2nd ed. – N.Y.: Columbia University Press, 1996. – 401 p.
700. *Readings in Social Evolution and Development* / Ed. by S.N.Eisenstadt. – Oxford: Pergamon Press, 1970. – 456 p.
701. Redfield R. The Folk Society // *American Journal of Sociology*. – 1947. – Vol. 52. – № 4. – P. 293–308.
702. *Rethinking Modernity and National Identity in Turkey* / Ed. by S. Bozdogan, R. Kasaba. – L.; Seattle: University of Washington Press, 1997. – 270 p.
703. Retort. Afflicted Powers. The State, the Spectacle and September 11 // *New Left Review*. – 2004. – № 27. – P. 5–21.
704. Robertson H.M. *Aspects of the Rise of Economic Individualism: A Criticism of Max Weber and His School*. – Clifton: Augustus Kelley Publishers, 1973. – 223 p.
705. Rock D. Racking Argentina // *New Left Review*. – 2002. – № 17. – P. 55–86.
706. Roeder P.G. Modernization and Participation in the Leninist Developmental Strategy // *American Political Science Review*. – 1989. – Vol. 83. – № 3. – P. 859–884.
707. Rostow W.W. *Toward a General Theory of Action* // *World Politics*. – Vol. 5. – № 4. – P. 530–554.
708. Rostow W.W. *Countering Guerilla Attack* // *Modern Guerilla Warfare* / Ed. by F.M. Osanka. – N.Y.: Free Press, 1962. – P. 464–471.
709. Rostow W.W. *The World Economy, History and Prospect*. – Austin, 1978.
710. Rotfeld A.D. Dlaczego stawiamy na Stany Zjednoczone. Rozmawiał Robert Walenciak // *Przegląd*. – 2004. – 7 listopada. – S. 20–23.
711. Roth G. Political Critiques of Max Weber: Some Implications for Political Sociology // *American Sociological Review*. – 1965. – Vol. 30. – № 2. – P. 213–223.
712. Roth G. Personal Rulership, Patrimonialism, and the Empire Building in New States // *World Politics*. – 1968. – Vol. 20. – № 2. – P. 194–206.
713. Roth G. Introduction // *Weber M. Economy and Society. An Outline of Interpretative Sociology* / Ed. by G.Roth, C.Wittich. – Berkeley: University of California Press, 1978. – P. XXXIII–CX.
714. Roth G. The Near-Death of Liberal Capitalism: Perceptions from the Weber to the Polanyi Brothers // *Politics and Society*. – 2003. – Vol. 31. – № 2. – P. 263–282.
715. Rotter A.J. *The Path to Vietnam: The Origins of the American Commitment to Southeast Asia*. – Ithaca: Cornell University Press, 1987. – 278 p.

716. Rudolph L.I., Rudolph S.H. The Modernity of Tradition: Political Development in India. – Chicago: University of Chicago Press, 1967. – 306 p.
717. Rueschemeyer D., Evans P. The State and Economic Transformation: Toward an Analysis of Conditions Underlying Effective Intervention // Bringing the State Back In / Ed. by P.Evans, D.Rueschemeyer, T.Skocpol. – Cambridge: Cambridge University Press, 1985. – P. 44–77.
718. Rueschemeyer D., Putterman L. Synergy or Rivalry? // State and Market in Development: Synergy or Rivalry? / Ed. by L.Putterman, D.Rueschemeyer. – Boulder; L.: Lynne Rienner Publishers, 1992. – P. 243–262.
719. Rummel R.J. Power, Genocide and Mass Murder // Journal of Peace Research. – Vol. 31. – № 1. – P. 1–10.
720. Rustow D.A. A World of Nations: Problems of Political Modernization. – Washington, D.C.: The Brookings Institution, 1967. – 306 p.
721. Rustow D.A. Transition to Democracy: Toward a Dynamic Model // Comparative Politics. – 1970. – Vol. 2. – № 3. – P. 337–363.
722. Said E. Orientalism. – N.Y.: Penguin, 1979. – 396 p.
723. Samuelson K. Religion and Economic Action. – L.: Heinemann, 1961. – 157 p.
724. Sang-Jin Han. The Korean Path to Modernization and Risk Society // Korea Journal. – 1998. – Vol. 38. – № 1. – P. 5–27.
725. Sartre J.-P. Being and Nothingness: An Essay on Phenomenological Ontology. – N.Y.: Washington Square Press, 1993. – LII, 811 p.
726. Sayer D. Notable Administration: English State Formation and the Rise of Capitalism // American Journal of Sociology. – 1992. – Vol. 97. – № 5. – P. 1382–1415.
727. Schama S. Citizens: A Chronicle of the French Revolution. – N.Y.: Knopf, 1989. – 948 p.
728. Schluchter W. The Rise of Western Rationalism: Max Weber's Developmental History. – Berkeley: University of California Press, 1979. – 182 p.
729. Schluchter W. Paradoxes of Modernity: Culture and Conduct in Max Weber. – Stanford: Stanford University Press, 1996. – 389 p.
730. Schmidt J. Civil Society and Social Things: Setting the Boundaries of the Social Sciences // Social Research. – 1995. – Vol. 62. – № 4. – P. 899–932.
731. Schmitt C. The Concept of the Political. – New Brunswick: Rutgers University Press, 1976. – 105 p.
732. Schurmann F. The Logic of World Power. An Inquiry into the Origins, Currents, and Contradictions of World Politics. – N.Y.: Pantheon, 1974. – 593 p.
733. Scruton R. Thinkers of New Left. – L.: Longman, 1985. – 227 p.

734. Seidman S. The End of Sociological Theory // The Postmodern Turn: New Perspectives on Social Theory / Ed. by S. Seidman. – Cambridge: Cambridge University Press, 1995. – P. 119–139.
735. Semiperipheral States in the World-Economy / Ed. by W.G. Martin. – N.Y.: Greenwood Press, 1990. – 238 p.
736. Sen A. Indian Traditions and the Western Imagination // Daedalus. – 1997. – Vol. 126. – № 2. – P. 1–26.
737. Sen A. Development as Freedom. – Oxford: Oxford University Press, 1999. – 366 p.
738. Sherman S. The Attacks of September 11 in Three Temporalities // Journal of World-Systems Research. – 2003. – Vol. 9. – № 1. – P. 141–169.
739. Shifter M. Colombia on the Brink: There Goes the Neighborhood // Foreign Affairs. – 1999. – Vol. 78. – № 4. – P. 9–21.
740. Shils E. Political Development in the New States // Comparative Studies in Society and History. – 1960. – Vol. 2. – № 3. – P. 265–292.
741. Shils E. Political Development in the New States // Comparative Studies in Society and History. – 1960. – Vol. 2. – № 4. – P. 379–411.
742. Shils E. Center and Periphery: Essays in Macrosociology. – Chicago; L.: The University of Chicago Press, 1975. – 516 p.
743. Shleifer A., Triesman D. A Normal Country // Foreign Affairs. – 2004. – Vol. 83. – № 2. – P. 20–38.
744. Silver B.J. Forces of Labor: Worker's Movements and Globalization since 1870. – Cambridge: Cambridge University Press, 2003. – 238 p.
745. Silver B.J., Arrighi G. Polanyi's «Double Movement»: The Belle Époques of British and U.S. Hegemony Compared // Politics and Society. – 2003. – Vol. 31. – № 2. – P. 325–355.
746. Skocpol T. States and Social Revolutions: A Comparative Analysis of France, Russia and China. – Cambridge: Cambridge University Press, 1979. – 407 p.
747. Skocpol T. Sociology's Historical Imagination // Vision and Method in Historical Sociology / Ed. by T. Skocpol. – Cambridge: Cambridge University Press, 1984. – P. 1–21.
748. Skocpol T. Wallerstein's World-Capitalist System: A Theoretical and Historical Critique // Skocpol T. Social Revolutions in the Modern World. – Cambridge: Cambridge University Press, 1994. – P. 55–71.
749. Skocpol T. Social Revolutions in the Modern World. – Cambridge: Cambridge University Press, 1994. – 354 p.
750. Smelser N. Essays in Sociological Explanation. – Englewood Cliffs: Prentice Hall, 1968. – 280 p.

751. Smelser N. Social Sciences and Social Problems. The Next Century // International Sociology. – 1996. – Vol. 11. – № 3. – P. 272–290.
752. Smith P.J. Fear of Gynarchy in an Age of Chaos: Kong Qi's Reflections on Life in South China under Mongol Rule // Journal of the Economic and Social History of the Orient. – 1998. – Vol. 41. – Part 2. – P. 1–95.
753. Snow E. Red Star over China. – L.: V.Gollancz, 1937. – 464 p.
754. Snow E. The Other Side of the River: Red China Today. – N.Y.: Random House, 1962. – 810 p.
755. Social Theory Today / Ed. by A.Giddens and J.Turner. – Stanford: Stanford University Press, 1987. – 428 p.
756. Soto H. de The Mystery of Capital: Why Capitalism Triumphs in the West and Fails Everywhere Else. – N.Y.: Basic Books, 2001. – 276 p.
757. Spencer M., Bacher J. Development // Encyclopedia of Nationalism. – San Diego: Academic Press, 2001. – P. 121–143.
758. Sperling V. Introduction: The Domestic and International Obstacles to State-Building in Russia // Building the Russian State: Institutional Crisis and the Quest for Democratic Governance. – Boulder: Westview Press, 2000. – P. 1–26.
759. Spybey T. Social Change, Development and Dependency: Modernity, Colonialism and Development of the West. – Cambridge: Polity, 1992. – 257 p.
760. Staley E. The Economic Implications of Lend-Lease // American Economic Review. – 1943. – Vol. 33. – № 1. – P. 362–376.
761. Stark D. Bending the Bars of the Iron Cage: Bureaucratization and Informalization in Capitalism and Socialism // Sociological Forum. – 1989. – Vol. 4. – № 4. – P. 637–664.
762. Stark D., Bruszt L. Postsocialist Pathways: Transforming Politics and Property in East Central Europe. – Cambridge: Cambridge University Press, 1998. – 284 p.
763. Steiner J. European Democracies. – 4th edn. – N.Y.: Longman, 1998. – 387 p.
764. Steinmetz G. The Myth of an Autonomous State: Industrialists, Junkers, and Social Policy in Imperial Germany // Society, Culture, and State in Germany, 1870–1930 / Ed. by G.Eley. – Ann Arbor: University of Michigan Press, 1996. – P. 257–318.
765. Stern F. The Politics of Cultural Despair: A Study in the Rise of the Germanic Ideology. – Berkeley: University of California Press, 1961. – 367 p.
766. Strange S. Casino Capitalism. – N.Y., 1986.
767. Strange S. Mad Money: When Markets Outgrow Governments. – Ann Arbor, 1998.
768. Strange S. The New World of Debt // New Left Review. – 1998. – № 230. – P. 91–114.

769. Stråth B. Nordic Modernity: Origins, Trajectories and Prospects // Thesis Eleven. – 2004. – № 77. – P. 5–23.
770. Strauss L. Political Philosophy. – N.Y.: Pegasus, 1975. – 250 p.
771. Strayer J.R. Western Europe in the Middle Ages: A Short History. – Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1974. – 245 p.
772. Stretton H. The Political Sciences: The Principles of Selection in Social Sciences and History. – L.: Routledge, 1969. – 453 p.
773. Strobl G. The Bard of Eugenics: Shakespeare and Racial Activism in the Third Reich // Journal of Contemporary History. – 1999. – Vol. 34. – № 3. – P. 323–336.
774. Subrahmanyam S. Connected Histories: Notes Towards a Reconfiguration of Early Modern Eurasia // Modern Asian Studies. – 1997. – Vol. 31. – № 3. – P. 735–762.
775. Subrahmanyam S. Hearing Voices: Vignettes of Early Modernity in South Asia, 1400 – 1750 // Daedalus. – 1998. – Vol. 127. – № 3. – P. 75–104.
776. Sultanistic Regimes / Ed. by H.E.Chehabi, J.Linz. – Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1988. – 284 p.
777. Sumner W.G. Folkways: A Study of the Sociological Importance of Usages, Manners, Customs, Mores, and Morals. – Boston: Ginn, 1906. – 692 p.
778. Suny R.G. Book Review: Weeks T.R. Nation and State in Late Imperial Russia: Nationalism and Russification on the Western Frontier, 1863–1914. De Kalb, 1996 // The Journal of Modern History. – 1999. – Vol. 71. – № 2. – P. 511–513.
779. Suny R.G. Stalin and His Stalinism: Power and Authority in the Soviet Union, 1930–1953 // Stalinism and Nazism: Dictatorships in Comparison / Ed. by I.Kershaw, M.Lewin. – Cambridge: Cambridge University Press, 1997. – P. 26–52.
780. Sylvester C. Development Studies and Postcolonial Studies: Desperate Tales of the «Third World» // Third World Quarterly. – 1999. – Vol. 20. – № 4. – P. 703–721.
781. Szacki J. Liberalism after Communism. – Budapest; L.; N.Y.: CEU Press, 1994. – 216 p.
782. Szakolczai A. Max Weber and Michel Foucault: Parallel Life-works. – L.; N.Y.: Routledge, 1998. – 321 p.
783. Szelényi I., Szelényi B. Why Socialism Failed: Toward a Theory of System Breakdown – Causes of Disintegration of East European State Socialism // Theory and Society. – 1994. – Vol. 23. – № 2. – P. 211–231.
784. Szporluk R. The Ukraine and Russia // The Last Empire: Nationality and the Soviet Future / Ed. by R.Conquest. – Stanford: Hoover Institution Press, 1986. – P. 151–182.

785. Szporluk R. In Search of the Drama of History: Or, National Roads to Modernity // *East European Politics and Societies*. – 1990. – Vol. 4. – № 1. – P. 134–150.
786. Szporluk R. The Imperial Legacy and the Soviet Nationalities Problem // *The Nationalities Factor in Soviet Politics and Society* / Ed. by L.Hajda, M.Bessinger. – Boulder: Westview Press, 1990. – P. 1–23.
787. Szporluk R. The Soviet West – or Far Eastern Europe? // *East European Politics and Societies*. – 1991. – Vol. 5. – № 3. – P. 466–482.
788. Szporluk R. Communism and Nationalism. Karl Marx versus Friedrich List. – N.Y.: Oxford University Press, 1991. – 307 p.
789. Szporluk R. After Empire: What? // *Daedalus*. – 1994. – Vol. 123. – № 3. – P. 21–40.
790. Szporluk R. Thoughts About Change: Ernest Gellner and the History of Nationalism // *The State of Nation: Ernest Gellner and the Theory of Nationalism* / Ed. by J.A.Hall. – Cambridge: Cambridge University Press, 1998. – P. 23–39.
791. Szporluk R. The Making of a Modern Ukraine: The Western Dimension // *Harvard Ukrainian Studies*. – 2001. – Vol. 25. – № 1/2. – P. 57–90.
792. Szporluk R. Imperium, komunizm i narody. – Kraków: Arcana, 2003. – 327 s.
793. Tamas G.M. Socialism, Capitalism, and Modernity // *Journal of Democracy*. – 1992. – Vol. 3. – № 3. – P. 60–74.
794. Tamas G.M. Paradoxes of 1989 // *East European Politics and Societies*. – 1999. – Vol. 13. – № 2. – P. 353–357.
795. Tambiah S.J. World Conqueror and World Renouncer : A Study of Buddhism and Polity in Thailand against a Historical Background. – N.Y.: Cambridge University Press, 1976. – 557 p.
796. Tarock A. Civilisational Conflict? Fighting the Enemy under New Banner // *Third World Quarterly*. – 1995. – Vol. 16. – № 1. – P. 5–18.
797. Taylor C. The Politics of Recognition // *Multiculturalism and the Politics of Recognition* / Ed. by A.Gutmann. – Princeton: Princeton University Press, 1992. – P. 19–36.
798. Teggard F.J. Rome and China: A Study of Correlation in Historical Events. – Berkeley: University of California Press, 1939.
799. The Age of Transition: Trajectory of the World System, 1945–2025 / Coordinated by T.K. Hopkins, I. Wallerstein. – L.: Zed Books, 1996. – 278 p.
800. The East Asian Miracle: Economic Growth and Public Policy. – N.Y.: Oxford University Press, 1993. – 389 p.
801. The Challenge of the Slums: Global Report on Human Settlements 2003. – L.: Earthscan Publications, 2003. – 310 p.

802. The Development Dictionary: A Guide to Knowledge as Power / Ed. by W.Sachs. – L.: Zed Books, 1992. – 306 p.
803. The Developmental State / Ed. by M.Woo-Cumings. – Ithaca; L.: Cornell University Press, 1999. – 346 p.
804. The God That Failed: Six Studies in Communism / Ed. by R.Crossman. – N.Y.: Harper, 1949. – 273 p.
805. The Guardian. – 2001. – 7 October.
806. The Invention of Tradition / Ed. by E.Hobsbawm, T.Ranger. – Cambridge: Cambridge University Press, 1983. – 320 p.
807. The Political Power of Economic Ideas: Keynesianism Across Nations / Ed. by P.Hall. – Princeton: Princeton University Press, 1989. – 405 p.
808. Therborn G. Entangled Modernities // European Journal of Social Theory. – 2003. – Vol. 6. – № 3. – P. 293–305.
809. Therborn G. An Age of Progress? // New Left Review. – 2016. – № 99. – P. 27–37.
810. Thomson E.P. Time, Work-Discipline, and Industrial Capitalism // Past and Present. – 1967. – № 38. – P. 56–97.
811. Tiedemann R.G. Communist Revolution and Peasant Mobilisation in the Hinterland of North China: The Early Years // Journal of Peasant Studies. – 1996–1997. – Vol. 24. – № 1/2. – P. 132–152.
812. Tiersky R. The French Communist Party and Détente // Journal of International Affairs. – 1974. – Vol. 28. – № 2. – P. 188–206.
813. Tilly C. State Making and War Making as Organized Crime // Bringing The State Back In / Ed. by P.Evans, D.Rueschemeyer, T.Skocpol. – Cambridge; N.Y.: Cambridge University Press, 1985. – P. 169–191.
814. Tilly C., Tilly C. Work Under Capitalism. – Boulder: Westview Press, 1998. – 326 p.
815. Tilly C. Trust and Rule // Theory and Society. – 2004. – Vol. 33. – № 1. – P. 1–30.
816. Tipps D. Modernization Theory and the Comparative Study of Societies: A Critical Perspective // Comparative Studies in Society and History. – 1973. – Vol. 15. – № 1. – P. 199–226.
817. Tiryakian E. Changing Centers of Modernity // Comparative Social Dynamics: Essays in Honor of S.N.Eisenstadt. / Ed. by E.Cohen, M.Lissak, U.Almagor. – Boulder; L.: Westview Press, 1985. – P. 131–147.
818. Tiryakian E. Modernisation: Exhumetur in Pace (Rethinking Macrosociology in the 1990s) // International Sociology. – 1991. – Vol. 6. – № 2. – P. 165–180.
819. Tiryakian E. Three Metacultures of Modernity: Christian, Gnostic, Chthonic // Theory, Culture and Society. – 1996. – Vol. 13. – № 1. – P. 99–118.

820. Tiryakian E. The Wild Cards of Modernity // *Daedalus*. – 1997. – Vol. 126. – № 2. – P. 147–182.
821. Tiryakian E. Some Challenges for Sociology in the New Era // *New Horizons in Sociological Theory and Research: The Frontiers of Sociology at the Beginning of the Twenty-First Century* / Ed. by L.Tomasi. – Aldershot: Ashgate, 2001. – P. 315–336.
822. Tiryakian E. Introduction: The Civilization of Modernity and the Modernity of Civilization // *International Sociology*. – 2001. – Vol. 16. – № 3. – P. 277–292.
823. Tocqueville A. de Democracy in America. – N.Y.: Vintage, 1988. – LXI, 603 p.
824. Touraine A. Sociology of Development // *Readings in Social Evolution and Development* / Ed. by S.N.Eisenstadt. – Oxford: Pergamon Press, 1970. – P. 337–360.
825. Touraine A. Critique of Modernity. – Oxford: Blackwell, 1995. – 398 p.
826. Trotsky L. Stalin. – L.; N.Y.: Stein and Day, 1947. – 516 p.
827. Trotsky L. The Revolution Betrayed. – N.Y.: Merit Publishers, 1965. – 308 p.
828. Truman H.S. The Truman Program: Addresses and Messages. – Washington, D.C.: Public Affairs Press, 1949. – 261 p.
829. Tu Weiming. Implications of the Rise of «Confucian» East Asia // *Daedalus*. – 2000. – Vol. 129. – № 1. – P. 195–218.
830. Tucker R. The Marxian Revolutionary Idea. – L.: Allen and Unwin, 1970. – 240 p.
831. Tucker, Jr. K.H. Anthony Giddens and Modern Social Theory. – L.: Sage, 1998. – 224 p.
832. Turner B.S. Max Weber: From History to Modernity. – L.; N.Y.: Routledge, 1992. – 272 p.
833. Turner B.S. For Weber. Essays on the Sociology of Fate. – 2nd edn. – L.: Sage, 1996. – XL, 408 p.
834. Understanding Contemporary Society: Theories of the Present / Ed. by G.Browning, A.Halcli, F.Webster. – L.: Sage, 2000. – XVII, 502 p.
835. Van De Mierop M. Revenge, Assyrian Style // *Past and Present*. – 2003. – № 179. – P. 3-23.
836. Vision and Method in Historical Sociology / Ed. by T.Skocpol. – Cambridge: Cambridge University Press, 1984. – 410 p.
837. Volkov V. Violent Entrepreneurs: The Use of Force in the Making of Russian Capitalism. – Ithaca: Cornell University Press, 2002. – 201 p.
838. Wacquant L. Logics of Urban Polarization: The View From Below // *Renewing Class Analysis* / Ed. by R.Crompton, F.Devine, M.Savage, J.Skott. – Oxford: Blackwell, 2000. – P. 107–119.

839. Wacquant L. From Slavery to Mass Incarceration: Rethinking the «race question» in the US // *New Left Review*. – 2002. – № 13. – P. 41–60.
840. Walker R. Postmodernism // *Encyclopedia of Nationalism*. – San Diego: Academic Press, 2001. – P. 611–630.
841. Wallerstein I. *The Modern World-System*. – San Diego: Academic Press, 1974. – Vol. 1: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century. – 410 p.
842. Wallerstein I. *The Capitalist World-Economy*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1979. – 305 p.
843. Wallerstein I. *The Modern World-System*. – San Diego: Academic Press, 1980. – Vol. 2: Mercantilism and the Consolidation of the European World-Economy, 1600–1750. – 370 p.
844. Wallerstein I. *World-Systems Analysis // Social Theory Today* / Ed. by A.Giddens, J.Turner. – Stanford: Stanford University Press, 1987. – P. 309–324.
845. Wallerstein I. *The Modern World-System*. – San Diego: Academic Press, 1989. – Vol. 3: The Second Era of Great Expansion of the Capitalist World-Economy, 1730–1840s. – 372 p.
846. Wallerstein I. Culture as the Ideological Battleground of the Modern World-System // *Global Culture: Nationalism, Globalization and Modernity* / Ed. by M.Featherstone. – L.: Sage, 1990. – P. 31–56.
847. Wallerstein I. Culture is the World-System: A Reply to Boyne // *Global Culture: Nationalism, Globalization and Modernity* / Ed. by M.Featherstone. – L.: Sage, 1990. – P. 63–67.
848. Wallerstein I. *Unthinking Social Science: The Limits of Nineteenth-Century Paradigms*. – Cambridge: Polity, 1991. – 286 p.
849. Wallerstein I. World System versus World-System: A Critique // *Critique of Anthropology*. – 1991. – Vol. 11. – № 2. – P. 189–194.
850. Wallerstein I. The West, Capitalism, and the Modern World-System // *Review: A Journal of the Fernand Braudel Center for the Study of Economies, Historical Systems, and Civilizations*. – 1992. – Vol. 15. – № 4. – P. 561–620.
851. Wallerstein I. *Geopolitics and Geoculture: Essays on Changing World-System*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1992. – 242 p.
852. Wallerstein I. The Collapse of Liberalism // *The Socialist Register 1991* / Ed. by R.Miliband, L.Panitch. – L.: Merlin Press, 1992. – P. 96–110.
853. Wallerstein I. World System versus World-Systems: A Critique // *The World System: Five Hundred Years of Five Thousand?* / Ed. by G.Frank, B.K.Gills. – L.: Routledge, 1993.

854. Wallerstein I. Development: Lodestar or Illusion? // Capitalism and Development / Ed. by L.Sklair. – L.; N.Y.: Routledge, 1994. – P. 3–20.
855. Wallerstein I. Dependence in an Interdependent World // International Political Economy: State-Market Relations in the Changing Global Order / Ed. by C.Roe Goddard, J.T.Passé-Smith, J.G.Conkon. – Boulder; L.: Lynne Rienner Publishers, 1996. – P. 176–190.
856. Wallerstein I. Historical Capitalism with Capitalist Civilization. – L.; N.Y.: Verso, 1996. – 163 p.
857. Wallerstein I. Opening the Social Sciences: Report of the Gulbenkian Commission. – Stanford: Stanford University Press, 1996.
858. Wallerstein I. Eurocentrism and its Avatars: The Dilemmas of Social Science // New Left Review. – 1997. – № 226. – P. 93–108.
859. Wallerstein I. Social Science and the Communist Interlude, or Interpretation of Contemporary History // Polish Sociological Review. – 1997. – № 1. – P. 3–12.
860. Wallerstein I. Social Science and the Quest for Just Society // American Journal of Sociology. – 1997. – Vol. 102. – № 5. – P. 1241–1258.
861. Wallerstein I. The Essential Wallerstein. – N.Y.: New Press, 2000. – XXII, 471 p.
862. Wallerstein I. Hold the Tiller Firm: On Method and the Unit of Analysis // Essential Wallerstein. – N.Y.: New Press, 2000.
863. Wallerstein I. The Twentieth Century: Darkness at Noon? // The Modern / Colonial / Capitalist World-System in the Twentieth Century: Global Processes, Antisystemic Movements, and the Geopolitics of Knowledge / Ed. by R.Grosfoguel, A.M.Cervantes-Rodríguez. – Westport; L.: Greenwood Press, 2002. – P. XXXI–XL.
864. Wallerstein I. The Decline of American Power: The US in a Chaotic World. – N.Y.: New Press, 2003. – 324 p.
865. Walzer M. Puritanism as a Revolutionary Ideology // The Protestant Ethics and Modernization: A Comparative View / Ed. by S.N.Eisenstatd. – N.Y.: Basic Book, 1968. – P. 109–134.
866. Watkins S. Vichy on the Tigris // New Left Review. – 2004. – № 28. – P. 5–17.
867. Waterbury J. Exposed to Innumerable Delusions: Public Enterprise and State Power in Egypt, India, Mexico, and Turkey. – Cambridge: Cambridge University Press, 1993. – 366 p.
868. Watnick M. The Appeal of Communism to the Peoples of Underdeveloped Areas // Economic Development and Cultural Change. – 1952. – Vol. 1. – № 1. – P. 22–36.
869. Weber M. From Max Weber: Essays in Sociology / Ed. by H.Gerth, C.W.Mills. – N.Y.: Oxford University Press, 1946. – 490 p.

870. Weber M. General Economic History. – N.Y.: Collier Books, 1961. – 288 p.
871. Weber M. Economy and Society. An Outline of Interpretative Sociology / Ed. by G.Roth, C.Wittich. – Berkeley: University of California Press, 1978. – CX, 1469 p.
872. Weber M. Suffrage and Democracy in Germany // Weber M. Political Writings. – Cambridge: Cambridge University Press, 1994. – P. 80–129.
873. Weber M. The Nation State and Economic Policy // Weber M. Political Writings. – Cambridge: Cambridge University Press, 1994. – P. 1–28.
874. Weber M. Political Writings. – Cambridge: Cambridge University Press, 1994. – 390 p.
875. Weber M. The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism. – L.; N.Y.: Routledge, 2001. – 271 p.
876. Weber's «Protestant Ethic»: Origins, Evidence, Contexts / Ed. by H.Lehmann, G.Roth. – N.Y.: Cambridge University Press, 1993. – 397 p.
877. Weyland K. Neopopulism and Neoliberalism in Latin America: Unexpected Affinities // Studies in Comparative International Development. – 1996. – Vol. 31. – № 3. – P. 3–31.
878. Weyland K. Neopopulism and Neoliberalism in Latin America: How Much Affinity? // Third World Quarterly. – Vol. 24. – № 6. – 2003 – P. 1095–1115.
879. Whitaker C.S. A Dysrhythmic Process of Political Change // World Politics. – 1967. – Vol. 19. – № 2. – P. 190–217.
880. Wilber C. The Soviet Model and Underdeveloped Countries. – Chapel Hill: University of North Press, 1969. – 241 p.
881. Williams R. Keywords: A Vocabulary of Culture and Society. – N.Y.: Schocken, 1982. – 349 p.
882. Wittrock B. The Making of Sweden // Thesis Eleven. – 2004. – № 77. – P. 45–63.
883. Wolf E.R. Europe and the People Without History. – Berkeley: University of California Press, 1997. – XIV, 503 p.
884. Wolfe T. Man in Full. – N.Y.: Bantam Books, 1999. – 787 p.
885. Wolferen K. van The Enigma of Japanese Power. – N.Y.: Knopf, 1990. – 496 p.
886. Wolin S. Calvin and the Reformation: The Political Education of Protestantism // American Political Science Review. – 1957. – Vol. 51. – № 2. – P. 428–453.
887. Wolin S. Politics and Vision. – Boston: Little and Brown, 1960. – 529 p.
888. Wong R.B. China Transformed: Historical Change and the Limits of European Experience. – Ithaca, 1997.
889. Woo-Cumings M. Introduction: Chalmers Johnson and the Politics of Nationalism and Development // Developmental State / Ed. by M.Woo-Cumings. – Ithaca; L.: Cornell University Press, 1999. – P. 1–32.

-
890. Woodside A. Territorial Order and Collective-Identity Tensions in Confucian Asia: China, Vietnam, Korea // *Daedalus*. – 1998. – Vol. 127. – № 3. – P. 191–220.
891. Worsley P. Models of the Modern World-System // *Global Culture: Nationalism, Globalization and Modernity* / Ed. by M. Featherstone. – L.: Sage, 1990. – P. 83–96.
892. Wu F.H. *Yellow: Race in America Beyond Black and White*. – N.Y.: Basic Books, 2002. – 399 p.
893. Yoshihara K. *The Rise of Ersatz Capitalism in Southeast Asia*. – Singapore: Oxford University Press, 1988. – 297 p.
894. Žižek S. What Can Lenin Tell Us about Freedom Today? // *Rethinking Marxism*. – 2001. – Vol. 13. – № 2. – P. 1–9.

НОТАТКИ

Наукове видання

Павло Кутуєв

ТРАНСФОРМАЦІЇ МОДЕРНУ: ІНСТИТУЦІЇ, ІДЕЇ, ІДЕОЛОГІЇ

Монографія

Українською мовою

Верстка – Н.М. Ковальчук

Підписано до друку 30.06.2016 р. Формат 60х84/16.
Папір офсетний. Гарнітура OfficinaSerif. Цифровий друк.
Умовно-друк. арк. 29,99. Тираж 300. Замовлення № 0617м-461.
Ціна договірна. Віддруковано з готового оригінал-макета.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
73034, м. Херсон, вул. Паровозна, 46-а, офіс 105.
Телефон +38 (0552) 39 95 80
E-mail: mailbox@helvetica.com.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 4392 від 20.08.2012 р.